

ИСАЙ
КАЛАШНИКОВ

ШАФКАТСИЗ АСР

И К К И Н Ч И К И Т О Б

Муслимбек Йўлдошев таржимаси

84 (2 Рос)
К 18

ИСАЙ
КАЛАШНИКОВ

ШАФҚАТСИЗ АСР

И К К И Н Ч И К И Т О Б

Муслимбек Йўлдошев таржимаси

Nizomiy nomli
T D P U
kutubxonasi

4
У-8935/2

ЯНГИ АСР АВЛОДИ
ТОШКЕНТ
2021

УЎК: 821.512.133-1
КБК: 84 (2Рос=Рус)6
К - 25

Калашников, Исай

Шафқатсиз аср: роман. Иккинчи китоб / Исай Калашников.
Таржимон: М.Йўлдошев. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2021.
– 672 б.

Исай Калашников қаламига мансуб «Шафқатсиз аср» романи-нинг иккинчи китобини мутолаа қилар экансиз, шуурингизни дунёнинг енгилмас саркардаси ҳаёти мазмун-моҳияти хусусидаги тизгинсиз саволлар қамраб олади. Беихтиёр унга ачинасиз, чунки у асар давомида сизда қудратли шахс сифатида эмас, бир аянчли тақдир эгаси каби таассурот уйғота бошлайди. Зотан, у нақадар катта ҳудудларни эгалласа-да, умри поёнига етар экан, қалби бўм-бўшлигича қолганини, руҳан ёлғизликни ҳис қилган эди. Ҳамма нарсаси бор-у, аммо ҳеч нарсаси йўқ инсон каби!

Жасоратли ва шарафли шахзода Жалолиддин тушган мураккаб вазият ўқувчини чиндан изтиробга солади. Халқимизнинг ушбу буюк баҳодир ўғлонига авлодларнинг асрлар ўтса-да, ҳарорати пасаймайдиган фахр ва миннатдорлик туйғуларини, ҳурмат ва муҳаббатини сиз ҳам ҳис қиласиз. Жалолиддиннинг ер билан яксон бўлган империяга валиаҳд қилиб тайинланиши Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан қабул қилинган энг тўғри ва минг афсуски, айни дамда жуда кечиккан қарор бўлганди.

Бир тарафдан Чингизхоннинг катта ўғли Жўжининг тинч ҳаётни қўмсаб, қон тўкишдан безиллаб, ўзининг ўзлигини излаб яшаган хассос қалби изтироблари учун қайғу чекасиз. Айни дамда охириги томчи қони қолгунча Ўтрорни мардона ҳимоя қилган аجدодларимизнинг мислсиз қаҳрамонликларидан чексиз фахрга тўласиз. Асарни мутолаа қилаётиб, шахар мудофаасида руҳан иштирок этаётганингизни сезмай ҳам қоласиз.

Ана шундай қарама-қарши ҳисларни туймоқни истар экансиз, Исай Калашниковнинг қўлингиздаги мазкур тарихий романи айнан сиз учун.

ISBN 978-9943-20-777-6

© Исай Калашников, «Шафқатсиз аср». «Янги аср авлоди», 2021 йил.

ҚУВГУВЧИЛАР

Бир-биров-ла юлғичликда
ким ўзар уйнаб,
Тўймаслик дардига
мубталолардир.
Ўзгаларни тишлаб-йиқиб,
ўзни ардоқлаб,
Доим юракларин ҳасад
юмма талайдир.
Ва ҳаммаси кўр-кўрона
тахтга интилган.

Цюй ЮАНЬ
(эр.авв.340-278 йй.)

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

Сахрога сукунат чўкди. Энди жанг довуллари уйқуни бузмайди, отлар туёқлари зарбидан ер ларзага келмайди, визиллаб учаётган ўқлар жангчиларни отлари ёлларига ёпиштирмайди. Кўчманчи овулларга узоқ кутилган осойишталик келди.

Шомон Теб-тангрининг Темучинга айтишича, бу тинчлик осмоннинг иродаси билан ўрнатилганмиш. Бир неча йиллардан бери қишларда қор кам ёғиб, ҳалокатли бўронлар бўлмаепти, эрта баҳордаги жуд¹лар йўқ. Ёзлар ҳам қурғоқчилик, чанг бўронларисиз кечар, майсалар қуюқ ва серсувлигидан чорва ҳам тез кўпайиб, одамларнинг егу-

¹ Жуд – яхмалак.

ликлари сероблашган эди. Кўчманчига яна нима керак? У бугун қорни тўқ бўлса-ю эртага ҳам оч қолмаслигига кўзи етса, тинч ва итоаткор бўлади. Қўшни нутуғларга кўзини тикиб, ҳасаддан ёнмай яшайди.

Темучиннинг навкарлари тўйлар қилиб, ўғил кўрганлари шарафига зиёфатлар уюштириш билан овора. Қорачалар эса янги ўтовлар учун наматлар ясар, нўёнлар овларда кўнгилхушлик қилишар ва ҳеч ким бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйлашни хоҳламасди. Бошқа улусларда ҳам шундай эди. Яқин-яқингинада ҳам шомон Теб-тангрининг даъватларига учиб тойчиютлар тарафдан навкарлар келиб турган бўлса, энди уларнинг ҳам кети узилганди. Тойчиютлар қароргоҳида ҳам одамлар тинчликка ўрганиб, қўлларига қурол олгилари келмай қолган, энди уларни Тўрғутой-Қирилдук ҳам қониқтираверарди.

Аммо Темучин, гап фақат қорин тўқлигида эмас, деб ўйларди. Ван-хон билан бирлашиб татарларни тинчитиб қўйишганидан кейин, душманлашиб юрган кучлар тенглашиб қолди. Энди на Тўхта-Бекининг миркитлари, на Тўрғутой-Қирилдуқнинг тойчиютлари, на атрофига эркин нўёнларни тўплаб олган Жамуха ва на қоройитлар ван-хони – ҳеч ким бошқа бировни якка-ёлғиз ўз кучи билан енга олмасди. Лекин, мабодо кимдир кучсизланиб қолса... Бу осоишталик мустаҳкам эмасди. Тинчлик алдамчи нарса.

Сахро дўнгликларига ўхшаш бир хилда ўтаётган кунлар ойларга, улар йилларга айланиб, орадан бир неча йиллар ўтиб кетди... Темучин бугун тўртта ўғилнинг отаси бўлиб қолган. Ҳаммаси қорабошлар... Бу ҳол уни қийнар ва хавотирга соларди: наҳотки уларнинг ҳеч бири улусга меросхўр бўлмаса? Нимага? Нима, ҳали ҳақиқий ворис туғилмадими? Унинг хонлиги тугайдими? Қаерда ҳам болалаётганини қандай билиш мумкин?

Бу пайтда Темучин айнан мана шуни ўйлаб ўтирарди. У яқингинада жайрон овидан қайтиб келди. Кун қизигида сахрода от чоптириб чарчади. Белигача яланғоч, оёқяланг ҳолда ўтовнинг соясига тўшалган намат устида чўзилиб ётарди. Ўнун тарафдан кечки салқин эсиб турарди. Наматнинг бир четида пишиб кетган, юзларига тер томчилари

чиқиб қолган Бўрта кенжаси Тулуйни қўлида аллалаб ўтирарди. Катта ўғиллари Чигатой, Ўқтой ерга калтакларни тикиб, унинг устига эски қўй терисини ёпиб, ўтовчалар ясаб туришарди. Ошиқларни қўй подаси қилиб, чорикларини эса арава қилишарди. Катта ўғли Жўжи онаси асраб олган татар боласи Шихи-Қутқу билан ингичка қайишлардан ўз отларига юган тўқиш билан овора эдилар. Аммо буларники ўйин эмас, ростакам юганлар эди. Ҳар бир мўғул боласи, уч ёшга тўлганида эгарда ўтиришни, олтига кирганида эса болалар камонидан аниқ мўлжалга ура олиши керак эди.

Онасига ўхшаган лаблари қалин, чорпаҳил катта ўғли очик кўнгил, яхши хулқли бола эди. Навкарларнинг эркаси бўлган бу ўғли отасидан қўрқиброқ турарди. Худди, бот-бот отасининг қалбида аччиқ тузликқа ўхшаб туйқус бош кўтариб қоладиган, шу менинг ўғлиминикин, деган шубҳа борлигини сезгандай. Бундай пайтларда унинг бемехрлиги тутиб қолар, ўғлини силтаб ташлар, бола эса ҳеч нарсани тушунмай юмалоқ қўй кўзларини юмиб очганича, узоқроққа қочишнинг пайида бўларди. Лекин бу шубҳалари тез ўтиб кетар ва Темучин уялганча, ўғлининг кўнглини олишнинг ҳаракатига тушиб қоларди. Уни овга ёки узоқроқ ўрамларга борадиган бўлса ўзи билан бирга олиб кетарди. Бу пайтда иккаловлари ҳам жуда бахтиёр бўлардилар. Аммо ўшандоқ ҳолда ҳам Жўжи отасига тўлалигича очилолмас, кўзларидаги хавотир уни ҳеч қачон тарк этмасди – ҳаммаси бирдан тугаб, отаси яна баджаҳл бўлиб қолса-чи?... Темучин ўз шубҳаларини одамлардан, айниқса Бўртадан яширишга уринарди. Ҳамма вақт мулойим, меҳрибон, унинг барча аламларини тушуниб, уни тинчлантира оладиган Бўрта, гап унинг миркитлардаги асирлик масаласига тақалганда, ҳар қанақанги сабр-тоқатни унутар, бақиришгача борарди. Бир гал Темучиннинг юзига шундай деганди:

– Миркитларнинг асираси бўлганим, менинг эмас, сенинг шаънингга номус-ку! Наҳотки, шуни шу пайтгача тушунмаган бўлсанг?

Тушунишга-ку тушунган. Аммо бундан нима фойда!

Ўтов ёнига Тайчу-Қури келиб, елкасидаги чарм қопини туширди, пешонасидаги терларини кафти билан артди.

– Хон Темучин, мен сенга совға олиб келдим. – Қопининг олдига тиз чўкди-да, ичидан бир боғлам ўқ олди. Улар ялтироқ қизил бўёққа бўялган эди. – Кўрдингми чиройлилигини! Ҳеч ким сенга бунақа ўқлар ясаб беролмайди. Новдаларини мен ёввойи шафтолидан кесиб олдим, патларини учқур бургутникидан ясаганман, тиғини бўлса ёғда қизитиб, майда қайроқтошда чархлаганман. Озгина хитрий бўёғидан қолган экан, устини бўяб чиқдим. Бу фақатгина чиройли бўлиши учун эмас. Бунақа ўқ ёмғир ёққан пайтда ҳам ҳўл бўлиб, оғирлашиб қолмайди. Ҳатто сувга солиб қўйсанг ҳам, олганингда енгил ва жаранглаб тураверади.

Темучин ўқларни битталаб кўриб чиқди. Тайчу-Қури мақтанмаётган эди – ўқлар ростдан ҳам зўр эди.

– Менга совғалар қилишни қаердан ўйлаб топдинг?

– Нима бўпти, хон Темучин?... Биз иккаламиз бир кунда туғилганмиз, мен сенинг кийимларингни кийиб катта бўлганман...

Бўрта кулиб юборди.

– Санаб кўрмаганмисан, буни нечанчи марта айтишинг?

– Мен ҳар доим гапиравераман... Нима, нотўғрими? Биз у билан яна тери ошлаганмиз. Ўшанда у менинг калламга қанғаси билан бошлаб туширган.

Темучиннинг ҳам кулгиси қистади.

– Чамаси ёмон урган эканман! Яхшилаб урганимда вайсақилигинг қолиб кетармиди. Сенинг тилинг катта одам бўлиб кетишингга ҳалақит беради. Қарагин, Жалма билан Субутой-баҳодирлар ким эди? Ҳозир ким бўлишган? Ўйламагин, мен фақатгина улар билан темир қуйганим учун ўзимга яқин қилиб олганим йўқ... Сен ҳам камроқ гапирганингда, балким сени юзбоши қилармидим.

– Бунинг менга нима кераги бор, хон Темучин! Менинг ҳатто ўз Қаймишимга ҳам гапим ўтмайди-ку. Юз кишини эплармидим? Мен жангчи эмасман, Темучин. Чиледуни юзбоши қилиб кўтариб тўғри қилдинг...

– Анави миркитми?

Тасодифан айтилган «миркит» сўзи уни яна аввалги ўйларга қайтарди.

Тайчу-Кури бўлса, қопидан яна бўёқ билан бўялган, болалар учун ясалган, кичкинагина камонни олди.

– Буниси сенинг катта ўғлингга. Жўжи, бу ёққа кел-чи.

Бола камонни қўлига олиб, бошини орқароққа ташладида, чап кўзини сал қисиб, ёйини тортиб кўрди. Мана шу бош ҳаракати ва кўзини қисиши билан у укаси Хасарга ўхшаб кетди. У ҳам кичкиналигида худди шунақа эди. Юраги шодликка тўлиб кетди: ўғлим, ўзимнинг ўғлим! Уни ўзига тортиб, бошини ҳидлаб олди.

– Тайчу-Кури сенга ўқлар ҳам ясаб беради. Худди меникига ўхшаганларидан.

– Бошқа бунақаларини ясолмайман. Бўёғим тугади. Қоройитларга одам жўнат. Уларнинг олдига танғит, хитой ва сартовуллик¹ савдогарлар тез-тез келиб туришади.

– Жўнатаман. Сенга бўёқлар келтириб берамиз.

Ўғли Тайчу-Куридан сўради:

– Яна битта камон ясаб берасанми? Шихи-Қутқугаям.

Татар бола Жўжининг елкаси оша камонга тикилиб турарди. Унинг бурни ўрдақникига ўхшаган бўлса ҳам, дуалоқ юзи ақлли эди. Кўзлари ҳасад билан эмас, қизиқиш билан боқарди. Яхши йигит бўлиб ўсиши кўриниб турибди.

– Тайчу-Кури, Шихи-Қутқуга ҳам камон ясаб бер... Кейин ўзинг мендан нима совға олмоқчилигингни ҳам очиқ айтавер. Ўйлашимча, бекорга тилёғламалик қилмаяпсан, а?

– Хон Темучин! – Ўпқаланиб норозилик билдирди Тайчу-Кури. – Менга ҳеч нарса керакмас. Менинг қўлларим қорнимни тўйғазиб, эгнимни ҳам бутлайди. Одамлар яхши яшай бошлашди, Темучин хон. Ўзимнинг ўғлимга қарайман, бошқаларникини ҳам кўраман. Ҳаммаси дўмбоқ, қувноқ. Ўзимнинг хотинимга қарайман, бошқаларини ҳам кузатаман, ҳаммаси хурсанд. Эркакларга қарасам, ҳаммаси ўз ишини, жойини биладиган. Ишингни билиб-билиб қилсанг, сени ҳеч ким сўкмайди ҳам, урмайди ҳам. Уйқуга ётаётиб, тунда ўзингни ўлдириб, хотин, бола-чақангни асир қилиб олиб кетиб қолишларини ўйламайсан. Биз бу ҳақда Чиледу билан кўп гаплашамиз. Кейин бу яхши ҳаётни бизга сен – Темучин хон

¹ Сартовуллик – мусулмонларни мўғуллар шундай аташарди.

тухфа қилдинг, деб хулоса қиламиз. Мен, кичкинагина одам, сенга нима тухфа қила олишим мумкин? Фақат ўқларимни. Кейин мен ўзимнинг ўғлим Судуйга камон ясаб бердим-да, ўйладим: хонимизнинг ўғлига ким камон совға қилади?

Тайчу-Кури атрофига аланглаб қўйди – унинг хон билан бемалол гаплашиб ўтирганини одамлар кўряптимикин? Унинг соддадил башараси бундай фахрдан эриб кетаётган эди... Шу тобда унинг минғирлаши ҳам маза эди. Миянга оппоқ булутларга ўхшаш яхши хаёллар келади. Лекин узоқ вақт эмас. Булутлар бир ерга тўпланиб келиб, битта нуқтага айланиб қолади. Унинг хонлиги худди бўлак-бўлак терилардан тикилган пўстинга ўхшайди. Бу бўлаklar Ўлтон, Хучар, Дўритой-Ўтчигин, Жарчи ва Хулдорларнинг мулклари. Укалари ҳам оила қуриб олишди. Уларга ҳам чорва, одамлар улашиб берди. Энди улар ҳам мустақил мулк эгалари. Мунлик ва унинг ўғилларига ҳам одамлар берди. Бугунги кунда улар ҳам алоҳида ўрам тузиб яшашяпти. Ўрамдаги ҳамма нарсаларни ўзлариники деб билишади. Бир пайтлар подаларни бошқариш, аравалар ва жангчиларга алоҳида-алоҳида навкарларни жавобгар қилиб қўйган эди. Ўшанда у нўёнларнинг мустақилликларини сал чеклайман, деб ўйлаган эди. Лекин бундай бўлиб чиқмади. Ҳозир навкарлари фақатгина ўзларига тегишли нарсаларга хўжайинлик қиляптилар. Нўёнлар эса ўз мулклари ва мустақилликларини ҳимоя қилиб, пинҳона қайсарлик қилиб юрибтилар. Ҳаммани баравар қатл қилдиравермайсан-ку... Татарлар билан бўлган уруш уни кўкка кўтариб қўйган эди. Бироқ бир неча йиллик тинчлик, осойишталик уни яна ҳамма билан тенглаштириб қўйди. У фақат хон деб ҳисобланади, агар бундоқ ўйлаб қаралса, у ҳам оддий нўёнларнинг бири...

– Темучин, қарагин, қанақа меҳмонлар келишганини! – деди Бўрта.

Нариоқда одамлар отдан тушаётган эдилар. Уларнинг орасидан у ван-хоннинг укаси Жағамбуни таниди. Қоройитлар томондан анчадан буён ҳеч ким келмаганди. Жағамбуни жўнатишидан, тиниб-тинчимас ван-хон бир нимани бошлаяпти, шекилли. Бировнинг устига юришни мўлжаллаяптимикин? Тойчиютларгами? Миркитларгами?

Жағамбунинг юзи чарчоқдан бўзариб кетган эди. Таклиф қилишларини ҳам кутиб ўтирмай, у наमतга ўтириб олди. Белбоғини бўшатиб, терлаб, ҳўл бўлиб кетган чопонининг ёқаларини очди.

– Жуда катта бахтсизлик юз берди, хон Темучин... акамнинг улусига найманлар ҳужум қилишди. Улар худди тоғдан тош думалагандай ёпирилиб келишди. Акам ҳаттоки, жангчиларни тўплашга ҳам улгурмади. У ҳозир қаердалиги, тирик ё ўликлигини ҳам билмайман. Унинг ўрнини Эрхе-Хара эгаллади.

Бўрта Тулуйни аллалашдан тўхтаган эди, болакай ғижиниб, ҳиқиллай бошлади... У болани Жўжигга тутқазди-да, шивирлаганича Ўйлун бувисининг ўтовига олиб кетишни буюрди. Тайчу-Қури эмаклаганича орқасига тисарилди-да, наमतдан сирғалиб тушди. Бир чеккага туриб, ўйланганча «тц-тц» лади. Темучин жаҳл билан қўлини силтаб, «кет бу ердан», деган ишорани қилди.

– Нилха-Сангун тирикми?

– Отаси билан бирга эди. У ҳақда ҳам ҳеч нарса билмайман. – Жағамбу чопонининг кенг енги билан терлаган, кир бўйнини артди.

Темучин секин-аста бу кутилмаган хабарнинг ваҳимасини тушуниб борарди. Агар ван-хоннинг ўрнига унинг қувғинди укаси ўрнашиб олса, ишонган дўст ҳисобланган қоройитлар мурасасиз душманга айланади.

– Сен мана шу навкарлар билан қочдингми?

– Йўқ. Менинг ўраим нутуғларимизнинг энг чеккасида турарди. Мен найманларнинг келишларини кутиб ўтирмадим. Дарҳол кўчдим-да, оилам, чорвам, ҳамма одамларимни олиб сенинг ерингга қараб келавердим.

– Эрхе-Хара сени қидирадими? – Темучин ташвишланаётганини яширмай сўради.

– Билмадим. Аниқроғи қидирмаса керак. Эрхе-Харага мен эмас, катта акам керак.

– Қанақа одамсизлар ўзи! Туғишган ака-укаларсиз-у, келиша олмайсизлар...

Жағамбу унинг айтган гапини тушунмагандай қаради.

– Туғишганларнинг келишолмасликлари ҳамма ёқда учраб турадиган ҳол-ку.

«Ўзимга шама қилишини қара, ўйлади Темучин. Ҳозир жим ўтирсанг ҳам бўларди».

– Нима қилишни ўйлаяпсан?

– Менга жангчилардан берсанг.

Темучин узоқ жим ўтирди, ван-хоннинг тўсатдан синиши унинг улусига қандай таъсир ўтказиши мумкинлигини шошилишча мулоҳаза қилиб кўрди. Ўзини бир балога уришдан қандай асраш мумкин?

Жағамбу илтимосини яна қайтарди.

– Мен сенга қўшин бермайман. Ўзим ҳам найманлар билан уришмайман.

– Акамнинг сенга қилган яхшиликларига жавобинг шунақами? Раҳмат!

– Яхшиликларни акам қилган, ёрдамни эса сен сўраяпсан – фарқи борми? Улус сеники эмас, одамлар сенга эргашмайдилар. Менинг қўшиним пароканда қилиниб, найманлар бу ерларгача келишади. Сен шуни хоҳлаяпсанми? Шусиз ҳам найманларни дум қилиб келгансан, деб кўрқаман. Орқангга қарамай қочган кўринасан...

– Сен шафқатсиз одамсан, Темучин!

– Одам хотинига шафқатли бўлиши мумкин, лекин бу билан улусга хонлик қилиб бўлмайди.

– Яхшиси ўз еримда қолганим дурустмиди, деб ўйлаб қолдим. Мен Эрхе-Харага ёмонлик қилмаганман ва ишонаманки, у ҳам мени хафа қилмасди. Қайтиб кетсаммикин?

– Қайтмайсан, мен сени ўз ҳимоям остига оламан. Эрхе-Хара хон – отамга душман, демак, менинг ҳам душманим. Душманлар билан тил бириктиришнинг оқибати нима бўлишини биларсан, деб ўйлайман...

Уларнинг олдиларида ярим доира бўлиб, Жағамбунинг чарчоқ, қовоқлари солиқ навкарлари туришарди.

– Бўрта, мана бу одамларнинг қоринларини тўйғазишни буюр, кейин дам олишсин. Сен ҳам, Жағамбу, дам ол. Кейин мен нўёнларни тўплайман, биргалашиб ҳал қиламиз...

II

Ҳолдан тойган отлар зўрға оёқ босарди. Ван-хон ҳам эгариди базўр ўтирарди. Найманлар билан бўлиб ўтган қисқагина тўқнашув чоғида унинг бошига қилич билан уришганди. Зарба келиб тушган пайтида унга худди кўзлари чиқиб кетиб, бош суяги сингандек туйилиб кетди. Лекин кўзлари ҳам жойида, бош суяги ҳам синмаган экан – танғитларнинг темирдан ясалган дубулғаси унинг жонини сақлаб қолибди. Фақат боши жуда ҳам қаттиқ оғирди.

Қоронғи тун чодирини чавандозларни буткул қуршаб олган, у ёнида ҳеч кимни кўрмас, қулоғидаги ғўнғиллаш эса, эшитишга ҳам халал берар, аммо ўғли ҳар доим ёнида келаётганини сезиб турарди. Мана, у қўли билан отасининг елкасига тегинди.

– Ота...

– Нима дейсан?

Ўғли энгашиб, унинг қулоғига шивирлади:

– Нўёнлар, жангчилар орқаларига кетиб қолишяпти.

У ҳозир ҳеч нарса ҳақида гаплашгиси келмас, ҳатто хаёл суришининг ўзи ҳам оғриқли эди. Бир дақиқагагина хавотирга тушди-ю, лекин бош оғриғи кучлилик қилиб, бепарволик билан жавоб қилди:

– Майли, қўявер...

Қорни билан эгар қоши устига энгашди, отининг бўйнини кучоқлаб олди-да, тер ҳиди келиб турган ёлига юзларини босди. Туёқлар тўқ-тўқ қиларди. Бу товуш миясида лўқ-лўқ қилиб акс этарди. Отининг тақалангани-чи... У ван – унинг оти тақаланган бўлиши керак. У – ван-хон... Ва у тақаланган отини миниб қочиб бормоқда.

– Ота...

– Яна нима дейсан

– Қаерда тўхтаймиз?

– Сангун, жонимга тегмагин.

Қандайдир нам туманга ўхшаш ҳолат вужудини босиб келар, танасини ёпишқоқ тер босганди. Отларнинг туёқларидан чиқаётган дупур ҳам узоқлашиб бориб, тиниб қолди.

Нилха-Сангун эса яна уни туртиб кўрди. Хон тишини-тишига босиб, эҳтиётлик билан қаддини кўтарди. Улар бир сийрак ўрмонда туришарди. Дарахтларнинг учлари тутун ўрмалагандек, қорайиб кўринарди. Пастда, қоронғилик ичида сувнинг шилдираши эшитилади. Отлар қуриган ўтларни тишлаб узар ва сўлиқларини шақиллатганча шошилишча чайнашга тушардилар. Ўғлидан ташқари Хулабри, Арин-тойжи, Элхутур ва Олтун-Ашуқ нўёнлар ҳам шу ерда эди.

– Навкарлар, жангчилар қани?

– Тун қоронғисида биз бир-биримизни йўқотиб қўйдик, – деди кўзларини айбдорларча пириллатиб Олтун-Ашуқ.

Ўғли қовоғини солди.

– Улар ўзлари бизни йўқотиб қўйишни хоҳлашди. Орқада қолишди-да, кейин кетворишди. Мен сенга айтдим-ку, ота!

Тўғри, айтувди. Лекин соғ бўлганида ҳам ҳеч нарса қилолмасди. Навкарлар ва жангчиларининг оилалари, чорвалари, мол-ҳоллари у ёқда қолиб кетди. Эрхе-Хара унинг одамларига эмас, ўзига душман. Ҳозир у кучли, одамлар эса кучлиларга эргашиб, кучсизларни тарк этишади. Мана булар бўлса, уни ташлаб кетолмаганлар. Чунки унинг энг яқинлари шулар бўлиб, Эрхе-Хара уларни кечирмаслиги ҳам мумкин эди.

Дарахтлар пойидаги сув роҳатбахш шилдирарди. У эгардан сирғалиб тушиб, майса устига чўзилди. Қайноқ гардани ернинг нам салқинлигига тегиб, кўзларини юмди. Нўёнлар отларини эгардан бўшатиб, сал нарироққа ағанашди. Аммо ҳеч ким ухлай олмади. У ёқ-бу ёқларига бесаранжом тикилишар, гаплашиб ўтиришарди. Аввалига найманларни бўралаб сўкишди. Шунча йилдан бери садоқда сақлаб келинган сирли ўқдай, Эрхе-Хара, мана ниҳоят бошга битган бало бўлиб отилиб қолди... Бу суҳбат уни қизиқтирмас ва у бу гапларни эшитгиси келмади.

Бошидаги оғриқ сал кучсизлангандай. У бўшашганча ҳаракатсиз ётар, оғриқни кучайтириб юбормаслик учун ҳатто кўзини ҳам очишдан қўрқиб турарди. Кутганидек, уйқуси кела бошлади. Фикрлари чалкашди. Бироқ нўёнларнинг

гапларида у норози оҳангларни эшитгандай бўлди. Яна диққатини уларнинг суҳбатларига қаратди.

– ... ёмон яшадик! Ҳамма билан уришиб чиқдик. Найманлар, миркитлар, тойчиютлару татарлар билан. Бизга ҳеч ким паноҳ бўлолмайди.

Бу овоз эгаси Элхутур эди.

– Ҳе, ёмон яшадик эмиш. Уришдик эмиш... Темучинни хон қилдик-ку, нима хоҳласа бердик. Шундай буюк ҳукмдор ва саркарда бизнинг ёнимизни олса ҳамма тойчиютларингу, миркитлар, татарларнинг билан қўшганда ҳам найманлар ҳеч нарса эмас, дедик. Тфу!

Бу Арин-тойжи. Кўримсиз юзларини ҳуснбузар қоплаган, ҳар доим нимадандир норози, ҳар доим бировни ёмонлаган. Ҳозир у хонни ямлаб турган бўлса керак. Наҳотки, қолганлар унга тегишли жавоб беролмасалар? Ҳа, жасур Хулабри гапиряпти. Ақлли, қўрқмас...

– Гап бизнинг дўстларимиз камлигида эмас, гап Инонча-хоннинг душманлигида. У биз билан сулҳ тузмоқчи бўлганди-ку. Лекин эполмадик. Ақлимиз калталиқ қилди...

Бу ҳам айбдорни қидиряпти. Мен бўлсам, Хулабрини бошқалардан кўпроқ яхши кўрардим, унга кўп нарсани ишонардим...

– Ҳеч нарса қилмайди... Эрхе-Харани бир ёқлик қилиб олсак бўлди! Ҳаммаси яхши бўлади...

Ўғлининг овози. Нилха-Сангун ҳаммасини очиқ гапирмаяпти-ю, лекин шундоғам тушунарли: ҳаммаси бошқача бўлади. Бу аниқ ва қўлимдан келади. Ваъдалар беряпти. Эҳ, ўғлим... Агар ҳамма ишлар одам ўйлагандай бўлиб чиқаверганида эди! Ахир, ҳаёт отнинг чўлоқ оёғига ўхшайди-ку. Теп-текис жойда ҳам у қоқилиб тушиши ва сени эгардан улоқтириб ташлаши мумкин.

– Ҳаммангнинг гапинг бир пул! Хотинлар чанг наматни қоққанидек, ўтмишни қўқалаштиряпсанлар. Хон ором олиши керак. Нима қилиш кераклиги ва қандай йўл тутишни битта унинг ўзи билади. Булар унинг учун янгилик эмас...

Бу сўзларни ўзининг ўғли айтмагани алам қилди. Бу овоз гапга нўноқ ва қўпол Олтун-Ашукники эди. У ҳар доим

бошқалардан ажралиб, ўз ҳолича юради. Феълининг мана шу чатоқлиги учун ҳам хон уни ўзидан нарироқда тутиб юрарди. Уни ўзига яқинроқ қилиши ва рағбатлантириб қўйиши керак экан...

Шуни ўйлади-ю, ўзига алам қилди. Бу унга нима берарди. Хон ҳали ўзининг ҳоли нима кечишини ҳам билмайди-ю. Ҳаёт уни неча марталаб ерга улоқтирган. Етти ёшида миркитларга асир тушиб қолди. Қорача қуллар билан таппи берган, ўғирда тариқ туйган. Отаси жонга оро кирди. Миркитлардан тортиб олди. Беш йилдан кейин эса татарлар қўлига тушиб қолди. Бу асирликдан қочишни ўзи эплади. Чўпонни кўндириб, отларни ўғирлаб бирга қочишди. Кейин сотқин нўёнлар, ҳасадгўй укалари билан талашувлар, хотинининг ўлиши, Той-Тумор ва Буха-Туморнинг қатл қилиниши. Эрхе-Хара ва найманларнинг худди ҳозиргидай қувғин қилганлари... Фақат унда ўзи ҳам ёш ва ёнида тўрттагина эзма нўён эмас, юздан ортиқ жасур жангчилари ҳам бор эди...

Арин-тойжи Темучинга ёрдам берганимдан норози. Ёрдам бермай иложим йўқ эди. Темучинда мен ўзимни кўрган, худди ўз ҳаётимнинг такрори эди. Темучиннинг дарду алами менинг юрагимда ҳам жо эди.

Уйқуси худди енгил капалакдек учиб кетди. Ёнига ағдарилмоқчи эди, оғриқдан инграб юборди. Нўёнлар жим бўлишди. Ўғли ёнига келиб, чўккалади.

– Ухламаяпсанми, ота? Қаерга борамиз?
– Қаерга бўлса ҳам. Мени тинч қўй. Ўзларинг ўйланглар.
– Темучиндан узилиб қолганмиз. Унга қараб юрадиган бўлсак, тутиб олишади.

Ўғлининг гапини эшитмаётганини билдириш учун кўзларини юмиб олди. Нилха-Сангун оёғи остидаги чўпларни шитирлатиб, ўрнidan туриб кетди.

– Темучиннинг олдига етиб олсак бўлади, – деди Хулаб-ри. – Тунлари юрамиз, овуллардан узоқроқдан ўтамиз.

– Ўтолмаймиз, – хўрсинди Элхутур. – Улар ҳам бизнинг бурун суқишимизни кутиб ўтиришибди.

– Унинг олдига бориб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Ҳаммага маълум, Темучин олишни яхши кўради, беришни эмас.

Яна ўша шум Арин-тойжи. Томирида қон эмас, сафро оқади шекилли... Биргина Темучинга ишониш мумкин. Лекин у унинг ҳузурига бормади. Йўлда уни найманлар ёки укасининг одамлари тутиб олишларидан қўрққани учун эмас. Агар у Темучин хоннинг ёнида қарор топадиган бўлса, Эрхе-Хара ва найманлар у ерга боришдан тап тортмайдилар. У ҳолда, Темучиннинг хонлиги худди ўзиники сингари барбод бўлади. Йўқ, Темучин ҳузурига йўл йўқ. Фақат энг охирги, иложсиз ҳолидагина у Есугейнинг ўғлидан бошпана топиши мумкин.

Демак, икки йўл бор – бири хитойлик Олтин-хон юртига ва иккинчиси – Буюк парвознинг Оқ Баланд давлатига. Баландпарвозликни ёқтирадиган танғитлар ўз юртларини шундай аташарди. Қаерга борсин? Олтин хонникигами? У ёрдам бериши мумкин, албатта. Ёки аксинча, қўл-оёғини боғлатиб, Эрхе-Харага топшириши ҳам мумкин. Ўзига нима фойдалироқ эканига қараб. Бугун Олтин-хонга ниманинг фойдалироқ эканини ким билади, дейсиз? Танғит ҳукмдорларини эса танимади. Лекин у ердаги Хэйшуй шахрида, насроний диндошларининг жамоалари бор, деб эшитганди. Ана шу жамоанинг савдогарлари, Тўғрилнинг хайрихоҳлиги билан кўп йиллар унинг қоройитлар элида савдо қилишди ва ёмон фойда олишмади. Уларнинг бағриларида у ҳеч бўлмаганда яхши кунларни кутиб ўтириши мумкин. Лекин танғит ҳукмдорлари унга жангчилар ва қуроллар билан ёрдам қилиб қолишар?

Танғитлар юртига бориш эса жуда узоқ ва қийин сафар эди. Аҳён-аҳёнда учраб турадиган кўчманчиларнинг ҳам кўзларига тушмасликка ҳаракат қилиб боришарди. Ейишга ҳеч нарса йўқ. Бир-икки марта юмронқозиқ тутиб олишди. Бир марта эса жайрон отишга муваффақ бўлишди. Шу.

Чўллардан ўтиб, тоғлардан доvon ошишди. Бу ерлар энди танғитлар юрти эди. Қуруқ, қизиган ҳаво юзларни куйдирарди. Сарғайиб ётган унгурлар орасида сароб ўйнар, бош узра тим қора калхатлар парвоз қилади. Ван-хоннинг кўз ўнгида ҳамма нарса чайқалар ва ўзини ҳам сароб ичидадек ҳис қиларди. Қовурғалари кўриниб, озиб кетган отлар

қоқилиб-суқилиб юрар, тўхтаб олар, шунда хон отининг юрак уришини оёқлари билан ҳис қиларди.

Қалин саксовулзорлардан оралаб, шамоллар яйдоқ қилиб ташлаган тепаликни айланиб ўтиб, йўлларидаги биринчи танғит ўтовларига дуч келишди. Ингичка оёқларида турган қўнғизларга ўхшаш учта чодир кичиккина булоқнинг атрофидаги майсазорга тикилган эди. Нарироқда туялар кўринди. Итлар ҳуриб, чайлалар ичидан болалар отилиб чиқишди. Уларнинг кетидан чиққан икки нафар аёл бегоналарга кўзлари тушиб, юзларини бир тўда кокиллари билан тўсишди, хавотир ичида каловланишди. Эркаклар ҳам кўринишди – наमत қалпоқларининг чеккаси тепага қараган бир кекса ва бир ёш танғит. Улар кутилмаган меҳмонларга қўрқмасдан, аммо диққат билан қараб туришарди. Қария ўзининг тилида бир нима деб сўради-ю, дарҳол саволини мўғул тилида қайтарди:

– Отларингиз чарчаб қолмадими, сув ичгиси келмаяптими?

Ван-хон отидан тушди, қизиб ётган ерга оёқ қўйди. Кўзларида оловли ҳалқалар пирпираб, қўнғизга ўхшаш чодирлар унга қараб кела бошлади...

У чодир ичида, юмшоқ ўринда, устига туя жунидан қилинган кўрпа ёпилган аҳволда ўзига келди. Оқшом тушган эди. Чодир олдида гулхан ёниб турибди. Унинг атрофида, саксовул боғламлари устида нўёнлари билан мезбонлар овқатланиб ўтиришарди. Хон ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Ўғли чопиб келиб, унинг қўлидан тутди-да, гулхан олдида етаклаб келди. Ёш танғит унга туя сути солинган бир пиёла аччиқ чой узатди, суви қочган тариқ нонидан тутди.

– Сен ҳали бетобсан ва ҳолдан тойгансан, – деди чол. – Меникида яшаб туринглар. Мен сенга ўт-ўланлардан дамлаб бераман. Ўғлим яхшигина ов қилади. Жайрон отиб келсин, сенга қайноққина қон ичираман.

Ван-хон чодирда яна бир неча кун ётди. Нилха-Сангун нўёнлар ва ёш мезбон билан жайрон овига чиқарди. Қария бўлса, унинг ёнидан жилмасди. Бу чол ўғли ва унинг хотинларию болалари билан туяларини ортмоқлаб, юрт чеккала-

рида, аксарият мўғуллар билан ёнма-ён кўчиб юрар экан. Унинг анча йиллар аввал ўлиб кетган хотини ҳам мўғуллардан экан.

Қария уни тезда оёққа қўйди. Отлари ҳам кучга тўлиб қолишди. Унинг тезроқ Хэйшуйга етиб олгиси келарди. Чолнинг хайрихоҳлигини яхшилик белгиси деб қабул қилган хон, номаълум шаҳарга қалби тўла умид билан йўлга тушди. Чолни миннатдор қилиш учун ҳеч нарсаси бўлмаганидан, ўқ-ёйи ва садоғини ечиб унга тутди.

– Мана шу арзимас ҳадяни мендан қабул қилсанг. Менинг юртимга меҳмон бўлиб кел.

Чодирлардан узоқлашишганида эса орқа тарафидан бир минғирлашни эшитиб қолди:

– Тулки ўз меҳмонларини бўрсиқнинг инига таклиф қилган экан.

Худди бўйнидан қайноқ сув қуйиб юборгандай бўлди. Орқасига кескин бурилди. Хоннинг бужур юзи хол-хол бўлиб кетди.

– Ким айтди?

– Мен айтдим. Нима, энди гапириш ҳам мумкинмасми? – Арин-тойжи юзини бурди-да, лабини чўчайтириб, ҳуштак чала бошлади.

Тўғрил унинг юзига ўхшаш ғадир-будур бўйнига қамчи солди. Арин-тойжи бир чайқалиб тушди-да, юзларини қўллари билан яшириб, иккинчи зарбани кута бошлади. Лекин хон қамчисини туширди. Ҳозирча шу ҳам етади.

– Сен отингнинг бошини буриб, хоҳлаган томонингга кетаверишинг мумкин. Мен ҳеч кимни чақирганим йўқ эди.

Яна қайноқ ҳавода сароблар живирлар, ер ҳам ўт ичида нафас оларди. Ўзанлари қуриб қолган, жарликлар билан бўлакланган текисликдан боришарди. Туёқлар остида тошлар шақиллар, қум ғичирларди. У ер-бу ерда ўсган ўтлар қаттиқ, тиконли эди. Атрофдаги ерларни на бу ўтлар ва на саксовулу юлғун туллари яшира оларди. Ўтдай қуйдираётган қуёшдан панос йўқ эди. Баъзида эсим қолган шамол тўзон кўтариб ўпкаларни тўлдириб юборар ва бундай пайтларда нафас олиш мушкуллашиб кетарди. Бунақа жа-

V-8935/2

зирамада танғит туялари ўзларини яхши ҳис қилишарди. Йўловчиларнинг овозларини эшитиб, улар узун бўйинларини кўтаришар ва чайнашдан ҳам тўхтамай қараб туришар ва бегона одамларни бепарво назар билан кузатиб қўйишар ёки бўлмаса, Олтин-хоннинг амалдорларига ўхшаб, виқор билан нари кетишарди.

Йўлда танғитларнинг яшаш маконлари кўрина бошлади. Улар пахса деворлар билан ўралган эди. Уйлар ҳам лойдан бўлиб, устига бир неча қават қилиб ёпилган мато одамни иссиқдан яхшигина ҳимоя қиларди. Танғитлар жуда хушмуомала ва меҳмондўст эдилар. Лекин ван-хон шошаётган эди. Агар отлари чарчамаганида у туну кун юришга ҳам тайёр эди.

Тез орада қуёш куйдирган, туяларию лой уйлари-да кўримсиз дашт тугади. Олдинда катта кўл мовий рангда жилоланиб турар, унинг қирғоқларида қамишзорлар, пастроқда, сувга яқин текисликларда қалин ўтлоқлар кўринди. Бу ерда бир тўда қуёш нурида пишиган отлар ўтлаб юрарди. Кўлнинг суви сал шўрроқ, илиқ эди. Бу ёғига бўтана сувларини кўлга қуйиб турган дарё қирғоғи бўйлаб йўл олишди. Унинг иккала қирғоғи бўйида буғдой, тарик ва гуруч экилган эди. Ерлар ариқ ва зовурлар билан бўлақларга бўлиб ташланган эди. Энди ёлғиз турган уйлар, аҳоли истиқомат қиладиган жойлар тез-тез учрай бошлади. Уларни қатнов йўллари боғлаб турарди. Улардан аравалар, туя карвонлари, елкаларига қоп, халталар ортган қуллар боришар, уларнинг ортларидан эса қўлида узун бамбук таёқлари ушлаган от, эшак минган назоратчилар боришарди.

Йўл тўппа-тўғри Хэйшуйга олиб келди. Шаҳарни тепаси учли қилиб ишланган баланд деворлар ўраб турарди. Улар тепа қисми жанглар олиб боришда кўл келадиган кесиклари ва девор бурчакларида ҳовонча кўринишидаги су-бурғонлари билан жуда ҳам қудратли ва салобатли бўлиб кўринарди.

Ҳовлида топ-тоза ерга тўшалган олачипор гиламча устида несторианлар жамоасининг номдор савдогарлари ўтиришар ва бошларини қайғули чайқаганча, ван-хонни

тинглаб ўтиришарди. Улар унинг қўлидан хонликни тортиб олишганидан куюниб, ўзлари кутганларича, ван-хон улардан ёрдам сўраб келганидан хурсанд бўлишди. Бу хурсандчиликларини очиқ айтиб ўтиришмади. Хон ҳали бу ёрдамни сўрамасидан илгари ўз бошларидаги қийинчиликлар ҳақида бири олиб, бири қўйиб гапира кетдилар. Насронийларнинг ҳаётлари қийин бўлиб кетгани, буддавий ҳукмдорлар уларни мислсиз солиқлар билан қийнашаётгани-ю қўлларидаги даромадли савдоларини тортиб олаётганларидан шикоят қилишди. Уларнинг шаънларини тўкиб, масхаралаб, қандайдир бир келгиндиларга ўхшаш муомала қилишаётганидан зорландилар.

Илгари бунақа эмасди. Давлатни эллик йиллар мобайнида Жэн-сяо исмли император бошқарарди. У ғайридинларни сиқиштирмас, Исо Масих, Будда, Муҳаммад (с.а.в.) Конфуций ёки Лао-цзи динида бўлишидан қатъи назар, ҳаммани бирдай, ўз фарзандларидай кўрарди. Лекин ўтган йили буюк император оламдан ўтиб, унинг ўрнига ўғли Чун-ю тахтга ўтирди. У ўзининг унчалик ақлли бўлмаган, айёр, хитойлик онаси Лонинг гапига кириб, гўёки хазинани тўлдириш мақсадида ғайридинларни қақшата бошлабди.

Савдогарлар ўз ҳасратларини тўкиб солиб, тарқалишди. Уй соҳиби Фу Вэй ван-хонни ичкарига бошлаб кирди. Хизматкорлар чой, кумур-кумур пишириқлар, хушбўй асал олиб киришди. Бироқ бу асал чой ван-хон учун жуда ҳам аччиқ туйилди.

– Мен бу ерга келмаслигим керак эди!

Фу Вэй ҳали ёш бўлиб, эҳтиросларини жиловлашни билмасди.

– Бизга ҳозир жуда ҳам қийин. Сенга рост гапиряпмиз.

Хона деворлари ялтироқ тилла бўёқлар билан бўялган, алламбало жез шамдонларда бурама шамлар ёниб ётибди. Локланган токчаларда қимматбаҳо чиннилар ярақлайди. Ҳаётдан нолийдилар-у, ўзлари саҳродаги ҳар қандай хондан ҳам яхши яшайдилар.

Мезбон узатилган қўлида бир пиёла чой тутиб турарди. Танғитлар одатига кўра, унинг бошидаги сочларининг

олди тарафи ва орқа томони кириб олинган, фақат ўрта-сидагина, чап қулоқдан ўнг қулоғигача бўлган ораликдаги қисмидагина соч ўсиб турар ва саҳройиларникига ўхшаб ўрилмай, тепага қараб таралган бўлиб, бир қатор диккайиб турарди.

– Сизлар менга нима берсангиз, Фу Вэй, ўзларингизга икки баробар бўлиб қайтади.

– Биз сенга айтарли ҳеч нарса беролмаймиз. Бундан ташқари, ҳали биз музофот ҳукмдори Ан-цюандан рухсат ҳам олишимиз керак. У сени қанақа қабул қилишини олдиндан айтолмайман ҳам... Ан-цюан – мархум императорнинг укасининг ўғли ва ҳозирги императорнинг амакиваччаси бўлади. У Чун-ю билан уришиб қолиб, бу ерларга, давлатнинг энг чекка ўлкасига жўнатилган. Аламини қўл остидагилардан олиб ётибди. Айниқса, бизга ўхшаган ғайри динларга кўз тикиб олган... Агар бу одам бизнинг ерларда узоқ қолиб кетса, аҳволимиз нима бўлишини билмаймиз.

Ан-цюаннинг қабулига кириш осон бўлмади. Фу Вэй оқшомлари фиғони фалакка чиқиб уйга қайтаркан, турли баҳоналар келтиришдан ўнғайсизланарди. Ан-цюан овда эмиш... Ан-цюан давлат ишлари билан банд эмиш...

Фу Вэйнинг уйи шаҳар чеккасида эди. Ван-хон ўғли ва нўёнлари билан танғитлар кийимларини кийиб олиб, қалъага боришди. Ҳайбатли деворлар орқасида – ван-хоннинг тахминича, уларнинг қалинлиги уч тўрт алдан¹, баландлиги беш-олти алдан келади – лойдан ясалган ва усти қора жун мато билан ёпилган уйлар зич жойлашган эди. Уларнинг орасида эса томлари қизил черепица билан ёпилган чоғроққина ибодатхоналар бўй кўрсатиб тураради. Ибодатхоналарнинг ичидаги кўзлари биллурдан ясалган маъбудлар атрофдаги олтин суви юритилган қурбонлик жомларига ҳам, деворларга илинган ўз суратларига ҳам, кенг кийимлар кийиб олган, қўлларидаги тасбеҳларини шақиллатиб юрган роҳибларга ҳам бепарво тикилиб туришарди.

Хэйшуйдаги энг катта бино ҳукмдорнинг уйи экан. Черепица ёпилган томнинг учлари виқор билан тепага бура-

¹ Алдан – бир саржин.

либ турарди. Унга қўнғироқчалар илинган. Салгина шамол кўтарилса ҳам улар чалиниб кетарди. Уй қалъанинг бурчагида жойлашган эди. Бу уйдан қалъа деворига чиқиладиган зина бор экан. Икки тавақалик, алвонранг нақшлар билан безалган эшик олдида ҳар доим одамлар тўпланиб турарди. Булар жигарранг ёки тўқ-қизил рангдаги чопонлар кийган, белларига ёзув тахталарини илиб олган амалдорлар, тилла ранг ёки локланган дубулғалар кийган, баъзилари кумуш, баъзилари шоҳи белбоғлар таққан ҳарбийлар эди. Бу кийимларнинг ранги, бош кийимлари ва белбоғларига қараб, уларнинг унвонлари ва даражаларини билиш мумкин эди. Хизматда бўлмаган одамлар, бойликларидан қатъи назар, агар асилзодаларга мансуб бўлмасалар, қора рангдаги кийимлар кийишар экан. Асилзодаларга тааллуқлари эса яшил ранг кийимларда юришар экан.

Усталик билан тузилган бу давлат қурилмасини синчиклаб ўрганар экан, ван-хон бунга шунчалик қизиқиб кетган эдики, ўз ғамларини тамоман унутиб, баъзида эса буларни ўз хонлигига ҳам қўлласа бўлармикин, деб ўйланиб қоларди. Аммо нўёнларининг тунд юзларига қўзи тушиши биланоқ, бу ўйлари худди қайноқ сувга тушган муз парчалари сингари эриб, йўқ бўлиб кетарди. Арин-тойжининг ақлини киритиб қўйганидан кейин, нўёнлар мияларидаги фикрларини тилларига чиқармас эдилар-у, аммо хон уларнинг фикрларида бирон-бир яхшилик йўқлигини сезиб турарди.

Анча-мунча ҳаракатларидан сўнг, ниҳоят Фу Вэй хонни Ан-цюаннинг қабулига киритишга муваффақ бўлди. Бунга қанча кучи, харажати кетганлигини у яшириб ўтирмади ҳам.

Мана, Тўғрил учун ҳам икки тавақалик эшиклар очилди...

Музофот ҳукмдори ва императорнинг амакиваччаси жуда ҳам ёш йигит бўлиб чиқди. У юмшоқ болишлар устида оёқларини худди ибодатхоналардаги буддаларга ўхшатиб, чордана қуриб ўтирар, боши узра икки хизматкор жимжамдор патлар билан безалган соябонлар кўтариб туришарди. Унинг оғиз бурчаклари пастга қараган, думалоқ қўй кўзлари хонга қизиқиш билан боқарди.

Фу Вэй ўзининг қора либоси билан атрофдаги ранг-баранг кийимли одамлар орасида худди какликлар ичидаги зоғчага ўхшарди. У Ан-цюанга уч бора чуқур таъзим қилди-да, ван-хонга жой бўшатгандай бўлиб, чеккароққа тисланди. Хукмдорнинг кўзлари хуморланди. У ван-хоннинг таъзим қилишини кутарди. Лекин ван-хон бошини тепароқ кутарди-ю, кўллари билан белбоғини қисиб олди.

– Сен қоройитлар хонимисан? – ҳайрон бўлгандек ўради Ан-цюан.

– Ҳа. Мен қоройитлар хони ва Олтин-хон давлатининг ваниман.

– Бундай мартабали меҳмонни кўришдан бахтиёрман! – Ан-цюан табассум қилган эди, оппоқ тишлари ярқираб кетди. – Мен ҳали ҳеч қачон наMAT ўтовларда яшайдиган одамларнинг хукмдорларини кўрмаган эдим. Сизларда биронта ҳам лойдан ясалган уй, шаҳарлар йўқ эмиш, шу ростми?

– Биз кўчманчилармиз ва бизга аравага ортиб кетиб бўлмайдиган уйлар керак эмас.

– Душман ёпирилиб келганида қаерга беркинасизлар?

– Биз улардан беркинмаймиз, балким, уларга юзма-юз чиқамиз.

– О, сизлар кўрқмас экансизлар! Сизларни бизнинг давлатимизга нима етаклаб келди?

Албатта, Ан-цюан ҳаммасидан хабардор эди-ю, лекин буларни мана бу мағрур хоннинг ўзидан эшитгиси келди. У ўз аъёнларига нимадир деган эди, улар ҳаммалари кулиб юборишди. Ван-хон эса, жуда ҳам қудратли давлатга хукмдор бўлиш, одамни ҳиссиз, бефарқ қилиб қўяркан, деб ўйлади. У қовоғини солганича, қисқагина қилиб ўз бошига тушган ишларни гапириб берди.

– Бундан келиб чиқадики, сенинг бор хонлигинг ўзинг билан экан-да? – Ан-цюан нўёнларни кўрсатиб, раҳми келиб бошини чайқаб қўйди. Мен, ҳатто сенинг хонлигингга ишонмаган ҳам бўлардим, аммо гапларимизни таржима қилиб турган савдогар сенинг сўзларингни тасдиқлади. Сенга раҳмим келяпти, хон. Лекин сен тушунишинг керак. Биз

сенинг хонлигингни қайтариб олишинг учун қўшин жўна-
толмаймиз.

– Бу сенинг фикринг. Лекин бунга император нима дер-
кин?

Тўғрил бундай демаслиги керак эди. Ан-цюаннинг кўзла-
ридаги хуморлик йўқолиб, кулгиси заҳархандага айланди.

– Бу ерда императорнинг иродасини мен бошқараман!

– Ахир, қўшни ерларда сизларга дўст халқлар бўлса фой-
дали эмасми?

– Нима фойда, нима зиён эканини ўзимиз яхши биламиз.
Бу ҳақда гаплашмаймиз! Мен сени ва одамларингни ўз хиз-
матимга олишим мумкин. Сен туанлянши – бўлим бошлиғи
унвонини оласан. Сенга ... туянланшига бизда нима бери-
лади?

Амалдорлардан бири санаб кетди:

– Битта от ва бешта туя. Икки тўғли қилич, камон ва
унга қўшиб беш юзта ўқ. Байроқ ва довул. Қалъа деворла-
рига чиқиш учун ишлатиладиган темир илгак арқони би-
лан. Болта ва белкурак. Чодир ва жун чакмон. Шулар.

– Ҳеч нарсаси йўқ одам учун булар кам эмас. А? Сенинг
одамларинг ва ўғлингга мен сал кичикроқ циши унвонини
бераман. Цишиларга нима берилади?

– Битта туя, камон ва уч юзта ўқ. Битта енгилгина чо-
дирча.

– Бу ҳам кам эмас...

Ан-цюан эрмак қиларди. Фу Вэйнинг юзи ғамгин эди.
Ван-хон ўгирилиб, одамларининг юзига қарашдан кўрқар-
ди. О, худо, нима учун шунчалар хўрладинг?

Ан-цюан тўхтамасди.

– Сизлар жасур одамларсиз ва мағлубиятга чидаб ўтир-
майсизлар. Душманларингизни енгиб, ўзларингиз бойий-
сизлар. Бизнинг бу унвондаги одамларимиз душманни ен-
гишганда нима олишади?

Амалдор яна санаб кетди:

– Ўттиз лан турадиган олтин кўза. Бош-оёқ кийим. Беш
лан миқдоридаги еттита безак қадалган белбоғ. Эллик ўлчам
чой. Эллик бўлак ипаклик. Унвони ҳам бир даража ортади.

– Кўрдингизми, биз ғолибларга жуда ҳам марҳаматлимиз. Лекин айбдорларни жуда қаттиқ жазолаймиз. Жазоларни санаб беринг.

– Байроқ ва довулни йўқотганлик учун калтак билан урилади. Рухсатсиз чекинилганда юзига тамға босилади. Ўзидан катта бошлиғининг ўлими учун ўлим жазоси берилади.

– Бу жуда ҳам адолатли, а? Хон, ҳамма ерда ҳам ғолибларга шараф, мағлубларга шармандалик ва жазо. Ёки сизларда бошқачами?

Кечқурун Фу Вэйнинг уйида савдогарлар йиғилишди. Улар ван-хон билан эмас, гўёки ўзаро гаплашишарди. Лекин ўзига айтилган гаплардан шуни тушундики, хон уларнинг бошига яна битта муаммо туғдирибди ва у тезроқ уларни тарк этиши керак экан. У баҳслашиб ўтирмади, нима фойдаси бор! Эрталаб отларини эгарлашди. Фу Вэй раҳмдиллик қилиб тўрваларини егулик билан тўлдириб берди.

Хон охирги марта бу бетакаллуф Хэйшуйга тикилиб қаради. Қуёш нурлари ибодатхоналарнинг олтин қуббаларида оловланар, қалъа деворлари мағрур қад ростлаб турар ва уларнинг узундан-узоқ сояси атрофга кўлага солиб турарди. Бунақанги деворлар ичида яшаётганлар учун хонлигидан ажраган хон ким бўлибди!

Яна от туёқлари остида саҳронинг тошлоқ тупроғи ғирчиллар, қайноқ ҳаво баданни қуритиб борарди. Йўлакай отлар уюридан иккитадан от ўғирлаб олишди. Келганларидан кўра, қайтиб кетаётганларида танғит ерларини икки баробар тезроқ босиб ўтишди. У ёғи нима бўлади? Нима? Ўз нутуқларига қайтиш мумкин эмас. Қаерга борса экан? Кунботар тарафда қорахитой гурхони Чжулуху ерлари бор. У ерда ҳам насронийлар кўп.

Қорахитойлар давлатига Ляо сулоласининг сўнгги императорига қариндош бўлган Елюй Даши асос солган. Чжурчженлар «темир» империяни вайрон қилишганда, қадим хитой шеъриятининг билимдони, олим ва жасур саркарда бўлган ёш Елюй Даши қирқ минг аскарини ғарбга олиб кетиб, Жунгарияда ўрнашди ва майда қабилаларни

ўзига бўйсундирди. Қашқар ва Хўтан қалъаларини ишғол қилди. Мусулмонлар хавотирга тушиб қолишди. Самарқанд ҳукмдори Маҳмудхон жуда катта қўшин тўплади. Аммо омад унга кулиб боқмади. Хўжанд яқинида Маҳмудхон бутунлай яксон қилинди.

Шундан кейин мусулмон ҳукмдорлари кўп бора бу келгиндини қувиб чиқаришга уринишди-ю, аммо уддалашолмади. Улар гурхоннинг ҳукмига қўниб, унга ўлпон тўлашга мажбур бўлдилар.

Гурхон Чжулуху ўша машҳур Елюй Дашининг набираси эди. Бунақанги улуғ ҳукмдор олдида ўзи ҳеч ким эмаслигини ван-хон яхши тушунарди. Лекин қорахитойлар найманлар билан келишолмасликлари ҳам ван-хонга яхши маълум эди. Балким, азалий рақибларининг адабини бериб қўйиш учун ҳам гурхон Чжулуху унга ёрдам бериб юборар?

Шамол ўйнаб турган тепалик устида чодирлар тикилган эди. Ипак байроқлар ҳилпирарди. Гурхон Чжулухунинг овшийпони худди жанговар қўналғага ўхшаб кетарди. Очик, думалоқ юзли бу кичкина одам қушбонга туйғунларини бериб, отидан сакраб тушди. Юмшоқ қўлини ван-хоннинг елкасига қўйди.

– Овдан кўнглинг тўлдими?

– Ҳа, мен роса яйрадим. – Ван-хон хўрсинди.

У Чжулухунинг кетида анча кундан бери сахро кезиб юрибди. Кундузлари туйғунлар билан қушлар овлашарди. Кечқурунлари бўлса шароб ичиб, мусиқа тинглашарди. Лекин ван-хон ишдан гап очиши билан, Чжулуху қўл силтарди.

– Кейин, кейин... Мен саройдан ишларни ташлаб қочиб келаман. Лекин улар мени кетимдан келаверади. Менга раҳминг келсин, хон!

Чжулуху вино, мусиқа ва овни жуда яхши кўрарди. Бошқа ҳамма нарсани ўзидан нари тутарди. Аммо ван-хон у билан қанчагача кайфи сафо қилиб юриши мумкин? Юракка сиғармиди.

– Гапимни эшитгин, буюк гурхон...

– Кейин...

– Мен бошқа кутолмайман.

– Сенга нима керак?

– Найманларни қирмоқчиман.

– Бошида шундай демайсанми? Найманлар жонга тегди. Тинчимас одамлар. Танигу, Маҳмудбой, биз бу яхши одамга ёрдам беришимиз керак. Инонча-хонни калтаклаб қўйишимиз керак.

– Ҳукмдорим, биз ўтган йили улар билан тинчликка келишганмиз. – Қорасоқол Маҳмудбой қўлини кўксига қўйиб, салла кийган бошини эгиб таъзим қилди.

– Эҳ, аттанг! – Гурхон қўллари икки ёнга силкитди. – Ҳеч нарса қилиб бўлмайdimи?

– Йўқ, ҳукмдорим, – деди Танигу ва қисик кўзлари билан ван-хонга қараб қўйди. – Ғарбда душманларимиз етарли. Биз ўзимиз найманлардан тинчлик ўрнатишни сўраганмиз.

– Иложи йўқ экан, унда... Кўрдингми, хон, мен ҳеч нима қилолмайман. – Гурхон Чжулуху хафа бўлиб кетди. – Лекин куюнма. Балким, кейинроқ бирон тадбир кўриниб қолар. Истасанг, туйғун қушимни сенга ҳадя қиламан. Менинг давлатимда бундан бошқа яхши туйғун йўқ. Бўлди, қовоғингни солма, хон. Юр, чодирга кирайлик, шароб кўнглингни ёзади.

Чжулуху майда қадамларини тез-тез ташлаб, чодирга қараб кетди.

III

Чиледу сийрак ўрмонлар оралаб, ҳайвонлар босиб ўтган сўқмоқлардан қабиладошлари хор-туматлар ерларига қараб борарди. Яқин кунларда Темучин уни эслаб қолиб, ўтовига таклиф қилди. У бир ўзи ўтирган экан. Калта қошларини ўйчан чимирганча Чиледудан сўради:

– Хор-туматлар устида сенинг қариндошинг ҳукмдор эмиш, шу ростми?

– Илгари шундай эди. Ҳозир кимлигини мен билмайман.

– Билишни истайсанми? – Темучин унинг кўзига синчиклаб тикилди. – Бориб келишни хоҳлайсанми?

Чиледу бир неча йил аввал Тайр-Усун билан бирга хор-туматлар ерига бориб, Бэрхе-сечендан жангчилар сўраганини эслади. Қария ўшанда одам бермаганди... Берхэ-хара аллақачон дунёдан ўтиб кетган. Унинг ўрнига Дайди-хул-Сохор ўтирган эди. Тирикмикин?

– Хоҳлардим.

– Қайтиб келасанми? Қолиб кетмайсанми?

– Агар қайтиб келишим керак бўлса, қайтаман.

– Сенга оғир ишни ишониб топширяпман... Хор-туматлар тойчиютларнинг тинчини бузиб қўйишсин. Ван-хон қувғинда юрган ҳозирги пайтда, тойчиютлар кўзларини бизга тикиб, ҳужум қилишга қулай пайтни пойлаб ётишибди. Агар хор-туматлар уларнинг орқасидан зарба бериб қўйишса, тойчиютларнинг биз билан ишлари бўлмай қолади.

– Хон Темучин, улар бунга кўнмайдилар.

– Сен қаердан биласан?

– Улар ўзгаларнинг урушларига аралашишни ёмон кўришади.

– Сен шундай қилгинки, бу уруш уларнинг ўз урушлари бўлсин.

– Хон Темучин, одамлар менинг ёшимда тинчликни бузиш эмас, бирон фойдали иш қилишга ҳаракат қилишади.

Темучин норози тусда кулиб қўйди. Унинг калта, қизғиш соқоли чаккаларини ёпмасди. Кўккўз Темучин онасига ўхшамас, унинг юзидаги ҳаммаси – бурни, қулоқлари, калта қошлари – бошқача эди. Лекин айти пайтда, айтиқса кулганида, бир нималари онасиникига ўхшаб кетарди. Жаҳли чиққан ва қарашларида вазоҳат кўринган дамларида эса у Чиледуга умуман бегона бўлиб қоларди.

– Ёшингни рўқач қилиш учун унчалик қари ҳам эмассан.

– Қаримасман... Лекин сен менинг ўғлим ҳам бўлишинг мумкин эди. – У бу гапларини фақат ўзигина тушунадиган маънода айтди-да, аччиқ кулиб қўйди. Одамзод жуда ҳам бўш-да, эҳтимолда бўлиши мумкин бўлган нарсалар билан ҳам ўзини овутаверади.

– Шунинг учун ҳам ўзинг яхши тушунишинг керак: бу тинчлигимиз узоққа бормайди. Биз ўз устимизга яхши тай-

ёргарлик кўрилган ҳужум уюштирилишига йўл қўёлмай-миз. Тойчиютларнинг уйқу-ҳаловатини бузиш керак. Бу ҳам ҳаммаси эмас. Хор-туматларинг ҳар доим миркитларга ул-бул узатиб туришади. Бирон нима бўлса, Тўхта-Беки Баргужин-Тоқумага чопиб қолади. Агар сен хор-туматларни тойчиютлар ва миркитлар билан уриштириб қўёлсанг, менинг улусимга улуғ хизмат қилган бўлардинг. Ўзинг билан қанча жангчи олиб кетасан?

Бу илтимос эмас, буйруқ эканини Чиледу тушунди. Юраги сиқилди.

– Менга жангчилар керакмас. Бир ўзим кетавераман.

– Бир ўзинг у ерда қолиб кетишинг осон-да?

Темучиннинг шубҳа қилиши унга оғир ботди.

– Бу ерда менинг ўғлим Олбор қоляпти. У сенда гаров ўрнида қолақолсин.

– Нимага бундай дейсан? – Темучин қошини чимирди. – Гаровни душманлардан олишади, нима, сен менга душманмидинг?

Чиледу отини шоширмасди. Боришидан кўзланган сабаб унинг кўнглига ўтирмасди. Ўйлуннинг ўғли, бир қарашда тўғри ўйлаяпти. Лекин...

Ёз охирлаб қолган эди. Куёш кундузлари яхшигина қиздирар, аммо куйдириб юбормасди. Қарағай ва тераклар барглари сал сарғайган, шамол пайти барглари қаттиқ шовуллаб, ўрмонни тутиб кетарди. Чиледу ўзини ўрмонда хавфсиз сезарди. Аммо текис сахрога ўрганган оти туёқлари дарахтлар, буталарни айланиб ўтувчи, тепага қараб кўтарилиб борувчи илонизи сўқмоқда қийналарди. Чиледу кези келди, дегунча, очиқ ялангликда отини чоптириб қолар, узоқларга синчков боқарди. Ўрам ва овулларни айланиб ўтарди. Баъзида тепалик ортига яшириниб олиб, бегоналар ҳаётига узоқ тикилиб ётарди. Подалар ўтлаб юрибди. Хотинлар ўчоқ олдида куймаланишади, болалар югургиллаган, чавандозлар елдек учган, аравалар қаёққадир кетади. Тойчиютлар. Душманлар. Гоҳида кичик бир овулга кириб ўтгиси, одамлар билан гаплашиб, янгигина қимиздан тўйиб ичгиси келиб қоларди. Бу истагидан ўзи ҳам ҳайрон

буларди. Чунки у бир умр ўзини ҳимоя қилган, бировларнинг овулига бостириб борган, лекин ҳеч қачон бегона овулга шунчаки, меҳмон бўлиб бормаган эди-да.

Аммо кутилмаганда, ўзи шунчалик ҳаракат қилиб, четлаб юрган одамлардан ёрдам сўрашга тўғри келиб қолди. У торгина жарлик ёқалаб кетаётганди. Унинг пастида тошлар устидан ўйноқлаб сой оқарди. Қирғоғида эса қорағатлар ўсиб ётибди. Катта-катта мевалари оғирлигидан шохлари эгилган. Кўзга базўр илинаётган сўқмоқдан бораётиб, оти бирдан бошини орқага ташлаб, қулоқларини динг қилиб олди. Қорағат буталари силкиниб, унинг ортидан қўнғир айиқ чиқиб қолди-да, ириллаганича ён тарафга ташлаб қолди. Хуркиб кетган от пишқирганча ўзини чангалзорга урди. Чиледу эгардан ағанашига сал қолди. Югуриб бораётган оти чап олди оёғига чўлоқланарди. Чиледу отдан тушди. Жонивор ҳамон пишқирар, кўзларини ола-кула қилиб, қорағат буталари томонга қарарди. У оёғини кўтариб турар, тиззасини ўткир шох тилиб олган шекилли, суяги чиқиб ётарди. Чиледу чопонининг этагидан йиртиб олган латта билан отнинг оёғини боғлади-да, жиловидан ушлаб, олдинга юрди. Яна битта от етаклаб олмаганига афсусланди. Хор-туматлар ерларига пиёда бориш жуда қийин иш. Агар уни биров пайқаб қолса, тамом. Боз устига ўрмон тугаб, у ёғига тепаликлар бошланди. От эса борган сари чўлоқланар, тез-тез тўхтаб қолар, оёғини кўтариб, зорлангандай кишнаб қўярди.

Ўрмон чеккасига ўрнашиб олиб, Чиледу қоронғи тушини кутди. Ғира-ширада йўлга тушди. Қоронғиликда у тик қоялар бағирлаб юраркан, гутули остидаги тошлар ўйноқлар ва пастга думалаб қоларди. Узоқдан олов шуъласи кўринди. У шуъла Чиледунинг ўзига тортарди. Балким, у ёлғиз ўтовдир? Балким, у ерда отлар ўтлаб юргандир...

Гулхан иккита ўтов ўртасида алангаланиб турарди. Унинг олдида бир аёл ва тўрт нафар кичик ёшдаги болалар ўтиришарди. Уларга яқин жойда қулоқларини динг қилиб ит ётарди. Ит борлиги чатоқ экан. Шовқин солиб юборади. Агар отлар тушовланмаган бўлса, уларни тутиб бўлмайди...

Пиёда қочиб ҳам бўлмайди. Эркаклар қани? Балким, эркаклар йўқдир...

Аёл ўчоқдан қозонни олди. Кимнидир чақирди. Ўтовдан ёши катта бир одам билан яна бир ўспирин чиқди. Ҳаммаси овқатлана бошлашди. Демак, бошқа ҳеч ким йўқ. Қария билан ўспирин унга қандай қаршилиқ кўрсата олишарди? Чиледу ўтовларга қараб юрди. Ит унинг қадамини сезиши билан қаттиқ ҳуриб, чопиб кела бошлади. Қария шошиб олиб оёққа турди.

– Қўрқманглар! – деди Чиледу. – Мен бир ўзимман.

Қария итини ҳайдади. Ҳеч нарсани сўрамади. Ўспирин отни эгардан бўшатди. Эркак қозондан бир бўлак ёғлиққина тарбағон гўшtidан олиб ёғоч товоққа солди-да, овқатга таклиф қилди. Чиледу бу ерлар қаер ва булар кимнинг одамлари эканини билмас ва ўзининг қандай келиб қолганини қай йўсин тушунтиришга ҳам боши ишламай турарди.

Ўтов эгасининг ўзи ёрдамлашиб юборди.

– Овдан келяпсан шекилли?

– Ҳа, ҳа, овдан. Отимнинг оёғи лат еб, оқсоқланиб қолди.

– Жароҳати каттами?

– Жудаям чуқур.

– Қани, кўрайлик-чи.

Чиледу отни гулханга яқин олиб келди-да, боғланган латтани ечиб ташлади. Қария мойчироқни ёқиб саҳрога кетди. У ердан барглар узиб келиб, отнинг жароҳатига қўйиб, яна маҳкам қилиб боғлади.

– Жароҳати кўрқинчли эмас-у, аммо унда узоққа боролмайсан.

– Уйимга қандай етиб олсам экан, а?

– Уйинг узоқдами?

– Узоқда. – Чиледу қўлини силтади.

– Бизникида яшаб турақол.

– Э, йўқ!

Қария қулоғи орқасини қашиди.

– Мен сенинг отингни алмаштириб беришим мумкин. Жуда учқурмас-у, лекин чидамли ва соғлом.

Бунақанги очик кўнгиллилик Чиледуда шубҳа уйғотди. У ўтовга кириб ухламай, гулхан олдида ёнбошлади. Садоғи ва яланғоч қиличини қўли тагига қўйди. Эр-хотин кириб кетган ўтовдаги суҳбатга узоқ қулоқ тутиб ётди. Тун тинч ўтди. Эрталаб мезбон кулранг отини етаклаб келди.

– Эгарла.

– Раҳмат сенга, яхши одам!... Пода ўзингникими?

– Болаларим билан мана шу от ўзимники. Қолган ҳаммаси нўёнга тегишли. Сен қайси тарафга кетасан? Бу ёққами? Анави икки букри тепаликдан ошиб ўтсанг, бир ўрамга чиқасан...

Бу ўрамнинг унга ҳеч ҳам қизиғи йўқ эканини мезбон сезгандек кўринди. Чиледу уни текшириб кўрмоқчи бўлди.

– Мен сизлардан эмас, бегона бўлсам-чи?

– Биздан эмаслигингни кўриб турибман.

– Қандай билдинг?

– Гапиришингдан. Бизда бошқачароқ гапиришади.

Чиледу бу ажабтовур воқеа устида узоқ ўйлади. Ниҳоят, бунинг ҳеч ҳам ажабланарли ери йўқ, деб хулоса қилди. Уям одам-ку... У ҳайвонлар, бир-бирини кўрса қўрқиб кетади. Агар мезбон Чиледунинг ўзлари устига, ўз ўтовига хор-туматларни бошлаб келиш учун кетаётганини билса, нима деб ўйларди?

Дайдихул-Сохор тирик ва соппа-соғ экан. Донишманд Бэрхэ-сеченнинг бир вақтлар тол новдасига ўхшаган нозик ўғли энди бақувват, кучли жангчига айланибди. Юзи ҳам дағаллашган, қаншарини чуқур бир ажин иккига ажратиб турарди. Фақат қарашлари ўша-ўша: синчков-ўрганувчан. Кўзларининг ич-ичида табассуми яширинган. У Чиледуни кўриб асло ажабланмади.

– Қачонлардир ота-боболаринг ерига қайтиб келишингни билардим.

– Мен бўлсам, Дайдихул-Сохор яна меҳмонга келдим...

– Сен ҳозир қаерда яшаяпсан?

– Миркитлар билан яшамаётганимни қаердан билдинг?

– Менга Тайр-Усун айтди, қочганингни.

– Ўша олакўз ҳам менга ўхшаб қочишини бир томоша қилган бўлардим!

Ўтовга бир аёл кириб келди. Чиледу унга тикилиб қолди. Бунча баҳайбат экан-а! Каттакон гавдасини қучиб турган чопон ҳозир йиртилиб кетадигандай.

– Менинг кенжа хотиним Бўтахой, – деди кулиб Дайди-хул-Сохор. Одамлар нима учун Бақалоқ деб аташганини ҳечам тушунолмаيمان.

Аёл кулди. Унинг қип-қизил, думалоқ юзи, қисик кўзлари устида учиб турган қошлари чиройли кўриниб кетди.

– Менинг эрим устимдан кулгани-кулган, – деди у. – Нима учун? Шунинг учунки, мен камонда ҳамма эркаклардан кўра аниқроқ ота оламан. Мени Бўтахой-мерган деб атамаслик учун, исмимга бақалоқ сўзини қўшиб қўйган. Менинг эрим шунақа!

Бўтахой-Бақалоқнинг гаплари ҳам, ҳаракатлари ҳам тез, жонли бўлиб, семиз аёлларда жуда кам учрайдиган ички бир шижоати бор эди.

– Шунақа қилиб, қаерда яшаяпсан? – қайтариб сўради Дайдихул-Сохор.

– Мен Темучин хоннинг хизматидаман.

– Бориб қолган ерингни-чи! – ҳайрон бўлди Дайди-хул-Сохор. – Хон ҳузурида нима яхши кун топдинг?

– Яхши кун, дейсанми? Мени унинг одамлари асир олишди. Сўйиб ташлашлари ҳам мумкин эди. Лекин ҳаётимни сақлаб қолишди. Қул қилиб ишлатишса ҳам бўларди. Аммо мен ҳозир юзбошиман.

– Сен миркитлар қўлида ҳам юзбоши эдинг.

– Тўғри. Тайр-Усунга ҳам садоқат билан хизмат қилганман. Улар мени нима қўйга солишди? Тириклайин бургаларга ем қилишмоқчи эди. Миркитларни кўрарга кўзим йўқ!

Бу рост эди. Тайр-Усун билан Тўхта-Бекини кўрарга қўзи йўқ эди, Чиледунинг. Лекин улар уни ит инида сақлашгани учун эмас. Агар миркитлар саҳрони тескари қилиб, қўшнларнинг тинчини бузишмаганида, Ўйлунни олиб келаётганида унга ким ҳам тегинарди?

– Чиледу, сен менинг отам билан бўлган суҳбатни эслайсанми? – сўради Дайдихул-Сохор. – Сен ўшанда тойчиюتلарни ёмон кўришингни айтган эдинг...

Чиледу хотирасини бир ерга жамлади. Кўз олдига чўпга тикилган жигарни оловда пишириб еб ўтирган ёшгина Дайдихул-Сохор, озгин ва касалманд чехрали Бэрхэ-сечен келди, унинг бўғиқ овозини ҳам эшитгандай бўлди...

– Ҳаммаси эсимда. Отанг айтган эди: нафрат одамга энг ёмон ҳамроҳ, деб... Ердан кўтариладиган туз уни беҳосил қилса, нафрат қалбни кимсасиз қилиб қўяди. Мен буни яхши тушуниб олганман, Дайдихул-Сохор. Жуда қийин бўлдику, лекин тушуниб олдим... Аммо бир умр ёвузлик экиб юрадиган одамларни яхши кўриб ҳам бўлмайди-да.

– Темучин одамларга яхшилик қилмоқчи бўлгани учун унга хизмат қиляпсанми?

Чиледу қатъий қилиб жавоб бермоқчи бўлди-ю, аммо ўзи нимага келгани эсига тушиб, индамай қолди. Бўтахой-Бақалоқ унинг кўнглидаги талмовсирашни пайқаб, гапни бошқа ёққа бурди.

– Овни яхши кўрасанми?

– Илгари мен яхшигина мерган эдим.

– Биз эрим билан ҳар йили шу пайтда буғу овлагани борамиз. Биз билан борасанми?

– Албатта, боради, – деди Дайдихул-Сохор.

Чиледу бу қуршов ови бўлади, деб ўйлаган эди. Аммо ўрмонга улар учовлон кетишди. Дайдихул-Сохор эгарига тол ёғочидан ясалган найча боғлаб олган эди.

Мохлар қуюқ ўсган унгурларда узоқ айланишди. Мохлар қалин, лекин бўшроқ қилиб ўралган наmatга ўхшар ва отлар туёқлари остида эзилиб борарди. Суви яхдек бир булокча олдида тўхташди. Отларни эгардан бўшатиб, ўтлашга қўйиб юборишди. Дайдихул-Сохор кичиккина гулхан ёқди, ўрмон ва тоғлар руҳларига қурбонлик қилди, кейин ўтинларни оёғи билан босиб ўчирди. Шундан кейин улар пиёда кетишди. Тоғнинг унча катта бўлмаган баландлигини ошиб ўтиб, қуюқ ва зич ўсган қарағайзорда тўхташди.

Қарағайзорнинг нариги ёғи пастқам буталар ўсиб ётган кенггина текислик экан.

– Шу ерда қоронғи тушишини кутамиз, – деди Дайдихул-Сохор ва найча, садоқларини бир четга қўйиб, қарағайга суянди. – Тун очиқ ва тинч келади. Яхши...

Бўтахой-Бақалоқ ерга қорни билан ётиб олиб, ёввойи бутанинг тўқ-қизил меваларини тера бошлади. Бир ҳовуч қилиб эрига узатди.

– Ол, е, – у орқасига ўгирилиб ётиб олди. – Кечгача ухлаб қолмасайдик.

Қуёш ботиб борарди. Ўрмон яшиллиги тўқлашиб, тоғнинг соясида қоронғиликка чўка бошлади. Ўша тарафдан салқин ҳаво келди. Ўрмон жим. Аммо унинг бағрида ҳаёт яширинганини сезиш қийин эмас.

– Дайдихул-Сохор, сен ўтган йиллар ичида ҳеч ким билан уришмадингми?

– Уришдим. – У оғзига бир нечта мева солиб, хотинига олақараш қилди. – Мана бу билан. Ҳамма кучим шунга кетади.

– Мен жиддий сўраяпман.

– Бировнинг молига кўз олайтирганлар билан бир-икки тўқнашувлар бўлди. Аммо сизлар каби катта урушларни четлаб ўтиб турдик...

Борган сари қоронғилик қуюқлашар, фақат тоғларнинг учигина ёришиб турарди. Қуёш беркинган ҳов анави жой аввалига пушти ранг бўлиб турди. Кейин секин-аста бу пуштилик қуюқлашиб бориб, лоларанг бўлди, кейин эса қип-қизил тусга кирди. Дайдихул-Сохор халақит бераётган шохчаларни синдириб олди, таранг тортилганини текширгандай, камонининг ёйини чертиб кўрди.

Тоғ орқасидан ой чиқиб келди. Жим-жит ўрмон, очиқ яланглик оппоқ рангга бўялди.

– Вақт бўлди! – Дайдухул-Сохор эшитилар-эшитилмас шивирлади. Найни лабига олиб борди. Унинг кенг оғзидан ҳўкизнинг наърасига ўхшаш овоз чиқди. Овоз ўрмон тинчлигини бузиб, дара узра парвоз қилди. Овознинг ўчишини кутиб турган Дайдихул-Сохор найни яна бир марта чалди. Шундан кейин ўзи ҳам, Бўтахой-Бақалоқ ҳам камонларини

қўллариға олишди. Чиледу ҳам ўқни ёйға қадаб, бармоқлари билан маҳкам сиқиб олди.

Дарахтларнинг учларидан ой нурининг чизиклари тортилган. Яна борлиқ сукунатга чўкди. Ўқни сиқиб турган бармоқлари лўқиллай бошлади. Буғунинг жавоб қичқирғи Чиледуни сескантириб юборди. Қаердадир, ўрмон ичкарасида пайдо бўлган бу кучли наъра тўлқинланганча ҳавога кўтарилиб, дарахтлар учигача борди.

Буғу ялангликда худди овозсиз шарпадай пайдо бўлди. Тўхтаб, оқиш ялтираб турган шохли бошини эгди. Унинг қиров босган бўз ранг биқинлари товланарди. Чиледу камонини қаттиқ торта бошлаганди, Дайдихул-Сохор уни тўхтатди. Бош ишораси билан бошқа бир томонни имлаб кўрсатди. Чиледу ўша ёққа ўгирилди. Қарағайзор тарафдан шаббаларнинг қисирлаши эшитилди. Ўша ердан бошқа бир буғу учиб чиқиб, таққа тўхтади. Жониворлар бир сония қимир этмай турдилар-да, кейин худди бир ишора бўлгандай, бир-бирларига қараб отилиб қолдилар. Суяклар тақиллаши билан шохлар бир-бирига чирмашди, туёқлар ерни ўйгудек қадалди.

Бу олишувда шунчалик шижоат, тошқин куч бор эдики, Чиледу ўзини алланечук ҳис қилди. Ҳайвонлар бир орқага тисарилишар ва яна шохларини ўқталиб сакраб қолишарди. Бурунларидан буғ аралаш ҳуштаксимон ингроқ отилар ва бу овоз борган сари баландлашарди. Ҳар иккови ҳам ҳолдан тойдилар. Фақат энди ажралмас, бир-бирларини итаришариб, орқа-олдинга юришарди. Кейин бир зум жимиб қолишар ва яна бошқатдан бошлашарди.

– Бўлди! – деди кутилмаганда Дайдихул-Сохор баланд овозда. – Уларнинг шохлари қапишиб қолди.

– Шунақаси ҳам бўладими? – сўради Чиледу.

– Бўлади. Аҳён-аҳёнда... шунақа бўлиб қолганини ёмон кўраман. Бориб тинчитиб қўя қоламан. Сизлар гулхан ёқиб юборинглар.

... Ёрқин алангадан иссиқлик таралар, Дайдихул-Сохор бошини хотинининг юмшоқ тиззасига қўйиб олган. У осмонга кўтарилаётган ёрқин учқунларга, оловнинг тафтидан тебраниб турган қарағай шохларига қараб ётарди.

– Биз билан яшаш ёмонми, Чиледу?
– Сизларда яхши.
– Қолақол.
– Мен-ку қолардим-а... Лекин...
– Ҳа, сен Темучиннинг хизматидасан ва у ерда ишларинг қолиб кетади! – Дайдихул-Сохорнинг овозида истехзо оҳанги бор эди.

– Фақат ишлар эмас. Ишларим ҳам бору... Мен нимага келганимни биласанми?

– Бирон нарсa сўрагандир-да. Биз, ўрмон қабилаларини камбағал деб ҳисоблашади. Лекин биз ҳеч кимдан ҳеч нарсa сўрамаймиз. Кўпинча биздан сўрашади.

– Тополмадинг, Дайдихул-Сохор. Мен сени тойчикютлар ва миркитлар билан уриштиришим керак.

– Буни қара! Буни қандай қилиб уддалар экансан?

– Билмайман.

– Бошингни қотирма. Бўлмайди. Чорвангдан кўра тинчликни кўпроқ қўриқлагин, деб отам васият қилган. Мен ҳам шундай қиялман. Сен жуда ёмон кўрадиган Тайр-Усун билан Тўхта-Беки мени кўп маротаба урушларга кўндиришмоқчи бўлишган. Бўлмади. – У туриб ўтирди. Қийшиқ таёқча билан олов ўтинларини тўғрилаб қўйди. – Ўрмонларимизда ўлжа тўлиб ётибди, пода боқиш учун яйловларимиз етарли. Бегона нутуғларда бизга нима бор? Сахро одамларига нима етишмайди, тушунолмайман?

– Улар ҳам, тинчлик, осойишталикни хоҳлашади.

– Сенинг хонинг Темучин ҳамми?

– У ҳам... – ишонқирамай жавоб қилди Чиледу.

– У ҳам ўрмон четида ўтириб олиб, худди бизга ўхшаб, душманлари бир-бирларига шохлари билан қапишиб қолишини кутиб ўтирмоқчи. Мен боя сенга айтдим: бунақа ҳолатни ёмон кўраман, деб. Лекин ундан ҳам ёмони, мана шу буғуларнинг бирига ўхшаб қолиш. Тушуняпсанми?

– Буни тушуниш қийин эмас.

Гулхандан бир тўда учқунлар учиб чикди-да, қоп-қора осмонга сингиб йўқ бўлиб кетди.

IV

Таҳликали кунлар ва тунлар чўзилиб борарди. Темучин хавотир билан найманлар, миркитлар, тойчиютлар ёки татарларнинг хужум қилиб қолишларини кутарди. Баъзи вақтларда у ўзини исканжага олинган ҳайвондек сезарди. Ҳар тўрт тарафдан ҳам босқин бўлиб қолиши мумкин. Ҳеч қаёққа кетиб ҳам бўлмайди. Жойида ўтириб, кўзларини ола-кула қилганча, қулоқларни динг қилиб, ҳалокатли ўқдан қочиб қутулишни пойлаб ўтиришдан бошқа чора йўқ. У атрофдаги овуллар ва ўрамларга шомонлар, эси паст дайдилар кўринишида бир қанча одамларини жўнатди. Улар хоннинг кўзи ва қулоқлари эди. Ўзи ҳам тинч ўтирмай, жангчиларини қуроллантирар, урушларга тайёрларди.

Бу ёқдан эса Олтин-хон одамлари келиб қолишди. Улар Темучинни аллақачон эсларидан чиқариб юборишган бўлса керак, деб ўйлаган эди. Йўқ, эсларида экан. Жаутхурига тегишли маошларни жўнатиб юборишибди – зарбоф чопонлар, ипак матолар, кумуш идишлар. Оз бўлса ҳам, майли, фойда-да, деб хурсанд бўлиб улгурмай, Темучин Олтин-хоннинг талабига рўпара бўлди. Улар хондан отлар сўрашди. Сўрашгани йўқ, без бўлиб, талаб қилиб туриб олишди. Шунақа бўлади-да – ахир, у энди осмон ўғлининг хизматида-ку! Нима ҳам қилиб бўларди? Отларидан берди, оғзи қулоғида элчиларга табассум қилиб, буюк хуандига нафақат бир неча юз отлар, балки бор-йўғини ҳам беришга тайёр эканлигини айтиб, ишонтирди. Элчилар ҳам кўзларини қисилиб, жилмайишди. Бу кўзларни Темучин ўз қўллари билан ўйиб олган бўларди-я!

Ҳаммасидан ҳам у найманлар ва ван-хоннинг шуҳратпараст укаси Эрхэ-Харанинг босқинидан чўчирди. Бироқ вақт ўтиб борса ҳам, найманлар унинг устига от суриб келишмади. Тез орада эса улар қоройитлар ерини буткул тарк этишди.

«Кўз ва қулоқлар»идан келган хабарларга қараганда, қария Инонча-хон ов пайтида отдан йиқилиб, қаттиқ лат ебди. Салкам ўлим тўшагида эмиш. Унинг Буюруқ ва Таян

исмли икки ўғли эса, отаси тепасида ўтириб, улусни бош-каришни кимга топширишини кутаётган эмиш.

Найманларнинг ёрдамидан ажраган Эрхэ-Хара жим бўлиб қолди. Сен менга тегма, мен ҳам сенга тегмайман, қабилда. Бесўнақай Тўрғутой-Қирилдуқ ҳам хотинларникига ўхшаш кўкрагини қашлаб, имиллаб ўтирарди. У мабодо омад кулиб боқмаса, қолган нўёнлари ва навкарлари ҳам кетиб қолишларидан қўрқарди. Жасур ва жангари татарлар бу имкониятдан фойдаланиб қолишган бўларди-ку, аммо улар ҳам Олтин-хонга орқа ўгиришдан хавфсирамай иложлари йўқ эди. Чунки буюк хуанди орқадан зарба беришни жуда ҳам бопларди.

Ишкалчи миркитларга келганда шуни айтиш мумкинки, найманларнинг қайтганларини эшитиб, улар ҳам Темучин устига юришни кечиктиришибди. Яхшилаб тайёргарлик кўриш керак, деб қарор қилишган бўлса керак. Хор-туматлар Тўхта-Бекини кўрқитиб қўйишга жуда қулай пайт эди. Аммо Чиледу Темучиннинг ишончини оқлай олмади. Юзбоши куз ва қишни ўз қабиладошлари орасида ўтказиб, баҳорда қуруқ қўл билан кириб келди. Хоннинг буйруғини бажариб келмагани етмагандай, у яна, одамларни одамларга қарши қилиб қўйиш ёмон ва номуносиб иш, деган мулоҳазасини ҳам билдириб қўйди.

Буни эшитиб Темучин ўрнидан туриб кетди.

– Менга ақл ўргатмоқчимисан?!

– Ақл ўргатмоқчимасман... Лекин мен сендан анча каттаман, хон Темучин, кўп нарсани кўрганман. Сен бошқа нўёнларга ўхшамасликка ҳаракат қилгин.

– Шунақа дегин... Сен менинг буйруғимни бажаролмай келгансан, деб ўйлабман. Қараб турсам, ўзинг хоҳламаган экансан. Агар биринчи тахминим тўғри чиққанида менинг хайрихоҳлигимни қозонишинг мумкин бўларди, аммо бу ҳолда... Мен сени чоҳдан қутқариб қолувдим, яна чоҳда бўғилиб ўласан. Сенинг хор-туматларингга ҳам гал келиб қолади!

Хоннинг бу қароридан юзбоши Чиледу жуда ҳам ҳайрон бўлди. Бутун танига титроқ туриб, кўзлари ғамга ботди.

Темучин у ҳозир тиз чўкиб кечирим сўрайди, деб ўйлади. Аммо Чиледу бир нималар деб ғўлдиради:

– Сени Есугейнинг ўғли, деб юрувдим... Янглишган эканман. – Қаддини ҳам қилиб, навкарларнинг туртишлари остида ўтовдан чиқиб кетди.

Кейин эса ақл бовар қилмас воқеа юз берди. Чиледу чоҳдан чиқиб, ўспирин ўғлини олганча қочиб қолибди. Кимдир уларга от, қурол тайёрлаб берган, кимдир қоровулни боғлашворган. Темучинни ғазаблантирган нарса унинг қочиши эмас, мана шу номаълум ёрдамчилар эди.

Ўтовга қоровулни судраб киришди. У қўркувдан титрар ва битта гапни қайтараверарди: «Кўрмадим. Билмайман». Ғазабидан қутуриб кетган хон унинг калласини олишни буюрди. Аммо кутилмаганда ўртага онаси аралашди. У ўғлининг олдига келиб, қатъий қилиб деди:

– Йигитни қатл қилдирма. У айбдор эмас. Ҳақиқий айбдор кимлигини мен биламан.

– Ким у?

– Буни мен ёлғиз ўзингга айтаман.

Темучин ҳамманинг ўтовдан чиқишини буюрди.

– Чиледунни мен қочириб юбордим.

Темучин ишонмади. Оғзини очмасдан кулимсиради.

– Қоровулнинг қўлларини ҳам сен боғладингми?

– Мен қўйиб юбор, деб буюрдим, холос... Қўлларини бўлса, кейинроқ, киши кўзи учун боғлаб қўйишди.

– Сен нега бундай қилдинг, она? Нима учун менинг ишларимга аралашасан?

– Сен унга адолатсизлик қилдинг. Ўғлим, сенга оғир, биламан. Лекин юрагингни бунақа қотириб юборма. Шафқатсизлик ҳар доим ўз эгасига қайтади. Одамларга нима берсанг, ўшани оласан.

Онасининг қараши жиддий, талабчан эди. У анчадан бери Темучин билан бундай гаплашмаганди.

Бу суҳбат унинг кўнглида қандайдир бир тушуниб бўлмас хавотир уйғотди. У кўп ҳолларда ҳамма ишларига онасининг ўлчами билан ёндашаётганини пайқаб қоларди. Бундан унинг баттар жаҳли чиқар эди. Ўз амалларида эр-

кин бўлмаган одам – қул бўлади. Қулнинг ақли эса мудроқ ва ожиз.

Темучин ич-ичидан сезиб турарди: тинчлик кўпга чўзилмайди. Сахро узра яна қора булутлар сузиб қолди. Бу булутлар майсаларни қон ёмғири билан суғормай туриб тарқалмайди.

Ана шундай таҳликали кунларнинг бирида Темучиннинг ҳузурига кутилмаганда ўғли ва тўрт нафар нўёни билан ван-хон келиб қолди. Кекса хон ва унинг ҳамроҳларига қараб бўлмас эди. Кийимлари жулдур-жулдур бўлиб кетган, титилиб қолган гутуллари ҳар ер-ҳар еридан боғлаб олинган эди.

– Ўзингмисан, хон-ота?

Ван-хоннинг озиб кетган бўйнидаги кўкимтир томири тез-тез уриб, ич-ичига кириб кетган кўзлари ёшлана бошлади. Аммо у ўзини қўлга ола билди, патила бўлиб кетган оппоқ сочларини силаб қўйди.

– Мен сенинг олдингга бор нарсам билан келдим. Тикка айтавер, менга ёрдам берасанми ёки сенинг олдингдан ҳам бошқа ҳукмдорларнинг олдидан кетганим сингари ҳеч нарсасиз кетаверайми? – Унинг овозида алам ва ғазаб оҳанглари бор эди.

– Бу ҳақда сўраб ўтиришингнинг ўзи ортиқча, хон-ота! Мен сенинг олдингга борганимда ҳам худди шу аҳволда эмасмидим? Сен мени ёнингга олиб, кўкларга кўтардинг. Осмон гувоҳ, мен ҳам худди шундай қиламан!

Ван-хон хотиржамлик билан бошини қимирлатиб қўйди-да, нўёнларига нафрат билан қараб қўйди.

– Мен сендан бошқача муомалани кутмаган ҳам эдим, ўғлим Темучин. Шунга қарамай... Ўтган вақт ичида кўп нарсани бошдан кечириш ва тушуниб олишга тўғри келди. Менинг ҳамма умидларим оёқ ости бўлди... Ўғлим Нилха-Сангун, бу кунни эсингдан чиқарма. Худо мени ўз ҳузурига чақириб, сен менинг улусимга бош бўлганингда, хон Темучин биз учун нималар қилганини асло унутма.

– Ота, олдин улусни Эрхэ-Хара қўлидан тортиб олиш керак...

– Тортиб оламиз, Нилха-Сангун, – деди Темучин. – Лекин ҳозир эмас. Ҳозир биз Эрхэ-Хара устига боришимиз мумкин эмас.

– Нима учун? – хавотирланди ван-хон. Найманлар кетишди-ку.

– Лекин миркитлар ҳам бор-да. Биз сенинг укангга қарши йўлга чиқишга улгурмай, миркитлар бу ерда бўлишади. Овулларимни талашади. Мен уларнинг келишларини кутиб ўтириш эмас, ўзимиз уларга ҳужум қилишимиз керак, деб ўйлайман.

Нилха-Сангун турган ерида типирчиланди.

– Сен бизни сафарга бошлаб, отам қўлига юзта жангчи берасанда...

– Танғитлар марҳаматлироқ экан, улар уч юзта аскар беришмоқчи эди, – минғирлади Арин-тойжи.

Темучин улар ўзидан шубҳа қилаётганлари, ван-хонга муғомбирлик қияпти, деб ўйлаётганларини тушуниб қолди.

– Тилнинг бурролиги бу ҳали, ақли ҳам етук дегани эмас. Мен хон-отамнинг қўшинида оддий аскар бўлиб ҳам жангга кирган бўлардим. Лекин мен хон-отамни юзбоши қилмайман. Жағамбуларингиз менинг улусимда ўз одамлари билан яшаяпти. Хон-ота, уларни ўз қўл остингга олгин. Кейин, ўнта отнинг биттаси, ўнта ҳўкизнинг ҳам биттаси ва ўнта қўйдан биттасини сенга бердим. Бу менинг улусимга солган хувчурим¹. Шуларнинг ҳаммасини сеники, хон-ота. Сен мен билан миркитлар устига юришга боришинг мумкин. Лекин хоҳламасанг, бормасанг ҳам майли. Барибир, у ердан нима ўлжа олсам, ҳаммаси сеники. Шундан кейин биз Эрхэ-Харанинг йўлини оламиз.

Хон йиғлаб юборай деди. Лекин унинг ўғли барибир нимадандир норозилигича қолди. Аҳмоқ одам!

Сахро майсалари ҳали кўкариб улгурмасдан, қишдан чиққан отлар ҳам кучга тўлмасидан, Темучин одамларини сафарга отлантирди. У бу пайтда Тўхта-Беки ҳужум бўлишини кутмайди, деб мулоҳаза қилди. Кутмаганда қилинган

¹ Хувчурим – ўлпон.

хужум эса, муқаррар ғалаба дегани. Буни у ҳеч қачон эсидан чиқармасди.

Темучиннинг нўёнлари бу юришдан ҳам норози бўлишди-ю, аммо ҳеч ким бу ҳақда оғиз очишга ботина олмади. Сача-беки, Тойчи ва Бўри-Бухаларнинг тақдири ҳали ҳеч кимнинг эсидан чиқмаганди. Темучин шу сафар чоғида ўзини ҳақиқий хондай ҳис қилди. Сафда турган жангчилар – унинг жангчилари. Уларнинг ҳар бирини у тик ўлимга бориши мумкин. У мана шу одамларнинг ҳаётини ўз қўлида ушлаб турганлигини йўлда, от устида аниқ англади. Қани эди, тинчлик пайтларида ҳам шундай бўлса...

Ҳаммаси у кутганидек бўлиб чиқди. Миркитлар эндигона ёзги яйловларга кўчиб ўтишган экан. Қиш қаҳратонларидан эзилиб кетган одамлар илиқ кунлардан яйраган, атроф кўм-кўклигидан маст бўлганларидан эҳтиёткорликни ҳам унутишган экан. Биринчи уч ўрамни у деярли ҳеч қандай қаршиликсиз қўлга олди. Аммо ундан нарисига иш оғирлашди. Миркит ҳарбийлари тезгина тўпланиб, қаттиқ муштумга айланиб боришарди. Ҳар бир ўрам учун борган сари кўпроқ куч сарфлашга тўғри келарди.

Ичкари кириб бориш хавфли эди. Қўлга олинган ўлжа, татарлардан олинган ўлжанинг яқинига ҳам келмас, унчалик кўп эмас эди. Аммо у ақл билан иш кўриб, орқага қайтди.

Тепаликлар устида унинг кетишини кузатиб турган чавандозлар кўриниб турарди. Темучин бир асир миркитни Тўхта-Бекининг олдига жўнатди.

– Нўёнингга бориб айт: Тўхта-Беки, эшитишимча, бир вақтлар отам Есугей-баҳодир, сенинг бўйнингни қийшайтириб қўйган экан. Отам бошлаган ишни мен тугатиб қўяман – қайтиб келиб, ана шу қийшайиб турган бошингни оламан! Мени кут.

Миркит чўлтоқ, оқсоқ отининг биқинларини тинимсиз ниқталаб, кўркув ичида орқасига қараб-қараб кетар экан, кетидан накарларнинг қаҳқаҳалари, нўёнларнинг хуштаклари эшитилди.

Темучиннинг олдига Нилха-Сангун келиб сўради:

– Ҳамма ўлжа менинг отамга тегишли бўлишини эсингдан чиқармадингми?

– Эслатиб қўйишни отанг буюрдими? – Темучин кўзларини қисиб сўради.

– Билишимча, мен ўзим ҳам сўрашим мумкин.

Сўраши мумкин эди. Аммо унинг бу хиралиги Темучиннинг жиғига тегарди. Илгарилари Нилха-Сангун ёмон одам эмасди. Очиқ кўнгил, хушмуома эди. Аммо бегона юртларда саргардонликда юриб, жуда ҳам ўзгариб кетибди. Бесаранжом, шубҳаланаверадиган, хира одамга айланиб, нуқул ўзини отасининг ўрнида кўришни истарди.

– Ўлжа ҳақида ҳам, бошқа нарсалар ҳақида ҳам мен хон-отам билан гаплашмоқчийдим.

– У ҳозир Жағамбу жангчилари орасида...

Буни шундай тушунса бўларди: гаплашмоқчи бўлсанг – ўзинг бор. Сен хон бўлсанг ҳам, менинг отам сени қидириб юриши керак эмас. Темучин қўлларини тушириб, бармоқларини бука бошлади – бир, икки, уч, тўрт...

– Нилха-Сангун, мен хон-отамни ўз жангчиларим олдида тақдирламоқчиман, чақириб кел.

Ван-хоннинг ўғли шошилмасди. Унинг думалоқ, чакдор юзи (дарбадарликдан қайтганида юзи озгин ва рангсиз эди, лекин тезда ўзига келиб олди) тундлашиб, ўйчан бўлиб қолди. Чамаси, отам Темучиннинг олдига келиши тўғри бўлармикин, деб фикр қилаётган эди. Буни қара, қанақалигини!... Темучин яна бармоқларини бука бошлади. Яхшиямки, осмон Нилха-Сангунни йўлга солди-ю, у отини қайтариб, Жағамбу жангчилари томонга чоптириб кетди.

Ҳамма гапни эшитиб келаётган Жалма билан Бовурчи ҳар бири ван-хоннинг ўғлига ўзича баҳо берди.

– Кеккайган! – луқма ташлади камгап Жалма.

– Бунақалар ҳақида менинг бувим бундай дерди: ахтанган от ўзини айғирман деб юраркан, – деди Бовурчи.

Улар ван-хоннинг ўғли ҳақида бемалол гапиришарди. Темучин бунақанги гапларни яхшиликча бартараф қилиши керак эди-ю, аммо у индамай қўя қолди.

Ван-хон Нилха-Сангун, Жағамбу ва нўёнлари билан етиб келди. Темучин қўшинни тўхтатиб, ҳаммани доира тузиб сафланишларини буюрди. Ўзи даврага ван-хон билан бирга қириб келди.

– Содиқ жангчиларим! Мен сизларни доғули татарлар устига бошлаб бордим ва биз уларни енгдик. Сизларни мир-китларга қарши жангга чақирувдим, улар қўрқиб қочдилар. Лекин мен ўз қўлимда, кескир қилич эмас, илдиз ковлайдиган бир парча темир тутган пайтларим ҳам бўлган. Менинг номим ва ҳаётим ном-нишонсизликда ҳам ўтиб кетиши мумкин эди. Аммо бир олижаноб инсон, менга от берди, қўлимга қурол тутқазди ва оталик сўзи билан қувватлади. Бу одам ван-хон бўлади. Жангчилар ва нўёнлар, яхшиликка яхшилик қайтариладиган кун келди. Хон-отамдан олган нарсаларимнинг бир қисмини бўлсин, қайтаролсам, девдим. Мен барча ўлжани ван-хонга тақдим этаман.

Жангчилар жим. У ҳарбий ўлжалар фақат унинг ўзиники эмаслигини тушунади. Қадим тартибга кўра, ҳар ким ўз улушини олиши керак. Темучин бу тартибни қўполлик, калтабинлик билан бузган эди. Бу эса ўзининг келажагига ёмон таъсир қилиши мумкин. Кўзлари билан Бовурчи ва Жалмани қидирди. Лекин маслаҳатлашишнинг ўрни эмасди. У ван-хонга қаради.

– Хон-ота, рухсат этсанг, жасур жангчиларни мукофотсиз қолдирмасак.

– Ўғлим, ўзингга маъқул келганини қил.

Кўринишдан, жангчилар сукунати маъносини ван-хон ҳам ундан яхшироқ тушуниб турган эди. Қария барибир яхши одам-да. Темучин узангида туриб гап бошлади. Энди унинг овози қувноқ жарангларди.

– Жангчилар ва нўёнларим, хон-отам ҳамма ўлжани қабул қилмаяпти. У бағрикенглик билан, унинг бир қисмини сизларга бермоқчи. Ҳар ким отига юк бўладиган миқдорда улуш олсин. Сизлар кўп нарсага лойиқсизлар ва мен буни эсимда тутаман. Бошқа сафарларга борганимизда, сиз бугун берганингиздан кўра икки баробар кўп миқдорда улуш оласизлар.

Жангчилар сафи бузилиб, ҳамма ўлжалар ортилган араларга қараб кетди.

Ҳаммаси чиройли чиқди шекилли, Темучиннинг вақти чоғ эди.

– Ҳўш, хон-ота, сенинг қоравой¹ уканга қарши йўлга тушаверамизми ёки отлар ва одамларга дам берамизми?

Ван-хоннинг бужур пешонасида майда ажинлар тўпланиб қолди. Темучин унинг кўнглидан ўтаётган нарсаларни сезиб турарди. Эрхэ-Хара жангга тайёрланыпти. Агар уни бирданига мағлуб этишолмаса, уруш чўзилиб кетади. Бу эса хавфли. Миркитлар ўзларига келиб олишлари ёки тойчиютлар кўтарилиб қолишлари эҳтимоли бор... Орқага қайтиш керак. Бироқ уларнинг орқага қайтишлари Эрхэ-Харанинг кучайишига сабаб бўлади. Темучиннинг ўзи ҳам буни кўп ўйлаган...

– Кутиб ўтирадиган пайт эмас! – деди Нилха-Сангун отасини менсимагандай, илгарилаб. – Мен Эрхэ-Харани ерларимиздан чиқариб юбормагунча тинчимайман!

– Шунақа шошқалоқмисан? – Жаҳли чиққанича гина қилди ван-хон. – Қайишини тортиб боғламай туриб, ким узангига оёқ қўяди?

– Хон-ота, мен ҳам ўғлингга ўхшаб, Эрхэ-Харанинг устига ҳозир боришимиз керак, деб ўйлайман.

– Нима учун, ўғлим Темучин?

– Тўхта-Бекининг адабини бериб қўйганимиз ҳақидаги хабар ҳозир бутун саҳрога тарқалади. Душманларимиз юрагига қўрқув солади. Мана шу қўрқув – бизнинг энг қудратли жангчимиздир. Бир пайтлар ўзинг ўргатган эдинг, хон-ота...

– Темучин, миркитларга қилган босқинингни сен жуда юқори баҳолаяпсан.

– Хон-ота, ҳеч нарса ўзгармаган. Мен одамларни биланман. Янги келаётган хатар, аввал ўтганидан каттароқ қўринадир. Ўз ерларингга одамларингни жўнат, улар жангчилару нуёнларни ваҳимага солишсин.

¹ Хара – қора.

– Сен ёшсан, кўрқмассан-у, аммо мулоҳаза билан иш тутмайсан. Майли, сен айтганча бўла қолсин.

Ўлжалар ортилган аравалар томондан бақирик, сўкинишлар эшитиларди. Жангчилар қўлларига илинган нарсани тортқилашарди. Биттаси эгарга иккита тирик қўйни ортиб олибди. Бошқаси бўлса бир боғлам темир қозонларни илиб олган. Учинчиси – ёш аёлни, тўртинчиси – ўтов наматыни. Дўритой-Ўтчигин Темучинга яқин ердан ўтаётган эди. У отини шундай юклабдики, нарсаларнинг қўплицидан унинг кичкинагина боши аранг кўринарди.

– Амаки, – деб чақирди уни Темучин, – сен нимага кам нарса олдинг?

Дўритой-Ўтчигин унга тер босган, жаҳли чиққани кўриб турган юзини ўгирди.

– Уялсанг бўларди, жияним Темучин хон... Бизни ҳам пасткаш жангчилар билан баробар қилиб қўйдинг-а...

V

Оёқлари оқ, малла ранг кўркам от сувлиқларини чайнар, бўйнини орқага эгиб олган эди. Эрхэ-Хара чап қўли билан жиловни тортиб, ўнг қўлини мушт қилиб, боши устига кўтариб, дағдаға қилиб қўйди.

– Ҳа, қичима қўйлар!..

Нўёнлар хон ўтовининг кираверишида, индамасдан хоннинг сўкишларини эшитиб туришарди. Нарирокда эса қўлларида камон ушлаб турган пиёдалар. Узун таёқларга илинган тўртта оқ рангдаги туғ қимир этмай осилиб турибди. Мана шу тўрт туғ ҳам, ўша каттагина ўтов ҳам ва анави нўёнлару навкарлар ҳам уники эди. Ҳа, лаънати нўёнлар... Найманлар билан бу ерларга келганида улар осонгина, итоаткорлик билан унга таъзим қилишган эди. Ҳозир ҳам ўшандагидай осонгина ўзларининг аввалги ҳукмдорлари биродаркуш Тўғрилнинг олдида таъзим қилишга тайёр турибдилар. Ҳаммасини битта қўймай қириб ташлаш керак эди! Худди ўзларининг мустаҳкамликларига ишонган тош ҳайкаллардек туришларини-чи. Қўлини қиличига чўзди-ю,

аммо навкарларига қараб туриб, бу уч карра сотқинларнинг биронтасини ҳам чопишга улгурмаслигини тушунди. Ўқларни ёғдириб ташлашади... Жиловини бўш қўйди. Оти уни сахрога олиб кетди. Унинг кетидан ўн-ўн беш кишилик отлиқлар боришарди. Булар унинг ўртоқлари. Эрхэ-Хара қувғинда ҳам улар билан бирга эди, бу ерларга ҳам бирга келишган ва ҳозир ҳам бирга кетишаётган эди.

Ё чанг, ё шамол кўзга урарди. Она ер эриб, тепаликларнинг учи туманлашиб кетаётгандек. Буюк эгам, қаердасан? Қани сенинг ҳақиқатинг ва адолатинг? Укасининг қотили бўлган хон нима учун сахро қумлари орасида чириб, йўқ бўлиб кетмади? Нега дарёларда чўкиб, қароқчиларнинг қўлида ўлиб кетмади?

Унинг иккинчи ватани бўлмиш найманлар юртида одамлар уни ғамгин ва тушкун кутиб олдилар. Буюк ҳукмдор, донишманд одам бўлган Инонча-хон оғир касал эди. Агар у ўлиб қолса, юртнинг ҳоли нима кечади? Унинг ўрнини ким боса олади?

Хон ўрамида тинчлик ҳукмрон эди. Тик учли, ҳаво ранг чодир олдида одамлар чуқур қайғу ичра сукут сақлаб туришарди. Эрхэ-Харани чодирга киритиб юборишди. Инонча-хон қалин ипак кўрпалар ичида ётарди. Унинг юзи қараб бўлмас даражада қорайиб, шишиб кетган, кўзлари ҳам шишинқираб, кичрайиб қолган. Думалоқ оғзидан хириллаган нафас чиқиб, сийрак, оппоқ мўйловларини тебратиб ўтарди. Хоннинг ўнг тарафида тиззаларига чўкка тушиб, икки ўғли – Таян-хон ва Буюрук, танғитлик канизи Гурбесу туришарди. Чап томонда эса қўллари узун, хунук ва бесўнақай-букчайган Кўксу-Сабрак, Таян-хоннинг бадқовоқ ўспирин ўғли Кучулук ва мирзолар бошлиғи, хоннинг мухрдори, ёш уйғур йигит Татунга бир нималарни пичирлашиб туришарди.

Эрхэ-Хара хоннинг оёқ томонига ўтириб, лабларини кўрпага босди. Унинг йиғлагиси келарди. Хонга раҳми келиб кетди. Хон унга яхши муносабатда бўларди... шу тобда у ўзига раҳми келганидан ҳам йиғлагиси келарди – энди ким унга ҳимоячи бўлади, меҳрибонлик қилади? Таян-хонми?

Ўлаётган ҳукмдорнинг катта ўғли танғитлик гўзалдан кўзларини узмайди, билинтирмасдан қизнинг нозик қўллари-ни ушлайди-да, хўрсиниб қўяди. Лекин бу хўрсиниш отаси учун эмасдай. Таян-хон юмшоқ, оддий, лекин енгил табиат, беқарор одам. Афтидан, отасининг ўлим тўшаги устида ўтириш аллақачон жонига теккан. Қўллари эса, хиралик билан танғит қизнинг қўллари-ни пайпаслайди. Буюруқ-чи? У елкаларини қаттиқ-қаттиқ силкитиб, секин-аста танғит қизга яқинлашиб келяпти. Яқинига келгач, қизнинг сонини чимчилади. Қиз ёпинчиқ ташланган бошини секин ўгириб, каттакон, қоп-қора кўзларини жаҳл билан унга тикди. Бунчалар гўзал! Кичкинагина, текис бурни, олдинга бўртиб чиққан семиз, сал буралган лаблари, гуноҳқорона салқиган кўзлари... Кекса чол уни ҳамма хотинлари ва канизакларидан юқори қўйгани ҳам бежиз эмас.

Кўксу-Сабрак суяклари ўйнаб ётган қўли билан Эрхэ-Харанинг елкасини ушлаб, ўзига эргашишни ишора қилди. Улар чодирдан чиқишди. Кўксу-Сабрак уни бўш ўтовга бошлаб кирди-да, чийиллаганча сўради:

– Хўш, нима гаплар?
– Нуёнлар кетма-кет овулларни бой беришди. Қочишга тўғри келди.

– Эҳ, сен... – Кўксу-Сабрак ўтириб, бошини қўлига тиради.
– Нима мен? Жангчиларни олиб кетиш керакмас эди.
– Керакмас эди... – ғамгин маъқуллади Кўксу-Сабрак. Нима ҳам қилардик... Эҳ... Буюк хон бизга панд бериб қўйди.

Ўтовга Буюруқ кириб келди.

– Эрхэ-Харани яна ҳайдаб юборишибди, – деди унга Кўксу-Сабрак. – Темучин миркитларни ҳам енгибди. Бу кичик хон хавфли бўлиб кетяпти.

– Ёмон, ҳаммаси ёмон...

Буюруқ елкаларини ўйнатиб ўтов ичида юрар, бошини силкиб, сочларини орқага ташлар, лекин улар шу заҳотиёқ яна юзига сирпаниб тушарди. Кўксу-Сабрак ўрнидан турди. Букчайган белида қўллари-ни қовуштириб, Буюруқнинг юришига қараб бошини бура бошлади.

– Ҳаммаси ёмон, – қайтарди Буюруқ. – Отам ҳали сўнги нафасини чиқариб улгурмасдан, акам ўзига хонлик қалпоғини ўлчаб ўтирибди.

– Давлатимиз пароканда бўлади, – хўрсинди Қўксу-Сабрак. – Хонлик қалпоғи унга тўғри келмайди. Отасининг ўлим тушаги устида ҳам уялмай анавинга ёпишиб ўтирибди. Ўзини қўлга ололмайдиган одам қандай қилиб халқни бошқара олади?

– У суюқоёқ унинг бошини айлантириб олган! – қичқирди Буюруқ оғзини қийшайтириб. – Ҳукмронлик қилмоқчи!

Эрхэ-Харага эшик олдидан енгил қадамларнинг узоклашгани эшитилгандай бўлди. У хавотирга тушди. Ака-укаларнинг қаршилиги нима билан тугаши номаълум. Уларнинг ҳар икковидан ҳам нарироқ юргани маъқул...

– Мен борай, – деди у.

– Тўхтаб тур, – тўхтатди уни Буюруқ. – Балким, акамни бу ерга чақириб, ҳаммасини ўзига айтишимиз керакдир? Наҳотки, эсини йиғиб олмаса?

– Мен у билан гаплашдим. – Қўксу-Сабрак қўлини ҳафсаласиз силтади. – Эшитгиси йўқ.

– Танғитлик илонни йўқ қилиш керак. Уни бўғиб ташлашларини буюраман! Ўшанда ҳамма ёқ тинчийди...

Ўтов ёпинчиғи кўтарилди. Гурбесу билан Кучулук кириб келиб, остонада тўхташди. Қизнинг бошидаги ёпинчиғининг соясидан қараб турган кўзлари чўғдай ярақларди. Таян-хоннинг ўғли бошини сал эгиб, пичоғининг суяк дастасини маҳкам сиқиб олди. Эрхэ-Харанинг кафтлари терлаб кетди – оҳ, ишлари расво бўлди, расво бўлди!

– Сен жуда баланд овозда гапиряпсан, Буюруқ, – кулимсиради Гурбесу. – Биз ҳаммасини эшитдик.

– Нима учун секин гапиришим керак экан? Мен ўз уйимдаман ва қўрқадиган жойим йўқ. Сен қўрқшинг керак, қопга солиб олиб келинган танғитвачча.

– Акангга ҳасад қияпсанми? Мени ўлдириб, кейин акангга ўтмоқчимисан? Кучулук, улар сенинг отангни йўқ қилишмоқчи.

– Фитначилар! – Кучулук титроқ овозда қичқирди. Майин тук қоплаган ёноқлари қизариб кетди. – Отам сизларни қатл қилдиради!

– Хув, илон... – ҳайрон бўлди Буюруқ. – Буни ҳам заҳарлаб бўпсан-да.

– Ўғлим, бу ёққа кел-чи, – чақирди Кўксу-Сабрак Кучулукни. – Мен, кекса одамнинг гапини эшитгин.

– Мен фитначиларнинг гапини эшитишни истамайман! – Кучулук ўтовдан отилиб чиқиб кетди.

Унинг кетидан шошилмайгина Гурбесу ҳам чиқиб кетди. Ҳамма маъюсликда жим бўлиб қолди. Кўксу-Сабрак бошини ғамгин чайқади.

– Энди нима қилиш керак? – сўради Буюруқ.

– Қочиш керак.

– Таян-хон бизга қўл кўтаришга ботинолмайди.

– Э-э, Буюруқ... Сен, туғишган укаси ўзининг ҳаёти, ҳокимияти ва севимли аёлига таҳдид солаётганидан шубҳа қилган одам, ўз қондош укасини нима қилиши мумкинлигини Эрхэ-Харадан сўрагин. Кеч бўлмасдан, отланларинг. Нўёнларнинг кўпчилиги биз билан кетишади...

Улар билинтирмасдан хон ўрамини ташлаб чиқишди. Йўлда уларга жангчилари билан нўёнлар келиб қўшилишди. Таян-хон уларнинг кетидан одам солди. Аммо Инонча-хоннинг Кўксу-Сабракни ҳурмат қиладиган навкарлари ҳам улар билан бирга қолишди. Шундан кейин Таян-хоннинг ўзи отга минди. Бироқ у кечга қолган эди. Бу пайтга келиб, Буюруқ ва Кўксу-Сабракнинг қўл остларида Таян-хонга қарши тура олишга қодир етарлича қўшин тўпланган эди.

Икки қўшин бир-бирига рўпара бўлди. Уларнинг бошлари узра ўлаксахўрлар парвоз қиларди. Агар саҳрода кўпчилик тўпланса-ю, улар бир-бирларига қараб юришса, демак, катта зиёфат бўлиши аниқ. Аммо Таян-хон укаси ва шавкатли Кўксу-Сабракка қарши уруш бошлашга ботинолмай турарди. Ниманидир кутарди. Буюруқ билан Кўксу-Сабрак уни музокарага чақиришди. Жангчилар сафлари орасида учрашишди. Таян-хонга Кучулук ва Гурбесу ҳамроҳлик қилишарди. Узун жиға ўрнатилган олтин дубулға ва совутла-

рида қиз ял-ял ёнарди. Уни кўриши билан Буюруқ нафратидан оқариб кетди.

– Укам Буюруқ ва отамнинг севимли кўмондони бўлган Кўксу-Сабрак, нималар қияпсиз? – ўпқаланган, тушунмаган кўйи сўради Таян-хон. – Мен нима қилиб сизларнинг жаҳлингизни чиқардим? Нима учун худди душманлар олдида тургандай, қуроолларингизни яланғочлаб олдингиз? Қайтсангиз, мен ҳаммасини кечираман.

– Биз қайтамыз, – деди Буюруқ, – агар сен ҳозир, шу ерда мана бу бузуқнинг бошини олиб ташласанг.

– У калласини оладиган нима иш қилди? Сен ақлингни йўқотдингми, Буюруқ?

– Менинг-ку ақлим жойида... Аммо сен тўғрингда бундай деб бўлмайди! Шаҳватпараст танғитлик сени жиловлаб олиб, ўзига қул қилиб олган. Сен наслимизни шарманда қилдинг!

– Ёлғон айтаяпсан, Буюруқ! Ёвуз ҳасаддан ақлингни еб кўйибсан!

Кўксу-Сабрак қўлини кўтарди.

– Буюк Инонча-хоннинг ўғиллари! Сиз бугун ҳечам келишолмайсизлар. Аммо мен оталаринг номи билан илтижо қиламан: ўртага қуроолни аралаштирманглар, биродарқушлик урушини бошланглар. Таян-хон, орқангга қайт. Бизни ўз ҳолимизга қўй.

Қўшин шу кўйи то кечгача бир-бирига рўпара бўлиб турди. Тунда эса Таян-хон секингина орқасига қайтди.

Найманлар давлати иккига бўлиниб кетди. Лекин ўша онда бу кун уларнинг буюк хонлигида инқироз бошланганини, Инонча-хон давлатининг тақдирини шунчалик осон ҳал қилган одамларнинг ўзлари ҳам узоққа бормасликларини жуда кам одам фаҳмлар эди.

VI

Тинчлик йиллари Жамуха-сечен кўпгина қабилаларнинг нўёнлари билан дўстлашиб олди. Улигерчилар сўз ўйинида мусобақалашишар, хурлар жарангларди... Бу у яхши кўрган,

у курашган ҳаёт оқими эди ва унга саҳрога қадимгидай, ҳикоятларда куйланган осуда замонлар келгандай туйиларди. Андаси Темучин бўлса, ўзининг амр-фармоликка интилишлари билан соғлом, аммо вақтинчалик касалликдан кучсизланган танага чиққан ярадек, ўзи қуриб кетади.

Келажак Жамухага яхшиликлардан дарак берар ва у умрини қувноқ, ёрқин ўтказарди.

Ҳаммаси тўсатдан бошланди... Найманлар ван-хонни қувиб солишди. Темучин миркитларни мағлуб қилиб, Эрхэ-Харани ҳайдаб юборди. Инонча-хон ўлиб, унинг ўғиллари уришиб юришганмиш. Бу хабарлар Жамухага етиб келиб улгурмай, кетидан яна янгиси келди: Темучин билан ван-хон Буюруқнинг устига юриш қилишибди. Ярадор сайғоқ боласига ёпирилган калхатлардай ташланишибди-да. Агар улар Буюруқни яксон қилишса, Темучин Жайронлар дарасини эслаб қолиб, отини унинг улусига солади.

Унинг ўтовида жаранглаб турган улигерлар, хурлар овози ва қувноқ аёллар кулгилари тиниб қолди. Нўён дўстлари ҳам жимиб кетишди. Хушёр тортиб, ташвишга тушган кўйи улар эртанги кун ҳақида мушоҳада қилишарди. Агар ван-хон билан Темучин найманларнинг бўлиниб кетган улусини кучсизлантира олсалар, нима воқеалар юз беришини фақат ақли калталаргина, кўра олмасликлари мумкин. Майсалар устида дарахтлар, текис жойда тепаликлар қад кўрсатгани сингари, саҳронинг эркин қабилалари устида янги хонликлар бош кўтаради. Аммо нўёнларнинг мақсади бир бўлса ҳам, яқин долғали кунлардаги сингари бу муаммони бирлашиб ҳал қилиш йўлларини излашни исташмасди. Биттаси Тўхта-Беки томонга, бошқаси Таян-хон яқинига кўчиб кетишни ўйлаб юрибди. Фақат бир нечтагина одам, Темучин сафарда эканидан фойдаланиб, унинг овулларига бостириб бориш, одамлари ва чорваларини талаш кераклигини кўрқа-писа, секингина айтиб қўйди. Жамуха индамади. У Тўхта-Беки ва Таян-хоннинг паноҳида яширинмоқчи бўлганлардан ич-ичидан нафратланарди. Лекин андасининг ҳимоясиз қолган ўрамларига босқин қилиб, керилмоқчи бўлганларни ҳам қўлагиси йўқ эди. Уларни-ку қўлга олиш

осон, аммо ушлаб қолиш... Ван-хон билан Темучин сафардан қайтиб, ҳамманинг калласини олдиради. Ўшанда у яна ҳам юксалиб кетади. Йўқ, бу ерда бошқача иш тутиш керак.

Бироқ Жамуха ўзини қанча қийнамасин, бирон нарса ўйлаб топа олмади. У андасини ҳам, хон-отасини ҳам анчадан бери кўрмаган, уларнинг мясида қандай фикр, режалари борлигини билмасди. У шундай қарорга келдики, нўёнлар буни ҳазил деб тушунишди:

– Мен ҳам Буюруқнинг устига бостириб бораман. Хон-отам ва андамга ёрдамлашаман.

Унинг Темучин ҳузурида пайдо бўлиши хавfli эди. Ҳозир андамга эски нарсаларни эслаб ўтиришдан фойда йўқ, унинг устига ван-хон ҳам илгари бўлиб ўтган нарсалар учун уларнинг жанжаллашишларига йўл қўймайди, деб ўйлади. Чунки андаларнинг бу душманликларидан ван-хон норози ва хафа эди...

Қолган ҳамма ишда у осмон иродасига, ўзининг топқирлиги, одамларнинг ўртасини бузадиган ёриқларга усталик билан пона ура олишига ишонарди.

Қўшинини тўплаб, Жамуха-сечен ўз тақдири сари йўлга отланди.

Буюруқ ўз қўшини билан Олтой тоғларининг орқасига ўтиб олиб, Ургуну дарёси бўйлаб, пастга қараб юрибди. Темучин билан ван-хон уларнинг орқасидан изма-из боришар, уларнинг ортидан эса Жамуха келарди.

Ўрмон билан қопланган Олтой тоғининг орқасида жуда кенг яланглик ясланиб ётарди. Унинг устини қоплаган майда, тигли тошлар, у ер-бу ерда кўриниб турган мажмағил бутачалар ялангликни титилиб кетган қоп-қора наmatга ўхшатиб турарди. Унинг баъзи жойларида ёмғир сувлари пайдо қилган кўлчалар ҳам учраб турарди. Аҳён-аҳёнда кишини зериктирувчи бу манзарага қиялама унгурлар сал-пал ҳаёт бахш этгандек бўларди. Бу ерларда намлик узоқроқ сақлангани учун бурама саксовуллар ўсиб турар, ровоч ва пиёз кўкариб ётарди.

Ургуну дарёси ўзани минг йилликлар давомида чўл бағрини ўйиб кирган бўлиб, қирғоқлари тик, баъзи ерлар-

да эса кишини ваҳимага соладиган жарликлардан иборат эди. Пастда, сув ёқасида ингичка қатор бўлиб қорағат, наъматак буталари ўсиб турар, оқ терак, қора тераклар қад ростлаган, майсазорлар ям-яшил бўлиб ётарди. Жамуха қирғоқда назоратчилар қолдириб, жангчиларини сув ёқалаб бошлаб кетди. Бу ернинг ҳавоси худди ҳамма ёғи беркитиб ташланган ўтов ичидаги сингари дим ва бўғиқ эди. Чавандозлар устида хира сўналар ғингиллар, отларни читганча, шундоққина туёқлари остидан какликлар қанот қоқиб қолар, буталар орасида читтаклар бир-бирлари билан сайрашишарди.

Яна оқим бўйлаб пастга юрилса, тик қирғоқлар сув бўйидан қочиб, энди сув билан уларнинг оралиғи кенгайиб қолганини кўrsa бўларди. Жамуха Буюруқнинг, ван-хон ва Темучиннинг изларини диққат билан кузатиб борарди. Сув бўйидаги майсалар кўплаб отлар туёқлари остида топталган, гоҳ-гоҳида аскарларнинг тунашганидан дарак берувчи гулханлар қолдиқлари – кул уюмлари учраб қоларди. Жамуха ўз жангчиларини шоширмасди. Жанг бошлангунича у ван-хон ва Темучинга қўшилиб олишни истамасди. Ўз ғалабаларини ўзлари қўлга киритаверсинлар.

Ван-хон билан Темучин каттагина қўл яқинида Буюруққа етиб олишди. Олғинчилар жанг бошланганининг хабарини бердилар. Жамуха ўз жангчиларини айланма йўллар билан, қия тепаликлар ортига яшириниб олиб ўтди. Тез орада бу тепаликлар тугаб, унинг олдидан саксовуллар ўсган кенггина шўрхок яланглик чиқди. Жамуха бир қарашдаёқ тушунди: Буюруқ ютқазяпти. Унинг жангчилари борган сари қамишзорлар ва ботқоқликка чекиниб боришарди. Яна бироздан сўнг, биронта ҳам найман бу ердан тирик чиқолмайди.

Жамуха дўмбираларни чалишга буюрди. Ван-хон билан Темучиннинг қўшини ортидан унинг пайдо бўлиши мутлақо кутилмаган ҳол бўлгани учун улар Буюруққа ҳужумни сусайтириб, орқаларига ўгирила бошладилар. Жамуха кулиб юбориб, жанг майдонидан нарироқда турган отлиқлар-

га ўғирилди. Узоқдан туриб уларнинг орасидан ван-хонни таниб, унга қўлини силкиб қўйди.

– Ўзимизникилар!

– Ўзимизникилар, ўзимизникилар! – бу қичқириқни ҳамма илиб кетди.

– Сен қаердан келиб қолдинг? – шоду ҳайронлик билан сўради ван-хон.

– Мен сизларнинг изингиздан туйғун қушдан ҳам тезроқ учиб келдим! – Жамуха отидан учиб тушди, ван-хоннинг этагини қўлига олиб, юзига суртди. – Мен сен билан учрашадиган кунга етолмай ўлиб кетаманми, деб ўйловдим, хон-ота! Андам Темучин қани?

– У анави ерда. – Ван-хон жанг кетаётган тарафни кўрсатди. – Қара, Жамуха, найманлар қочишяпти. Қочишяпти! Ҳадеб биз қочаверамизми?

– Сенинг ўрнингда Эрхэ-Хара ўтирган пайтда менинг жигарим қуриб кетди, хон-ота... Мендан жаҳлинг чиқяптими? Нимага, хон-ота? – Жамуха оти жиловини ушлаб олганича, пастдан тепагача хоннинг юзини кузатиб турарди. – Сен мендан эмас, Темучиндан мадад сўрадинг! У мендан яхшироқми?

– Менинг учун сизларнинг иккинги хам тенг ва қадрдонсизлар, Жамуха. Сен мен чақирмасимдан ҳам ёнимга келдинг ва мен бундан хурсандман.

– Мен ҳар доим сенинг ёнингда бўлишни хоҳлаганим учун ҳам етиб келдим, хон-ота. Лекин мен ўз ҳаётимдан хавфдаман. – Жамуха овозини пасайтирди. – Агар андам Темучин эски келишмовчиликларимизга ёпишиб олса...

– Бу ёққа қара ва мағзини чақ: мағрур найманлар қочишяпти. Қочишяпти, Жамуха! Энди бизнинг олдимизда эски гаплардан кўра муҳимроқ ишлар турибди.

– Мен ҳам шундай деб ўйлайман, хон-ота. Лекин андам ҳам шундай ўйлармикин? Қўрқаманки, бундай эмас.

Темучин, Нилха-Сангун, Бовурчи, Жалмалар от чоптириб келишди. Отлар устидан кўпиклар отиларди.

Андасининг кўзида, кишига жанг пайтида келадиган ғазаб ҳали ҳам чақнаб турарди. Мана шу ғазабли нигоҳ

Жамуханинг юзида бироз ушланиб турди. Гарчи бу қараш Жамуханинг ёноқларини куйдириб юборган бўлса-да, у кўзларини олиб қочмади, фақатгина узун киприкларини салгина туширди.

– Ҳа, бу сенмидинг, ҳамма ишимизни бузган... – Темучин тишларининг орасидан гапирди.

– Мен нимани бузибман? Мен сизларга ёрдамга келдим...

– Сен Буюруқ, Эрхэ-Хара ва Кўксу-Сабракларнинг қочишига ёрдам бердинг.

– Улар кетиб қолишдими? – бир зумда ван-хоннинг юзидан қувонч қочди. – Кутмаган эдим. Қандай қилиб? Нилха-Сангун?

– Ота, мен ўз ишимни керагидай қилдим. Темучин Буюруқни чапдан сиқиб қўлга олиши керак эди.

– Мен унинг йўлини тўсган бўлардим, лекин Жамуха ўз жангчилари билан ҳалақит берди-ку.

– Қўрдингми, хон-ота, ҳаммасига мен айбдор бўлиб чиқдим... Темучин, мен сен билан ярашгани келдим. Сенга қулочини очиб келаётганнинг қорнига тепиб нима қиласан?

– Жамухани бекорга айблаяпсан, Темучин. Унда ҳеч қандай айб йўқ, ярашинглар... – Ван-хон товони билан отининг биқинини ниқтади.

У жанг якунидан норози эди ва буни яширмади. Эгарда тўғри, жиддий ўтирарди. Нўёнлар шошилиб отларини четга суришди. Фақатгина Темучин жойидан қимирламади, йўлда кўндаланг туриб олиб, бошини эгиб, ўқрайиб турарди. Ван-хон, отининг жilовини кескин тортди.

– Нима, шу ерда тураверамизми?

Темучин жимгина қамчисини кўтарди, отини чоптириб, жангчиларининг олдига кетди. Жамуха андасининг кенг, сал букчайган елкаларига нафрат билан қаради. Бошини ҳеч кимнинг олдига эгмайди. Шунчалик кеккайганки, чегараси йўқ.

Жамуха ван-хоннинг ёнида борарди.

– Хон-ота, мен то шу кунгача бирон-бир одам найманларни енгганини эшитмаганман.

– Бунақасини мен ҳам эсламайман.

– Мана шу буюк саҳрода энди ҳеч ким куч ва шавкатда сенга тенг келолмайди.

– Жамуха, гапларинг қулоққа хуш ёқади. Лекин бизнинг кучимиз, шавкатимиздан ҳам беқарор нарса борми?

– Ақлингга қойилман, хон-ота! Эрхэ-Хара тирик экан, сенинг улусингга тинчлик бўлмайди. Уни бўлса, қочириб юборишди... Атайлаб, бирон нарсани ўйлаб қилинмаганмикин бу?

– Нимани ўйлаб? – Ван-хон кескин ўгирилди. – Сен нима ҳақда гапиряпсан?

– Мен хаёлимга келганини айтяпман-да. Эрхэ-Хара тирик экан, сен доимо найманларнинг ҳужумини кутиб яшайсан. Бир ўзинг унга қарши чиқолмайсан. Шунда сен, шавкатли ва қудратли хон, ўзингдан паст одамлар, масалан, менинг андам Темучиндан ёрдам сўрайсан, унга қарам бўлиб қоласан. Балким, мен янглишаётгандирман...

– Темучин менинг душманларимни атайлаб қўйиб юбориши мумкин эмас, – деди ван-хон қовоғини уйганича.

– Ундан ҳамма нарсани кутса бўлади, – Жамухани қўллади Нилха-Сангун. – Кўрдингми, ўзини катта олишини. Гўёки Буюруқни унинг бир ўзи яксон қилгандай.

– Бас қилларинг! – деди қўпол қилиб ван-хон. – Мен сенларга ишонмайман.

Жамуханинг ўзи ҳам, бу фикрга хон тезгина ишонади, деб кутмаган эди. Чақмоқтошдан отилиб чиққан кичкинагина учқун пиликка тегиб, анча вақт тутаб ётади. Секин, билинмайгина тутаб туради-да, кейингина аланга олади. Ҳар нарсанинг ўз вақти бор. Нилха-Сангунга яқинроқ юриш керак экан. У Темучинни яхши кўрмаслиги шундоқ кўришиб турибди.

Бирлашган қўшин шошилмасдан ортга қайта бошлади. Олтойни ошиб ўтиб, Байдарик дарёси бўйида отларга дам беришга тўхташди. Шу ерда бир хабар келди: Кўксу-Сабрак Буюруқни ташлаб, Таян-хоннинг олдига борибди. Тиз чўкиб узр сўрабди, анчагина қўшинни олиб, энди Темучинларга қараб келаётган эмиш. Дарҳол жангга тайёргарлик бошланди.

Учовлон атрофни айланиб чиқишди. Ёз тугаган. Муз босган ерларга эрталаб бироз қор тушибди. Кундузи кун сал илиб, биринчи қор эриб кетди, фақат тошлар ва дери-сунлар соясида қолганларигина эримади. Нам ерда отлар сирпанарди.

– Ҳўш, болаларим, Кўксу-Сабракни қаерда қандай кутиб оламиз? – сўради ван-хон отини тўхтатиб.

– Мен кичкина одамман, – деди Жамуха. – Қаерга қўйсанлар, ўша ерда тураман.

– Мен кичкина одамман, деб, нимагадир жуда тез-тез гапириб қолдинг. – Темучин қўлини пешонасига қўйиб қордан ола-була бўлиб қолган қия тепаликларга тикилди. – Сичқон кичик бўлса ҳам, бурнига кириб, отни ҳам ўлдириши мумкин... Хон-ота, Кўксу-Сабрак бизга ана у жарлик тарафдан келади...

– Худди Кўксу-Сабракнинг ўзи сенга қаердан келишини айтиб қўйгандек гапиряпсан а, – узиб олди Жамуха.

– Унинг бошқа йўли ҳам йўқ, – хотиржамлик билан қайтарди Темучин. – Ахир у ўнқир-чўнқирдан сакраб ўтаётган қурбақага ўхшаб, тепаликдан-тепаликка сакраб юрмайди-ку. У асосий кучларини жарлик ёқалаб олиб ўтиб, қанот қўшинларини тизмаларда ушлайди.

– Шунақа бўлиши турган гап, – тасдиқлади ван-хон. – Биз эса, жарликнинг йўлини тўсиб қўямиз. Уни бу ерда тўхтатиб қолиш, унчалик қийин бўлмайди, деб ўйлайман.

– Тўхтатиб қолиш осон, хон-ота. Аммо енгишнинг ўзи эмас. Жарлик тор. У ерда ён томондан ҳам ҳужум қилиб бўлмайди. Қаранглар, у ердаги жарлик ва зовурларни. Отлиқлар секинлик билан юришга мажбур бўладими, шундан фойдаланган камончилар эса уларнинг устига ўқларини ёғдириб ташлашади. Кўксу-Сабрак, бир пайтлари мен Жайронлар водийсида ўтирганимдек, бемалол ҳаракат қилади. Темучин кулимсиради.

У биринчи марта Жайронлар дарасини эслатиб ўтди. Қара, яна кулимсирайди-я. Ўшанда мени усталик билан аҳмоқ қилганига шама қияпти. Майли, Жамухани аҳмоқ қилдим, деб ўйлай қолсин, шундай ҳисоблайверсин.

– Унда нима қиламиз дейсан? – сўради ван-хон.

– Кўксу-Сабракни чалғитиб, у ёққа, текисликка олиб чиқиш керак. Буни қандай қилиб уддалаймиз? Биз жарликни ўзимизнинг бир қисм кучларимиз билан тўсиб қўямиз, улар бу ерда бироз уришиб туришади-да, кейин қочишга тушишади. Кўксу-Сабрак қува бошлайди. Ана шунда, у текисликка чиқиб келиши биланоқ, бизнинг янги кучларимиз унинг чап ва ўнг биқинидан ёпирилишади.

– Темучин, бу жуда ҳам жўн-ку. Кўксу-Сабрак қари бўри-я.

– Жўнлиги яхши-да. Баъзида жуда усталик билан тузилган режаларни ҳам осонлик билан ҳал қилиб олса бўлади. Лекин хон-ота, агар сен бошқача йўл тутмоқчи бўлсанг, майли, униям ўйлаб кўраверамиз...

– Бошқачами... – Ван-хон бошини чайқади. – Узоқ ўйлашга вақтимиз йўқ, сенингча бўла қолсин. Энди, ким қаерда туришини тақсимлаб олайлик-да, ҳар биримиз ўз жойимизни эгаллайлик.

– Ўйлашимча, хон-ота, сен жарликда туришинг керак. Анави ерда андам Жамуха жойлашади, мен бўлсам нариги тарафида.

Ван-хон бироз ўйланиб, қулоғи орқасини қашиб турди-да, хоҳламайгина Темучиннинг гапига рози бўлди.

Кечқурун, ван-хоннинг чодирда ўтиришганида, Жамуха Нилха-Сангундан сўради:

– Сен нимага биз билан эмасдинг?

– Менинг бошқа ишларим бор... Нима эди?

Жамуха, биров эшитмаяптимикин, деган хавотирда атрофига қараб олди. Кейин овозини пастлатиб:

– Сизлар жарликка андам Темучиннинг гапи билан жойлашдинглар. Одамларингизга Кўксу-Сабракнинг асосий кучлари зарба беради. Кейин сизлар аста қочиб борасизлар-да, уларни бизнинг найзаларимизга тўғрилайсиз. Найманларнинг қиличи остида отангнинг қанча одами ўлиб кетади? – Уларнинг шивирлашиб гаплашаётгани бошқа нўёнларнинг диққатини тортаётганини пайқаб, Жамуха овозини баландлаб гапирди: – мен кўпроқ қулон овини яхши кўраман, – деди. – Ҳозир айна пайти... – яна овозини

пасайтирди-да: мендан эшитганларингни бировга айтиб ўтирма, – деб қўйди.

Лекин Жамуха кутганидек, Нилха-Сангун индамай қўя қолмади. У юзи ҳуснбузарга тўлиб кетган нўён Арин-тойжи ва амакиси Жағамбулар билан бир нималарни гаплашиб олди-да, отасининг ёнига келиб ўтирди.

Ўтовга Темучин кириб келди. Унга эгнига мол терили совут, бошига дубулға кийган қийшиқ оёқ бир ёш жангчи ҳамроҳлик қиларди.

– Олғинчилар юзбошиси Мухали. – Темучин уни орқасидан енгилгина туртиб қўйди. – Гапир.

– Эртага найманлар етиб келишади. Улар бизга узоқ бўлмаган ерда қўнишди.

Кўксидаги хочини силаб қўйиб, ван-хон қўлини лабига теккизди. – Бизни ўзинг қўлла, худо! – Кўксу-Сабрак кўп найманларни бошлаб келяптими?

– Чамаси бизникидан кам эмас. Қанчалиги эрталаб аниқ маълум бўлади.

– Қандай қилиб? Санаб чиқасанми? – ишонқирамай сўради Нилха-Сангун.

– Икки-учтасини қўлга оламиз-да, ҳаммасини ўшалардан билиб оламиз.

Мухали бу гапни худди одамларни душман қўналғасидан эмас, балки қўшни ўтовдан олиб келадигандай гапирди. Шундай бўлса ҳам, ҳеч ким унинг гапини куруқ бидирлашдек қабул қилмади. Ёш юзбоши ўзини шундай тутдики, унга ишонмаслик мумкин эмасди. Темучин бунақа одамларни қаердан топар экан а? Мухали асилзода ҳам эмас, қадди-қомати ҳам келишмаган, лекин андам уни пайқабди-ку.

– Майли, бор, Мухали, – деди Темучин. – Мен сенинг қайтишингни кутиб ўтираман.

Мухали шошилмасдан дубулғасини тўғрилади, этакларини белбоғига қистирди-да, чодирдан чиқиб кетди.

Нилха-Сангун отасининг қулоғига бир нималар деб пичирлай бошлади. Ван-хоннинг юзи қорайиб кетди. Темучин хонга яқин юрган эди, аммо Жамуха уни тўхтатди:

- Мухали қайси қабиладан?
- Жалойирлардан.
- Унинг отаси нўёнмиди?
- Йўқ, у Бўри-Буханинг навкари бўлган.

Нилха-Сангун ҳали ҳам отаси билан гаплашиб турарди. Ҳаммасини айтиб олсин.

– Темучин андам, балким сен менга мана шу юзбошингни ҳадя қиларсан?

– Сен бўлса, андам Жамуха, менга мингта жангчингни бериб юборасан.

– Нуқул ҳазил қиласан-а, Темучин...

– Ҳазиллашаётганим йўқ. Мухали мингта жангчига арзийди.

– Мен бир вақтлар Човурхон-Субутойни ҳам сўраган эдим. Ўшанда ҳам рад қилувдинг. Ёки темирчининг ўғли ҳам мингта жангчига арзийдими?

– Арзийди, Жамуха...

– Ўз навкарларингни қадрлайсан-у, бизнинг эски дўстлигимизни қадр қилмайсан. Мен эса, мана шу дўстлигимиз ҳаққи, укам Тойчарнинг қасосини олишдан воз кечдим. Дўстлигимиз ҳаққи, одамларимни олиб, ёрдамга келдим. Сенинг бўлса, мен билан гаплашгинг ҳам келмайди.

– Жамуха андам, синган суяк узоқ битади ва тез-тез оғриб туради.

– Темучин! – чақирди уни ван-хон. – Эртанги жангни яна бир марта ўйлаб олиш керак.

– Лекин биз ҳаммасини режалаб бўлдик-ку, хон-ота. – Темучин хоннинг ёнига келиб ўтирди. – Жангчилар ўз жойларини эгаллаб турибди.

– Балким, жойини алмаштирармиз...

– Кимни? Қаёққа? – ҳайрон бўлган Темучиннинг калта қошлари пешонасига кўтарилди.

– Сен жарликни тўсиб турасан, мен эса сенинг ўрнингга ўтаман ёки Жамуха...

– Ҳеч нарсани тушунмаяпман, хон-ота. Нимага? Нима учун?

– Ҳеч бўлмаганда сен ҳам, Жамуха ҳам мендан кичиклигингиз учун. Ёлғондан бўлса ҳам, қочиш менинг оппоқ сочларимга номуносиб иш.

– Бунини илгарироқ ўйлаш керак эди...

– Ҳамманинг ўрнига сен бир ўзинг ўйладинг! – луқма ташлади Нилха-Сангун.

– Ҳа, хон-отамнинг бошини айлантираётган сен экансан-да...

– Нима, ҳаммамиз учун сен қарор чиқараётганинг ёлғонми? Душманни бошқаларнинг қўли билан енгмоқчисан-да...

– Нилха-Сангун... – Темучин чўзиб гапирди. – Нилха-Сангун, найманлар сизларнинг душманларингиз экани эсингдан чиқдими? Мен бу ерга фақат ёрдам бергани келганман.

– Кимга? – хиралик қилиб сўради Нилха-Сангун.

– Мен сен билан гаплашишни истамайман! Хон-ота, агар сен Кўксу-Сабракни яксон қилмоқчи бўлсанг, келишганимиздай иш қил. Одамларни кўчиришга кеч бўлди. Кўксу-Сабрак биринчи бўлиб сени кўриши керак. Бўлмаса, у ҳаммасини тушуниб қолади.

Ван-хон иккиланарди.

– Балким, шу тўғридир. Лекин унақа десанг... Билмадим, Темучин.

– Лекин у ҳаммасини билади. Хавфсиз жойда туриб олиб томоша қилади... – тўнғиллади Нилха-Сангун.

Жаҳли чиққан Темучин ўрнидан туриб кетди.

– Жангга кирмасдан олдин қаер хавфсизроқ бўлишини ҳеч ким айтиб беролмайди, – деди у қовоғини уйиб. – Ким хавфсиз жой излаётган бўлса, у қўлига қилич эмас, чўпоннинг таёғини ушлаб олсин.

– Бахслашишни бас қилинглар! Ҳаммаси аввалгидай қолақолсин.

Темучин чодирдан чиқди.

– Кўп ақллилик қилади, – деди Нилха-Сангун.

– Сен ҳам қачондир жим бўласанми, йўқми? – Ван-хон ўғлига ташланиб қолди. – Қачон қараса, билмаган ишингга

аралашиб юрасан. Ўзинг ўйлаб юрган нарсаларингни келиб, қулоғимга ғўнғиллайсан.

– Мен ҳеч нарсани ўйлаб юрганим йўқ, ота! Найманлар менга душман эмас, деганини ўзинг эшитдинг-ку.

Жамуха бу даҳанаки жангдаги биронта ҳам сўзни наза-ридан қочирмай ўтирарди. Ҳаммаси у ўйлаётганидек чиқа-ётганидан, кўнглида қониқиш ҳосил қилди.

Жанг Темучиннинг режаси асосида бошланди. Аммо шубҳалар ичида қийналаётган ван-хон ўзига белгиланган вазифани тўлиқ бажармади. У Кўксу-Сабракни кўп ушлаб турмай, озгинагина тўқнашувдан кейин қочишга тушди. Бу шошилинич қочиш Кўксу-Сабракни шубҳалантириб қўйди ва у ван-хоннинг кетидан қувмади, жарликдан чиқмади. Темучин қўйган пистирма эса ҳеч иш бермади. Жарликнинг ўзида жанг қилишга тўғри келди. Аммо бу тўқнашувдан ҳеч қандай фойда йўқ эди ва у ҳар икки томон учун ҳам кам талафотлар билан кун бўйи давом этди. Кечқурун ҳар икки тараф жангчилари ўз жойларига томон тисарилиб, дам олишга тайёрланишди. Осмон булутлар билан қопланган, сийрак қор учқунлаб турарди. Жамуха ўзининг кичикки-на сафар чодирда гулхан яқинида аччиққина, қоқланган гўштни чайнаб, декчада буғи чиқиб турган қайнаган сувдан ичиб ўтирарди. Унинг олдида навкарлар келишар, уни-бунни сўрашар, аммо у жони чиққанча қўлини силтар эди. Улар ўйлашга ҳалал беришарди. Қиличини қиндан суғурмасданоқ, Темучинни бир ёқлик қилишга қулай имконият туғилди, шекилли. Агар у ҳаммасини тўғри ўйлаган бўлса, иш ўхшаши керак. Ўхшаши керак.

Овқатланиб бўлиб, ахтари Тобухайнинг ўғли Хунанни чақиртирди. Бу ёш жангчи келиб таъзим қилиб турганида, айёрона кулиб, секин сўради:

– Сен уйланмоқчи эдинг шекилли?

– Мен татар асирасини хотинликка сўровдим. Лекин бермовдинг. – Хунан ўпкалаган қўйи кўзини четга олиб қочди.

– Бермадимми? Бермай тўғри қилибман! Лекин беришим ҳам мумкин. Ҳозир эса, гапимни эшит ва эслаб қол. Сен – найман жангчисисан. Биз тарафга қочиб ўтгансан...

Хунан оловга тикилиб, бошини чайқаб турса ҳам, афтидан бу гапларни тушунмасди.

– Бошингни кўтар! – буюрди Жамуха. – Менга қараб тур! Айтганимдай қилсанг, татар хотинлик бўласан.

– Ростданми? – Хунан унга ишонқирамай қаради. – Мен сен нима буюрсанг қиламан! Лекин бу сенга нимага керак?

– Кам нарса билсанг, узоқроқ яшайсан... Гапларимни эслаб қол. Агар чалкаштириб юбориб, бошқача гапириб қўйсанг, нафақат татар хотинни, балки эртага отадиган тонгни ҳам кўрмайсан.

Икки навкар етакловида у Хунанни ван-хон чодирига олиб кирди. Хон ўғли билан уйқу олдидан ибодат қилишаётган экан. Чодирда улардан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Жамуха кўрқиб кетган овозда деди:

– Хон-ота, бизнинг бошимизга каттагина бало ёғилмоқчига ўхшайди! Мана бу одам Кўксу-Сабрак томонидан қочиб ўтибди. Сен бунинг гапларини бир эшитиб кўргин!

Хунан кўрқув ичида кўзини олазарак қилиб, хон олдида тиз чўкди.

– Мен Кўксу-Сабракнинг чодирини қўриқлайман... Бир жангчига кўзим тушди...

– Сен пайқадингми, у кўринишдан қанақа эди ўзи? – сўради Жамуха.

– Ёшгина. Бўйи унча баландмас. Оёқлари қийшиқ...

– Исмо Мухали эмасмиди? – суриштиришда давом этди Жамуха.

– У исмини айтмади. Балким мен эшитмагандирман. У Кўксу-Сабракка: «У рози. Эртага, у жангга кирмай, одамларини олиб кетади. Лекин бу хизмати учун найманлар унинг улусига тегмасликлари ҳақида қасам ичишлари керак», деди.

– «У» дегани ким экан? – сўради Нилха-Сангун, ташвишланиб.

– Билмайман... – минғирлади Хунан. – Мен бошқа ҳеч нарса билмайман.

– Агар у Мухали бўлиб чиқса... – бошлади Жамуха.

– Бошқа ким ҳам бўларди? – унинг сўзини бўлди Нилха-Сангун. – Аниқ ўшанинг ўзи. Уни бўлса Темучин юборган!

– Бўлиши мумкин эмас! – Ван-хоннинг бўйнидаги томирлари бўртиб чиқди. У шитоб билан энгашиб, Хунаннинг ёқасидан олди, куч билан силтаб ўзига хос бўлмаган овозда бақирди. – Алдаяпсан, қулвачча!

– Мен ҳам шундай деб ўйладим – алдаяпти, – деди Жамуха ва яқинлашиб Хунаннинг биқинига тепди. – Хон-отамга тўғрисини айт, алдаяпсанми?

– Раҳм қилинглар, олийнасаб нўёнлар! Алдаб нима қиламан? Мен мукофотга умид қилиб келувдим, сизлар бўлса калтаклаяпсизлар...

– Балким алдамаётгандир ҳам, – деди Жамуха.

– Албатта, у ростини гапиряпти! – Нилха-Сангун оёққа туриб кетди. – Анчадан бери, Темучин найманлар билан орани очик қилиб олмоқчига ўхшайди, деб шубҳаланиб юрувдим.

– Сен ҳаммадан, ҳар нарсада шубҳаланаверасан! – деди жаҳл билан ван-хон.

– Эрхэ-Харани, Буюруқ ва манави Кўксу-Сабракни ким қўйиб юборди? Бизнинг жангчиларимизга ким панд берди? Темучин. Кўксу-Сабракни жарликдан чиқмасликка ким огоҳлантирди. Ўйлашимча, бу ҳам Темучин. Ота, нима учун сен кўзингни юмиб олдинг?..

– Сен шошма, шошмай тур... – Ван-хон ўзи билмаган ҳолда чаккаларини ишқаларди. – Мен Темучинни кўрмоқчиман. Ҳаммасини ўзидан сўраб оламан.

– Бунақанги шармандали ишни қилдим, деб ҳеч қачон бўйнига олмайди!

– Балким чақиртирармиз? – гапга аралашди Жамуха. – Мен бўлганимда, хон-отамнинг ҳузурида ҳеч нарсани яширолмаган бўлардим. Фақат... агар Темучин ўзининг иккиюзламачилигининг сири очилганини тушуниб қолса, у бизга очик зарба берадими, деб кўрқаман. У бир томондан, бу томондан эса – Кўксу-Сабрак. Биз тамом бўламиз.

Ван-хон қўллари ва ғамли нигоҳларини тепага қаратди.

– Буюк эгам! Одамларни нима қўйларга соляпсан?

– Ота, улар бизни яксон қилишади. Мен бегона юртларда яна саргардон бўлишни истамайман.

– Унда нима қиламиз, ўғлим?

– Кетиш керак, – деди Жамуха. – Ҳали ҳеч ким ҳеч нарсани билмай туриб, биз секингина кетворамиз. Эрталаб бу ерлардан анча узоқда бўламиз.

– Ҳа, ҳа... – хон оғир қўзғалди. – Кетамиз... нималар бўляпти, э худойим? Кимга ишонай? Кимга орқа қиларай? – Хон худди тиши оғриган кишидай афтини буриштирди.

Жамуха ўз чодирига келиб, Хунаннинг биқинига муштини қадади.

– Тепган жойим оғримаяптими? Ҳечқиси йўқ, татар хотининг тузатиб олади.

Хунан индамади.

Юз киши-юз киши бўлиб, жангчилар тун қоронғилигига кириб кетишарди. Отларнинг туёқлари ва навкарларнинг секин гапирган овозларини ютиб, қор ёғиб турарди. Жамуха кўзларини қоп-қора осмонга қаратиб кулди. Ингичка, бошқалар кўролмайдиган ришталардан у усталик билан тўр тўқиб, андаси Темучиннинг оёғига ташлади – қандай яхши! Эртасига Кўксу-Сабрак билан яккама-якка қолган андасининг юзини бир кўрсамиди...

VII

– Хонни уйғотинглар!

– Секин, Мухали, секин, – тинчлантирди Бовурчи. – Бошқалар тинч ухлашлари учун сенга тунлари ухлмаслик буюрилган.

– Бекорчи нарсалар билан мен ҳеч кимнинг уйқусини безовта қилмайман. – Мухалининг овозида сабрсизлик, жаҳл бор эди.

Темучин тирсакларига кўтарилди. Торгина сафар чодирда аргал чўғланиб турар, деворда аланганинг лоларанг акси лопилларди. Чиқиш олдида Жалма билан Субутой-баҳодир ухлашарди. Бовурчи ўринда эснаб ўтириб, яланг оёқларини қашларди. Кираверишда, бошидаги ду-

булғасини шифтга тираб Мухали турарди. Чопони ёқасида қор оқариб турарди. Темучин уйғонганини пайқаб, темирчи ўғилларининг устидан ҳатлаб ўтди.

– Темучин хон, анданг Жамуха билан ван-хон кетиб қолишибди.

Бовурчининг эсноққа очилган оғзи ёпилмай қотиб қолди, кўкрагидан бировга туйқусдан совуқ сув сепиб юборганда чиқиб кетадиган каби ихроқ отилиб чиқди.

– Жамуха билан ван-хон қаёққа кетишибди? – сўради Темучин.

– Ўзларининг нутуғларига бўлса керак.

– Қанақасига нутуғларига кетишади? Сен нима бало, архи ичиб олганмисан?

– Кетишибди, хон Темучин. Биз ўзимиз ёлғиз қолдик. Мен ўзим ҳам ишонмадим...

– Жинниларнинг гапини гапирасан-а... – У Мухалига ишонмади-ю, аммо қўллари ўз-ўзидан оёғига гутулини тортди, елкасига чопон ташлади. – Сени бир бошлаб қўйиш керак ўзи.

У чодирдан чиқди. Иссиқ ўриндан чиққан вужудини совуқ босди. Чопони барларини қаттиқроқ тортиб, ван-хон ва Жамуханинг қўналғалари турган ерга қаради. У ерда гулханлар алангаланиб турарди.

– Мухали, кўзинг кўр бўлиб қолдим, гулханларни кўрмайпсанми?

– Гулханлар-ку ёниб турибди, аммо уларнинг олдида ҳеч ким йўқ.

У барибир ишонмади, ишонолмади, аммо юрагига таҳлика ўрнашиб бўлди.

– От!

Отига сакраб миниб, гулханлар тарафга чоптирди. Албатта, у ерда ҳеч ким йўқ эди – биронта ҳам тирик зот! Тутун буралиб осмонга кўтарилар, у билан учқунлар учиб чиқиб, салдан кейин ўчар, ёғаётган қор ялтираб қоларди. Буларнинг ҳаммаси аллақандай аянчли, даҳшатли эди. Туёқлар овозини эшитиб, у сесканиб кетди. Қоронғиликдан Субутой-баҳодир билан Мухали чиқиб келишди.

– Тушунолмаяпман, – деди у, лаблари аламдан титраб.
– Бўри галасидан қочишаётганда қўтир қўйни ем қилиб ташлаб кетишади. Нима, мен, қўтир қўй бўлдимми?

– Темучин хон, тонг отишига оз вақт қолди. Кетиш керак, – деди Мухали.

– Ҳа, кетиш керак... Субутой-баҳодир, сен изларга қараб боргин-да, қаёққа кетишганини бил. Сен эса Мухали, одамларни уйғот.

У ўз қўналғасига отини секин юргизиб келди. Жангчилар унинг чодирини йиғиб бўлишган, энди наमतларни ўрашарди. Гулхан олдида тўпланган нўёнлар, гўё найманлар эшитиб қолишидан ҳадиксирагандай, секин гаплашиб туришарди.

– Нимани кутяпсизлар? – вазоҳат билан сўради у. – Кўксу-Сабрак уйғонишиними? Ҳамма – ўз жангчилари олдига! Жарчи, Хулдор, сизлар энг охирида борасизлар. Кўзларингизни орқадан узманглар. Шовқинсиз кўзғаламиз. Жалма, ўзинг қараб тур, ишни бузганларни жойида чопиб ташла.

У ўз қўшини бошида кутилмаганда пайдо бўлган даҳшатли хавфни тобора равшанроқ тушуниб борарди... Кўксу-Сабрак, албатта, уларнинг кетидан қувади ва эртами, кечми етиб олади. Унинг бўйнини узишга найманларнинг кучлари етади. Кейин ван-хонга ҳам гал келади. Наҳотки, қари, тентак чол шуни тушунмаса? Нималарни ўйлади экан?

Субутой-баҳодир от чоптириб келди.

– Уларнинг изларидан юриб, дарёгача бордим. Улар тўппа-тўғри қоройитлар ерларига қараб кетишибди. Уларнинг кетидан борамизми?

– Уларга эргашишга не ҳожат? – деди Бовурчи. – Кўксу-Сабрак етиб олади, унга қарши биз чиқишимизга тўғри келади. Ван-хон бўлса бемалол уйига етиб олади. Бизни шунинг учун ҳам ташлаб кетишган.

Жангчилар қоронғилик ичра саф тортишар, ҳеч ким ортиқча гапирмас, одатдаги шовқин йўқ эди. Фақат баъзида отлар сўлиқларининг жаранглаши эшитилиб қоларди.

– Ван-хоннинг кетидан бормаймиз, – деди Темучин. Лекин биз Кўксу-Сабрак кимнинг кетидан боришини ҳам билмаймиз.

Уларнинг ёнига шомон Теб-тангри келди.

– Хон Темучин, мен найманлар олдига бориб келишим мумкин. Кўксу-Сабрак билан келишишга уриниб кўрамиз.

– Йўқ, – деди Темучин бир зумгина ўйлаб туриб. – Биз вақтни бой берамиз. Тонг отганида гап нимадалигини тушуниб қолса, биз Кўксу-Сабракнинг қўлига тушиб қоламиз. Бошқа нарса ҳақида – қандай кетишни ўйлашимиз керак.

– Темучин хон, менимча, ҳеч қандай из қолдирмасдан кетишнинг йўлини мен билсам керак. – Субутой-баҳодир унга эгар қошигача энгашиб, овозини пастлаб гапирди: Биз ван-хоннинг изидан дарёгача борамиз. Аммо нариги қирғоққа чиқмаймиз-да, оқим бўйлаб, пастга юрамиз. Сувда изимиз қолмайди.

Қоронғи тун қўйнида ҳам қор тушган сахро оқариб турар, унда узун тасмадай бўлиб, ван-хон ва Жамуха қўшинларининг изи қорайиб, ажралиб турарди. Мана шу из бўйлаб Темучин қўшинини дарёгача бошлаб келди-да, тўхташни буюрди. Ўзи отини қорайиб, мавжланиб турган сув бўйига бошлади. От истамайгина дарёга тушди, унинг туёқлари остида тошлар ғичирлаб кетди, тез оқаётган сув шовуллаб, билиқлаб қолди. Нима бўпти, шунақа йўл билан бўлса ҳам кетишга уриниб кўриш керак.

– Мухалини чақиринг!

– Мухали! Мухали! – Бу чақирув сафлар бўйлаб уланиб кетди.

– Мен шу ердан, Темучин хон! – Унинг оти шитоб сувга тушиб кетди ва Темучинга муздек сув сачради.

– Ўнта жангчини олиб, найманларни яширинча кузата-сан. Тушундингми? Жалма, Субутой-баҳодир, ҳаммага айтинглар: ким сувдан чиқса, чўктирилади.

Қор қуюқлашди ва бу Темучинни тинчлантирди. Дарё бўйида унинг қўшинидан қолган излар эрталабгача ван-хоннинг излари билан бир хил бўлиб қолади. Кўксу-Сабрак нима бўлганини англай олмайди. Қойил, Субутой-баҳодир, зўр ўйлабди.

Дарёнинг у қирғоғидан бу қирғоғигача жангчилар билан тўлди. Тирик одамлар оқими сувга қўшилиб оқиб борарди.

Отларнинг оёқлари орасидан ўтиб оқаётган сув бўғиқ шовулларди.

Кун секин ёришиб келарди. Сийрак бута толлар ўсган, сувга энгашиб қолган, сарғайиб кетган тиконли ўтлардан иборат қирғоқлар кўзга ташланди. Бахтларига дарё туби ўнқир-чўнқирларсиз бўлиб, саёзликларда сув отларнинг тўпиқларига ҳам етмасди. Лекин сувларнинг тинимсиз сачрашидан отлар ҳам, одамлар ҳам ҳўл бўлиб кетишга эди. Темучиннинг орқасига кетма-кет томчилар келиб урилар, чопони жиққа ҳўл бўлиб кетганди. Унинг ёнида Бовурчи билан Теб-тангри келишарди. Шомон бошини қўй терисидан қилинган ёпинчиқ билан ўраниб олгани учун сув ёпинчиқдан ўтмасди. Шомон ҳўл ҳам бўлмаган, совуқ ҳам қотмаган бўлса керак. Бовурчи бўлса, кўкариб кетган, букчайиб қолган эди. У ҳўл қўлини қўйнига тиқиб кўрмоқчи бўлди-ю, аммо қотиб қолган бармоқлари чопони ёқаларига тиқилиб қолаверди.

– Совуқ қотиб кетдингми, Бовурчи дўстим?

– Бироз. Устим жунжикди. Аммо ван-хондан миннатдор ичим алангаланиб ётибди.

Шомон эгари устида ўтирилди ва ёпинчиғи остидан худди туйнугидан мўралаб турган уккига ўхшаб қараб, қовоғини уйганча каромат қилди:

– Ҳали бундан ҳам баттар бўлади. Ишонган одамларинг-ни қаранглар!

Мухали жўнатган биринчи чопар келди. Унинг хабарига кўра, Кўксу-Сабрак дарёни кечиб ўтиб, ван-хоннинг изидан кетибди. Темучин отини қирғоққа олиб чиқди. Шалаббо бўлиб, музлаб кетган жангчилар сувдан чиқиб, отларидан сакраб тушишар, шох-шаббалар териб, тездан гулхан ёқишди. Темучинга чодир тикиб беришди, куруқ кўрпа топиб келтиришди. У эгнидаги кийимларини ечиб ташлаб кўрпага бурканди-да, танасига иссиқ югуриши билан қаттиқ уйкуга кетди. Яна ўтган тундаги сингари уни Мухали уйғотди.

– Найманлар ван-хон билан Жамухани қувиб етишибди.

– Бирпасда-я?!

– Улар бизга ишониб, шошилишмаган-да. Хон ҳам Жамуха ҳам мағлуб этилган. Кўксу-Сабрак кўплаб жангчиларни асир олиб, таъқиб қилишда давом этипти. У қоройитлар нутуғларига кириб бориб, иккита ўрамни талон-торож қилибди.

Темучин навкарлари меҳр билан қуритиб қўйган кийимларини кийиб, ташқарига чикди-да, жуда ҳайрон бўлди. Қуёш ботган ва очиқ осмонда биринчи юлдузлар кўриниб қолибди. Жуда узоқ ухлабди... Бутун қирғоқ бўйлаб гулханлар ёниб турар, уларнинг атрофида жангчилари дам олиб ўтиришарди. Унинг чодирини ёнидаги гулхан ёнида Бовурчи, Жалма ва шомон ухлаб ётишарди. У ҳаммаларини туртиб уйғотди ва Жалмага барча нўёнларни тўплашни буюрди.

Ван-хоннинг мағлуб бўлгани ҳақидаги хабарни ҳамма хурсандчилик билан қабул қилди.

– Ажаб бўлибди! – деди қасоскорона ғазаб ичида Ўлтон.

– Эскилар айтиб кетишган: осмонга тош отсанг, ўз бошингга тушади! – каромат қилди Дўритой-Ўтчигин.

Агар ван-хоннинг ўрнида мен бўлганимда ҳам бу иккалови, уларга қўшилишиб Хучар бундан ҳам кўпроқ хурсанд бўлишган бўларди, деб ўйлади Темучин. Улар ван-хонни кечаги хиёлати учун эмас, Темучинни ўзларининг бошларига хон қилиб кўтарилишига ёрдам бериб юборгани учун ёмон кўришади. Илгарилари, Эрхэ-Хара ван-хонни ҳайдаб юборган пайтларида ҳам қариндошлари «ана, қоройитлар хони ўз укаларининг қонини тўккани учун осмон лаънатига учради», деган миш-мишларни тарқатиб юришганини эшитганди. Улар ван-хонни гапиришар экан, аламлари Темучинга қаратилганини билиб олиш қийин иш эмасди.

– Мен сизларни бу ерга йиқилганларнинг устидан кулиш учун чақирганим йўқ! – деди у. – Ван-хонга қандай қилиб ёрдам беришни ўйлашимиз керак.

– Ёрдам беришни? – ҳайрон бўлиб сўради Дўритой-Ўтчигин. У сал бўлмаса бизни балога гирифтор қилай деди-ку...

Темучин унинг гапини тугатиб ўтиришини кутмай, нўёнлардан сўради:

– Ким бошқача ўйлайди?

– Биз Жарчи икковимиз, – деди Хулдор. – Биз, Темучин хон, душманлардан қочиб юриш эмас, душманларимиз биздан қочиб юришсин, деган мақсадда сенга келиб қўшилганмиз. Шунақами, Жарчи андам?

– Шунақа, Хулдор, шунақа.

– Мен ҳам бошқача фикрдаман! – Елкаси билан Ўлтонни туртиб, олдинга чиқди маҳмадона Хорчи. Ўлтоннинг ўғзи қийшайди. – Мен сенинг хон бўлишингни башорат қилган тушимни кўрганимда, сен менга ўттизта қизни хотин қилиб беришни ваъда қилувдинг. Мен ҳалиям кутиб ётибман... Энди бўлса, Кўксу-Сабрак ван-хонни буткул енгиб ташласа ва биз ўзимиз ёлғизланиб қолсак, мен ҳеч қачон ўттизта хотинли бўлолмайман.

– Калласи бўш одамнинг гапида ҳам тайини бўлмайди, – тўнғиллади Ўлтон.

– Ҳечам бетайин эмас! – Хорчининг ёнини олди Бовурчи. – Биз барибир қоройитлар ери орқали ўз нутуғларимизга боришимиз керак. Мен шу ҳақда гапиряпманки, биз мутлақо кутилмаганда Кўксу-Сабракнинг биқинини эзиб қўйиш имкониятига эга бўлиб қолдик. Биз унинг орқасида турганимизни Кўксу-Сабрак билмайди. Унинг жангчилари ўлжаларни ортмоқлаш билан овора бўлиб туришибди. Ван-хон билан Жамуха уларни тўхтатишга уриниб кўришлари аниқ. Шу пайтда биз орқадан зарба беришимиз мумкин.

– Шомон Теб-тангри, сен нима дейсан?

Шомон ўз ичига кулоқ тутаётган қўйи кўзларини қисиб олди. Ҳамма у томонга ўгирилди. Темучин хавотирда фикр қилди: бу юзи кичкинтой одамни у ҳалигача яхши билмайди. Шомон истаган пайтида ҳамма нарсани ўзи хоҳлаганча ўзгартириб юбориши мумкин. Шунинг учун ҳам Ўлтон ёки Дўри-той-Ўтчигинларга қараганда уни бошқариш қийин. Унинг гапига нўёнлар ҳам, оддий жангчилар ҳам кулоқ солишади.

– Яхшилик руҳлари, – шомон кўзини очди, – сендан розилар, Темучин.

– Эрталаб Кўксу-Сабрак усига юрамиз. Нўёнлар, одамларингизни тайёрланг. Теб-тангри, менинг ўтовимга киргин.

У аввал шомонни ичкарига киритиб юборди-да, ўзи эшик ёпинчиғини яхшилаб ёпиб, ичкари кирди.

– Ван-хон ва Жамуха билан дўстлик қилиш жуда хавфли, деб ўзинг айтган эдинг. Лекин бизнинг уларга ёрдам беришимизга қаршилиқ қилмаяпсан-ку...

Шомон ўчоқдаги оловни титди, бир таёқни тиззасига уриб синдирди-да, ёниб турган кўмир устига ташлади ва унинг алангаланишини кутиб турди.

– Сен бунни тушунмадингми? Лекин ҳаммаси жуда ҳам жўн-ку, хон Темучин. Иккита душмандан энг хатарлисини йўқ қилиш керак.

– Ван-хон менга душман эмас, сен уни Кўксу-Сабрак билан тенг қилма.

– У балким душман эмасдир...

– Очиброқ гапир, шомон.

– Сен у билан барибир душманлашасан, хон Темучин. Нилха-Сангун бунни кўриб билиб турибди.

– Мен ван-хонга ўғил бўламан деб қасам ичганман, бунни унутмадингми?

– Сен Жамуха билан ҳам қасамёд қилган эдинг... Аммо бу гапга ҳали вақт эрта, Темучин хон. Менинг маслаҳатимга кирсанг, Кўксу-Сабрак устига ўзинг бормагин.

– Нимага?

– Осмоннинг иродаси бўлса, найманларни жангчиларинг сенсиз ҳам енгишади. Бу билан фақат сенинг ўзинг эмас, балким ҳар бир жангчинг ҳам катта ишларга қодир эканлигини кўрсатиб қўясан... Сен ўз нўёнларингдан юксалиб кетдинг – дўстларинг ва оиланг тинч яшашяпти. Энди хонлар орасида ҳам юксалиб олсанг – халқинг ҳам тинч яшайди.

– Шунақа деб ўйлайсанми?

– Бир мен эмас, қуллари, уюрлари ва подалари бор ҳар бир одам шунақа ўйлайди.

– Ҳа-а, – тушунарсиз чўзилиб гапирди Темучин. – Кўксу-Сабрак устига Бовурчи билан Мухалини жўнатаман. Лекин мен ван-хонга душман бўлмайман! – У қўлини қатъий силтаб қўйди.

Шомоннинг ингичка лабларида кулги пайдо бўлди.

– Унинг содиқ ўғли бўлиб қолавер. Ван-хоннинг уч ўғли бор – сен, Жамуха ва Нилха-Сангун. Лекин биттагина одам меросхўр бўлади.

– Теб-тангри, ичингга иблис кириб олган!

– Мен осмон иродаси билан инсон қалбидаги сирларни билишга қодирман.

Ҳар доимгидек, шомон билан гаплашиш оғир эди. Гўёки, у ростдан ҳам қалбингга кириб олгану, нафақат бошқа одамлардан, балким, ўзингдан ҳам яширин тутган сирларингни ўқиб тургандек эди.

VIII

Совуқ қотиб кетган Жамуха отидан тушди. Навкарлари ҳам тез унга эргашишди. Гутуллар остида қуруқ қор баланд-баланд ғирчиллар ва қаҳратон қўйнида жаранг берарди. Жамуха оғир пўстин кийиб олган, бошида ҳам иссиққина олмахон мўйнали телпаги бор эди. Оғзидан чиққан нафасдан пўстини ёқасини, қошлари ва киприкларини ҳам киров босган. Вий саҳронинг совуқлиги ва сукунати Жамухани эзиб ташлаган эди. У афсус билан ўз ўтови ўчоғининг ҳароратини, ғамхўр Уржонани эслади. Тинчгина дам олиб ётиш ва жўшқин овлар палласи бўлган қиш мавсуми унинг учун машаққатли даврга айланган эди. Темучинни даф қилишни режалаштирган уйдирмаси пучга чиққач, у бундан кейин жим ўтириш ҳалокатли деган қарорга келди. Токи андаси тирик экан, биронта ҳам нўён ўзини бежавотир ҳис қилолмайди. Ўшанда уни Кўксу-Сабракнинг қўли билан йўқ қилиб юборишнинг жуда ҳам қулай пайти келган эди-ю, аммо ёвуз кучлар андаси билан тил бириктиргандай, ҳалокатли зарбадан омон қутулиб олди. Қутулиб қолгани ҳам камлик қилиб, ўзига бундан жуда катта фойда ҳам чиқариб олди.

Кўксу-Сабрак ўшанда ван-хон улусининг каттагина қисмини қўлга киритган, ҳаттоки, Нилха-Сангуннинг хотин-болалари ҳам унинг қўлига тушган эди. Ван-хон бор одамларни, энг сўнгги қимирлаганигача тўплаб охирги, ҳал

қилувчи жангга тайёр турган эди. Аммо жанг нима билан тугаши аввалдан аён эди ва буни ҳамма биларди. Хоннинг ўзи ҳам оддий жангчилари қаторига қўшилиб, улар билан бирга олишувда ўлишга қасамёд қилди.

Найманлар уларни осонлик билан қайириб ташлаб, водий бўйлаб қувиб солишди. Шу ерда ҳеч ким кутмаган воқеа юз берди. Буткул ғалабани нишонлашга тайёр турган Кўксу-Сабракнинг устига Темучиннинг қўшини ёпирилиб қолди. Улар найманларга ҳеч қандай имкон қолдирмадилар: елкаларига ўқлар ва найзалар ёмғирини ёғдириб ташлаб, қиличдан ўтқазишди... Бовурчи билан Мухали асирларни, аравалар ва чорваларни тортиб олиб, ҳаммасини ван-хонга тортиқ қилиб юборишди. Аҳволи танг Кўксу-Сабрак зўрға қочиб қутулди.

Хурсандлигидан ван-хоннинг кўзлари ёшланди. У худди хотинларга ўхшаб йиғлар, йўлдан озиб, Темучинни ташлаб кетишга мажбур қилган ўзининг енгилтаклигини лаънатларди. Ўзига келиб олганидан сўнг эса Темучин ҳақида ёлғон тўқиган анави «найманни» ер остидан бўлса ҳам топиб келтиришни буюрди. Ёлғон фош бўлишидан қўрққан Жамуха Хунанни бўғиб ўлдириш ва дарёга чўктириб юборишни буюрди. Сир очилмасдан қолди. Лекин ван-хон бусиз ҳам Жамухадан совуди. Ўзича бирон-бир шубҳага ҳам боргандир, эҳтимол.

Бу ҳам ҳаммаси эмас. Темучиннинг енгилмаслиги, ақлли ва жасоратли экани ҳақидаги овозалар борган сари кўпчиб, сахро узра парвоз қиларди. Яна бошқа улуслардан унга қараб одамлар оқиб кела бошлади. Уларнинг орасида ўзининг ягона нарсаси – ботирлигини намоён қилиш истагида келган марди-майдонлар, Темучиннинг қудратли соясида чорвасини яна ҳам кўпайтиришни хоҳлаган чорвадорлар ва ҳимоя излаган хўрланганлар бор эди. Улар орасида энди нафақат тойчиютлар, балки кўпгина бошқа қабилалар – салжуйитлар, хатакинлар, дорбенлар, қўнғиротлар, қуруласлар ҳам бор эди. Унинг кучи ва қудрати борган сари ўсиб борар ва энди ҳеч қайси қабила уни якка ўзи енга олмас эди.

Нўёнлар тинчини йўқотишди. Жамуха қўлидан келганича уларни қўрқитар, келаётган балоларни қўпиртириб қўрсатиб, хавотирларига ўт қаларди. Лекин деярли ҳеч нарсага эриша олмасди. Темучиндан қўрқишнинг олдида уларнинг мислсиз ғурурлари кучли чиқди. Нўёнлар кучларни бирлаштиришга рози эдилар-у, аммо ҳеч ким ҳеч кимга бўйсунгиси келмасди. Андасига қарши жангга чиқишга тайёр эдилар-у, аммо ҳамма бир-бировидан хавотирда эдилар. Чунки бу интилишлар чоғида кимдир бошқаларнинг устидан ҳукмдор бўлиб олиши эҳтимолдан холи эмасди.

Эзилган, жаҳолатга ботган Жамуха бу гал ўз назарини Тўрғутой-Қирилдуқ улусига қаратди. Темучиннинг азалий душмани бўлган бу нўён балким бошқаларга қараганда узоқни кўра оладиган чиқар.

Қошлари ва киприкларига ёпишган қировларни кафти билан артиб, отига ўтирди. Йигирма нафар навкарлари ҳам бирга отландилар. Дам олиб улгурган отлар энгилгина йўрғалай бошлашди.

Манзилларига кечга яқин кириб келишди. Зулмат осмонига ўрлаган узун-узн тутунлар иссиқ овқат ва иссиқ ўтовлардан мужда берарди. Туёқлар остидага қор совуқдан тараклаб кетган музнинг синишига ўхшаш овоз чиқарарди.

Тўрғутой-Қирилдуқнинг кенггина ўтовида олов ёниб турар, ўчоқ тошлари қизиб кетганидан қизғиш тусга кирган эди. Жамуха оловни кўрганидан кейингина қанчалик совуқ қотгани, чарчаб, очиқиб кетганини сизди. Тўрғутой-Қирилдуқ уни хушламайгина кутиб олди. Семириб кетган, ёғ босган чакаклари ипак халатининг кир ёқаларига осилиб тушган, бадқовоқ кўзлари салқиган. У гўёки ўрнидан турмоқчи бўлгандай салгина қимирлаб қўяркан, бир нималар деб ғўлдиранди. Шунинг учун Жамуха такаллуфни кутиб ўтирмай, ўзи ечиниб, мана шу бир меш ёғнинг олдига келиб, кўришиш учун елкасини букишга тўғри келди. Тўрғутой-Қирилдуқнинг ёнида ўтирган ўғли Ўлдой ҳам худди отаси сингари қўпчиб кетган эди. Даврада яна Овчи-баҳодир ва икки нафар ёш жангчи ҳам бўлиб, улар Тўх-

та-Бекининг ўғиллари Хуту ва Тоғус-беки эканликларини Жамуха кейинроқ билди. Жамуха ўчоққа орқа ўгириб ўтириб олиб, ўзини иссиққа тоблаб, бўлажак суҳбатнинг режасини тузар экан, бу осон бўлмаслигини сезиб турарди. Ҳеч ким уни сўроққа тутмас, жимгина тикилиб туришарди холос: Тўрғутой-Қирилдуқ билан ўғли бефарқ, Овчи-баҳодир очиқдан-очиқ нафрат, Тўхта-Бекининг ўғиллари эса қизиқиш билан. Сукунат чўзилиб кетиб, Жамуханинг ўзи одатий савол билан бошлади:

- Чорвангиз кишловда қийналмаяптими?
- Яхши, - минғиллади Тўрғутой-Қирилдуқ.
- Ўзингни чаток шекилли, а? - сўради Овчи-баҳодир.
- Нимага бунақа хаёлга келдинг?
- Нимага бўларди... Кимнинг чорваси яхши, егулиги мўл

бўлса уйида ўтиради.

- Сен ҳар доим ҳам билагон бўлиб келгансан, Овчи-баҳодир. Аммо бу сафар адашдинг. Мени киш саҳросида тентиратган нарсга егулик ташвиши эмас. Ҳозирча менинг ҳамма нарсам етарли. Лекин тез кунда шундай бўлиши мумкинки, буларнинг ҳаммасидан айрилиб қолиш мумкин. Мен ҳам, сизлар ҳам.

Тўрғутой-Қирилдуқ оғир қовоқларини астагина кўтарди, қарашида қизиқсиниш пайдо бўлди.

- Саҳрога ўлат келдими?

- Ўлат эмас. Ундан баттарроғи. Темучин хон садоғини ўқларга тўлдирыпти.

- Илгарилари одамларни ёвуз арвоҳлар билан қўрқитишарди, энди бўлса Темучин билан, - тўнғиллади Тўрғутой-Қирилдуқ.

- У қўрқинчли одам!

- Унинг қанақалигини биз сендан яхшироқ биламиз, - деди Овчи-баҳодир.

- Мен бунақа деб ўйламайман... У ҳали ўзини кўрсатгани йўқ. Лекин тез орада кўрасиз. Биз бирлашишимиз керак. Шундай қилсаккина Темучинни тўхтатишимиз ва кучсизларни бўйсундиришидан сақлаб қолишимиз мумкин.

- Сен бизни кучсиз деб ўйлаяпсанми? - сўради Ўлдой.

– Арзимас нарсалар устида баҳслашиб ўтирмайлик. Хавф катта, мақтанчоқлик ҳаммамиз учун ҳалокатли бўлиши мумкин.

– Сен қанақа одамсан ўзи, Жамуха! – бақирди Овчи-баҳодир. – Жайрон дарада ўзингни қандай тутганигни бир эслагин. Ўшанда Темучиннинг бўйнига сиртмоқ солиб қўювдик. Яхшилаб бир тортсак бўлди эди. Сен бўлсанг, уни қирқиб ташладинг. Ўзбошимчалигинг билан уни қутқариб юбординг. Ван-хон билан найманларга қарши уришаётганида ҳам сенинг ўзинг унга ёрдамга бориб, қувват бўлдинг. Энди бўлса, у қўрқинчли одам, деб бизни қўрқитгани келибсан.

Жамуха ўзининг асл нияти нима эканини айтолмасди. Шунинг учун ҳам баҳона тўқишга, устомонлик қилишга тўғри келди. Назарида у қанчалик кўп гапирса, унга шунча кам ишонишаётгандай эди. У гапини тугатишини кутиб ўтирмай, Тўрғутой-Қирилдуқ овқат келтиришларини буюрди. Хизматкорлар товоқ тўла гўшт олиб келишди. Тўрғутой-Қирилдуқ гўштининг яхши бўлакларини Хуту билан Тоғус-бекига узатар экан, бу билан у Жамуханинг ўзини ҳам унинг гапини ҳам менсимаганига ишора қилди.

Жамуха товоқчасидаги шўлон шўрвасини хўлаб ўтирар экан, Тўрғутой-Қирилдуқнинг бу хил муносабатининг асл сабабини топишга ҳаракат қиларди. Улар ишонишмаяпти. Бу ишнинг бир тарафи. Лекин улар нима учун Темучиндан қўрқишмаяпти? Унинг қудратини назарига илишмаяптими? Тўрғутой-Қирилдуқнинг ёғ босган мияси уларни қандай хатар кутётганини чамалай олмаяпти шекилли. Балким шундайдир. Лекин бу ерда бошқа гап ҳам бор.

Ўтов эгасининг Хуту ва Тоғус-бекилар билан қилган диққатга арзимас суҳбатидан шуни билиб олдики, миркитлар уруғидан бўлган йигитчалар бу ерга бекорга келишмаган. Кўринишдан Тўхта-Беки билан Тўрғутой-Қирилдуқ бир-бирларини қўллаб қувватлашга келишишган. Ҳаттоки, баҳорда биргалишиб Темучин устига юриш қилишлари ҳам мумкин.

Эртаси кuni Хуту билан Тоғус-бекилар жўнаб кетишди. Ўлдой ҳам улар билан бирга кетди. Бу Жамуханинг тахмини

тўғрилигини тасдиқлар эди. Тўрғутой-Қирилдуқ билан Овчи-баҳодирларни ўзига оғдиришга бўлган барча уринишлари бекор кетди.

У овулдан нафақат Тўрғутой-Қирилдуқ ва Овчи-баҳодирдан, балким, эркин нўёнларнинг ҳаммасидан ҳам дарғазаб бўлиб чиқиб кетди. Ўзлари ўзларига ҳалокат тайёрлашяпти. Тан олиш аччиқ бўлса ҳам, Темучин ўзи учун биргина тўғри йўлни танлаган экан. Уни фақат худди ўзининг қуролини ишлатган одам – бошқа қабилаларни ўзига бўйсундирган одамгина енга олиши мумкин. Буни қандай қилиб қилиш мумкин? Бу нўёнларга келаётган хавф жуда ҳам даҳшатли эканини, бир муддат ўз калондимоғликлари-ни бир четга йиғиштириб туришлари кераклигини қандай қилиб тушунтира олиш мумкин?

Совуқ изғирин унинг юзига наштардик санчиларди. Қўллари жонсизланиб қолди. Олдинда эса чеки кўринмайдиган оппоқ сахро ясланиб ётибди. Жамуха чарчаган отини шоширарди. Улгуриш керак. Темучиндан илгарилаб қолиш керак.

IX

Сорган-Ширанинг қизи Хадан эри билан отасиникига меҳмон бўлиб келди. Сорган-Шира Тўрғутой-Қирилдуқнинг ўраמידан унча узоқда бўлмаган ерда истиқомат қилар ва илгаригидай, ўз хўжаси учун қимиз тайёрлаш билан шуғулланарди. Каттакон оқ ўтов яқинида соғин биялар ўтлаб юришарди. Тук ташлаб улгурмаган озғин ит тишларини яланғочлаб, баланд овозда ҳуриб қолди. Лапанглаган, боши кал Сорган-Шира ғириллаб бориб қизи ва куёвига пешвоз чиқди ва уларнинг қўлларидан жиловларини олди. Унинг ортидан ўтовдан Хаданнинг укаси Чировун чиқиб, отларни эгардан бўшата бошлади.

– Бизникига келмаганларингга ҳам анча бўлди, – деди Сорган-Шира.

– Салкам бир йил... Хўжайинимиз ҳеч қўйиб юборгиси келмайди.

Сорган-Шира майса устига наमत тўшади, чоғроққина мешда қимиз олиб келиб, идишларга қўйди.

– Чимбой қани? – сўради Хадан.

– У энди ўрамда яшаяпти. Ўтов тикиб бердим, тўртта от бердим. Уни эртага кўрасизлар. У ҳар куни эрталаб Тўрғутой-Қирилдуқнинг қимизини олиб кетгани келади. Ҳеч нарсани эшитмадингларми? Айтишларича, бу ерларга Темучин хон келаётган эмишми, қоройитлар хони билан?

Хадан билинтирмайгина эрини туртиб қўйди – эри бошини чайқади.

– Биз эшитганимиз йўқ... Авваллари ҳам кўп гапиришган. Лекин у босиб келмади-ю.

– Бу тўғри. Темучин тўғрисида ҳар хил гаплар бор... – Сорган-Шира идишини кўтарди. – Қимиз ичинглар.

Пешонасида оқ қашқаси бор узуноеқ тойча уларга яқин келиб, қулоқларини динг қилди. Хаданнинг эри лабларини чўччайтириб, чўлпиллаб қўйди. Тойча олдига бир қадам қўйдию бирданига сапчиб тушиб кетини баланд-баланд ташлаб, думини динг қилиб олганича орқасига қочиб қолди. Калтагина ёли енгил шамолда ўйноқлаб қолди. Хадан отасига деди:

– Бизга ҳам битта от берсанг бўларди.

У отаси ҳеч нарса бермаслигини биларди. Ҳаммаси Чимбой билан Чиловунга. Бунинг учун уни айблаб бўлмайди – чиққан қиз чийриқдан ташқари.

Сорган-Шира кал бошини силаб қўйди.

– Мен жон деб берардим-а, лекин қаердан оламан...

– Сизлар Темучиннинг ёнига қочиб ўтинглар, – деди Чиловун. – Мен аллақачон кетворган бўлардим-у, лекин отам кўнмаяпти... Хадан, сен Тайчу-Қурини эсласанг керак. Унинг ҳеч вақоси йўқ эди. Ҳозир у, айтишларича, каттакон ўтовда яшар эмиш ва ҳар куни гўшт ермиш. Ҳатто ёзда ҳам.

– Биз ҳам бу ерга шунга келувдик... – деб Хадан гап бошлади. Аммо Чиловун уни эшитмади.

– Жалма билан Човурхон-Субутой эсингдами?

– Темирчи Жарчиўдайнинг ўғилларими?

– Ана ўшалар, одамларнинг айтишича, каттакон нўёнлар бўлиб кетишибди. Бу ерда бўлишганда улар ҳали ҳам темирчилик қилиб юришган бўларди.

– Биз эрим билан ўйладикки...

Бу сафар Хаданнинг гапини отаси бўлди:

– Жим бўлинглар. Тўрғутой-Қирилдуқнинг қулоғига етиб қолиши мумкин...

– Нуқул кўрқасан-а, ота! – деди Чилувун ижирғаниб. – Яқинда сенинг Тўрғутой-Қирилдуқнингниги куни битади.

– Ҳали ҳеч нарса маълум эмас. Тўрғутой-Қирилдуқ мир-китларни ёрдамга чақирган. Улар бу ерга келишяпти. Таттарлар ҳам...

– Барибир Тўрғутой-Қирилдуқнинг кучи Темучинга етмайди. Илгари ҳам етмаган...

– Намунча Темучин, Темучинлаб қолдинг... Сен унга рўпара бўлдинг-у, у сенга бир туман аскар, олтин эгару ипак ўтовлар ҳадя қилиб юбордимми?

– Биз унинг ҳаётини сақлаб қолганмиз-ку, ота. Шомон Теб-тангрининг айтишича, ҳаммаси эсида эмиш. Менга бўлса, бир туман жангчи керак эмас. Мен эркин одам бўлсам бўлди. Туни билан қимиз қувлаб чиқиш жонимга тегиб кетди.

Ота-бола ўртасида жанжал чиқиб кетишини сезган Хадан шошилинич гапга аралашди:

– Менинг эрим, Темучиннинг бўйнига қанға осилгани ва у тери ошлаб юрганига ишонмайди.

– Ҳаммаси рост гап, – деди Сорган-Шира. – Нима бўпти шунга?

– Нимага энди, нима бўпти, – деди юмшоққина қилиб қаршилиқ қилар экан куёви. – Оч қолмаган одам очнинг ҳолини тушунмайди. Ўзи эзилган киши бошқаларни эзмайди.

– Э-э, куёв, ҳар доим ҳам шунақа эмас-да. Нўён ўзига керакли одамларни яхши кўради. Тўрғутой-Қирилдуқ нима учун менга мурувват кўрсатади? Чунки ҳеч ким меникидака қимиз қилолмайди. У бўлса бошқача қимизни ичолмайди. Менинг Чиловунимга бўлса қимиз қувлаш ёқмайди. Лекин бир нарсани тушунмайди – нўён менинг қимизимни

ичиб турар экан, менинг ҳам унинг ҳам қорнимиз тўқ. Нўё-ним мени худди жанговар отини ҳимоя қилгандек эҳтиёт қилади.

– Сен шу ерда қолишинг мумкин. Аммо менга жавоб бер! Мен опам ва куёвинг билан Темучин томонга кетамиз.

Жанжал яна бошланиб кетди. Ота билан ўғилнинг ўртасини келиштириш энди Хаданнинг қўлидан келмасди. У ўтовга кириб кетди. Ичкарини кўздан кечирди. Бу ерда бирон-бир ортиқча нарса йўқ эди. Бироқ кийим-бошлар ҳам, наMATлар, қозонлар ҳам – ҳаммаси асил нарсалар эди. Ростдан ҳам отаси ҳаётидан нолиса ўринсиз бўларди. У ҳар доим кучлилар билан тил топиша олар ва ўзининг улушини ҳам қўлдан чиқариб қўймасди. Отаси бошқаларга ўхшаб ҳеч қачон оиласини оч қолдирмаган. Эҳтиёткорлик ва усталик билан бало-офатларни четлаб ўта оларди. Ҳайрон бўласан киши, ўшанда қандай қилиб Темучинга ёрдам беришга қарор қилганийкин...

У остонага келиб ўтирди. Ҳали куйдиришга улгурмаган майин баҳор куёши нури тикка кўзга уриларди. Эшик ёпинчиғини туширган эди, юзига соя тушди. Эркаклар баҳслашишарди. Энди унинг эри ҳам қизишиб кетганди. У ўнғайсиз бир табассум аралаш гапирар экан, гўё ўз сўзлари учун узр сўраётгандек эди. Бунақанги қизиққон мубоҳасаларда у ҳар доим ўнғайсизланар, қимтинар ва аксарият вақтларда бошқаларни тинглаб жим ўтирарди. Ҳеч қачон қатъий рад этиб, кескин қаршилиқ қилолмасди. Шунинг учун ҳам қўллари калталиқда яшашарди. Бошқалар эса кези келса сўраб олиб, керак бўлса ўғирлаб олиб, тўғри келганида эса ёқалашиб ҳам ўз улушларини олишади. У бўлса борини ҳам бериб қўярди. Авлиёсифатлиги учун ўрамдагилар эрининг устидан кулиб юришади. Лекин у билади, керак бўлганда эри тошдек қаттиқ бўлиши ҳам мумкин. Охирги пайтларда у Темучин ҳақида тез-тез гапирадиган бўлиб қолди. Унинг адолатли экани ҳақидаги миш-мишларни эшитиб олиб, тойчиютлардан у тарафга қочиш ҳаракатида куйиб юрибди.

Оқшом чоғи Хадан бияларни соғишга қарашиб юборди. Кечки овқатдан кейин, ўчоқнинг нурида қимиз кувлашди.

Алламаҳалда ўринга ётишди. Ҳали ҳеч кимнинг кўзи илинмаган ҳам эдики, отларнинг туёқлари эшитилиб қолди. Итлар ҳуришга тушди. Чиловун ўрнидан туриб ташқарига мўралади.

– Чимбой келибди. Ярим тунда нима қилиб юрганийкин?

Катта ўғил ўтовга кириб келди. Белида қилич ва ўқ тўла садоқ осифлиқ эди. Опаси ва поччаси билан шоша-пиша сўрашган бўлди-ю:

– Меҳмонга келишга топган вақтларингни қара... Ота, эшит: Темучин ва ван-хон йўл устида Тўрғутой-Қирилдуққа ёрдамга келаётган миркитларнинг дабдаласини чиқариб, орқаларига қайтариб юборишибди. Буни эшитган татарлар ҳам ўз ерларига қайтиб кетишибди. Тўрғутой-Қирилдуқ яна бир ўзи қолиб кетди. Темучиннинг қўшини яқин келиб қолганмиш. Ҳаммага кетиш буюрилган.

– Эҳ, ҳолимизга вой! – ҳайқариб юборди Сорган-Шира, – қаёққа борамиз?

– Менимча, миркитлар тарафга боришимиз керак... Агар улгурсак.

– Улгуриб ўтиришимиз шарт эмас, – деди Чиловун. – Ёғ босган Тўрғутой-Қирилдуқнинг ўзи қочаверсин.

Чимбой белидаги қуролини ечиб, кираверишга осиб қўйди.

– Менинг ўйлашимча ҳам, бизнинг Темучиндан қочиб ўтиришимизга ўрин йўқ.

– Ўтовинг, отларинг ва хотининг нима бўлади? – шошилиб сўради Сорган-Шира.

– Хотиним отларни бу ерга бошлаб келади. Ўтов қўлдан чиқса чиқибди-да.

– Сен ақлингни еб қўйибсан. Ким ўтовини ташлаб кетади, Чимбой! – бақирди Сорган-Шира. – Орқангга қайтиб бор!

– Мен ўрамдан зўрға чиқиб олдим. Агар менинг жонимдан ўша ўтов қимматроқ бўлса, майли қайтиб бораман.

– Булар қанақа болалар ўзи! – Сорган-Шира бошини чангаллади. – Ҳеч нарсани аяшмайди, ҳеч нарсани қадрлашмайди. Ўзим бораман!

Хадан кўрқиб кетди – боради. Отасининг қўлларидан ушлаб олди.

– Ота, ўзингни бос. Ўтовни қидириб бориб, бошингни йўқотиб қўймагин.

Бошқалар ҳам уни тинчлантиришга тушиб кетишди. Сорган-Шира анчагача кўнмай турди-да, кейин қўлини силтади:

– Билганларингни қилларинг. Болалар отасидан ақлли бўлиб кетса, бошингга бахтсизлик келгани шу.

У ўринга ётиб олди-ю, аммо ухлай олмади, ўзича бир нималарни ғўлдираб ётди. Кал боши худди яхшилаб ярақлатилган қозонга ўхшаб ялтирарди. Қолганлар ҳам ухлашмасди. Чимбой ўқтин-ўқтин ташқарига чиқиб, хотини келган-келмаганидан хабар олиб келарди. Лекин ҳамма ёқ тинч эди. Сахро узра ой балқиб турарди. Ёришиб турган ерда булутларнинг вазмин қўланкалари сузади.

Чимбойнинг хотини тонгга яқин келди. Эгардан аранг судралиб тушди-да, йиғлаб юборди.

– Отлар қани? – қовоғини уйганча сўради Чимбой.

– Ўзим зўрға қутулиб қолдим...

Пиқиллаганча, кўз ёшларини артар экан, у бўлган воқеаларни гапириб берди: одамлар ҳеч қаёққа кетишни истамай, ким қаерга қочган, беркинган эмиш. Тўрғутой-Қирилдуқнинг одамлари бўлса ҳаммани – аёллару болаларни ҳам қўшиб қамчилар билан савалашибди.

– Ҳали ҳам кўчишгани йўқми?

– Йўқ. Мени ўлдиришса керак деб ўйловдим... Вой-воей!

– Пиқиллашни бас қил! – хотинига бақирди Чимбой.

– Қанақа отлар эди-я! Қанақа ўтов эди-я! – йиғи-сиғи қила бошлади Сорган-Шира.

Эрталаб бир қанча чавандозлар от чоптириб ўтишди-да, кўздан ғойиб бўлишди. Бироз ўтиб, овул турган тарафдан осмонга чанг кўтарилди. Шунчалик кўпки, у сахро узра таралиб, куёш юзини хира қилди. Чанг ичидан тарқоқ отлиқлар учиб чиқар ва дуч келган тарафга қараб қочишарди. Бир хиллари шундоққина ўтов ёнидан от чоптириб ўтишса ҳам, на ўтовнинг ва унинг эшигида тикилишиб турган жонсарак одамларни кўрмадилар.

Хадан эрининг биқинига тиқилиб олди. У хотинини елкаларидан кучди. Унинг қўли кучини ҳис қилган аёл сал тинчланди. Тўсатдан бир тўда чавандозлар ичидан биттаси ажралиб чиқиб, уларга қараб кела бошлади. У ўтов яқинида отидан тушди. Дубулғаси қошларини беркитиб турар, қўлида найзаси бор эди. Хадан жангчини таниди – бу укаларининг ўртоғи Жирғодай эди.

– Сизлар нимага кетмаяпсизлар? Ана, Темучин яқинда турибди!

– Қаерга ҳам кетардик? На аравамиз ва на ўриндиқларимиз бор. Хароб бўлдик, биз хароб бўлдик! – Сорган-Шира қўлларини ибодат қилгандагидай бирлаштириб олиб, кўзларини тепага қаратди. – Бағри кенг осмон, бизга раҳм қил.

– Сизларни қара-ю! – Жирғодай сўкиниб, четга тупурди.

Ўтовга икки юз чоғлиқ отлиқ жангчилар яқинлашиб келишарди. Жирғодай оти жиловини силтаб, найзаси билан жангчиларга пўписа қилган бўлдию отини чоптириб кетди. Унинг кетидан ўқлар учиб қолди. Темучиннинг қўшини!

Бошда кўринган юз нафар жангчиларнинг ортидан бутун сахрони тўлдириб, туман-туман лашкар келарди. Ўтлар шитирлаган, туёқлар гупуридан ер ларзага келган эди. Худди харгана бутасига ёпирилган бўрондай, ёки подадан ажраган қўйга ташланган бўри галасидай, жангчилар ёлғиз турган ўтовга бостириб киришди. Отдан сакраб тушиб, қўлларига илинган нарсаларга: эгарми, қозонми, мешми ё жиловми, чанг солардилар. Сорган-Шира уларнинг бирини қўйиб, иккинчисига отилар, бошига тушган кўргуликдан фарёд солиб бақирарди:

– Нима қияпсизлар? Нима қияпсизлар, қароқчилар?

Уни итаришар, қамчилар билан калтаклашар, ўлжаларини шошилишча эгарларига осиб, йўлларида давом этишарди. Зум ўтмай, уларнинг ўрнига бошқалари келишарди. Кўз очиб юмгунча, ўтовнинг фақатгина синчлари қолди. Энди уларнинг кийимларини ечиб ола бошладилар. Ёш бир жангчи Хаданнинг қўлидан ушлаб, отига ортмоқлай бошлади. Хадан бақирганича орқасига қаради. Ярим яланғоч

эрининг қонталаш кўзларига нигоҳи тушди. У жангчига ташланиб, мушти билан юзига туширди. У бир уҳ тортиб, ерга қулади. Оти эса бир тепиб, қочиб қолди. Эрига ташланган арқон қўлларини белига боғлаб ташлади. Уни чавандозлар тортқилаб кетишар экан, эри катта-катта қадамлар билан уларнинг ортидан чопиб борарди. Хадан унинг кетидан чопа бошлади-ю, аммо шу ондаёқ уни кўздан қочирди. Лекин шунга қарамай қичқириқларидан нафаси тиқилган чопишда давом этарди. Ёнгинасидан отлиқлар елиб ўтар ва уни ақлдан озган фаҳмлаб, нари кетишарди.

– Анави хотинни тўхтатинглар! – деган қичқирикни эшитди Хадан.

Бу буйруққа ўзи билмаган ҳолда бўйсуниб, аёл тўхтади. Юзидан аччиқ тер оқар ва кўз ёшлари билан аралашиб, даҳанидан томчилаб тушарди. Кулранг от минган чавандоз унинг тепасига келиб тўхтади. Унинг на ҳарбий анжомлари ва на қуроллари бор эди. Дағал жун матодан тикилган халати белини тортиб турган қимматбаҳо қайишида оддийгина қинга тиқилган пичоқ осиглиқ эди. Кигиз қалпоғи остидан малла сочлари тарвақайлаб турарди. Чавандоз эгар устида букчайиб ўтирар ва осойишта кўзлари билан унга қараб турарди.

– Сен кимсан?

Кимнингдир қўли аёлнинг ёйилиб кетган сочларини кўтарди ва ҳайрон овозда деди:

– Бу Сорган-Ширанинг қизи Хадан шекилли.

Аёл бошини кўтариб қаради. Унга озғин юзли, бароқ қошли одам – Човурхон-Субутой қараб турарди! Хадан унинг гутулларига ёпишиб олди.

– Менинг эримни қутқаринглар!

– Сорган-Ширанинг қизи, сен мени эсладингми? – сўради Темучин.

– Танидим, хон. Менинг эримни қутқаринглар! Уни аскарларингиз судраб кетишди. Анави ёққа.

– Субутой-баҳодир, унинг эрини қидириб топинглар. Отанг ва укаларинг тирикми?

– Тирик эди...

– Уларга айт, менинг олдимга боришсин.

Темучин кетди. Аёлнинг олдига Субутой-баҳодир келиб буюрди:

– Ортимдан юр.

Хадан от узангисини ушлаб олганича ёнма-ён чопиб кетди. Бир жарликка тушиб боришди. Дэрисун бутаси тагида қонга ботган бир одам ётарди. Хаданнинг оёқлари чалишиб кетдию юзи билан майса устига йиқилди. Тепасида турган Субутой-баҳодирнинг овози эшитилди:

– Кеч қолибмиз. Куйинма, сенга янги эр топамиз.

Яқингинадан эса, ҳайқириқ ва ҳуштаклар чалиб, чавандозлар от елдириб ўтишди.

Х

Темучин бу кунларни узоқ-узоқ йиллар кутди. Ўша, Тўрғутой-Қирилдуқ отини, тўриқ тойчасини тортиб олган кундан бери кутган эди. Бу дақиқаларга у хўрликлар, тушқунликлар, айрилиқлар алами ва кўнгил изтироблари орқали, виждон азоблари ва ишончсизликларини енгиб ўтиб етиб келди.

У отини енгилгина шамол елиб турган тепалик устида тўхтатди. Олдинда Ўнўннинг сувлари қайноқ жилваланиб турарди. Янгигина майсани топтаганича кенг дала ўртасида чавандозлар от елдиришяпти. Бирлари отларини тўхта-тиб орқаларига қайтишар, яна бошқалари эса қирғоқдан сувга сакраб, дарёнинг нариги бетига сузиб ўтишар ва тол буталар ортида кўздан ғойиб бўлишарди.

Назарида, худди мана шу ерда у бир неча йиллар илгари бўйнидаги қанғасини ечиб ташлаган, буталар оралаб қуёндек югургилаган, кейин қирғоққа яқин жойда балиққа ўхшаб сув ичида яшириниб ўтирган эди.

У отдан тушиб, қуёш нуридан исиб турган тош устига ўтирди. Орқасида нўёнлари ва товачилари – фармонбардорлари унинг фармойишларини кутишарди. У ўгирилиб, Дўритой-Ўтчигинни чақирди.

– Амаки, Тўрғутой-Қирилдуқ билан биргалашиб мана шу ерда базм қилганмидиларинг?

Доритой-Ўтчигиннинг қисик кўзлари ташвишланди.

– Қачон базм қилибмиз?

– Анча бўлди. Сизлар қимиз, архи билан банд эдиларинг, мен қозон-товоқларни ювиб ўтирувдим. Кейин қочгандим...

– Ҳа... Бу ерда эмасди. Дарёнинг тепароғида эди. Анча нарида. Бутунлай бошқа жойда эди.

Нимагадир, Темучин ўша базм бошқа жойда бўлган бўлишини хоҳламади.

– Амаки, сенинг хотиранг яхши эмас экан!

– Менинг хотирам жуда яхши.

– Мен бўлсам, яхши эмас экан, деяпман. Тез эсингдан чиқариб қўяркансан.

– Қарияпман шекилли, – кўнақолди амакиси ва каловланганча бошқалар орасига аралашиб кетди – жиянининг кўзидан нарироқ юрган яхши.

Бу суҳбат қисқа бир фурсатга Темучиннинг шодлигига соя солди. Ўзини чалғитиб, у яна Ўнун қирғоқларига тикилди. Унинг жангчилари бутун далани ишғол қилишган, дарё бўйидаги қочоқларни бир тўдага сиқиб олиб, ортларига қайтишарди. Ялангликнинг қиялама тарафидан ван-хоннинг қоройитлари кўринди.

Иккита тойчиёт жангчини етаклаган Мухали от чоптириб келди.

– Темучин хон, Тўрғутой-Қирилдуқ билан унинг ўғли мана шу икковининг қўлида эди. Уларни қочириб юборишибди.

Жангчилар отларидан сакраб тушиб тиз чўкдилар.

– Гапирларинг.

Жангчилар бошларини кўтаришди.

– Хон Темучин, биз Ўлдойнинг навкарлари эдик. Қўшин енгилгандан кейин хўжайинимиз отаси билан миркитлар тарафга қараб қоча бошлашди. Бизни ҳам ўзлари билан олиб кетишди. Бегона юртларда нима қилардик? Шунақа қарорга келиб, ортимизга қайтдик. Нўёнларимизни ҳам

сенга топшириш учун етаклаб келаётган эдик. Кейин қўйиб юбордик...

– Ўзларинг қўйиб юбордиларингми? Ёки улар қочиб кетишдими?

– Қўйиб юбордик, Темучин хон.

У қовоғини уйиб олди. Унинг қарашидан чўчиган жангчилар бошларини елкалари ичига тортиб олишди. Секингина сўради:

– Нимага бунақа қилдиларинг?

– Темучин хон, биз сенга хизмат қилмоқчимиз. Аммо ўз хўжасини сотган хизматкор кимга ҳам керак бўларди?

Темучин елкаси оша унинг қарорини кутиб турган нўёлари босимини ҳис қилди. Ўлдойнинг жуда ҳам софдил навкарларига бўлган жаҳлидан тушди.

– Мен ҳаммадан ҳам садоқатни юқори қўяман. Сизлар тўғри қилибсизлар. Агар Тўрғутой-Қирилдукни менга олиб келганларингда эди, сизларни қатл қилдирардим. Душманни менга сотган одам, эртага менга ҳам хиёнат қилади... Уларнинг қуролларини қайтариб беринглар.

Мухалини чақиртирди-да, навкарлардан Тўрғутой-Қирилдук билан ўғлини қаерда қолдиришганини сўраб билишни буюрди. Узоқ кетишга улгуришмаган бўлиши керак. Уларни қувиб етиб, тинчгина гумдон қилиш керак.

Илгарилари бўлганда-ю, бошқача йўл тутган бўларди. У Тўрғутой-Қирилдукни оёқлари остига келтиришларини буюрган, умуртқасини синдиришдан олдин унга ҳамма аламларини тўкиб солган, рақибининг семиз башарасига тушган даҳшат қўланкасини кўриб завқланган, эмаклаб авф этишини сўраб зорланишга мажбур қилган бўларди. Лекин ҳозир у бундай қилишни истамади. Қачонлардир қўламас қоядек туйилган, қасос олиш иштиёқида тунларини бедор ўтказгани – шафқатсиз, зулмкор Тўрғутой-Қирилдук бугун ҳеч ким эмасди. Гутули ичидаги тошчадай: гутулингни ечиб қоқиб юборасану, йўлингда давом этаверасан. Қўксу-Сабракни енгиб, ван-хонни кутқариб қолганидан кейин у ўзида ҳар қандай душманни синдирадиган қудратни ҳис қилди. Илгарилари у фақат мудофааланиб юрган бўлса,

энди ўзи ҳужумга ўтган. Энг охирги рақибини ҳам йўқ қилганидан кейингина қиличини қинига солади. Турли қабиалар одамлари тинчлик ва осойишталик бўлишини хоҳлашади. Уларнинг хоҳиши – унинг қуроли. Бундай қурол ҳеч қайси бир нўёну ҳукмдорда йўқ.

Тепалик ён бағридан уч нафар ярим-яланғоч эркаклар чошиб келардилар. Уларнинг орқаларидан қамчиларини ўйнатиб чавандозлар келишарди. Эркаклар зарбалардан қочишга уринишар, сиқувга олинган қўёнларга ўхшаб бир у ёнга, бир бу ёнга сакрашарди. Темучиннинг орқасида турган нўёнлар кулиб юборишди. Темучин навкарлар олдида товачиларини юбориб, қўлга олинган одамлар ким эканини билиб келишларини буюрди. Товачилар навкарларни тўхтатганларидан фойдаланиб, эркаклар тепаликка қараб чошиб қолишди. Олдинда икки нафар ёш йигит, орқароқда эса энгашиганича, чаловлар поясини ушлаб тирмашиб, бир қария лапанглаб келарди. Ўша қария узоқдан қичқира бошлади:

– Темучин хон. Ўлимдан қутқар!

У Темучиннинг олдида келиб, оёқлари остига йиқилди. Кўкрагидан хириллаган нафас отилиб чиқди, қовурғалари ўйноқлар, елкаларида қамчилардан қолган қонталаш излар қизариб турар, кал бошидан тер қуюларди; йигитлар ҳам қамчилар билан яхшигина сийланган, аммо ҳансирашмасди. Улар хон олдида тиз чўкишмади. Бирданига Темучинни шубҳа босди. У энгашиб, қариянинг елкасидан туртди.

– Кимсизлар? – деб сўради.

– Мен Сорган-Шира... Шира... Сорган-Шира.

– Сизларни нима учун бунақанги қилиб безаб ташлашди?

Сорган-Шира юзида даҳшат билан Темучинга пастдан тепага тикилиб қаради.

– Б-ббилмайман.

– Қўрқма, Сорган-Шира... Мен сени хафа қилдириб қўймайман. Нўёнларга ўгирилиб қаради. Кўзлари билан амакиси ва Ўлтонни қидириб топди. – Бу одам менинг отамнинг хизматида эди. У ҳамма вақт ҳам бизга содиқ бўлиб қолди. Бошқалар мени ҳимоя қилиш учун ё қўрқувдан ёки шунчаки хоҳламаганидан бармоғини ҳам қимирлатишга куч топа

олмаган пайтда, Сорган-Шира мени ўлимдан сақлаб қолди. Садоқатнинг мукофоти шу бўлдимиди? Тур ўрнингдан, Сорган-Шира. Бугундан бошлаб сен озод одамсан. Менинг хонлигимда ҳеч ким сени бошингни эгишга мажбур қилолмайди. Мен сени ҳам, ўғилларингни ҳам кутараман. Тур!

Сорган-Шира секингина турди. Унинг оёқлари ҳали ҳам енгилгина титрар, аммо юзида қўрқув йўқ эди. Унинг ўрнини саросималик ва ишончсизлик эгаллаган эди.

– Марҳаматинг буюк, Темучин хон! – Сорган-Шира нўёнларга олақараш қилди. – Энди бизнинг устимизда хўжайин бўлмайдимиди? Қанақа бўлади унда...

– Бундан кейин сенинг устингда битта мен хўжайинман. Сен мана бу нўёнлар сингари озодсан.

– Ростданам... – Сорган-Шира энди ўзига келиб олганди. – Сени осмон ўз ҳимоясига олсин, хон! Лекин мен нобакорни афв этгин. Агар одамнинг бор тўплаган нарсасидан фақат манависигина қолган бўлса, у одам озодликни нима-ям қиларди – деб, иштонини ҳилпиратиб қўйди.

– Нималаринг бор эди?

– Менинг яхши кийимларим, янгигина ўтовим, темир қозоним ва товоқларим бор эди...

– Қани уларнинг ҳаммаси?

– Шу кунгача уларнинг ҳаммаси ўзимда эди, – деди тўғрисини гапиришдан чўчиган Сорган-Шира.

– Менинг жангчиларим талашдимиди сени?

Сорган-Шира кўзини олиб қочди. Унинг ўрнига Чировун жавоб берди:

– Сенинг жангчиларинг, хон Темучин. Талашди, калтаклашди, Хаданнинг эрини ўлдиришди.

– Ўтовларинг қаерда турганди?

– Узоқда эмас, ҳов анави ерда.

Темучин ўгирилиб ўтирмасданоқ, нўёнларни сўроққа тутди:

– У ердан кимнинг жангчилари ўтди? – Нўёнлар жим бўлиб қолишди. – Сеникими, Хучар?

– Меники эмас, сенинг уканг Хасарнинг одамлари, – деди Хучар атайин сўзларини чўзиб: мана шу арзимаган

нарса билан ҳам Темучинни узиб олиш имкони туғилганидан қувонди.

– Хасар, бу ёққа кел. Шу тўғрими?

Укаси шошилмасдан келиб, тумшуғидан то тиззасигача нақшланган гутул кийган оёқлари орасини катта очиб туриб олди. Чайир кўкраги ялтироқ совут билан ҳимояланган, бошида ҳафсала билан ярақлатилганидан худди хитой ойнасидек ўз аксини кўrsa бўладиган тилларанг дубулза, попилтириқлари ҳилпираб турган шоҳи белбоғида кумуш ўймакорлиги билан безалган эгри қилич. Кўкишранг патли ўрдакка ўхшаб ясаниб олганини! Хасар нафрат билан бурама қошини Сорган-Ширага чимирди.

– Тирик қолганингга хурсанд бўлсанг бўларди... Жангга кирган пайтда душман қаердаю, сенга ўхшаганлар қаердалигини ким ажратиб ўтирарди.

– Хасар, жангга кирганда аскарларнинг иккала қўлида қурол бўлиши керак. Сизлар нима қияпсизлар? Бир қўлда қилич, иккинчиси билан ўлжа йиғасизларми? Бу қачон туғайди? Биз қўшинмизми ёки қароқчилар тўдасими? Сендан сўраяпман, Хасар! Мен сизлардан сўраяпман, нўёнлар!

– Ҳар доим шудай бўлган-ку, – хафа бўлиб жавоб қилди Хасар.

– Энди бошқача бўлади. Жангми – душманни иккала қўлинг билан ур. Енгилдими – унинг молини олавер. Бориб, аскарларингдан ҳаммасини мана бу одамга қайтариб олиб бер. Калавасининг бир қаричини ҳам яширманглар.

Ниҳоят Сорган-Шира ўз бахтига ишона бошлади ва қанча нарсасини олиб қўйишганини дадил санаб кетди. Ўзининг таланган нарсалари ичига Чимбойнинг тўртта отини ҳам, Тўрғутой-Қирилдукнинг соғин бияларини ҳам қўшиб юборди. Хасар қайнаб кетди:

– Балким бошингдаги сочингни ҳам менинг жангчиларим қириб олишгандир? Ака, мен бу одамнинг ҳамма нарсасини қайтиб бераман. Аммо нима учун менинг одамларим ўлжадан қуруқ қолишлари керак? Ван-хоннинг қоройитларидан уларнинг нимаси кам?

– Қоройитларга нима бўлибди?

– Нима бўлибди... Ўрамларни талаб ётишибди-ку. Ёки бе-
гоналарга мумкинми? Ўзингникиларга қўймайсан...

– Бор, буюрилганни бажар! Жалма, Бовурчи, қоройитлар
хузурига учинглар. Ҳеч нарсага қўл теккиза қўришмасин!

Бу ван-хон қўшинига ёқмаслигини у яхши биларди. Ле-
кин бунинг бир ёқлик қилади. Ван-хон отаси ҳам унинг хоҳи-
шини ҳурмат қилишни ўргансин-да. Ўзининг хиёлати учун
ван-хон ҳали ҳам уялиб юрибди. Кўксу-Сабракнинг мағлу-
биятидан сўнг биринчи бор учрашганларида у хон-отасини
юпатишига ҳам тўғри келган эди. Қария ўзининг алдан-
гани, найманларнинг маккорлигидан шунчалик куйиниб
кетганди. Улар бундан кейин ҳеч кимнинг гапига кирмас-
ликка сўз бердилар...

Ван-хон билан ўғли тезда унинг хузурига от чоптириб
келдилар. Нўёнлари ҳамроҳлигида тепаликка чиқиб келиб,
отдан тушдилар. Темучин хон учун наMAT ёзишларини бую-
риб, ўзи тош устида ўтирганича қолди. Пастда, дарё бўйида,
жангчилар асир тушган тойчиютларни қуроллансизланти-
рдилар.

– Жалма билан Бовурчини сен жўнатдингми, менинг ол-
димга? – сўради хон.

– Мен жўнатдим, хон-ота. Тойчиютларнинг ҳеч нарсала-
рига тегманглар деб илтимос қилиб юбордим.

Нилха-Сангун дерисун новдасини бармоғига ўраб ай-
лантириб турди-да, зарб билан бир тортди – дерисун илди-
зи яқинидан узилди.

– Бизни ўлжадан маҳрум қилишга нима ҳаққинг бор? –
сўради у.

– Нилха-Сангун, сен, урушда қўлга олинган ҳамма нарсаси
ҳам ўлжа бўлавермаслигини аллақачон тушуниб олишинг
керак эди.

– Қанақасига? Бу қанақадир янги гап-ку...

– Янги эмас. Бовурчи Кўксу-Сабракнинг қўлидан сенинг
одамларинг ва оилангни тортиб олди. Лекин у нимагадир
уларни ўзига ўлжа қилиб олмади-ку.

– У бошқа нарсаси.

– Бошқа эмас. Нилха-Сангун, тойчиютлар улуси – менинг улусим. Менинг улусимни талашингга йўл қўйиб қўяйми?

Ван-хон хайрон бўлиб бошини силкитиб қўйди. Нилха-Сангун ғазабнок кулди.

– Сенинг улусинг? Қанақасига? Биз ҳаммасини ўртадан бўлишимиз керак.

Темучин ўзини босди. Гарчи Нилха-Сангуннинг бетгачо-парлиги жонига теккан бўлса ҳам, у хотиржам гапиришга ҳаракат қилди. Муҳими ван-хонни ишонтириш керак эди. Ван-хон хоҳлайдими, йўқми, у тойчиютларнинг қўлга олинган овуллари сўраб ўтирмасдан ҳам ўзлаштириб олиши мумкин эди. Лекин хон билан тескари бўлиб қолиш яхши эмас.

– Нилха-Сангун, сен отангдан сўрадингми, тойчиютларнинг асл ҳукмдори ким бўлганини? Менинг отам Есугей-баҳодир. Хон-ота, унга ўзинг айтгин.

– Шунақа бўлган, – деди унча хоҳламай ван-хон.

Кўринишдан у ўлжадан воз кечиш керакми, йўқми, ҳали бир қарорга келмаган эди. Темучин ортиқ ўйлаб ўтириш учун унга имкон қолдирмади. Гапини ван-хонга қаратган бўлса-да, Нилха-Сангунга юзланиб деди:

– Миркитларни енгганимизда мен ўзимнинг бутун улушимни сизларга бермаганмидим? Сен бўлсанг ўртадан бўламиз, дейсан...

Нишонга тегди. Ван-хоннинг бужур юзига қон қуюлди – уялди.

– Нилха-Сангун, сопол кўза сотаётган хитой дўкондорига ўхшаб майдалашмагин!

– Лекин ота биз...

– Мен ўз сўзимни айтдим. Яна нима дейсан? – Ван-хон овозини баландлатди.

Темучин енгил нафас олиб, ван-хонга миннатдорчилик билдириб қўйди. Нима қилса ҳам у яхши чол. У билан ҳамма нарса хусусида, ҳамма вақт келишса бўлади. Нилха-Сангун бошқача. Танғитлар юртида дарбадарликда юрганида унинг ичига ёвуз руҳлар кириб олгандай. Хоннинг ўғли такаббур, гумонсирайдиган бўлиб қолган. Ҳар нарсада ҳийла ишлатмоқчи бўлади. Отасининг ўрнига ўтирганда нима бўлади?

XI

Минг машаққат билан Жамуха биродар нўёнларини қурултой ўтказишга қўндирди. Улар Ургуна дарёси бўйида, унга Кан дарёси келиб қўшиладиган ерда тўпланишди. Қўнғиротлар, икиреслар, қурулас ва дорбенлар, хатакинлар ва салжуйит нўёнлари етиб келишди. Уларнинг орасида ўғли Алжу билан келган Бўртанинг кексайган отаси Дай-Сечен ҳам бор эди.

Анчагина қимизу архи ичиб юборишди, кўп гаплар бўлди, аммо охир-оқибат ҳеч нарсага келиша олмадилар. Об-ҳаво очиқ кунлар эди. Кейинги кунларда ёққан ёмғирлардан сўнг майсалар яхшигина кўтарилиб қолган, элма¹ ва ёввойи шафтолилар баргак чиқарган, мусаффо осмон узра калхатлар эринчоқ қанот қоқадилар. Шундай роҳатижон паллада ҳеч ким Жамуханинг ваҳимали бўҳронлар келиши ҳақидаги гапларига ишонгиси келмасди. Бунинг устига ёзги байрам ҳам яқинлашиб келаётган эди. Нўёнлар мерганлар, полвонлар ва пойга мусобақаларида қандай қилиб юзлари билан лойга қоришмаслик ҳақида кўпроқ ўйлашарди. Дай-Сечен билан Алжу қурултой шундай якун топганидан қувониб кетишди. Улар Темучиннинг қандайлигини яхши билишгани учун ҳам ундан балким, бошқалардан ҳам кўпроқ қўрқишарди. Бошқа бирон-бир одам, йўлида учраган қудратли ва кучлиларни четга суриб ташлаб, у каби қуллиқдан хон даражасига кўтарила олмаган бўларди. Улар куёвларининг шуҳратпараст ва қайсарлигидан қўрқишар, ҳар доим ҳам ундан узоқроқда юришни яхши кўришарди. Лекин у барибир, уларга куёв эди. Шунинг учун ҳам улар унга ҳалокат тилашолмасди. Бироқ жазавази тутган Жамуха нўёнларни Темучинни улусидан маҳрум қилишга, ўзини эса қул қилишга чақирарди.

Шу кунларда Жамуханинг томоғи йиртилди. У нўёнларни ўзига оғдириш, ўз фикрларини сингдира олиш умидидан батамом умид узди шекилли. У даврага бошини ҳам қилганича чиқиб келди, ҳаммани ғамгин нигоҳидан ўтқазиб чиқиб, таъна билан гапирди:

¹ Элма – қайрағочнинг бир тури.

– Эҳ, сиз, озода нўёнлар, буюк саҳро фарзандлари, жасур баҳодирларнинг зуриётлари... Сизларнинг қонингиз сутнинг зардобига ўхшаб суюлиб кетибди. Қорнингизга қимиз тўлган, кетингизни юмшоқ наमतдан кўтарингиз келмайди. Ёнбошлаб, қорнингизни силаб ётибсиз! Майли, қиличларингиз қинида занглаб ётаверсин. Мен сизларни тарк этаман... Лекин бу ерларга Темучин келади. Ундан нимани кутишингиз мумкин? Салжуйитлар нўёни, бир эстагин-чи. Бир неча йил аввал Темучиннинг элчилари сенинг ҳузурингга ёрдам сўраб борганида сизлар қандай жавоб бергандинглар? Сизлар учун бир гадочалик ҳам бўлиб кўринмаган Темучиннинг илтимоси устидан кулиб, унинг элчисини масхара қилдингиз, юзига қўйнинг ичагидан чиққан нарсаларни отиб, буралиб қолгунча кулгандинглар. Сен буни эсингдан чиқаргандурсан. Аммо Темучиннинг эсида. У сени молнинг хом териси ичига тиқиб, қуёшга ташлайди. Болаларинг ва навкарларингнинг болаларини ҳам, ичаклар билан калтаклаб, устидан кулганларинг ўша элчига майлайлик қилишади... Сизлар-чи, қўнғиротликлар? – Жамуха кўзлари билан Дай-Сеченни қидириб топди. – Ваъдалару ишонтиришлари билан у сизларни ўз қўл остига олишга кўндиролмади. Сизлар унинг талабларини рад қилдинглар. Ўйлайсизларки, у яна сизлар билан келишиб ўтирадими? Ёки у қабилангизнинг куёви бўлгани учун сизларга раҳмдил ва меҳрибонроқ бўладими? Адашяпсизлар, қўнғиротлар! Довюррак Сача-Беки, унинг ёш укаси Тойчи, полвон Бўри-Бухаларни эсланг. Улар Темучиннинг уруғи, қариндошлари эдилар. Темучин уларни фақатгина ўз отабоболари удумларига амал қилиб яшамоқчи бўлганликлари учунгина шафқатсиз қатл қилдирди. Сиз қўнғиротликлар қандай қилиб ундан раҳм кутишинглар мумкин?

Жамуханинг чиройли кўзлари ёшга тўлди, овози пасайиб, бўғилиб қолди. У ҳеч кимга қарамасдан даврандан чиқиб, отига сакраб ўтирди-да чоптириб кетди. Кетидан навкарлари эргашишди. Зум ўтмай ҳаммалари элма дарахтлари орқасида ғойиб бўлишди. Нўёнлар бўлса, уларнинг ортидан тикилиб, жим ўтиришарди.

Бу жимликда иккиланиш аломати бор эди. Кимдир, Жамуха бизларни қўрқоқликда айблаяпти, ўзи бўлса эрга теголмаётган қари қизга ўхшаб йиғлаб юборди, деб ҳазиллашган бўлди-ю, аммо уни ҳеч ким қўллаб-қувватламади. Нўёнлар тарқалишди. Ҳаммалари ўз сафар чодирлари олдида навкарлари билан маслаҳатлаша бошлашди. Қўнғиротлар бироз баҳслашиб туришгандан кейин, қурултойни давом эттиравериш керак ва ҳар эҳтимолга қарши, бошқа қабилалар билан ўзаро ёрдам тўғрисида келишиб олиш керак, деган қарорга келдилар. Дай-Сечен билан ўғли аралашишмади.

Бошқа нўёнлар ҳатто Жамухани орқасига қайтариш ва қурултойни давом эттиришга қарор қилиб, одам жўнатмоқчи ҳам бўлиб турган эдилар. Аммо Жамуханинг ўзи қайтиб келди. У билан бирга Овчи-баҳодир билан Тўхта-Бекининг ўғиллари Хуту ва Тоғус-беки ҳам бор эди. Тойчиютларнинг мағлуб бўлганлари, Тўрғутой-Қирилдуқ билан унинг ўғли Ўлдойларнинг ҳалокати нўёнларни жунбишга келтириб юборди. Яна ҳамма бир даврага йиғилди. Ўртага Жамуха, Овчи-баҳодир, Хуту ва Тоғус-беки чиқиб келишди. Бу сафар Жамуханинг овози ғамгин эмас, ғазабнок эди.

– Мен яқинда Тўрғутой-Қирилдуқнинг хузурига борган эдим. Унга ўзимнинг қиличим ва кучимни таклиф этдим. Мана бу одамлар – у қўли билан Овчи-баҳодир, Хуту ва Тоғус-бекига ишора қилди – салжуйитлар Темучиннинг элчиларига қилган муомалаларидан кўра сал юмшоқроқ муомала қилишди. Улар ўзларини жуда кучли санаб, менинг ёрдамимни рад қилишди. Уларнинг буюк ғурурлари буюк талафотга олиб келди. Тўрғутой-Қирилдуқ билан унинг ўғли бугун йўқ. Тойчиютларнинг овуллари бугун Темучиннинг қўлига ўтган.

Овчи-баҳодир бошини кўтарди. Унинг изтиробли юзидаги чандиғи чўғдай ловуларди.

– У рост гапиряпти. Биз аҳмоқ эканмиз. Нўёнлар, мен сизларга осмонни ўртага қўйиб илтижо қиламан, бизнинг хатоимизни такрорламанглар, тубсизликка олиб борадиган йўлдан қайтинглар! Биз ҳали ҳам Темучинни қайтара

оладиган кучга эгамиз. Тўрғутой-Қирилдуқнинг бир қисм жангчиларини мен қутқариб қололдим. Тўхта-Бекининг ҳам асосий кучлари омонликда. Ойротлар билан татарлар бизга ёрдамга келишяпти. Сизлар ҳам қўшилиңглар. Бир бўлиб Темучиннинг устига ёпирамыз. Кейин ван-хонни ҳам тинчитамиз.

Ундан кейин миркитлар сардорининг катта ўғли Тўхта-Беки сўз олди:

– Менинг отам, сиз озод нўёнларга шуни етказишимни тайинлади: «Мен узоқ йиллар ўз нутуғларимни якка ўзим ҳимоя қилиб келдим. Йиқилдим ҳам, яна қайта оёққа ҳам турдим. Лекин бугун вақт ўзгарди. Темучиннинг оти тагига йиқилган одам, энди ҳеч қачон турмайди. Унинг йўлига якка чиққан одам, қуруқ шохча сингари синдирилади. Нўёнлар, эски гиналарингизни унутинг. Кечикманглар. Акс ҳолда барчангизни номсиз, нишонсиз ўлим кутмоқда». Менинг отам сизларга шуни етказиб қўйишимни буюрди. Бу гапларни идрок қилиб кўринглар!

Паст бўйли, думалоқ юзли нўёнлар Тоғус-беки билан Хуту таъзим қилиб, даврадан чиқиб кетишди.

– Хўш, нима қиламиз? – сўради Жамуха.

Салжуйитлар нўёни ўрнидан турди.

– Шунақа экан, қадим одатларимизни менсимаган Темучин асилзода нўёнларни ўз қўлларидай ўлдираётган экан, ўзига тегишли бўлмаган молу давлатга қўл чўзаётган экан, биз салжуйитлар унга қарши чиқамиз ва унинг қўлларига зарба берамиз...

«Мақтанчоқ!» – хаёлидан ўтказди Дай-Сечен.

Салжуйитлар нўёнидан кейин, бошқа барча нўёнлар ҳам деярли шу каби фикр билдиришди. Жамуха қовоғини уйганча уларни эшитиб турди. Ҳамма гапириб бўлгач эса:

– Сизлар ақлингизни йиғиштириб олдингиз ва бу яхши бўлди. Лекин уни жуда осон енгамиз, деб ўйлаётган бўлсангиз, қаттиқ янглишасиз. У ван-хон билан бирга катта куч. Ҳа, биз кўпчиликмиз. Лекин бизда бошлиқ йўқ. Бу ирмоқларни ким бир ўзанга солади?

– Қўшинларимизнинг бошлиғи қилиб сени сайлаймиз!

– Мен бошлиқ бўлмоқчи эмасман. Бизнинг душманларимиз хонлар! Паст даражали, бор-йўғи қўшинлар бошлиғи бўлган одам хонларни енга оладими?

– Нима хоҳлайсан, Жамуха-сечен?

– Мен энг муносиб бир одамни хон қилиб кўтарайлик, дейман. Шунчаки хон эмас. Бу унвони билан у ван-хондан ҳам, ўз қариндошлари томонидан сайлаб қўйилган Темучин хондан ҳам юқори бўлсин, дейман. Биз ҳамма қабиладар хони – гурхон¹ сайлашимиз керак.

Нўёнлар орасида, худди майсаларни тебратган шабада сингари ола-ғовур бошланди. Улар ўз елкаларига бировни хон қилиб ўтқазиб қўйишни истамасдилар.

– Нўёнлар! – Жамуха овозини баландлатди. – Биласизлар, мен умрим бўйи нўёнларнинг озод бўлишлари тарафдори бўлганман. Темучин билан ҳам шу нарсани деб, тескари бўлганмиз. Аммо кетма-кет мағлубиятлардан кейин тушундимки, хони йўқ қабилалар бир муштга бирлашмаган бармоқлар холос... Катта бир қадам қўйдингиз, яна бир қадам қўймай тўхтаб қоласизларми?

Яна салжуйитлар нўёни биринчи бўлиб гап бошлади.

– Жамуха-сечен ҳақиқатни гапиряпти-ку, – деди у. – Замонлар ўзгарган экан, биз ҳам гурхонга эргаша қолайлик. Лекин бу хон Темучинга ўхшаб бизнинг устимизда эмас, ёнимизда бўлсин, майли, биринчи бўла қолсин. Жамуха-сечен ўзи озодлик тарафдори, у ўзгаларнинг эркига тажовуз қилмайди. Темучиннинг кучинию камчиликларини ҳам у яхши билади. Ўзи бизга гурхон бўла қолсин.

Бошқа нўёнлар базўр салжуйит нўёнининг таклифни тасдиқладилар. Ҳали ҳам чехраси очилмаган Жамуха навкарларига элмаларга тойчоқ, қўй, буқа ва бия келтириб боғлашни буюрди. Кейин у нўёнларга таъзим келтириб, улкан шараф учун миннатдорлик билдирди-да, қиличини қинидан суғурди.

– Ҳар қандай буюк ишлар ўз бетайинлигимиз натижа-сида хароб бўлмаслиги учун қасамёд келтириш билан бошланиши керак. – Жамуха тойчоқнинг ёнига келиб, қўлини

¹ Гурхон – умумий хон.

унинг яғринига қўйди. – Мангу мовий осмон, бизнинг қасамёдимизни эшит. Бу жониворларнинг қони билан қасам ичамизки, ўз манфаатимизни ўйлаб ёки қўрқоқлик билан, аҳмоқлигимиз ёки ёвуз ниятларимиз туфайли биргалашиб бошлаган ишимизга зиён келтирадиган бўлсак, агар сўзимиздан қайтиб, қасамни бузадиган бўлсак, шу ҳайвонлар ўлганидай ўлим топайлик.

Қисқа ва аниқ зарбаси билан Жамуха қиличини тойчанинг кўкрагига қадади. Ипакдай танасидан бир титроқ сузиб ўтиб, чиройли оёқлари букилдию тойчоқ ерга оғир ихроқ билан қулади. Жароҳатидан отилиб чиқа бошлаган қон Жамуханинг этаклари ва гутулларига сачради. Қон ҳидини сезган буқа «мў»лаб, типирчилаб қолди. Қаттиқ тортилган арқон элмани тебратиб, эски қуруқ шохчалар ва барглари ни тўкиб юборди. Жамуха қаттиқ бир зарб билан қиличини унинг бўйнига солди. Зарба ўхшамади. Қилич буқа бўйнини тилиб юборди холос. Бироқ Жамуха унга эътибор ҳам қилмай, қўйни сўйди, биянинг бошини чопиб ташлади. Нўёнлар ҳам унга эргашиб, қасамёд сўзларини такрорлар ва жониворларни қиймалашарди. Ерда қон ҳалқоб бўлиб кетди.

Дай-Сечен ўғлини арава томонга кетказиб юбориб, ўзи қасамёддан қутулиб қолиш умидида нўёнларнинг орқасига ўтиб олди. Аммо Жамуха уни кўрди. Дай-Сечен ишончсиз қўллари билан қиличини суғуриб, қасамёдни такрорларкан: «Эй, мангу мовий осмон, ўзинг гувоҳсан, мен бу қасамни ихтиёрсиз ҳолатда ичяпман ва бу қасамимда мени гуноҳкор қилмагин» дея хаёлан илтижо қиларди. Қиличининг учи билан у қонга ботган танага уриб қўйиб, жойига бориб турди. Жамуха ундан ҳеч кўзини узмасди. Синчковлигини қара! Дай-Сечен норозилигича олдинги қаторга ўтди, қўлларини орқасига қилиб олиб, мана, кўр, олдингда турибман, дегандай унинг кўзига рўпара бўлди.

Жамуха бир чимдим ўт билан қиличини артиб, қинига солди.

– Кабилалар нўёнлари, бизни вақт шоширмоқда. Ҳозироқ навкарларингизни жўнатиб, одамларингизни шу ерга тўпланг. Ўйлашимча, ван-хон ўз ерларига қайтади. Темучин

ўзи ёлғизланиб қолади. У тойчиютлар устидан қозонилган ғалабадан маст бўлиб, ўзининг ҳалокати яқин турганини ўйламайди ҳам. Кўкариб турган майсалар устига ёққан қор каби, ухлаб ётган кўзи устига ташланган бўри сингарининг устига ёпириламиз.

Нўёнлар учун бу хил шошилиш унча хуш келмади. Улар одатлари бўйича яна бироз давра қуришмоқчи, ҳамма ишни чамалаб, ўлчаб кўришмоқчи, гапни бир ерга қўйишмоқчи эди. Лекин Жамуха гапида туриб олди ва саҳро бўйлаб ҳар тарафга чавандозлар от чоптириб кетдилар.

Дай-Сеченнинг араваси четда, ёввойи шафтолининг соясида турарди. У оқсоқланганича (бўгинлари касал эди) унга яқин келиб, шотисига ўтирди. Алжу унинг яқинига келиб, майса устига чўкди-да, секингина сўради:

– Нима гап, у ерда?

– Тегирмон тошлари орасига тушган дондек биз ҳам қўлга тушиб қолдик, ўғлим. Агар Жамуха Темучинни енгса, менинг Бўрта қизим ва набираларим қулликка тушиб қолишади. Бунга чидаш осонми! Агар Темучин устун келса, сен билан менга ёмон бўлади. Биз унинг душманига шерикмиз. Сача-бекию Бўри-Бухаларнинг куни бошимизга тушади.

– Қочиб кетсак-чи?

– Қочишимиз мумкин эмас, Алжу.

– Нимага?

– Нимага, нимага... Мен қасам ичишга мажбур бўлдим. Балким, бу қасамимнинг ҳеч қандай кучи ҳам йўқдир-у, лекин уни бузмаган маъқул.

– Унда менинг кетишимга рухсат бер.

– Сен ҳам кетолмайсан. Кетиб қолсанг, ҳамма тушуниб қолади – куёвини огоҳлантиргани кетган, дейишади. Подаларимизни тортиб олиб, шипшийда қилишади. Балким, ўлдиришар ҳам. Қабиладошларимизнинг ўзлариёқ... Мен умримни яшаб бўлдим, Алжу, лекин шармандали ўлиб кетишни хоҳламайман. Сен ҳақингда ҳам ўйлашим керак-ку.

У арава ғилдирагига суяниб ўтириб олди-да, оғриқ оёқларини узатиб, ихраб-сихраб тиззаларини уқалай бошлади. Дунёнинг ишларини қара! Ўз куёвингдан кўрқ, қаби-

ладошларингдан қўрқ, қанақадир Жамухага эгил... Одамлар қаёққа кетишяпти, ўзи? Нимани хоҳлашади, нимага эришишмоқчи?

Алжу бир чўпча билан ерда ўрмалаётган кўкимтир қора кўнғизни қуваларди. Ёнига от келиб, араванинг устига ёпинчиқ қилинган наMATга тумшуғини ишқади. Алжу кўлидаги чўпини унга отиб ҳайдади.

– Ота, биз Темучинни огоҳлантиришимиз керак. ■

– Мумкин эмас. Мен қасам ичдим.

– Лекин мен ҳеч кимга қасам ичганим йўқ! Менинг чопқир навкарим бор. У илон сиғмайдиган ерлардан ҳам ўта олади.

– Сен менга ҳеч нима дема. Нимани қандай қилишингни билиб нима қиламан? Яхшиси олов ёқ, руҳларга қурбонлик келтирамиз, ўшалар мени, сени ва бизнинг зотимизни ҳимоя қилишсин. Кейин хоҳлаганингни қилавер.

– Қўрқяпсанми, ота?

– Умримда бунақаси бўлмаган. Осмон, қийинчиликларни енгиб ўтишда ўзинг мадад бер!

Довуллар чалинди. Уларнинг тантанавор зарблари остида Жамуха гурхон от миниб ўтди. Оппоқ от ўйноқлар, жловини узмоқчи бўларди. Жамуханинг елкасида оловранг қизил ёпинчиқ солиниб турарди. Ёш, бақироқ жангчилар унга ўзларининг шароблари ва қимизларини таклиф қилишарди.

XII

Қурулун оқими бўйлаб, кун чиқар тарафдан минглаб жангчилар шиддат билан келишарди. Қуришқоқ ер отлар туёғи остида шомон дўмбираси сингари гупурларди. Юзбоши нўёнлар ва қабила бошлиқларининг туғларида осиглиқ думлар чайқалар, саноксиз найзаларнинг учлари лопилларди. Анча илгарилаб кетган олғинчилар учқур отларида ҳамма ёқни кўздан кечириб боришарди. Енгилмас, тўхта-тиб бўлмас, қорамтир оқим бўлиб ван-хон ва Темучиннинг кўшини Қурулун бўйидаги кенгликлардан кетиб борарди.

Оддий жангчиларидан ажралмайдиган сипо кийим кийиб, кенг белбоғига эгма қилич таққан Темучин гоҳо қўшин бошига от чоптириб келар, гоҳо эса уни қўшин ортида қўриш мумкин эди. У ҳамма нарсани қўриб турар, ҳамма нарсадан хабардор эди. Чарчаганларни қўллаб қўяр, дангасаларга қаттиқ пўписа қилар ёки қамчисини ишга соларди. Унинг ёнига товачилари учиб келишар, эҳтиром билан унинг буйруқларини эшитиб, нўёнларга етказиш учун чопиб қолишарди. Темучин жиловни қўлида маҳкам тутар ва қўшин қўлга ўргатилган от каби унга итоат қиларди.

Унинг яна битта ташвиши ван-хон эди. Қабилалар нўёнлари Жамухани гурхон қилиб кўтаришган ва уруш ҳақида бир қарорга келганларини эшитган пайтда ван-хон ўз ерларига яқин кетиб қолган эди. Бўртанинг укаси юборган чопарнинг гапларини эшитиши билан у отига миниб, қоройитлар кетидан қувди. Ван-хон қўшинни тўхтатиб, нўёнларини кенгашга чақирди. Бундан Темучин ҳеч бир яхшилик кутмасди. Нўёнлар тойчиютлар нутуғларида ўлжадан маҳрум қилинганликлари учун ундан хафа эдилар. Ван-хондан бўлса, ўлжасини бериб қўйиб, Темучинга индолмагани учун норози эдилар. Лекин ҳаммаси у ўйлагандан ҳам ёмонроқ экан. Жамуханинг гурхон бўлиб сайланиши ҳақидаги хабарни қандай қабул қилишганини қўриб, у бу ерларда андасининг хуфя тарафдорлари кўпчилик эканини пайқаб қолди. Афтини ҳуснбузар босган, сарғимтир юзли Арин-тойжи Нилха-Сангун ва Элхутурнинг қулоғига бир нималарни пичирлади.

– Темучин хон бир нарсадан қўрққан шекилли. Лекин нимаданлигини билолмадим, – деди мулоҳазали қилиб Элхутур. – Қабилалар нўёнлари нима хоҳласалар қилишлари мумкин. Улар ўзларига муносиб одамни хон қилишмоқчи бўлиб Жамуха-сеченни сайлашибди. Бизнинг ван-хонни ёки сени ҳам сайлашлари мумкин эди...

– Мумкин эди, лекин хоҳлашмаган-да? Сен шунақа де-моқчимидинг? – Темучин титраб турган қўлини тиззасига қўйди ва бармоқларини бирма-бир эга бошлади – бир, икки, уч...

– Мен бошқа нарсa демоқчи эдим, – деди эътироз билдириб Элхутур, – лекин у буни шундай айтдики, ҳа, айнан шунақа демоқчи эдим, деб тушуниш мумкин эди.

– Мен ҳам бошқа нарсани айтяпман-да, – ўз нафратини аранг тутиб давом этди Темучин. – Нўёнлар ўзларига кимни хоҳлашса ўшани хон қилиб олаверсинлар! – У айёрлик қилишни ёмон кўрарди-ю, аммо шу тобда бошқа чора йўқ эди. – Гап улар ўзларига бир гурхон бош бўлишини хоҳлашганида эмас. Гап гурхон қилиб менинг андам Жамуха сайланганида ҳам эмас. Аслида, албатта, бу икки сабабнинг ҳам унинг учун катта аҳамияти бор эди! – Гап шундаки, андам Жамуханинг байроғи остида душманларимиз бизнинг устимизга бостириб келмоқдалар. Сен, Элхутур, буни тушунишдан йироқсан.

– Балким келишётгандир, балким йўқ, – деди Нилха-Сангун. – Биз нима учун аллақандай қочоқнинг гапига ишонишимиз керак?

– Сен бошқа бир қочоқнинг гапига нимагадир дарҳол ишона қолувдинг. Мен ҳалигача шунга ҳайронман.

– Ўтган ишларни кўпам эсга солаверадиган бўлиб қолибсанми? – сўради ван-хон.

Ван-хон уларнинг баҳсларини эшитиб ўтирар экан, бир қарасанг, гапираётганларнинг сўзларини қайтараётганга, бир қарасанг, ибодат қилаётганга ўхшар ва Темучиннинг ҳам, нўёнларининг гаплари ҳам унга бирдай ёқмаётганга, бир нимани излаётган-у, топа олмаётган одамга ўхшарди. Темучин ҳам эҳтиром, ҳам овозидаги ўпкалаш оҳанги билан ван-хонга деди:

– Мен ҳар куни эрталаб ўтовни остонасидаги тошга қоқиладиган одамга ўхшашни истамайман. Эски яралар битмай туриб, биз янги жароҳатлар олишимиз ёки оёғимизни синдириб қўйишимиз мумкин. Ўтган ишларни қандай қилиб эсламаслик мумкин, хон-ота? Оёқ остида тош ётибди. Уни ё олиб ташлаш керак, ёки ўтовни бошқа ерга кўчириш керак.

Ван-хон кафти билан ғамгин, ўйчан юзини силади.

– Мен чарчадим. Қачон тугайди булар! Ҳадеб эгаверсанг, темир ҳам синади... Ҳамма мендан ниманидир сўрайди, кутади, талаб қилади...

– Хон-ота, мен сендан ҳеч нарса сўраётганим йўқ, ҳаддим сиғармиди! Нимага эришган бўлсам, сен туфайли эришдим. Менинг юрагим сенга бўлган фарзандлик шукронаси билан лиммо-лим тўлган... Хон-ота, мен фақат сени огоҳлантириб қўймоқчи эдим. Сен эса ўзинг хоҳлаганча иш тутавер. Мен, албатта, ўз улусимни ҳимоя қиламан. Балким, ўлиб ҳам кетарман. Лекин ўлаётиб энди сенга ёрдамим тегмаслигидан, хон-отамнинг мислсиз саховатининг қарзини узолмаганимдан афсус чекам.

Унинг бу гаплари қария хоннинг кўнглини юмшатди.

– Бунақа деб нима қиласан? Шундай қийин дамда сени ёлғизлатиб қўярмидим? Тақдир бизни умрбод боғлаган. Лекин Жамуха...

– Хон-ота, Жамухани ёмон одамлар қуршаб олишган!

Албатта, Темучин бутунлай бошқача ўйда эди. У Жамуха андаси қабилалар нўёнларига уни ёмон кўрсатиш учун қанча куч сарфлаётганини биларди. Лекин унинг қўлидан бир иш келишига ишонмаганди. Жамуха устомон, ақлли ва чарчамас душман. Аммо бу ҳақда хонга гапиришга ҳали эрта. Ишонмайди.

– Ёмон одамлар... – Ван-хон кўкимтир томирлари бўртиб турган қўлларига тикилганича жимиб қолди. – Нўёнлар... – У бошини кўтариб, жиддий нигоҳ билан қаради. – Биз Жамухага тик борамиз. Лекин ўйлашимча, гап жанг қилишгача бормаса керак. Мен ўзим у билан гаплашаман.

Ҳозирча Темучинга шу ҳам етарли эди. Сафар чоғида у қўшинни бошқаришни усталик билан ўз қўлига олди. Яхшиямки, ван-хон ҳар турли майда ишлар билан шуғулланишни ўзига эп кўрмади. Нилха-Сангунни бўлса Темучин олғинчилар билан бирга жўнатиб юборди. Унинг итоатида бўлган қўшин шарққа қараб борарди. Қўшин ўтган ерда худди дўл ургандек туёқлар остида топталган, эзгиланган узун йўналиш ҳосил бўларди. Ҳамма ёқ чанг, шувоқ ва отларнинг ачимсиқ тер ҳидига тўлган. Темучин отларни ҳам, одамларни ҳам тиндирмасди. Пешиндаги қисқагина дам олиш вақтини ҳисобга олмаганда, кун чиқишидан кун ботишигача бўлган муддат фақат йўл босиб ўтиларди. У жуда

ҳам шошиларди. Жамухани шошириб қўйиш, ҳамма кучларини тўплаб олиш, бир бутун қўшин ҳосил қилиб, уларни жангга тайёрлаб олиш учун унга имкон қолдирмаслик керак эди.

Бу юриш ван-хон учун малол келди. Қора ҳалат кийган, доимо ўйчан ва хомуш қария бошига қари қарғага ўхшаб кетадиган қора кигиз қалпоқ кийган қўйи, кенг эгар устида жиловларни эгар қошига ташлаганча ўтирар ва одамлар, отлар боши узра узоқларга тикилиб, худди баҳорда дарё юзасида оқиб келаётган муз карвонига ўхшаб турган кетма-кет тепаликларга нигоҳини қадаган эди. У нималарни ўйлаётганикин? Мовий уфқларда нималарни кўраётган экан? Хон чамаси Темучин билан Жамухани яраштириб қўйиш мумкинлигига чинданам ишонади шекилли. Балким, Жамуха ярашишга кўнар ҳам. Аммо кейин нима бўлади? Ким ўтов ичида илон судралиб юрганини била туриб хотиржам ухлаши мумкин? Жамуха билан ҳатто музокара ҳам олиб бориб бўлмайди. Бу сингари келишувлар тортилиб турган камон ипига тиғ теккизиш билан баробар.

Кун бўйи Темучин бир неча бор ван-хоннинг олдига келиб кетар, тунлари эса унинг ўтовида ухлар – қарияни Нилха-Сангун ва унинг нўёнлари таъсиридан ҳимоялар, унга фарзандларча меҳрибонлик ва эҳтиром кўрсатарди. Бу хил эътибор хонга ёқаётгани сезилиб турар, у юмшаб, сўзамоллиги тутар ва болалик пайтларидаги, ўсмирлик ёшидаги қийинчиликлари ҳақида гапириб кетарди.

– Сен ҳар доим менга миннатдорлик билдириб юрасан, – деди у. – Ким ўзи йиқилган бўлса, бошқаларнинг туриб олишига ҳам кўмак беради. У одам оёғига туриб олган ва кўз олдинда кучга тўлганини кўрганингда, у сенинг юрагингга яқин бўлиб қолади. Мана сен... Жамуха ҳам! Иккаловингиз ҳам менга ўғилдайсизлар...

Ван-хон Темучин ҳам бу мавзуни давом эттиради, деб кутган эди. Аммо Темучин Жамуха билан ярашиш тўғрисидаги энг арзимаган бўлиб туйилган мавзуни-да қўллаб-қувватламоқчи эмасди. Хон ҳам буни тезгина тушуниб, сўради:

– Сен нимага Жамухани ёмон кўрасан?

– Мен қачон, қаерда айтдим, уни ёмон кўраман, деб?

– Менинг ёшимга кирсанг, биров гапирмасидан ҳам тушуниб оладиган бўлиб қоласан.

Пешонасига кўнган чанг, унинг ажинларини яна ҳам чуқурлаштиргандай ва бундан хоннинг юзи яна ҳам касалмандроқ, ўзи эса яна ҳам қартайгандай кўринарди. Кулоқлари ортидаги оқарган кокиллари янаям оқариб кетгандай ва юзидаги тундликни бўрттиргандай бўларди.

– Бу ишларинг яхши эмас, Темучин хон... Икковингиз ҳам ёшсиз ва нима қилаётганингизни ўзингиз билмайсиз.

– Унчалик ёш ҳам эмасмиз, хон-ота. Аммо сен узоқ умр кўрдинг ва кўп нарсаларни биласан. Шунинг учун ҳам мен сен қандай десанг, шундай йўл тутганман. Сен бўлсанг, хон-ота, ҳар доим ҳам менга гапни очик-ойдин айтмайсан. Нималарнидир яширасан. Шу ҳақда ўйласам, қалбим изтиробга тўлади.

– Нима ҳақда гапиряпсан?

– Яна ўтган нарсаларни эслатаётганим учун мени кечир, хон-ота. Лекин мен ҳалигача тушунолмаيمان, нима учун сен мени ўшанда найманларга емиш қилиб ташлаб кетдинг? Сен қочоқ найман ғойиб бўлибди, деб айтувдинг. Уни ким қўриқлаб турган эди, қандай қилиб қочиб кетган бўлиши мумкин?

– Жамуханинг навкарлари қараб туришган эди...

– Жамуханинг? – Темучиннинг кўнгли ғаш бўлди. У бу ҳақда биринчи бор эшитаётган эди. – Нима учун Жамуханинг навкарлари?

– Чунки у қочоқни менинг ҳузуримга ўшалар олиб келишди-да. Уни ўшалар қўлга олишган экан.

– Шунақами!

Кўп нарса ойдинлашди. Ҳаммаси маккор Жамуханинг ишига ўхшайди. Ё Жамуханинг Кўксу-Сабрак били тили бир бўлган ёки ҳаммасини унинг ўзи уюштирган. Эҳтимол, Нилха-Сангун билан келишиб ҳам олгандир. Йўқ, ундай бўлганда Нилха-Сангун Кўксу-Сабракнинг қўшинига рўпара бўлмасди. Буни Жамуханинг бир ўзи қилган. Вой, айёр Жамуха-ей!... Хонга айтсаммикин? Ҳозирча индамаган маъқул.

– Хон-ота, сен нимага Жамухани ёмон кўришимни сўрадинг? Мен ўз туғишган биродарларимдан ҳам уни яхши кўрардим. У менга қандай муносабат қилди? Ҳали оёққа туриб олмасимдан, мени ташлаб кетиб қолди. Кейин укаси Тойчар улусимдаги отларни ўғирлашга тушди. Ундан кейин Жамуха мени Жайрон дарада қамал қилиб, сал бўлмаса қорнимни ёрай деди. Нима учун? Сен, хон-ота, ўзинг очикқўнгил бўлганинг учун унинг ичи бузуқ одамлигини кўрмайпсан. Қасамларини осонгина бузаверади, дўстларига хиёнат қилади...

– Билмадим, Темучин... У менга ҳеч ёмонлик қилгани йўқ.

– Яхшилик ҳам қилмади-ку! Улусингни Эрхе-Хара тортиб олганида у қаерда эди? Татарларга қарши уришганингда ким ёнингда борди? Жамуха эмас, мен. Шунақамасми?

Ван-хон индамади. Майли, ҳозирча шуни ҳазм қилиб турсин. Кейинроқ яна давом эттирса бўлади. Секин-аста ақли кириб қолар. Аммо бу қачон бўларкин? Кутишга вақт йўқ. Олғинчилар Жамуханинг қоровулларига дуч келишибди. Узоғи билан эртага қўшинлар бир-бирларига рўпара туришлари керак. Агар ван-хон Жамуха билан ярашишга қарор қилса, иш расво бўлгани.

Ўз хавотирлари ва мулоҳазаларини у Жалма, Бовурчи ва Мухали билан бўлишди. Дўстлар қандай қилиб ишни бузиб қўймасдан, ван-хон билан Жамуханинг учрашувларига ҳалақит бериш мумкинлиги ҳақида бош қотира бошлашди. Уларга Шомон – Теб-тангри келиб қўшилди. Уларнинг гапларини эшитиб ўтириб, кулимсиради.

– Бу ерда сизларнинг ақлингиз керакмас. Сизнинг ишингиз, душманнинг ўнг ва чап ёнидан қандай қилиб кириб бориш.

– Қандай йўл тутишимиз кераклигини сен биласанми? – сўради Темучин умид билан.

– Биламан. Ким ҳалақит берса, уни йўлдан олиб ташлаш керак. Ван-хон ҳалал беряптими...

– Бўлмаган гапни гапирма, Теб-тангри! – Темучиннинг жаҳли чиқди.

– Мен тентак, сизлар ақлли бўлдиларингми? Майли, шунақа бўлақолсин. – Шомон паканагина отини ниқтаб, энсизгина елкаларини тик қилганча нари кетди.

Темучин унга етиб олиб, озгин юзига мушт туширишдан ўзини аранг тутди.

– Мен сенга жавоб берганим йўқ, қаёққа кетяпсан?

– Мен саҳрода учиб юрган шамолман. Бировларнинг юзини силайман, бировларнинг қалпоқларини юлқиб отаман. Мени ким ушлаб қола оларди? Фақат мангу мовий осмон.

«Сени ўлдирса ҳам кам, қиррабурун йиртқич!» ўйлади Темучин.

– Хафа бўлма, Теб-тангри. Менга ёрдаминг керак.

– Қандай қилиб? – Шомон унга ўгирилиб қараган эди, унинг тундай қаро кўзларида масхарали кулги кўринди. – Сен ақлли, мен аҳмоқ бўлсам... Ақл билан аҳмоқликни аралаштирсанг, тартибсизлик келиб чиқади. Аҳмоқликка аҳмоқликни қўшсанг, масхара, ақлни ақлга қўшганда эса донишмандлик туғилади.

– Теб-тангри, вақтимиз жуда ҳам кам...

– Сен ван-хонни буткул йўқ қилмоқчимисан ёки вақтинчами?

Бадфеъл одам! Нукул кўнглингнинг тубигача кириб боради, ичингни титиб ташлайди, кейин сенинг типирчилашингни, жилпанглашингни кузатади. Судралган илоннинг ўзи бу! Бўғзига тўпланиб қолган сўлагини ютар экан, Темучин ичидагини чиқарди:

– Вақтинча...

– Шунақа деб қўя қолмайсанми. Ўзингча, дарёни сузиб ўтсанг-у, ҳўл бўлмасанг. – Кейин унинг жиғига тега бошлади: – хон-ота, хон-ота...

– Жим бўл, бўлмаса ураман!

Темучин атрофига қаради: уларни биров эшитмаётганмикин? Аммо атрофда жангчилар кўринмас, Бовурчи, Жалма ва Мухали эса орқада қолиб кетишган, бир нарса устида ўзаро қизгин баҳслашмоқда эдилар.

– Сен мени уришинг, ўлдиришинг ҳам мумкин. – Теб-тангри биров жим турди-да, давом этди: – лекин бундай қилиб

нимага эришасан? Мен сендан битта нарсани талаб қил-
япман: мен билан тўғри, очиқ гаплаш. Мен сен ўйлаётган
ҳамма нарсани билишим керак... Ўзингнинг фойданг учун...
Мен сенга ёрдам бераман. Биродаринг Жамухани синдир,
хон-отангга қараб ўтирма. У сенга халал беролмайди.

– Нима қиласан?

– Мен сенга айтдим: ван-хон сенга халал бермайди. Мени
у билан кўриштириб қўйгин-да, ўз ишингга машғул бўлавер.

Кечқурун Темучин уни ван-хоннинг ўтовига бошлаб бо-
риб, фол очиб қўйишни сўради. Шомон қўй курагини ёқиб,
Темучин ва ван-хонни келажакда нималар кутаётгани
ҳақида гапириб берди. Келажак ҳар икковларига омонлик,
хотиржамлик, фаровонлик, қабилалар ва тобеларнинг чек-
сиз ҳурматларини ваъда қиларди. Ван-хоннинг қаттиқ юра-
ги эриб кетиб, қувонганидан Теб-тангрига ҳаво ранг чинни
кўзани тортиқ қилиб юборди. Кейин ҳаммалари овқатла-
нишди. Эрталаб эса хоннинг тоби қочиб қолди.

У ҳеч қаери оғриётганидан шикоят қилмас, фақат қўзи
терисидан қилинган ёпинчиғига ўралиб олганича, арава-
сида ётиб кетарди. Қарашлари туссиз ва бефарқ. Темучин
бирон иш ҳақида гапирадиган бўлса, ван-хон безътиборлик
билан қўлини силтаб қўярди, холос. Шомон унинг ёнидан
жилмас, хонга турли гиёҳлар ичираб, дуолар ўқирди. Аммо
хоннинг аҳволи ўзгармасди...

– Хон-ота, нима қилай? – Темучин эгаридан сакраб ту-
шиб, арава билан ёнма-ён бораркан, Теб-тангрининг ни-
гоҳини илиб олди.

– Темучин хон, – деди шомон, – қалбинг изтиробларда
қийналмай қўя қолсин, хон тузалади. Аммо унга тинчлик
керак.

– Ҳа, ҳа, тинчлик керак, тасдиқлади хон. Нилха-Сангун
қани? – деб сўради у ва буни шу заҳотиёқ унутди. Мен тез-
да тураман. Ҳозирча менинг ташвишларимни ўз бўйинингга
олиб тургин, Темучин.

Темучинга бошқа ҳеч нарса керак ҳам эмасди. У шомон-
нинг чинданама катта куч соҳиби эканлигига қойил қолди.
Ҳайрати тарқаганидан кейин эса даҳшатга тушди: бунақанги

одам ҳар қандай душмандан ҳам хавфли-ку. Андаларнинг қўшинлари Бўйир-нур ва Қулун-нур қўллари оралиғидаги Қуйтен ҳудудида учрашишди. Атрофда на тоғлар, на баланд тепаликлар бор эди. Бу ерда буталар ҳам дарахтлар ҳам ўсмас, қўз етганча жойда яланғоч дўнгликлар ясланиб ётарди. Яқиндан кўкимтир кулранг бўлиб кўринаётган дўнгликлар узоқроқда мовий тусга кириб, гўёки мусаффо осмоннинг рангини акс эттираётгандек туйиларди. Жамуханинг бир неча минг кишилик қўшини аравалари билан ҳимояланиб олди. У ҳужум эмас, ҳимояга тайёргарлик кўраётганди ва бу янги тандирдан чиққан гурхоннинг чўчиётганидан дарак эди. Қўл остига қоройитларни ҳам олган Темучиннинг одамлари озроқ эди-ю, бироқ улар андасининг туғи остига шошилинич тўпланган тарқоқ тўда эмас, бир бўлиб ҳаракат қилиш кўникмасига эга бир бутун қўшин эди. Қабилалар нўёнлари ҳар бири ўзича ҳаракат қилиши кўриниб турибди ва агар яхшилаб бир зарба берилса, улар баҳор ёнғинидан қочган жайронларга ўхшаб тумтарақай бўлиб кетишади.

Темучинда на иккиланиш ва на қўрқув бор эди. У қўшинини ўн қисмга бўлиб, уларнинг орасига қоройитларни жойлаштирди (ҳар эҳтимолга қарши). Тезгина қурбонлик маросимини ўтказди-да, жангни бошлашни буюрди. Субутой-баҳодир бош бўлган биринчи бўлим турган еридан отилиб чиқди ва туз босган пасттекисликни кесиб ўтиб, ҳайқириқ ва шовқин солиб Жамуханинг қароргоҳига қараб борди. Яқинлашган пайтларида тўсатдан, худди шамолга рўпара бўлган қумга ўхшаб, ҳар тарафга тарқалиб кетишди-да, йўлақай камонлардан ўқ отиб, деярли талафотсиз орқаларига қайтишди. Шу ондаёқ Хулдор билан Жарчи душман устига от суриб қолишди. Улар қайтишлари билан Нилха-Сангунга навбат келди...

Темучиннинг қўшини гўёки қутурган дарёнинг қудратли тўлқини сингари Жамуха қўшини устига ёпириларди. Зарба кетидан зарба. Бирлари ҳужум қилишаётган пайтда, қолганлари ўзларини тартибга келтириб, дам олиб туришарди. Жамуханинг қўшинларида эса бир зум нафас олиш-

га имкон йўқ эди. Аммо улар ҳам яхши туриб беришяпти. Жамуха қароргоҳи олдида жасадлар қўпайиб қолди-ю, лекин кун ботишга келганида ҳам андасининг довдираши, кўрқиб кетишидан дарак йўқ эди.

Қоронғилик тушиши билан жангни тўхтатишга тўғри келди. Лекин осмон ҳали оқариб ҳам улгурмай, Темучин яна қўшинини оёққа қўйди. Яна зарба устига зарбалар. Шу қўйи яна бир кун ўтди. Кечга яқин гурхон Жамуханинг қўшини босимга чидолмай, мудофаани ёриб ўтиб, душманга қарши чиқишди ва уларни сиқиб қўйишди. Темучин захирадаги сараланган минг нафар жангчини ишга солишига тўғри келди. Жамуханинг жангчилари ҳадиксираб, чекина бошлашди. Уларнинг орасида Темучин Овчи-баҳодирнинг нафратли башарисини кўриб қолди ва дунёдаги бор нарсани унутганча, унга қараб яқинлаша бошлади. Яқинлашиб ҳам қолган эди, бир ёш жангчи халал берди. У Овчи-баҳодирнинг олдини тўсиб чиқиб, қиличини кўтарган эди, Темучин бутун гавдаси билан ўзини орқага ташлади. Зарба эгар қошининг темир қопланган олди томонига келиб тушдию қилич жаранглаб икки бўлиниб кетди. Жангчи қуролсиз қолди. Аммо орқасини ўгириб қочишга тушмади, эгари устида у ёқдан бу ёққа ташланиб, Темучиннинг зарбаларини четлаб ўтирди. Хон фақатгина рақибнинг бошидаги дубулғасини уриб тушира олди. Жангчининг кўкимтир қора сочлари орасида бир тутам оқи ҳам бор эди.

– Таслим бўл, – бақирди Темучин. – Ўлдираман!

Унга жавобан жангчи муштини кўрсатиб ўқталди-да, ўзини четроқ олиб, ўқ-ёйини қўлига олди. Ўқ Темучиннинг билагига келиб қадалди. Гўёки, темирчи устанинг болғаси билан ургандек бўлди. Темучин яроғларини киймаганига афсусланди. Кўз олди қоронғилашиб кетди. Иссиққина қон оқиб туша бошлади. Оти бошини бурди-да, эгарда аранг ўтирганича, Темучин орқага кетди. Унинг олдида Жалма етиб келиб, елкасидан кучоқлаб олди.

– Яраландингми? – деди-да, кимгадир бақирди: – қаёққа қарадиларинг, лапашанглар? Қиймалаб ташлайман!

Уни аравага ётқазишди. Теб-тангри отини чоптириб келди. У жароҳатни қаттиқ қилиб боғлади. Шу заҳоти оғриқ тинди. У ўтириб олиб, Жалмадан сўради:

– У ерда нима гап?

– Тўсиқнинг орқасига итариб ташладик.

– Менинг атрофимда ўралашма. Бовурчини топ. Мен ораларингда бўлганимдек уришинлар.

Уни титроқ тута бошлади. Мияси жарангларди. Бу жарангга нарироқда бўлаётган жанг суронининг гоҳ авж олиб, гоҳ бўшашган шовқини ҳам аралашиб кетган эди. Гўёки, дарахт учларини аёвсиз тебратаётган шамолнинг гувиллашига ўхшарди. Шомон унга қайноқ ва аччиққина малҳам ичирди. Ичига иссиқлик югурди. У уйқуга кетиб, тонггача ухлади. Уни ван-хон келиб уйғотди. У соппа-соғ, тетик ҳолида от устида ўтирар, орқасида нўёнлари саф тортишганди. Темучиннинг устига энгашиб сўради:

– Хўш, қалайсан?

– Ҳаммаси яхши. – Унинг боши тиниқ, ўзи бардам, жароҳати безовта қилмас, фақатгина жароҳат ичида қоннинг лўқиллаши ёқимсиз эди. – Жамуха нима бўлди?

– Тунда ҳаммаси қочиб кетишибди. Жамуха Эргуна бўйлаб пастга кетяпти. Овчи-баҳодир билан Тўхта-Бекининг ўғиллари Ўнун тарафларга қочишган. Татарлар ҳам ўз ерларига жўнашибди. Нима учун Жамуха билан келишмадинглар?

– У фақат сенинг гапингга кириши мумкин, хон-ота. Менинг гапимга қўнмайди. Энди шуни гапириб ўтирамизми! Душманни охирига етказиб қўйиш керак. Жалма, буюр, отимни тайёрлашсин. Хон-ота, мен Жамухага етиб олишга ҳаракат қилиб қўраман.

– Керакмикин?

– Хон-ота, синдирилмаган душман, оч бўрига ўхшайди – қутурган, сур бўлади. Ундан ҳамма нарсани кутиш мумкин.

Ван-хон узоқ жим қолди. Кейин хоҳламайгина деди:

– Жамуханинг кетига мен тушаман. Сен Овчи-баҳодирни қувақол.

Темучинга отда юриш оғирлик қилди. Ҳар бир сакраш унинг оғриғини янгилар, баданини совуқ тер босиб кетди. Лекин у ўзини қўлга олишга ҳаракат қиларди.

Овчи-баҳодир, Тўхта-Бекининг ўғилларига уч кундан кейин етиб олишди. Қисқагина тўқнашувдан кейин душманлар тарқалиб кетишди. Темучин дам олишга тўхташни буюрди.

Кечқурун унинг сафар чодирига Сорган-Ширанинг ўғли Чилувун келди.

– Темучин хон, тойчиютлар орасида менинг дўстим Жирғодай бор экан. У сенга хизмат қилмоқчи эмиш.

– Чақир бу ёққа.

Жангчи чодир остонасидан киришда, белбоғидаги қиличи ва садоқларини ечиб олиб, Темучиннинг оёқлари тагига қўйди.

– Нимага ўз хўжайининингни ташлаб кетдинг? Нимага Овчи-баҳодирни тарк этдинг?

– Уни ҳамма баҳодир дегани билан, қаримсиқ тарбағончалик ҳам юраги йўқ. У жангларни режалаштиришни билмайдиган товуқ мия. – Жирғодайнинг на овозида ва на ғилай кўзларининг қарашларида одатда шундай пайтларда бўладиган тортинчоқлик йўқ эди.

Темучин бу жангчи чодирга кирган пайтидаёқ унинг кескин ҳаракатларида қандайдир ўзига таниш нарсаларни пайқаган эди. Ҳозир эса у бу йигитни қаердадир аниқ кўрганига ишона бошлади. Бирданига таниб қолдию буюрди:

– Қалпоғингни еч!

Жангчи қалпоғини ечган эди, унинг кўкимтир қора сочларининг бир тутами оппоқ эди. Темучин оғриқдан афтини буриштириб ўрнидан турди-да, унинг ёнига келиб сўради:

– Танидингми?

Жирғодай йўқ, дегандай бошини чайқамокчи бўлган эди-ю, бирдан у ҳам таниб қолиб, юзига қон югурди. Аммо кўзларида кўркүв йўқ эди.

– Танидим. – Унинг овози қатъий эди. – Мен сенинг хонлигингни билмагандим.

Унинг очиклиги, тикка гапириши Темучинни юмшатди. Қасос олиш иштиёқи пайдо бўлиб улгурмасиданоқ сўнди. Жирғодайнинг унга муштини ўқталгани эсига тушганида эса, юзига табассум югурди.

- Хўш, хонлигимни билганингда-чи?
- Бу учрашувимиз бўлмаган бўларди.
- Нимага?
- Иккимиздан биримиз ўлган бўларди.

«Ҳар қандай жангчи ҳам бундай жавоб беришга журъат қилолмаган бўларди, деб ўйлади Темучин. Уни ўлдириб юбориш увол. Лекин тирик қолдириб ҳам бўлмайди: у менинг қонимни, хон қонини тўккан ва бу оғир жиноят. Лекин буни ким билиб ўтирибди? Фақат икковимиз. Балким буни йигит ҳам билмас?»

- Сен менинг отимни нобуд қилдинг. У ўлди...
- Отингни? – Ҳайрон бўлди жангчи. – Мен бўлсам...

Темучин унинг гапини бўлди:

- Чиройли от эди! Белида қора белбоғи бор, орқа оёқлари оппоқ саман от эди. Сен найза отишни яхши биласанми?
- Найзани ҳам, қилични ҳам, камонни ҳам яхши биламан
- мен жангчиман.

– Жангларга борганингда худди ўзимникига ўхшаган от топиб келасан-да, менинг отимни қайтарасан. Яна. Жирғодай деган одам энди йўқ. Бугундан бошлаб сен Жаба¹сан. Менинг найзам.

XIII

Кетидан ёлғиз ван-хоннинг ўзи қувиб келаётганини эшитган Жамуха, яна бир ҳийлага қўл урди. У қуролсиз, навкарларсиз ван-хоннинг ҳузурига пешвоз чиқиб борди. Ван-хон ўз номини қонга аралаштирмайди, деган умиди бор эди. У хоннинг ҳузурига борар экан, кўнглида асло қўрқув йўқ эди-ю, аммо жипс саф тортиб келаётган қоройитлар қўшини олдида бир ўзи, қуролсиз ва ҳимоясиз турганида, тишларини қўрқувдан маҳкам қисиб, оти бошини

¹ Жаба – найза.

буриб қочиб қолгиси келди. Қўлларини кўтарди. Уни та-
ниб, қўшин тўхтади. Худди қуруқ ўтлар ловуллаб ёнишни
бошлагани каби, жангчилар сафи оралаб: Жамуха, Жамуха...
деган овоз учиб кетди.

Оғиздан-оғизга кўчиб ўтган бу сўз, ван-хоннинг қулоғи-
га етиб келди. Ўз нўёнлари билан у Жамуханинг ёнига от
чоптириб келди. Нўёнлар Жамухани ўраб олиб, унга қи-
зиқиш билан тикилиб туришар, аммо кўзларида душман-
лик аломати йўқ эди. Жамуха отдан тушиб, ван-хоннинг
яқинига келди. Бир қўли билан жиловни ушлаб, пешонаси-
ни хоннинг оёғига қўйди.

– Мен ўзим келдим, хон-ота... Одамларни нобуд қилманг,
тинчлик талабидаги қабилаларни чўлда қувғин қилманг,
менинг жонимни ола қолинг.

Ван-хон оёғини эҳтиёткорона четроққа олди.

– Сен кимнинг устига қўшин тортдинг?

У қовоғини солганча Жамухани бошдан-оёқ кузатиб
чиқар экан, кўзларида ачиниш бор эди.

– Мен? Қўшин тортдим? – ҳайқирди Жамуха. – Ўзларинг
мени қуршовга олинган тўнғиз сингари ўраб олдинглар-ку.
Сизлар бу ерга келдинглар, сизлар менинг ортимдан қувиб
юрибсизлар-ку. Мен ҳам қарши чиқишга мажбур бўлдим.
Кимга қарши денг? Мана бу одамларга. – У атрофини ўраб
турган нўёнларни кўрсатди. Мен улар билан бирга ов қил-
ганман, бир идишдан архи ичганман, бир гулхан атрофида
исинганман.

Нўёнлар маъқуллагандай овоз чиқариб қўйишди. У энди
хонни ўзига ишонишга, қўшинини қайтариб кетишга кўн-
дира олишига амин бўлди. Овозини бақиритганча баланд-
латиб, кўкрагини яланғочлади.

– Агар мен сенинг олдингда, ёки нўёнларинг олдида айб-
дор бўлсам, ўлдир мени, хон-ота.

– Нимага қичқирасан? – деди ван-хон ўпкалаб. – Мен
сени нобуд қилмоқчи эмасман.

– Унда нимага бу ердасан?

– Бақирма! – Энди ван-хоннинг жаҳли чиққан эди. –
Ўзинг нима учун бунақа катта қўшин тўпладинг?

– Менинг андам, Темучин хон қани? – Жамуха гўёки Темучиннинг бу ерда йўқлигини билмагандай, ҳаммага қараб чиқди. – Мен ундан сўрамоқчиман – нима учун у ҳамма ердан одамларни ўзига оғдириб оляпти? Бунақа катта қўшин унга нима учун керак? Хон-ота, сен билан андам менга нисбатан адолатсизлик қияпсизлар. Мен у билан жуда ҳам иноқ бўлиб яшаган пайтларим бўлган. Лекин унинг ўзи бу дўстликни бузди. У ўзини катта олиб, унвонда сен билан тенглашмоқчи бўлди. Хон ҳам бўлиб олди. Бунинг учун уни мен ҳам, сен ҳам саҳрода қувғин қилганимиз, жангчиларини ўлдирганимиз йўқ-ку. Нима учун энди, қабилалар нўёнлари мени ўзларига хон қилиб сайлашганида сизлар менинг устимга юриш қилиб келдинглар? Менинг қонимга ташна бўлсанглар – мен олдинда турибман.

Ван-хон отларни эгардан бўшатишни буюрди. Жангчилар майса устига наMAT тўшашди, у Жамухани ўтиришга таклиф қилиб, секингина деди:

– Сизлар – Темучин икковингиз, менинг юрагимга яқин-сизлар ва икковингиз уни бирдай эзғилайсизлар. Сен уни айблайсан, у бўлса сени. Иккаловинг ҳам осмон қаҳридан қўрқмайсанлар, ақлларингни еб, номусларингни йўқотгансанлар.

– Агар номус ҳақида гап кетса, Темучиннинг ўзи...

– Жим бўл, Жамуха, сен ҳам қолишмайсан! Мен сени қувғин қилмайман. Қандай хоҳласанг, яшайвер. Лекин мендан ёрдам ҳам сўрама. Мен энди сенга ҳам, Темучинга ҳам ёрдамлашмайман.

– Менга алам қилади, хон-ота. Нима учун менга бунчалар шафқатсизсан? Нима учун мени андам билан тенг қиласан?

– Билмайсанми? Йўқ, Жамуха, сен ҳаммасини биласан, тушунасан. Мен сенинг кўп найрангларингни кечириб келдим. Ақллисан, эпчилсан, жасурсан ва шунинг учун ҳам менга ёқасан. Темучин ҳам... Лекин бугун мен сизлардан юз ўгираман. Бир нарсани сўрайман: келишолмасангиз – бир-бировингдан узоқроқ юринг. Менинг сўзим шу.

– Ота, сен Жамухага жуда ҳам шафқатсизлик қияпсан, – деди Нилха-Сангун. – Сен Темучин ҳам, у ҳам сенга бир хил-да эканликларини айтяпсан-у...

– Жамуха бизга ўз навкарларига қиладигандай муомала қилмаган, – илиб кетди Арин-тойжи. – Темучин бўлса...

– Бас қилларинг! – Ван-хон афтини касалларникидай буриштирди. – Жамуха, сен шу ерда қоласанми, ёки одамларинг олдига кетасанми?

– Мен кетаман, хон-ота. Мени кутиб ўтиришибди.

Ван-хон уни қолишга ундаб ўтирмади. Унинг ташвишли юзига қарашдан уялган ва жуда ноқулай аҳволга тушган Жамуха отига ўтириб, сахрога қараб кетди.

Аста-секин қоронғилик тушиб борар, узоқда унинг одамлари ёққан гулханлар кўрина бошлади. Дунё жим, сукунатга тушган эди. Юмшоқ майсалар отлар туёқларидан чиқадиган товушларни ютар ва Жамуха ўзини гўё от устида ерда юрган эмас, мунгли ниҳоясини кутаётган ер узра сузаётгандай сезарди. Хон орқасидан қилган найранглари, айёрликлари ҳозир унинг ўзига бошқача кўринарди. Жамуханинг юрагини кечиккан виждон азоби, тушкунлик ўти куйдирарди. Ёлғон, иғво, курашлар ва урушлар – нимага керак ҳаммаси? Маза қилиб яшашнинг ўрнига, ботқоқда тентираб юрибди: бир оёгини лойдан чиқариб олгунча, иккинчиси ундан ҳам чуқурроққа ботиб кетяпти. Қўрқмасдан оёқни босса бўладиган жой борми ўзи? Нима учун ҳаёт унга кулиб боқмади? У Темучинни яхши кўрарди – у эса ашаддий душманга айланди, ван-хонни ҳурмат қиларди – қария ундан юз ўгирди, нўёнлар эрки деб куйиб юрарди – ўзи энди гурхон бўлиб олиб, ўша эркини чеклаши керак. Нима бўлди? Қачонлардир ҳаёт бошқача эди-ку. Одамлар очиқ ва номусли эдилар, ғамда ҳам, шодликда ҳам ҳамма нарсани баҳам кўрардилар, донолик ва мардликни мадҳ қилишарди, калтабинлик ва иккиюзламачиликни қоралашарди. Ўтган замонларнинг акс-садоси ҳали ҳам улигерчиларда бор-у, аммо улар ҳам яқинда от туёқлари остида қолиб кетадиган охирги улигерчилар билан бирга ўлиб кетади. Кимдир тирик қолган тақдирда ҳам кимни макташарди? Зулмдан қутурган ва ўзи зулм қўлида қурол бўлган андасининг қайсарликлариними?

Қароргоҳ олдида уни қоровуллар кутиб олишди. Хавотирга тушиб, музокаралар нима билан тугаганини су-

риштира бошлаб, унинг хаёлларини тарқатиб юборишди. Жамуха уларни жеркиб берди:

– Нима, аҳмоқмисизлар? Кўрмаяпсизларми, мен тирикман, олдингларга қайтиб келдим. Демак, ҳаммаси яхши.

Нўёнлар ҳам унга худди шу саволлар билан ёпирилишди. Жанг бўлмаслигини эшитиб қувониб кетишди. Дарров зиёфатлар уюштириб, унинг жасорати ва донолигига мадҳиялар ўқишди, хурсандчилик бошланди. Оловлар ёқилган, темир симларга тиқиб пиширилаётган гўштларнинг ҳиди чиқиб кетди. Жамуха шароб ичиб, жим ўтирарди. Ҳаммадан ҳам, у шу тобда ўз ўтовида бўлиб қолишни истарди. Балким, ҳаммасини ташлаб, ўзининг қабиласи билан бирга узоқ-узоқларга, шуҳратпараст андасию унинг мададкори ван-хон йўқ ерларга кетсамикин? Жанглар ҳам, жангчилар ҳам йўқ, ўтлари баланд ўсадиган, тиниқ дарёлар оққан ва тинчликни қуроллар жарангию ярадорлар ноласи бузмайдиган жойларга. Бироқ шунақа жойлар бормикин? Нима учун у ўз ота юртини ва қадрдон ерларини ташлаб кетиши керак экан? Фақатгина андаси Темучин қутурган бўрига ўхшаб ўзидан кучсизларнинг бўғзидан олиб юргани учунми? Темучин ҳам шуни кутиб ўтирган бўлса керак. Бу ерларнинг якка хўжайини бўлиб қолади... Йўқ, бунақаси кетмайди!

Нўёнларнинг тиллари ечилиб қолди. Оловнинг иссиғи, ичилган архидан юзлари қизарди, кўзлари ялтиради. Улар Жамухани тамом унутиб, бир-бирларини кўкларга кўтариб, мақтаниб кетишди. Лекин кимдир кимдандир хафа бўлиб қолиб, жанжал чиқиб қолдию ҳамма унга аралашиб кетди. Жанжалдан ёқалашишгача – бир қадам. Гулхан атрофидаги ҳамма бир-бири билан ёқалашишга тушиб кетди. Бир-бирларини калтаклашган, сўкиб, ҳақоратлашган, мастликда бўладиган алам кўз ёшларини бурунларидан оққан қон билан аралаш юз-кўзларига суртишган... Жамуха ўрнидан турган эди, чайқалиб кетди – зўрға ўзини ушлаб қолди.

– Бас қилларинг!

Аммо уни эшитишмади ҳам шекилли. Ёқалашаётганлар атрофига тўдалашиб олган жангчилар кулган, текин то-

мошадан роҳатланаётган эдилар. Жамуха навкарларини чақирди.

– Сув олиб келинглар! Кўпроқ!

Навкарлар йигирмага яқин мешларда қуриб бораётган қўлмакнинг кир, кўкимтир, шилимшиқ сувини олиб келиб, нўёнлар устига қуя бошлашди. Шалаббо бўлган, сувўтлардан кўкариб кетган нўёнлар ҳар тарафга эмаклаб қолдилар. Жамуха сувдан шилта бўлган наMAT устига чўзилиб, қўллари билан бошини қучиб олди-да, алаҳсирашга ўхшаш оғир уйқуга чўмди.

Эрталаб нўёнлар тўпланишиб, ҳеч нарса бўлмагандай қулишганча, кечкурунги воқеаларни эслаб кетишди. Нотавон одамчалар! Шулар билан хон Темучинни енгиб бўладими... Дўст топиш керак. Энди андасининг учта душмани қолди – татарлар, миркитлар ва найманлар. Татарлар яқинда-ю, аммо кучсиз. Найманлар билан миркитлар қолди. Ўшаларга бориш керак. Энди андам Темучинга душман бўлган одам – менинг дўстим.

Аввалига ҳаммаси яхши бўлиб турувди. Тўхта-Беки ерларида Жамуха найманлик Буюруқни учратиб қолди. У ҳам миркитлар ҳукмдори олдига Жамухани етаклаб келган сабаб билан келган экан. Учовлон тезда тил топишди – бирлашиш керак. Бу кучларга ким бошлиқ бўлади, деган савол устида ҳам баҳслар бўлмади. Буюруқнинг қўшини ҳамма-ни-кидан катта бўлгани учун унинг ўзини қўшинга бош қилиб тайинлашди. Келишмовчилик кутилмаган жойдан чиқиб қолди – Буюруқ, Тўхта-Беки ва нўён Тайр-Усун биринчи бўлиб ван-хоннинг устига бостириб бориш керак, деб туриб олдилар. Жамуха бўлса аввал Темучиндан бошлаш кераклигини уқтира бошлади. Ван-хон ёрдам бермайман, деган демак, андам ўзи ёлғизланиб қолади ва уни енгиласан кечади, деди. Аммо Буюруқ, Тўхта-Беки ва Тайр-Усун бу ақлли фикрни рад этишди. Ўзининг сўнгги икки мағлубияти учун қоройитларни кўрарга кўзи йўқ бўлган Буюруқ тезроқ ван-хонни қўлга олиш ва йўқ қилиш, унинг ўрнига яна Эрхэ-Харани ўтқазиб қўйишу, оёққа туриб олишига кўмаклашиб юборишни таклиф қилди. Шунда Темучиннинг ўзи

унга таъзим қилиб келади. Қоройитлар хонлигига Эрхэ-Хара ҳукмдор бўла олишига Жамуханинг кўзи етмасди. Илгарилари ҳам бунинг учун имкониятлар ва омиллар бор эди. Аммо у уддалай олмади. Қўлидан келмади. Нима учун Буюруқ Эрхэ-Хара икки мартада ҳам қилолмаган ишини учинчи марта эплайди, деб ишонмоқда?

Тўхта-Беки билан Тайр-Усун ҳам Жамуха сингари ван-хон билан Темучиннинг ҳамкорлиги от билан чавандознинг ҳамкорлигига айланиб қолган, фақат Темучин ван-хонни миниб олган, деган қарорга келишди. Лекин улар нимагадир, биринчи бўлиб, чавандознинг отини йўқ қилишмоқчи («пиёда мўғул – тамом бўлган мўғул») ва ундан кейингина чавандознинг ўзига ҳужум қилишмоқчи бўлишди.

Жамуха жангга кўнгли чопмай чиқди. Уларнинг уруш қилмоқчиликлари ҳақидаги одамлар миш-мишлари албатта, Темучинга етиб борган бўлиши керак. У ҳам душманлар қачон қоройитларни енгисаркин, деб кутиб ўтирмаган бўлса керак. У ван-хоннинг йўқ қилиниши ўзининг ҳам ҳалокати эканини яхши тушунади.

Шунақа бўлиб чиқди ҳам. Миркитлар ерларидан эндигина чиқиб ҳам кетган эдилар, Темучин бутун қўшини билан ван-хоннинг ҳузурига йўлга чиқибди, деган хабар келди.

– Мен нима дегандим, тўғри айтган эканманми? – сўради у Тайр-Усундан.

Суякдор, олакўз нўён нафрат билан тупурди.

– Бир инда икки тулки – овчининг ўлжаси икки баробар.

– Кам калтак еган кўринасизлар! – деди жаҳл билан Жамуха.

– Бизнинг еган калтакларимизда сенинг қўлларингнинг ҳам изи бор. Лекин ўлмадик. – Тайр-Усун димоғдор қараб қўйди. – Биз сенинг Темучинингню ван-хонни оёғимиз билан топтаб ташлаймиз. Қара, биз қанчамиз! Мен шунча яшаб, битта туғ остида бирданига шунча одам тўпланганини кўрган эмасман.

Нўённинг мақтанчоқларча ўзига ишониши, қачонлардир Жамуха андаси ва ван-хон билан бирга уларнинг устига бостириб борганига шама қилишидан ижирғаниб кетди.

– Бошда соч қанча кўп бўлмасин, уларни қириб ташласа бўлади! Пода катта бўлгани билан мол-да. Кичик гуруҳ бўлса ҳам бўри – бўри.

– Шунақа деб ўйласанг, нимага биз билан келяпсан?

– Бошқа ҳеч ким йўқ-да, бирга борадиган! – Алам билан жавоб қилди Жамуха. – Буюк саҳрода баҳодирлару донишманд ҳукмдорлар камайиб, калондимоғ аҳмоқлар билан оғзи катта мақтанчоқлар кўпайиб кетган. – Шундай деб, Жамуха отига қамчи урди-да, ўз одамлари олдиға кетди.

Чиндан ҳам жуда катта кўшин тўпланган эди. Кенг водийни тўлдириб келаётган минглаб отлиқлар, озуқа захиралари ортилган юзлаб аравалар, уюр-уюр соғин биялар ва қўйлар подаси жайронлар ва қулонларни хуркитиб, юмронқозиқ ва тарбағонларни иниға қувиб келарди. Кузнинг бўзарган саҳроси қуруқшаган ўт-ўланлари билан жонсизга ўхшар, совуқ осмон остида нурсиз живирлаб турган қўлмакларнинг сувлари арки-намакоб, қирғоқларида эса бирон жонзот йўқ. Оқшомларнинг қоп-қора осмонида иссиқ ўлкаларға отланган ўрдагу ғозларнинг сайроқлари эшитилиб қоларди.

Темучин билан ван-хон тўқнашувларни четлаб ўтиб, тунги туйқус босқинлари билан қоровул бўлинмаларни довдиратиб, секин-аста чекиниб борардилар. Подалар ва аравалари билан оғирлашиб қолган, бесўнақай аҳволға тушиб қолган Буюруқ қўшини бўлса уларнинг изидан имиллаб борарди. Гўёки, араваға қўшилган ҳўкиз эгарланмаган отни қувгандай. Жаҳли чиққан Буюруқ араваларига бир қанча жангчиларни қоровул қилиб, Темучин ва ван-хонға етиб олишға қарор қилди. Лекин улар нимадир қилиб, унинг орқа томонига ўтиб, сал бўлмаса араваларини қўлга олай дейишди.

Осон ва тез ғалаба қилишға бўлган ишонч ўрнини хавотир эгаллай бошлади. Жамуханинг нўёнлари орқадан туриб, бот-бот бир нималарни пичир-пичир қилишар ва гурхон уларнинг ичида норозилик пишиб бораётганини сезиб турарди. У нўёнлари билан гаплашиб олмоқчи бўлди.

– Биз орқага қайтиш йўли бўлмаган кўчага тушганмиз. Биз ё Темучинни йўқ қиламиз, ёки у бизни. Охиригача боришимиз керак.

Унга жавобан ҳеч ким миқ этмади.

Совуқ кунлар бошланди. Шамоллар тезлашиб қолди. Ёзги, енгил кийимдаги жангчилар тунлари гулханлар атрофида қапишиб ухлашар, уйқу аралаш оловда куйиб қолишар, яхши ухлашмас ва эрталаблари отларига қовоқларини уйган ҳолда, жаҳл билан истамайгина ўтиришарди. Қабиалар ўртасида ҳам тез-тез жанжаллар чиқадиған бўлиб қолди.

Сахро тугаб, олдинда тикка тоғлар кўринди. Қоялар устида булутлар сузади. Темучин билан ван-хон торгина ўтиш еридан тепага кўтарилиб, ўрмон ичида яшириниб олишди. Кескир шамоллар эсар ва қор аралаш қумларни келтириб урарди. Тун яқинлашди. Совуқ қотган жангчилар яланғоч қоялар ва тор дарадан кўтарилиб, ўрмонга интилишди – ичкари тинчроқ ва совуқдан панароқ эди. Шамол келаётган тоққа қараб чиқиш қийин бўлгани учун отлар тез-тез қоқилар ва оёқларини жароҳатлаб олишарди. Эндигина ўрмонга яқинлашганларида уларга қараб ўқлар ёмғири ёғилди. Кўплаб жангчилар ва отлар қулатилди. Жасадлар пастга қараб думалар экан, тирикларни ҳам йиқитар, мижғилаб ўтарди. Буюруқ тўхташга фармойиш берди. Тезда қоронғи тушди. Шамол борган сари кучаярди. Юзларга урилаётган қум терини шилиб ташларди. Қияликдан гумбурлаганча ван-хоннинг жангчилари қулатган тошлар думалади. Жамуха ўз одамларини йўқотиб қўйди. Тош қотган қўллари билан ерни пайпаслаб бориб, бир чуқурчани топди-да, кафти билан юзини беркитиб, унга тушиб ётди. Шамол халати этакларини йиртар, ёқасидан ичига қум ва қор парчаларини тикиштирарди. Бироздан кейин Жамухани кучли титроқ тутди. У ўрнидан турди. Кучли шамол уни ерга қулатди. Пастга қараб сирпаниб туша бошладию юмшоқ бир нарсага тегиниб тўхтади. Қўли билан пайпаслади – одам. Ўлибди. Шошилиб, унинг устидаги халатини ечиб

олиб, бошига ташлади, ўтириб олиб, пастга сирпаниб туша бошлади. Отнинг жасадига келиб урилди. У ҳали иссиққина эди. Жамуха отнинг қорнига қапишиб ётиб, халатга ўраниб олди. Қор отнинг жасади атрофида тўпланиб, уюм бўлиб кўтарила бошлади. Секин-аста у исиниб олди, титроғи тўхтади. Устидаги қор ва халати туфайли пасайиб қолган шамолнинг увиллашига қулоқ тутиб ётар экан, тан олганча ўз-ўзича таъкидларди:

– Ҳаммаси тамом бўлди! Ҳаммаси тамом бўлди!

Эрталабга яқин шамол бироз пасайди. Кун ёришганда жангчилар пастга туша бошлашди. Лекин кўпчилик, жуда ҳам кўп жангчилар ётган жойларида муз қотиб, мангуга қолиб кетдилар. Пастда, бир тўда бўлиб отлар туришарди. Жангчилар қўлга илинган исталган отни миниб, лаънатланган тоғни тарк этиб, саҳрога қараб кетардилар. Жамуха ҳам кимнингдир отини миниб олдию ўз жангчилари ва нўёнларини тўпламоқчи бўлиб юрди. Тирик қолганлари тезгина тўпланиша қолди. Одамларига қараб чиқар экан, Жамуха титраб кетди – бундай талафот энг шафқатсиз жангларда ҳам бўлмаган.

– Нўёнлар ва жангчиларим, ҳечқиси йўқ, ҳаммасини Тўғрил хон ва Темучиндан ундириб оламиз.

Юзларини музлатиб олган ва шундан қорайиб кетган салжуйитлар нўёни йўтал аралаш деди:

– Бўлди, Жамуха. Сен бизга гурхон эмассан ва биз ҳам сенга тобе эмасмиз. Биз сени бошимизга кўтариб, балога қолдик!

У оти бошини бурди-да, чоптириб кетди. Унинг кетидан қолган ҳамма салжуйитлар ҳам жўнаб қолишди. Кейин кўнғиротлар ҳам, дурбенлару катакинлар ҳам... Фақат ўзининг жўжиротлари қолишди. Жамуха кетиб қолаётган жангчиларни қувиб етди-ю йиғламоқдан бери бўлиб, қичқирди:

– Тўхтанглар! Тўхтанглар!

Аммо улар уни қўполлик билан туртиб ташлашди-да йўлларида давом этишди. У Буюруқ ва Тўхта-Бекига ташланди. Бироқ улар ҳам кетишга қарор қилишди. Унинг

гапларини эшитишмади ҳам. Жамуха ўзининг жўжиротларини ёнига қайтди – бир тўда совуқ еган одамлар. Лаънатлар бўлсин, сенларга, эркин нўёнлар! Сенлар учун жангга кириш эмас, ҳаммангни чопиш, янчиш, отларнинг туёқлари остига ташлаб ерга тиқиб юбориш керак!

У ўзининг нутуғига қайтар экан, йўл-йўлакай, хиёнатчи нўёнларнинг ўрамларини талаб кетди.

XIV

Темучин қишни Бурхон-Холдун тоғи этакларида, ўзи улғайган қадрдон ерлар яқинида ўтказди. Ўтовига кириб олиб ясланиб ётишга, бекорчиликка берилишга ҳеч кимга имкон қолдирмади – на укаларига, на дўстларига, на қариндошларига ва на оддий жангчиларга. Катта қуршов ови кетидан яна бошқасини бошлаб қоларди. Жуда кўп гўшт, мўйналар ўлжа олишди. Аёллар Темучинни тинмай дуо қилишарди. Лекин асосий гап у ўз халқини тўйдирганида ҳам эмасди. Гап қўшинни доимий ҳаракатда ушлаб туриш, қорни тўқ жангчилар қалбини мудроқ дангасалик эгаллаб олмаслигини эплаштиришда эди. Қуршов овлари жангчиларда хоннинг фармойишларини сўзсиз, кечиктирмай бажаришга кўникма уйғотди. Урушлар пайтида гап фақат қўшин сонининг кўплигида эмаслигига Темучин кўп мартаба ишонч ҳосил қилган эди. Уришишга ўргатилган, бирлашган мингта жангчи кези келганда уюшмаган, бўшашган ўн минг кишилиқ қўшиндан устун бўлиши мумкин эди.

Темучин ўз улусини кенгайтириш ишини ҳам эсидан чиқармасди. Гурхон Жамухадан ажралиб кетган қабилалар нўёнларига одамлар жўнатар, турли-туман ваъдалар бериб юборарди. Эҳтимол, у ўз мақсадига эришган, кўпчиликни ўз қўл остига олган ҳам бўларди-ю, лекин укаси Хасар ишнинг белига тепди. Ҳеч кимдан сўрамасдан у қўнғиротлар ўрамларига ҳужум қилиб, уларнинг одамларию подаларини ҳайдаб келибди. Хаттоки, Темучиннинг қайнотаси кекса Дай-Сечен ҳам таланганлар қаторида экан. Шундан

кейин Темучиннинг ваъдаларига ҳеч қайси нўён ишонмай қўйди. Укаси Хасарни энг номаъқул сўзлар билан уришиб ташлади. Унинг бўлса парвойи фалак! Бошқа укалари унинг ишларига аралашмас, халақит ҳам беришмас, ўзларича жим яшардилар. Аммо Хасар ҳамма вақт ўзини хон акасидан кам ери йўқлигини исботлашга ҳаракат қиларди.

Баҳорда Темучин татарлар устига юриш қилишга тайёр-гарлик кўра бошлади. Хасарни ван-хоннинг ҳузурига, юриш-га қўшилиш таклифи билан жўнатди. Укаси ўша ерда ҳам ишнинг пачавасини чиқаришни уддалабди. Ван-хоннинг нўёнлари ва укаси Жағамбу билан менсимай гаплашибди. Нукул ўзини баланд олиб, ҳаттоки, ван-хоннинг ўзига ҳам етарли ҳурмат кўрсатмабди. Хон-отасининг нўёнлари шундоғам Темучинни ёқтиришмасди, энди бўлса унинг ўзи қолиб, укаси зулм ўтказмоқчими... Жағамбу, Хулабри, Элхутур, Арин-тойжи ва Алтун-ашуқ хуфёна келишиб, ван-хонни йиқитиб, унинг ўрнига Нилха-Сангунни ўтқазмоқчи бўлишибди. Лекин нимагадир Алтун-ашуқ уларнинг бу кирди-корларини ван-хонга айтиб берибди. Жағамбу найманлик Таянхон томонга қочибди; Хулабри, Элхутур, Арин-тойжиларни эса тутиб олишибди. Жаҳолатдан қутуриб кетган қари хон уларнинг юзларига уриб, тупурибди. Ўша пайтда хоннинг ўтовидида бўлганларнинг ҳаммаси ҳам бу фитначиларнинг юзларига тупуришибди. Тунда эса, кимдир уларни қочириб юборибди. Улар ҳам Жағамбунинг кетидан Таянхон ҳузурига кетишибди.

Албатта, татарлар устига юришга хон розилик бермабди. Ўз улусида бундай талатўплар юз бериб турганда бегона қабилалар билан уришиш кўнгилга сиғармиди?

Дарғазаб бўлган Темучин укасига пўписа қилди:

– Агар менга яна бир маротаба шунақа мурувват кўрса-тадиган бўлсанг – эчкиларни боқиб юришга мажбур қиламан!

Хасар бир сўз ҳам демай, бошини мағрур орқага қилганча ўтовдан чиқиб кетди.

– Унга бунақанги ишларни буюрмасанг, ўзинг тинчроқ бўласан, – деди Бўрта.

Укаси билан хотинининг бир-бирини кўрарга кўзи йўқ эди. Бўрта, агар Темучинга бирор кори ҳол бўлса, унинг ўғиллари эмас, укаси улусни ўз қўлига олади, деб шубҳаланар ва имкон топилди дегунча, гоҳо ўринли, гоҳида ўринсиз Хасарни ёмонлашга тушарди. Буни билгани учун ҳам бошқа ишларда хотинининг гапига қулоқ соладиган Темучин, гап Хасар ҳақида борганида Бўртанинг гапини инобатга олмасди. Унинг гапига кирсанг, ўз укани ашаддий душман деб қабул қилишинг ҳам ҳеч гапмас. Душманлар бўлса Хасарсиз ҳам етарли. Агар яхшилаб ўйлаб қаралса, Хасар унчалик айбдор ҳам эмас. Усиз ҳам ҳаммаси етилиб, пишиб турган экан-у, ёнишга тайёр бўлиб турган қаловга у учкун сачратиб юборибди. Аслида ван-хоннинг асл рақиблари укаси Жағамбу билан нўёнлари эмас. Уларнинг орқасида ўғли Нилха-Сангуннинг юмалоқ башараси кўриниб турибди. Бир пайтлари эгнига киядиган ҳеч нарсаси бўлмаган ва нўёнларга кўриниш учун танғитларнинг тор кўйлагини тиқиштириб кийишга ҳам рози бўлган Темучиннинг шу қадар юксалиб кетгани ва у Нилха-Сангунгина эмас, буюк Тўғрил хоннинг ўзи ҳам унинг иродаси билан ҳисоблашишга мажбурлигига ҳечам чидолмасди. Шомон Теб-тангри тўғри айтган экан: қоройитлар хонлиги унга душман бўлади.

Татарлар устига юриш қилишдан бош тортиб бўлмасди. Миш-мишларга қараганда, улар катта қўшин тўплаб, Темучин устига ҳужум қилишмоқчи эмиш. Шунинг учун Темучиннинг ўзи ёзнинг бошида йўлга тушди. Яна қуйи Қурулун бўйлаб кетишди. Татарлар уларни Долон-намурға деган жойда кутиб туришарди. Татарлар қўшини худди қанотини ёзиб турган қуш шаклида сафланган эди. Ўнг қанот Халхи қўлигача чўзилиб борган, чап томони эса дўнгликлардан иборат текисликка жойлашганди. Қушнинг гавдасини эса кетма-кет қилиб тизилган мингталиқ бўлимлар ташкил қилган эди. Темучин эгар устида букайиб ўтирганча ўзи учун ҳам, татар нўёнлари учун ҳам бош қотирарди. Уларнинг қандай фикрлаганликларини ўқиб олишга ҳаракат қиларди. Агар Темучиннинг қўшини қушнинг гавдаси-

га урилса, икки тарафидан қанотдагилар ўраб олиб, ҳалокатли қуршовда эзиб ташлашади.

Нима учундир унинг ҳаётидаги биринчи жанги – мир-китлар билан Хилхо қўли бўйидаги тўқнашуви эсига тушиб кетди. Ўшанда у душман қўшинларига кўзини тикиб турса ҳам, Тўғрил хоннинг қарорини тушунмаган, ҳам тўлқинланиб кетгани, ҳам бир кун илгари кўп шароб ичгани оқибатида боши оғриётгани туфайли ҳеч нарсани тушунолмади, тезроқ Бўртанинг олдига ёриб ўтгиси келганди. У энди илгаригидай эмас. Фикрлари тетик ва ҳушёр, ҳали бошланмаган жанг унинг кўз олдидан бирма-бир ўтиб турар ва у буларнинг ҳаммасини хаёлан кўздан ўтказа оларди. Ўз қўшинларини ҳали бу ёққа, ҳали у ёққа жойлаштириб кўради ва секин-аста мана шу режаларидан ягона қарор пишиб етилади.

Елкаси оша тошдай қотган нўёнлари кутиб туришибди. У эгар устида ўгирилди-да, нигоҳини Жарчи ва Хулдорда тўхтатди.

– Ўзларингизнинг урут ва манғитларингиз билан тикка борасизлар. Шунақанги калтаклангки, кўзларидан учкунлар отилиб чиқсин. Асосий кучлар шу ерда, деб ўйлашсин. Бу вақтда эса... Ўлтон, Хучар, амаки, сиз ўз жангчиларингиз билан душмanning ўнг қанотини синдириб, қирғоқ бўйлаб бориб, татарларнинг орқасига ўтиб оласизлар. Қолган қўшин билан эса мен уларнинг чап қанотига ҳужум қилиб, уни ёриб ўтаман-да, татарларнинг бу биқинидан чиқаман. Ҳаммаси тушунарлими?

– Агар биз ёриб ўтолмасак-чи? – сўради Дўритой-Ўтчигин.

– Агар режа уддаланмай қолса, қўрқувга тушмасдан ва тартибни бузмасдан орқага қайтинглар ва ҳозирги турган жойингизни эгалланглар. Бу ердан бир қадам ҳам орқага силжиманглар. Ким қочса – унга ўлим.

– Агар туриб қололмасак-чи?

– Амаки, ҳамонки қочишга кучинг етар экан, демак, жанг қилишга ҳам етади. Мана буни ҳам эслаб қолинглар. Агар душман қочишга тушса, уни охириги жангчисигача қириб ташланг. Ўлжаларга ўралашиб қолманг. Отларингиз туёқла-

ри остида олтин ёмбилар яраклаб ётган бўлса ҳам, тўхтаманг. Душманни енгсак, ҳаммаси бизники бўлади.

Татар қўшинидан қора от минган бир чавандоз ажралиб чиқиб, текисликдан чоптириб келди-да, бир ўқ масофада тўхтаб, қўлларини оғзига карнай қилди.

– Ҳов, малла кўппак, бу ёққа чиқ! Мен қиличим билан сенинг қизил соқолингни қириб қўяман!

Татар отини ниқталар, яраклаган қиличини серпаб қўярди. Кимдир ўқ узди. Лекин у нишонига етиб бормай ерга санчилди-да, чанг кўтарди. Темучиннинг ёнига Хасар от чоптириб келди. Унинг кўзлари ёнар, бурун катаклари кенгайиб кетган эди.

– Унинг бошини олишга ижозат бер!

– Бемаъни ишларга вақт йўқ.

– Ҳа, машак шоқол, қўрқяпсанми? – Татар жасурларча томоғини қирди. Биз сенинг отангниям ва бир талай уруғдошларингниям осмонга кузатиб қўювдик. Энди сенинг навбатинг келди, қўрқоқлар хони!

– Хулдор, Жарчи, бошланглар.

Урутлар ва манғитлар шувиллаб олдинга сапчиб кетишди. Темучин татарларнинг чап қанотига қараб отилди. Жалма унга етиб олиб, текис, оппоқ тишларини яраклатиб кулиб қўйди. Унинг кетидан найнов Субутой-баҳодир, пакана ва чаққон Мухали, қувноқ ва сергап Хорчи келишарди... Темучин от жilовини тортиб, жангчиларни ўтказиб юборди-да, кўзлари билан бир тепаликни излаб топиб, унинг устига кўтарилди. Ёнига жангнинг энг қизиган еригача кириб боришдан ҳам тоймайдиган товачилари келиб туришди. Бовурчи билан Жалма, ўғли Жўжи ва онаси асраб олган Шиҳи-Қутку етиб келишди. У болаларни биринчи марта сафарга олиши эди. Улар кўзларини катта-катта очиб олганларича жангни кузатишарди. Унинг осмонга ўрлаётган шовқинидан болалар бошларини елкаларига қисиб олардилар.

Қўрқув билмас урут ва манғитлар «қуш»нинг «гавдаси»га чиппа ёпишиб олгандилар, рақиб салгина чекина бошлади. Шу тобда «қанот»лар ҳаракатга келиб, билин-

тирмайгина гавдага хужум қилганларни кучоғига олишга шайланди. Темучин кутиб турди. Майли, душманлар ғалаба яқин қолди, деб ўйлай қолишсин, майли, хурсанд бўлиб туришсин-чи. Ана энди, вақт бўлди...

Унинг ишораси билан ўнг қанотга қариндош нўёнлар хужум қилишди, татарларнинг ичак-чавоқларини ёриб, ҳар ёнга тарқатиб, орқа томонига ўта бошлашди. Асосий кучлар бу вақтда чап қанотни пароканда қилиб, бутун татар ҳушинини қирғоққа сиқиб кела бошлади. Ҳозир қариндошлари душманнинг орқасидан зарба беришадию татарлар қўй подасига ўхшаб тарвақайлашга тушади. Лекин қариндошлари нима учун имиллашяпти? Улар қаёққа ғойиб бўлишди? У товачиларини жўнатди, ўзи узангига туриб олиб кузатар экан, кўнглига татарлар алдашмаганмикин, деган хавф тушди.

Йўқ, ўхшамайди. Татарлар қоча бошлашди. Отлиқлар дарёга тушиб, саҳро томонга кета бошлашди. Бошқалари бўлса, қуролларини ташлаб, таслим бўлардилар. Темучин қирғоқ томонга кетди. Майсалари топталган ер қон халқоблари билан безалган. Ҳамма ерда қуроллар, дубулғалар сочилган, отлар ва жангчилар жасадлари чўзилган, ярадорларларнинг нолалари эшитиларди. Ўлимнинг кўнгилни айнитадиган жирканч иси бутун борлиқни қуршаб олгандай. Темучин болаларга қаради. Жўжи таъқиб қилинган жонивордай атрофга алангларди. Ранги оқариб кетган, йиқилиб кетишдан қўрққандай эгар қошини қаттиқ сиқиб олган бармоқларининг тирноқлари кўкариб кетган. Ши-хи-Қутку бўлса кўзларини юмиб олганча қуришқоқ лабларини қимирлатиб бир нималарни пичирларди.

– Э-э, жангчилармиш! Каклик болалари...

Татарларни тун ярмигача қувишди. Қариндош нўёнлардан ҳам хабар келди. Татарлар сафларини ёриб ўтиб, араваларга дуч келиб қолишибди-да, уларни талашга тушишибди. Бу ҳам камлик қилиб, жангни ҳам унутиб, мудофаасиз қолган ўрамларга хужум қилиб мол-ҳол йиға бошлашибди. Жаҳлдан Темучиннинг нафаси сиқа бошлади.

Оч бўрилар! Менинг сўзим улар учун ҳуштакчалик ҳам эмас! Шошмай турларинг...

Эрталаб унинг сафар чодирига татар нўёнларини бошлаб келишди.

– Ҳаммасини чопиб ташланглар! – деб буюрди у.

Уларни қатл қилиб бўлишгандан сўнг, катта кенгашни чақиртирди. Татар халқини нима қилиш масаласини келишиб олиш лозим эди.

– Уларнинг устига ўз нўёнимизни қўямиз, – деди Хасар. – Агар рухсат этсанг, мен шу ерда қолишим мумкин. Улар менинг қўлимда худди янги туғилган қўзичоқлардай бўлиб қолишади.

Темучин заҳарханда кулгисини яшириб туролмади. Хоҳишини қара! Татарлар сингари жангчиларга эга бўлиб олса, Хасар тез кунда нотинч қўшнига айланади. Менга эса ҳеч қанақа қўшни керак эмас. Илгариги нўён жангариларнинг энг катта хатоси ҳам шу эди: улар қабилаларни енггач, мол-дунёсини аравага ортиб (қариндошларининг ўзбошимчаликлари эсига тушиб, тишини тишига босди – шошмай турларинг!), ўз нутуғларига кетишган. Орадан йиллар ўтиб, таланган қабил а яна оёққа турган ва яна жанг қилишга тўғри келган. Энди бунақаси бўлмайди. Унинг оти туёқлари теккан жойлар, абадий уники бўлиб қолиши керак.

Унинг жим ўтиришидан нўёнлар тушунишдики, Хасарнинг таклифи унга тўғри келмади. Бовурчи таклиф киритди:

– Татарларни ўз ўрамларимизга аралаштириб юборамиз. Бизга хизмат қилишсин. Ҳар бир мўғулнинг қули бўлади. Бу ёмон эмас-ку, а?

Бу ҳам Темучинга ёқмади. Қуллар жуда қўпайиб кетади. Унинг устига татарларга ўхшаган қулни асраш хавфли. Сафарга кетишган вақтда ўрамлар уларнинг қўлларига ўтиб қолиши мумкин. Бош кўтариб, хотинлар ва болаларни ўлдириб, подани ҳайдаб кетиш қўлларидан келади. Кейин уларни тутиб кўр-чи...

– Татарлар бизнинг ота-боболаримизни ҳам уриб, талаб, сўйиб, ёвуз Олтин-хонга тутиб бериб келганлар. Улар менинг отамни ҳам маккорона нобуд қилишган ва менинг оиламдаги барча бахтсизликлар ўшандан бошланган! Эсларингдан чиқдимиз? – деди Темучин. Улар қилган барча

ёвузликлардан кейин ҳам биз уларга раҳм қилишимиз керакми? – У ўзининг гапларидан ўзи тутаб кетди. – Амримга кулоқ тутинг: бизнинг азалий душманларимиз бўлган татарларни қириб ташлаймиз. Ҳаммасини! Ожиз чоллардан тортиб, эси йўқ эмизиклиларигача.

Одамлар лол сукунатда қотиб қолдилар. У бошқа ҳаммадан қанчалар юксак турганини, унинг иродаси қанчалар даҳшат ва ҳаяжон солишини ҳис қилди. Биринчи бўлиб шомон Теб-тангри ўзига келди. Темучинга қарамасдан текис, равон овозда гапираркан, гўё осмонга ибодат қилаётгандай эди:

– Ҳамма нарсанинг аввали ва охири, ўлчами бўлади. Қабиаларимиз ўртасига бу душманликни ким солганини биз билмаймиз. Лекин одамларнинг ишончи комилки, сен бу душманликка чек қўясан. – У тунд юзини Темучинга ўгирди. – Шунинг учун ҳам кўпгина қабиаларнинг жасур ўғлонлари сенга эргашишган. Бироқ сен осмон белгилаб қўйган йўлдан оғиб кетяпсан. Сендан сўнг саҳрода одам қолмайди ва бу ерлар ёввойи ҳайвонлар маконига айланиб қолади. Сен аждодлар қони учун қасос олиш тўғрисида гапирдинг. Лекин бундай қасос ҳеч қанақа ўлчамга сиғмайди ва у инсон қалбига ўрнашмайди.

Темучин шомоннинг гапини бўлмоқчи бўлди-ю, лекин ўзини тийди. Камон ёйини қаттиқ тортса, узилиши мумкин. Унда қўлингда мададкор қурол эмас, ҳеч нарсага яроқсиз синиқлар қолади. Темучин зўриқиш билан жавоб берди:

– Сўзларинг доно, Теб-тангри. Ақлли нарсалардан эса фақатгина аҳмоқ қайсарларгина юз буриши мумкин. Арава ғилдирагининг ўқиға бўйи етмаган болаларни тирик қолдира қолинглар.

– Аёлларни-чи? – сўради Хасар. – Бу ерда шунақа гўзаллар борки...

– Гўзалларга ишқибозлигинг ҳаммага маълум. Биронтасини кўз остингга олиб улгурдингми?

Кимдир кулиб юборди.

– Нимага куласизлар? – хафа бўлди Хасар. – Бу ернинг гўзаллари қанақалигини мен сизларга кўрсатишим мумкин. Уларни чопиб ташлаш увол эмасми?

У чаққонлик билан ўрнидан сакраб турди-да, зум ўтмай ўтовга қизил халат кийган бир қизни судраб кирди. Қиз қўлларини қаерга қўйишни билмасди. Ёноқлари хижолатдан қизарган, кўзларида ёшлари ялтираб турарди. Унда тонг шудринглари ювган гул сингари қандайдир бир софлик, покизалик бор эди.

– Исмнинг нима? – сўради Темучин.

– Есуген.

– Менинг хотиним бўлишни хоҳлайсанми, Есуген?

Қиз унга тезгина қараб олди ва унинг навқирон бадани сесканиб кетди – кўз олдида бўрининг катта очилган чакагини кўриб қолган ёввойи эчкидай. Назарингда ҳозир бир сакрайди-ю қочиб кетиб, изсиз йўқоладигандай. Бу қўрқувида у яна ҳам очилиб кетди. Уни чинданам хотин қилиб олса нима бўлибди? У – хон. Олтин-хон ерлари чегарасидан то найманлар ва қоройитлар ерларигача энди унинг улуси. Унинг чегараларини айланиб чиқиш учун бир неча кун керак бўлади. Оддий жангчиларга ўхшаб битта хотин билан ўтиб кетиш унга ярашмайди.

– Нега индамайсан, Есуген?

– Мен сенинг қўлингданам, ўзга қабила ҳукмдори. Аммо менинг опам Есуй сенга мендан ҳам муносиб.

– Опанг сенданам чиройлими?

– Чиройлироқ.

– Сен унга ўз ўрнингни бериб қўясанми?

– Ҳа, ҳукмдор. У яқинда унаштирилган эди. Лекин унинг куёви тирик қолмаган бўлса керак.

Темучин кулганича унинг опасини топиб келтиришларини буюрди. Есуй синглизидан икки ёшлар чамаси катта ва чинданам жуда чиройли эди. Лекин унинг чиройи ўзгача эди. Бу етук аёлнинг, она бўлишга тайёр аёл гўзаллиги эди. Темучин Есуйдан унга хотин бўлишни хоҳлайдими-йўқми, сўраб ўтирмади.

– Иккаловингни ҳам оламан. Бундан буён менинг хон ўтовим – сизларнинг уйингиз.

Хасар ҳасад билан бир опа-сингилларга, бир акасига қарарди.

Нўёнлар жим. Бу жимликда уларнинг норозиликлари бор эди. Жанг сафари тугамасдан хотин олиш одатда йўқ эди. Улар индамас, биронтаси ҳам унга қаршилиқ кўрсата олмасдилар. Сукунат худди момақалди роқ кутилаётган тун сингари оғирлашиб кетди. Ана шу сукунат орасида ўтов остонасида кимнингдир баланд овозда гаплашгани эшитилди. Кимдир Билгутайдан Есуген билан Есуй қаерда, деб сўради.

– Сенинг нима ишинг бор? – Менсимай жавоб берди Билгутай.

– Улар менинг қизларим.

– Унақада хурсанд бўлавер. Улар акамнинг, Темучин хоннинг хотини бўлишади.

– Бахтини берсин! Бизнинг ҳолимиз нима кечади?

– Осмонга кўтарилишга тайёрланавер. Манфур уруғингизни илдизидан юлиб ташлаймиз.

Темучин елкаларини ростлаб, нўёнларга нафрат билан қаради. Ҳатто индамаган ҳолда ҳам улар қандай қилиб, унинг хоҳишига қаршилиқ қилишлари мумкин? Ахир, енгиб бўлмас душман устидан қозонилган бу буюк ғалаба лаҳзаларини уларга мен тақдим этдим-ку.

– Теб-тангри, бу муносиб аёлларни менинг хотинларим қаторига олиш маросимини бугуноқ ўтказамиз. Бутун татар халқини келишиб олганимиздек, қириб ташланглар.

Ташқаридан бақир-чақирлар эшитилди. Бу овозлар борган сари яқинлашиб келмоқда эди. Гўёки, бутун қароргоҳ ҳаракатга тушган эди. Душман босиб келмадимикин? Лекин ким? Қаердан? Нўёнлар ўринларидан туриб кетишди-да, туртила-суртила эшикка тиқилдилар. Темучин уларнинг кетидан ташқари чиқди. Шу чоққача ҳукми кутиб ўтирган татар асирлари энди қўзғолиб, кам сонлик қоровулларни ёриб ўтиб, бир тўда бўлиб шу ёққа келишаётган эди. Қоровуллар орқага тисарилиб келишарди. Темучиннинг ёнига ҳар тарафдан жангчилар чопиб келишар ва татарларни қиличдан ўтказиб, найзалар билан жароҳатлашар, аммо татарлар бу тўкилган қонлардан баттар жазавалари тутиб, ўликларни босқилаб ўтиб, қуруқ қўллар билан олишувга

киришардилар. Олишув тобора қизиб борар, татарлар қўларига илинган қурооларни олиб, Темучиннинг жангчиларига серпар ва рақиблари билан қўшилишиб ағанашарди. Татарларни қуршовга олиб, ҳаммасини чопиб ташлашди. Қароргоҳ жасадлар билан тўлиб кетди, топталган майсалар қонга ботди. Араваларнинг ғилдиракларию шотиларига қонлар сачради.

Темучиннинг олдига Жўжи чопиб келди. У оппоқ оқариб кетган, лаблари титрар, бир оғиз ҳам сўз айтолмасди. Темучин қўлини унинг елкасига қўйди.

– Сенга нима бўлди, тентаквой?..

– Қон... Қон... – зўрға гапини гапирди Жўжи.

– Ҳечқиси йўқ, кўникиб кетасан, – деди у.

Шу пайтда ўтов ёнига қариндошлари етиб келишди. Учови – Ўлтон, Хучар ва амакиси. Ҳаммаси кумуш тугмали янги халатлар кийиб олишибди. Татарлардан тортиб олишган...

– Бу ерда нима бўлди? – сўради амакиси.

Темучин уларга қарамади ҳам, гапирмади ҳам. Бовурчи-га бу кутилмаган олишувда қанча жангчилари ўлганини санаб чиқишни буюрди. Қанчалигини айтишганида эса ғазабидан тутаб кетдию кўзлари билан Билгутойни қидира бошлади. Қўли билан имлаб чақирди-да, найза дастаси билан укасининг бошига шундай туширдик, найза иккига бўлиниб кетди. Билгутой кўзларини ола-кула қилиб, икки қўли билан бошини ушлаб олди.

– Маҳмадона, аҳмоқ! Бундан буён кенгаш бўлаётган пайтда, менинг ўтовимда кўринмагин. Қоровуларга бошчилик қиласан. Яна бир марта шунга ўхшаш иш қилсанг, аҳмоқ каллангни тугмадек узиб оламан! – Темучин кескин бурилди-да, қариндош нўёнларига ўгирилди. – Ҳўш, қанча ўлжа олдинглар?

– Бу ерда оладиган нарсалар кўп экан, – ҳеч нима бўлмагандек, хотиржам жавоб берди Ўлтон. – Ярамаслар бадавлат яшашаркан!

– Учаловингни, сени, амаки, сени, Ўлтон, сени, Хучар кенгашда иштирок этиш ҳуқуқидан маҳрум қиламан. Жалма,

хамма ўлжаларини бир бўлак арқонигача олиб қўй. Мана бу ипак халатларини ечиб олишни ҳам унутма.

Амакиси гўё хурсанд бўлгандек ҳиринглади-ю, аммо кўзларида нафрат учкунларди.

XV

Бир кўриниш ўрнини бошқаси эгалларди. Бир қараса княз Юн-цзининг қизларникига ўхшаш нозик тери ли юзи, бир қараса, қимматбаҳо ҳарбий қурол-аслаҳаларга бурканган отаси Магужин-Сайилту – бошида ялтираб турган дубулғаси билан, бир қараса ўзи сахро гиёҳларию, тутантириклар ҳиди келиб турганмиш. Жайронга ўхшаб, енгил чопқиллаб юрганмиш. Лекин қайлиғи Есуйни жуда кўп маротаба кўрди. У ям-яшил майсалар устидан унга қараб чопиб келармиш-у, лекин яқин келиш ўрнига нуқул узоқлашаётган эмиш. Жон ҳолатида унга қўлларини чўзиб: «Тамча! Тамча-а!» деб чақирармиш. У Есуйга қараб талпинармиш-у, бир қадам ҳам босолмасмиш, боши билан қоронғиликка кириб кетаётганмиш. Кейин ҳаммаси йўқолди. Бир зум ҳам ўтмай яна янги кўринишлар пайдо бўлар ва улар ҳам аввалгиларидай, зулмат ичида, аллақандай қорамтир шилимшиққа айланиб, йўқ бўлиб кетарди. У бор кучини тўплаб, қимирлаб кўрганди, устидан нимадир қулаб, нафаси енгиллашгандай бўлди. Муздай, ёпишқоқ бир нима унинг юзи, қўлларида оқиб тушарди. Тамча кўзларини очди. Шундоққина юзининг олдида кимнингдир кир, товонлари ёрилиб-ёрилиб кетган яланг оёқлари турар, унинг устида эса яна бир бошқа одамнинг юнгдор яланғоч кўкраги кўринарди. Шунда Тамча ҳаммасини эслади ва ўлиб кетмагани алам қилиб кетди. Қимирлашга ҳаракат қилиб кўрди. Бармоқларини ҳаракатлантирган эди, кимнингдир совуқ, ёпишқоқ қони ўралашди. Бутун танасида оғриқ ва ҳолсизлик, ичида эса олов ёнаётгандек. Мурдалар уни ерга қаттиқ ёпиштириб ташлаб, ҳеч қўйиб юборишмасди. У бақириб, ёрдамга чақирмоқчи эди-ю, душманлар эсига тушиб, тишини тишига босди, атрофга қулоқ тутди. Ҳамма

ёқ жим-жит эди – на одамларнинг овози ва на отлар киш-наши. Оғриқлару мажолсизлигини енгиб, бор кучи билан жасадлар остида ётган оёқларини тортиб олишга уринди. Оёқлари сал бўшашган бўлди-ю, гарданида чидаб бўлмас оғриқ туриб қолиб, қайта хушидан кетиб қолмаслик учун яна анчагача ҳаракатсиз ётди. Дам олволиб, ҳар бир ҳаракатини ўлчаб-ўлчаб ўликлар остидан чиқа бошлади. Қутулиб чиққач, анча пайт кўзларини юмганча, ҳолсиз бўлиб ётди. Юраги чиқиб кетгудай урар, ичи ловуллаб ёнаётганидан лабларию тили қуриб қолган. Бошини астагина буриб, бўйнини пайпаслади. Қўлига қон қотиб қолган сочлари илакишди: салгина босиб кўрган эди, оғриқ товонигача зирқиратиб юборди. Оғриқ қолишини кутиб ётди-да, кейин имиллаганча ўтириб олди. Бўйни илонникига ўхшаш яланғоч қора калхатлар ва кўзғунлар қанотларини қоқиб, қичқириб қолишди-да, сал тепароққа кўтарилиб олиб, бир ерда айлана бошлашди. Уларнинг соялари топталган ерда тўп-тўп бўлиб қалашиб ётган ўликлар устидан сирпаниб ўтарди. Яқингинада бу одамлар учқур отларга ярашиб туришар, пода боқиб, қўшиқлар айтар, кулар, баҳслашар эдилар... Энди ҳеч қайсиларига ҳеч нарса керакмас. Қуёш эса ўша-ўша оламни ёритиб турар, майингина эсаётган шабада бурган исини олиб келади.

Тамча оёқларида туриб олди. Ажаб, туриш унча машаққат бўлмади, кескин ҳаракатлар қилмаса, юриб кетса ҳам бўладигандай. У қотиб қолган қон рангидан занг тусига кирган ердан оёқларини аста-аста қўйиб юриб кета бошлади. У тез-тез тўхтар, қулоқ солар ва мурдаларнинг юзларига тикиларди. Кўплари қип-яланғоч ҳолигача ечинтириб олинган. Ўзига қаради. Қалингина, нақшин халатининг этакларида қон қотиб қолганидан улар шақиллаган овоз чиқарарди. Гўёки дағал теридан қилингандай. Халати устидан майда тангачалар билан қопланган жанговар совут кийган эди. У совутини ечиб, ерга ташлади. Енгиллашгани билиниб, елкаларини қимирлатиб қўйди. Белида қиличи ва пичоғининг қинлари осилиб турарди. У асирга тушаётганини билиб, бировнинг эски халатини совути устидан

кийиб олганини эслади. Ушанда қиличи ҳам, пичоғи ҳам ўша эски халатнинг остида кўринмай қолганди. Кейин Есуй ва Есугеннинг отаси даҳшатли хабарни олиб келганида у биринчи бўлиб қоровулларга ташланганди. Қиличи қаердадир, анави ўликлар остида ётгандир. Топиш керак эди-ю, аммо бунга кучи етмайди.

Бирон-бир одамни тирик топиш умиди узилиб, у бир синган найзани ердан кўтариб олди-да, дарё томонга қараб юрди. Ўзича, сув ичиб, ташналигини қондириб олса, кучи ҳам қайтади, оғриқ кетиб, боши енгиллашиб, тиниқлашиб қоладигандай эди. У ҳали ҳам оёқларини секин-секин босиб борар, ташналиги баттар ортиб, энди шундан бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйламасди. Бир чимдим ўт узиб чайнаб кўрди. Аммо ўт ҳам қуруқ ва қаттиқ экан. Нишабликдаги қўлмакчага кўзи тушиб қолди-да, қадамини тезлатди. Ифлос, қушларнинг изи босиб ётган қирғоққа чўзилиб ётиб олиб, юзини сувга ботирди. Сув ачимсиқ шўр экан. Алаmidан афтини буриштириб тупуринди, ташналиги янаям кучайиб кетди. Турди. Боши чириллаб айланиб кетди. Агар қўлидаги синган найзаси бўлмаганда эди, у мана шу ҳеч кимга кераги йўқ қўлмакка ағанаб тушган бўларди. Бир амаллаб ўзини тутиб олди-да, нари кетди. Йўлида бирин-кетин у ер-бу ерида шўра ва бурганлар ўсган бўзранг дўнгликлар чиқиб қолар ва энг кичик кўтарилиш ҳам унга катта машаққат бўлиб туйиларди. Оёқлари энди ерда судралиб борар, у тез-тез йиқилиб тушар ва ўша жойда қуёш тиғида анчагача ётиб қоларди. Кун ботишга қараб юриб, унгулар қорайиб бора бошлади. У бир тошга қоқилиб тушиб, юзи билан ерга ағанади. Туришга мажоли етмади. «Алвидо, Есуй. Ўляпман».

Тун салқинлиги уни ҳаётга қайтарди. Майсаларда шабада ўйнади. Яқин орада шақол увиллади, ўрдакнинг қанот қоқиб қағиллагани эшитилди... У синган найзасини пайпаслаб топди-да, ўрнидан аранг туриб, ўрдак овози эшитилган томонга қараб юрди. Ҳеч қанча юрмай, дарё бўйидан чиқди. Сув устидаги майда тўлқинчаларда юлдузлар ўйноқлашарди. У эмаклаганча қирғоқдан тушиб борди.

Сувни катта-катта, ҳирсли ютумлар билан ичдию ҳўл қумлоққа чўзилиб, шу ондаёқ уйқуга кетди.

Эрталаб безгакдан уйғониб кетди. Базўр ўрнидан турди. Боши айланар, қўл оёқлари титрарди. Йўқ, ўлимдан қочиб қутулиб бўлмайдиганга ўхшайди. Шунақа экан, ўртоқларимнинг олдида ўлганим яхшийди. Шу хаёл билан у қирғоққа кўтарилиб олиб, оқим бўйлаб кета бошлади. Қарга? Нима учун? Буни у билмасди. Бута толларни оралаб, ҳайвонлар қолдирган сўқмоққа чиқиб тўхтади. Ерда отларнинг янгигина излари бор эди. Отлар бор ерда одамлар ҳам бўлади. У отларнинг изидан тушди. Гўёки, куч ҳам қўшилгандай бўлди...

Дўнғалак орқасидаги торгина майдончада бешта от кўринди. Улар қирғоқдаги барра майсаларни чимдилаб юришарди. Аммо атрофда одамлар кўринмасди. Чамаси отлар подасидан қолиб кетганга ўхшайди. У белбоғини ечиб олиб, улар тарафга қараб юрди. Отлар бошларини кўтариб, унга қараб қўйишди-да, шошилмайгина нари кета бошлашди. Тамча кучдан тойгунча уларнинг кетидан эргашиб юрди. Ётиб, дам олиб, яна уларнинг изига тушарди. Секин-аста отлар унга ўрганишди, шекилли, ўзларига яқин йўлатиша бошлашди. Аммо қўлга тушишни ҳам исташмасди. Ниҳоят, туёқлари синган, кўзлари устида каттагина чуқурчалари кўриниб турган қари, имиллаган ахта от унга раҳм қилди чоғи, бўйнига белбоғини илишга қўйиб берди. Тамча тол буталарнинг пўстлоғини шилиб олиб узанги ясади, отнинг қийшайиб кетган белига чиқиб олди-да, энди ўлмаслигига ишонди. У энди машак Темучиннинг кетидан боради, у ваҳшийнинг қонли қўлидан Есуйни тортиб олади.

Арава ғилдирагига боғланган ҳўкиз бурама шохли калласини лапанглатар, биқинларига думи билан шاپиллатиб урарди. Унинг атрофида сўналар ғувиллашишарди. Тайчу-Қури харгана шохи билан ҳўкизнинг орқасини силаб қўйди, раҳм қилгандай:

– Сенга ҳам қийин... Мен билан ўғлимга ҳам осонмас. Иссиқ. Ҳеч нарса қилмайди. Ҳозир уйга борамиз, сен сувга

шўнғийсан, биз ҳам ўтовимизга кириб кетамиз. Кейин маза қиламиз. Судуй, етади!

Харгана буталари орқасидан бир кучоқ новда кўтариб олган ўғли чиқиб келди. Унинг юзлари бўғриқиб кетган, кичкинагина бурнининг устида тер томчилари ялтираб турарди. Ўғли яхши, чиройли бола – қуйиб қўйган ўзи. Қаймишгайм ўхшайди. Унинг қўлидан новдаларни олиб, яхшилаб қараб чиқди – ярайди.

– Ҳўкизни аравага қўш, ўғлим.

Ўзи қимирлашга ҳам эриниб кетаётган эди. Кун жуда ҳам иссиқ. Аравага ўтириб олиб, чориғини ечиб, халати барларини очди. Энди ётиб олмоқчи эди, саҳрода тентираб юрган отга кўзи тушиб қолди. Тикилиб қаради. Устида одами ҳам бор. Лекин у ўтириш ўрнига, отнинг бўйнига ётиб олибди. Архи ичиб олганми?... Шунақа иссиқда ҳам ичади-ми, одам – тфу. Нордонгина дуг бўлса, муздек қимиз бўлса ундан ҳам яхши. Муздай сув ҳам яхшику-я, аммо бунақанги жазирамада совуқ сувни қаердан ҳам олардинг?

– Судуй, анави тентакни кутиб турайлик-чи. Отдан йиқилиб, бўйнини синдирадиганга ўхшайди.

Ўғли отликқа пешвоз чиқиб борди, от жоловини ушлаб, устидаги одамни туртиб кўриб, ортига сапчиб тушди:

– Ўлибди!

Тайчу-Қури оёғига чориқларини кийишни ҳам унутиб, уларнинг олдига чопиб кетди. Отликни тушириб олиб, ўт устига ётқизишди. Судуй унинг кўкрагига қулоқ солиб кўриб, ишонқирамайгина:

– Тирик... – деди.

Тайчу-Қурининг ўзи ҳам эшитиб кўрди.

– Албатта тирик. Одамнинг юраги уриб турар экан, у ўлган бўлиши мумкин эмас.

Улар аравага ўт юлиб солишди-да, унинг устига ярадорни ётқизишди. Уйда Тайчу-Қури қўйларнинг жунини қирқадиган қайчи билан ярадорнинг жароҳати устидаги сочларини қирқди. Жароҳатни номакоб билан ювди, шифобахш барглардан қўйиб, боғлаб қўйди. Қаймиш ярадорнинг

чакагини очиб, бир пиёла қимиз қуйди. Беморнинг заҳил юзига қизиллик югурди.

– Қара, Тайчу-Қури, тириляпти...

– Тирилади. Ёш-да. Унинг ёшида бўлганимда, мени ҳеч қанақа жароҳат йиқитолмасди.

– Сен билан неча йилдан бери яшайман-у, ярадор бўлганингни биринчи эшитишим! – кулиб юборди Қаймиш.

Судуй ҳам кулди. Тайчу-Қури бўлса оғир хўрсинди. Қаймиш ҳеч оғиз очгани қўймайди, нуқул оғзига ургани-урган. Худди у мақтанчоқдай. Хотин киши-да, ақли калталиқ қилиб тушуна қолмайди: у бунақа гапларни мақтаниш учун эмас, ўғли ўргансин, отаси билан ғурурлансин деб гапиради.

– Калтак билан уришганиям ҳар қандай ярадорликдан баттар, – ўпкалади Тайчу-Қури.

– Сени калтаклашганми? – ҳайрон бўлди Судуй.

Уни қандай жазолашганини ўғлига гапириб бермаган эди. Орқангга калтак билан уришларига чидаш ҳам, қаҳрамонлик бўлибдими! Шармандаларча калтак еган отаси билан ким ҳам ғурурланарди.

– Онангдан сўра, у мени, менинг ўзимдан ҳам яхши биллади.

– Сен шомонни чақириб келсанг бўларди, – деди Қаймиш. – Буни даволаш керак.

– Тўғри ўйлашни билмаслигинг шундоқ кўриниб турибди, – деди Тайчу-Қури, ўч олиш завқидан яйраб. – Кийимларига қара, қимматбаҳо. У кўринишидан катта нўёнга ўхшайди. Уни ўзимиз даволасак, марҳамат ҳам бизга кўрсатилади. Мен Темучинни қутқарганимда...

– У ўлиб қолса-чи?

– Бунақа ёшда бу арзимас жароҳатдан одам ўлмайди. Мен ҳам жароҳатларга қанақа гиёҳлар боғлашни шомондан кам билмайман.

– Қара, Тайчу-Қури...

– Нима, қарайман ҳам. Биринчи марта одамларни қутқаряпманми.

Ўч кунгача ярадор ўзига келмади. Аммо сезиларли даражада ўзгарди. Нафаси равонлашди, юраги ҳам бир текис

ура бошлади. Энди қимиз ичираётганида Қаймиш унинг чакагини куч билан очиб ўтирмасди. Лабларига намлик тегиши биланоқ, унинг ўзи оғзини очиб, пиёлага интиларди.

– Мен айтдим-ку, яшайди, деб! – хурсанд бўлиб кетарди Тайчу-Қури.

Ўзига келиши билан, ярадор ҳамма ёққа новдалар илиб ташланган ўтовни кўздан кечириб чиқди. Унинг нигоҳида тушунмовчилик аломати пайдо бўлиб, кейин у хавотирга алмашди. Тайчу-Қури унинг ўрни ёнига ўтирди.

– Қаердалигингни билолмаяпсанми? Қўрқма, осмон-дамассан. У ерларга кетишга ҳали сенга эрта. – У ўзининг ҳазилидан кулди. – Бу аёл яхшилик руҳларидан эмас, менинг маҳмадона хотиним Қаймиш. Анави ерда биқинини қашлаб ётган бўрсикдай дангаса бола менинг ўғлим Судуй. Менинг ўзим эса бу новдалардан ўқлар ясайман. Сен ҳам туриб кетсанг, садоғингни тўлдириб бераман. Сенга ёқади. – Тайчу-Қури шунча гапидан кейин ярадор ҳам ўз исмини айтади, қайси қабиладан эканини гапириб беради, деб кутган эди. Аммо у индамас, кўзидаги хавотири ҳам кетмасди. – Кўриниб турибди, сен Тайчу-Қурининг кимлигини билмас экансан. Ҳатто, Темучин хоннинг ўзи ҳам садоқларида менинг ўқларимни олиб юради. Бошқаларнинг ўқларини назарига илмайди.

Ярадор кўзларини юмди. Лекин у ҳушидан кетмади. Ҳар бир сўз, ҳар бир овозга қулоқ тутиб ётгани билиниб турар, бир-бир кўзини ярим-ёрти очиб, қараб қўйишини кўриш мумкин эди. Бу одамда бир гап бор. Балким, ақли жойидамасдир? Балким, бегоналардан, душманларданмикин? Лекин у бу ерга, нақ хоннинг ўрамига яқин ерларга қандай келиб қолади? Қочоқмикин? Унинг ўлай деб турган отида, бўйнидаги жароҳати билан қаерга ҳам қочиб бўларди?

Секин-аста ярадор тинчлангандай бўлди. Бироқ ундан биронта сўз ҳам эшитиб бўлмади. Тайчу-Қурининг барча саволларига ё жуда қисқа жавоб қилар, ёки гапни айлантирарди.

– Сен қаёқдан келаётган эдинг?

– Узоқдан.

- Сенга қараб туриб, нўёнмикин, йўқми, деб ўйлаяпман.
- Эдим...
- Нима учун – эдим? Ҳозир кимсан?
- Кўриб турибсан-ку.

Лекин мана шу гапларнинг ўзидан ҳам Тайчу-Қури бир нималарни англаб олди. Энди унинг хавотирланадиган гали келди. У энди тинимсиз ярадорни саволга тутарди. Жим ўтириб, бошини чайқаб қўяётган Қаймиш, ўзлари ёлғиз қолганларида деди:

– Одамга хиралик қилаверма. Кўриб турибсан-ку, бизсиз ҳам у азият чекиб ётибди.

– Агар у татар бўлса-чи? А?

– Қанақа қабиладанлигини билиб нима қиламиз? У ярадор ва ожиз.

– Татарлар бизнинг душманларимиз, – эслатди у.

– Сен билан бизга улар нима ёмонлик қилишди? Ўзинг бировларга асир тушиб кўрганингда эди – туф, туф, гапларимни ёвуз руҳлар эшитиб қолишмасин! – бошқача гапирган бўлардинг.

– Мен нима дедим, Қаймиш? Ярадор ва ожиз одамни қўлга тушириб беради, деб ўйламаяпсанми?

– Ҳар хил саволларинг билан уни ўзинг ўлдириб қўя қоласан!

– Ярадор билан гаплашиб бўлмаса, ўғлимга гапириб бўлмаса. Қаймиш, мен ким билан гаплашай?

– Мен билан, Тайчу-Қури. Нима десанг де, нима сўрасанг сўра. – У кулиб юборди-да, мушти билан эрининг қорнига туртди.

– Бир куни калтак ейсан-да! Мана кўрасан, калтаклайман, – ваъда қилди у.

Тамча тез оёққа турди. Жароҳати битиб, энди деярли безовта қилмасди. Аммо қалбидаги дарди тобора кучайиб борарди. Оқшомлари у ўтовдан чиқиб тиззаларини кучоқлаганча узоқ ўтирар ва кўзлари тингунча ўрамдаги гулханларга тикиларди. Мана шу ўтовларнинг қайси биридадир унинг Есуйи бор. Сарик машак уни хотин қилиб олгани ростмикин? Балким Есуй билан Есугеннинг отаси ўшанда

нотўғри гапиргандир? Шундай бўлганда ҳам, барибир Есуй бошқа бировнинг қўлида... Ў, осмон, нимага шу кунларгача тирик қолдим-а! Қабилам қириб ташланган, ёнимда Есуй бўлмаса, ҳаётнинг нимага кераги бор...

Гапнинг тагига етолмагач, у эҳтиёткорлик билан Тайчу-Куридан Темучиннинг жангчилари томонидан ўз жойида қириб ташланмай қолган қабиладошларининг тақдири ҳақида суриштира бошлади. Бетўхтов гапиришни ёқтирадиган Тайчу-Кури бўлса, ҳеч нарсани яширмасди. Ёши катта эркаклардан ҳеч ким қолмаган, болалар, ўспиринлар ва аёллар тирик қолдирилибди. Аввалига фақат норасида болаларнигина олиб қолишмоқчи бўлибди. Лекин ер юзида жуда кам учрайдиган иккита татар қизни хотин қилиб олганидан кейин, мурувватли Темучин хоннинг юраги эриб, жаҳлидан тушибди. Унинг – ер юзида биронта ҳам балоғатга етган татар қолмасин, деган амрига унчалик итоат этмаган нўёнларни жазоламай қўйибди.

– Хоннинг хотинларининг исмлари нима экан?

– Улар опа-сингиллар. Каттаси Есуй, кичиги Есуген. Хон улардан ажралмайди, яхши кўради, марҳамат кўрсатади.

Тамчанинг юраги жойидан чиқиб, томоғига тиқилди, нафаси бўғилди. Тамча гапнинг охиригача эшитиб ўтирмай ўтовдан чиқди-да, белбоғини қаттиқ тортиб, хон қўналғасига қараб юрди. Кун эндиgina бошланганига қарамай, каттакон хон ўтови олдида ҳар хил одамлардан иборат оломон тўпланган эди. У одамлар орасига суқилиб кириб, гап-сўзларга қулоқ тутта бошлади. Тобе фуқаро хоннинг ҳар кунги халқ олдида чиқишини кутиб туришган экан. Тамча нарироқда турган ёлғиз оппоқ ўтов яқинига ўтиб турди. Кўринишдан, бу ерда хоннинг яқин қариндошлари ва хотинлари яшаса керак... Уларнинг олдида қоровуллар ҳам, ортиқча одамлар ҳам йўқ. Фақат бир нечта болакай майса устида ўтириб, тол новдаларининг пўстини артиб ўтиришарди. Тамча уларга яқинлашди. Дўнгпешона, болаларнинг кичикроғи унга норози қараш қилди-да, сўради:

– Сен кимсан?

– Ўзинг кўрмайпсанми – жангчиман.

– Жангчимиш-да, қуроли йўқ. Сен қорачамисан?

– Қачондан бери болалар катталарни саволга тутадиган бўлишибди?

Бола иккилангандай бўлиб, бурнини кавлади.

– Хуштаклар ясашни биласанми?

– Биламан. Лекин сенга хуштакни отанг қилиб берсин. Яхшиси айт-чи, мана бу чеккадаги ўтовда ким яшайди?

– Айтмайман! Ўзинг хуштак қилиб бермас экансан-ку.

– Болақайнинг жаҳли чиқди. – Мен нима десам, ҳар доим қилишади.

– Бундан чиқди сен катта одам экансан-да! – кулимсиради Тамча.

– Мен Тулуйман! Менинг отам бўлса хуштаклар ясамайди. Шунақа, менинг отам хон. У сени мажбур қилади...

– Хон?! Сен Темучиннинг ўғлимисан? Булар сенинг акаларингми?

– Булар менинг навкарларим, – деди Тулуй ғурурланганнамо.

– Сенинг оналаринг қаерда яшашади?

– Сен хуштак ясашни хоҳламадинг-ку, мен ҳам сенга ҳеч нарс айтмайман. Кет, ўйинимизга халақит берма! Бўлмаса, навкарларим сени боғлаб ташлашади.

Бу кичкина тантиқ болақай шовқин солиб қолишидан чўчиб, Тамча оломон олдиға қайтиб келди. Ўтовнинг киравериши олдиға навкарлар каттагина наमत тўшашди. Темучин хон ўтовдан чиқиб тўхтади, елкаларини букчайтирганича одамларға қараб чиқди. Хоннинг нигоҳи тушиши билан одамлар бош кийимларини ечишар, пешоналари билан ергача таъзим қилишарди. Тамча ҳам эгилди. Бошини кўтарганда эса хон тағ қисми юмшоқ наमतдан тикилган чориқ кийган оёқларини чордана қуриб ўтирарди. Катта-катта қўллари халатининг этаклари ёпиб турган тиззаларида эди. Ўрта бўй, суякдор чакакли, кенг юзли бир аёл унинг ёниға ўтирди. Уларнинг кетидан ўтов ичидан Есуй билан Есуген чиқишди. Хон уларға ўгирилиб қаради. Малла соқоллари орасидан тишлари кўринди – уларға меҳр

билан кулиб қаради. Опа-сингиллар кетидан бир қанча нўёнлар чиқиб келиб, ҳаммалари виқор билан ўз ўрнини топиб ўтиришди. Опа-сингиллар ҳам ўтиришди. Қўрқувни унутган Тамча одамларни қўллари, тирсаклари билан итариб, оёқларини босиб, олдинга интиларди. Одамлар уни масхаралашар, орқасидан зуғум қилиб турткилашарди. У биринчи қатордагиларнинг орқаларида тўхтади. Энди уни Есуйдан икки-уч найзалик масофагина ажратиб турарди. «Есуй, мен бу ердаман! Мен бу ердаман! Бу ердаман!» – қичқирарди унинг юраги. У овози ташқарига чиқиб кетмасин учун чакагига оғриқ тургунча тишини тишига босди.

Худди унинг овозини эшитгандай, Есуй бошини сал кўтариб, кўзларини шунчаки тўғрига қаратди. У Есуй кўрсин деб, оёқларининг учига кўтарилди. У ҳам кўра қолди. Кўзлари катталашиб кетиб, ўзи ҳам билмаган ҳолда олдинроқ интилди. «Есуй, мен бу ердаман! – шодланарди у. Мен сени кўряпман! Мен сени хафа қилдириб қўймайман!»

Қизнинг қоп-қора киприкларида ёш тўпланди, улар ёноқларидан оқиб тушаркан икки ялтироқ из қолдирди. Унинг қалби гўёки қутқарилишини сўраб ҳайқирарди. Опа-сига бир нима бўлганини сезган Есуген тезда оломондагиларга қараб чиқдию Тамчани кўриб қолиб, титраб кетди.

Темучин хон юзида табассум билан қанақадир бақалоқ нўённинг арзини эшитиб тураркан, кўзи опа-сингилларга тушиши биланоқ юзи тундлашиб, қўли билан нўёнга жим бўлишини ишора қилди. Калта-калта уюлган қошлари остидаги кўзлари совуқлашди.

– Есуй, сен ўз одамларингдан бировини топдингми? – сўради у секингина.

Есуй бошини қимирлатмай қотиб қолганининг ўзида-ноқ, хон ўз тахмини тўғри чиққанини билди. Есуген опасини қутқармоқчи бўлди:

– Жанобимиз, бизни кечиринг, унинг бугун мазаси йўқ.

Аммо бу ёлғон ҳам ишончсиз, ноўрин чиқди. Хон кескир назари билан оломонни кузатиб чиқди. Ҳамма ихтиёрсиз қотиб қолган эди.

– Қани, бу ёққа чиқ, татар боласи!

Бу гап унинг ўзига айтилди, деб ўйлаб, Тамча қўлини тушириб, белидаги пичоғи дастасини пайпаслади. Аммо хоннинг совуқ қараши унинг юзида тўхтамай ўтиб кетди. Шунинг учун у жойидан қимирламади. Хоннинг малла мўйлови диккайди, у ўз кучи ва ҳукмдорлигига ишонганча кутиб турарди. Бироқ оломон жим ва қимир этмасди.

– Қўрқоқ! – деди хон тишларининг орасидан овоз чиқариб. – Ҳамманглар тарқалиб, ҳар ким ўз қабиласи олдида бошқатдан тўплансин.

«Мен ҳалок бўлдим, Есуй!» деган гап ўтди Тамчанинг хаёлидан. Оломон тарқаб, сийраклашиб қолди. У сўнгги бор Есуйга тикилиб қаради-да, бировнинг эътиборига тушмаслик учун, секингина отлар боғланган томонга қараб юрди.

– Қаёққа? – деди унга қоровул. – Ўзингникилар олдида бор.

Тамча билинтирмайгина бир тўдага қўшилиб олмоқчи эди-ю, аммо уни у ердан чиқариб юборишди. Нима қилсин? Нима қилсин? Унинг эсига кичкинагина Тулуй тушиб қолдию ўша ёққа қараб чопди. Хонваччани кўтариб, елкасига ортди-да, отқозиққа қараб юрди. Тулуй қичқириб юборди. Хоннинг катта хотини ўзининг тўла гавдасига мос келмайдиган чаққон ҳаракат билан ўрнидан сакраб туриб, уларга қараб чопди. Тамча аёлга пичоқ ўқталиб, пўписи қилди:

– Яқинлашма! Ҳеч ким яқинлашмасин! Болани сўйиб ташлайман! Ҳамма нари кетсин!

Жангчилар камонлари, найзаларини қўлларига олиб, Тамчага ўқталишди. Тулуйнинг онаси қўлларини тез-тез силтаб, буюрди:

– Қуролларни туширинг, ўғлимни ўлдириб қўясизлар! Темучин!..

Тамча қичқириб ётган болани елкасига сура-сура, атрофига аланглаганича қозиқ ёнига келиб, эгарлоғлиқ бир отнинг жиловини еча бошлади. Ва қилаётган ҳамма иши бефойда эканини тушуниб қолди. Қочиб бўлмайди. Кетидан тушишади. Уни ўлдирмагунларича, охиригача қувишади... Есуй бу ерларда қолиб кетар экан, яшаб ҳам нима қилади... У Тулуйни ерга қўйди-да, онаси томонга туртди ва ўзи се-

кингина хон ўтови томонга юрди. Бир неча қадам қўйишга улгурди холос. Кимдир елкасига найза урди. У Есуйнинг қичқирган овозини эшитди ва унинг юраги елкасига санчилган найзанинг тиги эмас, мана шу қичқириқдан тўхтаб қолгандай туйилди.

Бир текис ёнаётган оловда Тайчу-Қури новдаларини қуритиб ўтирарди. Қаймиш ўрамга кетган. Судуй қаергадир бормоқчи бўлиб, отини тутгани кетган. У отининг жилоидан тутиб қайтиб келганида, Тайчу-Қури сўради:

– Қаерга кетяпсан?

– Овга. Чўлга.

– Ов, ов... Ундан кўра менга қарашсанг бўларди. Овни ҳар қанақанги тентаклар ҳам эплайди. Мен сенинг ёшингда тинимсиз ишлардим, тарбағонлар қувлаб юрмасдим. Сени жуда эркалатиб юбордим.

– Мен Жўжи билан кетяпман-ку, ота, – ўғли айёрона кулиб қўйди. – Лекин сен хоҳламасанг, бормаи кўя қоламан.

– Жўжи билан бўлса, бошқа гап. Агар Темучиннинг ўғли сени худди отаси мени яхши кўргандай, яхши кўриб қолса, катта одам бўлиб кетасан.

Судуй отини эгарлаб, белига садоғини илиб, камонини елкасига осди-да, енгилгина отига ўтириб, жўнаб кетди. Тайчу-Қури унинг изидан тикилиб, жимгина қувониб ўтирарди. Ўғли улғайиб қолди. Вақт ўтяпти, болалар катта бўлишяпти, ҳаёт ўзгаряпти.

Қаймиш ўрамдан қайтиб келди.

– Хоннинг ўтовни олдида тўс-тўполон. Кимнидир ўлдиришганимиш.

– Сен одамларнинг гапига камроқ қулоқ сол... Бизнинг Судуй Жўжи билан бирга овга кетди. Темучиннинг ўғли яхши бола. У ҳар доим Судуйни ўзи билан ўртоқ қилиб олиб кетади. Нимага деб ўйлайсан? Бизнинг ўғлимизни қадрлайди. Қандай қилиб қадрламасин? Тенгдошларининг ичида энг зўр камон отадигани – Судуй. Керак бўлса, чаққон. Феъли очиқ ва ювош, менга ўхшаб... ёки сенга ўхшаб.

– Яна мақтаняпсан! Новданг ёняпти!..

– Э-э, ростданам! У ёнаётган новдани оловдан тортиб олиб, ўчирди. – Бузиб қўйдим. Ҳаммаси сенинг сергаплингдан!

Қаймиш унинг қулоғидан тортиб қўйди-да, ўтовга кириб кетди. Лекин тез қайтиб чиқди.

– Тайчу-Кури, бизнинг татаримизни ўлдиришмаганмикин? Нимага дарров эсимга келмабди...

– Уни нимага ўлдиришаркан? Бўлмаган гапни гапирма, Қаймиш.

Шундай деди-ю, ўзининг кўнглига хавотир тушди. Ўлдиришган бўлиши мумкин. Нима бўпти? Одамнинг умри менинг ўқларимдан ҳам арзон бўлиб кетган. Тўғри, илгарилари ҳам у унча қиммат эмасди-ю, лекин кейинги пайтларда жуда кўп одамлар ўлиб кетяпти.

Пешинга яқин ўтов ёнига отлиқ жангчилар келишди. Овчи-баҳодирнинг навқари бўлган Жаба найзаси учига қадалган одам калласини бир силтаб туширди. У гулхан яқинига думалаб келди. Оловга тегинган сочлари ёна бошлади. Тайчу-Кури ўрнидан сакраб туриб, каллани четроқ олди, қовоғи солиқ Жабага қўркув аралаш қаради.

– Танидингми? – сўради Жаба. – Сен қандай қилиб ўз бағрингда Темучин хоннинг ашаддий душманини парвариш қилиб келдинг?

– Душман? Қанақа душман? – Тайчу-Кури нима дейишини ҳам билмас, ёш татарнинг сочлари ёниб кетган калласига қарар ва бутун вужуди жунжикиб турарди.

– Йигитлар, бопланглар, буни, – деди Жаба. – Калтак қидириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ, ўзи тайёрлаб қўйибди.

Жангчилар шошилмасдан отдан тушишди-да, уни ерга ётқизишди. Қаймиш уни қутқаришга ташланган эди, унинг юзига мушт тушди. У ерга ағанади-ю, дарҳол ўрнидан туриб, ўрамга қараб чопар экан, «Қутқаринглар!» деб бақирарди.

Тайчу-Курининг анчадан бери калтакланмаган танаси ҳар бир зарбдан титрарди. У инграр, буралар, типирчилар, тишларини ғичирлатар, аммо жангчилар уни ерга қаттиқроқ босишар, зарба кетидан тушаётган зарбалар

эса битта жойни пойлаб уриларди. Чидаб бўлмас оғриқдан мияси қоронғилашиб кетди. Ҳушидан кетар аҳволда, у от туёқлари овозини, Қаймишнинг йиғисини ва кимнингдир:

– Бу нима ўзбошимчалик? – деганини англаб қолди.

Уришни тўхтатишди-ю, аммо уни қўйиб юборишмади. У оғзини катта-катта очиб нафас олар ва агар яна уришда давом этишса ўнта зарбага ҳам чидолмаслигини ҳис қилди.

– Менга ёвуз татарнинг ҳамтовоқларини топиш ва ўлгунча калтаклаш буюрилган.

– Бу қанақасига унинг ҳамтовоғи бўлсин? У Тайчу-Қури-ку. Биз у билан иккаламиз хонга қўп ёрдам берганмиз. У пайтда сен мишиғингни қўлингга артиб юардинг. Кет, бу ердан. Мен ўзим ҳал қиламан.

Тайчу-Қури гапирётган одамни таниди – Жалма, темирчи Жарчиўдайнинг ўғли. Жангчилар кетишди. Тайчу-Қури ихраб, сўкиниб ёнбошига ўгирилди.

– Хонга арз қиламан... Уларнинг таъзирини бериб қўяди.

– Чақирилмаган ерга бурнингни суқма! – Жеркиб берди Жалма. Сўралмаган ишни қилма. Хотинингга раҳмат де... Сени ўлдириб қўйишарди. Тўғри қилишардиям. Бир қарасанг, Чиледуга, бир қарасанг мана бу татарваччага ғамхўрлик қилиб юрасан. Қара, Тайчу-Қури.

Қаймишининг ёрдамида у ўтовга кириб олиб, наमतга қорни билан чўзилиб олди. Хотини унинг бошини силар ва тинимсиз йиғларди. У хотинининг қўлини ушлаб, илтимос қилди:

– Йиғлама. Сенинг кўз ёшларинг, мен учун калтакдан баттар... Кўряпсанми, мен ҳатто инграмаяпман ҳам. Ўрганиб кетганман...

– Буларнинг бунчаям қаҳри қаттиқ, юраги қотган-а, Тайчу-Қури! Вой-воей, қанақа одамлар-а!

ИККИНЧИ ҚИСМ

I

Эрталабки салқин ҳаво чивинларнинг визиллаши билан тўлган эди. Ҳўрамнинг у ер-бу ерларида гулханлар ёниб, кўкимтир тутун ер узра тўшалиб турарди. Думларини силкитиб, тойчасини эргаштириб юрган бия худди сувдагидай, тиззасигача тутун ичида эди. Елкаларига халат ташлаб, қуруқ оёғига чориқ кийиб олган Темучин Есуйнинг ўтовидан чиқиб келди, бир нимани кутгандай бироз тўхтаб турди. Нимани – ўзи ҳам билмасди. Балким Есуй уни чақириб қолишини кутгандир. Лекин ўтов ичидан товуш чиқмади. Ҳўрам ҳам жим-жит эди ва мана шу сокинлик худди Темучиннинг жиғига тегаётгандек, масхаралаётгандек эди. Ҳар сафар у Есуйнинг ўтовидан шу кўйи, хуфёна уят аралаш чиқиб кетарди. Тўғри, Есуй унинг итоатида эди. Лекин қай тахлит? Худди ўз баданидан юз ўгирган ва кўнгил йўллари бекитилгандай. Ҳар сафар Есуйнинг олдига келаркан, уни эритиш, ўзига тамоман бўйсундириш ниятида келар ва ҳар сафар юраги тубига чўккан алам билан чиқиб кетарди.

Темучиннинг ўтови олдидаги қоровул орқаси билан ўтов устунларига суяниб ўтирарди. У ширин уйқу аралаш хуррак тортар ва юзи олдида зувиллаётган чивинларни ҳафсаласиз ҳайдарди. Учлари кенг қилиб ишланган калтагина найзаси қўлидан тушиб кетиб, ерда ётарди. Темучин уни кўтариб олиб, тиғсиз тарафи билан қоровулнинг биқинига туртди. Қоровул қашиниб олди-да, мудроқ аралаш гўлдиради:

– Нари бор...

Темучин кескин энгашиб, қоровулнинг чарм дубулғасини ечиб олди-да, юзига солди.

– Тур!

Қоровул сакраб ўрнидан туриб, довдираганча кўзларини ола-кула қилди.

– Сен мени шунақа кўриқлайсанми? Ҳозироқ Бовурчининг олдига бориб айт, орқангга йигирма таёқ урсин.

Ичкари томонидан ипак тортилган ўтов кимсасиз бўлганидан, ҳаддан ташқари катта ва совуқ туйилди. Ўчиб қолган ўчоқ олдиға келиб ўтирди-да, бир уюм кулни тита бошлади. Биронта ҳам ёниб турган чўғ кўринмади. Ичидаги ғашлик юк босиб, оғирлашиб борарди. Темучин жаҳл билан юзига қўнган чивинни эзиб ташлагани сингари, нотава татар йигитга юрагида садоқат ушлаб юрган Есуйни, бемалол эшик олдида ухлаб ётган қоровулни ўйларди. Удар ким-у, у ким? Менинг олдимда ёвқур ҳукмдорлар ҳам ғимирлаб қолишади-ю, булар бўлса...

Алами арзимас бўлиб туйилди-да, Темучин тез ўрнидан турди, халати барларини ўраб белбоғини тортди-да, Бўртанинг ўтовига қараб юрди. Кенг, калта номрог кийгани учун Бўрта аслиға қараганда пакана ва семиз кўринарди. У эрининг ташрифидан ҳайрон бўлди-ю, аммо сиртига чиқармай ўчоқ ёниға чўккалади, оловға аргал ташлади. Юмалоқ катта қозонда қўй гўшти қайнаб ётарди. Чарм қопчадан қуритилган ёввойи саримсоқ пиёздан бир сиқим олиб, қозонға ташлади. Ўтов ичи болаликни эслатувчи мазали ҳид билан тўлиб кетди.

– Сенинг хизматкорларинг йўқми? – сўради у.

– Ўз болаларимнинг қорнини ўзим тўйғазишни истайман!

Бўртанинг жаҳли чиқаётгани сезилиб турарди. Темучин кулимсиради. Ҳамманинг ташвиши ўзича. Темучин татар қизларға уйлангандан бери, Бўрта ўзгариб қолган. Бошқа хотинларға рашк қилиш беадаблик ҳисоблангани учун ҳам Бўрта ўзини тутишға бор кучи билан ҳаракат қилар, одамлар олдида опа-сингиллар билан катта хотинларға хос мулойимлик билан гаплашарди-ю, аммо уларни бир марта ҳам ўз ўтовига меҳмонға чақиргани йўқ ва уларникиға ҳам оёқ босмади.

– Менинг ҳам қорнимни тўйғазасанми? – Ҳамон ўша кулимсираши билан сўради Темучин.

Бўрта индамайгина қозондан бир бўлак гўшт чиқариб олиб, ёғоч товоққа солди, олиб келиб хонтахта устиға қўйди. Кичикроқ яна бир товоқчаға шўрва сузиб келтирди. Ўзи бўлса идиш товоқларни артишға киришди. Қўллари

чаққон-чаққон ишлар, қалингина бир ўрам сочи кураклари орасида тебраниб турарди. Темучин юзасига сарғимтир ёғ чиқиб турган шўрвага пуфлади, астагина ҳўплаб кўрди.

– Мазали. Анчадан бери бунақасини емаган эдим.

– Ким бермаяпти? – жавоб қилди Бўрта. – Бизникига умуман кирмай қўйдинг. Ҳаммага ақл-фаросат ўргатасан-у, болаларимиз бўлса бегона ўтларга ўхшаб ўз ҳолларича катта бўлишяпти.

– Уларнинг қўлларидан етаклаб юришга вақтим йўқ.

– Сенинг вақтинг йўқ, болаларим эса оталари тирик бўлатуриб, етимга ўхшайдилар.

– Эрталабдан кечгача ишларимдан бўшамайман...

– Кечасидан эрталабгача бўлса опа-сингиллар қўйво-ришмайди. – Бўрта шунча қилса ҳам, ўзини тутиб тура ол-мади, узиб олди.

– Сендан бошқа атиги иккита хотиним бор-у, сен ҳалит-дан машмаша қилипсан. Йигирмата бўлса унда нима бўлади?

– Ҳеч нима. Хоҳласанг икки юзтасини ол. Менга барибир. Лекин болаларни эсингдан чиқарма.

– Адолатли бўлиш нималигини эсингдан чиқариб қўйибсан. Улусимнинг ҳаммаси менинг болаларим. Мен улар ҳақида ўйлайман. Аммо ҳаммадан кўпроқ мен ўз ўғилларим ҳақида ўйлайман. Уларнинг ҳар бирига, менга отам қолдир-гандан кўра кўпроқ нарса тегади. Ҳар бир отанинг елкасига осмон юклаган бурч бу.

– Отанг сени бизнинг ўрамга олиб келгани эсингдами?... Жўжи эркак бўлиб қоляпти. Унинг эса ҳалигача қайлиғи йўқ. Сен ўзингга хотин олиш билан оворасан.

У ўтовдан чиқиб бақирди: «Болалар, овқатга келинг-лар». Қайтиб кириб, Темучинникига ўхшаш товоқчаларга шўрвадан солди, товоққа гўшт олиб қўйди.

Ўғиллари ўтовга шовқин-сурон солиб киришди. Отала-рига кўзлари тушиши билан, ҳаммалари шошилинич тўхтаб қолишди. Катта ўғли Жўжи бўлса, кичик укаларининг орқа-сига яширинмоқчи бўлгандай, орқасига бир қадам ташла-ди ҳам. Эркак... Унинг юзлари думалоқ, кўзлари мулойим ва очиқ. Менга ҳечам ўхшамайди... Ўхшамайди!

Болаларни итариб, суриб, Темучиннинг олдига қизи келди. Худди онасига ўхшаган калта бўй, пишиққина. У қизини ўзига тортди, бошларини, ёноқларини ҳидлади, ўз ёнига ўтқазди-да, гўштнинг ёғли жойидан кесиб, қўлига тутқазди.

– Е, кичкинам. Еб ол, Хожин-бека.

– Ўтиринглар, болалар! – Бўрта болаларини қўполроқ ҳаракат билан хонтахта томонга итарди. – Кўряпсизларми, бугун бизникига отамиз келибдилар. Бу шунақанги хурсандчилик-ки...

Шўрвасини ҳўплаб ўтираркан, Темучин болаларига индамай қараб ўтирарди. Чакакдор, бурунлари кенг, қувноқмуғомбирона кўзлари қисик Ўгитой билинтирмайгина, чаққонлик билан қўлларига гўштнинг энг яхши бўлакларини олиб олди. Тоғайларини қарсиллатиб ер, шўриллатиб шўрвасидан ҳўплар – иштаҳа билан, маза қилиб овқатларди. Қорачадан келган, чапдаст, эгилувчан гавдали (Хасар болалигида шунақа эди), кенг қошларини салгина уйиб олган, индамас-жиддий Чиғатой эса қўлига нима илинса ўшани олиб еб ўтирарди. Бу маҳкам, мустақил, ўзбилармон ва қайсар бола бўлади. Отаси келганига ҳамма акаларидан олдин кўникиб олган Тулуй болаларга ўхшаб кўп, нокерак гапларни бидирлар, орасида гўштини ейишни ҳам унутмасди. Темучин Тулуй ўғли татар йигитнинг қўлида бақириб, оёқларини типирчилатганини эслаб кетди-да, яна ўшандагидай ичи музлаб қолди. Йўқ, болаларингни ўйламайсан, деганда Бўрта адолат қилмаяпти...

У нигоҳини Жўжига қаратди. У хонтахта олдиди бегоналардай ўтирар, қўлини ортиқча қимирлатишга ҳам чўчиб ўтирарди. Наҳотки, охир-оқибат бегона бўлса? Темучин хонтахтадан сурилиб ўтирди.

– Жўжи...

Ўғли бир сесканиб тушди, бошини кўтарди-да, қўрқувини енгиллаб ҳаракат қилиб, отасига тик қаради.

– Жўжи, онанг айтяптики, сени энди уйлантираверсак бўларкан.

Жўжи хижолат ичида йўталиб қўйиб, ерга қаради.

– Сенинг хоҳишинг, ота. Менинг учун, сенинг ироданг – осмоннинг иродаси.

Темучин Жўжининг жавобидан кўнгли тўлди. Юракдан айтяпти. Отасининг олдида қўрқиб турса ҳам, бошқа ҳамма укаларидан кўра кўпроқ Жўжи уни яхши кўради, отасига керак бўлишни, фойдаси тегишини хоҳлаб туради. Демак, осмон одамларни шунақа яратган эканда – ўзидан қочган одамга интилаверади. Есуйнинг олдида ўзи ҳам Жўжига ўхшаб қолади-ку... Жўжи унинг ўғлими, ўғлимасми, буни билиш мумкин эмас. Шундай экан, Бўрта миркит юзбошиси билан ётмаган, деб ҳисоблаш керак, вассалом. Одамларнинг қалбларини қўлга олмоқчимисан, демак фақат ҳамма нарсани эслаш эмас, баъзи-бир нарсаларни тамоман унутиб юборишни ҳам ўрган.

Темучин гаплашар, ўй сурарди-ю, аммо бу ерга келганидаги алами йўқолмасди, ичига қаттиқ ўрнашиб қолганди. У энди бу алам ва нотинчликнинг асл сабаби Есуйда ёки уй-қучи қоровулда эмас, Жўжи тўғрисидаги азалий шубҳаларини изтиробларида ҳам эмас, балким каттароқ бир нарсада эканини тушуна бошлади. У ўзидан кўнгли тўлмаётган эди. Унинг шуҳрати жуда юксалиб кетди. Аммо бу шуҳрат қуруқ ўтларнинг ёнишига ўхшайди. У осмонга интилиб, ловуллаб, шитоб билан ёниб боради-ю, бироқ дарёга тақалса ёки намгарчилиги бор майдонга чиқиб қолса, бўшашиб, сўниб, ўчиб қолади. Фақатгина мол тезаклари уюмларидагина буруқсиб ётади. Улуси буюк, лекин унинг ўзи бир уюм қум. Бир бўрон турса ҳеч нарса қолмайди.

Болаларига жавоб бериб юбориб, ўзи ҳам турди.

– Бўрта, мен шомонга айтаман, руҳлардан сўраб қўрсин-чи, Жўжига аталган қиз қаердайкин.

– Қизни менинг қўнғирот қабиладан ёки онангнинг уруғи олқонутлардан олиш керак.

– Сенинг учун ҳаммаси осон. Жудаям осон.

– Мен фақат болаларимга яхши бўлишини ўйлаяпман.

– Мен ҳам, Бўрта... Шунинг учун уришиб ўтирмаймиз. Менга сен билан онамдан бошқа биронта сеvimли хотин йўқ ва бўлмайди.

Ўтовининг олдида одамлар тўпланиб қолишган ва унинг чиқишини кутиб туришарди. Яна ўтириб олиб, уларнинг баҳс-мунозараларини эшитиш, яраштириш, жазолаш, мукофотлаш керак. Қанча қилсанг ҳам, иш тамом бўлмайди. Хотиржам ўтириб, ўйлаш, режалашнинг иложи йўқ. Йўқ, улусни бунақа бошқариб бўлмайди. Майда жанжалларни титкилаб ўтирмасдан, найманлар, миркитлар томонга хушёр қараб туриш керак. Умумий хон Жамуха ҳам яна куч тўплаяпти, кекса Тўғрил хоннинг пинжига суқиялпти..

Ўтовда уни яқин дўстлари, нўёнлари ва укалари кутиб ўтиришарди. Нимагадир ўз ўраמידан Дўритой-Ўтчигин ҳам етиб келибди. Қисик кўзлари атрофидаги ажинлари ялтирар, лаблари мулойим табассумга ёйилиб, қаддини итоаткорона эгиб турарди. Темучин ўз жойига ўтиб, рангин ипаклар билан тикилган бир тахлам наматлар устига ўтирди. Нўёнларнинг тинай деб турган ғовури яна кўтарилиб қолди. Булар гапираверади. Ҳали одамларнинг ўрталарини келиштириш билан овора бўлганида ҳам пичир-пичир қилиб ўтиришаверади. Нималарни гаплашишаркин? Қулонлар ови ҳақида, кимнинг оти учқурлиги ёки бир ичишда ким қанча қимиз ича олиши тўғрисида гаплашишармикин? Ҳазиллашиб, кулишиб ўтиришларини. Такасалтанглар!

– Бу ерга нима учун тўпландинглар?

Хоннинг баланд, жаҳлдор овози уларни тинчитди. Улар ҳайрон бўлиб унга ўгирилишди.

– Кетишимизни буюрасанми? – деб сўради Темучиннинг жаҳли сабабини тушунолмаган Бовурчи. – Биз ҳар кунгидек...

– ...гап сотгани келдик, дегин! – илиб кетди Темучин. – Мен бу ерда ким-ким билан ёқалашгани, ким-кимнинг қўйини ўғирлагани, нима учун бировнинг қуллари бошқаларга ўтиб кетганини суриштириб ўтираман-да, сизлар гап сотиб, тиржайиб ўтирасизлар! Бугундан бошлаб, ҳаммаси бошқача бўлади. Бовурчи ва Жалма дўстларим, бир вақтлар менинг ҳамма ишларимни сизлар бошқарасиз, деб буюрган эдим. Нима, ўша сўзимни бекор қилувмидим?

Бовурчи хафа бўлгандай бошини эгди.

– Бу буйруғингни сенга тобе одамлар бекор қилишди. Сен ўртоқларингни отлар, чорва, кўчманчи аравалар устидан жавобгар қилиб тайинлаган эдинг... Кимнинг нимаси бўлса, ҳисобга олиш керак эди. Лекин асилзода нўёнлар ҳеч кимни тан олишмаяпти. Фақат сени танишади.

– Сен соддасан, Бовурчи дўстим. Ҳар доим шунақа бўлиб қолгин. Лекин менинг фармойишларимни бажараётганингда қаттиққўл, талабчан ҳам бўлгин-да. Шу тобдан бошлаб, сен, Бовурчи, менинг ўнг қўлимсан, сен бўлса, Жалма, чап қўлим. Бошқа барча қабилаларнинг ҳамма нўёнлари сизларга бўйсундилар. Мен сиз нўёнлардан талаб қилман, сизлар эса ўз қўл остингдагилардан талаб қиласиз. Жалма, бор, чиқиб менинг ўрнимга одамларнинг арзларини эшит. Нўёнлар, сизлар ҳаммасини тушундингизми?

Улар пала-партиш, хоҳламайгина ҳаммасини яхши тушундик, дейишди. Лекин у бунга ишонмади. Уларнинг ташвишлари аён. Сафар ва жанглар пайтида кўпроқ ўлжа юлиб олиш, тинчлик пайтида эса уни ўз қўлларида сақлаш.

– Ким айтади, менинг хонлигимда қанча от бор? Эртага нечта жангчи от миниши мумкин?

– Отларингнинг саноғи йўқ, кучинг ҳам мислсиз! – қичқирди Дўритой-Ўтчигин.

Амакисининг очиқ-ойдин тилёғламалиги Темучинни ранжитди. Унга ҳатто қайрилиб ҳам боқмай, овозини баландлатиб, яна сўради:

– Қанча? Ҳеч ким билмайди. Мен ҳам билмайман. Ўтган йиллар ичида, мен кимда қанча мол-ҳоли борлигининг саноғини билишга уриндим. Ўхшамади. Урушлар, сизларнинг ўзларингиз ҳам халал бердингиз. Бугун менинг ихтиёримда нима бор-у, эртага қанча бўлишини билмасам, мен қанақа хон бўлдим? Ўзларингиз хон қилиб сайлаган бўлсангиз-у, мен тайинлаган одамларнинг гапларига қулоқ солмасангиз, мен қанақа хон бўлай? Амакимнинг мақтаниши-чи: ҳисоби йўқ, адоғи йўқ... Дарёда оқаётган сув томчиларининг ҳисоби бўлмайди, унинг тагидаги қумларнинг адоғи бўлмайди. Аммо одамларнинг қўлларидаги ҳамма нарсанинг ҳисобини олиш керак. Ҳайвонларнинг ҳаммасини, подачи-

ларни, жангчиларни рўйхатга олинг ва борини Бовурчи билан Жалмага етказинглар. Ҳар бир жангчининг қуроллари соз бўлишини, яхши оти ва захира тўрвасида егулиги бўлишини таъминлаб қўйинглар. Ким айтганимни ёмон бажарса, ҳамма нарсасидан маҳрум бўлади, ким алдаса, ёлғон гапириб яширса, у калласидан айрилади. Билиб олинглар, менинг бу сўзларим муқаддас ва муҳокама қилинмайди.

Нўёнлар жим эди. Энди улар тушунишди. Бироқ бу ҳеч кимга ёқмади. Чамаси, қанча нарсани уриб, усталик билан яшириб қолишни ўйлаб ўтиришган бўлса керак. Бўлмайди. Мен уларга яхшигина хўрак тайёрлаб қўйганман...

– Бундан кейин, нўёнлар, ўлжани жангчилар сонига қараб тақсимлаймиз. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан ҳаттоки, суякдан ишланган тугмачани ҳам ололмайди. Жангга юз киши билан чиқдингми – юз кишилиқ ўлжани олавер. Иккита навкар билан чиққан бўлсанг – ўлжа ҳам икки кишилиқ бўлади.

Ўтовга шомон Теб-тангри кириб келди. Нўёнлар уни кўриб сурилишиб ўтиришди. Шомон Темучиннинг ёнига келиб ўтирди. Ҳеч ким, ҳеч қачон унга мана шу юқорида ўтирасан, деб кўрсатмаган бўлса ҳам, ўз-ўзидан у шу жойни ўзиники қилиб олиб, Темучин хонлигида у ҳеч кимга, ҳатто хоннинг ўзига ҳам бўйсунмайдиган ҳуқуққа эришиб олди. Ўзи хоҳлаган пайтда ўтовга кириб келар ва истаган пайтида чиқиб кетиши мумкин эди. Суҳбатларга кам аралашар, аксарият вақт бутун ер юзидаги ташвишлардан холи ўтирарди-ю, аммо Темучин бирон сония ҳам унинг борлигини эсидан чиқармас, унга нисбатан ич-ичида қандайдир сиқиклик сезиб, ихтиёрсиз равишда унинг фикри қанақа бўлишини тахмин қилиб ўтирарди: шомон бунга тасдиқлармикин? Бу ҳақда шомон нима деркин? Кейин ўзини мана шу қарамлигидан ғзабга тушар, фикрлари тизгинини йўқотар, суҳбат мавзусини ўзгартирарди. Бу сафар ҳам шунақа бўлди. Гарчи нўёнларига ҳали ҳамма гапини айтиб бўлмаган бўлса ҳам, гапи чала қолди. Лекин Жўжи эсига тушиб, шомонга олақараш қилди.

– Катта ўғлимни уйлантирмоқчиман. Фол очиб кўр-чи, келин қидириш учун от бошини қаёққа буриш керак?

У ўйладики, шомон дарҳол ўрнидан туриб, унинг буй-руғини бажаришга кетади ва у нўёнлари билан бошлаган суҳбатини бемалол тугаллаб олади. Аммо Теб-тангри юмшоқ наमतлар устида яхшилаб ўрнашиб олиб, кулимсиради.

– Сенинг ўғлингга аталган келин ва қизингга муносиб куёв қаердалигини мен биламан.

– Хожин-бека ҳали кичкина.

– Хон, қизчалар тез етилишади.

– Шунақа... – Темучин ўйчанлик билан қаттиқ мўйловларини силади. – Хўш, сенингча қаерда яшар экан, менинг ўғлимнинг қайлиғию қизимнинг куёви?

– Нилха-Сангуннинг Човур-бека исмли қизи бор. Нимаси билан ўғлингга муносиб эмас? Унинг Тусаху исмли ўғли ҳам бор. У ҳам сенинг қизингга муносиб.

– Менинг ота-боболарим қоройитлар орасидан келин қидиришмаган.

– Хон, – Теб-тангри унга энгашиб овозини шивирлар даражада пастлади, сенинг ота-боболаринг қоройитлар улусига ҳам умид боғлашмаган-да.

– Сен нималар деяпсан?

– Ўша ҳақда... Ван-хон қариб қолди, яқинда уни осмон чақириб олади. Нилха-Сангун бўлса, отасининг яхши фазилатларидан қуруқ қолган.

Шомоннинг кичкина юзи ҳиссииз, аммо лабларида айёро-на табассумни илғаб олиш мумкин эди. Шомоннинг мададкорлари ёвуз руҳларми ёки яхшилик фаришталарими, билиш қийин эди. Бироқ бунақанги ўткир ақл ҳеч кимда йўқ эди. Теб-тангри нигоҳларини жуда ҳам узоққа тикади ва у ерда кўп нарсаларни кўра олади. Хон-отасининг ерларига ҳам у нигоҳини анча олдин қаратган. Мана, ўйлаб қўйган режаси – Темучин хон, қабул қилиб ол, шомоннинг туҳфаси бу. Ў, агар ҳаммаси Теб-тангри ўйлагандай бўлиб чиқсами! Ван-хоннинг улусини қон тўкмай қўлига ололсами... У бунақа бахтни энг ёрқин тушларида ҳам кўролмасди.

– Ўйлашимча, Теб-тангри, Човур-бека менинг ўғлимга муносиб хотин бўлади...

Амакиси Дүритой-Ўтчигин уларга яқинроқ сурилиб ўтириб, кулоқларини динг қилиб олди – қуён исини олган тулкининг ўзи.

– Нима керак, амаки?

– Майда гаплигим учун кечирасан. Отангнинг ака-укаларидан фақатгина мен ўзим қолдим. Шунақа... Татарлар устига юришдан қайтаётганимизда, бошқаларнинг аравалари ўлжалар юкидан энгашиб келди. Менга, Ўлтон ва Хучага бўлса, хотин-бола чақаларимизни хурсанд қиларлик ҳам нарсаси тегмади. Жангчиларни мукофотлашга ҳам етмади.

Дүритой-Ўтчигин бошини эгганча гапирарди. Сийраклашиб қолган сочлари оқариб кетган. Алам билан шикоят қилаётганидан гаплари узилиб қоларди. Уларнинг гапларига бошқа нўёнлар ҳам қизиқсиниб кулоқ солиб туришарди. Темучин норози оҳангда «ҳм» лаб қўйган эди, амакиси шошилиб, тез гапириб кетди:

– Сен тўғри қилдинг, ўшанда. Лекин олов ҳам ўчади, муз ҳам эрийди. Биздан ўзингнинг марҳаматингни аяма. Бошқалар подаларию қулларини қаерга қўйишни билмай юришибди... Биз, сенинг қариндошларинг бўлсак, камбағалликдамиз. Удумларимизга тўғри келмайдиган ишлар!

– Тўхта, амаки... Сен айтяпсанки: ўшанда жаҳл билан сизларни ўлжалардан маҳрум қилиб тўғри қилган эканман, шундайми?

– Шунақа, хон, шунақа, – тасдиқлади Дүритой-Ўтчигин.

– Унда нима хоҳлайсан? Адолатни адолатсизлик билан алмаштирайми?

– Бизга нисбатан ғазабингни юмшатгин... Қариндошларни ҳўрлаш гуноҳ...

– Сенинг оғзингдан шу гап тушмайди – қариндошлар. Мен одамларни менинг қариндошларим бўлгани учун эмас, ақли, садоқати ва жасорати учун қадрлайман. Эшитяпсанми, ташқарида менинг номимдан гапираётган одам – темирчининг ўғли Жалма. Нима учун унинг ўрнида сен, Ўлтон ёки Хучар эмас? Эҳ, амаки... Қариндошларимдан биронтаси матонати билан бошқалардан ажралиб турса, менинг ўзим ҳаммадан кўпроқ хурсанд бўламан ва мукофотини бераман.

Агар ножўя иш қилиб қўйса ҳам, энг кўп куядиган менинг ўзим ва ўзим уни жазолайман.

– Сўзларинг ақлли сўзлар. Бу гапларингни эшитса, сенинг отанг, менинг акам қандай хурсанд бўлган бўларди! Ғазабингни мурувватга алмаштир-у биз нобакорларга тортиб олган нарсаларингдан бир қисмини қайтаргин.

– Эрталаб гапирган гапини кечаси бекор қилиш ҳукмдорларнинг иши эмас. Кўз ёши, шикоятлар билан эмас, менга садоқат ва иштиёқ билан мурувватга эришиш керак.

Дўритой-Ўтчигиннинг туксиз ияги титраб, юзи буришди. Кампирларникига ўхшаш кичиккина қўллари қалпоғини кўкрагига маҳкам босди.

– Сен мени хафа қилдинг, жиян, – секингина гапирди у. – Хафа қилдинг!

II

Ярим тунда Ўлтоннинг ўрамига бир отлиқ эҳтиёткорлик билан кириб келди. Нўённинг ўтови олдида отидан тушди. Ўтов мўрисидан отилиб чиқаётган учқунлар қоронғи осмонга ўрларди. Ўрам уйқуга кетган – на итларнинг хуриши, на қоровулларнинг йўқламалари эшитиларди. Отлиқ астагина ўтов ёпинчиғини кўтариб, ичкарига қаради. Ўчоқда олов гуриллаб турар, ўтов ичи иссиқ ва дим эди. Ўлтон халатсиз ўтирар, шалвираган қорни белбоғидан осилиб тушган эди. Унинг олдидаги хонтахта устида чайналган суяклар бир уюм бўлиб тўпланиб, сал берироқда ағанаган товоқ ётарди.

Чавандоз ўтовга қадам қўйди. Унинг қадамини эшитиб, Ўлтон ўшқирди:

– Кет! Мен кимга айтдим – кирма!

– Менимча, саҳройиларнинг одатларида меҳмонни бунақа кутиб олишмайди-ю, а?

– А? Ўлтон бутун гавдаси билан ўгирилди-да, ишонқирамай кўзларини ишқалади: – Жамуха?

«Мастга ўхшайди», – ўйлади Жамуха афтини буриштириб.

Инқиллаб-синқиллаб Ўлтон ўрнидан турди-да, чай-қалганича Жамуханинг яқинига келди, унинг билагидан маҳкам ушлаб, юзига тикилди.

– Жамуха! – Енгилгина кулиб юборди у. – Гурхон Жамуханинг ўзлари меҳмонга келибдилар-ку. Ўзлари! – Оғзини тўлдириб туфлади, бурнини кафтига қоқиб, иштонига артди. – Ҳамма хон, гурхон бўлиб кетди... Мен кимман?

Жамуха ижирғаниб кўзларини юмди-да, кескин қилиб:

– Қулсан, – деди.

– Ҳақ гап. Темучин хоннинг қули, унинг остонасида ётган ити. – Тўсатдан ўзини тутиб олди. – Нима дединг? Мен қулми? Қандай ҳаддинг сиғди? Менинг авлодим Алан-гоадан тарқаган, Бодончардан... Мен Хабуланинг, мўғулларнинг биринчи хонининг неварасиман!

– Биламан, биламан кимлигингни...

– Шунақа... Ҳозир архи ичамиз. Шошмай тур, баковулни чақираман.

– Ҳеч кимни чақиришнинг кераги йўқ. Мени бу ерда кўришларини истамайман.

– Ҳа-ҳа! Қўрқасанми?

– Қўрқаман. Лекин ўзим учун эмас, сен учун. Агар сенинг меҳмонинг бўлганимни Темучин билиб қолса, сени нима қилади? Бир уюр от ҳадя қилармиди?

Ўлтон мушти билан чаккаларини силади.

– Нима қипти, ҳадя қилади. Агар унга сенинг каллангни обориб берсам.

– Майли, қани... – Жамуха қўлига илиб олган қамчисини чиқарди. Кийик оёғидан ишланган, туёқчалари кумуш парчалари билан безалган қамчисини гутули почасига тикиб қўйиб, қариянинг олдига ўтирди. – Сендақаларнинг бошқа нима иши бор? Асилзода оналар туққан нўёнларнинг бошлари билан савдо қилиш.

Ўлтон қаҳр билан пишқирди:

– Эй, сен!... – заҳарли сўлагингни сачратма! Гурхонлигингга қараб ўтирмайман...

– Нима қила олардинг? Елкамдаги калламни узиб олиш осонмас. Андам ҳам кўп тўламаса керак. Яхшиси, ўзингни кини асрай қол. Калланг унча ақлли бўлмаса ҳам, калла-да.

– Мени ҳақорат қилгани келдингми? Мени, ўз ўтовимда-я? – Терлаган, қизариб кетган Ўлтон Жамуханинг устига ёпирилиб келиб, унинг ёқасидан олиш учун қўлини чўзди.

Жамуха белидан пичоғини чиқариб, Ўлтоннинг осилчоқ қорнига тиради.

– Тилиб юборсам, ичакларингни йиғиштириб ололасанми?

Ўлтон бир қадам орқага ташлади-да, қуроллари илинган жойга қаради – анча нарида! Хириллаб, лабини тишлади, ифлос сўзлар билан сўқинди. Пичоғини қинига тикаркан, Жамуха заҳарханда кулги билан деди:

– На ўтган йиллар, на тушкунликлар сенинг ақлингни киргазмабди, Ўлтон. Ботирлигингни-чи. Баҳодир! Сача-беки ва унинг укаларини наमतга ўрашаётганда, Бўри-Буханинг умуртқасини синдиришаётганда сенинг ботирлигинг қаерда эди? Ўшалар ҳам сенга ўхшаб Бодончарнинг авлодларидан эди... Сенга ҳам, Сача-бекига ҳам, Хучарга ҳам айтмаганмидим, Темучиндан эҳтиёт бўлинг, унинг нияти ёмон, ўзи шафқатсиз, деб? Сизлар ўзларингизни мендан ақлироқ ва Темучиндан айёроқ деб билдингиз. Ўзининг енгилтаклиги учун Сача-беки жони билан товон тўлади. Сенинг ҳам навбатинг келади, Хабуланинг невараси.

– Мени қўрқитмай қўяқол. Қўрқадиганларданмасман.

– Қўрқитгани эмас, ақлингни киргизгани келдим. Сен бўлсанг, қорнингни архига тўлдириб олиб, қолган-қутган ақлингни шаробга ботириб, мен билан ёқалашишга тушмоқчисан – туф!

Жамуха сакраб туриб, чиқишга қараб юрди.

– Тўхта... – Ўлтон қўлларини ёйди. Кетма. Биз уришишимиз керакмас. У хонтахта устидаги суякларни тез сидириб ташлаб, идишларга архи қуйди. – Кел, ичиб, гаплашиб оламиз. Ўтир.

Жамуха бир кўтаришда идишни бўшатди. Ўлтон секин, қийналиб ичарди; ёғ босган бўйинларидан хира ичимлик оқиб, яланғоч қорнига томчилаб тушарди. Ичиб олиб, ҳуши ўзига келгандай, жимиб қолди.

– Нимани байрам қилиб ўтирибсан? – сўради Жамуха тўкилган ичкилик, қотиб қолган қўй ёғи билан кир бўлиб кетган хонтахтага ижирғаниб қараб.

– Қанақа байрам бўлсин!... Ҳеч кимни кўргим келма-япти... Бир ўзим ўтирибман. Хаёл суриб, ичиб ўтирибман. Кейин ичиб, хаёл суряпман.

– Ниманинг хаёли?

– Нимани, нимани... Гуёки ўзинг билмайдигандай! Ўлтоннинг юзи яна тўқ-қизил рангга кирди. – Сен ҳаммасини биласан, айёр Жамуха.

– Ҳа, мен кўп нарсани биламан, – дўстона маъқуллади Жамуха. – Агар сизлар ўз вақтида, қачонлардир мен айтган гапларга кирганингларда эди... Майли, ўтган нарсаларни гапириб нима қиламиз! Ўлтон, ҳисобсиз чорва, учқур отлар, эпчил подачилару жасур навкарлар сенга отангдан қолган, Темучин берган эмас. Ўша давлатинг кимнинг қўлида? Андамнинг ўртоқлари, кечаги қорачалар қўлида. Сен ўзинг жангчиларинг билан хоннинг ғалабасини таъминладинг-у, аммо Темучин ўлжаларингни навкарларига тарқатиб юборди. Бу ҳали бошланиши...

– Жамуха, ярамга туз сепма.

– Тузи бўлмаса шўрва беаза бўлганидай, аччиқ ҳақиқа-ти бўлмаса гаплар ҳам бефойда. Сен, Ўлтон, нимани кутиб ўтирибсан, нимадан умид қиляпсан? Қора қарға ҳеч қачон қирғий бўлолмайди...

– Энди ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди! – Ўлтон ҳафсаласиз ҳўрсиниб қўйди. Қўлини яна архига чўзди-ю, аммо ниятидан қайтиб, қўлини силтаб қўя қолди. – Бўри боласини бузоқ ҳам топтаб ташлаши мумкин, аммо йиртқич бўрининг олдида буқа ҳам ҳеч нарса қилолмайди. – Ўлтон сўлагини ичига ютиб, яна архи идишига қараб қўйди. – Жамуха, сенга нима керак, гапир-у кет. Ўчоқдаги аргал ёниб бўлаётган эди. Ёруғлик камайиб, ўтов деворларидаги синчларни англаб бўлмас, Ўлтоннинг юзига ҳам қоронғилик соя солган эди. Жамуха оловни титди. Унинг айтмоқчи бўлган гапи жуда ҳам муҳим эди. Шунинг учун ҳам у Ўлтоннинг гапини эшитишдан ташқари, кўзларини ҳам кўриб туриши керак эди.

– Ўлтон, овулга бўри ўралашиб қолиб, битта қўйни тилкалаб кетса, уни сўкиб қўя қолишади. Бўри ўзи билан бутун галасини бошлаб келса, бутун овул бўлиб уларни ўлдиришга тушилади. Ҳозир Темучин ўзининг кетидан катта галани бошлаб келяпти. Мана шу иши унинг ўзини нобуд қилади. Найманларга қўшилиб миркитлар, архи ичиб миясини йўқотмаган эркин қабилалар нўёнлари унга қарши чиқишади...

– Мен миямни йўқотганим йўқ. Мана бу ерда ҳали улбул нарса бор, Жамуха! – Ўлтон бармоғи билан пешонасини тўқиллатиб қўйди. – Шунинг учун ҳам айтяпман сенга: Темучинни ҳеч ким енголмайди.

– Сенга ўхшаганлар қўрқувдан титраб турса, унга мадад берса, андамни енгиб бўлмайди-да.

– Нима биз? Унинг орқасида ван-хон турибди. Улар иккови бир бўлиб истаган ҳукмдорнинг калласини узиб ташлашади. Ҳатто найманларнинг Таян-хонининг ҳам.

– Бу гал энди ван-хон унга ёрдам бермайди. Мен бунинг ҳаракатини қилиб қўяман.

Ўлтон қисқагина кулиб қўйди.

– Ҳа! Худди Темучин сенинг «меҳрибончилигинг»ни кутиб ўтирадигандек! У сенинг ван-хонингни ҳам, Нилха-Сангуннинг ҳам бўйнига иладиган иккита сиртмоқ тайёрлаб қўйган. У Нилха-Сангуннинг қизини ўғлига олиб бермоқчи, ўзининг қизини бўлса, унга келин қилмоқчи.

– Бу гапни қаёқдан олдинг? – Сал тутилиб сўради Жамуха. – Олашақшақ қулоғингга шақиллаб кетдимиз?

– Олашақшақнинг шақиллашини ўзинг эшитиб юравер, Жамуха. Буни менга Дўритой-Ўтчигин айтди. Биз Хучар икковимиз уни Темучиннинг ҳузурига, маҳрум қилинган ўлжаларимизни ундиришга жўнатган эдик. Хон бизни кўзидан нарироқда ушлайдиган бўлиб қолган... Темучин бўлса, амакисини ҳам қувиб солгудай қилибди. Мана, қанақа бўлиб кетган! Болаларнинг унаштиришлари ҳақидаги гапни Темучин ёвуз руҳлар малайи шомон Теб-тангри билан гаплашишаётганида эшитиб олибди.

Жамуха муштини хонтахтага бир урган эди, бўш товоқлар бир сакраб тушди.

– Бу тўй бўлмайди!

– Сен халақит берасанми? – Ўлтон масхаралагандай илжайди.

– Кўрасан... Мен сенинг олдингга иш билан келувдим. Мол-мулкинги Темучиннинг югурдакларига эмас, ўз болаларингга қолишини истасанг – жўнаб қол.

– Қаерга?

– Истаган тарафга бўлса ҳам Темучиндан кетиб олсанг, ўзингни қутқарган бўласан.

– Сача-беки ўзини қутқара олмади...

– У Темучин билан уришиш ўрнига овларда кунини ўтказди. Агар сен ўз болаларингнинг келажаги учун курашмоқчи бўлсанг мени қидир.

– Кўндирдинг! – Ҳалиям ўша истехзоси билан гапирди Ўлтон. – Мен ҳам, Хучар ҳам, Дўритой-Ўтчигин ҳам учиб борамиз сенинг олдингга, гурхон Жамуха. Лекин сен бунинг учун арзимаган бир ишни уддалашинг керак – Темучин билан Нилха-Сангуннинг болаларининг тўйини бузишинг керак.

– Мен айтдим-ку – тўй бўлмайди. Лекин қара, Ўлтон... Агар бу сафар ҳам орқага ташласаларинг, кунларинг битади.

Шарқ осмони сал бўзарган пайтда Жамуха Ўлтоннинг ўтовини тарк этиб чиқиб кетди. Отига ўтириб, жиловларини йиғиштириб олди-да, яна қайтарди:

– Қара, Ўлтон...

Нўён қўлларини қорни устида чалиштириб, ўтов эшиги олдида жунжикиб турарди.

– Навкарларинг қани?

– Мен бир ўзим келдим.

– Бир ўзинг? Сен жасур одамсан, Жамуха...

III

Хасар ўн чоғли навкарлари ҳамроҳлигида саҳрода кетиб борарди. Пешин қуёши қиздириб турарди. Эгари қошига илиб қўйилган дубулғасининг ярақлаши кўзни олар, қўл тегиб кетганида эса куйдирарди. Отлар ҳам тез-тез, оғир

нафас олишар, кўпчиб кетган биқинларидан қуруқшаган ўтлар устига кир кўпиклар тўкилиб борарди. Ҳаво ачимсиқ, қуриб қолган томоқларни қирав даражада эди.

Толиққан, иссиқдан кўнгли айниган навкарлар эринибгина гаплашишарди: «Қани эди, муздеккина бир нима ичиб олсак!», «Соя жой бўлса, дам олсак». Хасарнинг ўзи ҳам тамом бўлди. У ҳам навкарларига ўхшаб муздек бир нима ичгиси келарди-ю, аммо улардан фарқли ўлароқ, у сув ичмай, дам олмай яна анча вақт юришга қодир эди. У ўзининг чидамлилиги билан фахрланарди. Унинг мушакдор, чайир бадани чарчаш билмасди. Керак бўлганда у бир кеча-кундуз ҳам эгардан тушмасдан юра оларди. Аммо ҳозир бунга ҳожат йўқ эди. Акаси унга арзимас бир иш буюрган – нўёнлар пода ва уюрларидан бирон-бир нарсаларини яширган-яширмаганини текшириб келиши керак эди. Поданинг бошию думини санаб ўтириш унинг ишими! Душманни найза ёки қилич билан ер тишлатиш, бегона ўрамларга биринчилардан бўлиб от суриб кириш – мана унга ярашадиган иш. Лекин акаси уни улуснинг бир бошидан иккинчи бошигача бўлган масофага худди оддий навкардай жўнатгани-чи? Аслида, у улусда акасидан кейинги биринчи одам бўлиши керак. Бироқ акаси уни узоқроқ тутати. Шомон Теб-тангрини, бия соғувчи Бовурчини, темирчиларнинг болалари Жалма ва Субутойни, тойчиютлардан асир тушган Жабани ўзига яқин қилиб олган... Бегона қабилаларнинг бегона одамларини яқин тутиб, туғишган укаларини бўлса...

– Э-э, ўтов! – қичқириб юборди навкарларнинг бири.

Улар ғужирлар ўсиб ётган пастликка яқин келишди. Қияликдан оқиб турган булоққа яқин ерда увадаси чиқиб кетган ўтов турар, унинг ёнида эгарланган от ўтлар, сал нарироқда, сув кўлмак бўлиб тўпланган ерда, соғин биялар ва тойчоқлар думлари билан сўналарни ҳайдаб туришарди. Ҳов четроқда яна бир ўтов қорайиб турарди.

Хасар отидан сакраб тушиб, биллурдай тиниқ ва муздай сувдан кафтини тўлдириб олиб, юзи ва бўйнига сепди ҳамда баланд овозда пишқириб қўйди. Узангию жиловларини шарақлатиб, навкарлар ҳам отларини эгардан бўшатишарди...

Ўтовдан оёқ яланг, йиртиқ халатининг барлари очик бир ёш чўпон чопиб чиқди, Хасарни таниб, ерга эгилди.

– Сен кимнинг қулисан?

– Сенинг амакингнинг, эй улуғ нўён, Дўритой-Ўтчигиннинг. Менинг исмим Кишлик. – У бошини сал кўтарганди, тер томчилаб турган юзида кўрқув аломати кўринди.

– Тур, Кишлик. Сен нимага бунақа кўрқиб кетдинг? Биз душман эмасмиз. Бир ўзинг яшайсанми?

– Хотиним билан, улуғ нўён.

– Ҳов анави ўтовда ким яшайди?

– У ҳам сенинг амакингнинг подачиси. Унинг исми Бадай, улуғ нўён.

– Қимизинг борми, Кишлик?

– Қимиз йўқ. Лекин нордонгина дуг бор. – Кишлик оёғига сакраб туриб, ўтовга мўралади-да, секингина чақирди: – Бичике, бу ёққа кел. – Ўзи булоқ олдига бориб, ўтларни четга сурди ва сув ичидан меш олиб, ўтовга келтирилди.

– Яхши дуг, улуғ нўён, муздек, тишни қамаштириб юборди. Бичике!

Кишликнинг хотини ўтовдан чиқди, энгашиб, ичи ўйилган шохга дугдан қуйди-да, титроқ қўллари билан Хасарга узатди. Дуг чиндан ҳам муздек эди. Хасар уни тўхтаб-тўхтаб ичар, тилини чўлпиллатарди. Навкарлари унга сабрсиз ва суқ билан тикилиб, қуруқшоқ лабларини ялаб туришарди.

– Яна!

Бичике яна шохни тўлдириб, узатди. Халатининг кенги сирғалиб тушиб, офтоб тегмаган, юмшоқ, ипакдай майин билаклари кўриниб кетди. Хасар кўзларини аёлнинг билагидан юзига қаратди. Унинг юзи хижолатдан қизариб турар, аммо кўзларида кўрқув эмас, қизиқсиниш бор эди. Яна унинг юзида одамни ўзига тортадиган қандайдир бир навниҳоллик бор эди. Хасар «ҳм»лаб қуйди-да, бошини орқага ташлади, оғзини катта очиб, худди челака куйилгандек қилиб, шох ичидаги ичимликни оғзига қуйиб юборди. Бичике ҳайрон бўлиб, «ваҳ»лаб, кулиб юборди. Бироқ шу заҳотиёқ кафти билан оғзини юмди. Хасар кулди-да, қўлини аёлнинг елкасига қўйди.

– Менинг йигитларимга ҳам қуйиб бер... Кейин мазали таом тайёрла.

– Бизда тошдай қаттиқ қурутдан бошқа ҳеч нарса йўқ, – деди Кишлик. – Хотиним мазали таомни нимадан тайёрлайди?

Унинг яланг оёқларида чумолилар ўрмаларди. Кишлик бир оёғи билан иккинчисини ишқалаб турар ва Хасарга хавотирли қараб турарди.

– Анави, Бадай нима боқади? – Хасар узоқроқда турган ўтовга ишора қилди.

– Қўйларни.

– Ана, бориб, битта қўйни олиб кел. Ҳа, бу қўйлар ва бияларни кимдир санаб, ҳисобга олганми?

– Билмайман...

– Бўпти, борақол...

Хасар ўтовга кириб, қилич, пичоқлардан оғирлашиб кетган белбоғини ечди ва ошланмаган терилардан солинган ўринга ётди. Бу ер тик қуёш остидагидан салқинроқ эди. Эринчоқлик билан чўзилди-да, чақирди:

– Бичике!

Аёл ўтовга кириб келди. Хасар унга оёғидаги гутулларини ечишни буюрди. Бир қўли билан учидан, иккинчиси билан чанг босган товонидан ушлаб, тортди. Гутул ечилмади. Бичике яланг оёқлари билан ерга қаттиқ тиралиб олиб торта бошлади. Унинг болдирлари кўриниб кетди, намиққан лаблари сал очилди. Кучли, чаққон, чиройли...

Гутулларни тортиб ечиб бўлгач, у юзидаги терларини кафти билан артди-да, кетишга ижозат сўрагандай, Хасарга бошини кўтариб қаради.

– Шошмай тур, Бичике... Энди халатни еч.

Аёл унга энгашиб, хоҳламайгина этаklarини ушлади. Хасар кулиб юборди.

– Меникини эмас, ўзингнинг халатингни еч.

Бичикенинг қулоқлари саҳро қизғалдоғи сингари қизариб кетди. У қизни қўлидан ушлаб, ўзига тортди. Бичике ҳамма ёғини қотириб олиб, каттакон, кучли балиқ сингари унинг қўлидан сурилиб чиқди-да, бир чеккага отилиб туш-

ди. Сайғоқ эпчиллиги билан оёғига туриб олиб, чиқишга қараб тисарилди.

– Тўхта!

Бичике тўхтади. Унинг кўзлари даҳшатдан катталашиб кетганди. Қайрилган бўйни, салгина эгилиб турган бутун гавдасида, орқасига қарамай қочиш истаги кўриниб турарди. Хасарни унинг кўрқиши, навнихоллиги завқлантирарди. Аммо ҳаддан ташқари иссиқ бўлгани, қиз эса ҳеч қарга кетиб қолмаслигини билгани учун ҳам, раҳм қилган бўлди:

– Борақол.

Кечаси Хасар навкарлари билан гулхан атрофида ўтирарди. Бичике пишган гўшт улашарди. Хасар унга қувноқ кўзларини олақараш қилиб ўтирар, ҳазиллашарди. Бичике ўзини гўёки унинг қарашлари, ҳазилларини пайқамагандек тутар, бир марта ҳам Хасарга қараб қўймасди. Эҳтиёткорликни сақлар, тез-тез эрига қараб қўярди. Кишлик бўлса, ўзининг шамол учирма қилиб ташлаган қора қарғага ўхшаш йиртиқ-ямоқ халатида, букчайиб олганича, гулхан атрофида юрарди.

– Ҳўш, нимага айланиб юрибсан? – сўради ундан Хасар. – Ўтир, биз билан. Е, ич.

Кишлик бўйсуниб, гулхан яқинига ўтирди-ю, ҳеч нима емади. Хасар унинг елкасига шапатилаб қўйди.

– Бадавлат яшаркансан, подачи Кишлик.

– Ҳамма қатори. Бошқалардан яхшимас.

– Камтарсан! Балким, ўз бойлигининг қадрига етмассан?

– Улуғ нўён, менда қандай бойлик бўлсин? Оч эмасмиз, шунга ҳам хурсандмиз.

– Бичике-чи? Бунақа хотин қиммат туради. Мана шунақа хотин менинг ўтовимда хизмат қилиб юрса, йўқ демасдим. Истайсанми, унинг учун мен сенга эгарлоғлиқ от бераман.

– Истамайман, улуғ нўён. Мен учун Бичике... – Кишлик сўз тополмай қийналди, қўлларини икки ёнга ёйиб қўйди.

– Қайсарлигини-чи! – очилиб эрмак қиларди Хасар. – Қара, ютқазиб қўйма. Майли, мен сенга эгари билан битта от ва асира татар аёл бераман.

– Бунақа ҳазил қилманг! – ялинди Кишлик.

– Тинчлан, – деди Хасар. – Балким, сенинг Бичикенг ҳеч нарсага арзимас, фақат сиртидан... Балким, у менга текин-га ҳам керакмасдир. Сен қўйбоқар Бадайникига бориб кел. Унга айт, эрталаб уникида бўламан. Яхшилаб кутиб олсин. Ўзинг ҳам ўша ерда ётиб қолавер.

– Биз Бичике билан бирга борамизми? – Кишлик сапчиб ўрнидан турди.

– Йўқ, у шу ерда қолади.

Хасар гулхандан нари сурилиб, эгарга бошини қўйиб ётди. Сахрога қоронғилик туша бошлади. Ҳавонинг сезилар-сезилмас ҳаракати кечки салқинликни олиб келарди. Хасар кундузи ухлаб олган ва ҳозир ўзининг дам олиб, чарчочқлардан фориг бўлган баданида енгиллик сезар, борган сари завқини ошириб бораётган сирли туннинг келишини кутарди...

Кишлик ҳали ҳам турган еридан қимирламай, умидсиз нажот кутиб турарди.

– Бор! – Бақирди унга Хасар.

Кишлик оёқларини базўр кўтариб босиб, қоронғиликка аралашиб кетди. Навкарлар ётишга чоғланишди. Хасар ўрнидан туриб, бармоғи билан Бичикени имлади. У ёнига келиши билан, тезгина ўзига тортиб, қўлига кўтариб олди-да, ўтовга қараб юрди. Бичике бир қичқириб қўйиб, оёқлари ва қўллари билан типирчилай бошлади. Қоронғиликдан Кишлик чиқиб келди-ю ерга энгашиб, Хасарнинг гутулларига ташланиб эмаклаб кетди.

– Бундай қилма, улуғ нўён. Ўчоғимни сўндирма. Сенинг ҳамма нарсанг бор-ку. Менда бўлса фақат Бичике. Бундай қилма...

Бичикени ўтов ичига итариб юбориб, Хасар ўгирилди-да, Кишликни енгилгина тепди.

– Аҳмоқ қорача, нима мен ўрнимни ўзим соламанми? Кетавер. Навкарлар, мана бу жиннини кузатиб қўйинглар!

Шамол Кишликнинг кўзларини ёшлантирар, юзларини ҳўл қилиб юборарди. Миниб олган бияси йиқилай деса ҳам, у отини тинимсиз саваларди.

Дўритой-Ўтчигиннинг ўрами учча узоқ бўлмагани учун Кишлик ҳали одамлар ухламасларидан олдин етиб келди. Унинг узук-юлуқ гапларини эшитиб бўлмасидан, Дўритой-Ўтчигин оҳ-воҳлаб, ўтов ичида югургилай бошлади.

– Каллам кетди, менинг! Яширилган пода учун Темучин мени не кўйларга соларкин? Мангу мовий осмон, мени унинг ғзабидан ўзинг ҳимоя қилгин!

– Мен хотинсиз қолиб кетаман. Ёрдам беринг.

– Бияларни яшира олмабсан, хомкалла! Оғзингни очиб ўтиравердингми?

– У менинг хотинимни тортиб олди... У сенинг жиянинг бўлади. Юрақол. Унга айт, тегинмасин...

– Тегинмасин эмиш. Сен билан менинг боришимни кутиб ўтирармиди. Бу Хасар-ку! Э-э, шошмай тур... Дўритой-Ўтчигин тўхтаб қолди. – У сенинг хотининг билан ётибдими? Яхши, Кишлик, жудаям яхши. Хасарга оловдай хотин тақдим қилсанг, қолганини унутади. Ҳа-ҳа, ҳозир унинг пода билан иши йўқ.

– Бичике менинг хотиним? Меники? – Кишлик ақлдан озган кўйи бақириб юборди.

– Агар биров сенинг отингни миниб қочса, хавотирлансанг бўлади – чоптириб ўлдириши мумкин. Хотинингга нима бўларди? Бор, жўна! Унингни чиқарма. Жўна. – Дўритой-Ўтчигин ўзининг ўткир, кичиккина муштлири билан уни турткилаганча ўтовдан итариб чиқарди.

Кишлик қоқила-суқила отқозиққача бориб олди. От жловини ечмоқчи бўлди-ю, аммо қўллари унга қулоқ солмасди. Юраги ҳам гумбирлаб урар, кўкрагидан бир нима тикилиб келиб, нафас олишини қийинлаштирарди. Кишлик кўзларини осмонга қаратди: балким, илтижо учун, балким, лаънатлаш учун. У ерга ўтириб қолиб, қўллари билан отлар топтаб ташлаган ўтларни чангаллаб, ўлишини билган итлар каби уввос солиб йиғлаб юборди.

Кимдир унинг ёқасидан қўполлик билан тортқилаб, оёғига турғазиб қўйди.

– Нимага увилляяпсан?

– Юзини ёритинглар! – деди талабчан бошқа овоз.

Кишлик отқозик ёнида турган бир гала отликларга кўзи тушди. Учи учлик дубулға кийиб, ерда турган жангчи унинг ёқасини қўйиб юбормасди. Бирданига бир нечта машғала тутилди. Отларнинг тумшуқлари Кишликнинг юзига ис-сиқ нафасларини уриб, энгашишди. Эгар қошидан энгаш-ганича, ўткир кўзлари устидаги жаҳлдор бароқ қошларини уйиб олган озғин юзли бир одам унга қараб турарди.

– Эркаксан-у, бурнини қонатиб олган қизга ўхшаб арил-лайсан-а!

Кишлик бу жаҳлдор жангчини таниди. Бу Субутуй-баҳодир эди.

– Тўхтаб, тур-чи, ука...

Отдан сакраб тушаркан, гутули билан ерга тўпил-лаб тушган чавандоз Кишликнинг ёнига келди. Бу Субу-той-баҳодирнинг акаси Жалма эди. Ака-укалар бир-бир-ларига жуда ҳам ўхшашар ва айни пайтда ҳар хил эдилар. Жалманинг қошлари унчалик узун эмас, қарашлари ҳам юмшоқроқ, юзи тўлароқ ва бўйи найнов Субутуйникидан пастроқ эди.

Кишилка тикилганича Жалма дерди:

– Одам уч ҳолатда уввос солиб йиғлайди: маст бўлса, жуда ҳам хурсанд бўлса ёки бошига катта ғам тушганда. Чўпон, сенга нима бўлди?

Ўтов деворига суяниб бир навкар хуррак отиб ётар, осто-нада ўтирган Бичике эса гоҳи-гоҳида пиқиллаб йиғлаб қо-лар, шундан Хасар ухлолмасди. Кундузи мириқиб ухлагани, ошланмаган қўй терисидан тўшалган ўрни жуда ҳам қаттиқ бўлгани ва Бичикедан кўп яхшилик кутганидан ухлолмас-ди. Бичикенинг айби йўқ, бошқа аёллардан кам ҳам эмас... Энг яхши аёл – кўнглинг тортиб турган аёл. Ҳар доим, ав-валгиларига ҳечам ўхшамайдиган нарсаларни умид қила-ди, одам. Лекин ҳаммаси ўшанақа, ҳаммаси ўхшаш. Умидла-ринг пучга чиққач, бефарқликка навбат келади.

Бичикенинг ҳиқиллаши жонига тегди-ю, бироқ уни юпа-тишга ҳам, уришишга ҳам эринди. Қўли билан ён-атрофини пайпаслаб, қалпоғини олди-да, эшик томонга отди. Бичике

жим бўлди. Хасар яна мудраб кетди. Туёқлар овози уни бир зумда ҳушига келтирди. Ўтовдан чопиб чиқаркан, йўлакай белбоғини тортар, навкарларини ниқталарди. Улар гап ни-мадалигини тушуниб етгунларича, нотаниш чавандозлар ўтовни қуршаб олишди.

– Эй, Хасар, одамларингга айт, гулхан ёқишсин!

Хасар енгилгина ҳўрсиниб, пичоғини қинига солди: у Жалманинг овозини таниганди.

Олов алангаланди. Жалма билан Субутой-баҳодир отдан тушишди, навкарлари эгар устида қолишди.

– Ўтиринглар! – Мезбонларча таклиф қилди Хасар. – Қайси ташвишлар билан уйқудан воз кечиб юрибсизлар?

Ака-укалар унга жавоб бериб ўтирмай, чордана қуриб ўтиришди-да, Хасарнинг навкарларини унсиз кузата бош-лашди. Уларнинг индамасликлари эса кўнгилга хавотир со-ларди.

– Бирон нима юз бердимиз?

Улар яна жавоб қайтаришмади. Лекин Жалма унга қа-раб, ўзидан сўради:

– Бу ерда нима ишлар қилиб юрибсан?

– Ўрамларни айланиб юрибман... – Ўзига қанақа арзимас иш буюрилгани эсига тушиб, Хасар афтини буриштирди. У хоннинг укаси бўлатуриб, отлар, ҳўкиз, қўйларни ҳисобга олиб юрганини айтишга тили бормади...

Жалма, бироз кутиб турди-да, эҳтиёткорона ўжарлик билан яна қайтариб сўради:

– Бу ерда нима қияпсан?

Бу ўжарликдан ғаши келиб, Хасар жаҳл билан жавоб қилди:

– Мен бу ерда акамнинг фармойиши билан юрибман!

– Темучин хон кимнинг қанча чорваси борлигини тек-шириб келиш учун жўнатганини биламан. Лекин ҳимоясиз чўпонларнинг хотини билан ётиш ҳам буюрилганми, йўқ-ми, билмаяпман... А?

Хасар, янглиш эшитгандай бўлди. Унга бу тикка гаплар-ни Жалма айтяптими? Унга, Хасарга-я! Навкарларининг ол-дида-я! Қиличи қинидан визиллаб чиқди-ю, ўтқир тиғида

алвонранг олов акс этиб кетди. Агар Жалма қўрққанида ёки салгина чап берганида у қиличини унинг бўйнига солган бўларди. Бироқ Жалма киприк ҳам қоқмади, ҳаттоки, бароқ қошини ҳам қимирлатиб қўймади. Ўзи у бирон нима дедими? Балким, ростданам нотўғри эшитгандир?

Жалманинг оёқлари узун укаси, худди сакрашга тайёр турган сиртлонга ўхшарди. Кўзлари ҳам сиртлонникига ўхшаб кетибди. У Хасарга пўписа қилди:

– Эҳтиёт бўл! Қилич сенга душманларни қириш учун берилган...

– Сен менга нима дединг, Жалма? Нима дединг? – хириллаганича сўради Хасар.

– Мен фақат: бу ерларни қўлга киритган одамдай тутаётганинг ҳам хон акангнинг буйруғи биланми, деб сўрадим, холос.

– Сен менга ақл ўргатасанми? Сен, наслу насабсиз қорачанинг ўғли-я! Қиличимни сенинг қонинг билан булғаб ҳам ўтирмайман. Навкарлар, уларни боғлаб, яланғоч кетларига қамчиланглар!

Қоронғилик ичида индамай турган жангчиларга қўрқаписа қараб, Хасарнинг навкарлари ака-укаларга ишонқирамайгина яқинлаша бошладилар. Жалма қўлини кўтарди.

– Темучин хон номи билан – тўхтанглар!

«Темучин хон номи билан»... Хоннинг ўзи сингари дахлсиз гапириш мумкин бўлган бу ҳуқуқни уларга ким берди? Жалманинг бу гапи нафақат навкарларини тўхтаб, довдираб қолишларига, балки, Хасарнинг ўзи ҳам ақлини йиғиштириб олишига сабаб бўлди. Унинг кўз олдида ғазадан мўйловлари диккайиб кетган, кўзлари совуқ чақнаб турган акаси келди... Унинг ўртоқларига қўл теккизиб кўрчи – ҳеч иккиланмай туғишган укасини ҳам қатл эттириб юборади. Укалари нима бўлибди, унга... Думлар билан бошларни санаб юраверишсин. Хонликни бўлса, мана бунақа номуссизлар бошқаришади.

– Жалма, ҳали мендан ўз улушингни оласан...

Унинг бу пўписаси, худди тепки еган кучукнинг акиллашига ўхшаш ғамгин чиқди.

– Дўқ қилма, Хасар. Менинг отам ҳам, бобом ҳам темир-ни қанақа ишлатишни билишган, уларнинг қўлларида энг каттиқ нарса ҳам юмшаб кетаверган. Отам бу хунарини мен билан Субутойга ҳам ўргатиб кетган. Кет, Хасар, биқининг-ни эҳтиёт қил. Эй, чўпон! Хўш, қани, сенинг хотининг?

Ўтовдан (Хасар унинг ўтовга қачон кириб кетганини ҳам кўрмай қолган эди) Кишлик чиқиб келди. Бошини ҳам қилганича, ҳеч кимнинг кўзига қарамай, чўпон Жалманинг олдида келди.

– Раҳмат, адолатли нўёнлар, – деди у Жалмага.

– Бизга эмас, Темучин хонга раҳмат де. У жангчи уруш кунларида наъра солган йўлбарсдай бўлиши, тинч кунларда эса, онасини эмиб турган бузоқчага ўхшаши керак, деган. Шундай экан, унинг сўзини ўзгартиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Ҳаттоки, хоннинг укаси ҳам, унинг энг яқин дўсти ҳам.

Навкарлар от етаклаб келишди. Хасар отга сакраб ўтирди-да, юрагига ўтириб қолган алам юки билан саҳрога чоптириб кетди.

IV

Кекса ван-хон оғриб қолди. Унинг ёзги чодирининг ярми очиб қўйилган, юмшоқ наматлардан баланд қилиб солинган ўринга кун қуёшининг нурлари тушиб турса ҳам, хон олмахон терисидан қилинган кўрпасига ўраниб олганича титрар, хириллаб йўталарди. Ҳар йўталганида ўтган йилги ўтларга ўхшаб қолган бир тутам оппоқ соқоли титрар, бужур башарасидаги ажинлари кўпайиб, чуқурлашиб кетарди... Уни кўргани нўёнлар келиб-кетиб туришарди. Қоровуллар ҳам бир-бирлари билан пичирлаб гаплашишарди.

Ван-хон камгап эди. Уни нафақат касали, балким, улусининг келажаги ҳақидаги оғир ўйлари ҳам эзиб ташлаганди. Жамуха келиб, тиниб-тинчимас миркитлар яна бир нима-ларни бошлашмоқчи, деб айтиб кетди. Аммо уни қийнаётган нарса бу эмасди. Жамуха тўғридан-тўғри айтмади-ю, аммо Темучин унинг хонлигини ҳам ўз қўл остида олмоқчи

эканига шама қилиб кетди. Жамуханинг маккорлиги, уни Темучинни ёқтирмаслигини билгани учун ҳам ван-хон унга ишонмади. Лекин қалби оромни унутди. Тўғри, Темучин қоройитлар билан жанжаллашадиган даражада аҳмоқ эмас. Улар билан душманлик эмас, дўстлик қилиши фойдали эканини ҳам билади. Бироқ улус Нилха-Сангуннинг қўлига ўтгандан кейин нима бўлади? Ўғли Темучинни кўрарга кўзи йўқ. Темучин ҳам унга шундай муносабатда. Уларни бир аравага қўшиб бўлмайди. Эртами, кечми, кимдир бошқасини ўз қўл остига олишни истаб қолади. Темучин ақлли, у буни олдиндан кўрмаган бўлиши мумкин эмас.

Эски жароҳатлар ёғингарчилик кунлари азоб берганидай, юраги зирқирарди. Нилха-Сангун унинг қони, авлодининг давомчиси эди. Унинг ягона ўғли, бутун умри давомида хотиридан ўчмаган аёл дунёга келтирган зурриёти эди. Андаси Есугейнинг ўғли Темучин ҳам унинг учун ўғли Нилха-Сангун сингари севимли ва қимматли эди. У хоннинг чинакам, яккаю ягона дўсти эди. Ван-хон Темучиннинг оёққа туриб олишига ёрдам берди, у ҳам ўз навбатида ван-хоннинг оғир кунларида қўлидан келган ҳамма ишни қилди. Ван-хон ўз ўғлига ва тутинган ўғилларига ҳам кўп яхшиликлар қилди-ю, аммо бир нарсани – уларнинг чин дўст ва оға-ини бўлишларини удалолмади. Кўрмай қолди... Нилха-Сангун Жамуха билан иноқ-ку. Кейинги пайтларда улар жуда ҳам кўп учрашадиган бўлиб қолишган. Жамуха калтакланганидан кейин ақли кирган кўринади...

Чодирдан мавжланиб турган Тўла дарёси ярақлаб кўринади. Баланд ўтлар устида оппоқ капалаклар пирпираб учишади. Нариги, кулранг тусда кўринаётган қирғоқда қўйлар ўтлаб юрибди. Чодир атрофидаги ўрам сув қуйгандек жим-жит. Беозор ўтлаб юрган пода – кўчманчиларнинг хурсандчилиги, тинчлик – орзуси. Лекин саҳродаги тинчлик, ёз тунларига ўхшаш қисқа. У на ёшлигида, на улғайган пайтларида тинчлик нималигини билди. Ҳозир, қартайган пайтида ҳам йўқ. Бир умр курашди, эгардан қулади, яна от минди. Энди унинг ер юзидаги сафари ниҳояланиб қолган бир вақтда эса на ўзига ва на улусига тинчлик берди.

Чодирга Нилха-Сангун кириб келди. Текис ва тўла юзи ис-
сиқдан бўғриққан, яланг бошидаги сочлари тердан нам эди.
У ўрин ёнига чўкиб, соғлиғини сўради. Ван-хон ўтириб олиб,
олмахон кўрпасини томоғигача тортиб олди, йўталди.

– Ҳеч нарсa қилмайди. Яқинда тураман.

Ўғли бош қимириллатиб қўйди. У бошқа нималар ҳақида-
дир ўйларди. Калта, сийрак соқолларини тинимсиз сийпа-
лар, бемақсад кўзлари Тўланинг нариги қирғоғига тикил-
ган эди.

– Ўзинг соғмисан?

– А? Соғман, ота, соғман. – Нилха-Сангун қоровулларни
чақирди-да, уларни сал нарироққа бориб туришларини ва
чодирга ҳеч кимни яқинлаштирмасликни буюрди. – Гапла-
шиб олишимиз керак, ота.

Бу эҳтиёткорлик хонни безовта қилди. У қуён териси-
дан тикилган пайпоқ кийган оёқларини ўриндан туширди
ва ерга тўшалган нақшинкор наматга тиради. Ўғлига энга-
шиб, сабрсизлик билан сўради:

– Гапир...

– Мен сени безовта қилмоқчи эмасдим, ота. Лекин ўзим
бир дуруст фикрга келолмаяпман. Жамуха қаердандир, Те-
мучин хон ўғлини менинг Човур бека қизимга уйлантир-
моқчи, менинг Тусаху ўғлимни эса ўзининг Хожин бека қи-
зига куёв қилмоқчи эканини билиб олибди. – Нилха-Сангун
оғир хўрсиниб олди, бошини хам қилди-да, тан олди:

– Мен қўрқяпман, ота. Бу...

– Тўхта, мен ўзим бир ўйлаб олай.

Ван-хон ўринга ётиб, салқиган кўзларини кафти билан
ёпди. Қоройитлар ўз қизларини бутпараст қабилаларга
кўпам узатаверишмасди. Аммо бу галги бутпараст Жўжи
– Темучиннинг ўғли. Балким, икки улус қариндош бўлса,
бу уларни бирлаштирар, узоқ йилларга бир мақсад сари
боғлар. Болаларни унаштиришга қарор қилганида Темучин
шуларни ўйламаганмикин? Агар шундай бўлиб чиқса, эгам,
ўзинг унинг номини улуғ қил.

Ван-хон кўзини очиб, ёнбошига ўгирилди. Ўғли ўрин ол-
дида бесаранжом юрарди. У исиб кетган, яшил халатининг

ёқалари тердан ҳўл бўлиб, қорамтир тусга кирган эди. Кураклари усти ҳам ҳўл эди.

– Сен нимадан кўрқдинг, ўғлим? Сенинг болаларинг ва Темучиннинг болаларининг никоҳи ҳар иккала улусга ҳам яхшилик олиб келади.

– Аввалига мен ҳам худди сен каби ўйловдим. Мен Темучинни манмансираши учун ёмон кўраман...

– Сенларнинг қайси биринг кўпроқ манмансираган эканингни бир қарашда билиб олиш ҳам қийин.

Нилха-Сангун отасига ачинган кўйи қаради-ю, лекин койишига парво қилмади.

– Мен Темучинни ёмон кўраман-у, бироқ у билан на-ри-бери бўлиш ҳам менга ёқмайди. Шунинг учун ҳам сенга ўхшаган қарорга келувдим. Аммо Жамуха менинг кўзимни очди. Йўқ, уни бекорга сечен дейишмайди. У менга бундай деди: «Ҳозирча, сен, менинг отам тирик экансиз, бизнинг улусларимиз ўртасини келиштириб турасан».

– Жамуха тўғри ўйлабди. Мен тирик эканман, ҳаммаси яхши бўлади, ўғлим. Тирик бўлсам... – Ван-хон хўрсинди.

– Аммо у ҳозирдан, сен борлигингдаёқ, сендан ўтиб кетишга ҳаракат қилади. Кейин эса у менга ўз нўёнлари қаторида фармойиш бергиси келиб қолади. Мен ҳеч қачон унга бўйсунмайман.

Бу гапларда ван-хон учун ҳеч қандай янгилик йўқ эди. Аммо ўғли олиб келган Жамуханинг фикри унинг ўзиники билан бир хил чиққани, улусининг, ўғли ва набираларининг келажаги ноаниқ ва таҳликали эканидан далолат эди.

Нилха-Сангун чодир ёпинчиғининг бир учи билан юз ва бўйинлари терини артиб олди.

– Темучин сендан кейинги кунларга тайёргарлик кўряпти. У мени суриб ташлашга ҳаракат қилади. Лекин менинг ўғлиму сенинг набиранг Тусаху-чи? У ҳали ёш, кўндирса бўлади. Қизиғи шундаки, у ҳам тез катта бўлади ва ўшанда у Темучиннинг жиловида бўлишни маъқул кўради-ми, йўқми? Шунинг учун ҳам Темучин ҳозирнинг ўзидаёқ унинг қўл-оёқларини боғлаб ташламоқчи. Мабодо Тусаху бу тугунларни ечиб ташламоқчи бўлса – уни ҳам йўқ қи-

лади. Улусимиз кимнинг қўлига ўтади? Тусахунинг хотини – Темучиннинг қизига. Унақасига ҳам, бунақасига ҳам улус Темучиннинг қўлида... Мен билан Тусахуни йўлдан олиб ташлаш учун кўп вақт кетадими?

Бунинг учун бир жуфт чаққон қўл ва бир неча томчи заҳар бўлса етарли.

– Мен бунга ишонмайман. Темучин бунақа ўйлаши мумкин эмас! Булар айёр Жамуханинг уйдирмалари! – Ўғлининг даҳшатли гапларидан иссиғи кўтарилиб кетди. У халатини ечиб ўтир-да, қичқириққа ўхшаш овоз билан қайтарди: булар уйдирма! Жамуха тухмат қияпти, сен соддани алдаяпти. Сен Темучинни ёмон кўрганинг учун уни қоралайдиган ҳамма гап сенга хуш ёқади. Аммо чангни қанча тепага отсанг ҳам, у ерга тушади. Чироқни қанча пастга илсанг, нури шунча тепага кўтарилади.

– Эҳ, ота-а, – хафа бўлиб чўзилди Нилха-Сангун. – Мен сен ўйлаганчалик содда, ишонувчан эмасман. Мен энди ёш бола эмасман ва дарахт соясини душман демайман.

– Аммо қирғийни каккудан ажрата олмайсанам.

– Ажрата оламан. Бошида мен ҳам, Жамухага ишонмадим. Кейин кел, текшириб кўрай-чи, дедим.

– Буни қанақа қилиб текшириб бўларкан?

– Мен Темучиннинг ҳузурига одам жўнатиб, сенинг оғир ётганингни етказдим.

– Менинг касалимга нима бўлибди? – Ван-хон борган сари қизишарди.

– Ўзинг қара. Сен доимо Темучин мени ўз ўғлимдай яхши кўради, деб айтасан. Мен билан тенглаштирасан. – Яширин алаmidан Нилха-Сангуннинг овози титраб кетди. Сенинг бетоб эканингни эшитганимда, мен учиб келган бўлардим. Темучин ҳам учиб келяпти-ю, аммо бир ўзи эмас. Ўғли билан қизини ҳам олиб келяпти. Сени кўргани эмас, сен тирик-лигингда ўз мақсадини амалга оширишга улгуриб қолиш учун келяпти. Мен билан келиша олмаслигини билади-да. Ўзинг билан ишни битирмоқчи. У сенинг юрагингга шунчалик яқин экан, унга ёрдам бериб юборгин, ота. Мен ҳам, болаларим ҳам сенинг иродангга бўйсунамиз...

– Ўғли билан қизини олиб келаётгани ростми?

– Эртага улар шу ерда бўлишади. Сен уларни бағрингга босиб кутиб олишинг мумкин.

Хонни титроқ тута бошлади. Халати ёқасини томоғигача тортиб олиб, Нилха-Сангунга кетавер ишорасини берди. У кетмади. Отасининг халати устидан кўрпани тортиб қўйди, қайноқ сут олиб келиб ичирди, кейин анча пайт юмалоқ бошини қўлларига тираб, индамасдан отасининг оёқ томонида ўтирди. Унинг кўзлари маъюс эди.

Ван-хоннинг чаккаларига оғриқ турди. Бирон нарса ҳақида ўйлаш оғир эди.

Темучин эртасига эрталаб етиб келди. Йўлдан келди-ю, дам олмай, кийимларини ҳам алмаштирмасдан хон чодирига келди. Малла соқол-мўйлови, чаккаларидаги сочларини куёш куйдиргандек. Кучли елкаларини букчайтирганича, шошмасдан хон ўрни яқинида тўхтади, аста тиз чўкиб, қайноқ пешонасини хон отасининг озғин, қон қочган қўлига босди. Бошини кўтарди. Унинг кўзларида самимий дард-кашлик бор эди. Ван-хон унга тикилиб тураркан, шубҳали ўйлари нари кетди.

– Ёвуз руҳлар сенинг танангни эзмасин. Сенинг дардларинг менга ўтсин, – деди секингина Темучин.

Ван-хон кучсизгина жилмайди.

– Менинг дардларимни олмай қўя қол, ўғлим. Менинг ёшимга кирсанг, ўзингнинг касалларинг ҳам ортиқчалик қилиб қолади. Яшаб ўтилган йиллар одамларга ожизликдан бошқа ҳеч нарса олиб келмайди.

– Хон-ота, йиллар одамга донишмандлик ҳам олиб келади.

– Кучсиз одамнинг ақли нима бўларди? Отсиз жангчининг ўзи.

– Хон-ота, сенинг донишмандлигинг мен учун от ҳам, қилич ҳам, қалқон ҳам бўлди...

Темучин мулоҳаза билан ўтган кунларини кўз олдига келтиргандай гапирарди. Мана шу мулоҳазалилиги унинг сўзларини алоҳида салмоқли қилар ва улар ван-хоннинг юрагида акс-садо бериб, ўрнашиб қоларди. Жамуха билан

Нилха-Сангун Темучин ҳақида нималар дейишмасин, у шу одамни яхши кўради.

Нилха-Сангун юзи қорайиб, тунд аҳволда бошини сал энгаштирганча бир чеккада қовоғи остидан Темучинга қараб турарди. Бўйнидаги кўкимтир томири уриб тургани аниқ кўзга ташланарди. Ван-хон ундан юзини ўгириб, хўрсиниғини босди.

– Хон-ота, сен туриб кетасан. Отинг туёқлари ҳали қанчалаб майсаларни топтаб ўтади.

Темучиннинг қўли кўрпа устида, хоннинг кўкрагида ётарди. Бармоқлари кучли ва узун, қаттиқ тирноқлари бўртиб чиққан. Ван-хон беихтиёр бу қўлларни ўғлининг томоғига чамалаб кўрдию ингроғини босиб, тишини тишига қўйди.

– Мазанг қочяптими, хон-ота?

– Йўқ. Оёғимнинг томири тортишди.

Темучин кўрпани очди.

– Қайсинисини?

Мана буниси.

Куён терисидан қилинган пайпоқни ечиб олиб, Темучин хон-отасининг оёғини силаб кетди. Ван-хон унинг бармоқларига қарамасликка ҳаракат қиларди. Балким Жамуха ҳаммасини тўқиб чиқаргандир, балким Темучиннинг ўйларида ёмонлик ҳам йўқдир, лекин Нилха-Сангун барибир, ундан узоқроқ юргани яхши.

– Болаларинг анча катта бўлиб қолишгандир? – сўради хон барибир очилиши керак бўлган гапни тезлаштириб.

– Мен катта ўғлим ва энг яхши кўрган қизимни сенга кўрсатгани олиб келдим.

Уятчан, кўзлари мулойим ва меҳрибон Жўжи ҳам, кичкина ва дадил Хожин бека ҳам ван-хонга ёқди. Набираларига булардан ортиқ куёв ва келинни топиш қийин...

– Хон-ота, менинг болаларим, сенинг набираларинг бор... – Темучин ўриннинг бир четига ўтирди ва хоннинг қўлларини кафтига олди. – Улар сен ва менинг отам бошлаган ишларни давом эттиришлари керак...

У ўзи бошлаган фикрни хон-отаси давом эттириб кетади, деб кутдими, биров жим қолди. Аммо ван-хондан ташаббус чиқмади.

– Хон-ота, ўтларнинг қуруқ уруғларини бўронлар учирма қилганидек, одамларнинг умрлари ҳам учирмаларга учрайди. Насл-насабининг тайини йўқ одамлар худди ўтлар уруғларига ўхшаб, қаерга тушсалар, ўша ерда илдиз отаверадилар. Бироқ қариндошлари бор одамларнинг иши бўлак. Ҳаёт бўронлари уларни қаёқларга учирма қилмасин, улар барибир ўғил ўз отаси-онаси, ака уканинг, ота болалари ва эр хотини олдиға қайтиб келаверади. Шунақа хаёллардан кейин мен бундай ўйладим, хон-ота: агар менинг ва сенинг оилаларимизни қариндошлик ришталари боғлаб турса яхши бўларди.

– Кимға яхши бўлади? – Нилха-Сангун очик-ойдин душманлик билан сўради.

– Нима бўлмасин, бизнинг болаларимиз бирға, улусларимиз ёнма-ён бўлишарди...

– Сен бўлса шу улусларнинг жиловини ўз қўлингға олардинг, – қўшиб қўйди Нилха-Сангун.

Темучиннинг кўзларидан яшил учқунлар отилиб кетди, ўнг қўлининг бармоқлари бирин-кетин кафтиға букилиб, салмоқдор муштға тўпланди-да, босим зўридан тош қотди. Кейин секингина, гўё истамаган ҳолда яна бўшашиди.

– Нилха-Сангун, эртаға мен ёки сен билан нима бўлишини ким айтиб бера олади? Бизнинг ёшимизда одамлар ўзлари эмас, фарзандларининг келажағи ҳақида қайғурадилар. Ёки мен нотўғри гапиряпманми, хон-ота?

– Отамға хиралик қилаверма! – бақирди Нилха-Сангун. – Болалар меники, лекин сен мен билан гаплашишни ҳам хоҳламаяпсан. Ўзингнинг тилёғлама сўзларинг билан касал ва бемажол отамнинг бошини айлантириб оламан, деб ўйлаяпсанми? Уялсанг бўларди!

– Биз сен билан ҳали гаплашамиз...

Ван-хоннинг назарида Темучиннинг овозида яширин пўписа бордек туйилди. Йўқ, буларнинг ўртасини тинчи-тиб бўлмайди. Бўлмайди. Ҳеч қанақанги қариндошлик Нилха-Сангун билан Темучинни дўстлаштира олмайди.

– Хон-ота, мен сенинг донолигингға умид қиламан. Сенинг гапинг мен учун ҳар доим, саҳро бўронида адашган йўловчининг кўзи тушган машғала ёруғлиғидай бўлиб келган.

– Темучин. Мен ростдан ҳам касалман, кучим йўқ. Бу гапни сен бемаврид бошлаб қолдинг.

Темучин секингина қаддини ростлади. Машак мўйловлари титраб, кўзлари қисилди. У тушунди: бу рад жавоби эди.

– Биз кейинроқ гаплашиб оламиз. Сал нари туриб... – шошилиб қўшиб қўйди ван-хон.

Лекин Темучин, энди уни эшитмасди, чамаси.

V

Миркитлар хор-туматларни ўз ҳолларига қўйишмасди. Дайдихул-Сохорга чопарлар жўнатаверар, бир гал катта ваъдалар, бир гал эса пўписалар қилиб, Тўхта-Беки ёнида туриб жангда иштирок этишга чақираверишарди. Ўз отасининг васиятларига содиқ турган Дайдихул-Сохор эса миркит нўёнларининг шилқимликларини рад этиб келарди. Наригилар бўлса, баттар қилишарди. Энди чопарларнинг сўзларида ваъдалар камайиб, пўписалар салмоқлироқ бўлиб борарди. Ниҳоят, Дайдихул-Сохорнинг қайсарлиги Тўхта-Бекини қутуртириб юборди. Тайр-Усун бошчилигидаги мингга яқин қўшин Селенга бўйлаб пастлаб, унга қуйиладиган Ўданинг ёнига келиб тўхтади. Тайр-Усуннинг элчиси талаб қилди: хор-туматлар ўзларига Тохта-Бекининг ҳукмдорлигини тан олишлари керак. Агар бу сафар ҳам қаршилик қилсалар бутун аҳоли қириб ташланади, қулларга айлантирилиб, миркитлар овулларига тарқатиб юборилади.

Элчини кузатар-кузатмас, Дайдихул-Сохор ҳамма жангчиларини тўплади ва қолганларга ўрмон ичкарасидаги овлоқ ерларга кўчиб кетишни буюрди.

Хор-тумат жангчилари Ўда оқими бўйлаб пастлай бошлашди.

Чиледу Дайдихул-Сохор ва Бўтахой-бақалоқнинг ёнларида борарди. Ўрмон сўқмоқларида отлар туёқлари остида шох-шаббалар қирсилларди. Дарахтлар узра қарағай қарғалари учиб юришарди. Атрофда қарағайнинг қуёш қиздиргандаги мум ҳиди ва игнабарглиларнинг ўткир иси анқиб

турарди. Чап, ўнг тарафдаги дарахтлар таналари орасида отлиқ жангчилар, уларнинг ортларидан келаётган пиёда ўқчилар кўриниб қоларди. Чиледу уларни кўздан кечираркан, бошини чайқаб қўярди. Хор-туматлар миркитларга етишларига анча бор... Бу ёғи қанақа бўларкин? У секингина Дайдихул-Сохорнинг қўлидан туртиб қўйди.

– Сен чиндан ҳам Тайр-Усун билан уришмоқчимисан?

– Нимадан безовталаняпсан?

– Миркитлар – устомон ва қўрқмас жангчилар бўлишди. Уларнинг ҳар биттаси от устида катта бўлган, қиличларини худди чўпонлар қамчисини ўйнатгандек ўйнатишади.

– Эшитяпсанми, Бўтахой, у бизнинг жангчиларимизнинг шуҳрати ва ботирликларидан шубҳаланяпти.

Бўтахой отини секинлаб, эгар устида ўгирилди-да, савол назари билан Чиледуга қаради.

– Мен уларнинг ботирликларию шавкатларига шубҳа қилмайман. Аммо бизнинг ҳамма жангчиларимиз ҳам отлиқ эмас, қиличлари ҳам етарли эмас-да.

– Э, Чиледу, бизнинг шундай қуролимиз борки, уни кўриб миркитларнинг қочишга тушиб қолишади. Дайдихул-Сохор муғомбирларча қулиб қўйди-да, қўлини хотинининг бақувват елкаларига қўйди. – Хотиним Бўтахойни олдинга чиқариб қўямиз, уни кўриб эси чиқиб кетган миркитлар битта-ма-битта йиқила бошлайдилар.

Бўтахой-бақалоқ қўлини мушт қилиб, эрига пўписа қилиб қўйди. Унинг белида оддийгина ёғоч қинга солинган оғиргина қилич, бир одам бўйичалик келадиган тол садок осиялиқ эди. Унга ҳар доим энг катта отни эгарллаб беришса ҳам, узоққа бормас, тез орада алмаштиришга тўғри келарди. Ҳазиллашибми, балким чиндан ҳам шундай бўлганми, эри гапириб юрарди: бир куни хотини ов қилгани ботқоқликка борибди. Оти қорнигача ботиб кетибди. Бўтахой уни лойдан чиқариб олиб, елкасига ортганича қуруқликка кўтариб чиқибди.

– Агар миркитларни шунақа осон қўрқитиб бўлганида эди! – Чиледунинг оти шундоққина қарағайга яқин ердан ўтди, тиконли шох унинг бўйнини тилиб ўтди.

– Миркитлар шунчалик кучли экан, нима учун Темучинни енга олишмайди? – кулгини бир четга суриб сўради Дайдихул-Сохор. – Нима учун ҳар сафар ундан калтак еяверадилар?

– Ҳозир Темучиннинг қўшини жуда катталашиб кетган.

– Ҳозир. Лекин сенинг ўзинг айтган эдинг-ку, Темучин қувғинда бўлган, аҳволи жуда ҳам ожиз бўлган, деб. Ёки у Тўхта-Бекидан ҳам, бошқа душманларидан ҳам ақллироқ ва қўрқмасроқми?

– Билмадим. Балким шунақадир. Бироқ у фақат қўрқмаслигию ақли билан ғалаба қозонмайди. У одамларга тинчлик, осуда ҳаёт ваъда қилади ва одамлар унга эргашишади.

– Нима ваъда қилишни билади. – Дайдихул-Сохор қайин баргини узиб олиб, оғзига солди, чайнаб кўриб, тупуриб ташлади. – Биз ҳам ўз тинчлигимизни ўйлаб, Тўхта-Бекига ҳам, Темучинга ҳам, бошқа ҳар қандай нўёнга ҳам қўшилмай келамиз. Агар иш уришишгача борса, хор-туматлар ўзини кўрсатиб қўяди. Бизнинг жангчиларнинг темир дубулғалари йўқ, уларнинг кўкракларини пишиқ совутлар ҳимоя қилмайди. Лекин уларнинг ҳар бирининг ўқ-ёйи бор. Мерганликда ким ҳам хор-туматларга тенг кела оларди? Биз болаликдан кийикларни чопиб кетаётганида уришни ўрганганмиз, қушларни парвозида нишонга олганмиз. Буғуни ҳам, айиқни ҳам нақ юрагини пойлашга устамиз.

– Бу менга маълум.

– Лекин сен бошқа нарсани билмайсан. Сахро одамлари бизнинг ўрмонларга кирганда кар ва қўр бўлиб қолишади. Дарахтлару қоялар, дарёлару ботқоқликлар бизнинг жангчиларимизга айланишади.

Ўданинг бир кечуви олдида Дайдихул-Сохор одамларини тўхтатди. Отлиқлар отларини эгардан бўшатишар, сояроқ жойларда майсаларга ёнбошлашарди. Чиледунинг ёнига Олбор келиб, қулоғига шипшиди:

– Миркитлар яқиндами?

– Яқин, ўғлим. Қўрқяпсанми?

– Йўқ, ота, асло.

Аммо Чиледу ўғлининг безовталиги, қалбида қўрқув ҳам, сабрсизлик ҳам ғалаён қилаётгани, кўнглидаги аралаш-қу-

ралаш ҳисларни яширишга уриниб, ўзини олғир жангчи сифатида кўрсатишга бўлган иштиёқини сезиб турарди.

– Агар, уришишга тўғри келиб қолса, Олбор ўғлим, менга яқинроқда бўлгин.

– Хўп, ота, – рози бўлди у ва тезгина кўна қолиши кўрқаётганини билдириб қўйиши мумкинлигидан чўчиб, белидаги қиличини шитоб суриб қўйди. – Кўрамиз, миркитларнинг суяклари мустаҳкаммикин, йўқми!

Чиледунинг юраги изтиробга тўлди. У Олборнинг ҳақиқий отаси эмаслигини ўғли билмайди. У мана шу миркитлар орасида ҳақиқий отаси, туғишган укалари бўлиши мумкинлигини ҳам билмайди. Олборнинг қиличи ўшаларнинг бирининг бўйнига тушмайди ёки унинг ўзи отаси ё акасининг қиличидан қуламайди, деб ким ҳам айта оларди. Ер юзида одамнинг ақли бовар қилмайдиган нима ишлар бўляпти ўзи? Нима учун мангу осмон довуллар тушириб, ёвузликнинг пайини қирқиб ташламайди?

Дайдихул-Сохор қабила оқсоқолларини кенгашга тўплади. Узоқ давом этмаган суҳбатдан кейин Бўтахой бошчилигидаги камончиларни икки тоғ ўртасидаги тор йўлакка жойлаштириб, отлиқларни миркитларга пешвоз қўйишга келишдилар.

– Сен Тайр-Усун билан гаплашиб кўрмоқчимасмиан? – сўради Чиледу Дайдихул-Сохордан. – Қон ютиб ерда ётгандан, мунозарада томоғингни йиртганинг маъқул.

– Тайр-Усуннинг қулоғига ақл овози кириши маҳол. У менинг қуруқ гапларимни эшитиб, отини орқасига буриб кетмайди.

– Дайдихул-Сохор, ҳар қандай тошни майдаласа, ҳар қандай одамни гапга кўндирса бўлади.

Гапираётган гапларига Чиледунинг ўзи ҳам унчалик ишонмасди. У юраги тубидаги оғир юк билан ёруғ ўрмон ичида от чоптирар экан, жангчилар орасидан ўғлини қидирар, кўриб қолганида эса унга қўл силкиб, қувватлаб қўярди.

Уларни кутиб турган миркит олғинчилари ғимирлаб қолишди. Тайр-Усун ўз қўшинини очик тепалик устига сафлабди.

Дайдихул-Сохор ва Чиледу дарахтлар остида тўхташди. Чиледу кафтини кўзи устига қуёшдан пана қилиб олиб, қимир этмай турган миркит жангчиларига тикилиб тураркан, эски, унут бўлиб қолган кўркув, баданини бир жимирлатиб ўтди. Лекин у энди ўз ҳаёти учун эмас, ўғли ва юрагига яқин бўлган барча хор-туматлари ҳаёти учун хавотирда эди.

– Дайдихул-Сохор, рухсат бер, мен Тайр-Усун билан гаплашиб кўрай.

Дайдихул-Сохор шундоқ юзига тушиб турган қуёшдан кўзларини қисиб олганча, ташвиш ичида отнинг ёлларини ғижимлаб турарди.

– Бирга борамиз. – Дайдихул-Сохор жангчиларига ўғирилди: – Ҳушёр бўлиб туринглар.

Ўрмондан отларини секин юргизиб чиқишди. Дайдихул-Сохорнинг кулранг оти тошга қоқилиб тушди. Бу яхшилик белгиси эмасди. Дайдихул-Сохор жаҳл билан жиловни тортиб, отнинг тик бўйнига қамчи солди. От пишқирганича ёнбоши билан юриб кетди.

Миркитлар қўшини сафи ўртасидан очилиб, жангчилар орасидан Тайр-Усун чиқиб келди. Унинг озғин юзини ажин босиб кетган, аммо ола кўзлари ҳали навқирон, ўткир қараш билан боқиб турарди. У Чиледун таниб қолиб, ҳайронликдан оғзини очиб қолди-ю, бироқ шу заҳоти тишини тишига босган эди, лаблари ёнига чуқур чизик тушди. У Дайдихул-Сохорга ўғирилди:

– Сен ўз одамларингни шавкатли Тўхта-Беки байроғи остига саф тортиш учун олиб келиб, жуда ақлли иш қилибсан.

– Йўқ, Тайр-Усун. – Дайдихул-Сохор эгар устида қоматини тик қилиб ўтирди, ўнг қўлини эгар қошига қўйди. – Биласизлар-ку, бизнинг ерларимиз жуда кенгу аҳолимиз кам сонли. Агар мен одамларимни сизларга берсам, боболаримиз ўчоқларини ким ҳимоя қилади?

– Унда нимага келдинг? – Тайр-Усун сал олдинроқ чиқди. – Ёки сен менинг элчиларим айтган гапларини тушунмадингми?

– Мен ҳаммасини яхши тушундим. Шунинг учун ҳам мен бу ерда ўз жангчиларим билан турибман. Биз уруш қила-

миз. Лекин ундан аввал айтмоқчиман: кетинглар. Биз сизлар билан узоқ йиллар аҳил яшадик, ёмонлик қилмадик. Агар қайтиб кетсангизлар, яна ҳаммаси ўшандай қолади.

Тайр-Усун заҳарханда кулди.

– Сизлар ўрмон ичига кириб олиб, дунёда нима ишлар бўлаётганидан беҳабарсиз. Ҳеч қайси қабила эскича яшай олмайди. Сизлар ё биз билан кетасиз ёки Темучин хон сизларни ўз сиқувига олади. Балким, унга тобеликка ўтиб олгандирсизлар? Мен бу ерда Чиледуни кўриб турибман. Одамларнинг гапларига қараганда у хоннинг хизматида эди-ку.

– Мен унга хизмат қилганим рост. – Чиледу Тайр-Усуннинг жаҳлини чиқармаслик учун юмшоқроқ қилиб гапирди. – Энди ота-боболарим юртига қайтиб келдим...

– Хон сени қўйиб юбордими? – Унинг гапини бўлди Тайр-Усун.

– Мен ундан қочиб келдим.

– Сен хонни сотибсан! Сен таги паст, аввал бизни сотдинг, кейин хонни сотдинг. Дайдихул-Сохор, кимни дўст қилиб юрибсан? У сени ҳам худди бошқалар каби сотади-ку. У ўзининг гапларини сенинг қулоғингга қуйиб қўйибди. Дайдихул-Сохор, сен унинг овози билан гапиряпсан!

– Тайр-Усун, биз бу ерга қозонингдан гўшт ўғирлаган куллариини тергагандек, қоралашларингни эшитгани келганимиз йўқ. – Дайдихул-Сохор қовоғини уйди. – Биз кетдик. Сен ҳам йўлга отлан.

У орқасига ўгирилиб, кета бошлади. Чиледу ҳам ўгирила бошлади. Тайр-Усун ўз одамларига бир нима деб бақирди. Бир неча жангчи сафдан чиқиб, отига қамчи урди. Чиледу қиличини суғуриб, ёнбошдан келаётган жангчини йиқитди-да, Дайдихул-Сохорга бақирди:

– Чоп!

Аммо у қочишга тушмай, қиличини яланғочлади-да, бир миркитнинг бошини чопиб ташлади, иккинчисини эса кўкрагига уриб қолди. Миркитлар довдирашга тушдилар. Чиледу Дайдихул-Сохор билан қувғинчилардан нари кетишга муваффақ бўлишди. Бироқ энди уларнинг бошлари узра

Ўқлар визилларди. Чиледу ўгирилиб қараганди, кетларидан барча миркитлар қувишга тушганларини кўрди. Ҳам-маларининг қўлларида ўқланган камонлари.

Ўрмонга кириб яширинишларига бир неча қадам қолганида Дайдихул-Сохорга ўқ тегиб, елкасига ўрнашди. У кескин энгашиб, қўлидаги қиличини тушириб юборганича эгар устидан қулади. Чиледу уни суяб қолди, елкасидаги ўқни тортиб олди. Ўрмондан уларга қараб келаётган хор-туматлар ёнларидан ҳайқириб ўтиб кетишди. Орқада жанг бошланиб кетди.

Ўрмон ичкарисига кириб, Чиледу Дайдихул-Сохорни отдан тушириб, ерга ётқизди. Унинг оғзидан қон кўпириб чиқар, бир нима демоқчи бўларди-ю, гапи қовушмасди.

Олишув овози яқинлашиб келарди. Хор-туматлар ўрмон ичкарисига қараб чекиниб келардилар. Чиледу Дайдихул-Сохорни олиб, отга минди. Унинг мақсади биттагина эди – Дайдихул-Сохорни қутқариб қолиш. Шунинг учун ҳам, у жангни, унинг қандай якун топишини ўйлаб ўтирмай, отини торгина бир сўқмоққа солди-да, камончилари билан қолган Бўтахой томонга чоптирди. Манзилига етиб келганида, Дайдихул-Сохорни кўтариб олиш учун кўплаб қўллар чўзилди. Уни наमत устига ётқазишди. Чиледу унга энгашди.

Дайдихул-Сохор ўлган эди.

Бўтахой-бақалоқ келди. Худди ёш болани кўтаргандай, эрини қўлига даст кўтарди. Қулоғини кўкраги устига қўйди. Лаблари думалоқлашди-да, ичидан ўкроқ отилиб чикди:

– Ў-ў-ў!

У эрини оҳистагина жойига қўйиб, секингина қаддини ростлади ва жанг суронлари эшитилаётган томонга қаради... Кўзлари қоп-қора тусда алангаланарди.

Миркитлар сиқиб келаётган хор-туматлар чекинишарди. Икки тоғ ўртасидаги торгина йўлакда улар отларидан тушишар, тик қояларга тирмашар, яшириниб олган камончилар орқасига ўтиб олишга ҳаракат қилишарди. Чиледу бир унгур ортидан ҳар бир отликни кузатарди. Уларнинг орасида Олбор кўринмасди. Сўнгги хор-туматлар ҳам от

чоптириб ўтдилар. Йўлакдан ғалаба ҳайқириқлари билан, ўз ажалларига рўбарў бўлиб миркитлар ёпирилишди.

Чиледу тушунди: у ўғлини энди ҳеч қачон кўрмайди.

VI

Тўнғиз йили¹ ҳамма қабилаларнинг нутуғларига катта балолар олиб келди. Ҳеч кутилмаганда баҳор эрта келиб қолди. Аввалига кунлар исиб, қорлар эриб, ҳамма ерлар муздан туша бошлади. Лекин кетидан яна қаттиқ совуқ туриб, саҳро муз ойнаси тагида қолиб кетди. Ҳайвонларнинг туёқлари остида музлар синар ва ўткир тиғга айланиб, чорванинг оёқларини кесиб юборар, пода ортидан қонли излар қоларди.

Чорва ва уюрлар камайиб, бўрию қузғунлар семира бошлади.

Ялама изғирин сингари саҳро бўйлаб миш-мишлар тарқала бошлади. Одамларнинг оғир гуноҳлари сабабли осмон биздан юзини ўгирибди: қадим тартиботлар бузилган, одамлар яхшилик руҳларига эмас, алдам-қалдам ишлари ва шафқатсизликлари туфайли бошқалар устига чиқиб олган, боболар ўғитларини топтаётганларга сиғинишмоқда... Буюк очарчилик яқинлашиб келаётган эмиш. Қабилаларнинг чорва подалари ва отлар уюрлари битта қолмай қирилиб кетармиш, одамлар йиртқичларга ўхшаб бир-бирларини еб жон сақлашар эмиш.

Шу сингари миш-мишларни тарқатаётганида қўлга тушган одамларни Темучиннинг навкарлари қамчилар билан савалашар, калтаклашарди. Шомон Теб-тангри ўрамларда юриб дуолар қилар, қўй куракларида фол очиб, одамларга яқин орада юз йиллардан бери бўлмаган фаровон замонлар келишини айтиб, башоратлар қиларди. Бироқ на навкарларнинг қамчилари ва на шомоннинг башоратлари одамлар кўнглини эгаллаб олган қўрқувни ўчира оларди. Фақатгина саҳронинг муз қатламини эрита бошла-

¹ Тўнғиз йили – 1203 й.

ган баҳорнинг илиқ шабадаларигина одамларга сал-пал хотиржамлик олиб келди.

Аммо миш-мишлар қиладиганини қилиб бўлган эди. Бу гўёки кичкинагина қум зарраси ўрнидан силжиб, кетидан катта-катта харсангларни етаклаб тушишига ўхшарди.

Баҳорги кўчиш олдидан Темучиндан олтита ўрам ажралиб кетди. Улар орасида ўзининг қариндошлари – Ўлтон, Хучар ва Дўритой-Ўтчигиннинг ўрамлари ҳам.

Улар Жамуханинг ҳузурига келишди. Лекин нўёнларни анчадан бери ўзига оғдириб юрган Жамуха уларни кўрқиб қаршилади. Аслида бу кўрқиши ясама бўлиб, унинг ичи шодликдан яйрарди. У андасининг куни тугаганини кўриб турарди. Бироқ бу ўз-ўзидан бўлмас, ҳали анча ҳаракат қилиши керак эди.

Худди гапини Темучин эшитиб қолишидан кўрққандек, Жамуха атрофга аланглаганча нўёнларга деди:

– Менинг кўп чорвам нобуд бўлди. Одамларим оч. Андам сизларни олиб кетгани келса, менинг ҳолим нима бўлади?

– Сен бизни алдадинг! – бақирди Ўлтон.

– Ўзингиз бемаҳал келдингиз. Лекин мен сизларга кўмаклашаман. Нилха-Сангуннинг ёнига боринглар.

Нўёнларнинг бошқа чоралари йўқ эди – кетишди.

Ван-хон касалдан турган, лекин ҳали ҳам ҳолсиз эди. Осойишта бир ўрамда ёлғиз ўзи яшарди. Хонликни унинг ўғли бошқарди. Отасининг тазйиқларисиз, ўзи мустақил иш юритаётганидан у маст эди. Жамуха эса унинг раҳбарлиги қоройитлар учун айна муддао эканини айтиб, бор кучи билан уни шунга ишонтиришга ҳаракат қиларди. Шу йўлда у бир қанча вақт илгари найманларга қочиб ўтган Жағамбуни ҳам қадрдон нутуғига чақиртириб келди. Шунинг учун ҳам у андасидан қочиб келган нўёнлар билан бирга ўзи Нилха-Сангуннинг ҳузуригача келди.

– Темучиннинг нўёнлари тўда-тўда бўлиб кетиб қолиш-ётган эмиш. Энди унинг бегона улуслар ҳақида ўйлашга вақти ҳам бўлмаса керак, – деди Жамуха муғомбирона кулгисини яшириб.

Жамуха Темучин ўз қочоқ нўёнларини, хиёнатчи қариндошларини қайтаришларини зудлик билан талаб қилиб туриб олади, деб кутарди. Нилха-Сангун бўлса, шуҳратпарастлиги ва такаббурлигига бориб, бу илтимосни рад қилади, деб ўйларди. Темучин уруш очади-ю, мана шунда уни мағлуб этамиз, деб режа қиларди. Заҳарли илонни бошқаларнинг қўли билан янчиш яхшилигини Жамуха анча олдин тушуниб олган эди.

Аммо вақт ўтиб борар, Темучин бўлса Нилха-Сангуннинг олдида чопарларини юбормас, ўзини ҳеч нарса бўлмагандек тутарди. Майсалар кўтарилиб қолган, қиши билан ориқлаб қолган чорва тўлишиб борарди. Қочоқ нўёнлар ван-хоннинг ўғли қаноти остида тинчланиб қолишган, Нилха-Сангуннинг ўзи ҳам ўз кучига ортиқ бино қўйган кўринарди. Жамуха ҳамма ўйлаган режалари барбод бўлишидан чўчиб қолди. Темучин ўзини ўнглаб олиб, Нилха-Сангунни бир зарб билан енгади, деган хавотирга тушди.

У яна Берка-элатга, Нилха-Сангуннинг ёзги қароргоҳига қараб йўл олди. Йўлакай ўзи билан Ўлтон, Хучар ва Дўри-той-Ўтчигинларни ҳам етаклаб олди. У йўл бўйи индамай келар, бу эса нўёнларни ваҳимага соларди.

Нилха-Сангун катта овга отланиб турган, ёзги чодирини олдида бир қанча навкарлар тўпланаётган экан. Ҳаммалари хурсанд, Нилха-Сангун отасининг ўрнига ўтириб олган, думалоқ бошини салмоқ ва виқор билан буриб қарар, овга тайёргарликнинг бориши ҳақидаги маълумотларни эшитиб ўтирар, оталарча кулиб кўярди. Жамуханинг жони-пони чиқиб кетди: ўпирилаётган қирғоқда ўтирган мана бу аҳмоқнинг оёқларини ўйнатишини қара...

– Нилха-Сангун, кўнгилхушликнинг вақtimi, ҳозир? Оёғинг остида илон ўрмалаб турганда осмондаги булутларга тикилиб бўлмайди, дейишган-ку.

– Агар сен Темучин ҳақида гапираётган бўлсанг, хавотиринг ўринсиз. Мен ўз одамларимга унинг улусидан кўз узмасликларини буюрганман. У ярадор бўри сингари ўз уясидан ташқарига бир қадам қўйишга кўрқиб ўтирибди.

– Сен унинг жароҳатлари битишини кутиб ўтирибсанми? Нилха-Сангун жавоб бермади, қовоқларини уйди. Дўритой-Ўтчигин мийиғида кулиб қўйди.

– Ачиган сут кўпчиб бориб, қаймоғини тукиб ташлайди-да, фақат зардобини қолади.

– Сиз қаймоғимисиз?

– Уни ким хон қилиб кўтарди? – Мағрурона бошини кўтарди Дўритой-Ўтчигин.

– Мақтанишга топган нарсангни қара! Жим ўтирсанг бўларди. Ҳаммангиз ўз қўлингиз билан уни хонликка кўтардингиз. Фақат менгина андамнинг ичидагини кўра олдим. Сизлар бўлса менинг гапларимни эшитишни хоҳламадингиз. Ҳозир Нилха-Сангун ҳам шундай – эшитгиси келмаяпти.

– Жамуха, мени кўрқитмагин! – Нилха-Сангуннинг жаҳли чиқди. – Мен сени эшитяпман, лекин ўзимнинг ҳам каллам бор-ку. Мен Темучиннинг тўй ҳақидаги режаларини йўққа чиқардим. У индамай аламини ичига ютиб юборди. Мен мана бу ҳурматли нўёнларни ўз ҳимоямга олдим. Темучин яна жим. У билади: мени отамга ўхшаб эритолмайди, баъзи бир одамларга ўхшаб кўрқитолмайди ҳам... Думини қисиб қолган.

– Баланд овозда ҳурийдиган ит камдан-кам тишлайди. Темучиннинг индамай ўтирганидан кўрк, Нилха-Сангун. Сен жайронлару қулонларни қувиб юрган пайтингда у найманлик Таян-хон билан апоқ-чапоқ бўлиб оляпти. Темучин ҳеч қачон кечирмайди. У бу ерга ҳам келиб, улусингни ағдар-тўнтар қилиб, мана бу нўёнларнинг бўйинларига арқон отганида, сенинг бўйининг ҳам унга илашиб қолади.

– У ростдан ҳам найманлар билан тил бириктиряптими? – Хавотирланиб сўради Нилха-Сангун.

– Қасам ичаман! Менга буни найманларнинг ўзлари айтишди, – Жамуха киприк қоқмай ёлғон гапирди.

– Бунга ишонаман. – Нилха-Сангун индамай қолди. – Лекин ҳозир Темучин жуда ҳам ночор, найманлар унга ёрдам беришлари мумкин эмас. Мен Таян-хонга ўз элчиларимни жўнатиб...

Жамуха қизларникидай киприкларини ҳорғин юмиб қўйди. У шу тобда мана бу нўёнларни ҳам, мана бу мақтанчоқ Нилха-Сангунни ҳам кўрарга кўзи йўқ эди. Шунақа одамлар билан бир иш қилиб бўлармиди?!

– Менинг ишим огоҳлантириб қўйиш – арқон сизларнинг бўйинларингизга тортиляпти. – Жамуха туриб, халатини текислади. – Бўйинларингизни эҳтиёт қилиш ўз ишингиз. Мен кетдим...

Ўлтон ўрнидан турди.

– Сен бизни алдаб олиб келдинг, балога рўпара қилиб, энди қочяпсанми!

– Бунни болалигидан биламан. Жамуха ўшанда ҳам шунақа эди. – Хучар эшитиларли қилиб пўнғиллади.

Дўритой-Ўтчигин кичкина қўлларини осмонга кўтарди.

– Жанжалларингиз билан осмоннинг ғазабини кўзғаманг!

– Ким жанжаллашяпти? – Жамуха такаббурлик билан қўлларини белига тиради. У босиқликни унутиб, энди аламини ола бошлади: – яқиндагина мана шу Ўлтон юз-кўзига ёшларини ишқаб, Темучиннинг ўзбошимчалигидан аччиқ зорланган эди. Энди бўлса, уни мен алдаб олиб келган эмишман. Хучар ўтган йиллар ичида Темучиннинг атрофида кучук болага ўхшаб думини ликиллашиб юриб, отасидан қолган ҳамма нарсасидан айрилди. Менда нима айб? Авлоднинг каттаси ва амакиси бўлган Дўритой-Ўтчигинни бўлса Темучин насл-насабсиз навкарлар билан тенглаштириб қўйган. Бунга ҳам мен айбдорманми? Нилха-Сангун, балким сен ҳам улусингга Темучин эмас, Жамуха кўз олайтириб турибди, деб ўйлаб юргандирсан?

Жамуха ҳаммаларига тупуриб, кетвормоқчи эди. Лекин қаерга ҳам борарди? Мўғул тупроғида шавкатли нўёнлар камайиб кетган. Ҳамма беқарор, ишончсиз, отасини ҳам, акасини ҳам сотишга тайёр.

– Оловни ёғ билан ўчириб бўлмаганидек, жанжални ҳам нафрат билан тинчитиб бўлмайди, – деди Нилха-Сангун яраштирув оҳангида. – Ўтир, дўстим Жамуха. Сизлар ҳам ўтиринглар, нўёнлар.

Жамуха ўтириб олди-да, сўради:

– Тўғрисини айтинглар – Темучин сизга дўстми ёки душман?

– Буни сўраш шартмас, – деди Нилха-Сангун.

– Дўст бўлганда қочиб ўтирмасдик! – ўдағайлади Ўлтон.

– У бизни қип-яланғоч қилиб қўйишига оз қолувди.

Шундан кейин жияним менга ким бўларди? – Дўритой-Ўт-чигиннинг овози қарияларга хос титроқ чиқди. – Бундай дейиш гуноҳ. Лекин осмон кўриб турибди, айб менда эмас...

Хучар тушуниб бўлмайдиган қилиб бир нималарни қўлдираб қўйди.

– Ана, бекорчи гаплардан асосий масалани ажратиб олдик. – Жамуха нигоҳи билан нўёнларнинг юзларини кузатиб чиқди. – Душман келиб сени калтаклашини кутиб ўтирмасдан олдин, унинг ўзини калтаклаш керак.

– Бу тўғри гап. – Нилха-Сангун чаккасини қашиб, ўйла-ниб қолди. – Тўғри... Лекин сен уруш ҳақида гапиряпсан. Уруш дегани жайрон ови эмас. Мен отамнинг ижозатисиз уруш очолмайман. Аммо Жамуха, буни ҳеч ким билмаса ҳам сен жуда яхши биласан – отам Темучинга қўл кўтармайди.

– Биз уни кўндираимиз! Унинг хузурига ҳаммамиз бирга борамиз.

Гап нима ҳақида эканини тушуниши билан, ван-хон қўлларини силтаб ташлади.

– Бу ҳақда ўйлашни ҳам ман қиламан! Мен билан Темучиннинг ўртасида қасам бор. Нариги дунёга кетиш арафасида турган мендай одам қасамини бузадими!

Хон ўрдаси – ўттиз чоғли ўтов – кичиккина бир қўл бўйида жойлашган эди. Бу ерда деярли ҳарбийлар йўқ эди. Хон худо хизматида бўлган одамлар орасида яшарди. Қора кийимларга бурканган, дунё ишларидан юз ўтирган бу одамлар ўрамда кам кўзга ташланишарди. Шундоққина ўтовлар атрофида сигирлар, озғин, тук ташлаган соғин биялар ўтлаб юрарди. Суяклари кўриниб, кўзлари ичига кириб кетган хоннинг ўзи ҳам очарчиликдан азият чекканга ўхшаб кўринарди.

– Майли, ота, – алам билан гапирди Нилха-Сангун. – Қасамингга содиқ қолавер. Сен ростгўйсан, буни ҳамма била-

ди. Лекин ростгўйлик сенга нима берди? Одамлар ҳар доим бундан сенинг зиёнингга фойдаланиб келишди. Онамни заҳарлашди. Финтачи укаларингни қатл қилдирдинг. Мен она меҳри нималигини билмай, етим ўсдим. Бизга хиёнат қилишди. Мен сенинг ортингда жазирама саҳроларда дарбадар юрдим. Оч қолдим, сувсизликдан ўлар ҳолатга келдим... Улусимизни етти ёт бир бегонанинг қўлига осонгина бериб юборишингни кўриб ўтиргандан кўра, аслида бешигимда ёки ўша чўлларда ўлиб кетсам бўларкан.

Нилха-Сангуннинг афти буришар, овози узилиб қоларди. Отаси унга раҳми келиб қараб турарди.

– Улусимни мен ҳеч кимга бермайман.

– Уни куч билан тортиб олишади! Жамуханинг гапига кулоқ солгин, ота.

– Хон-ота, бизнинг буюк раҳнамоимиз ва ҳимоячимиз! – Жамуха чуқур таъзим қилди. Сенинг ҳаётинг улигерларда куйланишга арзийди. Бағрикенглигингдан бошқаларни ҳам ўзингдек қабул қиласан. Темучин ўзгалардан қасамларини бузмасликларини талаб қилади-ю, ўзи бўлса ҳар қадамида уни бузаверади. Мана бу олийнасаб нўёнларга, андамнинг туғишган қариндошларига бир қара. Улар уни бошларига кўтаришди, аравасининг ғилдираги, ўтовининг соябон намати бўлишди. Уларнинг мол-мулкларини ҳимоя қилишга қасам ичди. Лекин талади, бор-йўқларини эгаллаб, ўзиники қилиб олди. Ҳамма ерда ва ҳар қачон ҳурматда бўлган шавкатли нўёнлар ўз қариндошларидан худди саҳрога кетган ўтдан қочган каби қочишларини қайси замонлар кўрган экан!

Секин-аста қаддини ростлаб бораётган Жамуха хоннинг юзига қаради. Унинг юзида ўзгариш бўлмади. Ван-хоннинг ўз нўёнлари ҳам вақтида унга кўп ташвиш ва фалокатлар олиб келишган. Темучиннинг қариндошларига раҳми келмайди. Жамуха нафасини ростлаб олиб, гап мавзусини кескин ўзгартирди.

– Сенинг ёнингда бўлганида хон-ота, хон-ота дейишдан тўхтамайди. Орқангдан сени нима дейишини биласанми – мияси айниган чол.

– Мен сенга ишонмайман, Жамуха!

– Сен менга ҳеч қачон ишонмайсан, хон-ота. Ёлғон гапириб нима қиламан? Мен сендан ҳеч қачон ҳеч нарса сўрамайман. Темучин бўлса нуқул тилёғламалик қилгани-қилган. Унга ҳамиша бир нима керак. Сендан доимо бир нарсаларни ундиришни умид қилиб юради: жангчилар сўрайди, ўғлига набирангни олиб бермоқчи бўлади, ўзига улусинг керак.

Ингичка, суяклари чиқиб турган бармоқлари билан хон бошини сиқди.

– Лаънат бўлсин, бундай дунёга! Ўғлим, улус – сеники. Уни сақлаб қоласанми ёки ўчиб ётган ўчоқнинг кули сингари шамолга совурасанми, сенинг ишинг. Мени тинч қўйиб, қўлингдан келганини қилинглар.

Жамуха қолган нўёнлар билан ўтовдан чикди. Нилха-Сангун ҳам бироздан кейин чиқиб, уларга қўшилди. Қўл бўйида ўтиришди. Сув юзасида майда тўлқинчалар тебранади, яшил майсалар чайқалиб турарди.

– Ҳўш, жангчиларни тўплаймизми? – сўради Жамуха.

– Тўплаймиз, – деб жавоб қилди Нилха-Сангун хоҳламай.

– Биз Темучинни осон енгамиз.

– Унга юриш қилганларнинг ҳаммаси шунақа ўйлашган. Лекин қайси бири уни енга олди?

Жамуха бир тутам ўт юлиб олиб, мижғилади-да, сувга отди. У сувга етиб бормаёқ ҳавода сочилар экан, шамол учуриб кетиб, қирғоққа улоқтирди. Ҳа, Темучинни ҳеч ким енга олмаган. Агар бу сафар ҳам уни эгаридан учуриб юбора олишмаса, аччиқ-аччиқ йиғлаган бир Нилха-Сангуннинг ўзи бўлмайди.

VII

Нўёнларининг қочиб кетгани ҳақидаги хабар Темучинга янги жойга кўчиб келишганида етиб келди. Одамлар йўлдан чарчаган. Ҳамма араваларини бўшатаётган, наमतларини қоқа-суқа ўтов тикаётган пайт. Атрофни чанг, одамларнинг ғала-ғовури босган. Ўз ўтови, хотинлари ва болалари

учун Темучиннинг ўзи жой танлаб берган ва энди навкарлари ўтовини қуриб битиришларини кутарди. Осмонда тўрғай парвозда сузар ва тепадан туриб, ерга ўз қўшиқларини сочарди. Яшил либосга кираётган тепаликларга пода сочилиб кетган. Она ер ўз болаларига яна меҳрибон эди.

Улусга совуқ, музлар олиб келган талафот шу тобда унчалик қўрқинчли туйилмасди. Ҳаммасини эплаштира, ўрнини тўлдирса бўлади. Тоққа кўтарилаётган одам чўққига ҳам етади. Темучиннинг фикрлари шундай равон, хотиржам кечаркан, яқинига бир отлиқ келганида, хаёлини хоҳламайгина бўлди. У хоннинг оёғига қоп сингари тўп этиб тиз чўкиб, беўхшов овозда нола қилди:

– Қочишибди!

Темучин гап нимада эканлигини дарров пайқади. Чопарнинг ёқасидан олиб ўзига қаратди-да,

– Кимлар? – деб сўради.

Чопарнинг халати тириллаб чокидан сўкилди. Қўркувдан чопарнинг тили айланмай қолди, кўзларининг оқи катталашиб кетиб, бўғилиб хирилларди. Хон қутурганича уни итариб юбориб, одамлар ғала-ғовурини босиб кетар даражада қаттиқ овоз билан бўкирди:

– Бу ёққа!

Навкарлар йўлакай қиличларини яланғочлаб, найзаларини ўқталиб чопиб келишди. Чопиб келишарди-ю, гўё унинг қарашига урилгандай, сал нарироқда қотиб қолишди. Ҳеч ким ҳеч нарсани тушунмасди. Бовурчи чопарнинг устига энгашди-да, юзига шапатилаб уни ўзига келтиргач, сўроққа тутди.

Хон чопарнинг гапларини эшитмасди. Ғазабидан ёрилар даражага келганича у бир ерда айланар, кўкрагини сиқаётган халати ёқаларини ғижимлаб, тортқиларди. У шу лаҳзада хиёнатчиларни тутиб келтирган одамга ярим хонлигини бериб юборишга тайёр эди.

– Ван-хоннинг орқасига беркиниб олишибди, – деди ҳайрону лол оҳангда Бовурчи.

Темучин унинг олдига келиб елкаларидан тортди, шундоқ юзига бақирди:

– Агар Олтин-хоннинг этагига яширинишган бўлса ҳам, тутиб келиб жигарини суғираман, итларга едираман!

Бовурчи хондан аста узоқлашар экан, ишонқирамагандай ғўнғирлаб қўйди:

– Менинг бувим айтарди: сасиган жигарни итлар ҳам емайди. У яна айтган эдики: тоғнинг орқасидаги бўрига пўписа қилма, томоғингни йиртганинг қолади. Хон, ақлингни йиғиб ол, тинчлан.

– Ақлимнинг ўзи йиғилиб олади! Мен бу сигир таппиларини топтаб ташлайман. Ерга қориштириб ташлайман!

– Баъзида тулпор от ҳам сигир тапписидан сирпаниб кетади. – Бовурчи ундан ўгирилиб, жангчилар тарафга қараб юрди. – Нимага оғизларингни очиб турибсанлар? Бор, ишларингни қилинглар.

Улар иккови қолишди. Хон ерга ўтириб, титраётган қўллари билан тиззаларини кучиб олди. Ўрам ҳали ҳам суронли эди. Одамлар аравалари атрофида ўралашишарди. Ерда қоплар, мешлару эгарлар тўп-тўп бўлиб ётарди. Суяк-суяги чиқиб, қоринлари шалвираб тушган, юнглари қатирма кир бўлиб кетган ҳўкизлар, отлар майсага талпинарди. Унга гўёки улуси таланган, мағлуб этилгандай туйилиб кетди... Оғир ғазабидан чаккалари лўқилларди. Тош қотган чакаларини қаттиқ босганича, Бовурчига отини келтиришни ишора қилди.

Темучин Мухали, Субутой-баҳодир ва Жалма ҳамроҳлигида жуд¹дан талафот кўрган ва хиёнатчилардан кучсизланиб қолган улусининг ўрамларини айланиб чиқди. От устида букчайиб олганча ўтирар экан, рўпарасидан чиқиб қолган нўёнларининг кўзларига тикиларди: эртага қайси бири сотаркин? Улар жуда хушмуомала, мақтовларга тўла юроллар айтишар, хиёнатчиларни эҳтиёткорлик билан (чунки қочоқларни учтаси хоннинг қариндошлари эди-да) қоралаб қўйишарди. Лекин у на юролларга ва на қоралашларга ишонмасди. Бошқалари ҳам ҳеч иккиланмай сотилишлари мумкинлигини биларди. Аммо нимага? Нима учун улар Темучиннинг улусига жон-жаҳдлари билан

¹ Жуд – очарчилик.

бирлашиб кетмайдилар? Нимага оч қолган итлар сингари олдиларига ташланган суякни еб бўлиб, бошқа тарафга қараб турадилар? Тўғри, кимнидир хафа ҳам қилгандир. Ахир, ҳамма нима деса кўниб кетавермайдикун...

Ҳамма ерда ҳам одамлар қийинчиликда эдилар. У ердан илдизлар ковлаб олиб жойида еяётган қулларни, камкуват бўлиб, юзлари сарғайиб кетган қарияларни, кўзлари очликдан олайиб кетган болаларни кўрди. Шунда қочоқлар хусусидаги ғазабини ташвиш сиқиб чиқарди. Агар шу тобда миркитлар ёки ўша Нилха-Сангун бостириб келиб қолса нима бўлади? Худди очқаган чорвага сувли майсалар, одамларга егулик зарур бўлганидек, унга ҳам ҳозир тинчлик керак. Ҳозир Нилха-Сангунга тегиш керак эмас. Бу ҳам етмаганидек, қариндошлари йўлдан оздираётган, шубҳалардан ва ҳасаддан қутураётган Нилха-Сангун бостириб келиб қолса, бош кийимини ечиб, тиз чўкишга ҳам тўғри келади. Балким, ўша кунни кутиб тургандан кўра, ван-хонга одам жўнатсамикин? Лекин нима дейди? Қариндошларини сўраттирмаса қўрққанини билдириб қўяди ва ван-хоннинг ўғлини илҳомлантириб юбориши мумкин. Сўраттирса-ю, рад жавобини олиб, унга лойиқ даражада муносабат билдирмаса – бу ҳам мағлубиятнинг ўзгинаси.

Очарчилик ҳаммага бирдай талафот етказгани ҳақ гап. У мана шундан фойдаланиб, қийинчилик даврини жимгина ўтказиб олишни умид қилди. Аммо бу умид жуда ҳам омонат бўлиб, у бунга унча ишонгиси келмади. Агар олти ўрам кетиб қолмаганда эди!... Топган вақтларини қара, бу лаънати сотқинларнинг!

Кутилмаганда Нилха-Сангундан чопар келганида у Хулдорнинг ўрамида эди. Аммо чопар олиб келган хабар бундан ҳам кутилмаган эди: ўз халқи устида ғамхўрлик билан қайғураётган, кўпсонли душманлардан хавфсираб, Темучиннинг қоройитлар билан азалий боғлиқлигига умид қилиб, Нилха-Сангун бу икки улуснинг дўстлигини абадий мустаҳкамлаш мақсадида Жўжини ўзига куёв бўлишини, Хожин бекани эса ўғлига хотин бўлишини истаётган эмиш. Маслаҳат базмига ҳамма нарса тайёр. Ейиш, ичиш, Тему-

чин хон ва унинг ўғил-қизига қимматбаҳо совғалар муҳайё қилинган. Нилха-Сангун ўзининг биродари Темучиннинг илгари қилган таклифига ўйламасдан рад жавоби берганидан чуқур афсусда. Ўшанда ўз жонидан ҳам азиз кўрган отасининг бетоблиги туфайли, ақлини зулмат қоплабди... Нилха-Сангун уни беш кун кутади. Агар мана шу беш кун ичида Темучин хон унинг олдида келмаса, адои тамом бўлади. Темучин элчининг жимжимадор сўзларини уч бора қайтартирди. Ҳар бир сўзни диққат билан эшитар, уларнинг тагига яширинган маъноларни уқиб олишга уринарди. Ҳаммаси очиқ, ҳеч бир пинҳоний ери йўқдай эди. Элчининг сўзларида фақат бир нарсa: хиёнатчи қариндошлари ҳақида ҳеч гап йўқ эди. Балким уларни бу гапга аралаштиришнинг кераги ҳам йўқдир, эҳтимол, бу яхшиликкадир... Ишқилиб тўйни ўтказиб олса, ўзаро дўстликни мустаҳкамлаб олса бўлди, Нилха-Сангуннинг орқасига яшириниб олган қариндошларини тортиб олишнинг иложини кейин ҳам топаверади... Лекин нима учун Нилха-Сангун бунчалик шошиляпти? Беш кун... Ҳатто тузукроқ ўйлаб кўришга ҳам вақт бермаяпти. Бунинг орқасида нима бор экан? Агар қоройитларга яна найманлар таҳдид солишаётган бўлса, унда ҳаммаси тушунарли. Нилха-Сангун кўрқиб кетган-у, ҳатто учраган йиртқич билан ҳам қариндош бўлиб олиб, шафқатсиз найманлар олдида бир ўзи қолиб кетмаса бўлди.

Лекин бу ҳам охирги гумони эмас-да. Нима учун элчи хон-отасининг эмас, Нилха-Сангуннинг номидан гапирди? Ёки у хон бўлиб олганмикин? Ёки Нилха-Сангун хон-отасини четлатиб қўйганмикин?

Ўрамига қайтиш, яқин одамларни тўплаб, ҳаммасини пухта ўйлаб олиш керак эди. Аммо вақт зиқ эди. Элчига жавоб бериш керак эди.

– Нилха-Сангун кутсин. Мен вақтида етиб бораман.

Субутой-баҳодирни Жўжи билан Хожин-бекани олиб келишга жўнатди. Ўзи эса Хулдордан юз нафар навкарни олиб, уларга чиройли отлар танлаб берди-да, қоройитлар нутуғларига қараб йўл олди. Ўз ерларидаги энг сўнгги манзил, Теб-тангрининг отаси Мунликнинг ўрами эди. У шу

ерда Мунлик ва тиниб-тинчимас шомонникига меҳмон бўлиб келган онасини кўриб қувониб кетди. Субутой-баҳодир ҳам Жўжи билан Хожин-бекаларни шу ерга олиб келди.

Онаси ҳам, Мунлик ҳам Нилха-Сангуннинг кутилмаганда бундай тезлашидан Темучиндан-да кўпроқ ҳайрон бўлишди.

Тўртовлон – онаси, Мунлик, Теб-тангри ва Темучин мезбоннинг ипаклар билан ўралган бадавлат ўтовида ўтиришарди. Мунлик ёқаларига кумуш ранг иплар билан нақш урилган қорамтир халатда, ингичка соқолини бармоғига ўраб, хаёлчан ўтирарди.

– Ҳа-а... Ҳа-а... – деб қўйди у аниқ бир нарса деёлмай.

– У ерга борма, ўғлим, керакмас, – ялинди онаси ва ўғлининг қўлига қўлини қўйиб, гўёки шундай қилиб ўғлини олиб қоладигандай, бармоқлари билан сиқиб олди.

Онасининг бу меҳрли силаши Темучиннинг эсига оғир кунларини, онаси бошидан кечирган изтиробларини тушириб юборди. У бугунги кунда ҳам ўша машаққатли кунлардагидай хавотирда яшайди. Унга меҳрибонларча кулиб қўйди-да, раҳми келган бўлиб, сўради:

– Нимага бормаслигим керак, она? Улусимизга тинчлик керак...

– Бу ишдан яхшилик чиқмайдиган кўринади, ўғлим. Юрагим сезиб турибди – бу ерда бир хосиятсиз нарса бор. Нилха-Сангун азалдан сенга ҳасад қилиб келади. Ер юзидagi барча балолар эса ҳасаддан келиб чиқади.

– Эҳ, она-ей, шу кунимга ҳеч кимнинг ҳасади келмаса керак.

– Ҳа-а... Шуниси тушунарсиз-да, – деди Мунлик. – Сен кучга тўлган пайтингда Нилха-Сангун рад қилувди. Улусинг кучсиз бўлиб қолганида эса – ўзи чақиряпти. Ўйлун-хотун, сен тўғри гапирдинг, бу ерда бир нопоклик бор. – У Теб-тангрига олақараш қилди. – Мана, ўғлим ҳам кўп кунларини менинг ўрамимда ўтказади. У бўлса, доимо бир ишлар бошланаётган жойда бўларди.

Шомон берилганча, қўлларининг учига ушлаб турган товоқчасидан қимиз ичиш билан банд эди: оғзини тўлдириб олиб, ичимликни тишларини орасидан ўтказади,

ютади-да, ҳаётбахш ичимлик томоғидан ўтишини эшитаётгандай, кўзларини юмиб олади. Темучин шомоннинг қилиқларини яхши биларди. Агар унга бирон нарса маълум бўлган бўлса, ҳамма ичидагини гапириб олгунча жим ўтирар ва кейин бир гап билан тузилган режаларни барбод қилиб юборарди.

– Нимага индамайсан, Теб-тангри? – сабрсизлик билан сўради Темучин. – Бу ришталарни боғлашни ўзинг айтган эдинг, энди уларни ечишнинг ҳам чорасини кўр.

Шомон кўзларини очмай яна бир қултум қимизни ошқозонига жўнатди, товоқчасини қўйди ва тирноқлари билан унинг четини чертиб қўйди. Ундан чиққан жаранг анчагача тинмай, ҳамманинг диққатини жамлади. Шомоннинг ишораси билан баковул товоқчага яна қимиз қўйди. Тагин тирноқлари билан унинг четларига уриб қўйди. Бу гал овоз бўғиқ ва калта чиқди.

– Мана... битта товоқча ҳар хил овоз чиқаради. Лекин бу ўша товоқчанинг ўзи. Сангун ҳам ўша... У илгари бошқача гапирган эди. Энди бўлакча гап қиялпти. Аммо у ўшанда ҳам сен билан қариндош тутинмоқчи эмасди, ҳозир ҳам шундай.

Темучиннинг улусга тинчлик бахш этиш умиди кафтига қўнган қор учқуни сингари эрий бошлади. Бироқ хон бу умиднинг буткул йўқ бўлиб кетишини истамади. У тўнғиллаб сўради:

– Бунга сенга Нилха-Сангуннинг ўзи айтмадими, мабодо?

Онаси сезгир юраги билан ўғлининг кўнглидагини уқиб олиб, шомонга юзланди:

– Осмондан сенга бирор каромат бўлдимми? Сен руҳлар билан гаплашдингми? Интизор қилма!

Шомон кулимсиради. Одатда гўдакларга қараб шундай кулишади. Бундан Темучиннинг жони чиқиб кетиб, бир кунмас бир кун шомонни ўз қўлларим билан бўғиб ташлайман, деб ўйлади.

– Билиб олиш унча қийин бўлмаган нарсаларни Нилха-Сангун ёки осмондан сўраб ўтираманми? Мен билдим: унаштирув базмида ван-хон бўлмайди, лекин сенинг қа-

риндошларингу анданг Жамуха ўша ерда бўлишади. Улар сени яхшилаб кутиб олишади!

Шомон тентакларча пишқириб қўйиб, товоқчани кўтарди-да яна шишириб олган оғзида ичимликни айлантира бошлади.

– Сен бормайсан а, ўғлим? – Онаси ўғлининг халатининг ёқаларини силаб, текислади.

– Йўқ, – деди Темучин базўр ичидагини ташқарига чиқариб.

Қанақа қилиб борсин! Пашша ўтирган ерда қурт бола-лайди, андаси бор жойда – макр, алдов ва айёрлик бўлади. Ҳамма ишга Нилха-Сангун бош, Жамуха бўйин. Бўйин бошни ўзи хоҳлаганча айлантираверади... Сал бўлса, тузоққа туширишаркан! Ташлашган хўракларига оғзини очиб турганини-чи, яна бир нафасдан кейин, қармоққа илинган тайменга ўхшаб типирчилаб қоларкан. Яна шомон унинг ақлини киргазиб қўйди. У чамаси, қариндошлари қочишлари билан бу ерларга келиб олиб, атрофни кузатиб, исини олиб юрган экан... Андаси Жамуха бўлса, қизларникига ўхшаган кўзларини хумор қилиб кутиб ўтиргандир, – хўш, хўш, ку-тавер, қадрдон андам!

Вақти чоғ Мунлик эрталаб Темучинни ўрамида айлантирди – ўрам одамлар билан гавжум, бир текисда қурилган катта-катта ўтовлар. Бу ерда бошқа нўёнларники сингари озгин болалару бемажол қарияларни кам учратди. Қорачалар ҳам бу ерда ўтовдан-ўтовга чошиб егулик тиланиб юришмайди. Ҳаммаси иш билан банд. Устахоналарда темир жаранги, араваchi усталарнинг ўткир болталари шотилар ясаган, наmatчилар эса жун титган...

– Буларнинг ҳаммаси кимники? – маънодор қилиб сўради Темучин.

– Меники, хон, – ғурурланиб жавоб берди Мунлик.

«Меники»... Яқингинада Тўрғутой-Қирилдуқнинг қўлида биттагина ўтовда яшаб юрувди. На зар тикилган ипаклик халат, на итоаткор қуллару на навкарлари бор эди. Буларни Мунликка ва унинг шомон ўғли Теб-тангрига Темучин берди... Меники... Нўёнларнинг қўлига нима тушса – меники...

– Сен шунчалик бойиб кетибсанки, қочишга тушсанг ҳам бўлаверади...

Мунлик тўхтади. Унинг ингичка соқоли титради.

– Нима учун бундай деяпсан? Мен энг қора кунларда ҳам сизлардан қочган эмасман.

– Биламан, эсимда. Мен ҳазиллашдим. Сенга худди онамга ишонгандай, ўзимга ишонгандай ишонаман.

У ёлғон айтмади. Отасининг дўсти бўлган Мунликка, уларни оч қолиб ўлиб кетишдан сақлаб қолган одамга ишонмаслик мумкин эмас. Лекин шунга қарамай, у Мунликнинг ичидаги энг яширин режаларини билмоқчи бўлди. Ким ўз дўстлари ва душманлари нима ўйда, нима ташвишда яшаб, нимага тайёрланаётганларини билмас экан, у саҳрода ёлғиз тентираб юрган кўрнинг ўзгинаси. Кўзи очиқ одам қоқилмайдиган жойда кўр одам калласини ёриб олиши мумкин. Темучин кўп нарсани кўролмасди. Ўз кучига ишонарди. Ҳаттоки, хитойлик буюк ҳукмдорлар ҳам Хога ўхшаган майда «қулоқлар»нинг хизматларидан фойдаланишга уялмасликларини ёдидан чиқарибди. Бошқалардан яширинган кўзларию қулоқлари унга тегишли бўлган ҳамма ўрамларда, уларга туташ қўшни ерларда ҳам бўлса, ҳеч қанақанги маккорликлар уни қўлга тушира олмайди, ҳеч қайси бир нўён хиёнатга тайёргарлик кўролмайди. Ўшанда у шомонсиз ҳам ҳамма нарсани билиб туради. Нимага энди шомонсиз? Шу ишнинг тепасида шомоннинг ўзи турсин... Ақлли, уддабурон, зийрак – бундан яхшисини топиш қийин.

Лекин бу ҳақда гап очганида, шомон кутилмаганда рад қилди.

– Хон Темучин, яхши ўйлабсан, лекин мен сенинг кўз-қулоқларинг бўлмайман...

– Нимага? Менга хизмат қилиш ҳар бир одам учун шараф эмасми?

– Мен сенинг хизматингда эмасман, Темучин хон.

Темучин ҳайронлигидан, дарҳол нима дейишини ҳам билмай қолди.

– Унда кимга хизмат қиласан?

Шомон бармоғини тепага кўтарди.

– Осмонга, хон Темучин. Ердаги ҳукмдорлар эмас, осмон менинг йўлбошчим.

Темучиннинг машак мўйловлари ғазабли кулимсирашда тебранди.

– Фақат осмонгами?

– Фақатгина мангу мовий осмонга. Сен осмонга маъқул келиб тураркансан, мен ҳам сен биланман.

– Бошқача гапирсанг ҳам бўларди. Мен сенинг отанг ва акаларингнинг чорвалари ва молларини кўпайтириб тургунимча, мен билан бўласан.

– Бу ўз-ўзидан тушуниладиган нарсас. – Шомон хоннинг юзига масхараомуз тикилди.

Бу суҳбатдан кейин хон анчагача ўзини боса олмади. Шомоннинг гаплари ва уларни қай ҳолатда гапиргани эсига тушса бўлди: ичини ғазаб ўти куйдирар, фикрлари ҳам алангаланиб кетарди. Аввалига уялмасдан ўз манфаатларини деб юрганини тан олгани ва ҳеч кимга бўйсунмай, ўз ҳолича яшашга бўлган интилиши хонни қутуртирди. Кейин эса бу заҳарли ўсимликнинг устки қисми, илдизлари эса анча чуқур кетганини тушуниб қолди. Шомон ундан кўрқмайди. Аммо бунақа бўлиши керак эмас. Одамларни бир-бирига боғлаб турадиган нарсас нима? Айтишадики, қариндошлик ришталаридан ҳам мустаҳкамроқ нарсас йўқ эмиш. Лекин бу ришталар баъзан қуриб кетган ўргимчак тўридек узилиб кетишини у билади-ку. Қачонлардир у қариндошликдан кўра дўстликни баландроқ қўйган эди. Қачонки, сен ёқар экансан, истакларини қувватлаб тураркансан сенга дўст бўлаверишади. Аммо унга қарши бордингми, у сенинг дўстинг эмас, душманларингнинг дўстига айланади. Одамларни қўл остида ушлаб турадиган нарсас қариндошлик ҳам, дўстлик ҳам эмас. Кўрқув. Одамларнинг юрагига кўрқувни жойлаб қўйсанг, у сенинг қўлингга айланади. Фақат кўрқувгина жиловлаши, итоат қилдириши мумкин. Ким сендан кўрқмас экан, бир кун у сенинг душманингга айланади.

VIII

Ёнма-ён иккита жулдури чиқиб кетган ўтов ўртасида гулхан ёниб турарди. Ўт устида қорни бўртиб чиққан қозон осифлиқ. Гулхан яқинида оёқларини чордана қуриб Кишлик билан Бичике сарана илдизини тозалаб ўтиришарди. Саҳронинг кечки осмони булутлар билан қопланган, ҳамма ёқ сукунат ичида эди.

– Ёмғир ёғармикин? – Кишлик осмонга қаради.

Хотини индамай бошини эгди, қўлидаги сарана пиёзи устидаги пўчоқларини шилдиратиб туширди.

– Яқинда Бадай қайтиб қолади. Балким, Дўритой-Ўтчигиннинг кўнгли юмшаб, оз-моз қурут бериб юборар.

Бу сафар ҳам Бичике индамади. Хасар сўрамай-нетмай уларнинг ҳаётига суқилиб кирганига анча бўлган бўлса ҳам, Бичике ҳеч ўзига келолмасди. Илгарилари қувноқ гаплашар эди, аммо энди фақат индамай юради. Кўзини эрига қаратолмайди, уялади. Бетобга ўхшаб қолган. Кишликнинг кўзига ёш келар даражада унга раҳми келади. Хотинининг ҳеч қандай айби йўқ. Яхшиямки, ўшанда нўён Жалма унинг олдидан чиқиб қолди. Бўлмаса, Хасар хотинини олиб кетиб қолиши ҳам мумкин эди. Унга нима, бир-икки кўнгилхушлик қилиб, кейин чўриларининг орасига ташлаб қўяверарди. Ҳозир бўлса, иккови бирга, бошларига тушган ғамни биргалашиб даф қилиб олишади. Ҳали Бичике яна кулиб қолади. Болалари ҳам бўлади. Кўп бўлади.

Илдизларни тозалаб бўлиб, Бичике уларни қайнаб чиққан сутга солди.

– Мазали овқат бўлади! – Кишлик хотини ёнига туриб, қозон устига энгашди-да, овқатдан кўтарилаётган ҳидни хидлади. – Агар озгина қурут бўлганидами... А, Бичике?

У қўлини хотинининг елкасига қўйиб, ўзига тортди.

– Э, халатинг жуда эскириб кетибди. Чориқларинг ҳам тўкилиб қолибди. Дўритой-Ўтчигинга яхшилаб таъзим қилишимга тўғри келади... Фақат бермайди-да. Зиқна. – У хўрсиниб, хотинининг елкаларини, эгилган бошини силади. – Биласанми Бичике, мен нимани ўйладим? Урушга борсам-

микин, деб турибман. Камон ушлашни биламан, қилич серпаш ҳам унчалик қийин иш эмас. Ўлжалар олиб келардим. Устингга шоҳи номроғ, оёқларингга нақшин чориқ кийгазиб қўярдим. Нима бўпти? Жалма ким эди? Унинг укаси Субутой-баҳодир-чи? Мухали-чи? Жаба-чи? Ҳаммалари ҳам ўз бахтларини жангларда топишди.

– Шоҳию нақшинкор чориқларнинг менга нима кераги бор? – Паст овозда сўради Бичике.

У хотини гапирганидан хурсанд бўлса ҳам тушкун, кучсиз овозидан чўчиб кетди.

– Сенга нима керак? Нима истайсан, Бичике?

– Аввалгидай яшашимизни хоҳлайман...

– Яшаймизам! Бизга нима халал берарди? Қўриб турибсанку: мен ўша-ўшаман. Сен ҳам ўшасан.

– Мен – йўқ. – Бичике қўлини кўкрагига босди. – Мана бу еримда оғриқ бор. Гўёки мени қип-яланғоч қилиб, устимдан таппи шалтоғини қуйиб юборишгандай.

Кишлик унинг елкасидан маҳкамроқ кучоқлади.

– Ҳечқиси йўқ. Биз биргамиз-ку, қолган ҳаммаси яхши бўлади. Биз киммиз? Майсамиз. Шамол ерга ётқизса яна турамиз, туёқлар эзса, қаддимизни тиклаймиз нима, йўқ дейсанми?

Қоронғи саҳродан бир отлиқ чиқиб келди-да, отини йўрғалатганча ўтовларга яқинлашди. Кишлик унинг қўлидан жиловни олди, отни эгардан бўшатишга урина бошлади. Бадайнинг устида ҳам, худди Кишликники сингари минг ямоқ, яғири чиқиб кетган, эчки терисидан тикилган халат ва унинг устидан чизимча боғланган эди. Елкасидаги тўрвалар ва бўм-бўш мешларни ерга ташлаб, оловга яқинроқ ерга ўтирди. У ўрамдан ҳеч қандай егулик олиб келмаганини Кишлик тушунди-ю, аммо ҳар эҳтимолга қарши сўраб қўйди:

– Қурут сўрадингми?

– Сўрадим. – Бадай қайнаётган қозонга қараб, лабини ялаб қўйди. – Дўритой-Ўтчигин бермади. Қайтага сўкиб ташлади. Сутни кам олиб бораётган эмишмиз. Қорнимни ушлаб қўриб, менинг сутимни ичавериб семириб кетибсан, дейди.

Бадай ёш, озғин, бели шунчалик ингичка эдики, гўёки белидаги чизимчани қаттиқроқ тортса, иккига бўлиниб кетадигандай. Кишликнинг кулгиси қистади.

– Сенинг қорнингдаги ёғни фақат Дўритой-Ўтчигин топа олади. Хўжайинимиз бутунлай жинни бўлибди.

Бичике қозонни ечиб олди-да, ичидаги егуликдан ёғоч товоқларга қуйди. Ҳаммалари овқатлана бошлашди. Баттар жимлик чўкди. На сичқоннинг чийиллаши, на қушларнинг сайроғи, фақатгина ўтов орқасида Бадайнинг оти ўт чимдиётгани эшителиади, холос.

– Барибир, ёмғир ёғса керак. – Кишлик бурнини кўтариб, ҳавони ҳидлаб кўрди. – Яна ўтовларимиз шалаббо бўлиб кетиб, ҳўл ўринда ётамыз. Йўқ, урушга кетиш керак. Бу ерда қанча ишласанг ҳам, бошинг маломатдан чиқмайди. Дўритой-Ўтчигин одам бўлмайди. Ўзи ҳам яхши яшамайди, бошқаларга ҳам бермайди.

Бадай қайнатилган саранали овқатини еб бўлиб, эгарни яқинроқ сурди-да, бошини унга қўйиб чўзилди.

– Урушга боргинг келаётган бўлса – ўрамга югур. Айни шу пайтда урушга одам йиғишяпти.

– Сен-чи, Бадай, урушдан мўл ўлжалар олиб келгинг келмаяптими?

– Дўритой-Ўтчигиннинг қўл остида бўлсанг, бировдан бир нарсa олиш у ёқда турсин, ўзингникидан ҳам қуруқ қоласан.

– Сен билан биз нимамизни ҳам йўқотардик? Халатимизнинг тешиклариними? Лекин тўғри гапни гапирдинг. Дўритой-Ўтчигин билан на бу ерда ва на сафарга чиқиб биринг икки бўлади. Мен Субутой-баҳодирми, Жалма биланми, жон деб борган бўлардим. Улар ҳам омадли, ҳам адолатли. Нотўғрими? Ўшанда Жалма Хасарни... – Хотини ҳам эшитаётгани эсига тушиб, гапи чала қолиб, жим бўлди. Кейин сўради: – Дўритой-Ўтчигин ким билан уришмоқчи экан?

– Темучиннинг устига юрмоқчи.

– Во-оҳ!

– Унинг бир ўзи эмас-да! Нилха-Сангун, Жамуха, Ўлтон, Хучар ҳаммаси бирга... Ўрамдагиларнинг айтишича, улар

Темучинни алдаб қўлга туширмоқчи ва ўлдиришмоқчи бўлишибди. Темучин хон эса уларнинг қора ниятларини билиб қолибди.

– У бу гал ҳам билиб олади.

– Улгура олмайди. Урамдагилар жуда тез отланишяпти. Нўёнлар шошилишган, кутилмаганда зарба беришмоқчи. Жуда кўп одам ўлиб кетади-да, Кишлик.

– Ҳа, жудаям, – маъқуллади Кишлик. – Лекин нима учун? – У Бадайнинг яқинига сурилиб ўтирди. – Балким, биз ҳам отларни миниб, ўша ёққа кетворармиз... Нима бўпти?

– Қаёққа? – тушунмади Бадай.

– Албатта, хўжайинимизнинг олдига эмас. Темучин хоннинг олдига. У кўчиб кетади. Одамларни қутқариб қоламиз. Осмон бу яхши ишимиз учун бизни мукофотлайди.

Бадай ўтириб олиб, қўрқув ичида атрофга аланглади.

– Гапирган гапларингни қара. Биров эшитиб қолса тилингни суғуриб олади-я.

– Э, сен қўрқоқ экансан-ку!

– Қўрқоқ эмасман... Бордик ҳам дейлик, етиб олишса-чи? Нима бўлади?

– Агар ҳозироқ йўлга тушсак, ета олишмайди!

– Ҳозироқ? Биялару қўйларни Бичикега ташлаб кетамизми?

– Нималар деяпсан, Бадай! Бичикенинг бир ўзини қолдирмайман.

– Унда кетаверинглар, мен қоламан.

– Қолавер. Йўқ, сен ҳам қолишинг мумкин эмас. Дўри-той-ўтчигин кетганимизни билиб қолса, келишиб олгансанлар, тилларинг бир, дейди. Сен бошингдан айрилсан. Нима қилсак экан? – Бирданига, Кишлик ўрнидан туриб кетди-да, ерга тупурди. Туф, каллаларимиз хом! Дарё кечиб ўтамиз, деб турибмиз-да, оёғимиз хўл бўлмасмикин, деб ўйлаяпмиз. Нўённинг бияларию қўйлари билан нима ишимиз бор! Тарқаб кетаверсин. Бичике билан отларни эгарланглар, мен эса энг семиз қўйни сўйиб оламан. Тўрваларимизни гўштга тўлдириб оламиз-да – йўлга. Тез!

Темучин хон ўз ўрамига тун қайтганда кириб келди. Хотинлари олдига ҳам бормай, бирор нима емасдан, ўринга кириб ухлади. Бовурчи унинг ўтови атрофига икки қатор кептевуллар – тунги қуриқчилар қўйдирди. Демак, у ҳам бир нарсадан хавотирда.

Уйқуга кетишдан олдин, Темучин ўрни ёнига калта найза ва яланғочланган қиличини қўйди. Чуқур уйқуга кетолмай, сезгир бўлиб ухлади. Тез-тез уйғонар ва кўзларини очиб ётар, кептевулларнинг шивирлашиб гапиришларига қулоқ солиб ётарди. Эрталабга яқин ўтови олдида шошилинч қадам товушларини эшитиб, қиличи дастасини пайпаслади.

– Ким у?

– Мен, Темучин хон, – жавоб берди Жалма ва шу оннинг ўзида бошқа бировга қараб: – чироқни ёқ, – деб буюрди.

Темучин сакраб туриб, кийина бошлади. Шошилганидан гутулини топа олмай, Жалмага бақирди:

– Чироқни олиб кел, тезроқ!

Жалма чироқ алангасини қўли билан пана қилиб кириб келди. Темучин гутулини топиб, оёғига тикди-да, ўрнидан турди.

– Қочоқлар, Темучин хон.

– Янами?

– Йўғе. У ёқдан қочиб ўтишибди.

– Бу ёққа олиб кел.

Нўёнлар кириб келишади, деб ўйлаб тургани учун, жулдури чиқиб кетган икки нафар қорача ўтовга кириб келганида Темучин ўзини алдангандек ҳис қилди.

– Сенингча, мен энди мана шунақалар қочиб ўтишганига ҳам хурсанд бўлишим керакми? – Жони чиқиб сўради у Жалмадан.

Жалма машъалаларини баланд кўтариб турарди. Бароқ қошли башараси тунд ва ташвишли эди.

– Сен уларнинг гапини эшитиб кўргин, хон Темучин.

– Мен – Кишликман, бу эса менинг ўртоғим Бадай... – Қорачаларнинг бири рухсат этилишини кутиб ўтирмай гап бошлаб қолди. – Биз амакингнинг чўпонларимиз.

– Хўш, хўш, сизлар бу ерга марҳамат кутиб келдингларми? Темучиннинг борган сари жаҳли чиқиб борарди. – Ўз нўёнларингизни сотиб, мендан мукофот кутяпсизми? Хиёнат қилгани учун таги паст қорачалар ҳам, асилзода нўёнлар ҳам ўлимга маҳкум этилади!

Кўрқиб кетганидан Бадай довдираб қолди, Кишликнинг ранги оқариб кетиб, чуқур тиз чўкди.

– Темучин хон, сен бизни қатл қилдиришинг мумкин эмас. Биз Дўритой-Ўтчигинга тегишлимиз, у эса бутун молу ҳоли билан сенга тегишли. Биз қандай қилиб сотқин бўлайлик? Биз мукофот кутиб ҳам келганимиз йўқ, балким, одамларни муқаррар ўлимдан қутқариб қолгани келдик. – Кишлик ўртоғини олдинга итарди. – Гапир, Бадай, нима кўрганигни ва нималар эшитганигни айт.

Чўпон айтаётган нарсаларга одамнинг ишонгиси келмасди. Агар бу гаплар рост бўлса, улус даҳшатли кулфатга қолади. Қоровулни чақиртириб, подачиларни қоровулларга топшириш ва гап ойдинлашмагунча қўриқлашни буюрди. Бошини қўлларига тираб, ўтириб қолди.

– Балким ёлғондир, а, Жалма? – деди-ю, аммо шу заҳотиёқ шубҳаларини нари улоқтирди. – Йўқ, тўғри. Шунақа бўлиши керак эди. Жалма, чопарларга буюр, отларини миниб, ўрам ва овулларни оёққа қўйишсин.

– Отлар аллақачон эгарланган, Темучин хон.

– Баракалла, Жалма. Нўёнларни чақир.

– Улар ҳам шу ерда. Остонада туришибди.

– Ҳозирча фақат Бовурчини чақир.

Бовурчи қурол-яроғларини кийиб улгурган эди. Машъала нури унинг темир совутларида яраклаб кетди. Елкасига ёпинчиқ ташлаган, қиличи гутулининг қўнжига тегиб турарди.

– Ўтир. Жалма, сен ҳам ўтир. Иккалангиз ҳам менинг энг эски дўстларимсиз. Мен кўрқувдан юрагим музлаб қолаётганини фақат сизларгагина айтишим мумкин. Қанча жангчимиз бор?

– Саккиз мингга яқин, агар ҳаммани йиға олсак, – деди Бовурчи.

– Нима деб ўйлайсизлар, Нилха-Сангунда қанча бўларкин?

– Биздан кетиб қолган нуёнлар, Жамуханинг одамлари билан... – Жалма миясида ҳисоблаб кўриб, деди: – ўттиз мингга яқин. Энг ками – йигирма, йигирма беш минг.

– Роса юпатдинг... Жанг қилоламизми?

– Жанг қилоламиз-у, – Бовурчи афтини бужмайтириб, оғир совутини тўғрилаб қўйди. – Кичкиналигимда, бувим менга айтарди: улоқча эчкини сузиб ташлаши мумкин, лекин бунинг учун улоқча эчки бўлиб олиши керак...

– Кетишимиз керак, хон, – деди Жалма.

– Кетиш керак... – такрорлади Темучин. – Кетадиган бўлсак, яна қанча ўрамдан ажраламиз? Бу сизга ҳам, менга ҳам ноаён. Лекин бу ерда қолиб ҳам бўлмайди...

– Уларга рўпара чиқиб борсак-чи? – Бовурчи қизишиб-кетди. – Эсингдами, Темучин хон, биз уч киши эдик, бизга қарши кучлар эса юзлаб, минглаб эди. Биз ўлимдан кўрқиш-ни билмасдик, шунинг учун ҳам ғалаба қилганмиз. Нима, биз эркак бўлмай қолдикми?

– Бовурчи, мен эркакман. Жангда ўлишдан кўрқмайман. Лекин мен хонман-ку. Менинг тентакларча ўлиб кетишим, яна минглаб одамларнинг ўлимига сабаб бўлади... Биз чекинамиз, дўстим Бовурчи. Лекин қаерга? Тунёққа юрсак, миркитлар қўлига тушамиз. Чошгоҳга қараб юрсак, сувсиз сахро бизни Нилха-Сангуннинг қўшинидан аввалроқ қириб юборади. Биргина йўл қолади – кунчиқар, қачонлардир татарларга тегишли бўлган ерлар. Қандай кетамиз? Кўчманчи аравалар, оилаларимиз, чорва ва подаларни олдинга ўтказиб юборамизми? Қўшин, олдиндагиларни ҳимоя қилиб ва қочмоқчи бўлганларни йўлдан оздирмасдан орқада кетгани маъқулми?

Ҳар доимгидек, хавф-хатар олдида унинг фикрлари тиниқ ва жўн эди. Майда-чуйда нарсалар ўз-ўзидан четга чиқиб қоларди. У энг тўғри йўлни танлаганини билса ҳам, сўраб қўйди:

– Сизлар менинг гапларимга розимисизлар? Агар рози бўлсангиз, нуёнларни чақиринг.

Бирин-кетин ўтовга Мухали, Субутой-баҳодир, Жаба, ажралмас дўстлар – Хулдор ҳамда Жарчи, Хасар кириб келишди... Ўтов деворига яқин, ярим айлана бўлиб туришди.

– Хўш, қўрқмас баҳодирлар, анча ўтириб қолиб, дангасалашиб қолдикми... Этимизни чиниқтириб, суякларни шақиллатиб оладиган вақт келди, шекилли. – Нўёнларнинг афтларидан кўриниб турарди – ҳазили ёпишмади. – Ўрамларингизга Нилха-Сангун юриш қилиб келяпти. Жуда мартабали меҳмон, ўртоқлари ҳам кўп. Уни муносиб кутиб олишга эса, ҳеч нарсамиз йўқ. Зиёфатга қўлимиз калта. Шунинг учун ҳам, нўёнлар, энг кечи билан пешингача ҳамма ўрамлар Қурулун оқими бўйлаб йўлга тушиши керак... Ўн кунлик қурутларини заҳира қилган жангчилар мана шу ерга тўпланишсин. Имиллаш ва итоатсизлик кечирилмайди. Ҳаммага шуни етказиб қўйинглар.

Шу билан Қурулуннинг ҳар икки қирғоғи бўйлаб, қозиққа тортилган тери сингари теп-текис ялангликлар, бир-бирига ўхшаш, туя ўрқачларини эслатувчи тепаликлар оралаб, оғир аравалар, подалар ва отарлар йўлга тушди. Деярли дам олмай юришди. Тун қоронғисида тўхташар, осмон бўзариши билан яна йўлга тушишарди.

Татарларнинг ерлари бўм-бўш эди. Унинг йўлига ҳеч ким тўсиқ бўлмас ва у ўз вақтида иккиланмасдан ва шафқат қилмасдан бу хавфли қабилани қириб ташлагани учун осмонга миннатдорлик билдирарди. Болаларини аллалаётган оналар шафқатли бўлсин. Ўзгаларнинг қонини тўкишдан қўрққан ҳукмдор ўз қони билан жавоб беради.

Хосуна деган жойдан Бўйир-нур қўли томонларга бурилишди-да, уни ҳам айланиб ўтиб, Халха дарёси бўйига чиқишди. Ёз жазирамалари бошланаётган эди. Ўнг қирғоқдаги яланғоч тепаликлар учида ўтлар қуриб қолган, чап қирғоқ бўйидаги пасттекислик эса ҳали яшил эди. Жазирама иссиқ Нилха-Сангунни орқасига қайтишига мажбур қилади, деб умид қиларди Темучин. Мау-Ундур тоғларининг дарахтзорлар билан қопланган шимолий ёнбағирларида у Жалма бошчилигида бир бўлимни қолдирди. Ўзи Хара-халжин-элат деган жойгача бориб тўхтади.

Бир кун ўтиб, Жалмадан чопар келди – қоройитлар яқинлашаётган эмиш.

Ичкарироқ чекиниш хавfli эди. Изма-из бориб, душманлар унинг қўшинини сиқиб қўйиши, пода ва чорвани қўлга киритиб, жангчиларни тушқунликка тушириши мумкин эди. У ҳолда, ҳеч қанақа жанг ҳақида ўйламаса ҳам бўлади. Нима ҳам қилардинг, қўрқсанг – қилма. Қиляпсанми – қўрқма...

У яланғоч ёнбағирликни танлади. Пастда, чап, ўнг томонда саҳрони тўсиб қум барханлари тизилиб турарди. Уни ён тарафдан айланиб ўтиш қийин...

Тун бўлганда ўз одамлари билан Жалма етиб келди. Қоройитлар унинг изидан келишаётган эмиш. Жалма бир жангчини асирга ҳам олибди. Унинг айтишича, ван-хоннинг ўзи ҳам қўшин билан бирга келаётган экан. Қочоқ нўёнлар ҳам, Жамуха ҳам шу ерда.

Қоройитлар эрталабга яқин кўринишди. Дарҳол жангга сафланишди. Саф олдига қочоқ нўёнларнинг одамларини теришди. Улардан эллик қадамларча орқароқда Жамуханинг жўжиротлари ва ундан кейингина қоройитлар ўрнашишди. Қум барханларининг бошидан охиригача қўшин қаторлари сафланди. Уларнинг орқасида ям-яшил майса орасидаги гулга ўхшаб, ван-хоннинг мовийранг чодирининг баланд ёғочларга ўрнатилган учта жанговар туғи кўриниб турарди.

Тилларанг жанговар яроғлар таққан, устидан алвон ранг ёпинчиқ ёпиб олган Хасар Темучиннинг олдига яқинлашди.

– Ака, қара, улар мудрофаа учун сафланишди. Қўрқишяпти!

Темучиннинг ўзи ҳам буни кўриб турарди: душман мудрофаага саф тортганини кўриб, мендан қўрқишяпти, деб ўйлади-ю, аммо ғурурланиб кетишига йўл қўймади. Балким, хон отаси ўзи келганига яраша, ишни урушгача олиб бормас, балким, ҳозир қалпоғини найзаси учига илиб, чопар келиб қолар...

– Ака, илғорларга менинг бош бўлишимга рухсат бер! – Хасарнинг бурун катаклари катталашиб, қўллари жиловни

тинимсиз тортқилар ва унинг саман оти бошини айлант-риб қоларди.

«Мақтанчоқ! Ўзини кўрсатгиси келяпти!» Темучин унга совуққон қараб қўйди.

– Сени ҳамма ишлардан четлатганман. Ҳозирча сен менинг кечиришимга лойиқ бўлганинг йўқ.

Унинг жазоланишига тўсатдан Жалмани қатл қилди-ришни талаб қилиб олгани бўлди. Гапнинг тагига етганида эса қайсар укасини қамчилаб ташлашдан ўзини зўрға ти-йиб қолди.

Хасар от чоптириб нари кетди.

Қуёш Мау-Ундур тоғидан кўринар-кўринмас, иссиқ ту-риб кетди. Темучиннинг елкаси оша отлар пишқирав, бош узра сўналар ғувиллар, тагидаги оти бир ерда турмас, у оёғидан бу оёғига ташланар, думи билан биқинларига урарди. Ван-хондан ҳеч қанақа чопар келмади. Келмайди ҳам. Агар тинчликни истаганида бу ерга келмасди.

У отнинг бошини бурди. Нўёнлари элма шохчалари би-лан хира сўналарни ҳайдаб туришарди. Жангчилар дўнг-ликнинг орқасида туришар ва уларнинг дубулғаларигина кўриниб турарди.

– Нўёнлар, қаранглар, менинг битта жангчимга қарши улардан учтаси турибди. Жанг шафқатсиз бўлади. Шунга тайёрмисиз?

Қўлларидаги шохларини ташлаб, жангчилар бир овозда жавоб беришди: «Тайёрмиз!»

– Унақада, борлиқни яратган мангу осмонга илтижо қилайлик-да, душманларимизни бир-бир жағларини эзиб қўяйлик.

Темучин отдан тушди, тиз чўкиб, кўзларини юмди. У деярли мумкин бўлмаган, эришиб бўлмас нарсани кутар-ди – ғалабани! Ўзининг эски дўстлари, қариндошларининг шармандасини чиқаришни истаб турарди. Миясида сўзлар аралашиб кетар, бир ипга тизилмасди. Бу дуолар ақлдан эмас, сўзларга ҳожати бўлмаган, ўч олишга ташна қалбдан чиқарди. У эгарига минар экан, бирпас ухлаб олган одамга ўхшаб хотиржам ҳолда душман қўшини сафларига тики-

либ чиқди. Улар қимир этмай туришар, бошлари узра кун ланғиллар, фақатгина хон чодиригина салқинроққа ўхшаб ажралиб турарди.

– Хулдор!

Нўён унинг олдига етиб келиб, узангисига туриб олган кўйи отини тўхтатди. Кенг юзига ёғ суртилгандай ялтирайди, калтагина яланғоч бўйнидан тер қуйилади. Дубулғаси орқасига сурилган, елкасига таққан совути тангаларда кун ярақлайди.

– Нима учун кўкрагингга совут киймадинг?

– Жуда иссиқ, Темучин хон. Бунинг устига мен жуда ҳам бақалоқман, менга тиғ кириши осонмас. У дўстим Жарчига керак, шунинг учун ҳам уни ҳечам ечмайди. Шунақами, Жарчи?

– Шунақа, Хулдор. – Қирғий бурун Жарчи Хулдорнинг ёнига келиб тўхтади.

– Биз ҳозир қоройитларга зарба берамиз. Сен, Хулдор, ўз жангчиларинг билан ҳеч ёққа алангламай, ҳеч ерда тўхтамай бориб, сарёққа тиқилган пичоқдай сафга ёриб кириб, чодирга қараб бораверасан. Тушунарлими?

– Тушунарли, Темучин хон. Лекин биз ҳар ерда, ҳар доим Жарчи билан биргамиз-ку. Жарчи, биз бир-биримизнинг кўзимизни кўриб турмасак, жанг қила оламизми?

– Хулдор тўғри айтяпти, Темучин хон.

– Бўпти, икковингиз борақолинглар. Мен сизларга жуда ҳам ишонаман.

– Хон Темучин, – Хулдор дубулғасини тўғрилаб қўйди, – биз қоройитлар чодирини олдида турган туғни чопиб ташлаб, сенинг туғингни ўрнатамиз.

– Қани, баҳодирлар, олға!

Довуллар чалинмасдан, ортиқча қийқириқлар ва «ур-ҳо»сиз жангчилар пастга оқиб кетдилар. Дўнглик устидан юмалаб ўтиб, юз кишилиқ бўлинмалар Темучиннинг ёнгинасидан ўтиб боришарди. Туёқлар остидан кўтарилаётган чанг унинг юзларига қўнар, кўзларига кирарди. У бир четга отини суриб ўтди, халати этаги билан шошилиб юз-кўзини артиб олди. Худди найзага ўхшаш шаклдаги

жангчилари қоройитларга шитоб билан яқинлашиб борарди. У аниқ кўрмаса ҳам, чамалаб Хулдор билан Жарчи «найза»нинг қоқ учида эканликларига ишонди. Душман сафларининг олдинги қатори – қариндошларининг аскарлари ҳаракатга келишди. «Найза»нинг учи сафнинг ўртасига келиб санчилиб, ичкарига анчагина кириб борди. Ўтиб кетармикин, ё йўқми? Ёриб ўтишадими, ёки тўхтаб қолишадими? Чамаси ёриб ўтишди шекилли... Ҳа, олдинги сафни қоқ иккига бўлиб ташлаб, энди Жамуханинг жангчиларига яқин келишди. Бу сафни ҳам бўлаклаб ташлашди. Азаматлар! Қойил, сенларга!

Хулдор ва Жарчининг ортидан улар очган ёриқдан бошқа жангчилар ҳам ёпирилиб киришар, «найза» йўғонлашиб бориб, учи ўткир пона шаклига кирди. Қочоқ нўёнларнинг жангчилари бўшашиб қаршилиқ кўрсатишганидан уларни қум барханлари тарафга улоқтириб ташлашди. Қизиб ётган қумдан оёқлари куйган отлар типирчилар, йиқилар эди. Жангчилар отларини, қурол-яроғларини ҳам ташлаб, қоройитларнинг орқасига яширинишга уринишарди. Шунанга бўлади, сотқинлар.

Хулдор билан Жарчи бўлса, қайсарлик билан чодирга қараб интилиб боришарди. У ерда одамлардан ўрама ҳосил бўлган, ким душман, ким ўзингники, билиб бўлмасди. Лекин у Хулдор хон чодирига тикмоқчи бўлиб тайёрлаб қўйган жанговар қора туғини кўрди. Туғ жанг қилаётган одамлар бошлари узра чайқалиб-чайқалиб, лапанглаб парвоз қиларди. Жуда секинлик билан олға интилар, баъзан эса тўхтаб ҳам қоларди. Йўқ, бу жангда ғалаба бўлмайди. Душман ҳаддан ташқари кўп. Ҳеч қанақа жасорат кучни енга олмайди.

Темучин отидан тушди. Хон қоровулидаги навкарлар эҳтиром билан элма соясига наमत тўшаб беришди, қимиз тўла меш олиб келишди. У шундоққина мешнинг оғзидан симирди, дарахтнинг қабариқ танасига суянди.

– Жалма менинг олдимга келсин. – Нўён келиб, отидан тушганидан сўнг сўради: заҳирада қанча жангчимиз бор?

– Саккиз юзта, хон.

– Жалма, кўряпсанми, биз бугун калтак еймиз.

– Бу ҳали номаълум, хон.

– Маълум. Ҳаммани жангга ташла. Менинг ёнимда ўн-тача одам қолдирсанг бўлди. Ўзинг менинг ўраимига уч. Тоғларга олиб чиқиб кет. Ўша ерда кўришамиз. Агар тирик қолсак.

Жалма отга сакраб ўтирди, пастда қайнаётган олишувни кузатди, юзи титради. Эгаридан энгашди.

– Ғалаба улар томонда бўлса, нима учун охирги одамларни ҳам ташлаяпсан?

– Бу жангдан сўнг улар барибир, оёқларини кўтаролмайдилар. Имиллама, Жалма.

Саккиз юз нафар жангчи жанг боришини буткул ўзгартира олишмади-ю, аммо уни яна ҳам қақшатқич қилиб юборишди. Қуёш аллақачон чошгоҳга қараб кетган. Жазирамада ер ҳам, мусаффо осмон ҳам ланғилларди. Аммо одамлар жазирагани ҳам, чарчоқни ҳам сезишмас, бир сония ҳам жанг шовқини тинмасди. Баъзан қоройитлар устун келганга ўхшар ва навкарлари уни отга миниб олишини илтимос қилишарди. Лекин бироз вақт ўтмай, жанг яна пастга қараб сурилар ва ерда янги ярадор бўлган ва ўлдирилганлар кўриниб қоларди.

Хон чодирни яқинида кўзга ташланиб турган туғ энди бир кўринар, бир кўринмасди. Кимдир уни сўнгги кучи билан ушлаб тургандек эди, гўё. Темучиннинг жангчилари умрларида бундай уришишмаган эди. Унинг юрагида ғурур ва миннатдорлик туйғулари жўш урди...

Кун ботишидан олдин, гўёки ҳамма ўтинни еб битирган оловга ўхшаб, ўз-ўзидан жанг тўхтади. Унинг жангчилари орқага тисарила бошлашди. Уларни ҳеч ким таъқиб қилмади. Икки нафар навкар Хулдорни қўлларида кўтариб олиб келишди. Жасур нўён оғир ярадор бўлган эди. Оғриқ кучидан унинг кўзлари ич-ичига кириб кетган, тол ёғочига ўхшаб оқариб кетган юзидаги мушаклари аниқ бўртиб чиққан эди. Темучин қўлини Хулдорнинг пешонасига қўйди.

– Сендай баҳодирни бизнинг ерларимиз кўрмаган эди.

– Мен туғни чодирга тиколмадим.

– Сен одам қила олиши мумкин бўлганидан ортиқроқ ишни қилдинг.

– Хон, биз енгдикми?

– Йўқ, Хулдор. Лекин биз яшаймиз.

Хулдор кўзларини юмиб, жим бўлди.

– Хон, мени осмон чорлаяпти... Менинг болаларимни эсингдан чиқарма.

– Қасам ичаман, Хулдор, уларни эсимдан чиқармайман!

Жарчи от елдириб келиб, ундан учиб тушди, Хулдорнинг олдида тиз чўкди.

– Мен сени ҳимоя қилолмадим, дўстим. Э-э-э – ха!

Кўпириб кетган отларда терлаган, кир, қонга ботган жангчилар тепага кўтарилиб, Темучиннинг ёнидан ўтиб боришарди. Хасар ўтиб кетди. Акаси томонга бурилмади, қараб ҳам қўймади. Алвонранг ёпинчиғи бўлак-бўлак бўлиб кетган, тилларанг дубулғасининг ялтираши одамнинг ғашини келтирарди. Темучиннинг олдида нўёнлари тўпланишди.

– Бовурчини кўрмайпман. Қани у?

Қоровулдаги навкарлар Бовурчини кидириб кетишди. У ҳеч ерда йўқ эди. Темучин анча вақт бўшаб қолган жанг майдонига қараб турди. Ҳамма ёқда одамлар, отлар ағанаб ётарди. Гўёки қаттиқ чарчоқларидан улар қайноқ ерга ётиб олишгандай. Оҳ Бовурчи, Бовурчи! Темучин ўрнидан оғир кўзғалиб, оёғини узангига тикди. Навкарлари унинг эгарга ўтириб олишига ёрдамлашиб юборишди.

– Нўёнлар, биз ишнинг ярмини уддаладик. Энди кетимиз керак.

Одамлар унга оғир хўрсиниш билан жавоб қилишди.

– Биламан, одамлар оёқларида зўрға туришибди, отларимиз ҳам қоқилиб кетяпти. Лекин кетиш керак.

Тун бўйи, тоғ тепасига қараб юришди. Тонготарда Темучин одамларига қисқагина дам олиш учун рухсат берди. Ким қаерда турган бўлса, ўша ерда майсага ағанади. Юзлаб одамларнинг хуррагидан дарахтларнинг барглари титради. Темучин ухлолмади. Бир ётиб кўрар, бир ўрнидан туриб ётганларнинг устларидан ҳатлаб юришга тушарди.

Эрталабдан яна иссиқ турди. Аммо бу ерда, тоғ тепаси, қарағайлар, элма ва қайрағочлар яқинида ҳар доим шабада эсиб салқинлик олиб келарди.

Ухлаб ётган жангчилар орасидан, паканагина отни эгарсиз минган бир отлиқ келарди. Унинг оёқлари деярли ерга тегиб турарди. Темучин унинг каттагина қисми кўкариб ётган юзига қараб турди-да, тезда унга қараб юра бошлади.

– Дўстим Бовурчи! Тирикмисан!

– Тирикман, Темучин хон! – Бовурчи отдан тушди. – Ҳатто ўлжа ҳам олдим – мана бу баҳодирлар отини.

Улар қарағай остига ўтиришди. Бовурчининг ярим юзи шишиб кетган, ўнг кўзи қисилиб қолиб кўринмас, аммо чап кўзини қисганча кулиб турарди.

– Сен қаердайдинг?

– Дам олдим. У ерда, жанг пайтида битта жинни мени қиличи билан чопмоқчи бўлди. Мен ўз қиличимни қўйиб қолдим. Унинг қиличи ён тарафи билан мана шу еримга келиб урилди-ю. – Бовурчи қўли билан кўкариб ётган жойни ушлаб қўйди. – Отдан юмаладим. Кўзларимдан олов отилиб кетди. Ҳозир ёниб кетаман-ов, деб ўйладим... Ўзимга келиб қарасам, ҳамма ёқда қоройитлар. Менинг бўлса на қиличим, на отим бор. Фақат пичоқ. Э-э, ёта тур, дедим ўзимга, ўзимизникиларнинг келишларини кут. Шу қўйи кечгача ётдим. Қоронғи тушиши билан эмаклаб кетдим. Юк боғланган бир отнинг олдидан чиқдим. Юкини ташлаб миндим-у гоҳ йўрғалатиб, гоҳо тезлатиб бу ёққа қараб келавардим.

– Бовурчи, дўстим, сени тирик кўрганимдан хурсандман. Мен шусиз ҳам кўп йўқотдим. Қанча жангчиларни қурбон берганимизни ўйласам, жигарим оғриб кетяпти. Бу ҳам ҳаммаси эмас. Мен Жалмага менинг ўраимни тоғ тепасига олиб чиқиб кетишни буюрдим. Хотин, болаларимизни отга миндириб олиб, бошқа ҳамма нарсадан кечишга тўғри келади. Қолган ўрамлар-чи? Улар ван-хонга ўлжа бўлади. Одамлар, ўтовлар, чорва, отлар – шунча йил тўплаган ҳамма нарсамиз. Дўстим Бовурчи, биз яна оч ва юпун, қувғинди бўлиб қоламиз.

Уни оғир тушкунлик қамраб олди. Шу тобда у ўзини бир умр тик қояга ўрмалаб чиқиш билан овора бўлгандек ҳис қилди. Баъзида ана чўққи, энди тўхтаса ҳам бўлади, нафас ростлаб, атрофга қараса ҳам бўлади, деб ўйлар, аммо айнан мана шу пайтнинг ўзида оёғи остидаги тош синиб, у яна биқинларини шилганча пастга сирпаниб тушар, бир уни, бир буни тортмоқлаб тўхтаб олар ва яна бетўхтов тепага тирмашарди. Яна оёғини мустаҳкам бўртиқларга эмас, майда, уваланган тошларга қўярди.

– Темучин хон, сен барча йўқотишларимизни айтмадинг. – Бовурчи битта барғни узиб олиб обдан эзғилади-да, кўкарган ерига босди. Сен ҳамма нўёнларингни ҳам топа олмайсан. Жангдан сўнг уларнинг кўплари сенинг кетингдан кетмай, отлари бошини ўз ўрамларига буриб кетишди. Бугун ван-хоннинг чодирига таъзим қилиб боришади. Баъзиларини мен йўлдан қайтармоқчи бўлдим. Кўнишмади.

Бу гапдан Темучин ҳайрон бўлмади. Шунақа бўлиши ҳам керак эди. Шухратинг қанотларини кенг ёзиб турганингда ҳамма унинг остига киргиси келади. Уни қайиришганида эса орқаларига қарамай қочишади. Қочишади... Лекин кимлардир қолади.

– Сен-чи, Бовурчи, ҳеч қачон қочиб кетмайсанми?

– Йўқ, Темучин хон.

– Нима учун?

– Мен сенинг дўстингман.

– Дўстим бўлмаганингда-чи? Шунчаки Бовурчи нўён бўлганингда-чи?..

– Қанақа нўёнлигимга ҳам боғлиқ-да, Темучин хон. Агар қабила бошлиғи бўлганимда балким, кетиб ҳам қолардим. Сендек енгилган одамга эргашиб нима қиламан? Бугун ван-хон устун – маза қилиб унинг ҳимоясида яшайман. Эртага сен оёққа туриб олсанг – сенинг олдингга келаман. Мен нима йўқотаман? Қабилам ҳар доим ўзим билан, мен уларнинг хўжайиниман.

– Дўстим Бовурчи, булар янгилик эмас... Яхшиси, бошқа нарсани айт. Мана сен, менинг мингта жангчимга нўёнсан. Мен йиқилган пайтимда сен нима учун кетиб қолмайсан?

– Мингта жангчи бўлса нима бўлибди? Мен уларни олиб кетвордим, дейлик. Уларнинг орасида тойчиютлар ҳам, кўнғиротлар ҳам, дорбенлар ҳам бор. Кимлар йўқ дейсан! Уларнинг қариндошлари, дўстлари сенинг ҳукмингда қолишган. Ўн кундан кейин менинг мингта жангчимдан ким ҳам қоларди, ҳаммаси ортига қайтиб кетиб қолади.

– Лекин сен уларнинг оилаларини ҳам, яқинларини ҳам олиб кетишинг мумкин-ку! – Темучин Бовурчига синовчан қараб турарди.

– Барибир қочиб кетишади. Мени уларнинг устига сен қўйиб қўйгансан. Мен сендан кетадиган бўлсам, менинг ҳукмим ўтмай қолади. Мен улар учун ўз қабиласининг азалӣ нўёни каби бўлолмайман.

Темучин бош чайқаб қўйди. Дўстининг мулоҳазалари унинг ўзиники билан бир хил эди. Илгарилари саҳро саробидаги нарсалар сингари хира кўринган баъзи бир нарсалар энди унга аниқ, равшан кўрина бошлади. Фақат бу ердан қутулиб чиқса, қолган кучларини ҳам йўқотиб қўймаса бўлди.

– Қани, дўстим Бовурчи, одамларни кўтарамиз.

Саргардонликнинг оғир кунлари бошланди. Ярадорлар ўлиб, отлар тамом ҳолдан тойдилар. Ҳеч қандай егулик йўқ. Бироқ Темучин бир кун ҳам тўхтамади. Аввалига жангчиларини ўрмонзор тоғлар оралаб, ўтиш жуда ҳам машаққат бўлган ерлардан олиб ўтди. Кейин ҳамма бутунлай кучдан қолганда, йўлни шимолга, саҳро текисликларига солди. Одамлар енгил тортиб, отларнинг ҳам қадамлари тезлашиб қолди.

Балжуна кўли бўйида тўхташга қарор қарор қилди. Отлиқлар ўзларини сувга урдилар. Туёқлар сувни лойқалатиб юборди. Лекин одамлар ўша сувни ҳам ҳовучлаб ичишар, юзларини ювишар, бошларини ҳўллашарди.

Темучин отидан тушди. Унинг ёнига нўёнлари тўплана бошлашди. Қанча қолишганикин? Мана, эски қадрдонлари Бовурчи ва Жалма, мана бу қийшиқ оёқ, эпчил Мухали, бу эса найнов Субутой-баҳодир, бу чарчоқ билмас, йиқилмас Жаба. Лекин кўпчилик кўринмайди, ташлаб ке-

тишибди. Жасоратли Хулдор ўлди. Укаси Хасар қаердадир қолиб кетган.

Темучин бир жангчининг қўлидаги ёғоч товоқчани олиб, бўтана сувдан тўлдирди.

– Менинг содиқ дўстларим! Бошимизга оғир кунлар тушди. Рақибларимиз ва хиёнатчилар бир бўлиб, бизни балога гирифтор қилиб, боримиздан айиришди. Аммо биз тирикмиз ва кураш давом этади. Бугун бизнинг мағлубиятимиздан шод бўлаётганлар ҳали пушаймон бўлишади! Осмон менга ҳақ йўлни кўрсатди. Хиёнат ва сотқинлик илдизи билан йўқ қилинади, улусим юксалиб, ҳар бирингиз бугун йўқотганингиздан ўн баробар кўпроқ нарсага эришасиз. Қасам ичаман! Агар бу қасамимни бузадиган бўлсам, осмон мени мана бу сингари ифлос сувга айлантириб юборсин. Бир-биримизга содиқ бўламиз!

У қўлидаги бўтана сувни ичиб, товоқчани Бовурчига узатди. У ҳам ичиб, Жалмага узатди. Товоқча давра бўйлаб айланиб кетди ва ҳар ким иссиқдан бўрсиқиб кетган лаблари билан ундан сув ичди.

Темучин тўкилиб, дабдаласи чиқиб кетган нўёнлари ва жангчиларга қараб, шундай одамлар у билан экан, ҳар қанақанги ғам ҳам ғам эмас, деб ўйлади. Уларнинг ҳаммаси унинг одамлари. Таги паст Кишликнинг гапларини эслади: «Биз Дўритой-Ўтчигинга тегишлимиз, у эса бутун молу мулки билан сенга тегишли». Бунақа бўлиб чиқмади-ку. У ўйлагандек, ҳар доим унинг ёнида бўлиши керак бўлган минг нафар жангчи қани? Бирларини қариндошлари олиб кетишди, бошқалари эса ортга кетган нўёнлари билан кетиб қолишди. Унинг улуси ҳар доим майда бўлақлардан тикилган пўстинга ўхшарди. Битта бўлаги каттароқ, иккинчиси кичикроқ. Бири маҳкам қилиб тикилган, бошқаси эса базўр илиниб турибди. Энди ҳаммаси бошқача бўлади. У ўзига мана шу пайтда аён бўлган нарсага бир қадам, бир қадамлаб босиб келибди.

– Жалма, анави икки чўпон тирикми? Агар тирик бўлса менинг олдимга олиб кел.

Чўпонлар тирик экан. Фақат оёқларида зўрға туришарди. Улар қўшин ортидан пиёда юриб келганидан гутуллари аллақачон титилиб кетган, яланг оёқларида қон қотиб ётар, баъзи ерлари йиринглай бошлаганди. Халатининг тешикларидан яланғоч таналари кўриниб турарди.

– Жалма, энг аввал уларнинг қорнини тўйғаз. Кейин кийим-бош бер. От ва қурол бер. Сиз қул эдингиз, энди озод одамларсиз. Бу сизларга кимга тегишли эканингизни унугмаганингиз учун мукофот. Сиз менинг улусимга хиёнаткорона бостириб келаётган душмандан огоҳлантирдингиз. Бунинг учун мен ҳар бирингизга дархон унвонини бераман. Бугундан эътиборан қуршов овида отган ҳар бир ҳайвонингиз сизники, сафарларда қўлга киритган ўлжаларингиз ҳам ўзингизники. Ҳеч ким сизларни ҳам, авлодларингизни ҳам, ўлжаларингизни бўлишишга мажбур қилолмайди.

Чамаси, чўпонлар бошларига қанақа бахт куши қўнганини яхши тушунишмади. Аммо унинг гапларини эшитиб турган жангчилар, уни маъқуллаб сурон солишди: «Бизнинг хонимиз адолатли ва сахий!», «Яхшилик қилганга яхшилик қайтарлади!»

– Осмон сенинг умрингни узоқ қилсин, хон! – деди ниҳоят Кишлик.

Ван-хондан ҳеч бир дарак йўқ эди. Темучин ҳаммага икки кун дам берди, кейин чидамлироқ жангчиларни танлаб, Субутой-баҳодир бошчилигида Жаба, Мухалини овга жўнатди. Ҳар куни овлаган жайронлари билан қоринларини тўйғазашди. Егуликнинг етарлилиги аскарларни тез оёққа қўйиб, тоғ ўтлоқларида отлар ҳам кучга кириб олдилар.

Унинг қўл остида тўрт ярим минг жангчи қолибди. Кўп эмас. Лекин улар барибир жангчилар! Биттаси учтага бас келади. Кўрқмас, чидамли, жангларда пишган ва асосийси – охиригача садоқатли.

Балжунадан унча узоқ бўлмаган ерда қўнғиротлар кўчманчилик қилишарди. У Жарчини уларнинг ҳузурига жўнатиб, ўзига тобе бўлишларини буюрди. Хотинининг қабиладошларини у ёқтирмас, бир пайтлар Бўртага совчи бўлиб борганида устидан кулганларини эсидан чиқарол-

масди. Ундан кейин ҳам улардан яхшилик чиқмади. Улар Темучинга бўйсунитишни хоҳлашмай, Жамуха билан тил бириктириб юришди.

У қўнғиротлар ўзлари устидан ҳукмдор деб, тан олишларига умид қилмасди. Улар билан уруш чиқаришнинг вақти ҳам эмас. Лекин от уюрлари, чорва керак эди, одамлар, арвалар зарур эди... Уни ажаблантирган нарсаси, қўнғиротлар унинг шартига осонгина рози бўлишибди. Дай-Сечен билан ўғли Алжу уларни бу ишга қўндиришибди. Ҳар қалай уларнинг ўзлари шундай дейишди. Нима бўлганидан қатъи назар, битта ҳам қурбон бермай, Темучин хоҳлаган ҳамма нарсасига эга бўлди. Бу қон тўкилмасдан қилинган ғалабадан кўриниб турибдики, қабилалар уни янчилган деб ҳисоблашмаётган экан. Ван-хон унинг шуҳрати қанотларини синдириолмабди. Шундай экан, у яна янги жангчилар топиши мумкин. Лекин бу учун вақт керак бўлади. Ниҳоят, у ўзи учун осон кечмаган иккиланишлар ва мулоҳазалардан сўнг ван-хондан сулҳ сўради.

Иккита жангчини элчи қилиб танлаб хон-отаси, Нилха-Сангун, Жамуха ва қариндошларига айтадиган гапларини сўзма-сўз ёдлаб олишни буюрди...

IX

Ҳамма нўёнлар ван-хоннинг чодирига йиғилишди: Темучин хоннинг элчиларини кутишарди. Нўёнлар бақиритиб гаплашишар, уларнинг қувноқ овозлари, ёрқин ипак либослари ван-хоннинг ғашини келтирарди... Байрам қилишяпти. У бўлса ўзини қўярга жой тополмайди. Ўғли билан Жамуханинг узоқ тушунтиришларидан сўнг уларнинг хоҳишларига қўнганидан бери турли хаёллар билан ўз-ўзини қийнади. Бироқ бу хаёллари худди саҳро қумлари сингари сочма, бир бутунликдан йироқ эди.

Темучин устига қилинган юришга бормоқчи эмасди. Қўшинни ўғли бошқарди. Лекин қўшин кўздан ғойиб бўлиши биланоқ, отларни эгарлашни буюриб, орқаларидан етиб олди. Бу ўғли Нилха-Сангунга ҳам, Жамухага ҳам ёқ-

мади. Уни секингина, билинтирмай ҳамма ишдан четлатиб қўйишди. Маслаҳат сўрашар, аммо ўз билганларини қилишарди. Жанг бошланиши олдидан эса у гўёки иккиланишларини елкасидан ташлаб юбориб, қўшинга ўзи бошчилик қилди ва ўғли билан Жамуханинг сиқувда қолган Темучинга бор кучни ташлашларига йўл қўймади. Ниманидир кутди. Нимани? Балким, Темучин билан учрашишнидир. Лекин бу учрашув нимани ҳам ўзгартира оларди? Адоват жуда ҳам чуқурлашиб кетган...

Қўшинларини мудофаага мослаб сафлаб, уларнинг ҳаракатларини чегаралаб қўйди-ю, лекин тик ўлимга рўпара қилиб қўйганидан юраги эзилди. Темучин унинг бу хатосидан усталик билан фойдаланганида эса унинг дилида ғурурга ўхшаш туйғу пайдо бўлди – тутинган бўлса ҳам, ўғли-да. Темучиннинг жангчилари унинг чодирига деярли етиб бўлишганди. Нилха-Сангуннинг ўзи жаҳолатда жангга кириб кетди. Чакагига кирган ўқ тўртта тишини синдириб туширди. «Ким бировга чоҳ қазиса, унга ўзи тушади!» – деб ўйлади-ю, аммо ўғлининг яраланиши хоннинг юрак-юракларини зирқиратиб юборди.

Жангдан сўнг нўёнлар уни Темучинни изма-из таъқиб қилишга чақиришди. У кўнмади: «Нилха-Сангун соғайиб олишини кутамиз». Жамуха тинимсиз уни кўндиришга ҳаракат қиларди. Унинг сўзлари булоқ сувларидай жўшқин, баҳор япроқлари шивиридай ёқимли, куз оқшомлари сингари ёқимсиз совуқ бўлиб турланар, гарчи Темучинга дам бериш мумкин эмаслигини яхши тушуниб турса ҳам, хон қатъий эди.

Жангдан сўнг Темучиндан ажралиб келган нўёнларни хушламай қабул қилди. Аммо жангчилар Хасарнинг хотини ва болаларини қўлга олишганида (унинг ўзи тилларанг дубулғаларини ҳам ташлаб қочибди) эса уларга ўтов тикиб беришни ва худди меҳмонлар сингари еб-ичиришни буюрди.

Нўёнлари ҳам, ўғли ҳам унинг бу муомаласини тушунмай, очиқдан-очиқ норози бўлишди. Ван-хон ўзини ёлғизлатиб қўяётган девор шиддат билан кўтарилиб бораётганини сезиб турарди.

Чодирга Нилха-Сангун кириб келиб, отасининг ёнига ўтирди.

– Одамларимиз Темучиннинг элчиларидан унинг қанча одами, мол-ҳоли қолганини сўрашяпти. Аммо улар жим.

Нилха-Сангуннинг яраси ҳали битмаган, жароҳатидан тили базўр айланар, гапларини тушуниш қийин эди. Шишиб кетган чакаги боғламадан чиқиб турар, юзи қийшайиб кетган эди.

– Э-э, Темучиннинг ҳеч нарсаси қолгани ҳам йўқ! – деди энсаси қотган Дўритой-Ўтчигин, қўл силтаб. – Ҳамма ўрамларини қўлга олдик.

– Ўрамларини-ку қўлга олдик... – Жамуха Дўритой-Ўтчигинга эмас, ван-хонга қараб гапирарди. – Аммо унинг ҳали жангчилари бор. Мен асирларни сўроқ қилдим, санаб, чама-лаб кўрдим – ҳали жангчилари бор. Бугун камроқдир. Эртага яна кўпаяди. Бугун у аччиқ кўз ёш тўкиб йиғлайди, лекин эртага кимнингдир ичагини ағдариши аниқ.

– Сен ёвузлашиб кетяпсан, Жамуха, – деди ван-хон.

– Баъзилар жуда ҳам меҳрибон бўлганидан шунақа кўриняпти.

Жамуха ўз ўқларини унга, ван-хоннинг ўзига отаётганди. Нўёнлардан ҳам уялмайди.

– Бир матал эшитгандим: улоқчанинг шохи чиқиши билан онасини сузар экан. Бу сен ҳақингда айтилган, Жамуха.

– Йўқ, хон, мен ҳақимда эмас. Бу Темучин ҳақида. У анчадан бери улоқча эмас. Шохлари билан кўпчиликнинг қорини ёриб улгурди.

Хон қоровуллари бошлиғи чодирга кириб, баланд овозда:

– Буюк хон, Темучин хоннинг элчилари остонангда туришибди. Уларни эшитишни хоҳлайсанми?

– Киришсин.

Темучин хоннинг элчилари – икки нафар ёш жангчи хон олдида тиз чўкмай, белларигача таъзим қилишди-да, қоматларини кўтаришди. Мағлуб бўлганларнинг элчилари бунақа таъзим қилишмайди. Одобни ҳам унутиб, Нилха-Сангун отасининг биқинига туртиб, шалвираган оғзи

билан бир нималар деди. Ван-хон кўлини силтаб, элчиларга гапираверларинг, деган ишора қилди.

– Хон-ота, мендан нима учун жаҳлинг чиқди, нима учун тинчимни буздинг? Менинг нўёнларим хиёнат қилганлари каби, бир пайтлари сени ҳам нўёнларинг сотишганда, юзта одамнинг билан қочиб, жон сақлаган эдинг. Менинг асилзода отам Есугей-баҳодир сени ўз бағрига олиб, меҳр кўрсатган, сен билан ака-ука тутинган эди. Унинг жангчилари сени ки бўлган ва сен кўлдан чиққан улусингни қайтариб олган эдинг. Шунинг учун мендан жаҳлинг чиқдими?

Темучиннинг элчиси гапирар экан, ван-хоннинг кўзига гина ва ўпкалаш билан тикилиб турарди. Лекин ван-хон кўз ўнгида элчини эмас, Есугейни кўриб турарди...

– Хон-ота, нутуғингга найманларни эргаштириб уканг Эрхэ-Хара келган кунларни эслаб кўр. Сен танғитлар юртига мадад истаб бориб, камситилиш топдинг. Қорахитой гурхонидан қўшин сўраб бординг – рад жавоби олдинг. Саргардонлик ва очликдан силланг қуриб, оддий навкарлар ҳам кийишга ор қиладиган кийимларда ҳузуримга келдинг. Мен миркитлар устига юриш қилиб, олган ҳамма ўлжамни сенга бериб юбордим. Балким, шунинг учун бугун мени таъқиб қилаётгандирсан?

Ван-хон букчайиб қолди. Тўғри, ҳаммаси тўғри... Ўшанда Темучин бўлмаганида ёки у ҳам ёрдам беришни истамаганида эди ўзининг ҳам, Нилха-Сангуннинг ҳам суяклари аллақачон қаерлардадир чириб кетган бўларди.

– Хон-ота, мен сенга ҳеч қачон ёмонлик тиламаганман. Тили заҳар одамларнинг туҳматларига ишониб, мени Кўксу-Сабракка емиш қилиб ташлаб кетганингни эслагин. Лекин мени осмон ҳимоясига олиб, қутулиб кетдим. Кўксу-Сабрак эса сенинг ўрамларингни, чорва ва подаларингни талай бошлади. Мен ўшанда ўз одамларимни сенга ёрдамга жўнатдим ва улар ҳамма нарсангни ўзингга қайтариб олиб беришди. Эҳтимол, шунинг учун бугун сен менинг овулларим, чорвам, одамларимнинг хотин-болаларини ҳам тортиб олаётгандирсан?

Сўзлар ван-хоннинг бошига худди болға урилаётгандек айтиларди. У ўрнидан туриб кетиб қолгиси келар, ҳеч кимни эшитгиси, кўргиси келмасди.

– Хон-ота, икковимиз душманлар устига елкама-елка борардик ва улар бизга таъзим қилишарди. Мен ҳеч қачон менинг улушим кам, менга кўпроқ тегиши керак, бу ёмон, менга яхшироғини бер, деганим йўқ. Биринчи сўзинг, биринчи чақириғинг биланоқ сенинг ҳузурингга шошилдим. Шунинг учун мени отинг туёқлари остига ташламоқчимисан?

Элчи тўхтаб, орқага икки қадам ташлади. Унинг ўрнига бошқаси чиқиб, бошини Нилха-Сангунга эгиб қўйди.

– Биродарим Нилха-Сангун, биз хон-отамиз аравасининг икки шотиси эдик. Бу сенга камлик қилди. Сен ўзинг аравага ўтирмоқчи бўлдинг, отанг тирик туриб, хон бўлиб олмоқчи бўлдинг. Кўп нарсани уддаладинг. Хурсанд бўл, дилингни яйрат. Лекин эсингдан чиқмасин: битта шотиси синган арава тўхтайдди. – Элчи Ўлтон билан Хучарга ўгирилди. – Қийин пайтларда ерларни ёмғирлар, шудринглар эмас, одамларимизнинг қони ҳўл қилган кунларда, кичиклар катталарни менсимаган, катталар эса кичикларнинг ғамини емаган кунларда, мен Сача-бекига «Хон бўлгин, мен сенинг узангинг ёнида чопиб юраман», дедим. Сача-беки рад қилди. Ўшанда мен сенга юзландим, Ўлтон: «Хон бўлгин, мен сенинг эшигингда қоровул бўлиб тураман», дедим. Сен хоҳламадинг. Мен сенга ҳам айтдим, Хучар: «Сен хон бўлгин. Мен отингни эгарлаб тураман», дедим, истамадинг. Ҳаммаларингиз бир овозда «Темучин, ўзинг бизнинг хонимиз бўл», дедингиз. Мен кўндим ва улусимизни душманлардан ҳимоя қилишга қасам ичдим. Бир жангдан иккинчисига отланардим. Мен азалий душманларимиз бўлган татарларни ер тишлатар, тойчиютларни ўз қўл остимга олар ва неча марталаб миркитларни калтаклар эдим. Ўз қиличим билан ерларимизда узоқ йиллар бўлмаган тинчликни қўлга киритдим. Кўплаб подаларни, аёллар ва болаларни, оппоқ ўтовлару тезюрар араваларни ўлжа олиб, ҳаммасини сизларга бўлишиб бердим. Сизлар учун сахро жониворларини

овладим, тоғлар оша сиз учун ўлжаларни қувиб бердим. Сизларга яна нима камлик қилди? Ичган қасамларингизни бузиб, бегона улуслардан нима излаб кетдинглар?

Ўлтоннинг юзи қизил шойи матодек бўлиб алангаланиб кетди. Хучарнинг кўзлари олайди. Дўритой-Ўтчигин кичкина елкаларини баттар сиқиб олиб, ўтлар орасидаги беда-нага ўхшаб сўради:

– Жияним менга нималар деб юборди?

– Сен учун ҳеч нарса айтмади.

– Бу қанақаси? Нимага энди?

Элчи кўзлари билан Жамухани излаб топди.

– Гапларимни эшит, андам. Бахтли болалигимиз йилларида онам Ўйлуннинг ўтовида биз ҳар ерда, ҳар қачон ва ҳамма нарсада бирга бўламиз, деб қасамёд қилгандик. Катта бўлиб, узоқ айрилиқдан кейин яна бирлашганимизда, биз қасамларимизни янгиладик. Лекин сен мени ташлаб кетдинг ва ўшандан бери асло чарчамасдан, менга ёмонлик тилаб юрибсан. Наҳотки, сен мангу осмоннинг ғзабидан қўрқмасанг? Ахир сен унинг гувоҳлигида қасам ичгансан-ку! Наҳотки, сен ёлғон ва маккорлик ҳақиқат ва тўғрилиқдан кучли чиқади, деб ўйласанг? Эҳтиёт бўл, анда, узр айтиш вақти келганида на одамлар ва на мангу осмон олдида сен ўзингни оқлайдиган бирон-бир гап тополмай қоласан.

– Элчи яна ван-хонга таъзим қилди. – Мен, хон-ота, сенинг донолигингга ишонаман. Ўз жигарингни ҳаром нарсалар билан булғамасан, яхшилаб ўйлаб кўрсанг ўзинг тушунасан: сенинг душманинг мен эмасман. Тушунсанг, Бўйир-нур қўлига элчиларингни юбор, мен ҳам ўша ерга одамларимни юбораман. Ўшалар шовқин-суронсиз, жанжалсиз улусларимиз бундан кейин қандай қилиб дўстлик ришталарини бузмаслик йўлларини ҳал қилиб олишсин.

Элчилар ҳурмат билан таъзим қилиб, чодирни тарк этишди. Нўёнлар ван-хоннинг гапини кутиб туришарди. У эса бирор нарса дейишга қийналарди. У ҳозир ўзининг машаққатлар ва бевафоликларга тўла бутун умрини кўз олдидан ўтказган эди. Энг аччиқ пайтларда ё Ёсугей, ёки унинг ўғли Темучин жонига ора кирарди. Бу ёғида нима бўлгани-

дан қатъи назар, уларнинг қилган яхшиликларини унутибди, шармандали ишга қўл уришларига қўйиб берибди. Нилха-Сангун билан Жамуханинг гапини эшитиб ўтириши ҳам керакмас экан. Лекин эшитмаслик мумкинмиди? Ахир, Темучин унинг улусини тортиб олмоқчи бўлди-ку. Бу гап рост бўлиши керак. Чунки унинг ўзи ҳам ҳаёти давомида не-не жанглар қилмади, сафарларга отланмади, укаларини қатл қилдирди-ку, мана шу улусини деб. У буларнинг биронтасини ҳам нўёнларига айтолмасди. Улар буни тушунишмайди...

– Бўйир-нурга кимнидир юбориш керак...

– Нима учун, хон-ота? Сен андам билан музокаралар олиб бормасанг керак? – сўради Жамуха ва киприкларини шунақа кенг очдики, гўёки жуда ҳам ҳайрон қолгандек.

– Темучиннинг кучи қирқилган, қўшини жуда кам. У энди кимга ҳам хавф соларди?

Ўғли тилини зўрға айлантириб деди:

– Илон заҳарли бўлса, унинг ингичка ёки йўғонлигининг фарқи йўқ.

Ўлтон ич-ичдан унга қўшилиб, боши билан маъқуллади.

– Тўғри айтдинг, буюк хоннинг шавкатли ўғли! Биз уни ер билан яксон қилдик, у эса бизга пўписа қилишга журъат қияпти! Темучин билан нимани ҳам гаплашиш мумкин? Биз уни яхши биламиз. Буюк хон, биз сенинг олдинга ҳимоя излаб келсак, сен Темучинни қутқаряпсан.

– Мен сенларни қақирганим йўқ! – уни силтаб ташлади ван-хон.

Ўлтоннинг юзи яна қизариб кетди. У хафа бўлиб, жим қолди-ю, қайтиб оғиз очмади.

– Хон-ота, мен ақли ожизим билан ҳеч тагига етолмаяпман: отни минмоқчи эмас экансан, узангига оёқ қўйиб нима қилардинг? – сўради Жамуха. Биз сени деб Темучинга қарши чиқдик, сени деб жангчиларимиз қон тўкишди. Темучин калтакланди-ю сен охирги зарбага чўзилган қўлинг билан унинг бошини силаяпсан. Хон-ота, сен ўзингни ҳам, бизни ҳам балога рўпара қиялсан!

– Бўғиб ўлдирилиши керак бўлган одам чўкиб ўлмайди.

– Ван-хон чарчоқ ҳолда унинг гапини қайтарди.

Баҳс борган сари қизишарди. Хон бир мададкор изларди-ю, аммо у бу ерда йўқ эди. Ўғли зуғум билан такрорларди: «Темучинни тугатиш керак!» Бир вақтлари қочоқ нўёнлар билан тил бириктириб, найманлар юртига ўтиб кетган укаси Жағамбу қайтиб келганидан бери, ўзини айбдорларча четга олиб юрар ва бугун ҳам ортиқча сўз айтишга журъат қилолмасди. Фақатгина Алтун-Ашуқ хоннинг ёнини олмоқчи бўлди-ю, аммо у ҳам Нилха-Сангуннинг бир ўқрайиши билан жим бўлди. Ван-хон таслим бўлди:

– Майли, мен Бўйир-нурга одам жўнатмайман. Лекин унинг кетидан ҳам қувиб юрмайман. Яхши ва ёмон ишлар бўлади, зарарлилари ва фойдалилари бўлади. Балким, Темучиннинг бошқалардан устун бўлишга уринишлари имкониятидан буткул махрум қилсак, яхши ва фойдали иш қилган бўлармиз. Аммо номус деган нарса ҳам бор. Ўша номус мени бу ишни яратганнинг ҳукмига ҳавола қилишимни буюряпти. Бу менинг сўнгги сўзим.

Нўёнлар, Жамуха, Нилха-Сангун унинг ҳузуридан норози бўлиб чиқиб кетдилар.

Бир неча кун ўтиб эса садоқатли Алтун-Ашуқ бир гап топиб келди: Жамуха, Ўлтон, Хучар ва Дўритой-Ўтчигин ва қоройит нўёнларидан яна бир нечтаси ван-хонни ўлдириб, унинг ўрнига Нилха-Сангунни ўтқозишмоқчи эмиш. Ван-хон зудлик билан Жамуха ва Темучиннинг қариндошлари етиб келишларини буюрди. Аммо улар унинг буйруғини писанд қилишмади. Шунда ўзи бу гапларнинг рост ёки ёлғонлигини текшириб билиш учун уларни куч билан келтириш мақсадида навкарларини юборди. Жамуха билан Темучиннинг қариндошлари ўз жангчиларини кўтариб, навкарларни калтаклаб, найманлар тарафга қараб кетиб қолишди. Уларнинг кетидан юборилган қўшин эса, бир неча от уюрларини тортиб олишгагина муваффақ бўлишибди. Кейин яна бир гап тарқалди: йўлда қариндошлар уришиб қолишибди, Дўритой-Ўтчигин улардан ажраб, ўз жияни ёнига кетибди.

Ван-хон ҳам ўз нутуғига қайтиб кетди.

X

Сийрак дарахтлар билан қопланган тик ёнбағирликда иккита кийик келарди. Улар тез-тез тўхташар, кичкинагина бошларини кўтариб, қулоқларини динг қилиб атрофни эшитишарди. Хасар ярми ерга кириб кетган каттароққина кулранг тошнинг орқасида жониворларнинг ҳар бир қадамини диққат билан кузатиб ётарди: яқинроқ келишармикин, ёки бир ёнга кетиб қолишармикин? Ўқ-ёйни маҳкам ушлаб турган қўллари енгилгина титрар, зўриқиш кучидан гардани увишиб қолганди. Келишадими, йўқми? Илгариги кучи бўлганидаку, шу ердан ҳам отаверса бўларди. Лекин у кетма-кет бир неча кундан бери ҳеч нарса емаган, шунчалик ҳолсизланган эдики, оёқларини зўрға кўтарарди. Кийиклар яқинлашишди. Ана тўхташди, биттаси унга ёнбошлаб туриб, бута шохидан барг узиб еди... Вақт бўлди. Камонини тортди. Зўриқишдан кўз олди қоронғилашиб, юраги гупиллаб уриб кетди – ё ҳаёт, ё имиллаган ўлим? Ўқ кийикнинг бўйнига қадалиб, бир сакради-ю шатир-шутур қилиб бутанинг шохларини синдирганча ағанади. Хасар йўлакай пичоғини чиқариб, ҳали тирик, типирчилаб турган гавда устига ташланиб, жониворнинг томоғидан сўйиб ташлади. Кесилган жойдан отилиб чиқаётган қонга оғзини тўғрилаб, уни ича бошлади. Очлигини бироз қондирган бўлиб, ўрнидан турди ва юзларига сачраган қонни артиб ташлади. Энди у ўлмайди.

Қоройитлар билан бўлган жангдан сўнг, у акасининг ортидан кетмади. Ўз ўрамини излаб топиб, яхшилаб дам олди ва шошилмай йўлга тайёрлана бошлади. У акасининг кетидан бормайди. Акаси унга нисбатан жуда ҳам қаттиққўл ва адолатсиз. Ван-хоннинг олдига кетади, унга хизмат қилади. Темучинга хизмат қилиб нимага ҳам эришарди? Яқинда акасидан ҳамма кетиб қолади, Жалма билан Бовурчигина қолади. Ким билади, балким, акаси Хасардан ёрдам сўраб келиб қоладиган кунлар ҳам келар. Ана ўшанда у акасидан аламини олади, ҳамма гапини тўкиб солади.

Қоройитлар унинг кичкинагина ўрамига ўлаксага ташланган оч қўзғунлар каби ёпирилишди. Хасар уларнинг нўёни Итурғонга ташланди:

– Одамларингга буюр, зўравонлик ва талашни бас қилишсин! Мен ўзим хоннинг ҳузурига отланганман.

– Ҳа! Қорачанинг қўйнидан чиққан хотин нўёнга хотин бўламан, деган экан!

– Нима, сен мени танимайсанми?

– Биламан. Темучиннинг укачаси. Нима бўпти? Биз сени ва одамларингни асир олдик. Бўлган гап шу.

Итурғон унинг ўтови ёнида отидан тушиб, худди ўз уйига киргандек ичкари кирди, қимматбаҳо қурулларни қўздан кечириб, аслаҳаларни ўзига ўлчаб кўрди.

– Тегма! – Хасар унинг қўлидан тилларанг дубулғани юлқиб олди.

Итурғоннинг навкарларидан бирининг, орқа тарафдан туриб, боши узра солган қамчиси, Хасарнинг юзига урилди. Хасар ҳам қамчи оғриғи, ҳам алаmidан қўз олди тиниб кетди. Мушти билан Итурғонни уриб қолди. Унинг икки хотини ва болалари қўрқувдан йиғлаб юборишди. Уларнинг қўз ўнгида Хасарни калтаклаб, ўтовдан тепиб чиқаришди.

У Итурғоннинг отига ўтириб, ўрмонга қараб сурди. Қоройитлар унинг кетидан қувиб, отини отиб йиқитишди. Хасар югурганича дарахтлар орасига кириб, тиканли дўлана бутаси ичига яширинди. Қоройитлар уни қидириб ўзларини кўпам уринтириб ўтиришмади. Ҳамма нарсани ортиб, хотин-болалари ва қўлларини олиб кетишди. У бир ўзи қолди. Барибир ван-хоннинг олдига бормоқчи бўлди. Лекин бу фикридан қайтди. Агар Итурғонки ўзини бунчалар баланд олган бўлса, Нилха-Сангундан нимани кутиш мумкин? Хоннинг ўғли акаси Темучинга бўлган барча нафратини унга тўкиб солса-чи?

Атрофда изғиб юрган қоройитлардан чўчиб, у кунни дўлана буталари орасида ўтказди-да, кейин Темучинни излаб кетди. Ўлаётган бир жангчига рўпара келди. У Темучиндан қолиб кетган, кўп қон йўқотган, иссиқ ва очликдан тамоман кучдан қолган эди. Хасар ундан акасининг қай то-

монга кетганини билиб олди. Жангчига ҳеч қандай ёрдам беролмасди. У жангчининг ўқ-ёйи, пичоғи ва чақмоқтошларини олиб кетди.

Шу кунгача у на бир ҳайвон, на бир қушни тутолган эди. У шу кўйи ёлғизликда ўлиб кетиши мумкинлигини ўйлаб қолганди... Энди ўлмайди!

Хасар гулхан ёқди, бир бўлак жигарни пишириб еди. Бироз дам олиб ётиб, яна овқатланди. Шундан кейин кийикнинг терисини шилиб, гўштини узун-узун, ингичка қилиб кесди-да, ҳаммасини олов устига осди. Эртасига куннинг шу пайтигача офтоб ва олов тафтида гўштни қуритиб олди. Ўзи ҳам шу вақт ичида тўйиб овқатланди, дам олди. Гўштни қуриган терига ўраб, йўлида давом этди.

Бир неча кундан сўнг у Балжуна қирғоғига етиб келди. Уни тирик, саломат кўрган онаси йиғлаб юборди. Укалари Билгуттой, Тамуға ва Ҳачиун уни нима билан, қандай қилиб меҳмон қилишни билишмасди. Темучин билан кўришишни истамас, лекин унга кўриниш, «келдим» деб айтиш керак эди. Хон ўтовига келди. Отқозикларга кўплаб отлар боғланган, қуроолланган навкарлар тўпланишиб туришарди.

– Хон олдида нўёнлар тўпланишганми? – деб сўради у қоровулдан ва ортига кетишни ўйлади. Акаси уни ҳамманинг олдида уришиб қолиши мумкин эди.

– Амакингиз қайтди. Ҳозиргина кириб келди.

Бу жуда ҳам кутилмаган, ишониш қийин бўлган воқеа эди. Хасар ўтовга кирди. Акаси мўйловини диккайтириб ўтирарди. Унинг оёқлари остида, Дўритой-Ўтчигин наमतга тиз чўкканича, бурнини торта-торта таъзим кетидан таъзим қилар ва бир нималарни гўлдирарди.

Хасарни кўриб, Темучиннинг қоши ўйнади.

– Сен қаердан келдинг? Ўтир. Кейин гаплашамиз. Амаки, сен кўз ёшларинг билан гутулларимни ювма. Ўрнингдан тур ва кўзимга тик боқ. Сен менинг ҳалокатимни истадинг, кўнглинг бунчалар қора! Нима учун қайтиб келдинг? Ёки худди шунақа айби учун мен Сача-беки билан Бўри-Бухани нима қилганим эсингдан чиқиб қолдимиз?

– Қадрдон жиянгинам, мен сенинг ўлимингни хоҳлаганим йўқ! Осмонни гувоҳ қиламан! – Дуритой-Ўтчигиннинг ингичка елкалари силкиниб кетди. – Хоҳламадим!

– Унда сен, титилган наमत, нима учун ван-хоннинг олдига кетдинг?

– Фақатгина сени ва сенинг ишларингни деб, азиз жиянчам! Ҳаммасини билиб, ўрганиб келаман, ҳаммаларининг фикрларини фош қиламан деб ўйладим...

– Ёлғон гапларинг билан сочларингнинг оқларини ҳам, тоза наслимизни ҳам ерга урма! Бошингни баланд кўтариб ўл.

– Мен нима учун ўлишим керак? Кечир хон! Раҳм қил хон! Мен қариб, ақлим камайиб қолган, Ўлтон билан Хучарнинг, анданг Жамуханинг фирибларига учиб қолдим. Алдашди, ўрашди, илинтиришди. Наҳотки сен мени – қариган, ақли калта одамни қатл қилдирсанг? Сен менинг суюкли укам Есугейнинг ўғлисан!... Сен менинг суюкли жиянимсан!..

Темучиннинг дўстлари бир-бирларига қараб олишди. Хасар қовоғини солиб олди. Ўз наслини мана бу зоти пастлар олдида ерга ураётганини Темучин нима учун тушунмайди?

– Кўзимдан йўқол, амаки. Ташқарига чиқиб кутиб тур.

Амакиси кетма-кет таъзим қилиб, худди жоду сўзларини такрорлаган каби: «Қатл қилдирма, авф эт!» дея бетиним илтижо қилиб, ўтов эшигига қараб эмаклади. Темучин эса қутурган кўйи мушти билан тиззасига уриб ўтирарди.

– Сотқин! Умуртқангни синдираман!

– Бундай қилма, Темучин хон, – эҳтиёткорлик билан илтимос қилди Бовурчи. – У сенинг амакинг.

– Амаким... – деди истехзо билан Темучин. – Бири амаким, биттаси укам, бошқаси дўстим. Бирини кечир, иккинчисини сийла, учинчисига раҳм қил. Лекин нима учун? Ахир бир маротаба ўрнатилган нарсага оддий қорачадан то хонга қадар – барча итоат қилиши лозиммасми?

– Лозим, хон, – тасдиқлади Бовурчи.

– Унақа бўлса, мендан нима истайсан?

– Юмшоқ кўнгилликни, хон. Амакингнинг ўзи қайтиб келди ва бу билан ярим гуноҳини ювди. Айбдорларни кечирш билан биз кўпчилик душманларимизни ўзимизга дўст

қилиб олишимиз мумкин. Бундан ташқари, хон, сенинг амакинг – Ўтчигин, яъни оила ўчоғининг, бобонг Бортон-баҳодир ёқиб кетган ўчоқ ҳимоячисидир. Ўз ота-боболаримиз ўчоқларини ўчириш ақлдан бўлармикин?

Темучин ўрнидан сакраб турди, қўлларини орқасида бирлаштириб олиб, амакисини номақбул сўзлар билан сўканича, гавдасини букчайтириб у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Кейин бирдан тўхтади-да, буюрди:

– Онамни чақириб келинглар.

Онаси келганида у ўз ўрнига ўтириб, тарвақайлаб кетган соқолини силаб текислади.

– Она, кўргандирсан, олдимга ҳайдалган ит каби суйкалиб яна амаким қайтиб келибди. Унинг айби улкан. Энг қийин пайтларда бир ўзингни ташлаб кетиб қолган ва сенга мададкор бўлмаганди. Ўз мол-мулкини ҳимоя қилиб, у бизни қувғин қилган Тўрғутой-Қирилдуқнинг товонини ялаб юрди. Мен унинг оиламиз олдидаги бу айбини кечирдим. У мен – хонга садоқатли бўлиши ҳақида қасамёд қилганди, уни ҳам бузди. Хон сифатида мен уни қатл қилдиришим керак. Акасининг ўғли сифатида эса авф этишим керак. Доно онам, сендан сўрайман: бугун мен қариндошимизга нисбатан хон сифатидами ёки унинг жияни каби муомала қилишим керакми?

– Уни қаттиқ қийнама, ўғлим. У бўштоб одам, осмон унга на жисмоний, на руҳоний куч берган. Иродаси кучсиз амакингнинг йўлини қисқартирма, ўғлим, осмоннинг қаҳрини келтирма.

Онасининг сокин, маъсум овози, мулойим кўзларининг изтиробли боқиши Темучиннинг кўнглини юмшатди. У навқарига бақирди:

– Амакимни бу ерга чақир.

Дўритой-Ўтчигин кўрқиб кетганидан ўз гавдасини ҳам бошқара олмас, остонадан ҳатлар-ҳатламас, тиз чўкиш учун ағанади. Аммо Ўйлун ва Темучиннинг юзидаги ифодадан қутулиб қолганини тушунди ва эпчиллик билан олдинроққа эмаклаб келиб, қўлларини икки томонга ёйганча хитоб қилди:

– Мен ҳали сенга кўп хизмат қиламан, менинг хоним ва жияним!

– Сенинг хизматингга муҳтож эмасман. Одамларинг ва подаларингни олиб қўяман. Сенинг фақат ўтовинг ва хизматингни қиладиган бир нечта қулларинг бўлади, холос.

– Хон, нима учун бунчалик қаттиқ жазо?

– Бу сенга шафқатим, амаки. Ўзинг нолияпсан-ку, қариб қолдим, деб. Сенинг елкангдаги оғир ишларни мен ўз зимамга оламан. Жалма, унинг навкарларини юзта-юзта қилиб бўлгин-да, ҳаммасига юзбоши тайинла. Сен эса амаки, бориб ибодат қил. Хўш, Хасар, энди сен гапир. – Темучиннинг қараши ғазабнок эди. Сен хон-отамнинг меҳмони бўлиб келмадингми?

– Меҳмон бўлдим! – кўрқмасдан тик гапирди укаси. Онаси шу ерда, нимадан кўрқади. – Қабул қилиндим ва сийландим. Фақат сенинг олдинга пиёда қайтишга тўғри келди. Йўлда эса гутулимнинг тагчармини еб келдим.

– Нимага орқада қолдинг?

– Мен оиламни қутқариб қолмоқчи эдим.

– Деярли ҳамма оиласини ташлаб келди-ку.

– Лекин сен ўз ўрамингни ташлаганинг йўқ. Хотинларинг ҳам, болаларинг ҳам ўзинг билан-ку!

– Онамиз ҳам, Хасар. Мен уни ташлаб кетолмайман. Сенинг оиланг ван-хоннинг ҳузурида. Балким, унинг олдида боришни хоҳларсан?

– Нимага унақа дейсан, ўғлим? – ўпка қилди онаси. – Унинг эзилиб кетганини кўриб турибсан-ку.

– Кўриб турибман, она. Шундай бўлса ҳам, у йўлга тушишига тўғри келади. Нўёнларим, мени тингланг. Жамуха, Ўлтон, Хучар билан бирга ван-хоннинг ҳузуридан кўпчилик жангчилар кетиб қолишибди. Лекин у ҳали ҳам кучли ва очиқ жангда уни енгишимиз қийин. Фақат чақмоқ тезлигида, кутилмаган ҳамда тез ҳужумимиз билангина ван-хон ва ўғлини енгишимиз мумкин. Энди қоройитлар биздан кўрқишмайди-ю, ҳар эҳтимолга қарши биздан кўз узмай туришганида уларга сездирмай яқинлашиш қийин. Биз сафарга чиқиб, тунларигина йўл юрамиз. Хон-отамизнинг

қароргоҳига яқинлашганимизда Хасар, Субутой-баҳодир ва Мухали сенинг номингдан хоннинг олдига боришади. Улар сенинг бутун саҳрони айланиб чиққанингни ва мени топишдан умид узганингни, навкарларинг оч, отларинг ҳориганини, қалбинг эса хотин-болаларинг ҳажрида изтиробда эканингни айтишади. Улуғ ҳимоянг остига олгин, деб илтимос қиласан. Ван-хон ва унинг ўғли мана бундай ўйлаб қолади: Темучин кўрққанидан ўзи билмас томонларга қочиб кетибди, энди уни ўйламасак ҳам бўлади. Улар сенинг ҳолдан тойган навкарларингни кутишади. Ўшанда биз етиб борамиз. Субутой-баҳодир билан Мухали қаердан ва қандай қилиб кучлироқ зарба беришимиз мумкинлигини режалаб олишади.

– Бу хавфли, хон, – деди Бовурчи.

– Хавфли? Бўлиши мумкин. Лекин ван-хонни бошқачасига енгиб бўлмайди. Қияпсанми – кўрқма, кўрқсанг – қилма. Биз эса ҳеч нарса қилмай ўтиролмаймиз. Ҳамонки, адоват бошланган экан, кимдир йиқилиши керак – улар ёки биз.

Хасар акасидан хафа бўлмай қўйди. Кўринишдан Темучин уни кечирган, унга нисбатан жаҳли юмшаган эди. Акс ҳолда, уни ван-хонни қўлга тушириш учун жўнатмаган бўларди. Бир пайтнинг ўзида ҳам ҳасад, ҳам ҳурмат билан кўнглидан ўтказди: «Устомонлигингга қойилман, ака...»

XI

Хасарнинг илтимоси ван-хонга ҳам, ўғлига ҳам ёқиб тушди. Ортиқча гап-сўзларсиз уни ўз ҳимояларига олишга қарор қилишди. Агар ван-хон бу иши билан андаси Есугейнинг оиласи олдидаги айбини бироз бўлса ҳам ювиб олишни ўйлаган бўлса, Нилха-Сангуннинг фикрлари жуда узоқда эди. Нилха-Сангун агар истаса, у акаси Темучиннинг ўрнига хонликка ўтириши мумкинлигини Хасарга шама қилиб қўйишни ва унга қўшин тўплаб олишга ёрдам беришни кўзларди. Ана ўшанда Темучиннинг янги душмани унинг ҳамма сотқин қариндошларидан ҳам хавфлироқ бўлиб қоларди. Бу қайсар ва шуҳратпараст Хасар ё ўлади, ёки ўзи-

нинг сариқ машак акасини йиқитади. Хасарнинг ишонган суянчиғи қоройитлар бўлиб қолади. Нилха-Сангун эса уни қандай жиловлашни яхши билади.

У шундай ўйлар ва ўзидан жуда ҳам кўнгли тўқ эди. Хасар билан Субутой-баҳодир, Мухалининг олдига у нўён Итурғонни жўнатмоқчи бўлди.

– Бизнинг унга ишончимиз ва хайрихоҳлигимизни элтиб бор.

– Бошқа бировни жўнатақолгин, – сўради Итурғон. – Унинг оиласини мен қўлга олган эдим.

– Нима бўлибди?

Хижолат чеккан Итурғон, қулоғи орқасини қашлаганича тан олди:

– Биз Хасарни сал-палгина калтаклаган эдик-да. Мана бу тилла аслаҳаларни ҳам мен ундан олиб қўйгандим.

– Уриш ҳам керак эди-да! – деди у афсусланиб. Кейин бироз ўйланиб туриб, деди: бу қайтага яхши бўлади. Айнан сен боришинг керак, унинг аслаҳаларини кийиб олиб. Биз бу билан унинг ким эканини эслатиб қўямиз. Юраги эзилиб юраверсин. Бу ерга етиб келганинглардан сўнг, унинг кўнглини кўтариб, меҳрибонлик билан юрагини ёзамиз, қалбига умид уруғини экамиз. Тилла аслаҳаларига қиммат-баҳо совғалар қўшиб, ўзинг қайтариб берасан.

Итурғон бошида тонг қуёшидек яраклаб турган дубулғани ечиб, кўкрагидаги ялтироқ совутларни бармоқлари учи билан силаб қўйди. Уларни ҳеч қайтариб бергиси йўқ эди. У шу қўйи оёғи чопмайгина Хасарнинг ҳузурига жўнади. Бароққош Субутой-баҳодир ва тиними йўқ Мухали унинг икки томонида от суриб боришарди. Ўрам ичида секин юришди. Мухали отқозиқ устидаги олақарғага ўхшаб, эгар устида тинч ўтиролмас, атрофга аланглаб, ҳайрон бўларди:

– Бунчалик катта ўрам экан, бунча одамлари кўп!

– Бизда бунақа ўрамлар кўп, одамларнинг қанчалигини эса ҳеч ким билмайди ҳам. Фақатгина сизлардан асир олинган қуллар, хотин ва болаларнинг ўзи мингдан ошиқ.

– Лекин ҳарбийлар жуда кам-ку...

– Ҳарбийларни бу ерда ушлаб туриб нима қиламиз? Сизларнинг собиқ ҳукмдорингиз Темучин ғойиб бўлди, татарлар қириб ташланган. Ҳеч қайси тарафдан хавф йўқ, шунинг учун ҳам қўшин кам.

– Яқин-атрофда ҳам ўрамлар борми?

– Сен нимага ҳамма нарсани суриштириб ётибсан? – хушёр тортди Итурғон. – Қаерда нима, қанчалиги билан нима ишинг бор?

– Ниманидир гаплашиб кетиш керак-ку! Хоҳламасанг – жим кетаверамиз. Лекин иссиқда қолган сут ачиганидай, жим кетсам мен ҳам айнийман. Кел, унақада отлар ёки аёллар ҳақида гаплашамиз – хоҳлайсанми? Ўрамлару жангчилар ҳақида гапирмай қўя қол, тағин ҳаммасини билиб олиб, бостириб келмайлик. А? – Мухали яйраб кулди.

Йўл давомида узоқ сафарларда жонга теккан қурутга ўхшаб Мухали ҳам Итурғоннинг жонига тегиб кетди.

– Хўш, қани Хасарларинг? – деб икки-уч сўради. – Яқинда дегандинглар, лекин икки кундан бери от сурамиз-у, ундан дарак йўқ.

– Сен уни ҳадемай кўрасан. Хасар роса хурсанд бўлиб кетади-да!

Иккинчи кун ҳам заволга кетган вақтда улар чарчоқ отларини пасттекисликдаги ялангликдан йўрғалатиб боришарди. Бу яланглик торайиб бориб, бир текис тепаликка тақалди. Унинг устига кўтарилишаркан, Итурғон бирдан энгашиб олиб, жиловни тортди. Тепаликдан қўшин келарди. Унинг эркин келаётган сафлари илондай чўзилиб кетган, охири кўринмасди.

– Нима бу? – Итурғон отини тезлатди.

Икки ёнидан уни ушлаб олишди. Чапдан Мухали, ўнгдан Субутой-баҳодир унинг қўлларини орқасига қайириб, қайиш билан маҳкам боғлаб ташлашди. Ҳайрати ошганидан, Итурғон қаршилиқ кўрсатишни ҳам ўйлаб кўрмади. Кўзини Мухалидан Субутой-баҳодирга, кейин Субутой-баҳодирдан Мухалига қаратарди...

– Бу қанақаси бўлди?... Бу нима ўзи?

– Қаерга йўл олган бўлсак, ўша ерга етиб келдик, – тунтирибди Мухали кулиб.

Уларни пайқашлари билан йигирма чоғли жангчилар от чоптириб келишди. Оёқлари ингичка, равон йўрғалаб келаётган саман от устида баланд келбатли қора ранг наMAT қалпоқ кийган, белига оддий қайиш ўраган жангчи ўтирарди. У отини тўхтатиб, ўрганувчан нигоҳини Итурғонга қаратганида, унинг юраги тўхтаб қолгандек бўлди – Темучин хон.

– Хўш, нима гап? – сўради у Мухалидан.

– Ҳаммаси яхши! Ван-хон баҳорги каккуга ўхшаб, беташвиш ўтирибди.

– Бу нима қилиб юрибди, бу ерда?

– У Хасарнинг қурол-аслаҳаларини олиб келган, – деди Мухали тишларини ярақлатиб.

– Бирон-бир нарсани айтиб бера оладими?

– Йўқ, хон. Ҳаммасини йўлакай сўраб билиб олдим.

Хасар отини елдириб келди. Тилла аслаҳаларда турган Итурғонни кўриб, Хасар тиржайди.

– Ҳа-а, тутилдингми? Ака, уни менга бер.

– Олақол. – Хон отини жилдирди, Мухали билан Субутой-баҳодир унга эргашишди.

– Ҳозироқ аслаҳаларимни еч! – бақирди Хасар.

Итурғон итоаткорона бошидан дубулғани ечди, елкаларидаги совутни бўшатди. Хасар уларни навкарларига узатди-да, қиличини суғуриб, бир зарб билан Итурғонни чопиб ташлади.

Хон ўрамига қоровул от чоптириб кириб, бор овози билан «Душман!» деб бақирганида, Нилха-Сангун унга нафрат билан боқиб ўшқирди:

– Кўрқоқ! Хасарнинг бир тутам навкарлари кўзингга минг-минг лашкар бўлиб кўриндими?

– Қанақасига бир тутам бўлсин? Бостириб келаётганлар олти мингдан кам эмас! Ўзинг қара!

Узоқда – тепаликлар устида каттакон қора булут пайдо бўлган эди. Ўша тарафдан, подаларини ташлаб, чўпонлар ва қоровулда турган жангчилар қочиб келишарди. Нилха-Сан-

гун ҳаммани оёққа турғазишни буюриб, ўзи отасининг чодирига қараб югурди. Озгин, бўйдор ван-хон ҳам ўша булутга қараб турар ва оппоқ сочли бошини сараклатиб турарди.

– Балога қолдик, ўғлим... Биз иккимиз алдандик, ў, шундай алдандик-ки!

– Наҳотки, Темучин бўлса?

– Бошқа ким бўларди? – Ван-хон жаҳл аралаш елкаларини силкитиб қўйди.

Нўёнлар, навкарлар йўлакай қурол-аслаҳаларини тақиб, чодир томонга чошиб келишарди. Аёллар эса болаларини тутиб, ўтовларига кириб кетишарди. Нилха-Сангун ўзи ўрамда югургилаб юриб одамларни кўтарар, тезлатар эди. Ўрамни тўсиш учун аравалар тортиб келтирилди, ўқчиларни ҳимоя қилиш учун эса думалоқланган наमतлар ва юнг солинган қоплар келтирилди.

Ўрам атрофидаги тепаликлар устида эса отлиқлар саф тортиб туришарди. Илғор юзталиклар шошмасдан, худди уйларига қайтаётгандай секингина ўрамга яқинлаша бошладилар. Бирданига улар тезлашиб, ҳар тарафга сочилиб кетишди-да, тўсиқ араваларга қараб кела бошлашди. Уларга қараб ўқлар ёмғири ёғдирилди. Ҳаво уларнинг визиллашига тўлиб кетди. Улар араваларгача яқин келмай, уч-тўрттадан ўқ отиб орқаларига чекинишди. Нилха-Сангун энгил тортиб, тин олди. Лекин айни шу пайтда бошқа юзталиклар бўлим қарама-қарши томондан ҳужум қилиб қолди. Нилха-Сангун жангчиларини эргаштириб ўша ёққа от чоптирди. Уларни ҳам даф қилишди. Аммо Темучиннинг жангчилари ўрамнинг бошқа томонидан ҳужум уюштиришди. Бирлари орқага чекинишар, бошқалари устларига ёпирилишар ва кейинги зарба қайси тарафдан берилишини библиб бўлмасди. Нилха-Сангун ҳам, одамлари ҳам юзларидаги терни артиб олишга қўллари тегмасди. Фақатгина қоронғи тушиши озгина дам олишга имкон яратди.

Ҳамма нўёнлар ван-хоннинг чодирига тўпланишди. Мойчироқ ёниб турар, хон гўёки совқотган кишидек, унга қўлларини чўзарди. Бармоқлари энгилгина титрарди.

Озғин елкаларида осилиб турган халатининг бир неча жойлари ҳалпиллаб турарди.

– Бошқа ўрамларга ёрдам сўраб одам жўнатдингларми? – сўради у.

– Қаерга жўнатаман? – Нилха-Сангун чодир этагини силтаб кўтарди.

Ўрам атрофидаги зулмат қоронғилигида бўрининг кўзлари сингари гулханлар милтираб ётарди. Ван-хон бошини кўтармай, киприк қоқмасдан мойчиरोқнинг алангасига тикилиб турарди.

– Эҳ, ота, Темучинни охиригача эзиб ташлаш керак, деб биз сендан сўрамаганмидик! Раҳм қилдинг...

– Ўтган йилги қор ҳақида гапиришдан нима фойда, ўғлим... Ўрамни сақлаб қоломайдиганга ўхшаймиз. Таслим бўла қоламизми?

Нилха-Сангун сапчиб кетди.

– Ҳеч қачон! Мен ҳеч қачон бошимни Темучинга эгмайман! Менинг ўлимимни истаётган бўлсанг, ўзинг ўлдира қол.

– Жим бўл, Нилха-Сангун!... Мен ҳаммасидан ўлгудай чарчадим...

Чуқур ўйга толган ҳолда бироз ўтиргач, ван-хон бирдан ўрнидан турди-да, от келтиришларини буюрди.

– Мен Темучиннинг олдига бораман.

Нилха-Сангун уни ушлаб қолишга уринди-ю, лекин хон индамай отига ўтириб, қоровулларсиз бир ўзи душман тарафга от чоптириб кетди.

Ван-хон Темучин билан нима ҳақида гаплашишини ҳали билмас, фақатгина уни жуда ҳам кўргиси келаётган эди. Темучиннинг қоровуллари уни отдан тушишга мажбур қилишди, худди асирлар каби унинг атрофини зич бўлиб ўраб олиб, гуриллаб алангаланаётган гулханлар олдидан чодирга бошлаб келишди. Кираверишда у тўхтаб, фикрларини тўплади. Аммо орқасидаги қоровуллар қўполлик билан унинг курагига найза сопини тираб туртишди.

Темучин яқин нўёнлари қуршовида чордана қуриб олган, қўлларини тиззаларига қўйиб ўтирарди. Унинг ван-хонга қадалган кўзлари совуқ, шафқатсиз эди.

Ван-хон бу ерга келар экан, ўзи оталик меҳрини берган илгариги Темучинни кўришни умид қилганди. Аммо ҳозир унинг кўз ўнгида бошқа Темучин, у аввал танимаган, бегона, такаббур, ёнига йўлаб бўлмайдиган одам турарди.

– Ўтир, хон-ота.

Одатдаги «хон-ота» сўзлари ҳозир масхаралашга ўхшаб эшитилди-ю, ван-хон бу ерга бекорга келибман, деб ўйлади.

– Сен шафқат сўраб келдингми?

– Йўқ. – Ван-хон оппоқ сочли бошини секингина чайқаб қўйди, – мен сўнгги бор сенинг юзингга боққани келдим. Мен сени яхши кўрадим, Темучин.

Машак мўйловлар қимирлаб, оппоқ тишлари ярқиради, кўзлари четида ажинлар пайдо бўлди – Темучин овоз чиқармай куларди.

– Мен сенинг бу муҳаббатингни тоғларга сиқиб қўйганингда сезувдим.

– Сен яхшиликни унутиб, ёмонликни яхши эслаб қоларкансан.

– Мен нимани эслаб қолишим керак бўлса, ўшани эслаб қоламан. Шунинг учун хон-ота, сени ўлдирмайман. Сенга чодир тиктириб бераман, отлар, соғин биялар бераман. Яшайвер. Лекин улусингни менга бер.

Ван-хон кечиккан надомат билан бўлса ҳам ўзининг кўр эканини тушунди. Жамуха унга қараганда олдиндан кўра биладиганроқ чиқибди, у тез ва ҳаммадан олдинроқ андасининг – номуссиз, шафқатсиз ва тўймас ички дунёсини кўра олибди.

Ван-хон турди.

– Мени ҳозироқ ўлдиришинг мумкин. Бу дунёни кўришга кўзим йўқ. Умрим бўйи ёмонлик билан курашдим. Ўзим кўпам яхшиликлар қилолмадим-у, аммо қилган озгина яхши ишим ҳам ёмонлик бўлиб чиқди. Сен мени шундай алдадинг-ки, ҳеч ким бунчалик алдамаганди. Лаънат сенга!

У чиқиб кетди. Ҳеч ким тўхтатиб қолмади. Қоронғиликда қоқилиб-суқилганича, ўз ўрамига қараб кетди.

Тонгда, осмон тузукроқ ёришиб ҳам улгурмай, Темучиннинг жангчилари яна ўрамни ҳар тарафдан эзғилай

бошлашди. Уларнинг ҳужумлари борган сари қақшатқич ва кескинлашиб, қоройитларнинг қаршилиги эса сусайиб борарди. Нилха-Сангун кўриб турибдики – ниҳояси яқин. Аммо бунга кўнгиси келмас, нўёнларию жангчиларини бир жойда ҳайқириб, бир жойда қамчиси билан тетикклантиришга ҳаракат қилиб ўрамида айланиб юрарди. Фақатгина Темучиннинг баъзи бир ботирлари аравалардан ошиб ўтиб, қиличлар ва қалқонлар ишга тушгандагина у Алтун-Ашуққа ўнтача отни эгарлашни ва отасининг чодирига олиб боришни буюрди. Ўзи эса бир қорачанинг ўтовига бостириб кириб, йиртиқ бир халатни олиб, кийимини алмаштирди. Яна битта шунақа жулдур халатни отасига деб олди. Ўғли Тусахуга ҳам олиш керак эди-ю, бироқ қидиришга вақт йўқ эди. Жанг шовқини яқинлашмоқда эди.

Ван-хон жулдур кийимни кийишдан бош тортди. Нилха-Сангун унинг устидаги халатини деярли куч билан юлқиб олди-да, эгнига қорачаларнинг жулдурини кийгазиб қўйди. Алтун-Ашуқ уларни эгарлоғлиқ отлар билан кутиб турарди. Нилха-Сангун чодирдан ўз ўтовига қараб ташланди, отидан тушмаёқ бақирди:

– Тезроқ!

Ўтовдан хотини кўринди. Бировларнинг жудурини кийиб олган эрини аввалига танимай, қаерга чақираётганини тушунмай турди-ю, кейин бирданига ўтовга кириб, қўлига илинган нарсаларни Човур-бека ва Тусахуларнинг қўлига тутқаза бошлади. Ниҳоят, учовлари ташқари чиқишди-ю, аммо отга минишга улгуришмади. Қаердандир пайдо бўлган жангчилар қилич ва найзаларини ўйнатиб, уларни янчиб ташлашди. Отининг бошини бурар экан, у ўғли Тусаху ўрнидан туриб, энгашганича чопганини, лекин бир найза учиб келиб, курагига қадалганини кўриб қолди...

Ўрамни Темучиннинг одамлари тўлдириб юборишди. Ҳеч ким танимаганидан, ван-хон ва Нилха-Сангун ўрамдан чиқиб олиб, тепаликлар ортига ўтиб, яширинишди. Ван-хон тез-тез орқасига ўгирилиб қарар, бужур юзидан эса кўз ёшлари оқиб турарди...

...Шамол тол бутасининг нозик шохларини Некун-усун дарёси оқимиға буккан. Нилха-Сангуннинг оти сув ичиб олиб, чавандозни қирғоққа олиб чиқди. Ван-хон отидан тушди, от сувлиғини чиқариб, ўз ҳолиға қўйиб юборди. Нилха-Сангун уни кутиб ўтирмай, қирғоқ бўйлаб кета бошлади. Шамол одамларнинг овозига ўхшаш шовқинни олиб келди. Нилха-Сангун тўхтади, отини буталар орасига бошлади. Дарёнинг у тарафи найманлар ерлари бўлиб, эски душманлардан нимани ҳам кутиш мумкин. Отасини чақирди. Аммо у ўғлини эшитмади, отининг бўйнини силаганча, сувга ўйчан боқиб тураверди. У тарафдан ўн чоғлиқ отлиқ тушиб келиб, ван-хонга кўзлари тушди-ю, сувни кечиб ўта бошладилар.

– Сизлар ким бўласиз? – деб сўради ван-хон бошини кўтариб.

Учи учлик темир дубулға кийган, белига эгри қилич осган нўён ҳайрон бўлиб, масхараомуз гапирди:

– У биздан сўраяпти! Бу ерларда нимани искаб юрибсан, сассиқ қорача?

– Сен ўзингдан катта одам билан бунақа гаплашишдан уялмайсанми?

– Э, сен ҳали сурбет ҳам экансан-ку! Тез гапир: бу ерда нима қилиб юрибсан? – Нўён қиличини суғуриб, ван-хоннинг бошида айлантириб қўйди-да, ён тарафи билан елкасига бир урди.

– Қандай ҳаддинг сиғди?! Мен – қоройитлар хони ван-хонман.

– Ий-е, сен ёлғончи ҳам экансан-ку! Ростини айт, бўлмаса чопиб ташлайман!

– Мен қоройитлар хониман! Хон! – қичқирарди ван-хон титроқ овоз билан.

Нўён узангида туриб олди. Қиличини даст кўтарди-ю, визиллатиб тушириб қолди. Хон овоз чиқармай қулади. Нилха-Сангун бақириб юбормаслик учун халати енгини оғзига тиқиб юборди. Найманлар жўнаб-кетишди. У отасининг яқинига келди. Елкасини бўлиб ташлаган даҳшатли жароҳатидан қон дарёга оқиб тушар ва тиниқ оқимлар

пастга қараб олиб кетарди. Нилха-Сангун лабларини тишлаганича бироз турди, кейин базўр отига ўтирди. Отаси йўқ, ўғли ҳам йўқ, хонлик ҳам йўқ. Ҳеч нарса...

Оти қумлоқларда қадамлаб борарди. Туёқлардан чуқур излар қолар, аммо шамол шу заҳотиёқ уларни тўлдириб, изларни текислаб кетарди. Батамом...

XII

Найманлик Таян-хон қишки жойларга кўчиб ўтаётганди. Унинг сафар чодирини тикилган катта-катта ғилдиракли, кенг аравасини саккиз жуфт ҳўкиз тортиб борарди. Унинг кетидан бир хил сариқ отлар ва бир хил дубулғаларда қорувуллари боришарди. Улар Жамухани ўтовга киритишмади. Хон тушликдан кейинги уйқуга кетган эди. Жони чиққан Жамуха отини орқа оёқларига тиккайтирди-да, бирор каттароқ нўённи излаб кетди. Мирзолар устига бошлиқ бўлган уйғур Татунг-ани учратиб қолди-да, бақира солди:

– Хонни уйғот! Эшитяпсанми, уйғот!

Белига осилган ёзув анжомлари солинган халтачасини ушлаб олганича, Татунг-а ҳеч нарса сўрамай хон ўтови томонга чопқиллаб кетди. Аравага сакраб чиқиб, эшикда ғойиб бўлди. Тез орада чиқиб, Жамухага ишора қилди: кирсанг бўлади.

Таян-хон қалин наमतлар устида ўтирар, оппоқ, текис тишларини кўрсатиб, эснарди. У эсноқ аралаш очиқ кўнгиллик билан Жамухага деди:

– Жамуха, сенинг дастингдан ҳеч кимга тинчлик йўғ-а...

– Темучин хон қоройитларнинг улусини эгаллаб олибди!

– Ҳўш! Сизлар бўлса, уни батамом синдирдик, деб айтудинглар.

У чамаси Жамуханинг гапига ишонмади. Бироқ эснашдан тўхтади. Арава силкиниб борар, орқада осиглиқ рангин шоҳи парда ҳилпирарди. Бошини парда томонга салгина буриб, деди:

– Гурбесу, сен ҳам эшитдингми? – Лекин жавобини кутиб ўтирмай, бирданига жонланиб кетди: – бугун кимдир

ван-хон ҳақида бир нима деганди. Татунг-а, сенинг эсингда йўқми?

– Нуён Хорису-беки аллақандай бир одам ўзини ван-хон дегани учун чопиб ташлаганини айтувди.

– Ҳозироқ Хорису-бекини топтириб кел.

Парда орқасидан Гурбесу чиқиб келиб, хоннинг ёнига ўтирди. Енгил ипак халатининг этагини узунчоқ бармоқлари билан шошилмасдан тўғрилаб қўйди. Унинг чарчоқ қўзлари мастона боқиб турарди.

Хорису-беки келиб, Некун-усун қирғоғида қанақа одамни чопиб ташлаганини гапириб берди.

– Эҳ, сен!... Бу ван-хон эди, – деди Жамуха.

– Яхши иш бўлмабди, Хорису-беки, – деди таъна билан Таян-хон. – Боргин-да, унинг калласини олиб кел. Агар у чиндан ҳам ван-хоннинг калласи бўлса, мен уни кумуш билан безаттираман – бировларга эрмак, бошқаларга ибрат учун.

– Буюк ва доно хон, қоройитлар ҳукмдори бу аниқ ҳалокатни ўзига ўзи тайёрлади. Темучинни ўз қўллари билан тўйдирди. – Тили доимо чечан бўлган Жамуха шу тобда айтишга сўз тополмас, миясида: «Ван-хон ўлган. Ўлган», деган биргина фикр такрорланаверарди. – Энди куч бобида унга ҳеч ким тенг келолмайди.

– Сен у энди менинг улусим учун хавф солади, демокчимсан? – сўради Таян-хон, тор энсаларини силаб.

Гурбесунинг этаги сидирилиб тиззаси очилиб қолди. Бу ҳолга Жамуханинг ғаши келарди. «Ў-ў уятсиз, танғит бузқиси!»

– Бутун бошли буюк саҳрода энди икковинг қолдингиз. Яна миркитлар ҳам бор. Лекин Темучин энди улардан қўрқмайди. У ўзининг суқ назарини сен томонга қаратиши аниқ.

Гурбесу зерикиб керишди.

– Қанақадир Темучин бизни нима ҳам қила оларди...

– Ван-хонни нима қилган бўлса, ўшани, – деди кескин Жамуха.

– Ҳа! Менам ишонақолдим! Ўша Темучиннинг мўғуллари нима ҳам қила олишарди? Ёввойилар тўдаси. Ҳаммаси

ювинмаган, таранмаган, икки алдан наридан тер ва чирк хиди келади.

– Ойдин хотун, мен ҳам муғулман, лекин ... исқиртроқ эмасман. – Жамуха «сендан исқиртроқ эмасман», демоқчи бўлди-ю, тилини тийди. – Бошқалардан исқиртроқ эмасман. Ундан ташқари, хотун, қўрқоқ ва аҳмоқни қанча ювиб тарама, чиройли кийимлар кийдирма ақлли ҳам, ботир ҳам қилолмайсан.

Ўтовга Таян-хоннинг ўғли Кучулук кирди. Остонада туриб сўради:

– Сизлар ҳаммасидан хабардормисиз?

– Ҳа, ўғлим, хабаримиз бор. Мана, Жамуха айтяпти: биз Темучиндан қўрқишимиз керакмиш. – Таян-хон ўғлига савол назари билан қаради.

– Темучиннинг лашкари қанча ўзи? – Кучулук Жамуханинг ёнига келиб ўтирди.

– Ўзинглар ҳисоблаб кўринглар. Қоройитлар улуси унинг қўлида – бу ўттиз минг атрофида жангчи дегани. – Жамуха бармоғини букди. – Темучин ўз улусидан ҳам ўн-йигирма минг жангчи тўпласа бўлади. – Иккинчи бармоғини букди. – Қўнғиротлар, горлослар ва бошқа қабилалар ҳам уни қўллаб-қувватлашади. Бу яна ўн минг дегани. Агар татар қўлларини ҳам қурооллантирса, яна ўн мингга яқин бўлади. – Жамуха муштини тугди, ҳаммага кўрсатиб, тепага қўтарди. – Мана. Агар Темучин истаса, у етмиш мингтача жангчини отга ўтқаза олади.

Жамуха Темучиннинг кучини атайин бўрттириб кўрсатди. Ўзича у бу сонни нақ икки баробарга камайтирди-ю, аммо ўшанда ҳам бу куч Темучин истаган ҳукмдорни титроққа солиши учун етарли эканига ишонч ҳосил қилди.

– Етмиш минг? – Таян-хон ишонқирамайгина бошини айлантириб қўйди. – Наҳотки, етмиш минг бўлса? Татунг-а, қоғозларингни олиб кел-чи, қайси нўёнда қанча одам борлигини кўрамиз. Лекин мен қоғозларсиз ҳам биламан, на етмиш ва на эллик минг чиқади одамларим. Агар Буюруқ ажралиб кетмаганида эди...

– Биз сен билан бирга бўламиз, – эслатди Жамуха.

Таян-хон унга тез қараб олди-ю, ҳеч нима демай, хаёл-ларига чуқурроқ ботиб кетди. Арава тинимсиз тебранар, ғичирларди. «Аш! Аш!» дея қичқиришарди хивчинларини визиллатиб бораётган ҳўкиз ҳайдовчилар. Ҳеч ким эътибор қаратмаганидан ўзини камситилгандек ҳис қилган Гурбесу ўтов деворига суяниб олиб, чориқларини ечди-да, товонларига тикилиб ўтирди.

– Ота, Темучиннинг қўшини аралаш қабилалардан иборат, – деди Кучулук. – Агар яхшилаб зарба берсак, қочишга тушиб қолишади.

– Ниҳоят, эркак ва ҳақиқий жангчининг овозини эшит-япман а! – деб мақтаб қўйди Гурбесу.

Таян-хон ўгирилиб, юмшоқ, лекин талабчан оҳангда деди:

– Бор, дам олишга тўхтар экансизлар, деб айт.

Гурбесу чориқларини кийиб, шундоғам дўрдоқ лабларини чўччайтириб чиқиб кетди. Таян-хон бармоқлари билан жингалак нақшлар тикилган гутулининг тиззаларига чертиб ўтирди-да, ҳўрсиниғини босиб, деди:

– Биз, ўғлим, кўпдан бери жанг қилганимиз йўқ. Сен айтгандай яхшилаб зарба беролмаймиз. Темучинни кучли ҳужум эмас, қўшиннинг кўплиги билан енгишимиз мумкин. Одам тўплаш керак. Сен, Жамуха, менинг бир-иккита нўёнларимни олгин-да, Тўхта-Бекининг олдига бор. Мир-китларни биз билан бирга бўлишга кўндир. Сени эса, ўғлим, узоқ йўлга жўнатаман – хитойлик Олтин-хон ҳузурига. Осмон ўғли кўп одам бермайди, балким умуман бермас ҳам. У Темучинни ўз ҳомийлиги остига олмаслиги ҳам биз учун катта ёрдам. Мана шуни эплаштириб келсанг бўлди. Кейин ўнгулларга борасан. Улар осмон фарзандига хизмат қилишади-ю, лекин уларнинг ҳукмдори Олақушдигит Ҳури жуда ақлли, зеҳни ўткир. Бизга ёрдам бермаслиги ўзига ҳам зиёдлигини тушуниши керак. Совғалар ва ваъдаларни аяма...

Таян-хоннинг мулоҳазали қарор қабул қилганидан Жамуханинг кўнгли тўлди... Фақат бир нарсадан – уларнинг сустлигидан норози эди. Балким, бу яхши ҳамдир. Ҳўкиз секин юргани билан, кўп нарсани тортади.

XIII

Император боғининг пахса деворлари орқасидан оёқ остига хазонлар тўкилади. Шамол уларни бурчаклар ва унгурларга, лойқа сувли ариқларга улоқтирарди. Хо ғичирлаб ётган тахта кўприкчадан ўтиб, бурилишга қараб юрди. Сарой майдонидан ўтгиси келмади. У ерда исёнчилар бошлиқларини тириклайин ёғоч эшакларга – тўртта тарвақайлаган оёққа қотирилган кунда қоқиб ташлаб, одамларга намоиш қилишяпти. Бундан ҳам азоблироқ ўлим бўлмаса керак, эҳтимол... Хо кун келиб, Бао Сини ҳам шунақа ёғоч эшакда кўришдан кўрқарди. Шаҳарда бўлган чоғларида Бао Си ҳукмдорлар, амалдор ва тўраларни борган сари хунукроқ сўкиб, ҳақорат қилар, пинҳона қиличлар ва найза тигларини сотиб оларди...

Бурилиш кимсасиз бўлгани учун Хо қадамини секинлатди. Яқинлари ҳақидаги, бу тушунарсиз ва ўзгарувчан ҳаёт тўғрисидаги ҳаёллари уни оғир қилиб қўйган эди. Саҳролар қаъридан Кучулук келибди. Унинг катта амалдорларга гапириб берган нарсалари уларни ташвишли мулоҳазаларга солиб қўйди, Хонинг ўзини бўлса ғамга ботирди. Княз Юн-цзи, Хушаху, Гао Цзи исмли ҳарбий қўмондон тинимсиз баҳслашишарди. Аввалига нима учун, нима сабабдан улар бир маслаҳатга келиша олишмаётганини Хо тушунмади. Бошида ўзининг ташвиши ошиб кетиб, амалдорлар билан иши бўлмай қўйгани, кейин эса уларнинг гапларини ҳам узук-юлуқ эшитгани учун бўлса керак. Темучин қоройитлар хонини ҳалок қилгани ҳақидаги хабар унинг юрагига қизиган темирдай ботди. Бу қанақаси бўлди? Тўғрил Есугей-баҳодирнинг дўсти, Темучиннинг эса тутинган отаси эди-ку. Найманлар бир хунук ишни режа қилиб, Темучинни хонга ёмон кўрсатиб қўйишганимикин, деб ҳам ўйлади. Лекин Кучулукдан хуфёна эшитиб олган гапларини бир ерга тўплаганида ишонч ҳосил қилди: ҳамма гаплари рост.

Хоахчин узоқ оҳ-воҳ қилди: «Вой-ей, бунча ёмон! Бужур хон кўнгли очиқ одам эди...» Хо бўлса, опасининг кўзига қарашдан уяларди. Лекин тез кунда бошқа бир ғам юрагига

зил бўлиб тушди: Темучиннинг ўз тақдири ҳал бўла бошлади. Татар ерларидаёқ нимаси учундир Темучинни хушламай қолган княз Юн-цзи бўлган воқеалардан тутақиб кетди ва Темучиннинг ёмонликларини эслаб кетди: «Биз унга берган жаутхури унвонини менсимади, ҳеч қаерда уни ишлатмади, бу унвон билан ўзини атамади, осмон ўғлининг буюк марҳаматига ёввойиларча беписанд муомала қилди. У осмон фарзандининг кийимида ғубор бўлишга ҳам арзимайдими! Бизнинг иродамизсиз, ўзбошимчалик билан ўзини хон қилиб кўтарди. Энди Тўғрилнинг ерларини тортиб олибди. Тўғрил бўлса ўзига берилган ван унвонини доимо кўтариб юрарди ва бу билан ўз устида турган императоримизнинг юксак мартабасини эътироф этарди. Ванга қилинган ҳужум бизнинг давлатимизга қилинган ҳужум эмасми? Бу қўрқмасдан қилинган исён эмасми? Исконкорларга қандай муомала қилинади? Тутиб келтириб, ёғоч эшакка михланади!» Хушаху очилмайгина кулимсиради: «Сизга қўшилишаман, қутлуғ княз, лекин Темучинни аввал қўлга олиш керак-да...» Гао Цзи буткул Юн-цзи томонида эди. «Менга мингта одам беринглар – бор-йўғи мингта. Ўнгутлар ва найманлар билан бирлашиб мен Темучиннинг хонлигини бир сиқим кулдай сочиб ташлайман-у ўзини бу ерга олиб келаман».

– «Кейин нима бўлади? – кенг, бароқ қошларини уйди Хушаху. – Сен Темучинни тутиб келтирдинг, биз уни қатл эттирдик – яхши. Лекин сен, Гао Цзи, мингта одаминг билан саҳродан қайтиб келганингдан кейин у ерда нима бўлишини айтиб бера оласанми?»

– «Нима бўларди? Сени эшитиб туриб, ҳаётининг мазмуни қорнини ғўшт билан тўйдириш бўлган саҳройи варварлардан қўрқар экансан, деб ўйлаш мумкин».

– «Гао Цзи, самовий зотлар томонидан давлат манфатлари ва унинг ҳудудлари дахлсизлиги ҳақида қайғуриш ташвиши юкланган одам узоқни кўра олиши керак. Ўз кучимизга ортиқча ишониб, бир хатонинг кетидан иккинчисини қияпмиз». Шу сўзлардан кейин, Юн-цзи норози оҳангда пишқириб қўйди:

– «Қанақа хатоларни топдинг, Хушаху?» Князнинг қарашлари ўткир, ўювчи бўлиб қолди – икки найзанинг тиғи. Хушаху бу қарашдан қўрқмади.

– «Атрофга қаранг. Яқингинада саҳрода татарлар, тойчиютлар ва бошқа қабилалар ўлкалари бор эди. Қани улар? Татарларни йўқ қилишга ўзимиз қарашиб юбордик. Бошқаларини бўлса, бизсиз, бизнинг хоҳишимизсиз ҳам синдиришди. Учта хонлик қолувди. Энди бўлса иккитагина. Темучинни қўлга олсак, найманлар саҳронинг якка ҳукмдорлари бўлиб қолишади. Ўшанда Таян-хон бизга ёқмайдиган бир иш қилиб қўйса, сен, Гао Цзи, мингта одам билан бориб, уни тутиб келтира оласанми? Йўқ, олиб келолмайсан. Мингта билан ҳам, ўн мингта билан ҳам. Бундан кўп одамни эса сенга ҳеч ким бермайди. Улар мамлакат ичидаги исёнларни тинчитишга ҳам етишмаяпти». – «Унда нима истайсан?» – сўради Юн-цзи юмшоқроқ қилиб.

– Саҳрода бир қанча хонликлар бўлиши керак – мана мен нимани хоҳлайман. Найманлар Темучин билан уришаверсин. Бу урушда уларнинг иккалови ҳам кучсизланади. Ўшанда биз ван Тўғрилнинг ўрнига Эрхэ-Харани ўтқазамиз. У Темучинга душман бўлади. У Буюруқнинг дўсти бўлганидан, Таян-хонга ҳам душман бўлади.

Улар анча маҳал тортишишди-ю, бироқ ҳеч нарсага келишиша олишмади. Баъзида бу баҳслар, айниқса, Хушаху билан Юн-цзи ўзлари қолишганда жанжалга айланиб кетарди. Княз бақирар, қўлларини ҳаволатар, шунда зар иплар билан нақшланган халатининг кенг енглари қушнинг қанотларига ўхшаб кетарди. Хушаху кам гапирар, совуққон ва мулойимлигини сақлаб турарди. Хонинг шу ердалигини улар батамом унутиб қўйишганди. Улар учун Хо нима бўлибди! У бўлса, ҳар битта сўзни илиб ўтирарди...

Бу мунозарада Хушаху устун келди. Балким у императорнинг ўзи билан келишгандир, балким бошқа амалдорларнинг кўмаги билан Юн-цзини юпата олгандир. Улар қуйидаги келишувда тўхташди: Олақуш-дигит Хури хонларни яхшилаб кузатиб турсин ва уруш чиқадиган бўлса, кучсизроғига, аниқроғи Темучинга ёрдам берсин. Кучулукка бўлса, улар худди узоқ сафарга кетаётган қариндошларига

қилгандай, жуда ҳам меҳрибонлик билан муомала қилишди. Унга қимматбаҳо қурол, нозик чиннилар, ранг-баранг шоҳилар ҳадя қилиб юборишди...

Хо уйига етиб келганида ғира-шира бўлиб қолган эди. Худди кўчалардаги сингари, боғнинг йўлкачасида ҳам хазонлар шитирлар, яланғоч дарахтлар шамол остида жим туришарди. Уйининг қоғоз тортилган, панжарали деразаларидан сарғиш нур ёғилиб турарди. Шу ёруғликдан Хонинг ичи ҳам исиб, дили ҳам ёришиб кетди. Қадрдон уйи... – Бу ерда ҳамма нарса оддий ва равшан. Бу ерда уни ҳамма: меҳрибон Цуй, ғамхўр Хоахчин, сергап чол Ли Цзян ва ёшига нисбатан жуда ҳам жиддий бўлган ўғли Сяо-пан кутиб туришади. Йўқ, Сяо-пан ўғлининг болача исми. Болакай дўмбоққина, тўлагина бўлиб ўсаётганди. Шунинг учун ҳам ёши улуғлигига бориб унга Ли Цзян исм қўйди: Сяо-пан – бақалоқча. Энг кичик пайтлариданоқ у набирасини ўқиш ва ёзишга, донолар фикрларини тушуниш ва қадим ҳақиқатларни англашга ўргатди. Боланинг хотирасига қойил қолар экан, унга катталарнинг исмини қўйиш вақти келганида, ўғлига катта умидлар билан Юан-ин – узоққа учадиган лочин, деб ном берди. Ҳозир у неварасини сюцай¹ илмий даражасини олиш учун топшириладиган имтиҳонларга тайёрлаётган эди. Кейин Юан-ин цзюйжэн, ундан кейин эса цзинши унвонларини олади..² Ли Цзяннинг мақсадлари мана шунақа юксак эди. Набираси билан шуғулланишни бошлаши билан у «давлат хизмати»ни ҳам унутди. Энди Хо гўёки Хушаху бериб юборган тангалар шодасини қарияга ташимай қўйди. Хо бироз қийналиброқ яшар, кўпинча пул етишмас эди. Шунда Хоахчин билан Цуй ёрдамга келишар ва қўл иши билан унга қўмаклашишарди. Аммо у бундан бошқача ҳаётни ҳам истамасди. Сопол идишларини ясашга рухсат беришганда-ку, бундан яхшироқ яшашарди...

¹ Сюцай – «ниш урган иқтидор» деб аталувчи биринчи илмий даража.

² Цзюйжэн – «қўтарилган одам» дейилувчи иккинчи илмий даража; цзинши – «камолотга етаётган билимдон» деб аталувчи учинчи илмий даража.

XIV

Темучин қишни Теме хере – Туя саҳроси деган ерда ўтказди. Аёвсиз изғирину бўронлар аҳён-аҳёнда бўлар, қор ҳам кам ёғди. Чорва беталафот ва тўқ, одамлар хотиржам эди.

Хон шошилмасдан, лекин иккиланишлар ва ортга суришларсиз ўз улусининг ислоҳоти билан шуғуллана бошлади. Қоройитлар ва қўнғиротларни ҳам қўшиб ҳисоблаб, оилалари билан минг кишидан қилиб бўлиб чиқди. Минг-ни юзталиқ қисмларга ажратди. Юзтани ўнталикка бўлди. Мингбоши қилиб садоқатли, ақлу фаросати ва жасорати билан ном чиқарган одамларни тайинлади. Қабилалар бошлиқлари қаршилик кўрсатмадилар. Саратон пайти қор ёғиши сингари кутилмаган ҳодиса бўлган ван-хоннинг синдирилишидан кейин ҳеч кимнинг хонга қаршилик қилишга тоби йўқ эди. Темучиннинг шахси олдидаги қўрқув, ҳар қандай ўзбошимчаликларга чек қўйди. Лекин музлаган ерда ҳам илдизлар ўлмаслигини, муз остида сув оқими борлигига унинг ақли етарди. Ҳар қанақанги кутилмаган қўнгилсизликлардан ўзини ҳимоя қилиб қўйиш учун, у ҳамма вақт ўз ҳузурида юз эллик нафар кешиктан¹ларни сақлаб туришга қарор қилди. Бу бир юз эллик нафар жангчини у мингбоши ва юзбоши нўёнларнинг бақувват, чидамли, чиниққан ўғиллари ичидан танлаб олди. Улар ором олмай хон қароргоҳи – ўрданинг тинчини қўриқлашар, туну кун қоровул хизматида туришар, биринчи чақириқдаёқ отга миниб, қилич яланғочлашга тайёр туришарди.

Темучин бошқа қўшин ҳам худди мана шулар сингари унга итоатда ва жанговар тайёргарликда туришларини хоҳларди. Мингбошиларга тинчлик бермасди. Кутилмаган пайтда бир у-бир бу мингталиқни оёққа турғазар, аниқ белгиланган кунда ўрдага етиб келишларини талаб қиларди. Отларни, жангчиларнинг кийимлари ва қуроолларини ўзи кўздан кечирар ва улар билан бирга қўршов овига кетарди.

¹ Кешикту – тан соқчи, хос навкар, хоннинг хос қўшини. Улар мўғул давлати ташкил бўлаётган даврда тарафкашликка қарши курашда муайян вазифани бажарган; кешиктан – ана шу қўшин аскари.

Мингбошиларнинг фармойишларига аралашмас, маслаҳатлар бермас, ҳеч нарса ҳақида сўрамас ва ҳеч нима талаб қилмасди. Юпқагина танғит мовути билан қопланган иссиқ пўстин, худди ўзининг соқоли сингари қизғиш тулки мўйнали қалпоғини кийиб олиб, ярақлаган қуёш нуридан кўзларини қисиб олганича, отини қор босган саҳрода йўрғалатиб юриб, ҳамма нарсани кўриб, илғаб юарди.

Кечқурун сафар чодирда ўтиришган пайтда нўёни йўл қўйган хатоларини айтиб берарди. Деярли ҳамма вақт мулойим, паст ва текис овозда гапирар, ўринли эътирозлар билдирилганда сабр билан эшитиб ўтирарди. Аммо бирон-бир нўён у кўрсатган хатоларни тан олиб, хон нимани хоҳлаётгани, ўзидан нима талаб қилинаётганини ўйлаб ўтирмай, осонгина рози бўла қолган пайтларда, тинчини йўқотарди. Хон бу нўён қилмаган хатоларни ҳам қўшиб ташларди. Мабодо шунда ҳам ҳеч қандай қаршилик кўрсатмаса, ярақлаб турган кўзларининг қарашлари музлаб қоларди.

– Сен нимага шамол ўйнатган момоқаймоқ сингари бошингни қимирлатиб ўтирибсан? Мен сен билан менинг гапларимни эслаб қолгин-у, кейинги сафар ақлингни ишлатгин, деб суҳбатлашиб турибман. Сен эса фақат бошингни қимирлатишни ўрганибсан, холос. Бошини қимирлатишни от ҳам билади. Мен сенга айтганларимни қайтар ва уни қандай қилиб тузатишингни айт!

Бировларнинг қайсарлик билан кўрсатадиган қаршиликларини ҳам кўтара олмасди. Агар нўён ўзини оқлашга тушиб, дуч келган одамга ёки нарсага айбини ағдарадиган бўлса, ундан ҳам баттари – ёлғон тўқийдиган бўлса, хон букчайган гавдасини унга орқа ўгириб оларди.

– Сени кўришни истамайман. Ўз хатоларини англашни билмайдиган одам ялангоёқ бўлади, билишни истамаган одамнинг эса – юзини кўз ёшлари ювади. Бор, ўйлаб кўр!..

Ўзларидан нима талаб қилинаётганини нўёнлар тезда, дарров тушуниб етолмадилар. Баъзи нўёнлар мингта одам ва бошқа нарсалар уларнинг илгариги хизматлари учун мукофот деб тушундилар. Мукофотни эса, ҳар ким ўзи иста-

гандай тасарруф қилади. Укаси Билгутой унинг буйруғига юрмади: жангчилари билан етиб келмади ва жавоб ҳам бермади. Кичик укаси Тамуға-Ўтчигинни унинг ёнига пўписалар билан жўнатди. Билгутой хафа ҳолда югургилаб келди.

– Нимага уришасан, ака? Менинг олдимга оддий чопарингни юборибсан. Бошқаларга эса навкарларингни жўнатасан...

– Нима фарқи бор?

– Мен сенинг укангман-ку, демак бошқалардан юқори тураман! Оддий чопар келганида, акам Темучин нимага мендан жаҳли чиқибди, деб ўйладим. Лекин тополмадим. Кейин бу чақириғингни унча аҳамияти йўқ, хоҳласанг кел, хоҳламасанг келма, дегандай тушундим. Менинг эса ўз ишларим кўп эди...

Темучин укасини уришиб ўтирмади. Фақат укалари эмас, балки бошқа нўёнлар ҳам Темучиннинг фармонларини оддий чопарлар эмас, бутун бошли элчилар гуруҳи олиб келишларини кутишадиган бўлиб қолганини у сезиб юрарди. У элчиларнинг гаплари ҳам худди мустақил ҳукмдорларга қилинадиган муомалалар пайтидагидай бўлиши керак эди. Ўшанда нўёнлар қалин наमतлар устида савлат тўкиб ўтиришган, элчиларни тинглаб, жавоб беришга шошилмай ўтиришган бўларди. Қандай доно одамлар-а!

Бовурчи билан Жалмаларни чақиртирди.

– Ҳар бир мингбоши, юзбоши ва ўнбошиларнинг қулоқларига етказиб қўйинглар. Кимда-ким хоннинг оғзаки ёки унинг одамлар томонидан етказилган фармонларини бажармаса, кечиктирилмасдан ва оғир жазоланади. Агар бу жазо ўлим жазоси бўлса ва уни бажо келтириш учун оддий бир аскар келса, нўён ёки ўнбоши бўлса ҳам, жазога қаршилик кўрсатмаслиги керак.

Бу гапларни эшитган калтафаҳм Билгутойни иссиқ тер босиб кетди. Бовурчи «ҳм»лади.

– Темучин хон, бу жуда ҳам кескин қадам.

– Бошқача иш тутсак, дўстим, Бовурчи, биз яна орқага, бошланғич ҳолатимизга қайтамыз.

– Розиман. Лекин сен ҳамма тарафини ҳам пухта ўйла-

магансан. Айтайлик, мени сафарга жўнатдинг. Менинг қўл остимда Жалма. Бир куни менинг жаҳлим чиқиб, мен сенинг номингдан унинг олдига одам жўнатиб, уни бўғизлатиб юбордим. Кейинчалик сенинг олдингда ўзимни оқлай оламанми-йўқми, бу бошқа гап. Аммо энди Жалма йўқ-ку.

– Нима учун менинг номимдан? Нима учун сен уни ўз номингдан қатл қилдирмайсан?

– Мен сенинг сўзинг билан жангга кетаман ва бу урушда мен сенинг соянг, сенинг ироданг ва сенинг ақлингман. Бошқача бўлганида эди, менга ҳеч ким итоат қилмай қўярди. Лекин хон, узоқ сафарлар пайтида, бировларнинг аҳмоқлиги, кўролмаслиги ёки калтафаҳмлиги туфайли сенга яқин бўлган одамларни қириб юборишмайдими?

Бовурчи уни ўйлантириб қўйди. Шунақа бўлиши ҳам мумкин. Ростдан ҳам, фойда ўрнига зиён бўлиб қолиши турган гап. Унинг яқинлари бундай жазолашдан муҳофаза-ланган бўлишлари керак.

– Урушларда, Бовурчи, сен чиндан ҳам менинг иродам ва ақлимсан ва сен ўйлаган нарсани ҳамма бирдай қабул қилиши керак. Лекин мен таниган, мен ишга тайинлаган одамларни ҳеч ким, ҳеч қачон жазолашларига йўл қўйилмайди. Айбдорми – уни менга юбор, менинг ўзим ҳал қиламан...

Бир сафар мингбоши Хорчи ўз жангчилари билан келди. Жамуханинг бу айёр ва қувноқ қариндоши бир вақтлар Темучиннинг хон бўлиши ҳақидаги кароматли туш кўрган эди. Ўша пайтдан бери хон унга яхши муомала қиларди. Маҳмадона ва суюқоёқроқ бўлса ҳам, Хорчи яхши жангчи эди. Шу билан бирга у ҳаракатчан мингбоши ҳам чиқиб қолди. Унинг жангчиларини кўздан кечириб чиққан Темучиннинг кўнгли тўлди. Отлари соғлом, жангчиларнинг кийимлари яхши, садоқлари ўққа тўла, тўрваларида захира қурутлари етарли. Бу қўшин яқин ва узоқ сафарларга йўлга чиқишга тайёр эди.

Лекин ўзлари билан фақатгина қурут олиб келишмабди. Туни билан улар қўшиқлар айтиб, қичқаришиб, ўрданинг тинчини бузишди. Темучин бу тунни ўзининг янги қоройит хотини Ибаха беканикида ўтказаетганди. Аёл ван-хоннинг

ўрамида бўлган жангни ҳали унутмаган, қийқириқлар кучайганда титраб тушар, жуда ҳам авж олганда эса йиғлаб юборарди. Темучин кийиниб, ташқари чикди. Тун қўриқчилари – кептевулларга Хорчини топиб келишни буюрди. Лекин нўённинг ўзи ҳам бўкиб ичганидан, пишқарар, қоровулларнинг қўлидан чиқишга уринарди.

Тонгда ҳамма отига минди. Қўзлари хира, юзлари кўкарган – булар қанақа овчилар бўлди! Кўплари худди тўлғоқ тутгандай, эгарда букчайиб ўтиришар, бошқалари эса юнг тикилган қопларга ўхшаб, қимир этмай кетишарди. Дам олиб улгурган Хорчи яна ичиб олган ва ундан аччиқ шароб ҳиди анқиб турарди. Шусиз ҳам сергап бўлган Хорчи энди жонга тегар даражада бидирларди. Хон олдидаги итоаткорлиги ва тобелигини ҳам унутиб қўйиб, худди ўзининг ўртоғига қилгандай, кўзини қисиб қўйди:

– Хон, ваъда қилганинг ўттизта хотин қани?

Темучин кешиктанларни чақириб, қамчиси билан Хорчини кўрсатди:

– Уни дарёга олиб бориб, уч марта бошини муз ёриғига тикиб келинглар.

Кейин ўрдада бор бўлган барча жангчилар ва нўёнларни тўплашни буюрди. Қуёш кўтарилиб келар, совуқ бўлса юзларни чимчилар, қалин, наMAT гутуллар остида қор ёқимли ғирчиллар, соқол-мўйловларга енгил қиров қўнарди. Унинг эсига миркитлар билан бўладиган жангдан олдин Жамуха билан учрашгани сабабидан, Хорчидан ҳам баттар архи ичиб олгани ва эртаси кун кўнгли айниб, боши қаттиқ оғригани тушиб кетди.

Даврага Хорчини туртиб олиб киришди. Кешиктанлар сал ошириб юборишибди. Нўённинг пўстини ёқасида музлар қотиб қолган, чаккаларидаги кокиллари ҳам музлаб қолган эди. Бир нима деб гапирмоқчи бўлди-ю, аммо лаблабри титраб, тебранди холос.

– Бор, қуриб, исиниб ол.

Хорчи тушунди: бошқа жазоланмайди. Бошини қаттиқ силтагани, сумалак кокиллари жаранглаб кетди.

– Менинг ичимдаги ҳароратим, ташқи совқотганимни енгаяпти.

– Агар ақлинг аҳмоқлигингни енгганида эди, ундан ҳам яхшироқ бўларди.

Миркитлар билан бўлган жангдан сўнг, Темучин ўзига қоида қилиб олган эди: жангдан аввал ҳеч қачон ичмайди. Ана шу аҳдини у бирон марта ҳам бузмади. Лекин бошқалар ичаверишади. Жангдан илгари ҳам, у тугагандан кейин ҳам, овга отланишганида-ю ундан ўлжалар билан қайтишаётганида ҳам, ҳар доим шароб бўлса бўлди. Йўқ бўлса, алмашлаб олишади, сўраб ичишади, хуллас, ичишади. Бир-бирларига мақтанишади, ким кўп ича олишига, ким биринчи бўлиб ағанаб қолишга мусобақалашишади. Шунақа бўлиб қолишган...

– Мен ҳаммани тўплашимдан мақсад, бир нарсани сўраб билмоқчийдим: тунни қувноқликда ўтказган мана бу одамлар қўлларида найза ушлаб тура оладиларми, камондан нишонга пойлай оладиларми? Эплай олишмайди. Маст одам кўрнинг ўзи – ҳеч нарсани кўрмайди, карга ўхшайди – ҳеч нарсани эшитмайди, соқовга ўхшайди – тили гапга келмайди. Ақлли – тентакка, одамови эса уришқоққа айланади. Ичкиликка ружу қўйган чўпон подасидан айрилади, жангчи оти ва қуролидан мосуво бўлади. Нуён, у мингбоши ёки юзбоши ва ё ўнбоши бўладими, ишларини яхши юргизолмайди. Шароб ҳаммани бирдай маст қилиб, ақлини йўқотади – қорачани ҳам, асилзодани ҳам, ёмонни ҳам, яхшини ҳам. Шароб ичганнинг фойдаси йўқ, шавкати ҳам. Мен, умуман ичмайдиганларни қадр қиламан, бир ойда бир марта ичадиганларни мақтайман, ойда икки марта ичадиганларга чидайман. Аммо ундан кўп ичадиганларни жазолайман. Бундан буён сафарда, жанг олдидан, қуршов ови арафасида ҳеч ким ичмайди.

Нуёнлари ва жангчиларидан кўп нарсаларни талаб қилар экан, хонлик ишларида жонбозлик кўрсатаётган одамларни рағбатлантирмаса, уларнинг норозиликлари ва ҳафсаласизликларига сабаб бўлган бўларди. Темучин бундайларга марҳамат билан ҳадялар ва мукофотлар улашар, унвонларини кўтарарди; яхши жангчи ўнбоши бўлиб кўтарилиши мумкин эди, ўнбоши эса юзбоши, юзбоши –

мингбошиликкача кўтарилиши мумкин эди. Мингбошилар эса ўз навбатида хоннинг яқин аёнлари қаторига қўшилиши мумкин эди.

Бу қиш Темучиннинг ҳаётидаги энг яхши қиш бўлди, деса арзийди. У ўйлаб юрган ҳамма режаларини амалга оширди, улуси бирлашган, энг қудратли улусга айланаётган, ўзининг ҳукми эса мутлақ кўринишга кираётганди... Ўз ички қудратининг ҳозирги шаклу шамойилини ҳис қилоркан, беором руҳи қаноат топди.

Илк майсалар ниш ура бошлаган эрта баҳор кунларида ўнгутлар ҳукмдори Олокуш-дигит Хурининг элчиси келди. У жуда хунук хабарлар олиб келганди. Хон кўнглининг туб-тубида найманлар билан бўладиган тўқнашув хавотири юрарди-ю, лекин у бу сезгисига ишонгиси келмасди. Найманлар ўз-ўзларича, у ҳам ўзича яшарди. Энди уларнинг улуслари қўшни бўлиб қолишган. Нима бўлибди? Нима, қўшнилар тинч, келишиб яшай олмайдиларми? Яшолмас экан-да. Менинг қабиладошларим билан татарлар қўшничилик қилишолмади. Мана, улар энди йўқ. Нилха-Сангун ҳам мен билан чиқишолмади. У ҳам йўқ. Энди бўлса, Таян-хон уруш қиламан, деб дағдаға қияпти... Ўз байроғи остига барча хоҳловчиларни тўплайпти. Миркитлар, ойротлар, Жамуха унга қўшилишибди. Қариндошлари Ўлтон, Хучар ҳам ўз нўёнлари билан унинг туғи остига келишибди. Ўнгутлар ҳукмдори яхшиямки, Таян-хонга ёрдам беришдан бош тортибди. Аммо у менга ҳам ёрдам беролмас экан. Менга ҳеч ким ёрдам бермайди. Биргина умид – жангчиларим. Кафт бармоқлари тўпланиб, бир муштга айланган мингнинг аскарларим.

Олакуш-дигит Хури беш юзта танланган от ва минг бош қўй бериб юборибди. Хон элчини кузатиши билан ҳамма нўёнларни қурултойга чақиртирди.

– Нима қиламиз? Олдимизда учта йўл турибди. Биз узоқроққа кўчиб кетишимиз мумкин. Таян-хон кетимиздан қувиб юриб, отларини ҳолдан тойдираверсин. Қулай фурсат ва жой дуч келиши билан унга ҳужум қиламиз. Ҳаммани яхшилаб тайёрлаб, уни ўз нутуғимизда қарши олишимиз

ҳам мумкин. Ёки бўлмаса, кутилмаганда улар устига бостириб боришимиз мумкин. Танланглар, нўёнлар.

Нўёнлар анчагача индамай ўтиришди, у ҳам шоширмади. Уруш ҳақида ўйлаш улар учун оғир. Унга ишониб топширишган тинч ҳаётлари энди изга тушаётган, минг ва юзтадан бўлиб ташланган турли қабилалар одамлари ҳали бир-бирларига киришиб улгурмаган... Бу жимликнинг чўзилиб кетганига яна бир сабаб, у нўёнларини жимжимадор қилиб, узун-узун иборалар билан гапириш эмас, тўғри ва лўнда гапиришга чақирганида ҳам эди.

Биринчи бўлиб Мунлик гап бошлади:

– Темучин хон, олдимизда учта йўл тургани билан битта-сигина ҳақ йўлга олиб чиқади. Мен қочмаган ва найманлар устига ҳам бостириб бормаган бўлардим. Кўчадиган бўлсак, найманлардан қўрқаётган бўламиз ва душман жангчиларига куч бериб юборамиз. Душман устига бориш ундан ҳам хавфли. Майсалар ҳали авж олмаган, отларимиз камқувват, узоқ сафарда ҳолдан тойиши аниқ... Яна шунинг учун ҳам кутишимиз керакки, Таян-хон урушдан айниб қолиши ҳам мумкин. Шундай бўлиб чиқса, ҳеч қандай уруш бўлмайди.

Эҳтимол, у кўпчилик нўёнлар кўнглидагини айтгандир. Маъқуллаган оҳангдаги шивир-шивирлар эшитилиб, нўёнлар бошларини қимирлатиб қўйишди. Аммо укаси Тамуға-ўтчигин Мунликнинг таклифига қўшилмади.

– Найманлар бизнинг ўқ-ёйимизни тортиб олишмоқчи. Улар шундай қилишларини кутиб ўтириш бизга муносибми? Биз жангчилармизми ёки тул хотинлар? Найманлар устига юришимиз керак!

Тамуға-ўтчигиндан кейин кўплар гапиришди. Ҳар хил гаплар. Хон ҳеч кимнинг мулоҳазаларини четга сурмас, уларни чуқурроқ мулоҳаза қилиб кўрар ва ўз фикрини қўшар, қарама-қаршилари билан таққослаб кўрарди. Янглишиш мумкин эмасди. Кўчиб кетиш ҳақида ҳеч ким гапирмади, бу яхши. Нўёнлар ҳам худди хон каби ўз кучларига ишонишган ва шунинг учун ҳам қочиб жон сақлагилари йўқ эди. Бироқ найманларнинг азалий шон-шухрати ҳам уларни эҳтиёткорона ҳаракат қилишга мажбур қиларди.

Отларнинг кучсизлиги – баҳона. Тез ва осон ғалабага ишон-маса – қайтаверади. Бу нима беради? Ҳеч нима. Бугун қайтади, эртага эса яна отланаверади. Ҳали Олтин-хон хизматда турган Олакуш-дигит Хури ўзини қандай тутиши ҳам номаълум. Таян-хон рўпарадан урганида, Олакуш-дигит орқадан уриб қолса-чи... Йўқ, кутиб ўтириш – ҳалокатли...

Сичқон йили¹ ёзининг биринчи ойидаги омадли 16-куни шомон Теб-тангри сувга дуолар ўқиб, хон туғига пуркади. Қўшин йўлга чиқди. Олғинчилар Жалма, Субутой-баҳодир, Жаб ва Хубилай бошчилигидаги тўрт минг кишидан иборат эди. Хон асосий кучларига укаси Ҳасарни бошлиқ қилиб тайинлади. Бир ўзини кўрсатсин, нуқул хафа бўлиб юради. Қўшин ортида келаётган аравалар, сафар ўтовлари ва учқур отлар устига Тамуға-ўтчигинни бош қилди.

Эгар устида лапанглаб келар экан, хон тақдирнинг ўзгарувчанлиги ҳақида ўй суриб келарди. Бор-йўғи бир йил олдин у ван-хондан қўрқиб, орқасига қарамай қочаётган эди. Ўшанда хон Темучиннинг кетидан эмас, ўз ажалини қувиб кетаётганини билганмикин? Унинг ўрамлари ва ўтовларини талаган қоройитлар бир йилдан кейин Темучиннинг байроғи остида қадим сахро тарихида бўлмаган урушга боришларини ўйлаб кўришганмикин? Бу галги уруш нима билан тугашини унга ким айта оларди?.. О, мангу осмон, мени ғалабага мушарраф қил!..

XV

Кенг яйлов ўтовлар, аравалар, пиёдалар ва отлиқлар билан тўлиб кетган. Жамуха ўз одамларини бу талатўпдан нарироқда тўхтатди-да, Таян-хон чодирига отини қадамлатди. Чодирга кираверишда, чордана қуриб олган тиззаларига ёзув тахталарини қўйиб олган мирзолар ўтиришарди. Татунг-а яқинлашаётган нўёнларни тўхтатар, қанча жангчи олиб келишганини суриштирар ва мирзолар уларнинг жавобларини шоҳи иплар билан тикилган қалин ки-

¹ Сичқон йили – 1204 йил.

тобларга ёзиб қўйишарди. Татунг-а Жамухадан ҳам сўради, аммо у ўзини эшитмаганга солди-да, чодирга кириб кетди. Таян-хон нўёнлари билан ўз худолари – хочга сиғинишаётган экан. Ван-хон ҳам ҳар доим мана шунақа худосига сиғинарди... Жамуха чодирдан чиқди. Татунг-а уни яна сўроққа тутди: одамлар қанча, отлари, аравалари... Жамуха унинг елкасига уриб қўйди.

– Китобингга сен ўзингникиларни ёз. Менинг одамларим ўзимнинг эсимда туради.

– Бу буйруқ...

– Сенга буюрилган, менга эмас. Мен одамларимга ўзим ҳўжайинлик қиламан.

У чумоли уясига ўхшаб ғимирлашиб ётган одамларга қаради. Уларнинг ҳаракатлари мантиқсиз, қаерда тўхташ, нима қилишни билмагандек эди. Ван-хон даврида бунақа бўлмасди. Ким қанча жангчи билан келганини унинг ўзи сўрарди, нўёнларимас... Ван-хон ўлиб, унинг ишидан ҳеч нарса қолмади. Ҳаммаси андасининг қўлига ўтиб кетди. У, Жамуха ҳам қачондир ўлади, балким, хон-отасига ўхшаб уни ҳам Темучин ҳалок қилар – нима қолади? Ўзим урушлар бошладим ва ўзим уришдим. Аммо хур торлари менинг жасоратларимни мадҳ қилмайди, улигерчилар мен ҳақда дostonлар тўқишмайди...

Чодир ичидаги ибодат тугади. Татунг-а Жамухани Таян-хон ҳузурига чақирди.

– Ўз сўзингда турганингдан хурсандман, – деди Таян-хон, – Олақуш-дигит Хури бизни алдади.

– У келмас эканми? Кутмагандим...

– Мен ҳам кутмагандим. Ўнгутлар ҳар доим менинг уруғимдан қиз олишарди... – Таян-хон хўрсинди. – Бу дунёга нима бўлган! Энди нима қилишимни ҳам билмайман. Балким, Олтой тоғи орқасига ўтиб кетсаммикин?

Таян-хон маслаҳат сўраяптими ёки овоз чиқариб хаёл сўраяптими, билиш қийин эди. Бироқ унинг овозида ишончсизлик бор бўлиб, илгариги қатъиятидан ҳеч вақо қолмагандек кўринарди. Олдинлари бундай ҳолларда Жамуханинг жони чиқиб кетган бўларди-ю, аммо ҳозир бунга эътибор қилмади ва бундан ўзи ҳам ҳайрон бўлди.

Кучулук ўрнидан турди, отасининг олдига келиб, ранги оқарганча сўради:

– Қанақасига Олтойнинг орқасига? Сенинг отанг ва менинг бобом Инонча-хон бировга отининг кетини кўрсатмаган одам эди! Темучиндан қочгандан кўра, суякларимиз сахро офтобида куйиб ётгани яхши!

– Ўғлим, кўшинимиз озчилик. Олакуш-дигит панд берди, ах, шундай панд берди-ки!

– Лаънат бўлсин, унга! Лекин бошқа чақирганларимиз ҳаммалари келишди. Эллик беш минг одамимиз бор. Шунча одам билан ҳам қочадими?

– Ўтир, ўғлим. Тадбиркорлик билан иш юритиш ва қўрқоқлик битта нарса деб ўйлама. Лекин сен ҳақсан. Биз миркитларни, ойротлар ва дўстимиз гурхон Жамухани бир-галашиб қочиш учун чақиртирганимиз йўқ, – деди Таян-хон «гурхон» сўзини сал бўрттириб. – Душманга қарши чиқамиз. – Жонланди. – Уни енгиб, Темучиннинг калласига ҳам кумуш қоплатиб, ван-хоннинг калласи ёнига қўйиб қўямиз.

Аммо бу сўзларда юракдан чиққан шиддат йўқ эди.

Найманлар, миркитлар, ойротлар ва Жамуханинг жўжиротларидан иборат бирлашган кўшин, буларга эргашган дорбанлар, салжуйит ва катакинлар ҳам Тамир дарёси оқими бўйлаб бориб, кейин кунчиқарга қараб бурилдилар-да, Орхон дарёсини кечиб ўтдилар. Шу ерда биринчи марта ҳар икки тарафнинг назоратчилари тўқнашишди. Қисқа тўқнашувда найманлар бир жангчини ўлдириб, отини қўлга киритишди. Бу от шунчаки бир жонивор эмас, аллақандай сирли махлуқдай, Таян-хоннинг сафар чодири олдига олиб келишди. Ола-була бу биянинг ёли қирқилган, туёқлари едирилиб, текис бўлиб кетган, ориқлигидан бўкса суяклар тарвақайлаб чиққан эди. Эгари ҳам отнинг ўзига ўхшаш увода, тўқими жулдур ва исқирт эди. Нўёнлар отнинг биқинига муштлашар, эгарига шалолатиб уришарди.

– Мана, кўринглар, жаҳонгирларнинг отларини!

Таян-хон тирноқларини кемирган кўйи бияни айланиб чикди.

– Кўринишидан отларини роса толиқтирганга ўхшайдилар. Балким, биз секин-аста чекиниб, душманни эргашти-

риб бориб, бир чапдан, бир ўнгдан, бир олдиндан ҳужумлар уюштириб борармиз?

Кучулук яна қаршилиқ кўрсатди. Бу гал нўёнлар ҳам уни жон деб қувватлашди. Ўлай деб турган от уларни илҳомлантириб юбориб, улар ўзларини ғолиб кўриб бўлишганди. Таян-хон индамайгина уларнинг йўлига юрди. Лекин у шодланмади. Жамуха ҳам хурсанд эмасди. Аллақандай бифарқлик унинг қалбини сиқиб ётганди.

Таян-хон Нагу тоғларининг шарқий ёнбағирлари яқинида тўхтади. Икки ўрқачлик туяга ўхшаш тепалик ерда хоннинг кўчма ўтовини қўндириб, жанговар туғларни кўтаришди. Пастда кичик-кичик дўнгликлар ва унгурлардан иборат турли ўтлар ва дерисун, шувоқ буталари ўсиб турган текислик ясланиб ётарди.

Кечга яқин Темучиннинг қўшинлари кўринди. Аввалига бир бу ёқдан, бир у ёқдан кичик-кичик тўда отлиқлар чиқиб қолиб, найман қоровулларига яқинлашишарди. Найман жангчилари уларга ташланар, Темучиннинг одамлари эса тумтарақай саҳрога қочишарди. Отларининг ориқлигини қара! Шундан кейин асосий кучлар ташланди. Минг ортидан мингта бўлиб, уч тарафдан найманларни ўраб олишди. Сафларнинг мустаҳкамлиги ва қўрқмасдан найман қўшинига рўпара бўлишларида уларнинг енгилмасликлари, ўз кучларига ишонч ва қайтмасликлари кўриниб турарди. Темучиннинг қўшинлари қоронғи тушгунича келиб турди. Кун ботганида эса гулханлар ёқилди – минглаб гулханлар. Гўёки кимдир осмондаги барча юлдузларни териб тушиб, Нагу тоғи этакларига тўкиб ташлагандай.

Ўрқачли тепаликда ҳам гулханлар ёқилган, қўй гўштининг пишган ҳиди келиб турар, баковуллар нўёнларга шароб тарқатишарди. Улар бўлса мақтанчоқлик билан эртанги кун бўладиган жангдан гаплашишарди. Жамуха уларни деярли эшитмасди. Ўз биродари томондаги гулханлардан кўз узмасди. У ўзини бетиним эзаётган сиқилиш сабабини ниҳоят тушуниб етди. Эртага ким ғалаба қозонишидан қатъи назар, бу ўзининг мағлубияти бўлади. Эркин нўёнлар

Кучулук ўрнидан турди, отасининг олдига келиб, ранги оқарганча сўради:

– Қанақасига Олтойнинг орқасига? Сенинг отанг ва менинг бобом Инонча-хон бировга отининг кетини кўрсатмаган одам эди! Темучиндан қочгандан кўра, суякларимиз сахро офтобида қуйиб ётгани яхши!

– Ўғлим, қўшинимиз озчилик. Олакуш-дигит панд берди, аҳ, шундай панд берди-ки!

– Лаънат бўлсин, унга! Лекин бошқа чақирганларимиз ҳаммалари келишди. Эллик беш минг одамимиз бор. Шунча одам билан ҳам қочадими?

– Ўтир, ўғлим. Тадбиркорлик билан иш юритиш ва кўрқоқлик битта нарса деб ўйлама. Лекин сен ҳақсан. Биз миркитларни, ойротлар ва дўстимиз гурхон Жамухани бир-галашиб қочиш учун чақиртирганимиз йўқ, – деди Таян-хон «гурхон» сўзини сал бўрттириб. – Душманга қарши чиқамиз. – Жонланди. – Уни енгиб, Темучиннинг калласига ҳам кумуш қоплатиб, ван-хоннинг калласи ёнига қўйиб қўямиз.

Аммо бу сўзларда юракдан чиққан шиддат йўқ эди.

Найманлар, миркитлар, ойротлар ва Жамуханинг жўжи-ротларидан иборат бирлашган қўшин, буларга эргашган дорбанлар, салжуйит ва катакинлар ҳам Тамир дарёси оқими бўйлаб бориб, кейин кунчиқарга қараб бурилдилар-да, Орхон дарёсини кечиб ўтдилар. Шу ерда биринчи марта ҳар икки тарафнинг назоратчилари тўқнашишди. Қисқа тўқнашувда найманлар бир жангчини ўлдириб, отини қўлга киритишди. Бу от шунчаки бир жонивор эмас, аллақандай сирли махлуқдай, Таян-хоннинг сафар чодирини олдига олиб келишди. Ола-була бу биянинг ёли қирқилган, туёқлари едирилиб, текис бўлиб кетган, ориқлигидан бўкса суяклар тарвақайлаб чиққан эди. Эгари ҳам отнинг ўзига ўхшаш увада, тўқими жулдур ва исқирт эди. Нуёнлар отнинг биқинига муштлашар, эгарига шалолатиб уришарди.

– Мана, кўринглар, жаҳонгирларнинг отларини!

Таян-хон тирноқларини кемирган қўйи бияни айланиб чиқди.

– Кўринишидан отларини роса толиқтирганга ўхшайдилар. Балким, биз секин-аста чекиниб, душманни эргашти-

риб бориб, бир чапдан, бир ўнгдан, бир олдиндан ҳужумлар уюштириб борармиз?

Кучулук яна қаршилик кўрсатди. Бу гал нўёнлар ҳам уни жон деб қувватлашди. Ўлай деб турган от уларни илҳомлантириб юбориб, улар ўзларини ғолиб кўриб бўлишганди. Таян-хон индамайгина уларнинг йўлига юрди. Лекин у шодланмади. Жамуха ҳам хурсанд эмасди. Аллақандай бифарқлик унинг қалбини сиқиб ётганди.

Таян-хон Нагу тоғларининг шарқий ёнбағирлари яқинида тўхтади. Икки ўркаклик туяга ўхшаш тепалик ерда хоннинг кўчма ўтовини қўндириб, жанговар туғларни кўтаришди. Пастда кичик-кичик дўнгликлар ва унгурлардан иборат турли ўтлар ва дерисун, шувоқ буталари ўсиб турган текислик ясланиб ётарди.

Кечга яқин Темучиннинг қўшинлари кўринди. Аввалига бир бу ёқдан, бир у ёқдан кичик-кичик тўда отликлар чиқиб қолиб, найман қоровулларига яқинлашишарди. Найман жангчилари уларга ташланар, Темучиннинг одамлари эса тумтарақай сахрога қочишарди. Отларининг ориқлигини қара! Шундан кейин асосий кучлар ташланди. Минг ортидан мингта бўлиб, уч тарафдан найманларни ўраб олишди. Сафларнинг мустаҳкамлиги ва қўрқмасдан найман қўшинига рўпара бўлишларида уларнинг енгилмасликлари, ўз кучларига ишонч ва қайтмасликлари кўриниб турарди. Темучиннинг қўшинлари қоронғи тушгунича келиб турди. Кун ботганида эса гулханлар ёқилди – минглаб гулханлар. Гўёки кимдир осмондаги барча юлдузларни териб тушиб, Нагу тоғи этакларига тўкиб ташлагандай.

Ўркакли тепаликда ҳам гулханлар ёқилган, қўй гўштининг пишган ҳиди келиб турар, баковуллар нўёнларга шароб тарқатишарди. Улар бўлса мақтанчоқлик билан эртанги кун бўладиган жангдан гаплашишарди. Жамуха уларни деярли эшитмасди. Ўз биродари томондаги гулханлардан кўз узмасди. У ўзини бетиним эзаётган сиқилиш сабабини ниҳоят тушуниб етди. Эртага ким ғалаба қозонишидан қатъи назар, бу ўзининг мағлубияти бўлади. Эркин нўёнлар

даврининг ниҳояси... Эртага дарё бўлиб оқажак қонлар қадим тартибларни оқизиб, ювиб кетади, баҳодирлар жасорати, оқсоқоллар донишмандлиги, улигерчилар дostonлари фақат биттагина ҳукмдор, бутун саҳро ҳукмдори хизмати-га ишлайди. У ким бўларкин? Таянми ёки Темучинми? Барибир эмасми! У бутун умр курашиб келгани, яшашининг мазмуни бўлган нарса – ҳалок бўлди.

Жамуха билдирмасдан, ҳеч кимга ҳеч нарса демай, Таян-хон қўшини ўнг қанотининг энг охирига жойлаган ўз жангчилари томонга кетди. Жангчилари уйғоқ эди. Ким ўтирган, ким гулхан яқинига ёнбошлаганча гаплашиб ўтиришарди. Уларнинг кўпчилиги эртага анави юлдузларни кўролмаслиги, гулхан атрофида ўтириб, таппининг ачим-сиқ тутунини ҳидлай олмаслиги мумкинлиги ҳақида ўй-лаётганмикин? Уларга ортиқ ўткир найзалар ҳам, қулай эгарлар ҳам, учқур отларнинг ҳам кераги бўлмай қолади... Балким, унинг ўзига ҳам эртага ҳеч нарсанинг кераги бўлмай қолар... Қаердадир, қадрдон нутуғида Уржонанинг қўлидаги хур нолон зорланади, аммо у на хур товушини ва на хотинининг овозини эшитади. Бир-икки йил ўтиб, бош суягининг кўзлари ўрнидан чалов ўсиб чиқади... Нимага, нима учун яшади? Эртага у ва жангчиларининг кўпчилиги нима учун ўлиб кетишлари керак?

XVI

Намат устига ҳўл қум тўкишди. Темучин уни кафти билан текислади, кейин қумни ҳовучи билан тўплаб бир тепалик ясади.

– Мухали, кўрсат, ким қаерда турибди.

Мухали тиз чўкиб олиб, пичоғи билан бир нечта чи-зиқлар чизди.

– Мана бу ерда – ўртада найманлар, чап қанотда миркитлар, ўнг қанотда эса – ойротлар ва Жамуха.

Сал нарироқда гулхан ёниб турар ва унинг атрофида нўёнлар тўпланишганди. Уларнинг ёнларига товачилар келиб бир нималарни сўрашар ва яна қоронғилик қаъри-

га сингиб кетишарди. Темучин қўлларини орқасига қилиб, кўрсатгич бармоқларини кенг белбоғи орасига қистириб олганича қум атрофини айланар ва бир бу, бир у кўзини қисиб, худди бир нимани нишонга олаётгандек тикилиб қоларди.

– Таян-хоннинг устига юрамизми ёки унинг ҳужумини кутамизми?

– Кутиб нима қиламиз – уриш керак, – деди Мухали.

– Унинг жангчилари бизникидан кўп...

– Кўплиги тўғри, – рози бўлди Мухали, қийшиқ оёқларини қовуштириб ўтираркан. – Лекин Таян-хон кўрқяпти.

– Нега бунақа деб ўйлаяпсан?

– Ўзининг жангчиларини жуда ҳам зич қилиб жойлади. Бу дегани қўшини бўштоб, Темучин хон. Шунинг учун ҳам уларни тортиб, елкама-елка қилиб қўйган. Бу бизга асқатади.

– Яхши сезибсан, Мухали. Сенинг кўзларинг ўткир. Таян-хон бекорга қўшинини бунақа жойлаштирибди. Агар тўдаланиб турган жайронлар галасига унча уста бўлмаган ўқчи отса ҳам, ўқи нишонга тегиши аниқ. Ўзимиз юрамиз, лекин қандай қилиб?

Хасар қум тепалик устига энгашди. Ярақлаб турган аслаҳаларида нур жилваланди, тўқ-қизил, кенг ёпинчиғининг сояси тушиб, қум устини қоронғи қилиб қўйди. «Яна ясаниб олибди, мақтанчоқ ўрдак!» – ўйлади Темучин ва бармоқлари билан ёпинчиқни ушлаб, енгилгина тортди.

– Мана бунингни ечсанг бўлармиди, а? Найманлар Темучин хоннинг укаси камбағал экан, чодирини елкасида кўтариб юраркан, дейишади.

– Найманлар билан нима ишим бор! Жангчиларим мени ҳамма ерда таниб олишлари керак... Мен мана бундай ўйладим, ака: Таян-хоннинг бош қўшини ўртада турибдими, мана шу ерга яхшилаб зарба бериш керак. Менга топширган асосий кучларингни мана бундай жойлаштирамиз. – У Мухалининг қўлидан пичоқни олди-да, қум устига кетма-кет чизиқлар чизди. – Мен жангчиларимни бошлаб бориб, найман қўшинини иккига бўлиб юбораман. – У чизиқлардан то тепаликкача чуқур ариқча очди.

Хасар ҳеч бир янги гап айтмади. Темучин ван-хон томонидан тоғларга сиқиб қўйилганида қандай жанг қилган бўлса, ўша усулни қўлламоқчи. Аммо ҳеч бир олишув олдингиларига ўхшамайди. Бирида ғалабага олиб келган нарса, иккинчи ҳолатда мағлубиятли бўлиши мумкин. Бироқ Хасарнинг серзарда феълени яхши билган Темучин буларни айтиб ўтирмади-да, укасини мақтаб қўйди:

– Яхши, жуда яхши... – У Мухалининг ёнига чўкди. – Лекин, лекин... Таян-хон чекиниб, сенинг бир неча минг жангчингни ўтказиб юборадида, кейин – хоп! – Темучин кафтларини чуқур ариқчанинг устига босиб, кесиб ташлади. – Тишининг орасидаги чандирдай чайнаб-чайнаб, туфлаб ташлайди. Кел, Хасар, яна ўйлаб кўрайлик... Нўёнлар яқинроқ келинглар.

Маслаҳатни бир жойга қўйишганда тун ярмидан оққан эди. Темучин ўрнидан туриб, қўлларини гарданига қўйди-да, бутун гавдаси билан энгашди – малла соқоли тиккайиб, қалпоғи сурилиб кетди.

– Оҳ-ҳо! Мана, нима қилишимиз керак бўлса қилдик. Қолгани мангу осмон иродасига боғлиқ. Ҳамма ухласин!

Ўтовига бормасдан, гулхан яқинидаги ерга наमत тўшаттирди. Бошига эгар қўйиб ётди. Нўёнлар ўз жангчилари олдига тарқашди. Теб-тангрининг осмонга илтижо қилаётгани эшитилди. У ёлғиз бир аланга атрофида шақилдоқларини жаранглатиб юрар, дастаси отнинг калласи шаклида ишланган темир ҳассасини қуруқ ерга тўпиллатиб урарди. Темучин орқасига ағдарилди. Шундоққина боши узра катта-катта юлдузлар осилиб турар, уларнинг нури кўзни қамаштирарди. Қовоқларини юмиб, эртанги кун ҳақида ўйламасликка ўзини мажбурлади. Шомоннинг бетиним бидирлаши, шақилдоқлари шовқини уйкуга кетишга йўл қўймасди. Шу онда ван-хонни эслаб кетди. Охирги марта кўрганида қария кучсизланиб қолган, кўз ости салқиган эди. Шу тобда бу қиёфа унинг кўз ўнгидан кетмас, унсизгина таънали боқарди. Тўғрил хон шу кўринишда кўп марта хаёлида гавдаланар ва қалбига оғир юк тушарди. «Ўзинг айбдорсан, қари чол, аҳмоқ чол, ўзинг!»

Эрталаб уни довуллар шовқини уйғотди. Аввалига узоқда, найманлар қароргоҳида карнайнинг чақирув овози эшитилди. У тиниб улгурмай, каттакон ноғора унга жавоб қилди: бум, бум, бум. Унинг кетидан кичик довуллар овози эшитилди. Бу овозни Темучиннинг қароргоҳидаги довулчилар илиб кетишди-ю, яйловга худди дўл ёғила бошлагандай бўлиб кетди.

Қуёш чиқиб, тезда тим-қора, ёмғирларни ўзида ушлаб турган оқимтир булутлар орқасига кириб йўқолди. Жангчилар аллақачон отларига миниб олишган, ҳар бир мингталиқ ўз жойини эгаллаб, фармонни кутишарди. Темучин унча баланд бўлмаган бир тепаликнинг устига чиқиб олди. Бу ердан ҳамма ёқ бирдай яхши кўринмасди. Шунинг учун бир неча араваларни торттириб келиб, уларни уст-ма-уст қўйдирди. Кешиктанлар бир зумда уч одам бўйи келадиган минора ясаб ташлашди, араваларнинг ҳаммасини бир-бирига арқон билан боғлаб тортиб ташлашди. Энг устига наमतлар тўшашди. Лабларини куйдираётган қайноқ шулунни ҳўплар экан, хон булутларга қараб турарди. У жуда тезлик билан яқинлашиб келаркан, тепаликларни оқиш пардага ўрар, шиддатли шамол ўтларни пайҳон қилар, дерисунларни ерга энгаштириб ташларди. Жалма от чоптириб келди. Булутга олақараш қилди.

– Қачон бошлаймиз, Темучин хон?

– Кут Жалма, жойингга бориб тур.

Кешиктанлар унинг минора устига чиқиб олишига кўмаклашиб юборишди. Оғир танаси ва шамол кучи остида минора чайқалар, ғичирларди. Орқа тарафида кешиктанлар ва нўён Архай-Хасар бошчилигидаги минг кишилиқ бўлим турарди. Олдинда эса тепаликлар ортида укаси Хасар раҳбарлигидаги асосий кучлар яширинганди. Душманга кўринарли ерда эса Жалма, Субутой-баҳодир, Жаба ва Хубилай бош бўлган олғинчи мингталиклари туришарди. Уларга энг оғир иш – жангни бошлаш юклатилган эди. Ўнг қанотдан кўз илғамас ерларгача Бовурчининг мингта аскарлари чўзилган, чапда эса Жарчининг урут ва манғитлари.

Елкасига йирик томчилар туша бошлади. Аста-аста тезлашиб, қуйиб юборди... Ёмғир томчилари юзига қаттиқ урилари, кийим-боши бир зумда жикқа ҳўл бўлиб кетиб, ичидан сув қуйила бошлади. У энгашиб, қалпоғини қулоқларига бостириб олди. Ёмғир пардаси найман қўшинини ҳам, ўз қўшинини ҳам кўрсатмай қўйди. Кешиктанлар, Архай-Хасарнинг жангчилари сакраб тушиб, отларининг тагига кириб олишди. У ҳам тушиб, ўтовга кирмоқчи бўлди-ю, аммо булутларга қараб, ёмғир тезда тинишини кўрди: булутлар найманлар устига сузиб кетди.

Охирги томчилар ёғилар экан, у ўрнидан туриб, қўллари боши устида кўтарди. Шилта ерда палахса-палахса лойларни отиб, жангчилари душман устига ташланишди.

Шамол осмондаги булутларни қувалаб кетиб, қуёш кўринди.

Каттакон қўшиндан иборат душман олдида унинг тўрт минг кишилик олғинчилари жуда ҳам арзимас тўда бўлиб кўринарди. Темучиннинг юраги зирқираб кетди – адашишган бўлса-чи? Унда энг зўр жангчилари ҳалок бўлиб кетишади...

Жангчилар душман сафларига ёпирилиб, тезда орқага қайтишди-да, янги куч билан қайта ёпирилишди. Итлар ҳам бесўнақай айиқ билан олишаётганларида худди шундай қилишади – тишлаб кейин оғир айиқ қўллари зарбидан қочиб қолишади-да, айланиб яна ташланишади. Тишлаб, яна орқага қочишади. Азаматлар! Қани, яна! Яна!

Найманлар сафи бузилиб, Темучин жангчиларига эргашиб, бўлина бошлади. Мана шу керак эди. Қани Жалма, яна бироз куч бер!

Хасар отини чоптириб келиб, шундоқ отининг устидан дарахтга сакраган қоплонга ўхшаб, аравалардан ясалган минорага отилиб чиқди. Оловли кўзларини олишаётган жангчиларга қаратди.

– Вақт бўлди, Темучин! Вақт бўлди! – Хасарнинг овози сабрсиз титрарди.

– Шошмай тур, янаям яқинроққа олиб келамиз.

Найманларнинг сафлари борган сари бузилиб бориб, узунчоқ бўлиб олдинга чиқиб қолган эди. Таян-хоннинг жони чиққан жангчилари ақлларини йўқотганча Темучин-

нинг энг учқур отларга миндирилган олғинчиларини қувишарди ва борган сари ялангликда тош қотиб турган Хасарнинг мингта жангчисига яқинлашарди.

– Кетдинг! – бақирди Темучин.

Хасар пастга отилиб тушди, эгарига учиб ўтириб отини чоптирди. Ёпинчиғи бутун кенглиги билан ёйилиб кетди. Оловли қушга ўхшаб Хасар ўз жангчиларига яқинлашар экан, қиличини суғурди.

– Олға, баҳодирлар!

– Хур-ра! – дея ҳайқириб, жангчилар пистирмадан чиқиб кетдилар.

Олғинчиларни қувиб келаётган найманлар эзиб ташланди, Хасарнинг жангчилари душман сафини ёриб киришди. Қақшатқич қирғин бошланиб, унга борган сари янги-янги кучлар тортиларди. Найманлар бир чекиниб, тисарила бошлашди-ю, кейин ўзларини ўнглаб олиб, Хасарнинг ўзини сиқиб кела бошлашди. Унинг оловранг ёпинчиғи бир уерда, бир бу ерда кўриниб қоларди.

Жалма, Субутой-баҳодир, Жаба ва Хубилай ўз жангчиларини орқароққа олиб, дам беришган бўлишди-да, Темучиннинг олдига от чоптириб келишди. Хўл кийимлари устидан буғ кўтарилиб турар, отлари зўриқиб нафас оларди.

– Хўш, Темучин нима қиламиз? – сўради Жалма унинг ёнига кўтарилиб.

Темучин ҳеч нарса демади. Найманлар биринчи зарбага дош бера олганликларидан олишув оғир, узоқ чўзиладиган ва кўп қон тўкиладиган кўринади. Заҳирадаги мингталики бўлинмага қаради. Жангга ташласамикин? Йўқ, фақатгина сўнгги дақиқаларда.

Жалманинг кетидан Субутой-баҳодир, Жаба ва Хубилай ҳам унинг ёнига кўтарилишди. Улар қилган ишларидан маст, шодон эдилар, аммо жангнинг боришини бу ердан кўриб, жим бўлиб қолишди.

– Лаънатилар қаттиқ-ку! – минғирлади Жаба, тўзғиб кетган сочлари ва кокилини текислаб.

Хасар ҳамон чекинарди. Секингина, кўз илғамас бўлса ҳам, чекиниб келарди. Ўзи худди кутургандай югургилар ва унинг ёпинчиғи кўриниб қолган ерда унинг жангчила-

ри найманларни сиқиштира бошлашарди. «Азамат! Ишини биладиган азамат!» Жанг худди полвонлар беллашувига ўхшарди – бир-бирини қучоқлаб олиб, на униси ва на буниси сўнгги – хал қилувчи ҳамлани қила олмасди. Темучин шу ерда туриб, жангнинг босимини шунчалик ҳис қилардики, қўлининг мушакларига оғриқ турди.

– Темучин хон, биз яна битта зарба берсак-чи? – деди Жалма.

– Берасизлар. Кутиб тур, – деди Темучин оғзи қуриб кетганидан, хириллаброқ гапириб.

Унинг кўзлари бутун жанг майдони бўйлаб учиб юрарди. Олишувнинг бўш ерини топиш керак эди. Қаерда у? Жанг худди ўрмон устидаги момақалдиरोқдай гумбурларди. Қуроллар жаранги, одамлар қичқириви, минглаб отларнинг дупури – ҳаммаси қулоқни қоматга келтирувчи ягона бир шовқинли овозга айланганди.

Навқирон бир кешиктан энг пастдаги араванинг ғилдирагига уриб, камтарона итоатли овозда деди:

– Темучин хон, тушлик вақти бўлди. Биз сенга овқат олиб келдик.

Хон жаҳл аралаш бир силтов билан қўлини силкиб, уни нари сурган бўлди-да, қуёшга қаради – кун пешинга келиб қолибди. Назарида жанг эндигина бошлангандай. Таян-хоннинг ўнг қанотида бир нима юз берди шекилли. Жангчилар – Жамуханинг одамлари тўсатдан орқага чекиниб, четга чиқиб кета бошладилар. Қадрдон андаси яна нимани ўйлаб топди экан? Товачилар Жарчи томонга учиб кетишди. Жамуханинг жангчилари эса тобора чекиниб бориб, тез орада тепаликнинг орқасига ўтиб кетишди. Бу нима бўлдийкин? Ҳозир бир нима юз бериши керак...

– Жалма, отга ўтиринглар!

Кўпириб кетган отда Жарчининг олдидан товачи келди. Нўён Жамуха Таян-хоннинг ўзини қолдириб, жангни бутунлай ташлаб кетди, деган хабарни келтирди.

– Жалма, тез урутлар ва манғитларга ёрдамга боринглар. Таян-хоннинг ўнг қанотини синдириб ташланглар, эсини йиғиб олишига йўл қўйманглар.

Нўёнлар ўз одамларини олиб, отларини учуриб кетишди. Темучин заҳирада турган жангчилар мингбошиси Архай-Хасарни чақирди. Сўнгги зарбани бериш вақти келган эди.

– Бовурчининг олдига уч. Ўлиб кетсаларинг ҳам, найманларнинг чап қанотини синдириб ташлайсанлар!

Бўлди. Темучин оёқларини осилтириб ўтириб олди-да, мушакларини ўз ҳолига қўйди, қалпоғини ечиб, қайноқ бошини шамолга тутди. Бўлди. Энди Таян-хоннинг аҳволи танг. Заҳарханда кулиб, ўркачга ўхшаш тепаликка қаради. У ердаги отлиқларнинг ҳаракатларини худди ини бузилган ариларга қиёслаш мумкин эди. Улар кутилмаганда бир ерга тўпланиб, пастга – ўзларининг ўнг қанотларига қараб от суриб қолишди. Тепалик бўшаб қолди. Таян-хоннинг ўзи жангга кириб кетдими? Ҳа, худди шундай. Чавандозларнинг бошлари узра юқори кўтарилган оқ ва қора туғлар кўриниб турарди. Кўринишдан, Таян-хон қолган ҳамма кучларини жангга ташлаган эди. Бироқ унинг ўнг қаноти мангит ва урутлар зарбаларию уларга ёрдамга келган, дам олиб улгурган олғинчиларнинг бир неча минглик кучлари остида пастликка қараб суриб ташланди. Асосий кучлари ҳам пурдан кета бошлади. Энди ҳамма гап Бовурчида қолди. У миркитларга рўпара бўлганди. Улар охиригача олишади-ганлардан. Энди, Таян-хон, сен бир тараф, мен бир тараф.

Темучин пастга тушди. Кешиктанлар унга аслаҳаларини кийиб, отига миниб олишга кўмаклашиб юборишди. Темучин бор овозда ҳайқирганича отини учуриб кетди:

– Жангчилар, ғалаба яқин!

Юз эллик чоғли кешиктанлар уни ўраб олишганча жанг суронларини босиб юборар даражада қичқаришарди:

– Ҳур-ра! Ҳур-ра!

Бу жанговар чақириқни ҳамма жангчилар илиб кетишди. Бутун ялангликни «Ҳур-ра-а-а!» босиб кетди.

Аламзада миркитлар чекина бошлашди: Таян-хоннинг чап қаноти ҳам худди ўнг қаноти сингари буралиб, кучини йўқотган ҳолда тоғ ёнбағрига сиқиб бориларди. Бовурчи

ри найманларни сиқиштира бошлашарди. «Азамат! Ишини биладиган азамат!» Жанг худди полвонлар беллашувига ўхшарди – бир-бирини қучоқлаб олиб, на униси ва на буни-си сўнгги – хал қилувчи ҳамлани қила олмасди. Темучин шу ерда туриб, жангнинг босимини шунчалик ҳис қилардики, қўлининг мушакларига оғриқ турди.

– Темучин хон, биз яна битта зарба берсак-чи? – деди Жалма.

– Берасизлар. Кутиб тур, – деди Темучин оғзи қуриб кетганидан, хириллаброқ гапириб.

Унинг қўзлари бутун жанг майдони бўйлаб учиб юрарди. Олишувнинг бўш ерини топиш керак эди. Қаерда у? Жанг худди ўрмон устидаги момақалдирокдай гумбурларди. Куроллар жаранги, одамлар қичқириғи, минглаб отларнинг дупури – ҳаммаси қулоқни қоматга келтирувчи ягона бир шовқинли овозга айланганди.

Навқирон бир кешиктан энг пастдаги араванинг ғилдирагига уриб, камтарона итоатли овозда деди:

– Темучин хон, тушлик вақти бўлди. Биз сенга овқат олиб келдик.

Хон жаҳл аралаш бир силтов билан қўлини силкиб, уни нари сурган бўлди-да, қуёшга қаради – кун пешинга келиб қолибди. Назарида жанг эндигина бошлангандай. Таян-хоннинг ўнг қанотида бир нима юз берди шекилли. Жангчилар – Жамуханинг одамлари тўсатдан орқага чекиниб, четга чиқиб кета бошладилар. Қадрдон андаси яна нимани ўйлаб топди экан? Товачилар Жарчи томонга учиб кетишди. Жамуханинг жангчилари эса тобора чекиниб бориб, тез орада тепаликнинг орқасига ўтиб кетишди. Бу нима бўлдийкин? Ҳозир бир нима юз бериши керак...

– Жалма, отга ўтиринглар!

Кўпириб кетган отда Жарчининг олдидан товачи келди. Нўён Жамуха Таян-хоннинг ўзини қолдириб, жангни бутунлай ташлаб кетди, деган хабарни келтирди.

– Жалма, тез урутлар ва манғитларга ёрдамга боринглар. Таян-хоннинг ўнг қанотини синдириб ташланглар, эсини йиғиб олишига йўл қўйманглар.

Нўёнлар ўз одамларини олиб, отларини учуриб кетишди. Темучин заҳирада турган жангчилар мингбошиси Архай-Хасарни чақирди. Сўнгги зарбани бериш вақти келган эди.

– Бовурчининг олдига уч. Ўлиб кетсаларинг ҳам, найманларнинг чап қанотини синдириб ташлайсанлар!

Бўлди. Темучин оёқларини осилтириб ўтириб олди-да, мушакларини ўз ҳолига қўйди, қалпоғини ечиб, қайноқ бошини шамолга тутди. Бўлди. Энди Таян-хоннинг аҳволи танг. Заҳарханда кулиб, ўркачга ўхшаш тепаликка қаради. У ердаги отлиқларнинг ҳаракатларини худди ини бузилган ариларга қиёслаш мумкин эди. Улар кутилмаганда бир ерга тўпланиб, пастга – ўзларининг ўнг қанотларига қараб от суриб қолишди. Тепалик бўшаб қолди. Таян-хоннинг ўзи жангга кириб кетдими? Ҳа, худди шундай. Чавандозларнинг бошлари узра юқори кўтарилган оқ ва қора туғлар кўриниб турарди. Кўринишдан, Таян-хон қолган ҳамма кучларини жангга ташлаган эди. Бироқ унинг ўнг қаноти манғит ва урутлар зарбаларию уларга ёрдамга келган, дам олиб улгурган олғинчиларнинг бир неча минглик кучлари остида пастликка қараб суриб ташланди. Асосий кучлари ҳам пуртурдан кета бошлади. Энди ҳамма гап Бовурчида қолди. У миркитларга рўпара бўлганди. Улар охиригача олишади-ганлардан. Энди, Таян-хон, сен бир тараф, мен бир тараф.

Темучин пастга тушди. Кешиктанлар унга аслаҳаларини кийиб, отига миниб олишга кўмаклашиб юборишди. Темучин бор овозда ҳайқирганича отини учуриб кетди:

– Жангчилар, ғалаба яқин!

Юз эллик чоғли кешиктанлар уни ўраб олишганча жанг суронларини босиб юборар даражада қичқаришарди:

– Ҳур-ра! Ҳур-ра!

Бу жанговар чақириқни ҳамма жангчилар илиб кетишди. Бутун ялангликни «Ҳур-ра-а-а!» босиб кетди.

Аламзада миркитлар чекина бошлашди: Таян-хоннинг чап қаноти ҳам худди ўнг қаноти сингари буралиб, кучини йўқотган ҳолда тоғ ёнбағрига сиқиб бориларди. Бовурчи

Архай-Хасарнинг мингталиқ қўшинини найманлар арава-ларига ташлади. Уларни қўшиндан ажратиб қўйди-да, от суриб бориб, Таян-хоннинг орқа тарафига ўтиб олди. Нариги тарафдан эса манғитлари билан Жарчи унга қараб келди-да, Нагу тоғи ҳар тарафидан қуршаб олинди. Найманлар тик қояларга ўрмалашар, қулайроқ жойларга ўрнашиб олиб, Темучиннинг жангчилари устига ўқлар ва тошларни ёғдира бошлашди. Булар эса ҳеч орқага чекинмасдан, борган сари қуршов ҳалқасини кичрайтирганча уларга қараб бораверардилар. Лекин кун якунига келиб қолгани сабабли жангни тўхтатишга тўғри келди. Аммо ҳеч ким ухлагани йўқ. Бу дам олиш эмас, қисқагина нафас ростлаш бўлди холос. Найманлар бирозгина дам олган бўлишди-ю, пастга тушиб кела бошлашди. Қоронғилик ичра отлар ҳам, пиёдалар ҳам пастга думалаб, бир-бирларини босиб, янчиб ташлашарди. Шунга ҳам қарамай улар икки ерда ҳалқани ёриб ўтишди-ю, аммо жуда кам одам қочиб кетишга эришди.

Тонг отиши билан Темучиннинг жангчилари яна тепага қараб чиқа бошладилар. Ўркач тепаликда хон туғлари кўтарилган бўлса ҳам, Таян-хоннинг ўзи йўқ эди. Кечқурун у қаттиқ яраланиб, тонгга бормай узилган эди. Хорису-беки бошчилигида қолган-қутган қўшинлар жасурлик билан мудофааланишарди. Темучин хон уларнинг ҳаётларини сақлаб қолишни ваъда қилганига қарамай, қуроолларини ташлашни исташмади, сўнгги нафасларигача жанг қилишди.

– Темучин хон, қара, мана буни ўтов деса бўлади! – Бовурчи ғилдиракли ўтов олдида отидан сакраб тушди.

– Мен кўрганман. Олтин-хоннинг нўёнлари шунақа ўтовда юришарди.

– Бунисида эса Таян-хон юрган. Энди у сеники. – Бовурчи аравага чиқиб, ичкарига қаради. – Ў, бу ерда анча нарса бор экан. Қара, хон.

Улар ўтовга киришди. Темучин ўтовни иккига ажратиб турган шоҳи пардани суриб қўйди. Унинг орқа тарафида туя юнгидан қилинган момик кўрпа ёпилган каттагина ўрин солиғлиқ эди. Унинг бош тарафида қизил ипак мато ёпилган хонтахтача бўлиб, устида оғир, кумуш хоч ётарди.

– Э, у ҳам ван-хонга ўхшаб хоч худосига сиғинар экан-ку!
– хайрон бўлди Бовурчи.

Ўриннинг қарама-қарши томонида яна бир хонтахта бўлиб, унинг устида тўққизта кумуш товоқча ва яна бир каттагина кумуш тоғора турарди. Деворнинг ҳамма ерида пичоқлар, қиличлар, садоқлар осилган бўлиб, уларнинг ҳаммаси олтин, кумушлар, қон томчиси рангидаги ва осмон сингари мовий тошлар билан безатилган эди.

– Таян-хон бой бўлган экан! Вой, росаям бой экан! – ажабланишини қўймасди Бовурчи.

– Ўзингга бирон нима ол, – деди Темучин.

Бовурчи тилла ғилофли пичоқ ва бир қилични танлади.

Ўтов ташқарисидан Жалманинг бақирган овози эшитиларди:

– Таян-хоннинг нўёнлари, хизматкорлари ва қуллари! Сизларнинг ҳукмдорларингизнинг манманлиги, бузғунчилиги учун осмон жазолади. У ўлдирилган ва унинг бутун улуси Темучиннинг ихтиёрига ўтади. – Ўтов олдига ипакликларни, кумуш ва олтинлар, қурол-аслаҳалар, жез ва темир асбоб-анжомларни олиб келиб топширишингларни буюрамиз...

Бовурчи қилич билан пичоқни белига тақиб, ўзи қараб кўрди.

– Сен укам Хасарга ўхшаб кетяпсан, дўстим Бовурчи. Уни бу ерга киргазиб юборсанг, ҳамма қуролни ўзига тақиб олиб, мана бу тоғорани ҳам дубулғасининг устидан кийиб олади.

– Бу сафар у ўзини жуда яхши кўрсатди. Сен уни мукофотлашинг керак, хон.

– Дўстим, Бовурчи, ҳаммани мукофотлайман. Биз буюк ишни уддаладик... – Темучин ўтовдан чиқди-да, араванинг олди қисмига ўтирди.

Найманлар ўзларига тегишли бўлган қимматбаҳо нарсаларини олиб келиб топширишарди. Қиличлар, садоқлар, қалқонлар тоғ бўлиб уюла бошлади. Унинг ёнида эса мис қозонлар, жез, темир узангилар, сувлиқлар, юганлар, эгарлар... Жангчилар Темучиннинг олдига ипак халат кийган,

Архай-Хасарнинг мингталиқ қўшинини найманлар араваларига ташлади. Уларни қўшиндан ажратиқ қўйди-да, от суриб бориб, Таян-хоннинг орқа тарафига ўтиб олди. Нариги тарафдан эса манғитлари билан Жарчи унга қараб келди-да, Нагу тоғи ҳар тарафидан қуршаб олинди. Найманлар тик қояларга ўрмалашар, қулайроқ жойларга ўрнашиб олиб, Темучиннинг жангчилари устига ўқлар ва тошларни ёғдира бошлашди. Булар эса ҳеч орқага чекинмасдан, борган сари қуршов ҳалқасини кичрайтирганча уларга қараб бораверардилар. Лекин кун якунига келиб қолгани сабабли жангни тўхтатишга тўғри келди. Аммо ҳеч ким ухлагани йўқ. Бу дам олиш эмас, қисқагина нафас ростлаш бўлди холос. Найманлар бирозгина дам олган бўлишди-ю, пастга тушиб кела бошлашди. Қоронғилиқ ичра отлар ҳам, пиёдалар ҳам пастга думалаб, бир-бирларини босиб, янчиб ташлашарди. Шунга ҳам қарамай улар икки ерда ҳалқани ёриб ўтишди-ю, аммо жуда кам одам қочиқ кетишга эришди.

Тонг отиши билан Темучиннинг жангчилари яна тепага қараб чиқа бошладилар. Ўркач тепаликда хон туғлари кўтарилган бўлса ҳам, Таян-хоннинг ўзи йўқ эди. Кечқурун у қаттиқ яраланиб, тонгга бормаи узилган эди. Хорису-беки бошчилигида қолган-қутган қўшинлар жасурлик билан мудофааланишарди. Темучин хон уларнинг ҳаётларини сақлаб қолишни ваъда қилганига қарамай, қуролларини ташлашни ишташмади, сўнгги нафасларигача жанг қилишди.

– Темучин хон, қара, мана буни ўтов деса бўлади! – Бовурчи ғилдиракли ўтов олдида отидан сакраб тушди.

– Мен кўрганман. Олтин-хоннинг нўёнлари шунақа ўтовда юришарди.

– Бунисида эса Таян-хон юрган. Энди у сеники. – Бовурчи аравага чиқиб, ичкарига қаради. – Ў, бу ерда анча нарса бор экан. Қара, хон.

Улар ўтовга киришди. Темучин ўтовни иккига ажратиқ турган шоҳи пардани суриб қўйди. Унинг орқа тарафида туя юнгидан қилинган момиқ кўрпа ёпилган каттагина ўрин солиғлиқ эди. Унинг бош тарафида қизил ипак мато ёпилган хонтахтача бўлиб, устида оғир, кумуш хоч ётарди.

– Э, у ҳам ван-хонга ўхшаб хоч худосига сиғинар экан-ку!
– хайрон бўлди Бовурчи.

Ўриннинг қарама-қарши томонида яна бир хонтахта бўлиб, унинг устида тўққизта кумуш товоқча ва яна бир каттагина кумуш тоғора турарди. Деворнинг ҳамма ерида пичоқлар, қиличлар, садоқлар осилган бўлиб, уларнинг ҳаммаси олтин, кумушлар, қон томчиси рангидаги ва осмон сингари мовий тошлар билан безатилган эди.

– Таян-хон бой бўлган экан! Вой, росаям бой экан! – ажабланишини қўймасди Бовурчи.

– Ўзингга бирон нима ол, – деди Темучин.

Бовурчи тилла ғилофли пичоқ ва бир қилични танлади.

Ўтов ташқарисидан Жалманинг бақирган овози эшитиларди:

– Таян-хоннинг нўёнлари, хизматкорлари ва қуллари! Сизларнинг ҳукмдорларингизнинг манманлиги, бузғунчилиги учун осмон жазолади. У ўлдирилган ва унинг бутун улуси Темучиннинг ихтиёрига ўтади. – Ўтов олдига ипакликларни, кумуш ва олтинлар, қурол-аслаҳалар, жез ва темир асбоб-анжомларни олиб келиб топширишингларни буюрамиз...

Бовурчи қилич билан пичоқни белига тақиб, ўзи қараб кўрди.

– Сен укам Хасарга ўхшаб кетяпсан, дўстим Бовурчи. Уни бу ерга киргазиб юборсанг, ҳамма қуролни ўзига тақиб олиб, мана бу тоғорани ҳам дубулғасининг устидан кийиб олади.

– Бу сафар у ўзини жуда яхши кўрсатди. Сен уни мукофотлашинг керак, хон.

– Дўстим, Бовурчи, ҳаммани мукофотлайман. Биз буюк ишни уддаладик... – Темучин ўтовдан чиқди-да, араванинг олди қисмига ўтирди.

Найманлар ўзларига тегишли бўлган қимматбаҳо нарсаларини олиб келиб топширишарди. Қиличлар, садоқлар, қалқонлар тоғ бўлиб уюла бошлади. Унинг ёнида эса мис қозонлар, жез, темир узангилар, сувликлар, юганлар, эгарлар... Жангчилар Темучиннинг олдига ипак халат кийган,

белбоғига чарм халтачалар илинган бир одамни турткилаб олиб келишди.

– Хон, унинг калласини олишни буюр. У олтинларни беркитган. Унинг қўлида юмалоқ тилла нарсани кўрувдик. Уни уюмга ташлагандай бўлди-ю, лекин яширгани аниқ.

– Кимсан? – Темучин унинг устига энгашди.

– Мен уйғурман. Исмим Татунг-а.

– Уйғур? Нимага бу ердасан? Савдо қилиб юрганмидин?
– Қизиқиб қолди Темучин.

– Мен Таян-хоннинг хизматида эдим.

– Ҳа-а, – чўзилди Темучин ҳафсаласи пир бўлиб. – Қанақа тиллани беркитяпсан?

– Мен хоннинг олтин тамғасини сақловчи муҳрдорман ва мирзалар бошлиғиман.

– Бу ёққа бер, – қўлини чўзди Темучин.

– Б-беролмайман, – Татунг-а бўзариб кетди, орқасига тисарилди. – Тамғани Таян-хоннинг улусини мерос олган одамгина олиши мумкин.

– Сен содиқ хизматкор экансан. Бу мақтовга лойиқ. Аммо эшитмадингми, мен осмоннинг иродаси билан унинг улусини ҳам, олтин ўйинчоғини ҳам, сенинг ўзингни ҳам мерос олдим-ку. Бер!

Татунг-а нажот кутгандай ўннга, чапга қаради, Темучиннинг назари остида букчайиб, тан берган қўйи хўрсинди-да, кенг енгининг ичидан тамғани чиқариб берди. Темучин уни айлантириб кўрди. Ингичка кумуш дастачага олтин доирача ўрнатилган бўлиб, унинг текис юзасида тушунилиши қийин бўлган белгилар бор эди.

– Бу нимага керак?

– Унинг фармонлари битилган қоғозларга босилади.

Икки жангчи товларига тушадиган узун, тор халат кийган бир аёлни судраб олиб келишди. У жангчилар қўлидан чиқишга уринар, тушунилмас тилда бир нарсалар деб койинарди.

– Буюк хон, бу Гурбесу, Таян-хоннинг хотини, – деди Татунг-а. – Уни ҳалок қилманглар.

Темучин аёлга қарамай туриб ҳам деди:

– Жим бўл, эй хотин, бўлмаса оғзингни ёпиб қўйишади! Демак, буни қоғозларга босилади, деяпсан, шундайми? Таян-хон ўз фармонларини қоғозга ёздирармиди?

У Олтин-хоннинг қоғозига ўз белгисини қўйишни истамай, айёрлик қилганини эсидан чиқармаган эди. Қарға изларига ўхшаш белгилар тушунарсиз ва шунинг учун ҳам кўрқинчли сир бордай туйиларди. Лекин у ерда ўзларининг устомон ва муғомбирликлари билан машҳур бўлган Олтин-хоннинг одамлари эди, бу ерда бўлса – Таян-хон, найманлар...

– Ҳамма қоғозларни мен ва бошқа мирзалар ёзишарди.

– Сен белгилар сиридан хабардормисан? – Темучиннинг борган сари ажабланиши ортарди.

– Мен ҳам, бошқалар ҳам.

– Бу ерга бир нечта одамларни чақир. Кўрамиз, қоғознинг кучи қанақалигини. – Темучин Гурбесуни олиб келишларини ишора қилди. У бошини ҳам қилганича хонга рўпара бўлди. – Кўриниб турибдики, сен биз билан кўришганингга хурсанд эмассан. – У аёлнинг даҳанидан кўтариб қаради – қоп-қора кўзлар аламдан ёнар, ёноқлари уятдан ловуларди. – Сен танғитлик, Инонча-хоннинг севимли ўйнашимидинг? Ёмон эмассан... – Яйраб кулди. – Таян-хон билан Буюруқ сени деб уришиб қолишганмиди? – Қўлини туширди. – Ўтовга кир. Кечқурун олдингга кираман, ўшанда биламан, ака-укаларнинг уришишларига арзирмикансан ёки йўқми. Бор.

Гурбесу тураверди. Жангчилар уни кўтариб олиб, ўтов ичига киритиб юборишди-да, эшик ёпинчиғини тушириб қўйишди. Ўз фикрларидан кулимсираб, соқолини аста силаркан, Темучин Татунг-ага ёнидан жой кўрсатди.

– Менинг сўзларимни ҳам қоғозга киритиб борасан. Қолган мирзаларни эса бизни кўролмайдиган ва эшита олмайдиган жойга олиб бориб турунглар. Тайёрмисизлар? Татунг-а, белгиларнинг сирини биладиган одам, қоғозга битилган менинг сўзларимни қайтариб айта олиши ростми? Ҳеч қачон уни эшитмаган бўлса ҳам, а?

– Албатта, буюк хон.

– Хўш, хўш... Ёз. «Мен, Темучин хон, Есугей-баҳодирнинг ўғли, осмоннинг иродаси билан ўтовларда яшайдиган барча халқларнинг ҳукмдорлик жиловини ўз қўлимга олдим...»

Татунг-а, тезлик билан қўлидаги пат қаламини қоғоз сиртига теккизар-теккизмас даражада, чиройли нақшга ўхшаш белгилар ипини тизиб чиқди. Унинг юзи хотиржам, диққатли бўлиб, ҳеч қанақанги сирлилик йўқ эди. Ҳамма ҳам ишини шунақа қилади – гутулчилар ҳам, юган ўрувчилар ҳам, пичоқ чархловчилар ҳам.

– Мирзаларнинг биттаси келсин. Бовурчи, нўёнлар, сизлар менинг гапларимни эслаб қолдингизми? Қара, Татунг-а...

Боши кал, кўзи яхши кўрмайдиган бир мирза келди. Бурни билан қоғозга ёпишиб олиб, титроқ ва юлуқ овозда ўқий бошлади:

«Мен, Темучин хон...»

Битта ҳам сўзни тушириб қолдирмади. Худди шу ерда туриб, ҳаммасини эшитиб, ёдлаб олгандай. Бу инсон ақли етмайдиган мўъжиза бўлиб кўринди. Нўёнлар ҳам, жангчилар ҳам оғизларини очганча анграйиб қолдилар, кейин пичирлаша бошлашди: бу одамлар руҳлар билан топишиб олишган. Темучин Татунг-ага ҳурмат билан қаради.

– Сен қоғознинг кучини кўрсатдинг. Найман хонининг қанақа фармонларини ёзар эдинглар?

– Ҳар хил. Ким қанча кумуш, дон ёки жун бериши керак... Ким қаерга бориши керак.

– Буниси тушунарли. Тамға нима учун?

– Қоғозни ёзишни биладиган истаган одам ёзиб олиши мумкин. Аммо тамға фақат хоннинг қўлидагина бор. Тамға босилгандагина қоғозга ишониш мумкин.

– Ҳм... Яхши ўйланган. Ёзувлар сирини ўрганиб олиш учун неча йил ўқиш керак?

– Бу одамнинг ёшига, хотирасига, ақлининг ўткирлигига боғлиқ. Ёшлик чоғида ўқиган яхши, ундан ҳам яхшиси болаликда ўқиш керак.

Темучин унга тамғани узатди.

– Ол. Сен ва ҳамма мирзалар менинг хизматимда бўласизлар, фармонларимни қоғозга ёзиб борасизлар. Бундан

ташқари, сен менинг болаларимни ҳам ўқитасан, бошқа мирзаларинг менинг нўёнларимнинг болаларини ўқитишади. Болаларингни ўқитишни истайсанми, дўстим Бовурчи?

– Агар керак бўлса...

– Керак. Биз бугун ўз қудратимиз билан фақат Олтин-хон билан тенглашишимиз мумкин. Тенг бўлгандан кейин – ҳамма нарсада тенг бўлиш керак! – У ҳазиломуз табассум билан гапирар, лекин Бовурчининг боши узра чошгоҳга – сахро билан осмон мовийлиги туташган ерга, сувсиз сахролар ортида ясланиб ётган Олтин-хон ерларига тикилган нигоҳи ўткир ва қаттиқ эди.

– Сен чамаси Кучулук қочиб кетгани, миркитлар қутулиб қолишгани, Буюруқ билан Жамуха ҳам тирик эканликларини эсингдан чиқариб қўйдинг шекилли, – эслатди Бовурчи.

– Ҳаммасини оламиз. Энди улар менга тенг келолмайдилар. Мен улар етишишлари мумкин бўлмаган нарсага етишдим. Улар бўлса фақат йўқотишдалар...

УЧИНЧИ ҚИСМ

I

Нўён Тайр-Усун чарчоқ отини баттар ниқталарди. Унинг кетидан ҳар қандай тартибни унутган оз сонли навкарлари эргашиб боришарди. Куз ёмғирлари эгиб ташлаган, шамоллар мажмағил қилиб юборган сарғимғир кулранг ўтлар отларнинг туёқларига илакишар ва шитирлаган овоз чиқариб узилар, синарди.

Нагу жангидан миркитлар унча катта талафот кўрмасдан чиқишди. Қадрдон нутуғларида уларни шодлик қийқириқлари билан қаршилашмади, қари чоллар ва аёллар жимгина кутиб олишди. Кетма-кет омадсизликлар ва йўқотишлар одамларни хонавайрон қилиб ташлаганди. Пода ва уюрлар камайиб кетган, янги ва бақувват қуллар келтирилмас, тариқ экадиган кучлар йўқ эди. Сартовуллик савдогарлар карвонлари ҳам бу ночор ва ҳаловатини йўқотган манзилларни четлаб ўтишадиган бўлганидан, на ипакликлар ва на оддий матоларни, дурустроқ қуроллару рўзғорга керакли бирон-бир буюмни топиб бўларди. Ҳамманинг умиди найманлар билан ёнма-ён туриб қилинадиган шу урушда узоқ кутилган ғалабага эришиш, уйга ўлжалар ортилган ва қуллар етаклаган қўйи кириб келишда эди. Бўлмади. Оталар ўз ўғилларини қўрқоқ деб атаб, хотинлар қуруқ қўл билан қайтган эркаклардан юзларини ўгиришарди.

Лекин бу ҳам ҳали ҳолва эди. Темучин хон – номинг ўчгур! – қўлга олинган найман улусидаги ишларини тинчитиб олиб, миркитлар устига юриш қилиб қолди. Унинг олғинчилари миркитларнинг бир нечта ўрамларини талон-тоғрож қилиб улгуришди.

Ҳамма нўёнлар чақирикни кутиб ҳам ўтирмай, Тўхта-Бекнинг ўтовига тўпланишди. Емоқ-ичмоқни ҳам унутиб, улар кун бўйи нима қилиш кераклиги ҳақида бош қотиришди. Бирлари бутун халқ бир бўлиб душманга қарши чиқиш керак ва агар тақдирларида бўлса, бир бўлиб ўлган яхши,

дейишди. Бошқалари бўлса гапни эҳтиёткорлик билан Темучинга бўйсунуш керак, деган хулосага олиб келишди. Тўхта-Беки умрбод қийшайиб қолган бўйнини эгганича ўтов ичида деярли югурарди. У қутуриб кетганидан гапнинг моҳиятини ҳам унча тушунмас, сўкиниб енгиллашиб олар, қийшайган бўйни билан қарқурга ўхшаб кетган эди... Кейинги йилларда Тўхта-Бекини бунақа қутурган, одамларни дилларини бекорга оғритган ҳолатда тез-тез кўриш мумкин эди. Ҳатто Тайр-Усунга ҳам ташланиб қоларди. Биринчи марта уни хор-туматлар устига қилинган юришдан енгилиб қайтганидан кейин сўкиб қолган эди. Шундан кейин уларнинг илгариги қалин дўстликларига путур етди... Фақат кечга яқин Тўхта-Беки сўкиш ва юришдан тўхтади. У ҳеч кимнинг гапига қўшилмади. Ҳаттоки, номига бўлса ҳам, Темучинга бўйсунуш ҳақидаги гапларни эшитгиси келмади. «Тўғри-да, ўйлади Тайр-Усун, қандай қилиб бўйсунасан: Есугей бўйнингни қийшайтириб қўйган бўлса, ўғли шартта узиб ташлай қўя қолади». Лекин Тўхта-Беки одамларни муқаррар ўлимга ҳам ташлагиси йўқ эди. У Темучиннинг қўли етмайдиган ғарбдаги халқлар ерларига кўчиб кетишни лозим кўрди.

Мана, Тайр-Усун ўз ўрамига от чоптириб кетар экан, одамларни сафарга отлантирмоқчи эди. Унинг нигоҳи Селенганинг ўнг қирғоғи бўйлаб чўзилиб кетган бўз тепаликлар, дўлананинг қизғиш буталари ва қирғоқда тебраниб турган толлар узра сирпаниб ўтди. Шуларнинг ҳаммасини ташлаб кетиш керак... Ўтовлар ва араваларнинг ҳам ярмидан кўпини қолдириш керак... Бегоналар ерига оч, юпун қочқинлар галаси бўлиб кириб боришадими? Ким ҳам қабул қиларди?

Дарё тарафдан уларга тик қараб келаётган бир отлик кўринди. Оқ айғир буталар устидан енгил сакраб ўтарди. Отнинг бўйнига ётиб олган чавандознинг елкаларини узун ёллар қоплаган эди. Отини бироз тўхтатиб туриб, Тайр-Усун қизи Хуланни таниб қолди. У етиб келди-да, отини усталик билан тўхтатиб, оппоқ, текис тишларини кўрсатиб кулди.

Қизишиб кетган айғир жиловни узгудай пишқирганича ён-ламасига юрар эди. Хулан унинг тик бўйнига уриб қўйди.

– Бу ерда нима қилиб юрибсан? – сўради Тайр-Усун жиддий оҳангда.

– Отимни чопишга ўргатяпман.

– Бу сенинг ишинг эмас, Хулан. Отларни минишга ўргатиш – эркакларнинг иши.

– Мени устидан улоқтириб ташлайдиган от топилса, ўшанда қилмайман бу ишни.

Унинг кўзлари ҳам ўзиникига ўхшаш сал бўртиб чиққан-роқ, бурни танқайган эди; кичкина қўллари жиловни маҳкам тортиб турар, эгарда ҳам усталик билан ўтириши кўриниб турарди; қиз болага ҳам ўхшамайди – қўрқмас йигитчанинг ўзи. Эрга бериб юборса ҳам бўларди-ю, аммо ҳамма куёвларга рад жавобини бериб юборарди: у қизини жуда ҳам яхши кўрар, ундан айрилгиси йўқ эди.

– Майли, мен кетдим, сенинг қайтаётганинг хабарини бераман.

– Ҳа, уч. Одамларга айт: зудлик билан йўлга отланишсин.

Қизи жиловни қўйиб юбормоқчи бўлиб бўшатди-ю, яна тезда тортиб олди. Айғир турган ерида сувлиқларини тишлаганича айланиб қолди.

– Нимага? Нима юз берди, ота?

– Душманлар, қизим. Уч.

– Қочамизми? – Унинг овозида ишонқирамаслик ва алам оҳанглари бор эди.

– Қочамиз, – бепарволик билан жавоб қилди у. – Саҳродаги шўрақлар сингари бошимиз оққан томонга қараб кетаверамиз. Отингни чоптир, вақтимиз йўқ, қизим.

У бир-икки қийқирган бўлиб, тепаликлар ортида кўздан йўқолди.

Йўлга отланишнинг ўзига икки кунча вақт кетди. Аввалига у озчилик бўлиб, ўз оиласи, яқин нўёнларининг оилаларинигина олиб кетмоқчи бўлди. Аммо ўрамда шунақанги тўполон кўтарилиб кетди-ки, у ночор қўл силтаб қўя қолди: йўлга чиқа оладиган одамлар кетса кетаверишсин. Ўзи эса соат сайин Темучиндан қочиб қолишга кеч бўлганини се-

зиб турарди. Тўхта-Бекининг олдига эмас, Селенга бўйлаб пастга, кун ботишга қараб кетиш маъқулроқ эди. Аммо у ёқда хор-туматлар ерлари. Улар Дайдихул-Сохорнинг ўлимини кечиришмайди... Чиледу ҳам ўша ерда...

Селенга қирғоғи бўйлаб, тепага қараб кетишди. Вақт зиклигини жангчилари ҳам у каби билиб туришар ва шунинг учун ҳам отларию арава етаклаган ҳўкизларни жаҳл билан савалашар, одамларини югургилатишарди. Сигирлар ўкириши, қўй-қўзиларнинг маъраши, аравалар ғичирлашига ингроқлар, йиғи ва қарғиш аралашиб кетган эди.

Буларнинг биронтасини ҳам эшитишга тоқати бўлмаган Тайр-Усун илгарилаб кетар, жиловни эгар қошига илиб қўйганича отни ўз ҳолига ташлаб қўйган эди. Хаёллари ҳам юк ортилган аравалар сингари оғир судралиб борарди. Миркитлар авваллари ҳам ўз ерларини тарк этиб кетишган, Баргужин-Тўқума томонларга бадар кетишганди. Лекин у бошқа. Душман ҳам энди ўзга.

Гоҳи-гоҳида унинг олдига қизи от чоптириб келар ва унинг ёнида от йўрғалатиб бориб, гапга соларди.

– Нима учун жангчиларинг одамларни калтаклашяпти?

– Ўлиб кетгандан кўра, калтаклангани яхши.

– Душманни ўлдиргандан кўра, ўзингникиларни урган энгил-да! – қақиб олди Хулан.

Бунақанги гап учун у бошқа ҳеч кимни кечирмаган бўларди-ю, аммо бу Хулан-да. У ҳар доим ҳамма билан шунақа очиқ гаплашарди. Бунинг устига у ҳозир бу даромад гапни ўрнида айтган эди – ўзингникини уриш осон. Мана, ўзлари кимларни уришмади, кимлар билан уришишмади. Доим шунақа: душманлашишади, талашади, қон тўкишади, душман бўлса пинҳона куч тўплаб ётиб, қаддини кўрсатганида менсишмайди. Эсларини йиғиб олишганда эса – кеч бўлганди. Ҳамманинг устида тоғдай бўлиб кўтарилди ва энди саҳро халқлари на алоҳида-алоҳида ва на бир куч бўлиб Темучинга қарши бир иш қилишолоди.

Узоқда отлиқлар кўринишди.

– Биз Тўхта-Бекига етиб олдик! – қичқирди Хулан ва отини чоптириб кетди.

– Тўхта!

Қизи ё эшитмади ёки тўхтагиси келмади. Тайр-Усун узангига тираниб ўрнидан турди. Бу ерларда Тўхта-Беки юриши мумкин эмасди. Нимага келибди? Бу бошқотирмадан у отини ниқталашга тушди. Аммо қизи анча узоқлаб кетганди. Унинг оппоқ оти худди парвоз каби енгил чопиб, учиб борарди. Ў, осмон, ўзини ўзи балога урди-я!

Чавандозлар тўхтаб, қизни кута бошлашди. Хулан уларга жуда ҳам яқин келиб қолганидагина ишқални тушуниб қолди. Отининг бошини бурди-ю, орқага қараб қоча бошлади. Унинг кетидан қувишга тушишди. Тайр-Усун тўхтаб қолди. У ҳозир қизи Хулан, одамлари ва унинг ўзига нима бўлишини биларди. У шу тобда қутулиб қолишни эмас, бўлиши мумкин бўлган фалокатни озгина бўлсин, кейинроққа суришни ўйларди. У қиличини суғуриб, унинг учига қалпоғини илди-да, боши узра кўтарди.

– Ота, нима қияпсан? Улар душман-ку!

Хулан унинг олдида тўхтади. Темучиннинг жангчилари уларга яқинлашиб, найзаларини тўғрилашди. Улар ҳаракатга келиб улгурмаслариданоқ, буйруқ бериб ўрганган одамнинг овози ва салобати билан деди:

– Тўхтанглар! Мен нўён Тайр-Усунман. Мен Темучин хоннинг ҳузурига кетяпман.

– Сен ёлғончи миркитлар итисан! Темучин хоннинг олдида кетётган эмиш!..

Найзанинг учи худди авроқ кўзини тиккан илонга ўхшаб, унинг қаншарини нишонга олди-да, секин яқинлаша бошлади. Тайр-Усун бошини олиб қочди. Хулан қамчиси билан найзани уриб қолди.

– Отамга тега кўрма, исқирт қорача!

Бундан жангчилар қулишга тушишди. Уларнинг олдида танғитча дубулға, темир совутлар кийган нўён яқинлашди. Жангчилар сурилиб, унга йўл очдилар.

– Ная, бизларнинг қўлимизга миркит нўёни Тайр-Усун тушибди.

– Тушганим йўқ! Мен ўзим, ўз ихтиёрим билан Темучиннинг ҳузурига кетяпман.

Ная қизиксиниш билан уни бошдан-оёқ кузатиб чикди, кўзларини жаҳлдан ловуллаб турган Хуланнинг юзида тўх-татди-да, ишонқирамай ҳуштак чалиб қўйди.

– Ўзинг кетяпсанми? Мени ўлжасиз қолдирмоқчимисан? Бу сенинг хотинингми?

– У менинг қизим. Сизлар ҳеч нарсага тегинолмайсизлар! Биз қуролларимизни қинидан чиқарганимиз йўқ! Биз хонларингиз олдиға кетяпмиз.

Энди Тайр-Усун фақатгина ўлимини орқага суришни ўй-ламасди. Агар уни тезгина ўлдириб юборишмаган бўлса, энди унда ўзини ҳам, ўз мол-мулкинию одамларини ҳам сақлаб қолишиға умид туғилган эди. Фақатгина мағрур Хулан ишни бузиб қўймаса эди. Қиз ҳам отаси нима деётганини эндигина тушуна бошлаганди. Отасиға ўғирилди. Кўзларида таъна, эҳтимол, нафрат ҳам бор эди.

Ная муғомбирларча кулимсиради.

– Темучиннинг олдиға нимаға кетяпсан?

Бу оддий савол Тайр-Усунни худди тузоққа тушган олмахондек типирчилатиб қўйди. У бошини эгиб келяптими, йўқми, улар учун бари бир. Уларға Тайр-Усун эмас, унинг мол-мулки керак. Ная ҳам, жангчилари ҳам бир кўзлари билан Хуланни еб қўйгудек бўлиб туришибди, иккинчи кўзлари эса юк ортилган араваларда. Ўзини найзаға илишади-ю, қизини...

– Мен Темучин хонға қизимни олиб кетяпман, – ўз-ўзидан оғзидан чиқиб кетди.

– Қизинг хонға жуда ҳам керак, деб ўйлаяпсанми?

Ная ҳали ҳам кулимсираб турарди-ю, бироқ бу кулги энди бошқачароқ эди. У энди ўзини ҳар нарсани ҳал қила оладиган, ўлдириш ҳам, авф этиш ҳам ихтиёрида бўлган қудратли одам ҳисобламай қўйганди. Тайр-Усун дарҳол бундан фойдаланиб қолмоқчи бўлди.

– Ўзига нима кераклигини хоннинг ўзи билади! Агар сен ундан кўпроқ нарсани биламан, десанг – бизни нима қилсанг, қилавер.

– Сенларни бир нима қилади, деб ким айтди? Жангчилар, унинг одамларини қўриқлаб боринглар. Сени эса нўён, қизинг билан бирға меҳмонға таклиф қиламан.

Сой бўйига ўтов тикишди, қўй сўйишди. Ная Тайр-Усун билан эҳтиёткорона ҳурмат билан гаплашар ва нуқул Хуланнинг атрофида ўралашарди. Мулойим кулар, ҳали елкасидан, ҳали биқинидан ушламоқчи бўларди. Хулан аввалига ўзини олиб қочиб турган бўлди-ю, кейин унинг қўлига бир урди.

– Нарй бор. Яна бир марта тегинсанг – қўзингни ўйиб оламан!

У отасига қарамас, бегоналашиб қолган эди. Тайр-Усун ўзини камситилган ҳисоблар, қовоғини ўйиб олганича атрофни кузатар ва душманнинг сони қанчалигини чама-ларди. Тез орада қочиш мумкин эмаслигига ишонч ҳосил қилди. Наянинг одамлари кўп ва одамларини ҳам, унинг ўзини ҳам мижжа қоқмай қўриқлаб туришибди. Бошқалар эшитмасдан қизига бир-икки гап айтиб олишга зўрға им-кон топди.

– Хулан, алам билан юрагингни сиқма, – ялинди у. – Сен бизни қутқаришинг керак... ҳаммамизни. Биргина умид сендан.

– Ота, бу қанақа қабила бўлдики, унинг умиди жангчиларининг жасорати эмас, кучсизгина бир қиздан бўлса? Сен ўз жонингни сақлаб қолиш учун мени бериб юборяпсан-да...

Агар Хулан отасининг юзига тупуриб юборганида ҳам бунчалик оғир ботмаган бўларди.

– Сен... менинг... ҳаммамизнинг ўлиб кетишимизни хоҳлайсанми? Мен тайёрман. Тайёрман! – дея такрорлади у қатъийроқ қилиб ва ўлим афзалроқ эканини чинданам ҳис қилди.

– Мен ҳеч кимнинг ўлишини истамайман, – деди қизи юзини ўгириб. – Сен кўрсатган йўлдан охиригача боравераман.

Ная уларни уч кун ушлаб турди-да, кейин уларга қўшилишиб хон ўрдаси томонга йўл олди. Йўлда у Хуланга деди:

– Агар Темучин хон сени рад этса, мен сени ўз ўтовимга оламан.

– Рад этса? – ҳайрон бўлди қиз. – Нимага энди?

– Унинг хотинлари кўп. Ҳаммаси чиройли.

– Менданам чиройлими? – Қиз унга совуқ назар ташлади. – Ҳўш, гапир – чиройлироқми?

Ная ўз ўнғайсизлигини қулимсираш билан хаспўшлади. Хон хотинлари чиройлироқ деб кўр-чи! Лекин Хулан хоннинг хотинларидан ҳам чиройли, десанг...

Хонга йўлда рўпара бўлишди. Ная ҳам нўёнлар тўдасига келиб қўшилди. Уларнинг орқаларидан бир хилда саман от минган хоннинг кешиктанлари келишар, уларнинг ортларида эса кўз илғамас ерларгача аравалар, ғилдиракли ўтовлар келарди. Ичида пайдо бўлган мутеликни енгишга ҳаракат қилиб, Тайр-Усун хон унга қандай муносабат қилишини хавотир билан ўйларкан, нўёнларнинг орасидаги қайси бири Темучин бўлса экан, деб топишга уринарди. Ҳаммаларида ҳам қимматбаҳо қуро-аслаҳалар, отларининг эгар-жабдуқлари кумушлар ва ипак чизимчалар билан безалганди. Найманларнинг мол-мулкини эгаллаб олишибди, қароқчилар! Ная қалин мовут кийим кийган бесўнақай бир одамга яқинлашди. Унинг дубулғаси ҳам, совути ҳам, қуроли ҳам йўқ эди. Юмшоқ, шоҳи белбоғига биргина пичоқ осилган эди. Ная унга секингина бир нималар деди. У ўгирилди. Қордай оплоқ, кўм-кўк чизимчадан жияк урилган қалпоқ остидан кўкимтир кулранг, бир нимадан норозилиги билиниб турган жаҳлдор кўзлар кўринди. Секин-аста норозилиги йўқолиб, мис рангидаги калта мўйлови енгилгина тебранди. Хон табассум қилди.

– Тайр-Усуннинг ақли кечроқ кирибди. Кўринишдан менинг баҳодирларим сиқиб қўйишган-у, сен дарҳол таъзимга келишга мажбур бўлгансан...

Тайр-Усун қизини аввалдан келишувга кўра хонга олиб кетяпти, деб ўйлаган Наянинг хоннинг гапидан кейин жони чиқиб кетиб, алдангани учун Тайр-Усуннинг гутулига бир тепди. Темучин хон буни пайқаб қолди-ю, кўзлари яна совуқлашиб, табассуми йўқолди.

– Хон, мени ҳеч ким сиқувга олгани йўқ. Мен сен томонга йўлга чиқиб келаётганимда сенинг жасур жангчиларингга дуч келдим. Мен сенга ўзимнинг энг қимматбаҳо бисотим – қизимни олиб келаётгандим.

– Менинг ҳузуримга келиш учун неча кун юриш керак экан? – хон уни жаҳл билан бўлиб ташлади. – Жилпиллайдиган ва иккиюзламаларни ёмон кўраман!

– Хон, биз нўёнингнинг қўлида уч кун турдик...

– Шунақами... – ғазаб билан чўзилди хон. – Бу сенми, Ная, уларни ушлаб турган? Сенга унинг қизи ёқиб қолган. Сен ўз хонингдан аввал бир маза қилиб олмоқчи бўлгансан-да? Сен нобакор, ўзинг чайнаган суякни менга ташлашга қандай ҳаддинг сиғди?

Ная бўзариб кетди.

– Буюк хон...

Хулан ўзини тутиб туrolмасдан, тўсатдан заҳарханда, жаранглаб кулиб юборди. «У ақлдан озибди!» дея хавотирланиб хаёлдан ўтказди Тайр-Усун.

Хон биринчи марта Хуланга назар ташлади-да, тушунмаган кўйи ўнг қошини кўтарди. Ҳамон кулиб турган Хулан деди:

– Буюк хоннинг хотинлари ва маҳбубалари шунчалик кўплигидан, хотин кишини қиз боладан ажрата олмай қолбди.

– Нимага бунақа деяпсан?

– Нимага бўларди, суякни синдирмай туриб, унинг илиги борми, йўқлигини қандай биласан?

– Ў, сен қувноқ ва сўзи ўтқир чиқиб қолдинг-ку! – деди хон ажабланиш ичра кулиб. – Мендан шубҳаланма, ойдин хотун. Менинг хотинларим кўп-у, аммо сендақаси йўқ. Менинг ҳузуримда қоласан. Сен бўлса, – хон Тайр-Усунга ўғирилди, бироз ўйланиб, – сен одамларингни бу ерга олиб кел. Мен билан бирга менинг нутуғимга кетасан.

Тайр-Усун бундан куйинишни ҳам, шодланишни ҳам билмасди. Ўзи ҳам, одамлари ҳам тирик қолишади. Агар у хоннинг гапига кўнса, улар ҳеч қачон эркин бўлишолмайди. Демак, у ҳаммани: қизини, Тўхта-Бекини, одамларини ҳам сотган бўлиб чиқади...

– Буюк хон, мен сенга эргашиб кетолмайман. Бизнинг отларимиз, ҳўкизларимиз кам, сенинг учқур қўшинингга етишолмаймиз.

– Ная, ростдан шунақами?

– Шунақа, Темучин хон, уришавериб адо бўлишган...

Хон Тайр-Усунга ярим назар ташлаганча ўйланиб қолди. Кейин Жалма билан Бовурчини чақирди.

– Одамларини юзтадан бўлиб чиқинглар. Устларига ўзимизнинг одамлардан юзбоши қўйинглар. Карвонга эргашиб келаверсинлар.

Шундай қилиб, Тайр-Усун ўз қабиласидан айрилди. Энди у эмас, хоннинг бақироқ, чаққон юзбошилари хўжайин бўлиб қолишди. Тебраниб кетаётган аравада ёнбошлаб келар экан, юраги қонга тўлиб кетди. Ҳеч қанақанги айёрлик иш бермади. Темучинни бекорга одам эмас, одамларнинг қонини сўрувчи мангус, дейишмас экан-да. Шунинг учун ҳам кип-қизил бўлса керак...

Қизини фақат узокдан кўрарди. У Темучиннинг ёнида ўз отини чоптириб борарди. Эгари кумуш билан безалган, жабдуғи нақшланиб, ипак гажимлар тикилган. Ўзиникига ўхшаш бўртиқ кўзлари ҳеч нарсани пайқамайди. Ҳукмдорнинг ўзи! Қизи билан бошқа гаплашиш имкони бўлмади. Хон карвонни қўриқлаш учун кам сонли жангчиларни қолдириб, ўз қўшини билан илгарилаб кетди.

Тайр-Усуннинг миясига дадил бир фикр келди: ўз одамларини кўндириб, соқчиларни ўлдириб, ҳамма нарсани ўлжа қилиб қочиш. Одамларини кўндириб ўтиришнинг ҳожати ҳам қолмади. Ақл бовар қилмас нарсаларни қўлга киритишлари мумкинлигини билганлари заҳоти кўзлари ёниб кетди. Келишилган куни эплашганича карвоннинг ўртасига тўплана бошлашди. Қаттиқ уйқуга кетиладиган тун ярмида Тайр-Усуннинг ишораси билан улар ишга киришишди. Ким арава шотиси, ким ўчоқнинг учоёқлари, кимлардир таёқлар билан Темучиннинг юзбошилари ва жангчиларини калтаклай бошлашди. Уларни енгай деб ҳам қолишганди-ю, аммо шовқин кўтарилганини эшитган отбоқарлар, аравакашлар, чўпонлар чопиб келиб, миркитларни ўраб олишди-да, болталар билан чопа бошлашди, найзалар санчий кетишди... Тайр-Усун энг аввал яраланган эди-ю, аммо энди кимдир яна пичоқ ҳам тикиб олди. Кўз

олди қоронғилашиб кетди. Йиқилди. Ўз одамларининг ва бегоналарнинг оёқлари остида қолиб кетди. Аммо у энди буларни на эшитар ва на сезарди.

II

Ит ингиллаб, ўтов ёпинчиғини тимдаларди. Тайчу-Қури ишини тўхтатиб, ўрнидан турди-да, ёпинчиқни кўтарди. Ит айёрона думини ликиллатиб, унинг оёқлари орасидан ўтиб, ўчоқнинг олдига бориб ётиб олди. Тайчу-Қури ташқарига чиқди. Тунда биринчи қор тушиб, ўрамдаги ҳамма ўтовлар оққа бурканибди. Гўёки бу ерда фақат бойлар яшайдигандай. Сахро ҳам, тепаликлар ҳам тоза оқлик остига кирган, қор юзида қолган излар занжири кишини ўзига тортади. Судуь эрталаб хоннинг ўғиллари билан овга кетган. Бахтли...

Чарм қопига таппи солиб, Тайчу-Қури ўтовига қайтди. Ярақлаб турган оппоқ ёруғликдан кейин ўтов мўрасидан тушаётган нур унга хира бўлиб кўринди, кўзлари қоронғиликка ўргангунича анча туриб қолди. Ўчай деб турган чўғ устига таппи ташлади-да, қозондан бир суяк олиб, ундан озгина гўшт кесиб оғзига солди. Ит сезгир қулоқларини диккайтириб олиб, думини айлантира бошлади, кўзлари бўлса Тайчу-Қурининг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турарди. Яна бир бўлак гўшт кесиб олиб итга берди.

– Е, ит. Менинг қорним тўқ, сен бўлса очсан – бўлишмай бўладими? У сиз итлар, топган ёки олиб қочган суягингизни тишлаб, узоққа кетиб қоласиз. Биз одаммиз. Биз бошқалар билан бўлишишимиз керак. Сиз итларни ҳам бекор қийнашимиз керакмас. Тушуняпсанми?

Итга буларнинг қизиғи йўқ эди. Тайчу-Қури қўлини чўзиб, итнинг қулоғини тортди. Ит ғингшиди.

– Ҳа, буни тушунасан! Шуюм яхши. Сенга айтсам, одамлар ҳам ҳар доим бир-бирларини тушунавермайдилар. Сенинг итча ақлинг билан нимани ҳам тушуниш мумкин!

Ўтовга Қаймиш кирди. Ўтлардан ўрилган супурги билан гутулига ёпишган қорларни сидирди, музлаб қолган қўлларини оловга чўзди.

– Эй, ит, бизнинг Қаймишни қара... Эрталаб барвақт ўрамга кетганича, қош қорайганда келди. Бир ўтовга кириб ўтирган, иккинчисига кирган, учинчисига... Бошқа кўплаб ўтовларга кириб чиқишга вақт етмай қолган: овқат пишириш керак, эрига ёрдамлашиш керак, ўғлини кутиш керак. Ўйлайсанки, унга осонми?

– Тайчу-Қури, сен роса вайсақи бўлдинг-да! Ўтовларга кириб ўтирмадим. Ўрамга сартовуллик савдогарлар келишган экан. Нималар олиб келишмаган дейсан! Қаймиш хўрсинди. Қозонларини кўрсанг! Четларида гулли ҳошияси бор.

– Асосийси Қаймиш, қозоннинг қанақалиги эмас, унинг ичида нима борлигида...

Тайчу-Қури сополак тош билан ярмигача чархланган пичоғининг тиғини текислай бошлади.

– Уларда ҳар хил пичоқлар ҳам бор экан: катта, кичик, кенг, ингичка – қанақасини хоҳласанг бор. Соплари кумуш, жез, ҳаттоки, олтин билан безатилганлари ҳам бор.

– Гўштни қанақа пичоқда кессанг ҳам, мазаси ўзгармайди. Сен шуни билмайсанми, хотиним Қаймиш?

– Ишлашимизга ҳам пичоқлар керак-ку.

– Қўлидан иш келмайдиган одамга тилла сопли пичоқнинг ҳам нафи тегмайди.

– Газламаларини кўрсанг эди! Оддийлари ҳам бор, шоҳилари ҳам. Ҳар хил рангда. Ҳаттоки, баҳорги далаларда ҳам бунчалик кўп ранглари тополмайсан. – Қаймиш тиззаси устидаги халати этаklarини силаб, бошини бир у, бир бу тарафга қараб эгиб кўрди.

– Кийгандек бўляпсанми? – заҳархандалик қилди Тайчу-Қури.

– Нима? – Қаймиш қизариб ўрнидан турди.

– Сен қизил шоҳидан олгин. Узоқдан кўриниб туради – Темучин хонга ўқлар ясайдиган Тайчу-Қурининг хотини Қаймиш келяпти дейишади.

– Сен валдирашни намунча яхши кўрасан а, Тайчу-Қури! Сени танийдиганлар Темучинга ўқлар ясайдиган у одам

тентакнинг ўзи, дейишади. – Кейин бироз жим турди. – Балким сен ростдан ҳам тентакдирсан?

Пичоқ тиғини текислашдан тўхтаб, Тайчу-Қури хотинига айбдорларча қаради.

– Сени хафа қилиб қўйдимми? Ана, нимамиз бор бўлса олиб боргинда, истаган нарсангни сотиб ол. Мен ҳазиллашдим-ку.

– Нимамиз бор ўзи? Қўй пўстинию тагимиздаги наъат! Шуларга ипакликлар алмаштириб бўларканми?

– Яна қўйларимиз, отларимиз бор...

– Уларга бизнинг қўйларимиз ҳам, чўлтоқ отларимиз ҳам керакмас. Улар қундуз, олмахон, тулки мўйналарига, кумуш ва олтинларга алмаштиришяпти. Судуйимиз Жўжининг ортида жайрон ва тўнғиз овлаб юрибди. Бундан нима фойда чиқарди? Ўзи битта-ю, ўшаям... – Қаймиш қозонга сув солиб, олов устига суриб қўйди.

Тайчу-Қури янги бир новдани олиб, текис қилиб йўна бошлади.

– Ўғилларни кўпроқ туғиш керак эди. Биттасини овга, иккинчисини найманлар, учинчисини миркитлар, тўртинчисини танғитлар билан урушга жўнатардинг. Улар сени мўйналару олтин-кумушларга қўмиб ташлашарди... Ўшанда сени оддий қилиб Қаймиш эмас, Қаймиш-хотун деб чақиришарди. Шоҳи ва мўйналарга ўралиб, ўчоқ олдида эмас, ҳов анави онгонлар яқинида ёш чўриларингга иш буюриб ўтирардинг.

Оппоқ пайраҳа пичоқнинг тиғида айлана бўлиб ўралиб, Тайчу-Қурининг тиззаларига тушарди. Секин-аста новда текис ва думалоқ шаклга кириб борарди. Ит унинг олдига эмаклаб келиб, олдинги оёқларини чўзиб олди-да, ақлли кўзлари билан хўжасининг қўл ҳаракатларини кузата бошлади. Тайчу-Қури хўрсинди.

– Сен бугун менинг юрагимни эздинг, Қаймиш. Мен бўлсам, сен мана шу ҳаётимиздан ҳам мамнунсан, деб юрибман.

– Сени ўйлаб, менга алам қиляпти, Тайчу-Қури. – У бир бўлак музлаган жайрон гўштини олиб келиб, майдалади-да, қозонга ташлади. – Мана сен, хоннинг кийимларини кийиб

катта бўлганингни ҳар ерда, ҳаммага гапириб юрасан. Уни эҳтиёт қилиб, қутқарганларингни таъкидлайсан. Темучин, Темучин... Тилингдан тушмайди. Худди туққан болангдай кўрасан... Аммо хондан сен нима олдинг-у, бошқалар нимага эришдилар? Жалма ва Субутой у билан бир товоқдан овқатланишади. Сорган-Шира ва унинг ўғиллари Чимбо ва Чиловун оқ ўтовли, қўй подали ва учқур отли нўён бўлиб кетишди. Сенга нисбатан эса, Темучин хон адолат қилмади!

– Йўқ, Қаймиш, адолат қилмаётган бу сен. Унга нисбатан. У менга кўп нарса берди. Ўз ўтовимда ўтирибман, сен ёнимдасан, қозонимда гўшт қайнаяпти. Мен ҳам Чимбо, Чиловун ёки Човурхон-Субутойга ўхшаб одамларни қиличдан ўтказиб юришим мумкин эди. – У хотинига зимдан қараб қўйди – кулиб юбормасмикин? Йўқ, хаёлга чўмганича ўтирибди. – Лекин мен буни хоҳламадим. Судуй ҳам ҳозирча урушларга бормаётганидан кўнглим тинч. Миркитларда асирлигинг эсингдами? Наҳотки сен бизнинг ўғлимиз ҳам қари чол-кампиарларни ўлдириб, аёлларни сочидан тортиб, эгарига ортиб кетишини истасанг?

– Нималар деяпсан, Тайчу-Қури! Бунақа гапни гапирма! – Бир нарсадан кўрқиб кетгандек Қаймиш унинг ёнига ўтириб, бошини эрининг елкасига қўйиб олди. – Сен тентак эмассан. Мен тентакман. Менга ипакликлар ҳам, мис қозонлару кумуш идишлар ҳам керакмас. Умримнинг охиригача шундай яшаб ўтсак ҳам розиман.

– Яшаймиз, Қаймиш.

Ит бошини кўтариб, қулоқларини қимирлатди, думини ликиллашиб, эшикка қараб кетди.

– Судуй келяпти. Вақтлироқми, дейман. Ҳали овқатим ҳам пишгани йўқ.

Судуй бир ўзи келмабди. У билан бирга Жўжи ҳам келибди. Тайчу-Қури ва Қаймиш ўзларини йўқотиб қўйишганидан, таъзим қилишни ҳам унутишди. Ўғилларининг юзи кўкарган, пўстини ёқаси йиртилган, этаклари худди пичоқ билан кесилгандай тилим-тилим бўлиб кетган эди. Жўжининг ҳам устига ипак сирилган пўстини йиртилиб, бир енги илиниб ётарди.

– Сизларга нима бўлди?

Судуй Жўжигга қараб қўйди-да, онасига ўгирилди. Катта-кичик жароҳатлардан қонталаш бўлиб кетган юзи қувноқ ва бамайлихотир кулгидан ёришиб кетди.

– Сигирлар сузиб ташлашди.

– Қанақа сигир? Нималар деяпсан?

– Манавинақа. – Судуй қўлларини икки чаккасига қўтариб, бармоқларини ёйиб кўрсатди. – Шохдор. Жўжи, еч пўстинингни. Онам енгингни тикиб беради – ҳеч ким билмайди. Онам буни уддалайди. – У узилиб кетган қулоқларни ҳам жойига тикиб қўя олади!

Қаймиш илиниб турган енгга анча тикилиб, мўлжаллаб турди-да, ўзича бир нималар деб минғирлаб-минғирлаб, охири деди:

– Қилолмайман. Ипакни ипак иплар билан тикиш керак. Менда улар йўқ.

– Тикиш керак! – тихирлик қилди Судуй.

– Шунақа яхши пўстинни бузиб нима қиламиз? Жўжининг уйида буни зўр қилиб тика олишади.

– Тўғри, мана буни ҳам кўриб қолишади! – Судуй илиниб турган енгни кўрсатди. – Бўрта хотун куйиб кетади, сўроққа тутиб ташлайди: қаерда, қандай қилиб, нимага?

Жўжи калтак билан ўчоқдаги оловни титиб ўтирарди. Унинг кўзлари ғамгин, Судуй билан Қаймишнинг гапларини ҳам эшитмаётгандай эди. Тайчу-Қури безовталаниб қолди. Болалар ниманидир яширишяпти. Судуй кўп гапириб, шовқин соляпти. Бундан чиқадики бир бало бўлган. Жўжидан ҳам кўриниб турибди. Бирон-бир ёмон иш қилиб қўйишмадимикин? Унақамас шекилли. Жўжи ақлли бола... Яна ким билади! Ў, мангу осмон, бошимиздан ёвуз руҳларнинг кирдикорларию бало-қазоларни ўзинг даф қил.

Ўтовнинг ёнига от келиб тўхтаб, кимдир ундан сакраб тушди. Ҳаммалари бирданига ўтов эшигига қарашди. Судуй Тайчу-Қурининг шубҳаларини тасдиқлагандай, бирдан жим бўлиб қолди. Ўтовга Шихи-Қутқу кириб келди. Бу ўрдакбуруннинг афти хурсанд эди.

– Сизларга бахт ва тўкинчилик бўлсин! – У баланд овозда шундай деб, Жўжининг ёнига ўтирди ва қулоғига бир нималарни пичирлаб гапирганини Тайчу-Қури эшитиб қолди: – Улар индашмайди. Мен уларни қўрқитиб қўйдим. Ҳали сендан кечирим ҳам сўрашади.

– Раҳмат, – деди у ҳам секингина. Аммо кўзлари ғамгинлигича қолаверди.

Жўжи билан Шихи-Қутқу кетишгандан кейин Судуй овда нима бўлганини гапириб берди. Жўжининг кичик укалари Чиғатой билан Ўқтой унга бўйсунишни истамай, жанжаллашиб қолишибди. Қизишиб кетишгандан кейин Чиғатой бўлса керак, Жўжини миркитлар ҳадяси, деб ҳақорат қилибди. Ҳар доим мулоҳазали ва сабрли бўлган Жўжи бу аламга чидолмай укаларини оғизларига урибди. Улар ҳам ёқалашишга тушиб кетишибди. Судуй укаларни ажрата бошлаган экан, улар аламини Судуйдан олишибди. Улар пичоқларини чиқаришган пайтда эса Шихи-Қутқу билан Тулуй келиб қолишибди.

Ўғли буларни гапириб бераркан, худди бир қизиқ нарсадай кулиб қўярди. Қаймиш аввалига қўрқиб кетди, кейин жаҳли чиқиб Судуйни уришиб ташлади, ҳатто елкасига муштлаб ҳам қўйди.

Бир неча кун ўтиб, ҳаммаси эсдан чиқаётгандек эди-ю, аммо бир кун бир навкар келиб, Судуйни Бўрта-хотун олдига олиб кетди. Уйга қайтганида Судуй худди архи ичиб олгандай чайқалиб келди. Кулишга уринарди-ю, кулгиси ҳам мастларникига ўхшарди. Қаймиш унинг олдига чопиб чиқди.

– Сенга нима бўлди?

– Орқам қичишиб турганди... Бир калтаклаб қўйишувди – яхши бўп қолди.

Ечинтириб, ўринга ётқизишди. Бутун орқаси кўкариб, шишиб кетган эди.

– Сени нима учун калтаклашди, – деди ўзини йўқотиб қўйган Тайчу-Қури.

– Бўрта-хотун ёқалашиш ҳақида бир нарсга эшитиб қолган. Ўғилларидан суриштирган – улар жим. Мендан билиб олмоқчи бўлган. Нима, мен айтармидим!

Қаймиш оҳлаганича яна ўғлини уриша кетди.

– Сен тентакни кам калтаклашибди! Хотундан қандай қилиб сир бекитасан?

– Мен Жўжининг навкариман. Унинг рухсатисиз қандай айта оламан?

– Жўжига жуда кераксан-да! Кўрдингми, сен ҳақингда қандай қайғурганини!

– У қайғурган бўларди-я. Лекин унинг ўзи йўқ эди.

– Бўрта-хотун сени найманлар ерига қўй боқадиган подачи қилиб жўнатиб юборади – ўшанда биласан!

– Ўғлим қилган иши тўғри, – Судуйнинг ёнини олди Тайчу-Кури. – Мен унинг ўрнида бўлганимда...

Қаймиш унинг гапини тугатишига йўл бермади:

– Ўзингни кам калтаклашганми? Ўғлингга ҳам ўшандай кунларни раво кўряпсанми?

Тайчу-Кури ўғлининг бошидан ҳам унинг кунлари ўтишини истамасди. Худди ҳозир Судуй сингари у неча марта лаб қорнига ётиб, орқасини даволаганларининг саноғига етиб бўлмайди! Бунга анча бўлиб кетган бўлса ҳам, эсига тушса орқаси музлаб қолади. Лекин ўғлининг ҳимояси учун нима қила олади? Деярли ҳеч нима...

III

Найманлар билан бўладиган урушдан аввал, Темучин, агар осмон унга ғолибликни берса-ю, у бутун улкан саҳрода ягона ҳукмдор бўлиб қолса, ниҳоят ҳаёти илгари ҳеч қачон ҳис қилмаган шодликка тўлиб, улуси ҳақидаги хавотирлари ва қўрқувлари бутунлай чекинади, хотиржам ва ақл билан қабиаларни бошқараман, деб ўйлаганди. Аммо шодлик узоққа чўзилмади, бир дунё ташвишлар юки остида қолиб кетди. Ҳатто хаёлан қамраб олиш ҳам мушкул бўлган бундай улкан улусни қўл остида ушлаб туриш Таян-хонни тиз чўктиришдан анча қийин иш бўлиб чиқди. У қабила вакилларини худди бир қопга солинган ҳар хил донларни аралаштириб ташлаган каби аралаштириб юбориб, қабиаларнинг азалий душманликларини бартараф қила олди.

Ўчирган бўлди-ю, аммо илдизини суғуролмади. У бунини яхши тушунар ва қалбида хавотир сизиб турарди.

У ҳар тонг қовоғи уйилган ва эҳтиёткорлик билан улусининг турли бурчакларидан келган хабарчиларни қабул қиларди. Улардан кейин яқин нўёнлари келишарди ва улар билан бирга турли иш ва муаммоларни ҳал қилиш устида бош қотиришарди.

Яхши хабарлар йўқ эди. Бўртанинг акаси нўён Алжунинг гапига қараганда қўнғиротларнинг асилзода нўёнлари Темучиндан юз ўгириб, Олтин-хонга қарам бўлишни режалаштираётганмишлар.

Иккинчи хабарчи мингбоши Жийда нўённинг олдидан келибди. Унинг қарамоғидаги бир юзбоши одамларини олиб, хор-туматлар тарафга кетиб қолибди. Жийда ўша одамларни қидириб топиш ва қаерда бўлса тутиб, қириб ташлашга ижозат сўрарди... Жийда нўёндан кетиб қолган жангчилар куздан бери келиб туришар, нўён катта ўлпонлар талаб қилаётганидан шикоят қилишарди. Наматлар, чарм, қўй пўстинлари, қўйлар, ҳўкиз ва отлар сўрармиш. Хотинлар, болаларга ҳеч нима қолмаяпти, улар оч ва юпун бўлиб қолишган. Темучин Жийда нўённи чақиртириб келиб, нимага бунақа бўлаётганини суриштирди. У минг нафар жангчини сақлаб туришга нима, қанча кераклигини тушунтирган бўлди. Натижа шуни кўрсатдики, ортиқча ҳеч нима олмаган экан.

Нима қилиш керак? Қўнғиротликларнинг ёмон ниятлари ҳам, қочоқ юз жангчи ҳам ўзича уни кўрқита олмасди. Ёмонлиги шундаки, бу ҳолатлар умум норозиликдан нишон. Ҳозирча у мана шундай, унча кўрқинчли бўлмаган кўринишдаги алангачаларда ўзини кўрсатяпти. Лекин уларни ҳозир ўчирмасанг, вақт ўтиб яна саҳрога ўт кетиши аниқ. Бироқ норозиликни қандай ўчириш мумкин? Улус тинчлигини сақлаш учун жангчилар керак, кўп керак. Улар бор ва ўзлари учун ҳамда бола-чақалари учун яхши кунлар умидида, найзаларини ишга солиб, унга яхши хизмат қилишяпти. Таян-хонни яксон қилгач, уларнинг овулларини талон-торож қилдиришга йўл қўймади. Чунки Буюруқ ва Кучулук

лар ҳали тирик бўлганларидан, таланиб зада бўлган найманлар улар томонга қочиб кетишлари ва рақибларнинг кучига куч қўшишлари мумкин эди. Мана шуни ҳеч ким тушунишни истамасди. Жангчилар ҳам, кўпгина нўёнлар ҳам ўзларини алданган, таланган ҳисоблашарди. Бу ҳам ҳаммаси эмас. Улус бирлигини сақлаб қолиш учун қўл остида ўн минглаб жангчилар бўлиши керак. Ҳаммасини кийинтириш, тўйдириш, қурооллантириш керак, от бериш керак. Буларни қаердан олсин? Яна ўша жангчининг оиласидан. Олсанг – болалари оч қолади. Шундан кейин қанақанги садоқат ҳақида умид қилиш мумкин?

Бошқа хавотир ҳам бор эди. Унинг ерлари кучда Олтин-хондан кам бўлмаган танғитлар ери билан туташ эди. Миш-мишларга қараганда Нилха-Сангун ўша ёқларга кетган эмиш. Узоқ изтироблардан сўнг кўпчилик нўёнларига телбалик бўлиб туйилган бир иш қилишга қарор қилди. Йигирма минг нафар энг яхши жангчиларни танлаб олиб, уларга энг зўр отлар ва қурооллар берди-да, сафарга жўнатди. Бунда ҳеч қандай телбалик йўқ эди. Танғитлар токи Буюруқ, Кучулук ва Нилха-Сангун ва бошқа душманлари тирик экан, Темучин фақат ўшалар билан овора бўлади, деб ўйлайдилар ва ортиқча жасоратга ҳадди сиғмайди, деб хотиржамлар. Унинг йигирма минг лашкари танғитлар устига худди мудроқ ўрдакларга ёпирилган қирғийлардек ёпирилишади. То ўзларига келиб, кучларини тўплаб олгунларича жангчиларим уларни яхшилаб савалаб қўйишади. Шундан кейин Нилха-Сангунми, Буюруққами ёрдам беришдан аввал улар яхшилаб ўйлаб кўришадиган бўлишади.

Лекин ҳеч ким ҳамма нарсани олдиндан кўра олмайди. Ҳар хил оқибат бўлиши мумкин. Ван-хоннинг ҳикояларидан у биладики, танғитлар давлати шундай улкан, бадавлат, одамлари кўп ва баланд деворлар билан ўралган шаҳарлари сероб... Агар қўшин омадсизликка учраса, жуда ёмон бўлади, жуда ҳам ёмон...

Ўтовга Татунг-а кириб келиб, хонтахта олдида ўтирди-да, унинг фармонларини ёзишга тайёрланди. Лекин

ҳали унинг режаси пишмаган эди. Энг осони қўшинни хор-туматлар ерига юбориб, қочоқларни қириб ташлаш. Бунга хор-туматлар нима деркинлар? Улар билан жанжаллашиб ўтирадиган вақт эмас... Эҳтимол, қўнғиротлик айнимачи нўёнларни қўлга олиш ҳам қийин эмасдир. Лекин уларнинг ортида Олтин-хон турган бўлса... Йўқ, ўйлаш керак, ўйлаш керак...

– Сен менга керакмассан, – деди у Татунг-ага. – Менинг ўғилларим ёзувлар сирини қандай эгаллашяпти? Ғайрат қияптиларми?

– Ғайрат қилишяпти, хон.

– Ҳаммасими?

– Шихи-Қутқу жуда қобилиятли чиқиб қолди. Унинг зеҳни ўткир ва хотираси яхши.

– Унинг ақллилигини биламан. Мен ўғилларим ҳақида сўраяпман.

– Жўжи жуда ҳам тиришқоқ. Тулуй ҳам. Чиғатой зўр беряпти. Ўқтой эси бутун-у, лекин мени кечир, хон, бироз бертартиброқ.

– Тартибсизлиги ва дангасалиги учун қаттиқ жазолагин. Дарс бераётганингда, улар менинг ўғилларим эканини унут.

Нўёнлар тўпланиша бошлашди. Ҳар ким ўзига белгиланган жойга ўтирди. Ҳаммадан кейин шомон Теб-тангри келди ва хоннинг ёнига ўтирди.

– Нўёнлар, биз кўп ва муҳим нарсалар ҳақида ўйлашиб олишимиз керак, – деди Темучин. Менинг улусим шунчалик буюклашиб кетдики, уни энг чекка чегараларини айланиб чиқишим учун баҳордан кузгача от чоптиришим керак бўлади. У шунчалик одамлар билан гавжумки, ўтовларни бир ерга йиғса, улар бир неча кунлик йўл масофасига ёйилиб кетади. Унинг чеккасидаги энг тубан қорача ҳам ўзини менинг ҳукмимдалигини сезиб яшайдиган қилиб ушлаб туриш, бамисоли мингта отнинг жоловини биргина чавандоз қўлида тутиб туриш билан баробар...

У нўёнларидан нимани истаётганини қандай қилиб яхшилаб тушунтирсам экан, деб ўйланиб жимиб қолди. Шо-

мон ўтирган ерида қимирлаб қўйди, хондан ижозат ҳам сўрамай, хонга эмас, нўёнларга мурожаат қилиб деди:

– Яхшилик руҳлари ҳимоясида бўлган Темучин хон, бетиним улуснинг мустақкамлиги тўғрисида қайғуради, ўз назарини узоқ келажакка тиккан ва бу осмонга маъқул келади. Лекин юлдузлар сўнмай туриб қуёш кўринмайди, қорлар кетмагунча майсалар бош кўтармайди. Аммо ишларни тартибга келтиришдан аввал, у нафақат осмоннинг, балки одамларнинг розиликлари билан ҳам шу улуснинг ҳукмдори бўлиши керакмасми?

Боядан бери ўйлаб ўтирган нарсалари ҳаммаси бирдан нига эсидан чиқиб кетди. Шомон нима тўғрисида гапиряпти? Қанақа розилик, қанақа одамлар?

– Темучинни фақат қариндошлари хон қилиб кўтаришганди ва у яқин қабилаларгагина ҳукмдор, – давом этарди Теб-тангри нўёнларнинг юзларига тикилиб. – Одатларимизга кўра, қурултой томонидан ҳукмдор деб тасдиқланмаган одам, у қанчалик қудратли бўлмасин, одамларнинг кўз ўнгида ҳамма билан тенг.

Нўёнлар бир-бирларига қараб олишди. Темучин қўллари орқасига қилиб, бармоқларини бирма-бир бука бошлади. Аммо бу уни тинчлантирмади. Наҳотки, унинг ишлари шунчалик омонатки, шомон ҳаммага баралла унинг ҳукмдорлигига шубҳа билдираётган бўлса?

– Биз ҳамма нўёнлар учун умум қурултойни чақиртиришимиз ва Темучинни барча қабилалар ҳукмдори этиб тасдиқлашимиз керак.

«Шунинг ўзими? – Темучин енгил тортганини сездирамасликка ҳаракат қилди. – Менинг қиличим, шомон, менга ҳукмдорлик ҳуқуқини берди». У Теб-тангрига қаради. Унинг юзи ва қўлларида қандайдир кучаниш бор эди. Йўқ, шомон Темучинни юксалтириш ҳақида қайғураётгани йўқ. У ҳеч қачон бир ишни бекордан бекорга қилмайди. Буларнинг ҳаммасининг остида қандайдир яширин бир мақсад бор.

– Темучин хон фақат қабилалар нўёнларини мағлуб этгани йўқ. У бошқа хонларни, гурхонларни ҳам енгди. Хўш,

у ўзи енгган хонлар билан тенг бўлиб қолавериши керакми? – сўради шомон нўёнлардан. – Саҳрода Темучинга тенг келадиган бошқа ҳукмдор бўлмаган ва унинг унвони ҳам бошқаларникидан баланд бўлиши керак.

Нўёнлар шомоннинг шу сўзларидан кейин енгил тортишди, хурсанд бўлиб қолишди. Бамисоли ўтовга енгил шабада эсиб ўтгандек бўлди.

– Темучин хоннинг унвони қанақа бўлиши керак? – сўради Бовурчи.

– Ҳали билмайман. Аммо менга кулоқ соладиган руҳлар айтишади...

Одамлар шомон тўғри гапни гапираётгани ҳақида ғувирлашиб қолишди. Темучин шомондан бекорга шубҳа қилдим шекилли, деб ўйлади. Аммо у авваллари бирон-бир муҳим нарсалар хусусида у билан юзма-юз гаплашиб оларди... Гапираётганида бир нарсадан жуда ҳам ҳаяжонланиб турувди. Шомоннинг мулоҳазалари тўғри ва ўринли бўлса ҳам, барибир, бу ерда нимадир бор...

У бу хаёлларига кечқурун, нўёнларини тарқатиб юборганидан кейин яна қайтди. Ўтовда бир ўзи узоқ ёлғиз ўтирди. Унсиз хизматкорлар ўчоқдаги оловни тўғрилашар, мойчиروқларга мой қуйиб кетишарди. Ўтов ташқарисида қоровулликда юрган соқчиларнинг оёқлари остида қор ғирчиллайди. Кечки овқат олиб келишди-ю, аммо у унга тегинмади ҳам. Елкасига пўстинини ташлаб, ташқари чиқди. Тун совуқ эди. Тутунлар юлдузларни хира қилган, улар ёғ доғларига ўхшаб, сарғайиб кўринарди. У совуқдан куруқшаб қолгандай туйилган ҳавони симириб турди-да, Ҳуланникига қараб юрмоқчи бўлди-ю, тўхтади. Ўзининг кўрқмаслиги, эпчиллиги билан у биринчи кунданоқ унинг кўнглига ўтириб қолди. Аввалига у ҳам худди Ёсуйга ўхшаб, ўзини мажбурлаб, итоат қилиб турди. Лекин кейинроқ қизнинг қалбидан қандайдир ўзгаришлар юз берганини сизди. Бироқ Ҳулан буни билдирмади, унга нисбатан аввалгидай уришқоқ, мазахчи, жаҳли чиққанда ҳам, шодланганида ҳам қизиққонлигича қолаверди. У отасининг ҳалокатидан анчагача беҳабар юрди. Темучиннинг ўзи унга айтди. Лекин

айтганига хурсанд бўлмади. Хулан кўлига илинган нарсани унга отиб, қотил деб атади. Буни ғазабланмай, худди шундай бўлиши керакдай қабул қилганидан ўзи ҳам ҳайрон бўлди... Шундан кейин Хулан ўзгарди. Яхши ёки ёмон томонгами, айтиш қийин-у, лекин аниқ бошқача бўлиб қолди. У эрини бошқа хотинларидан кўпроқ ўзига тортарди-ю, аммо у билан ташвишлардан холи, хурсандчилик кунлар муомала қилган яхши... Бўртаникига кирсинмикан? Лекин у Бўртаникига ҳам, бошқа хотинлариникига ҳам нимагадир киргиси келмади. Онасининг ўтовига қараб кетди.

Онасиникида Жўжи, Тулуй, Шихи-Қутқулар ўтиришган экан. Ўтови остонасида ўғлини кўриб, онаси жуда ҳам қувониб кетди. Сўнгги пайтларда у онасини жуда кам кўрар, кўрганда ҳам, жуда қисқа гаплашарди. Онасининг юзидаги ажинлари борган сари чуқурлашиб, сочлари оқариб борар, аммо кўзларининг меҳрибон қарашлари ўша-ўша эди. Онасининг ўз ташвишлари бор. Хасар билан ўрталари келишмай юрган пайтларда энг кўп қийналган шу онаси. Найманлар билан бўлган жангда асосий кучларга бошчилик қилишга Хасарнинг тайинлаши ҳам айнан онасининг талаби билан бўлган эди...

Онаси хонтахта устига қайнатишган гўшт, иситилган архи қўйди. Темучин шаробдан оловга сачратиб қўйди – оила ўчоғи руҳига қурбонлик учун – олов пишиллаб, бир зум зангори тус олди. Темучин ҳазиллашди:

– Она, сен мени ўзим ўрнатган тартибни бузишга мажбур қиялсан.

– Менинг уйимда ичилганини айбга қўшмаса ҳам бўлади, – кулиб жавоб қилди она.

Ўғиллари ва Шихи-Қутқу ҳам биринчи товоқчаларидагини ичишди-ю, иккинчисига ўтишмади. Бу унга ёқди. Тулуйга биринчисининг ўзи ҳам етарли бўлди. Юзи ловуллаб, кўзлари чақнаб кетди. Тили чучуклашиб қолди. Ҳали ёш. Туғилганидан бери бор-йўғи ўн уч марта майса ўсиб чиқди. Лекин бола маҳкам. Елкалари кенг, ўзи ёш қарағайдай тик. Ака-укалар ичида энг чиройлиси бўладиган кўринади. Энг чаққони ҳам шу бўлади шекилли. Жўжи бўлса йигирма бор

майсаларни босди, улғайди. Олдингидай қондан кўркмайди, ўзини бу камчилигини енга олди. Овни яхши кўришини ҳисобга олмаганда, ҳарбий ишга уқуви йўқ. Қизиқувчан. Бироқ қизиқувчанлигининг ҳам тайини йўқ. Найманлар билан урушдан қайтиб келишди. Бошқалар жанглар қанақа бўлди, найманларнинг қуроллари қанақа экан, аслаҳалари қанақа, деб қизиқишди. Жўжи бўлса бошқа нарсаларни – одамлари қандай яшашаркан, нималар ейишади, кийишади, қанақа худоларга сиғинишаркан, деб сўради. Болалигидан шунақа. Тўрғайнинг инини топиб олса, ҳар бир тухумни ҳамма ёғидан кўриб чиқади, деярли ҳар бир холини санаб чиқади. Пиёз ёки бирон-бир гулни узиб олса, уни минг бўлак қилиб, қатма-қат шилиб, ўрганиб чиқади. Бу бекорчиликлардан нима қизиқ нарса топади – тушуниб бўлмайди.

– Уйғур сени мақтади, Жўжи.

– Сал бемаҳал мақтабди, ота. Мақташ керак бўлса, Тулуйни мақташ керак эди. Кичкина бўлиб туриб, ҳамма катталардан ўтиб кетди.

Жўжи ҳамма мақтовларни мана шунақа қабул қилади – ҳар доим ўзидан яхшироқ одамни топа олади. Бошқалардан ажралиб туришдан ноқулайлик сезади шекилли.

– Ёзув сирларини эгаллаб олинглар. Сизларни ишга қўйиш вақти етди. Менга кўп ишончли ёрдамчилар керак. Менга ким сизлардан ишончлироқ бўлиши мумкин?

– Шихи-Қутқу яқинда Татунг-анинг ишини бемалол қила олади, – деди Жўжи. – У ҳамма ўқиётганлар ичида биринчиси.

Бу ерда ҳам ўғлининг феъли яққол кўринди. Отаси Шихи-Қутқуни ҳам мақтаб ўтишини хоҳлади. Тўғриси ҳам, Шихи-Қутқу жуда иқтидорли, зеҳни ўткир, бироқ сал сермулоҳазароқ бола.

– Нима учун Шихи-Қутқу Татунг-анинг ишини қилиши керак? Ундан ҳам муносиброқ ишлар бор. Онам катта қилган Шихи-Қутқу менга укамдай гап.

Бу гаплари билан у нафақат Жўжига, балки онасига ҳам ёқиб кетди. Шихи-Қутқу онаси учун ўз болаларидай қадр-

ли. У тўғрисиъ ва ҳақиқатгўй бола. Яна у ўғиллари ва Шихи-Қутқу билан оддий, оталарча гаплашиши, хотиржам ва мулойимлиги ҳам маъқул бўлди.

Аммо Темучин хотиржам эмасди, у шомоннинг фикри нимага қаратилган эди, деган хаёллар ва ўйларини бир чеккага суриб қўйганди холос. Қурултой унга нимага керак бўлиб қолдйкин?

– Она, яна бир товоқ қуй. Ўз тартибимни бузсам буза қолай!

– Бунисини бузсанг бўлади. – Онаси юзини тескари қилганча, архи солинган товоқчани бироз олов устида ушлаб турди-да, тўлдириб қуйди. – Лекин бошқа тартибларингни бузмаслигинг лозим.

– Қайсиларини, она?

– Сен одамларга осуда ҳаёт беришга қасам ичган эдинг. Аммо мингбошию юзбошиларинг иссиқда ҳам, совуқда ҳам, кундузию тунда ҳам одамларни уйларида чикариб, дам олдирмасдан бир кун, икки кунлаб от чоптиришга мажбур қиялптилар...

– Шароб бемаза туйилиб, озгина ичганича товоқни четга суриб қўйди.

– Она, улар жангчилар.

– Ҳозир эркак бўлса бўлди – жангчи...

Темучин ҳеч нарса жавоб қилмади. Онаси яқинда кўнги-ротлар ерида бўлиб, Жўжига келин кўриб келувди. Ўша ерда унинг қулоғига шипшиб қўйишган-да. Кўнгли юмшоқлигидан уларнинг ёнини оляпти. Менинг ёнимни ким олади?

Йигитчалар ҳам ўзаро суҳбатга тушиб кетишди. Тулуй Шихи-Қутқуга шилқимлик қила бошлади.

– Менга ўзингнинг тулпорингни ҳадя қил. Нима, қизғонасанми?

– Отимни қизманмайман-у, сенинг бошингдан хавотирдаман. Мен уни бегоналарни устидан улоқтириб ташлашга ўргатганман. Уни ким минмасин, ерга қулайверади.

– Ҳеч нарса қилмайди, мен ўзимга ўргатиб оламан!

Бирданига Темучиннинг миясида чироқ ёнгандай бўлди. У шомонни қай мақсадлар ҳаракатлантираётганини англаб қолди. Темучин хонга ҳукмдорлик ҳуқуқини қурултой бера-

дими, демак ўша қурултой уни бу ҳуқуқдан маҳрум қилиши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам у нўёнларнинг ҳар бирининг кўзига тикилиб, очиқ айтолмайдиган гапларини пинҳона уқтиришга уринган экан-да. Қурултой чақиртириб шомон хонни эмас, хон устидан қурултойни баланд қилиб қўймоқчи экан. Агар шундай бўлиб чиқса – нўёнларнинг маслаҳати ва розилигисиз ҳеч нарса қилолмайсан. Ишлар ўхшамай қолса – ўрнингга бошқасини қўйишади. Шомон узоқни кўради! Лекин мен ҳам кўр эмасман, ҳозирча...

Ўтовга соқчи кириб келди.

– Темучин хон, ташқарида нўён Хорчи турибди. Унинг сенда гапи бор экан.

У яхши хабарлар кутмаётган эди. Лекин ёмонларини ҳам эшитгуси йўқ эди, шу тобда. Шунинг учун ҳам киприкларига қиров қўнган соқчининг башараси жуда хунук кўришиб кетди.

– Кирақолсин, – деди у секингина тўнғиллаб.

Хорчининг пўстини, гутуллари совуқдан парланиб турарди. У қалпоғини ечиб тепага отди-да, тиз чўкиб кучоғини очганча ҳайқирди:

– Мен сенга катта шодлик хабарини олиб келдим, Темучин хон. Мен сенинг ҳузурингга қанот ёзиб учиб келдим, учта отни ҳолдан тойдириб, ўзим суякларимгача музлаб қолдим...

– Гапир, нима хабар олиб келдинг! – унинг гапини бўлди хон.

– Қўшин танғитлар устига қилинган урушдан қайтпти!

– Қанақа, бизникиларда талафотлар жуда кўп эмасми?

– Бизникилар? Талафот? Агар шунақа бўлганида мен сенинг ҳузурингга шунқордек учиб келармидим? Улар танғитларни мағлуб этишибди! Иккита шаҳарни қўлга олишибди! Ўлжаларнинг ҳисобига етиб бўлмайди. Туяларнинг ўзи минг-минглаб! Бутун саҳрони тўлдириб юборишибди! Ҳаммасининг устида тўртта эркак ҳам кўтаролмайдиган қоплар.

Хон товоқчага шаробдан қўйиб, худди катта, ҳурматли меҳмонга узатгандек, икки қўллаб тутди.

– Ич, Хорчи.

– Бош устига, Темучин хон! – Хорчи бошини орқага қилиб туриб, шаробни оғзига қуйиб юборди. – Маза!

Темучин шу заҳотиёқ иккинчисини қуйди.

– Нилха-Сангунчи?

– Танғитлар давлатида у ҳақда ҳеч ким ҳеч нарса эшитмабди ҳам. Нилха-Сангун қаерлардадир йўқ бўлиб кетган.

– Яна ич, Хорчи.

– Яна ичса ҳам бўлади. Сал исинарман. Совуқдан ичим ҳам музлаб қолдиёв. Ичиб бўлгандан кейин айёрона кўрқиш қилиб сўради: бошимдан тутиб муз ёриғига тикдирмайсанми?

– Бугун эмас, – деди хон жиддий, кулмай.

У хурсандчилигига эрк бермади. Худди ғазабланиш каби хурсандчилик ҳам тиниқ фикрлашга ҳалақит беради. Бу ғалаба унга нима беради! Кўп нарса. Ҳаммасини санайдиган бўлсанг, бармоқларинг ҳам камлик қилади. Биринчидан – у танғитларни кўрқитиб қўйиб, шунинг натижасида ўз улусининг хавфсизлигини таъминлади. Иккинчидан – танғитлар устига юриш қилиш аҳмоқлик, дегувчиларни уялтириб қўйиб, ўзининг ҳеч қачон янглишмаслигини ҳаммага кўрсатиб қўйди. Учунчидан – агар ўлжа Хорчи айтаётганидек катта бўлса, у билан норозиларнинг томоқларини бўғиб қўйиши, қўшин таъминоти учун йиғиладиган ўлпонларни бир муддат йиғмасдан, одамларни ўз ҳолларига қўйиш мумкин бўлади. Тўртинчидан – омадлари унга қўшин таъминоти ҳақида қайғурмаслик йўлини кўрсатяпти – қўшин ўзини ўзи боқа олади. Бешинчидан – энди қурултой чақирса ҳам бўлаверади, нўёнлар унга бошқарув жоловини тутқаверсинлар. Майли, шомон истаганча бўла қолсин. Лекин қурултой худди ит думини ликиллатганидек, Темучинни осон ўйната олади, деб ўйлаётган бўлса, Теб-тангри янглишади. Қариндошлари ҳам қачонлардир шунақа ўйлашган эди... Олтинчидан...

– Хорчи, қачонлардир мен сенга ўттизта қизни хотинликка бермоқчи бўлган эдим – уларни олишни хоҳлайсанми?

- Ў-ў буюк хон, бундай марҳаматни ким ҳам рад қиларди?
- Бердим сенга ўттизта қизни.
- Қачон, қаердан олишим мумкин уларни? - Хорчи шу заҳотиёқ қизларнинг олдига учишга тайёрдек, қалпоғига кўл чўзди.
- Шошма. Қизлар қўшни ўтовдамас. Уларни олиб келиш учун хор-туматлар ерига бориш керак.
- Жўжи билан Шихи-Қутку кулиб юборишди. Хорчи ҳам маза қилиб бўлмаса-да, одоб юзасидан кулиб қўйди.
- Мен бу гапни сизларни кулдириш учун гапирётганим йўқ. Сен, Хорчи, хор-туматлар ерига борасан. Ҳамма қаби-лалар бизга бўйсунди. Улар ҳам худди шундай қилсинлар.
- А-а, мен у ерга қўшин билан бораманми...
- Ҳа, юз кишини оласан.
- Атиги юз киши биланми? Хор-туматлар менга қизлар-ни бермайди, хон!
- Беришмаса, мен катта қўшин жўнатаман. Хор-тумат-ларга шундай деб айтасан.

IV

Икки тарафдан тик қоялар билан сиқиб қўйилган да-рада, қандағоч буталари орасида олтига тушовланган от ўтлаб юрибди. Қайнаб турган булоқ яқинида гулхан ёниб турибди. Унинг атрофида беш нафар жангчи новдаларга тикилган гўштни пишириб ўтиришибди. Сал нарида тўқим устида олтинчиси - гурхон Жамуха ётибди. Ҳар тарафда эгарлар, қуроллар сочилган. Тош устига эса янгигина сўйилган тоғ эчкисининг териси ёйиб қўйилган.

Пишаётган гўштининг ҳиди Жамуханинг димоғини қи-тиқлаб, оғзининг сувини қочирди, бўм-бўш қорнидан бўғзигача қурилларди. У осмонга қаради. Мовий осмонда яхшилаб ювилган жун сингари оппоқ, бўрсилдоқ булут-лар сузиб юрибди. Тоғ бургути қанотларини кенг ёйганча айлана кетидан айлана ясаб парвоз қилар, кун қиздирган қоялардан жимир-жимир қилиб ҳарорат кўтариларди. Қан-дағоч шохида илк япроқчалар кўкарган. Гўёки куп-куруқ

туз ўхшаган сочма қорлар ёғмаган, тараклаган совуқлари ваҳима солмаган ва осмонлари совуқдан ёрилгудай қиш бўлмагандай. Яна баҳор келиб, увишган баданларга офтоб хуш ёқар, она ер зумрад майсалари билан кўзларни қувонтирар, қалбларга янги умидлар соларди.

Жамуха Таян-хонга мазор бўлган Нагу тоғидан ўз нутуғига кетмоқчи эди. Лекин ундай қиладиган бўлса, Темучин ва унинг жангчилари олдида бошини эгиб таъзим қилиб ўтишига тўғри келарди. Шунинг учун Буюруқ томонга бурилди. Бошқа қабилаларнинг жангчиларига ўхшаб, ўзининг жўжиротлари ҳам орқада қолиб кетишди. Жамуха уларнинг олдида ишончини йўқотган эди. Буюруқнинг олдида у бор-йўғи икки юз жангчиси билан келди. Хиёнат қилиб, қочиб қолгани учун Кучулук уни қатл қилдирмоқчи бўлиб, ўрага ташлатди. Ўлтон билан Хучар унинг жонига оро кириб қутқариб олишди-да, камсонли кишилари билан қочишди. Найманлар ерларига боришди. Улар Темучин кетгач, найманлар бегона нўёнларга исён уюштиришади, деб ўйлашган эди. Бундан ҳеч иш чиқмади. Уларга фақатгина ёлғизлар ва кичик тўдаларгина қўшилишди. Юз-юз эллик-тача бўлишди. Темучиннинг нўёнлари уларга етиб олиб, сиқа бошлашди.

Тушкунликка тушган Ўлтон билан Хучар Жамухани боғлаб, Темучинга топширишни ва шу йўсин айбларини ювишни маслаҳат қилишди. Жамуха буни билиб қолиб, уларнинг ўзларини найзаларга илиб ташлади.

Шундан бери у кунини овлар билан ўтказиб, тоғларда дайдиб юрибди. Оч-наҳор, қорлар устида ётиб юришаркан, борган сари одамлари камайиб борарди. Улар ўз ўтовлари, ўз хотинлари ёнига кетишарди. Унинг ўзи ҳам, баъзи пайтларда ҳамма нарсани шарт ташлаб, Уржонанинг ёнида, наmatлар тўшалган иссиқ ўтовдаги юмшоқ ўринда бир кунгина бўлса ҳам ухлаш учун кетворгиси келарди. Чидаб, баҳорни кутарди.

Мана, баҳор ҳам келди. Унинг ёнида фақат бешта жангчиси қолди. Улар учун у энди гурхон ҳам эмас... Жангчилар пишган гўштларни новдадан чиқариб, шу заҳотиёқ ейи-

шарди. Лаблари, юзлари, даҳанларигача қорақуя, мой бўлиб кетган, анчадан бери кокил қилиб ўрилмаётган сочлари кўзларини ёпиб қўйган, шох-шаббалар тилиб ташлаган кийимларининг жулдури чиқиб кетган эди. Жангчилармиш... Бунақалар билан болаларни кўрқитиш мумкин.

Ўшт сўрашга ғурури йўл қўймасди. Лекин бурунга урилаётган пишган ғўштнинг ҳидига чидаб туриб ҳам бўлмасди. Бунақа одамлар билан нима ҳам қилиб бўларди. Қандай қилиб қабилаларнинг итоаткорлигини таъмин қилиб бўлсинки, ҳатто мана бунақанги исқирт, нотавон одамлар ҳам унга итоат этишни исташмаса?

У ўрнидан тури, қамчисини олиб, гутулининг йиртиқ кўнжига уриб қўйиб, гулханга яқинлашди.

– Ширин пишибдими?

– Ширин...

Ғарғаша қўллари билан қорайиб кетган ғўштни узиб олишаркан, улар Жамухага қараб ҳам қўйишмади.

– Ширинми? Зиравор қўшмайсизларми?

У шошмасдан, қулочини кенг очиб, жангчиларни қамчилай кетди. Ким думалаб, ким эмаклаб ҳар тарафга қочиб қолди. Ўзларига келиб олиб, ким қиличини суғуриб, ким найзасини ўқталиб, унга яқинлаша бошлашди. У нафрат билан уларнинг оёқлари остига тупурди-да, яна жойига ётиб, булутларга тикилди. Жангчилар бир нималарни узоқ пичирлашиб турдилар-да, кейин бирдан унинг устига ёпирилишди, оёқ-қўлларини боғлаб ташлашди. У қаршилиқ кўрсатмади. Ўтириб олиб, масхараомуз кулги аралаш деди:

– Ботирлар! Вой буларнинг ботирлигини-а!

– Биз сени Темучин хонга олиб борамиз. Бизни Ўлтон ва Хучарга ўхшаб ўлдиролмайсан.

– Ечиб юборларинг-да, жўналаринг!

– Э, йўқ! Биз сени Темучин хонга олиб борамиз.

Улар Жамухани эгарга боғлашди, пастга, сахрога тушишди. Урут ва манғитлар нутуғларига чиқишди. Шу ерда уни нўён Жарчининг қўлига топширишди. У Жамухани ечиб қўйишни ва жангчиларнинг ўзларини боғлашни буюрди.

Улар «нимага, нима учун», деб бақира бошлашди. Бирданига Жамуханинг бу нодон одамларга раҳми келиб кетди.

– Уларни қўйиб юбор, Жарчи. Хотин-болаларининг олдига кетаверишсин.

Қотма, бургутбурун Жарчи қовоғини солган қўйи тўнғиллади:

– Хонга олиб бораман ўзи билади...

Ўша куниёқ, хоннинг ўрдаси турган Ўнун дарёсининг, бошланишига қараб йўлга тушишди. Кунлар илиққина эди. Ям-яшил, юмшоқ майса, тарбағонларнинг секин хуштак чалишлари, тўрғайлар сайроғи, сокин ўтлаб юрган қўй подаларига қараб, Жамухага ўзига ҳеч нарса бўлмайдигандек туйиларди. Ҳеч нарса бўлмайди. Ҳамма ёқда яшариш, янгилашиш барқ уриб турганидан, ўлим ҳақидаги хаёллар кишини кўпам безовта қилмасди. Ўрдага яқинлашганлари сари отликлар тез-тез рўпара бўладиган бўлиб қолишди. У ҳақида эшитишгач, уларнинг ёнларида боришарди. Кўпчилиги андасининг нўёнлари эди. Гўёки йиртиқ кийимлар кийган, бош яланг Жамуха, ипакликларга бурканган бу одамларни Темучин хонга олиб кетаётгандек эди.

– Ҳамроҳларим жуда обрўлими!

– Улар сенинг ҳамроҳларинг эмас, – тўнғиллади Жарчи. – Темучин хон қурултой чақирган.

– Ҳа, а... Андамга яхши совға олиб кетаётган экансан-да!

Ўрдага кечқурун етиб келишди. Жамухани сотқин жангчилари билан бирга тор бир ўтовга қамаб қўйишди. Эрталаб қимиз билан қурут олиб келишди. У қорнини тўйғазиб олиб, хоннинг ҳузурига чақиришларини кутиб ўтирди. Лекин ҳеч ким келмади. Ўтов қоронғи, хом тери ва от абзалининг хиди келиб турарди. Жамуха ёпинчиқни кўтарди. Кўзларига ёрқин тонг қуёши нурлари урилди. Ташқари чиқиб тўхтади. У ўтов атрофида ўнлаб ёвқур қоровуллар турган бўлса керак, деб ўйлаганди. Аммо уларни биргина соқчи қўриқлаётган экан. Бу нимаси? Андам мени менсимаяптими ёки ҳеч қаерга қочиб кетолмайди, деб ишоняптими?

Яланғоч тепаликлар билан ўралган кенг, текис тепалик оппоқ ўтовлар, ранг-баранг чодирлар билан тўла эди.

Хоннинг улкан чодир алоҳида ажралиб турарди. Унинг атрофига байрамона кийиниб олган одамлар тўпланган. Темучин хоннинг тўққизта туғи – сулда¹лар мағрур кўкка талпиниб турарди. Ҳар тўрт тарафда иккитадан, ўртада эса бошқаларидан баландда асосий туғ турарди. Рангли тасмачалар билан ўралган нозик новда думалоқ, жез қалқонга боғланиб турар, унинг четларидан от ёлидан қилинган шокилалар осилиб турарди. Новданинг учи ҳам жездан ясалган, аланганинг икки тили билан қилич тасвири учбурчак шакл ясаганди. Жез офтоб нурида яраклар, туғ учидаги шокилалар шамолда тебраниб турарди...

Икки нафар бақувват кешиктан келиб, уни оломон турган жойга олиб келишди-да, қорачалар орасида тўхташди.

– Кўриб, эшитиб тур.

– Андам шундай буюрдими?

Буни сўраб ўтирмаса ҳам бўларди. Бу ерда ҳамма нарса хоннинг иродаси билан қилинади. Жамуха, ўз андангнинг буюклигини кўриб қўй ва ўзингнинг қанчалар тубан эканлигини ўйла.

Чодир олдида уч зина билан чиқиладиган супа бўлиб, унинг усти оппоқ наMAT билан қопланганди. Унинг орқасида саф-саф бўлиб минглик қўшинлар турарди. Жамуха уларнинг тўқсон бешта туғини санади. Тўқсон беш минг... Андасининг қўл остида мутлақо улкан куч, исталган душманни топтаб, ерга тиқиб ташлашга қодир куч тўпланган эди. Лекин бу куч унинг ўзини ҳам топтаб ташламасмикин?

Оломон ғимирлаб қолди, кешиктанларни Жамухага қапиштириб қўйиб, супага яқинроққа интилди. Чодирдан нўёнлар чиқиб келишарди. Темир шақилдоқларини жаранглатганча биринчи зинага шомон Теб-тангри кўтарилди, ўзининг кичкинагина афтини оломонга қаратиб, қўлларини икки ёнга кўтарди.

¹ Сулда – рух, руҳларнинг бири. Мўғулларнинг қадим ақидаларига кўра, таниқли одамнинг сулдаси, айни ўринда Темучиннинг, туғ – байроққа айланиши ва халқнинг ёки қўшиннинг ҳимоячи-дахоси бўлиши мумкин экан.

– Ҳаётбахш мангу осмон ва замин кучларига, бизни ҳимоя қилувчи руҳларга ҳамду санолар айтамиз! Бугун, мангу осмоннинг иродаси ҳамда ўтовларда яшовчи ҳамма халқларнинг розилиги билан буюк улусимизнинг тақдирини осмон марҳаматига сазовор бўлган Темучинга топшираемиз. Уни исёнкорларни жиловлаган, мағрур хон ва гурхонларни бўйсундирган Темучинни – дунё ҳукмдори, буюк хон, ҳукмронлиги ва қудрати чексиз – Чингизхон қилиб кўтарамиз.

Чодирдан Темучин чиқиб келди. Қимматбаҳо нақшлар тикилган қундуз телпак уқаси остидан шунчалик таниш, ҳеч кимникига ўхшамайдиган кўзлар хотиржам ва жиддий боқиб турарди. Унинг нигоҳи қисқа бир муддат ўзига, Жамухага қарагандай бўлди. Мингталиқ кўшинларнинг туғлари хонга қараб эгилди ва кучли бир овоз эгаси мақтов кўшиғи – мақтални куйлаб кетди. Бутун халқ тиз чўкди. Узун, қордай оппоқ халати белини маҳкам сиқиб турган кенг, олтин белбоғини ушлаб олган Темучин оғир, вазмин қадам билан, сал энгашганича супанинг энг юқорисига кўтарилди. Унинг ёнига Бўрта ўтирди, пастроққа укалари, онаси, ўғиллари, ундан ҳам пастки қаторга нўёнлари жойлашишди. Жамуха икки кешиктан орасида тиз чўкиб, бошини эгган ҳолда андасига нафратли қараб турарди. Ҳаммани гутули билан топтаб ташлади, очкўз қўллари билан ҳамма нарсани ўзига тортиб олди...

– Осмон менга куч берди, менинг наслимни мангуга юксалтирди...

Андаси Темучин – Чингизхоннинг овози унчалик баланд бўлмаса ҳам, жуда яхши эшитиларди. Аввалига Жамуха у нима деётганини англамай турди. Сўзлар гўё қурут ушоқлари сингари тўкилар, бир-бирига боғланмасди. Лекин сал ўтиб у ўзига келиб олди-ю, Чингизхон ўз тобеларига нималарни сингдирмоқчи бўлаётганини тушунди.

– Осмон менга сизларнинг устингизда ҳукмдорлик қилишимни буюрди. Мен барча ишларим учун фақат ва фақат унинг олдида жавоб бераман.

«Ўҳ-хў, қанақа юксакликка кўтарилиб олибди! – ўйлади Жамуха. – Йиқилиб кетмагин, тагин!» Буларнинг ҳаммаси нима учун айтилаётганини Жамуха тушунди: анда ўз мулки ва ҳукмини ҳеч ким билан бўлишмоқчи эмас. Лекин айнан мана шунинг ўзи уни ҳалокатга олиб бориши мумкин.

– Мен ўзимнинг буюк улусимни, қўшин сафлари сингари уч қисмга бўламан. Ўртасини садоқатли Ная бошқаради, ўнг қанотимни бошқаришни мен дўстим Бовурчига топшираман, чапини эса қўрқмас Мухалига. Ҳар бир қисм – туманларга, туман – мингликларга, мингталиклар – юзталикларга, юзталиклар – ўнталикларга бўлинади. Бовурчи, Мухали, Ная менинг фармонларимни бажаришади, туманбоши нўёнлар эса уларнинг буйруқларини бажаришади... Ҳеч кимга бу тартибни ўзгартиришга ижозат этилмайди.

«Яхши ўйлабсан, анда, яхши! Лекин сенинг фармонларингни бажаришдан бош тортса, дўстинг Бовурчини нима қиласан? А?» – Хаёлан заҳархандалик қиларди Жамуха. Худди унинг саволига жавоб бергандай, Темучин деди:

– Ёмғирлими, қорлими тунларда, хавф-хатар кунларида доимо менинг ёнимда кешиктанларим туришди. Улар менинг ҳаётим ва улус осойишталигини кўриқлашди, бу юксакликка мени улар олиб чиқишди. Бугун ҳам улусимнинг хавфсизлиги йўлида мен кешиктанларим сонини мингтага етказиш тўғрисида фармойиш бераман. Энг кучли, чаққон, қўрқмас одамларни менга ажратиб, уларга энг зўр отлар ва қуроллар беринг. Менинг энг оддий кешиктанимнинг даражаси қўшиндаги мингбошиникидан юқори бўлади. Агар мингбоши мағрурланиб, кешиктаним билан баҳслашадиган бўлса, шафқатсиз равишда калтакланади. Кешиктанларимга бошчилик қиладиган нўёнларим, уларни менинг ижозатимсиз жазолай олмайдилар. Ким бу тартибни унутиб, кешиктанимни мушт билан урса, ўзи мушт ейди, калтакласа – калтакланади. Кешиктанлар ҳар доим менинг ёнимда бўлишлари керак. Сафарга борсам, ёнимда, уйда қоладиган бўлсам ҳам, мен билан қолишади. Ўз авлодларимга васият қиламан: кешиктанларни асрасангиз, ўзингиз асраласиз...

«Мана шу қабилаларга кийгизилган темир сувлиқлар бўлади», алам билан хаёл қилди Жамуха.

– Аҳолининг тақсимланишини ёзиб боришни буюраман. Бу ёзувлар битилган қоғозларни мен тасдиқлайман. Ши-хи-Кутку тақдим этгандан сўнг улар китоб қилиб тикилади ва мангу даврларгача ўзгармас бўлиб қолади. Ҳеч қайси бир одам ўз ўнталигини тарк этиб, бошқа ўнталикка бирикиш-га ҳаққи йўқ. Юзталик ҳам, мингталик ҳам худди шундай. Ҳар ким ўзига буюрилган иш билан машғул бўлади, белги-ланган ерда яшайди. Қочоқни ҳам, уни қабул қилганни ҳам шафқатсиз равишда жазолаймиз.

«Бир вақтлар ўзинг бошқа ерлардан одамларни оғди-риб юардинг, энди бўлса биров бир қадам ҳам қўёлмайди... Баттар бўлларинг!» қасоскорона шодланиб ўйлади Жамуха.

– Ши-хи-Куткуни ҳақиқатнинг олий назоратчиси қилиб тайинлайман. Сен менинг кўзим ва қулоғим бўл, улусим-нинг ҳамма ерида ўғрилиқ ва ёлғоннинг илдизини қурит. Ким ўлимга лойиқ экан – қатл қилдир, кимнинг айби жазо-га тортса – жазолат.

Жамуханинг нафас олиши қийинлашди. Гўёки андаси унинг бошига ҳам жилов ташлаб, оғзига сувлиқ тикқан ва уни қаттиқ тортаётгандек бўлди.

Улуснинг мустаҳкамлиги ва тизими тўғрисидаги тар-тибларни санаб ўтгандан кейин, Чингизхон нўёнларни мукофотлаш ва инъомлар беришни бошлади. Бир умрлик эгалик қилиш учун мингликларни улашди, тўққиз мартага-ча номақбул иш қилса кечирилишини ваъда берди, дархон-ликка кўтарди.

Қурултойнинг давоми базмга уланди. Чингизхон ҳам-мани меҳмон қилди. Оддий одамларга егулик ва ичгулик тарқатилаётган ерга кешиктанлар Жамухани ҳам олиб бо-ришди. Лекин у зиёфатдан бош тортган эди, яна олиб бо-риб, ўтовга қамаб қўйишди.

Ярим тунда яна ўша кешиктанлар уни қўл-оёғи боғлиқ жангчилар билан бирга етаклаб кетишди-ю, аммо нима-гадир хон ҳузурига эмас, ўрамдан нарига қараб юришди. Сахро узра тўлин ой пастлаб қолган, майсалар кумуш рангга

кирган эди. Ўнг тарафдан сувнинг шалдираши ва қирғоққа шалоплаб урилиши эшитилди. Тол буталар қатори ортида гулхан алангаланди. Буталарга бир нечта эгарланган отлар боғланган эди. Гулхан олдида эса, шундоққина майса устида Чингизхон билан Бовурчи ўтиришарди. Нарироқда яна аллақандай одамлар туришарди. Ҳар қалай жангчилари бўлса керак.

– Ўтир, – деди Чингизхон, гўёки кечагина кўришган ва ўрталарида ҳеч қандай душманлик бўлмаган одами билан гаплашгандай. – Эшитяпсанми, Ўнун шовуллаяпти?.. Шу ерга яқин жойда биз сен билан анда тутинишган эдик.

– Ҳа, шу ерга яқин жойда бўлган эди...

– Мен сен билан шу ерда, Ўнун бўйида, бизнинг дўстлигимизнинг гувоҳи бўлган дарё бўйида гаплашмоқчи бўлдим.

Хон қўллари билан тиззаларини кучди. Аланга шуълаларида унинг оқ оралаган соқоли қизариб кўринар, кўзлари муз парчалари сингари ярақларди.

– Нимани ҳам гаплашардик, анда? Ҳаммаси анави ёқда қолиб кетган, – Жамуха қўлини дарё томонга силтади.

– Сени мана шу одамлар сотдими? – Хон боши билан боғлоғлиқ турган жангчиларга ишора қилди.

– Шулар. Лекин уларга тегма.

– Йўқ. Сотқинларга шафқат қилсанг, ўзингни сотишади. Ўлдилинг, уларни!

Кешиктанлар уларнинг овозларини чиқармай қилич ва найзаларга илиб ташлашди ва майсаларни қонга бўяб буталар орқасига судраб кетишди. Жамуха худди болалигида онасининг тиззаларига бош урганидек, ерга юзи билан бурканиб олиб, уйғонмас уйқуга ғарқ бўлиб кетгиси келди. Унинг қалби худди тешик мешга ўхшаб бўм-бўш эди. Ерда ҳеч нарса қолмабди на меҳр, на нафрат, на раҳм ва на кўрқув...

– Анда, агар лозим топсанг, мени қўйиб юбор. Уржонамнинг олдига кетаман...

– Йўқ, Жамуха. Сен улусимнинг душманисан. Мен қандай қилиб сени қўйиб юборишим мумкин? Лекин сен менинг

андамсан. Менинг ёнимда тур, аввалгидай биродарим ва дўстим бўл, аравамнинг иккинчи шотиси бўлгин, мен сени бутунлай кечираман.

Жамуха бошини чайқади.

– Сен ақлли одамсану, бемаъни гапларни гапиряпсан. Фақат тенг одамларгина дўст бўлишлари мумкин. Сенинг бошингда кундуз телпак, белингда олтин қайиш. Мен бош-яланг, жулдур халатимнинг белбоғи ҳам йўқ. Орқангда одам тўла улусинг, менинг ортимда эса ўтганларнинг сояси...

– Мен сенга қалпоқ ҳам, белбоғ ҳам бераман, номингни яна ҳурматли ва обрўли қиламан.

– Темучин, анда, мен камига кўнмайман, кўп берсанг ўзинг тинчингни йўқотасан. Гутулинг ичидаги ўткир тош бўлиб, халатинг ёқасида қўйтикан, тўшагингда зирапча бўлиб юраман – нима қиласан?

– Наҳотки, ўлгинг келаётган бўлса? – ҳайронлигини яшириб сўради Чингизхон.

– Наҳотки, одам ўзига хиёнат қилиб ҳам яшаши мумкин бўлса? Унинг устига одам мангу яшамайди-ку. Қачондир сен ҳам ўласан, анда.

Чингизхоннинг кўзлари хиралашиб, юз мушаклари тош қотиб қолиб, мўйловлари диккайиб кетди – Жамуха уни бу аҳволда ҳеч ҳам кўрмаган эди.

– Майли, мен ўлсам ҳам, улусим қолади. Сен, андам Жамуха, нима қолдириб кетяпсан?

– Одамларга васиятимни: ҳеч қандай куч олдида бош эг-манглар.

– Эгилмаган одам, синади, – Чингизхон ўрнидан турди.

Унга ва Бовурчига отларини келтиришди ва эгарга ўтириб олишга ёрдамлашиб юборишди. Чингизхон Жамухадан бир нарсани кутгандай, жиловини у ёқдан бу ёққа тортган, тўғрилаган бўлди. Лекин садо чиқмагач,

– Алвидо, – деди.

– Алвидо, анда. Агар қўлингдан келса, илтимосимни ба-жар: қонимни тўкмай ўлдиртир.

– Шундай бўлақолсин.

Отлар жойидан йўртиб қўзғалди. Туёқларнинг бўғиқ овози ойдин тун тинчини бузиб юбориб, сахро узра парвозда учиб кетди. Ўнун сокингина шилдирайди. Олов ўчиб борар, кул орасидан аргалнинг тафти кўтарилиб туради. Жамуха эрталабгача сабр қилинса, яна бир бор мовий осмонга, яшил майсаларга тўйиб боқсам, деб ўйлади. Лекин буни сўрашга кеч бўлган эди. От туёқлари овози эшитилмай қолган, кешиктанлар эса унга қараб келишарди...

V

Танғит пойтахти момақалди роқли тун арафасида эди. Қаерлардадир чақмоқ бошланган, осмоннинг кўзга кўринмас ерлари ёришиб-ёришиб қоларди. Тор кўчалар қоронғи, жим-жит ва диққинафас эди. Уйларнинг қалин деворлари ортида савдогарлар, ҳунармандлар, сартарошлару ибодатхона хизматчилари, китоб кўчирувчи мирзалар ва рассомлар ухлаб ётишарди. Аммо император саройида ҳеч ким ухлამасди. Ёруғ ойналарда шарпалар кўриниб қолар, соқчилар йўқламалари хавотирли, зулмат кўчаларда отлиқлар учиб қолишарди.

Императорнинг амакиваччаси княз Ан-цюан саройида ҳам ҳамма бедор эди. Аммо бу ердаги соқчилар йўқлама қилишмас, қоғоз деразалар ним қоронғи, отлиқлар ҳам пиёдалар ҳам дарвозалардан жимгина чиқиб кетишар ва дарвозалар дарҳол ёпиларди. Худди ўшандай одамлар жимгина қайтишар ва белгиланган тақиллатиш бўйича дарвозалар уларга очиларди. Ан-цюан ички хоналарда эди. Пастакки на хонтахта устида жез шамдонларда шамлар ёниб турар, очиқ китоблар ётарди. Ан-цюан китоб варақлар, аммо унинг кўзи белгилар устидан бемақсад сирпаниб ўтарди: унинг хаёллари китоблардан ҳам, ўзи ўтирган саройдан ҳам узоқларда эди.

Мўғулларнинг туйқус ҳужумлари танғитлар давлатини эсанкиратиб қўйди. Танғитлар ҳазар қилишадиган тубан, ювуқсиз кўчманчилар сахро бўронидай Си Ся ҳудудларига ёпирилиб кириб, Лоса шаҳри ва Лицзли қалъасини эгал-

лаб олдилар, Гачжоу ва Шачжоу музофотларини шипшийдам қилиб, битта ҳам талафот бермай кетишибди. Шаҳар ва қишлоқларни норозилик овозалари босиб кетди. Халқ ҳарбийларни, ҳарбийлар амалдорларни айбларди. Бунинг устига яна қўрқинчли бир хабар тарқалди: Сячжоу шаҳрида чўчка икки бошли «лин» деган бир махлуқ туғибди. Фолбинлару башоратчиларнинг қатъий таъкидлашларига кўра, «давлатда иккита ҳукмдор бўлармиш».

Булардан ташвишга тушган император Чун-ю давлатга тинчлик ва бахт беришини сўраб, тиз чўкиб яратганга илтижо қила бошлади, жиноятчиларни афв қилди, пойтахт номини ўзгартириб, Чжунсин – Тикланиш деб атади. Шу пайтгача ҳеч ким эшитмаган Темучиннинг ақл бовар қилмас даражада кучайиб кетаётгани ҳақида янги-янги хабарлар кела бошлади. Бор маърифатли одамлар катта ўлжаларни осонгина қўлга киритган душман яна қайтиб келади, деб ҳисоблашарди. Император саҳрога қўшин жўнатди. Лекин уруш учун ноқулай вақт танланган эди. Жазирама иссиқ ва сувсизлик жуда кўплаб одамлар ва отларнинг нобуд бўлишига олиб келди. Қўшин битта ҳам қўчманчини қўлга туширолмасдан ортига қайтди. Энди ҳарбийлар ҳам, амалдорлар ҳам айбни императорга тўнкай бошлашди.

Чун-юни илк ҳукмдорлик кунлариданоқ ёмон кўриб қолган Ан-цюан кўрдик: унинг даври келди! Ўзига содиқ одамлар орқали у ҳар ерда императорга норозиликларни кучайтирди. Тарафдорларининг сони орта бошлади ва шу бугун ҳаммаси ҳал бўлиши керак. Кучли одамлар Чун-юни императорлик тожи ва тахтидан воз кечишга кўндиришлари ва унинг ўрнига Ан-цюанни ўтқазишлари керак.

Император саройида нималар бўлаётганини у биларди. Унинг олдида хушхабарлар билан чопарлар келиб туришарди. Ҳозирча иш нима билан якун топишини айтиш қийин: Чун-ю қайсарлик қилиб турар, хиёнатчиларнинг ҳаммасини қатл қилдириш билан дағдаға қилар ва пинҳона равишда қўшинларни чақиртириб келиш учун музофотларга чопарлар жўнатарди. Аммо шаҳарнинг барча олтита

дарвозасида Ан-цуюннинг одамлари турган бўлиб, ҳамма чопарларни тутиб олишди. Бу гапдан хабар топган императорнинг руҳи туша бошлади...

Эшик ортида қадам товушлари ва баланд овозда гапирган одамлар шовқини эшитилди. Ан-цуюннинг китоб сиқиб турган қўллари кучаниб, китоб варағи тириллаб йиртилди. Бу қандайдир бир якундан дарак. У ё император, ёки хиёнатчи. Икки табақали эшиклар ланг очилди. Биринчи бўлиб княз Цзун-сян кирди, унинг кетидан ўн чоғлик амалдорлар. Ҳаммалари уч бора таъзим қилишди. Ан-цуюн китобни суриб қўйиб, гавдасини кўтарди.

– Соғлиғи ёмонлашгани учун буюк император тахтдан воз кечишга қарор қилди. Унинг болалари ёш, замон долғали, донолар кенгашиб, ҳокимиятни қаттиққўл одамга топширишга қарор қилишди. Биз сенга мурожаат қиламиз, нурафшон княз Ан-цуюн...

Цзун-сян Ан-цуюн тарафдорларидан эмасди. Аниқроғи, у ҳеч кимнинг тарафида эмасди. Бу қирқ ёшлардан ошган княз ўзининг илмлилиги, кўп вақтини қоронғи кутубхоналарда ўтказиши билан танилган эди. Шунинг учун ҳам унинг юзи қонсиз, кўзлари эса доимо кўрларникига ўхшаб қисилиб турарди.

– Ҳокимиятни сенга топшира туриб, биз умид қиламизки, сен буюк Сяни бундан ҳам мустаҳкамлайсан, боболар шон-шавкатларини юксалтирасан. Сен мана бу ишларни...

Ан-цуюннинг оғзи икки четидан пастга қараб осилиб тушди, пастки лаби манманлик билан буралди. У Цзун-сянсиз ҳам нима қилишини яхши билади. Биринчи бўлиб у Чун-юга жонбозлик билан хизмат қилганларни қувади, собиқ императорнинг ўзини эса, аввалига пойтахтдан узоқроққа, чекка қишлоқларга жўнатади, кейин...

Цзун-сяннинг гапини эшитиб ўтирмасдан Ан-цуюн ўрнидан турди.

– Мен император саройига кетдим.

– Лекин ҳали у ерда Чун-ю бор, – қаршилиқ қилди Цзун-сян ўпкалаб.

– Бўлмаса йўқолсин!

Цзун-сян бир қадам орқага ташлаб, бўшашибгина қўли билан даҳанини силади.

– Менинг ўз китобларим билан машғул бўлишимга ижозат этиб, давлат ишларидан озод қилсанг.

– Хоҳлаган ишингни қилавер.

Цзун-сян қўлларини шалвиратганича чиқиб кетди.

Узун калтаклар учига боғланган машғалалар кўчаларни ёритиб юборган эди. Отларнинг дупури, одамлар шовқини, қуролларнинг жаранги одамларни уйкудан уйғотди. Улар қўрқув ва тушунмовчилик билан ўз уйларида мўралашарди. Шаҳар осмонида эса чақмоқлар нури лопиллар, гумбур-гумбурлар борган сари кучайиб, момақалдирок яқинлашарди.

Ан-цюан қаршиликсиз император саройини эгаллади.

Собиқ император, амакиваччаси Чун-ю қувғинга жўнатилди. Бир неча ой ўтиб, у тўсатдан ўлиб қолди. Лекин бу воқеа эътиборсиз қолиб кетди. Янги амалдорлар шиддат билан кўтарилишар ва шундай шиддат билан пастга қулашарди. Ақл ва меҳнатлари билан ҳурмат ва эътибор топган ҳарбийлар ўз лавозимларидан маҳрум бўлишарди. Уларнинг ўринларига ҳеч ким танимаган ёшлар тайинланарди. Бироқ улар ҳам ўз ўринларида узоқ туриб қололмасдилар.

Саройларга ҳам, сопол томлар остидаги уйчаларга ҳам журъатсизлик, ишончсизлик ва иккиланишлар кириб ўрнашди.

IV

Қурултойдан кейин Чингизхон ўз нутуғларини тарқатмади. Аммо жангчиларига ҳам тинчлик бермади. Субутой-баҳодирни Буюруқнинг устига жўнатди. У найман хонининг укасини Буюк тоғлар ёнбағрида, Сужа сойи яқинида сиқувга олди. Буюруқ ўлдирилди-ю, аммо Кучулук бу сафар ҳам қолган-қутган жангчилари билан қочиб кетишга муваффақ бўлди. Жаба миркитлар устига юрди. Тиниб-тинчимас ва чарчаш билмас Тўхта-Беки ҳам Буюруқнинг кунига тушди – камон ўқидан ўлдирилди. Шундан сўнг унинг қў-

шинлари қоча бошлашди. Тўхта-Бекининг болалари уни на дафн қилишолди, на ўзлари билан олиб кетолдилар. Шундан сўнг оталарининг калласини узиб олиб, ўзлари билан олишди-да, қочиб бораётган қўшин ортидан эргашишди. Жаба уларни отлар ҳолдан тойгунча таъқиб қилиб борди.

Хорчининг ишлари анча мушкул эди. Хор-туматлар қочоқларни қайтаришмабди, қизларни ҳам беришмабди, Хорчининг ўзини ҳам, жангчиларини ҳам тутиб олишибди. Фақатгина икки нафар навкаргина қочиб қолибди. Улар хонга келтирган хабарларига кўра, эри ўлгандан кейин, баҳодир аёл Бўтахой-бақалоқ қабила бошлиғи бўлибди, унинг ўнг қўли эса, ўша, қачонлардир шу ердан қочиб кетган Чиледу экан... Хор-туматлар устига у нўён Борохулни жўнатди. Баджаҳл ва қайтмас жангчи бўлган бу нўён уларга кўрсатиб қўяди.

Улусининг ўнг қанотига қирғизлар, ойротлар ва турли хил ўрмон қабилалари туташган эди. Улар тарафдан ҳеч бир хатар йўқ. Аммо бугун йўқ бўлган нарсга эртага бўлиши мумкин. У бир туман қўшинни тартибга келтириб, унга Жўжини бош қилди-да, бор, ўғлим, бахтингни синаб кўр, дея сафарга жўнатди.

Жўжигга қўшин тўплаш ва уни улус чегараларигача кузатиб қўйиш Жалмага буюрилган эди. У ҳаммасини айтилгандай бажариб, холис суҳбатлашиш учун ижозат сўради. Жалма хон ҳузурида бошини эгиб ўтираркан, бароқ қошлари кўзларини тамом ёпиб қўйган эди. Бошланажак суҳбат кўнгилсиз бўлишини хон тушунди ва ҳали гап нимада эканини билмай туриб, Жалмага нисбатан ғижиниб қўйди.

– Хон, ўтган йилларда биз отдан тушмай, қиличимизни кўлдан қўймай келдик. – Жалма секин, гўёки фикрини жамлаётгандай, салмоқлаб гапирарди. – Энди бу буюк саҳро бошидан охиригача сеники. Аввалги даврлардагидай қаршилик ва зиддиятлар йўқ. Тўғри айтяпманми, хон?

– Шундай, хўш, – Жалма гапни қаёққа бураётганини фаҳмлаб, Чингизхон қисқагина қилиб тасдиқлаб қўйди. – Агар сенинг отанг биз билан бўлганида эди, бу ишлардан қувонган бўларди.

– Билмадим... Ер ҳалок бўлганларнинг суякларига тўлиб кетган. Ўрамларда одам кам, чорваларимиз ҳам кам, подачилар итоат юкидан чарчаган. Жанговар отларнинг жиловини тортиш вақти бўлмадимикин, хон?

– Агар сен чарчаган бўлсанг, дам олақол.

Жалма бошини кўтариб, хонга гўёки танимаётгандай қаради-да, паст овозда деди:

– Сен мени тушунишни истамаяпсан ва бундан менинг юрагим оғрияпти. Менга эмас, сенинг улусингга тинчлик керак. Одамларинг чорвасини кўпайтирсин, янги ўтовлар учун наmatлар ясасин, ўғилларини уйлантириб, қизларини эрга берсин. Бировларнинг ерларида изғиб, отларимиз туёқларини қиртишлатиб нима қиламиз? Ўзимизнинг ерларимиз ҳам кенг, майсалару паррандаларга тўлиб ётибди-ку. Ахир навкарларимиз мана шу тинч, осуда ҳаётни деб қурбон бўлишмадими?

Жалманинг гапидан ғижиниши ортса ҳам, ғазабини босиб, Чингизхон деярли мулойим гапира бошлади:

– Ўзинг мени тушунишни истамаяпсан. Тинчлик хоҳлаб қолдингми? Ўзингга маълум-ку: фақат тез оқадиган сувларгина тиниқ ва тоза бўлади. Турғун сувда эса моғор бола-лайди. – Жалманинг юзидан билиниб турибди – нўён унинг фикрига қўшилмаяпти. Энди у ўзининг ғазабини яшириб ўтирмай, мана бу сўзлар билан тугатди:

– Ўз хонингдан ақллироқ бўлишга уринма. Бошқа бунақа гапларни гапирма. Бор.

Жалма ўрнидан туриб, хонга қарамай эшик олдигача борди. Ўша ерда тўхтади.

– Ўйлаб кўр, хон.

Хон унга жавоб бермади. Жалма шошилмай чиқиб кетди.

Хон ўрнидан туриб, букчайганча чодир ичида юра бошлади. «Ўйлаб кўр» – дейди Жалма. «Тўхтат» – дейди онам. «Бизларга шафқат қил», дейишади унсизгина урушлардан чарчаган жангчилар. Катта-катта инъомлар олиб, юзбоши, мингбоши бўлиб олган нўёнлар ўз ерларида ўтириб қолишди, оғирлашиб, жанг қилишга хушлари йўқ бўлиб қолди. Тақдирнинг ўзгаришлари, қўлларида бор бўлган нарсалар-

дан айрилиб қолишдан қўрқишади. Уларни қимирлатиб турмасанг – тўқлик ва тинчликни ким олиб келгани, ким куллар ва чўпонлар берганини эсларидан чиқариб қўйишади, олдингиларга ўхшаб, бир-бирларининг орасида ўзларини баланд оладиган бўлиб қолишади. Ўйлаб кўр, тўхта... Э, йўқ! Сувсиз саҳрони кесиб ўтмоқчи бўлсанг – отингни тўхтатма. Жангларда, ҳаракатда экан, қўшин уники бўлади. Овул, ўрамларга бўлиниб ётса – бегонаники. Онам айтувди: «Энди ҳар бир эркак ҳарбий» деб. Шундай бўлиши ҳам керак. Ҳамма жангчи. Жангчининг жойи сафда, жангда бўлади, хотинининг биқинида эмас.

У биларди: улусда ҳамма ҳам Жалмадака ўйламайди. Танғитлар еридан олиб келинган ўлжа кўпларнинг ҳасадини кўзгаб юборди. Қимматбаҳо кийимлар, чиройли қизлар ва учқур отлар умидида улар ўйлаб ҳам ўтирмай, дунёнинг нариги бурчига боришга ҳам тайёрлар. Ўрамлардаги ҳаёт энди уларга зерикарли, оддий, жирканч туйилиб қолган. Лекин талон қилиб бўлинган миркитлар, Буюруқ жангчиларининг кетидан бориб, қуруқ қайтишяпти. Уларнинг ҳам фиғонлари фалак.

Шу куннинг ўзида хон чодирда Хасар билан ҳам суҳбат бўлиб ўтди. Укаси илгарилари ҳам ақли билан, яхши ишлари билан мақтанолмасди. Нагу тоғидаги жангдан сўнг эса янаям сабрсиз, тили заҳар, ўзига ёқмаганларга бақирадиган бўлиб қолган эди. Чингизхонга етказишларича, Таян-хоннинг мағлубиятини фақат ўзининг ғалабаси деб ҳисоблаб, шону шарафлардан нари қилиб қўйишгани алам қилиб юрганмиш. Айтишларича, у бундан ҳам баттар гапларни айтиб юрганмиш. Гўёки унга қолса, қилич билан мислсиз бойликларни қўлга киритган бўларкан, навкарларининг ҳар биттаси олтин товоқларда овқатланиб, ипаклик халатлар кийиб, оёқларини кумуш узангиларга тираб юришармиш. Хон бу гапларга ишонмади. Миш-мишларга қулоқ солиб юриш, ҳукмдорларнинг эмас, хотинларнинг иши, деб қаради. Укаси билан ўзи гаплашмоқчи бўлди-ю, лекин ҳечам бунинг имкони бўлмай юрувди. Ҳозир эса, чақиртирмаса ҳам укасининг ўзи келиб турибди. У хонга қуллуқ қилмаёқ сўради:

– Мен бир умр тарбағон овлаб юравераманми?

Бурун катакларини каттайтириб олган, қирғийсифат кўзларидан олов сачрайди – ичи тўла ғазаб, нафас олишга ҳам қийналарди.

– Тарбағон овидан уялсанг, жайронлар, ёки чўл паррандаларини отақол.

– Ҳа, ҳа, шу қолди, мен қилмаган. Жангчиларни урушга мен эмас, бошқалар етаклайди. Ҳаттоки, қилич ушлашни билмайди ўшалар.

– Сен менинг Жўжимни айтяпсанми? – тикка сўради Чингизхон.

– Жўжини ҳам... – яшириб ўтирмади укаси.

– Хасар, ёшларни ҳам жангга ўргатиб бориш керак. Уясидан чиқмаган қушнинг парвози баланд ёки паст бўлади, деб айтиб бўлмайди. Шунақа... Сен эса менинг ишларимга аралашма. Мен сенинг умрбод, бўлинмас мулкинг қилиб тўрт мингта ўтов бердим. Бошқа ҳеч қайси укаларинг бунча кўп нарсга олмади. Яна нима керак?

– Умрбод, бўлинмас мулк! Бу гапда холос. Мен сенинг фармойишларингни бажаришга ҳам улгуролмаяпман-у – юзтасини у ёққа юбор, икки юзтасини бу ёққа бер. Илгарилари мен сенинг қўларингни санаб юрардим, ҳозир жангчиларингнинг ҳисобини оляпман.

– Сен рашкчи эр ёш хотинини ёнида эргаштириб юрганидек, жангчиларингни ҳам ўзинг билан бирга бўлишларини хоҳлайсанми?

– Мен ўзим уларни сафарларга олиб боришни истайман! – бақирди Хасар.

Хон борган сари укаси ҳақидаги миш-мишлар рост эканлигига ишониб борарди. Ғурурланиб кетиб, осмонга чиқиб олган, оёғи тагидаги ерни ҳам сезмай қолибди.

– Айтишларича, сен ҳар бир навкарингга ипаклик халат кийгаза олармишсан – шундайми?

– Ҳар қалай мен қўшинимни ўрмон қабилалари устига олиб бормаган бўлардим. Сенинг Жўжинг нималарни қўлга киритарди – эчки терисидан пўстини учи суякдан қилинган ўқларними!

Худди Жалма сингари у укасини ҳам чодирдан чиқариб юборди. Яна букчайиб олганича, бошини жаҳл билан эганича, чодир наматыни қадамлай бошлади. Ичида алам қайнарди. Жалма, кўркаламушга ўхшаб – кўр, Хасар – чит-такка ўхшаган ликилдоқ. Чингизхон қандай ишларни режалаштиргани, дилида қанақанги ғояларни пишитиб юргани унисининг ҳам, бунисининг ҳам тушига кирмайди, ҳатто. Келажакда амалга оширмақчи бўлган режаларига ҳалал бермаслиги учун ҳам, у бугун отлари туёқларини қиртишлаб, енгилган рақибларни батамом таслим қилиш учун жангчилар жўнатиши керак, қашшоқ ўрмон аҳлини тобеликка мажбурлаши зарур. Бугун жангчиларию уларнинг оилалари ҳам ярим оч, ярим яланғоч кун кечиришяпти. Лекин вақт келади, қўшин ўзини ҳам, улусни ҳам боқиб олади. Бунинг учун вақт керак! Вақт!

Лекин унинг вақти йўқ эди. Яқинларининг илгариги ҳам-фикрлиликлари йўқолиб кетяпти. Мунозараю мубоҳасалар авваллари пинҳона, яширин бўлган бўлса, энди бот-бот ошкора айтилар, ловуллаб, ўт олиб, нафрат ва душманлик уйғотарди. Чингизхон ҳар икки тарафни ҳам тинчлантирар ва улардан баландроқда туришга ҳаракат қиларди. Аммо булардан бир тайинлик иш чиқмай, борган сари атрофида унинг сўзига қулоқ тутадиганлар камайиб бораётганини сезиб қолди. Нўёнлар ҳақиқат излаб кўпроқ Жалма ёки Хасарнинг олдига борадиган бўлишди. Улар бўлса, ҳар бири ўз хоҳишича, ўзларига яқинларнинг ёнини олишар, уларга ўз фикрларини уқтириб, хонни уларнинг йўлларига юришга кўндиришда яқдил бўлишга чақиришарди. Шу пайтда шомон ўзини кўрсатиб қўйди. У Жалма тарафига ўтиб олди. Чингизхон бундан ҳайрон бўлмади. Жангу жадал, урушлар пайтида шомон ҳеч ким эмас. Тинчлик пайтларида унинг сўзи хотинларни ҳам, жасур жангчиларни ҳам, қуллару нўёнларни ҳам титратишга қодир эди.

Қайсар ва кўрқмас Жалма билан маккор шомоннинг тил бириктириши яхшиликка олиб келмаслиги аниқ. Хон Жалмани ўрдадан чет жойларга, узоқ ўрамга жўнатди – дам олиб яшаб кўр, зарур бўлганингда чақиртираман. Бун

«акам менинг тарафдорларимни қўллаяпти» деб тушунган Хасар баттар манмансираб, уятсизларча ўзини ҳаммадан баланд оладиган бўлиб олди. Бир гал у одамларнинг олдида шомонни сассиқ каламуш, деб атаб уришиб ташлади. Шомон ҳам ҳамманинг олдида уни ҳассаси билан калтаклабди. Хасар бир зарб билан шомоннинг калласини мажақлаб ташлаш қўлидан келарди-ю – мумкин эмас-да; ким шомонга қўл кўтарса осмоннинг ғазабига дучор бўлади.

Шармандаси чиққан, ҳақоратланган Хасар шикоят қилиб, акасининг ёнига келди.

– Ажаб бўпти! – деди унга хон. – Бурнингни осмон қилсанг, дўнгалакка қоқиласан, деб айтишган.

Улус ичидаги нотинчлик тугамас, хон ўзини қўярга жой тополмасди. Неча марталаб довулларни чалдириб, ҳамма жангчиларни кўтаришни, дуч келган душман устига юриш қилмоқчи бўлар, нима қилиб бўлса ҳам, ҳақоратлару сўкишлар от туёқлари дупури ва қиличлар жаранги остида қолиб кетса, нўёнлару навкарларнинг ғазаблари қирғинларда барҳам топса, деб ўйларди. Лекин ҳар сафар ҳам жаҳлини босарди.

То янги бир миш-миш қулоғига етиб келгунича шундай давом этиб турди. Нима эмиш: ака-укалар улусни галма-гал бошқаришармиш. Шомонни чақириб келишларини буюрди. Хон уни гапга тортиб, миш-мишлардан хабардорми, йўқлигини билиб олмоқчи бўлди.

– Бу миш-миш эмас, – деди Теб-тангри. – Менга кўринди.

– Ёлғон айтасан! – Хон ўтирган еридан туриб кетиб, шомоннинг ёқасидан олди-да, ўзига томон силтади. – Ёлғон айтасан! Мен сенга ишонмайман!

Шомон тим-қора кўзларини юммасдан унга қараб турарди. Ана шу қарашнинг ўзиданоқ, ўз-ўзидан хоннинг қўллари бўшашди. Шомон халати ёқаларини тўғрилаб қўйди.

– Умрини саҳродаги қудуқ олдида ўтказган одам, ер юзида тўлиб оқадиган дарёлар борлигига ишонмайди. Нима бўпти? Ишонасанми, ишонмайсанми, дарё оқаверади, қирғоқларни юваверади... Эҳтиёт бўл, хон, менга келган башоратга кўра, улусни дўсти кўп одам бошқаради.

Бир ўзи қолгач, хон анча вақт ўтов ичида тиним билмай, оёқ остидаги ўтириладиган наमतларни, калта оёқ хонтахталарни тепкилаб юрди. Ҳамма нарсани улоқтирди, тўқди, лекин ичидаги алами чиқиб кетмади. Кўкрагини босиб, юрагини сиқа бошлади. Сўкинишлари, узук-юлуқ фикрлари орасида ваҳимага солувчи бир хаёл ҳам бор эди: агар Хасар ўз атрофига бой ўлжалар берувчи урушларни хоҳлаётган нўёнларни, жасур, қўрқмас одамларни тўплаб олса, улар бирлашиб...

Ўзи билан юзта кешиктанни олди-да, Хасарнинг ўрамига қараб от сурди. Ўймакор эшикли каттакон оқ ўтов олдиди учи жездан ишланган оқ туғ ўрнатилган эди. Худди хонникидай. Тагидаги локлаб нақшланган ёғоч доирача – ҳукмдорлик рамзи ўрнатилган эди. Темир совутлар кийган икки соқчи қизил бандли найзалар ушлаб туришарди.

Чингизхон шиддат билан эшикни очди. Ўтов хоймори¹ да ярим доира бўлиб ўн чоғли одам ўтирарди. Уларнинг рўпарасида, ипак астарли наमत ўриндиқлардан уйилган баланд жойда, шоҳи халат, қундуз телпак кийган Хасар қўлида коса ушлаб турарди. Хон индамай, бор кучини оёғига тўплаб, ҳамма нўёнларни тепиб турғазди, кешиктанларига бақирди:

– Ҳар бирига йигирма таёқдан! Шихи-Қутқунинг олдига сўроққа олиб борилсин!

Хасар ҳамон қўлида косасини ушлаганча, акасига хўмрайиб қараб турарди. Чингизхон уни наमत ўриндиқлар устидан пастга тортиб тушириб, ўзига тўғрилади-да, юзига ариллади:

– Қалпоғинг билан белбоғингни еч!

Хасарнинг катталашиб кетган бурун катаклари титради. Бошини бир силтаб, қалпоғини ечди.

– Ма! – Белбоғининг олтин илгичини юлиб олди – кучли бармоқлар остида синиб кетди. – Ма! – белбоғ қалпоқ устига тушди.

– Нимага одамларни тўплаб ўтирибсан, жавоб бер! Нимани ўйладинг, гапир! Ким сени ниқталаяпти, айт! – Калтагина қилиб, қулочкашламасдан укасининг юзига урди.

¹ Хоймор ўтовнинг тўри.

Хасар тишларини ғижирлатиб бақирди:

– Ҳайвон!

– Ўлдираман, ўчир!

– Ўлдир, Сача-бекидай ўлдириб юбор, қўрқмайман!

– Жим бўл!

– Ўз қонингни тўкиб ўрганиб қолгансан. Укаларингнинг қонини хоҳлаб қолдингми? Ўлдир, лаънати! Қўрқмайман! Қўрқмайман! Сенинг ўзинг мендан қўрқасан. Сен қўрқоқсан! Айёр, ҳийлакор қўрқоқ!

– Жим бўл!

– Ўзинг жим бўл! Сени хон ўрнига биз ўтқазганмиз. Биз! Сен бўлса, тухум босган ўрдакдай ўтириб олдинг. Қимирлашга қўрқасан. Бошқаларга ҳам йўл бермайсан. Сен қўрқоқ ва қизғанчиқсан!

Хасар қанчалик баландласа, хон шунчалик тинчланар, аммо бу тинчлиги тоғу тошдай оғир, ваҳимали эди. Ҳозир бир нарса юз бериши керак эди, бир нарсаки, даҳшатли, тўғрилаб бўлмайдиган ва қайтариб бўлмас. Хасар бўлса бутунлай қутуриб кетди. Деворга осийлиқ аслаҳаларини юлиб олиб, қалпоқ устига отди, гутуллари ечиб уни ҳам ўша ерга улоқтирди, эғнидаги халатини ечиб отди.

– Ол, ўтовингга олиб кет! Сенга бизнинг нарсаларимиз керак, ол! Укаларингни ўлдирсанг – ҳаммаси ўзингга қолади! – Белигача яланғоч, оёқ яланг Хасар хоннинг олдида турарди – териси остида мушаклари ўйнаб кетган. – Чақир, кешиктанларингни, бўри галангни, бурдалаб ташлашсин!

Эшик ёпинчиғи шалопади. Чингизхон ижозатсиз кириб келган ҳар қандай одамни ғазабнок ҳайқирғи билан йиқитишга тайёр бўлиб, ўгирилиб қаради-ю, беихтиёр тисарилди. Ўтовга шошилиб онаси кириб келди. У эшик кесақисига бошини уриб олди, пастаккина бевача қалпоғи ерга тушиб, оқарган сочлари елкаларига тушиб кетди. Қўллари осмонга кўтариб, оғриқли бир нола билан хитоб қилди:

– О, менинг болаларим! О, ғамларим бисёр, дардим адоғсиз! Одамлардан ҳам уялмайсиз, осмондан ҳам қўрқмайсизлар! – Унинг ғазабнок ва аламли нигоҳи Чингизхонда тўхтади. – Сизлар ақлдан озгансизлар!

Хон қовоғини солганича индамай турарди. У онасига хабар берган одамнинг кимлигини билиш учун шу тобда ҳеч нарсасини аямасди. Хасар ҳам жим эди. Она ўғиллари олдида чўкка тушиб, итоатсиз қўллари билан халати ёқасини йиртди, шалвираган кўкракларини яланғочлади.

– Ҳаммаларингни мана шу кўкрагим билан катта қилганман. Бошларинг устида тунлари ухламаганман. Ёмғирлар ёққанда сочларим билан пана қилганман, совуқларда таним билан иситганман. Мен кимларнинг қорнини тўйғазиб, оёққа қўйибман-а? Биродаркушликка қодир бўлган ичи қораларни! Шу кўкракларим билан онасининг гўштини ейдиганларни улғайтирибман. О, осмон, ҳамма оналарни менинг кунимни кўришдан асрагин.

Юзларидан кўз ёшлари оқарди. Хон унинг устида салобат билан турарди. Ичидаги оғир юк кетмас, ғазабга тўлган юрагида афсус йўқ эди. Кўз қири билан Хасарнинг чаккасини, қозондай қоп-қора бўйни, чўл лоласидай қип-қизил қулоқларини кўриб турар ва борган сари унга бўлган нафрати ортиб борарди. Онаси уларнинг иккови ҳақида гапираётган бўлса ҳам, унинг гапи фақат ўзига қаратилган эди. Юз бериши мумкин бўлган даҳшатли нарса онаси томонидан суриб ташланган бўлса ҳам, лекин Чингизхон уни худди бошидан ўтказгандай ва ҳеч қачон эсидан чиқармайдигандай эди. Бир нима дейиш керак эди ва у ўзига нотаниш бўлган овозда деди:

– Хасарнинг мияси эски наматга ўхшаб чангга тўлиб ётибди. Лекин мен унга тегмайман.

Ҳеч ким билан хайрлашмай ўрамдан чиқиб кетди. Отининг ёлига тикилганча учириб борарди. Хасарнинг ғазабнок бақириқлари, онасининг таънали гаплари қулоқларида жаранглаб турарди. Улар мени айблашяпти... Ҳа, у қариндошларини қатл қилдирган, дўстларини ҳалок қилган. Бошқача бўлиши мумкинмиди? Мўмин қўйдек юраверганида аллақачон ўзини еб қўйишарди-ку. Хасар ҳам қўлига чинни коса ушлаб, наматлар устида ялпайиб ўтирмаган, аллакимларнинг қўйларини боқиб юрган бўларди. Укаларим,

онамнинг қўлларида бўлган бор нарсалар мен туфайли келган. Яна улар мени айблашяпти!

Унинг қалбига алам ўрнашган ва шу тобда бу унга хуш ёқарди.

Ўрдасига келиб суриштириб билди: онасини нўён Жабка огоҳлантирган экан. Нўённинг узун тилини кесиб ташлашни буюрди. Аммо буйруқ ижро этилмай қолди. Хуфёна рақиблари Жабкани Баргужин-Токумага қочириб юборишди.

Онасига ваъда қилганидек, Хасарга тегмади-ю, аммо унинг мулкани тўрт мингтадан бир минг тўрт юзтага қисқартириб ташлади. Унга онасининг қаттиқ жаҳли чиққани ва касал бўлиб ётиб қолгани хабарини етказишди. Ўйлун уни чақиртирмади. У ҳам мағрурлиги тутиб онасининг олдига бормади.

Онаси бўлса, қайтиб ўрнидан турмади.

Ўлим кучи олдида унинг юраги эриди, ўз ишлари майда ва арзимас бўлиб туйилиб кетди. Кечиккан бир афсус билан онаси учун нима яхшиликлар қилганини эслаб кетди. Жуда кам, жудаям кам қилибди...

У анчагача ҳамма ишларини четлаб қўйди. Кимсасиз дараларга ёлғиз овга кетар, чарчаб, ўлжасиз қайтар, келиб Бўртаникига кириб кетарди. Тунлари ўринда ағанаб чиқар, борган сари кучайиб бораётган алам билан, ҳамма нарсасини қилиб берган одамлар унга фақат азоб беришаётгани ҳақида ўйлайверарди.

Қисқагина фурсат ўз хаёллари ва дарди билан бўлиб, жиловни сал бўшроқ қўйган экан, ҳокимият бошқа қўлларга ўтиб кетаётганини сездди. Хасарнинг тарафдорлари аниқ жим бўлишган. Бироқ энди шомон Теб-тангри ўзбошимчалик қила бошлади. У алданган, хафа бўлганларни бағрига олиб, уришганларни яраштирар, қувғин қилинганларни ҳимоя қиларди... Одамлар ҳар тарафдан унинг олдига кела бошлашди. Хон ўрнатган тартибларнинг назоратчиси бўлган Шихи-Қутку деярли ишсиз қолди: одамларнинг ўртасини келиштириш ҳуқуқини шомон ўзиники қилиб олди. Мунликнинг ўтови олдидаги от қозиқ гавжумлашиб, хоннинг ўтови олди ҳувиллаб қолди.

Теб-тангри шитоб билан, ҳеч қаёққа қарамай, чамаси илгаридан белгиланган йўл билан борар, ҳеч нарсадан қўрқмас, хон билан бўладиган аниқ тўқнашувга қараб келарди. У ҳатто хоннинг нўёнлар ўртасидаги келишмовчиликларни бартараф қилиш учун ўрнатган асосий тартибларини ҳам бузишга ботинибди – ҳеч ким қочоқларни қабул қилиши мумкин эмас. Одамлар нафақат оддий мингбоши нўёнлардан, балки укалари ва хоннинг яқин дўстларидан ҳам мол-ҳоллари, ўтовлари билан кўчиб ўта бошлашди. Нўён ўз одамларини қайтариб олиб кетиш учун келганида эса шомоннинг ҳамтовоқлари уларни шарманда қилар, калтаклаб ҳайдашарди.

Бовурчи хонга кескин ўпка қилди:

– Наҳотки кўрмаётган бўлсанг – улусда иккита ҳукмдор! Биттаси ўрнатган тартибни иккинчиси бузаяпти. Э-эх, мен кичкиналигимда, бувим айтарди: агар битта аравани икки киши бошқарса, у албатта ағанайди.

Хон ҳаммасини билиб, тушуниб турарди. Лекин шомонни Хасарга ўхшаб ечинтириб, Жалмага ўхшаб узоқ овулга жўнатиб бўлмайди-да. Нима қилиш керак? Мунликни чақиртириб, ўғлингни йўлга солиб қўй, деди. Қария қўлларини кўтариб қўйди – ўғли унинг измида эмас.

Хон ўзининг кенг ўтови ичида бир ўзи қадамлар, қаттиқ соқолини эзғилар, мўридан мовий осмон тубига узоқ тикилар ва гўёки ер юзидаги барча тириклар устидан ҳукмрон бўлган кучларни кўришга интилар, шунда қалбига қўрқув кириб, музлатиб юборарди. У ўзи биладиган, бўш жойини топа оладиган одамлар билан курашишга ўрганган. Шомон ҳам, бошқаларга ўхшаб, онадан туғилган, лекин одамлардан юқори туради: унинг қулоқлари осмондаги овозларни эшитади...

Хоннинг журъатсизлиги шомоннинг оёқ-қўлини бутунлай ечиб юборди. У ҳеч яширмасдан: Темучинни Чингизхон қилиб, қурултой сайлаган, қурултой айтгани – хоннинг айтганидан устун туради, тартибни қурултой ўрнатади, хон эмас, деб айтиб юрган эмиш. Шомон нўёнларни нима қилиб ўзига қаратишни яхши билган. Ҳар бир ўтиб бораётган

кун уни кучайтириб, хонни путурдан кетказарди. Ва чама-си, Теб-тангри хукмдорга қарши очиқ хужумга ўтса бўлади, деб ўйлади.

Хоннинг кичик укаси Тамуға-ўтчигиндан ҳам одамлар кетиб қолишибди. Укаси нўён Сохорни одамларни қайтиб олиш учун юборибди. Шомон уни эшитгиси ҳам келмабди. Шомоннинг укалари бўлса Сохорни калтаклаб, орқасига эгар, бошига жилов боғлаб, сўкиб, қамчилаб ўрамдан қувишибди.

Тамуға-ўтчигиннинг ўзи шомоннинг олдига борибди. Теб-тангри мулойим табассум ва таъна билан бош чайқаб, дебди:

– Сен – ўзинг келишинг керак бўлган одам – менинг олдимга одам жўнатишга қандай ҳаддинг сиғди? А?

– Одамларимни қайтар, Теб-тангри! Сендан талаб қилиб келдим! Сен ўзгаларнинг ишига аралашиб қолибсан, шомон. Бунақа ишлар учун нималар бўлишини билмасанг керак.

– Мен-ку ҳаммасини биламан. Лекин ерда судраладиган қумурсқа қирғийнинг парвози ҳақида қандай қилиб фикр юргиза олади, шуни тушунмаяпман. Мен билан хонларга ўхшаб элчилар орқали гаплашишга сенга ким ҳуқуқ берди? Акангми?

– Акам ҳуқуқ бермаган, лекин...

– Ҳа, демак, сен бошқаларга тегишли нарсани ўзлаштириб олибсан. Сен айбдорсан. Айбдормисан, демак, тиз чўк ва кечирим сўра. Балким мен сени кечириб қоларман.

– Мен бундай қилмайман, шомон! – Тамуға-ўтчигин сакраб эгарга минди.

Шомоннинг укалари уни отидан тушириб, куч билан тиз чўктириб, муштлари билан гарданидан босиб, бошини эгишибди. Унинг ўрнига кимдир чийилдоқ товуш билан айтиб турибди:

– Кечир, буюк шомон, мен нотовон тентакни. Бошқа қилмайман.

Ўша ерда турган жангчилар ҳам, нўёнлар ҳам, ҳеч ким хоннинг камситилаётган укасининг ёнини олмабди ёки олишни истамабди.

Тамуға-ўтчигин ўрдага тонготарда кириб келди. Хон ҳали ўрнидан ҳам турмаган эди. Уни ўтовга Бўрта киргазиб юборибди.

Тамуға ўзини хотиржам тутиб гапириб бераётган бўлса ҳам, алами шунчалар кучли эканидан, кўз ёшларини аранг тийиб олди. Бўрта қўллари билан тиззаларига урар, куйниб гапирарди:

– Бунга қандай чидаяпсан, Темучин? Шомон сенинг қўлинг билан Хасарни бир ёқлик қилишига оз қолувди. Энди Тамуғани шарманда қилибди. Яқинда у сенинг ўзингга ҳам осилади. Сен онангнинг ортидан кетиб қолсанг, болаларимизнинг аҳволи нима бўлади?

Хон кўзларини қаттиқ сиқиб олганча тепага қараб ётар, соқоли диккайган, қўллари ўз-ўзидан қўзи терисидан қилинган кўрпани ғижимлар, юмдаларди. У нима қилишини билар ва ҳали оқибати қандай тугашини билмаган куч олдида кўркувга тушарди. «Қиляпсанми – кўрқма, кўрқсанг – қилма» деди у ўзига. Аммо бу ибора унинг шижоатини кучайтирмади, муздай қалбида кўрқоқларча бир умид – ҳаммаси худди Хасар билан бўлгандаги каби ўз-ўзидан ҳал бўлиб кетсайди, деган ўй ўрмалади. У ичидаги бу умидини ҳам, кўркувини ҳам босиб, ўрнидан турди ва тез кийинди.

– Тамуға, шомоннинг олдига менинг номимдан одам жўнатгин-да, менинг ўтовимга кел. Ўша ерда ҳаммасини ўйлаб оламиз.

Ҳар доим қийин муаммони ҳал қилиш пайтида бўлганидек, ҳозир ҳам у бутун борлиғи билан шу ишга шўнғиди. Шахсан ўзи ўрдадаги қоровулларни кўздан кечириб чиқди, ўтов атрофидаги соқчиларни кучайтирди. Энг содиқ ва жасур одамларни йиғиб, ҳаммасига ўз жойини кўрсатиб чиқди. Ҳаммасини ўйлаб, чамалади. Иши кўпайиб кетганидан, нимага тайёрланаётгани ҳам эсидан чиқиб қолди. Кейин шомонни кутиб ўтириш вақти етганида эса шубҳа ва кўркувлари яна қайтиб келиб, вужудига ўрнашди. У ўзи бошлаган ишнинг натижаси нима бўлишини ўйламас, фақат нима бўлса ҳам тезроқ бўлиб ўтишини истарди.

Шомон бир ўзи келмай, отаси ва укаларини ҳам бошлаб келибди. Мунликнинг иштироки хонни қувонтирди, ўзида ишонч ҳиссини сизди. Одатига кўра, Теб-тангри хоннинг ун тарафига ўтириб, ҳеч нарса бўлмагандай сўради:

– Мени чақиртирувдингми?

– Одамлар ўзига тенгларни чақиртиришади. Мен сенинг келишингни ҳукм қилдим.

Шомон мулойим қилиб, бамисоли ақли йўқ болакайга тушунтиргандай қилиб, эслатди:

– Менинг ҳукмдорим битта – мангу осмон. Бошқалари йўқ.

– Буни мен биринчи бор эшитаётганим йўқ.

– Гапингни эсда сақлаб қолишларини истасанг, эринмасдан қайтариб тур.

– Шомон, ўша осмон, менга ҳам улусимни бошқариб туришни буюрган. Бу ерда яшайдиганлар ҳаммаси менинг одамларим. Сен ҳам.

– Йўқ, хон. Ҳукмдорлик жilовини сенга одамлар, мана шу улусни ташкил қилган одамлар беришган. Тўғри, осмоннинг иродаси билан – лекин одамлар берган. Барча одамлар ва мангу осмон ўртасида эса биз, шомонлар турамиз. Гўёки чавандоз билан отни боғлаб турган жilовдай. От жilовини узадиган бўлса, чавандоз уни қамчиси билан уради.

Хон бунақа гапларни кутмаган эди, у Теб-тангри айбини бўйнига олади, ҳеч бўлмаса одамлар кўзи учун узр сўрайди, мен эса унга танбеҳ бераман, деб ўйлаган эди. Шомоннинг гапга кўнмаслиги ҳам камситар, ҳам чўчитар, шундоқ ҳам журъатсизлиги устига яна ишончини сусайтирарди. Шомоннинг овозидаги худди катта одам кичик болакай билан гаплашаётганидаги каби оҳанги хонни ўзи истамаган томонга тортқилар, пашшани ўраган ўргимчак сингари унинг қалбини ўраб борарди. У мана шу ўрам чангагини ёриб ташлаб сўради:

– Бир одамнинг икки хожаси бўлиши мумкинми? – сўради хон ва шомонга жавоб беришга имкон қолдирмай, тезгина: Нима учун менинг одамларим устидан сен хўжайинлик

қиялпсан? Нима учун мен ўрнатган тартибларни топтаб, ўзингникини ўрнатяпсан?

– Мен бировларнинг манманлигини босиб, бошқаларнинг руҳини кўтаряпман, бу эса хон, менинг ишим ва мен...

– Тур ўрнингдан!

Шомон тушунмади:

– Нимага?

– Сен менинг укамни ўзига тегишли бўлмаган ҳуқуқни эгаллаб олгани учун айблабсан. Ўзинг-чи? Мен сенга ҳеч қачон кўрсатмаган жойда ўтиришга қандай ҳаддинг сиғади? – Чаккаларида қон гупиллади, шомонни елкаларидан тортқилаб итариб юборди – Туш!

Шомон бир уюм наमतлар устидан ағанаб тушди-ю, тез оёққа туриб олди. Шомон бунни кутмаган эди, бир зум, қисқагина фурсат ўзини йўқотган бўлди. Аммо шу ондаёқ лабларини маҳкам қисди, тубсиз қаро кўзларида кўринмас куч тўпланди. Бу куч хонни босар ва ғазабини ўчирадди. Кутилмаганда Мунлик ёрдамга келди. Оппоқ соқолини титратиб, бақариб қолди:

– Бас қилинглар! Осмонни ўртага қўйиб айтаман, бас қилинглар!

Хон унга ўгирилди – шомоннинг кўзларига қарамаса бўлгани!

– Мен у билан уришмоқчи эмасман. Мен фақат укам билан ўғлинг ўртасида чиққан жанжал сабабини билмоқчиман. Лекин кўриб турибманки, ҳақиқатни билолмайман. Эски одатларимиз бўйича қиламиз. Теб-тангри билан Тамуға-ўтчигин кураш тушишсин. Ким йиқилса, ўша айбдор бўлади. Тамуға, тайёрмисан?

Укаси ўтов эшиги олдида турган эди. У бамайлихотир халатларини тортиб, белбоғини сиқиб боғлади, қалпоғини бостирди. Хон шу тобда укасининг кўнглида нима кечаётганини билар ва шунинг учун ҳам сўнгги дақиқада укасининг руҳи тушиб кетишидан кўрқарди.

– Мен кураш тушмайман! – деди шомон. – Бу менга номуносиб иш.

– Йўқ, тушасан, тушасан! – Тамуға уни ўтовдан ташқарига судрай бошлади.

Шомоннинг укалари ўринларидан туриб кетишди-ю, аммо хон бир бақириб уларни тўхтатди. Мунлик ҳам қўшилди:

– Ўтиринглар. Хон истаганча бўлсин. Ишонаман, хон, сен бизга ёмонликни раво кўрмайсан.

Эшик ортидан тапир-тупур овозлар эшитилди. Кешиктанлар шомонни ушлаб олишди, кейин қисқагина бир қичқириқ эшитилгандай бўлди – умуртқасини синдириб ташлашди. Хон ихтиёрсиз бошини елкалари ичига олди, лабларини қонагунча тишлади. Ҳозир осмон ағдарилиб тушади, момақалдироқ қамчилари ерни савалай бошлайди...

Ўтовга Тамуға кириб келиб, титроқ қўллари билан қимиз қуйилган косани олди, шошилиб ичди ва шундай шошилганча мешдан яна қуя бошлади.

– Сизлар... кураш тушмадингларми? – сўради Мунлик хавотирланиб.

– Э-э, у хоҳламаяпти. Ётиб олганича турмаяпти.

– Сизлар... сизлар ўғлимни ўлдирдиларингми?! – Мунликнинг соқоли титраб кетди, у турмоқчи бўлди-ю, туролмади.

Ўғиллари сакраб туриб, қуролларига ёпишишди. Аммо ўтовга кирган кешиктанлар уларни қуролсизлантириб, боғлаб ташлашди. Хон ўрнига бориб ўтирди-да енгиллашиб, чуқур нафас олди.

– Буларга тегманглар. Калтаклаб, сал ақлларини киришиб қўйинглар-да, уйларига қўйиб юборинг. Сенинг хурма-тинг, Мунлик... Кўриб турибсан, мени яхшиликни билмайди, деб айблаб бўлмайди.

Мунлик ердан шомон ўғлининг қалпоғини олди, димоғига тутиб ҳидлади-да, қари хотинларга ўхшаб, ўкириб йиғлаб юборди.

Оломон тўпланмаслиги учун шомоннинг жасади устига ўтов тикиб қўйишларини буюрди. Теб-тангрининг ўлими ҳақидаги шов-шувлар яқин овулларга етиб бориб, шомонга сўнгги бор таъзим бажо этиш учун ҳар тарафдан одам-

лар ёпирилиб кела бошлашди. Ҳисобсиз одамлар! Агар уни дафн қилинса, Теб-тангрининг ўлиги тиригидан баттар муаммолар келтириб чиқариши аниқ. Унинг қабрига сиғина бошлайдилар, унинг руҳи одамлар дилида яшай бошлайди. Унинг ҳаётини қисқартирган Чингизхон экани ҳам ҳеч қачон эсларидан чиқмайди...

Тунда унинг жасадини яширинча дафн қилиб юборишларини буюрди. Эрталаб, ўтовни очиб киришганида эса, шомоннинг жасадини топмаган одамлар қўрқувдан тиз чўкиб олдилар. Хоннинг ўзи оломоннинг олдига чиқди, ўтовга мўралади, шомоннинг жасадини топмагач:

– Ўзи шунақа бўлиши ҳам керак эди. Осмон шомонга менинг улусим ва зотимни ҳимоя қилишни ирода қилган эди. Бунинг ўрнига у ўзини менинг укаларимдан баланд олмоқчи бўлди. Шунинг учун ҳам осмон ундан юз ўгирган. Аввал унинг қалбини, кейинроқ эса жасадини ҳам ўзига чақиртириб олганлар. Чунки терс ҳаёт кечирган Теб-тангрининг изидан ҳам нишона қолиши мумкин эмас.

Энди улусда хоннинг ўрнини олишга ҳавасманд бўлган биронта ҳам одам қолмади. У худди қия қоя устида ўсган дарахт каби қўл етмас бўлиб қолганди. Бироқ бундан у шодлик эмас, балки ёлғизлик совуғини ҳис қилди. Энди унинг ўтовида камдан-кам ҳолларда баҳслашилар, очиқ қаршилик қилишга эса ҳеч ким ботина олмасди. Ҳаттоки, дўсти Бовурчи ҳам аксарият индамай ўтирарди.

Жўжи сафардан қайтди. У қўшинини жангга олиб кириб ўтирмасдан, ортиқча қон ва талафотлар кўрмасдан қирғиз, ойрот ва ўрмонларда яшовчи бошқа қабилаларни ҳам ўзига тобе қилиб келибди. Уларнинг ҳукмдорлари ўзларининг тобеликлари белгиси сифатида ўлпон – лочинлар, кундуз, тулки ва олмахон мўйналаридан бериб юборишибди.

– Жангсиз қандай уддаладинг?

– Одамлар ҳар ерда ҳам ақлларини ишлата оладилар, ота... Қиличимни яланғочлашдан аввал мен улар билан гаплашдим. Улар менинг сўзларимни тушунишди.

У ўғлини елкасидан кучоқлаб, нўёнлари томонга ўгирди, кўзлари билан шўртумшуқ Хасарни излаб топди.

– Кўрдинглarmi, менинг ўғлим қанақанги ақлли нўён бўлиб етилибди. У бор-йўғи йигирма икки ёшда. Баъзи бир одамларнинг ёши ундан икки баробар кўп бўлса ҳам, ақли икки баробар кам.

Мақтовлар эшитиб ўрганмаган Жўжи ўзини ноқулай сазар, аммо отасига фарзандлик садоқати билан миннатдор қараб қўярди. Ҳозир шу тобда унга ўлгин, деб буйруқ берса, бошқалар мукофотни қандай қабул қилса, ўшандай қабул қилган бўларди. «Мана, дўстларимнинг ўрнини ўғилларим босади», деб хаёлидан ўтказди хон.

– Ўлжаси ҳам катта эканми? – Хасар ўзини тийиб туролмай пичинг қилди.

Аммо бу пичингга хон эътибор бермади. Жўжи у хоҳлаган нарсани олиб келган эди. Энди орқадан зарба бериб қолинишидан кўрқмай, ҳамма кучларни чошгоҳ томонга юборса бўлаверади.

– Катта сафарга тайёрланинглар. Биз аввал босиб ўтган йўлимиздан борамиз – танғитлар юртига. Қўшинни ўзим бошлаб бораман.

VII

Тараддуд бошланди. Сафарга тушишлари олдида эса, совуқ хабар келиб қолди: хор-туматларни енгиб келиш учун жўнатилган нўён Борохул қуршовга олиниб, ўлдирилиб, қўшини ҳам сочиб ташланибди. Хон анчагача бошқа нарсалар ҳақида ўйлай олмай, фақат хор-туматларни тез ва шафқатсиз янчиб ташлашни режалаштирарди. Қўшинни улар устига олиб бормоқчи ҳам бўлди-ю, аммо аввалдан режалаштирган ишларидан четга чиққиси келмай, ўзини совутди. Зеро, танғитлар устига қилинадиган юриш оқибатларига кўп нарса боғлиқ эди. Илон йили¹нинг учинчи ойида Чингизхон Си Ся ҳудудига кириб борди. Ан-цюан уларга қарши шошилинич тўпланган катта қўшин чиқарди. Унга бош қилиб ёшгина тахт вориси Чэн-женни тайинлади. Бу жангчиларга руҳий мадад беради ва омад кулиб боқадиган

¹ Илон йили – 1209 йил.

бўлса, тахт ворисининг номини улуғлайди. Қари, тажриба-ли ҳарбийлардан бўлган Гао лингунни¹ унга ёрдамчи қилиб юборди. Бундан мурод қўшинни яхши бошқариш ва мабодо мағлубиятга юз тутилса, қаттиқ жазолаш эди. Валиаҳднинг номи машҳур бўлиши, лингун эса император ва унинг кен-гаш аъзолари олдида жавобгар бўлиши насиб қилмади. Би-ринчи тўқнашувдаёқ танғитлар тор-мор этилиб, валиаҳд қочиб қутулди, лингун эса асирга тушиб қолди.

Тўртинчи ойда Чингизхон Валохай қалъасини қўлга олиб, Чжунсинга қараб юрди. Танғитлар пойтахтига бора-диган йўлни Олашон тизмаси тўсиб турарди. Чжунсунга фақатгина тор бир йўлдан кириб бориш мумкин эди. Шу ерга, Имин чегарасига танғитлар эллик мингга яқин қў-шинни олиб келишга улгуришди. Тоғларнинг тор йўллари-га ўрганмаган Чингизхон жангчилари Имин мудрофаасини ёриб ўтолмадилар, кўплаб талафотлар бериб, тоғ ёнбағир-ларига чекиндилар. Хон ёрдам чақиртириб, саҳрога чопар-лар жўнатди.

Танғитлар янги кучларини чақиртириб олиб, Чингизхон-нинг устига катта куч бўлиб ёпирилишлари мумкин эди-ю, аммо биринчи мағлубиятдан қўрқиб қолганликлари саба-бидан, иссиқ ёзда кетиб қолишади, деган умидда йўлакда ўтиравердилар. Тоғларнинг ёнгинасида қум саҳроси ясла-ниб ётарди. Ёзда бу қумлар гўёки ўчоқдаги кўрдай қизиб кетар ва у бор тирик зотни ҳалок қилиши мумкин эди. Чингизхон жангчилари тоғ йўлагини тезроқ қўлга кирит-масалар уларни қанақа офат кутишини яхши билардилар. Ваҳима, бекорчилик, саҳро жазираси одамларни толиқти-рар, улар энди тез-тез ўз қадрдон ерлари, салқин дарёлар қирғоқларини, шамоллар ўйнаган тепаликларини қўмсаб, орқаларига соғиниб қарашарди. Хон орқага қайтиш ҳақи-даги ҳар қандай гапларга қаттиқ чора кўришни буюрди. Ё тоғ йўлаги ишғол қилинади ёки бу қайноқ қумларда ҳамма пишиб ўлади. Ўзи ҳар куни қўшинни кўздан кечириб чиқар эди. Енгил ип матолик халатида, яланг оёғига кийиб олган

¹ Лингун – унвон, чамаси хитойликлардан олиниб, таржимаси «бошлиқ зоти олийлари» дегани.

чорикларида, юзлари бўрсиқиб кетган, эгар устида букчайиб олганча одамларга қовоғини очмай қарар, энг арзимас бўлиб кўринган камчиликлар учун ҳам аёвсиз жазолар эди. Унинг ёнида ҳамма вақт ўғиллари, Бовурчи ва Мухали бўлишарди. Қолган нўёнлар ўз жангчиларини тарк этишлари мумкин эмасди. Баъзан Жўжи отасидан овга рухсат сўраб олар ва Судуй икковлари тоғ тепаларига, арчазор ва толзор ўрмонларга чиқиб, отларини ўтлашга қолдириб, ўзлари яна ҳам тепароққа чиқиб кетишарди. У ерлар пастга қараганда анча салқин, ўлжалар ҳам тез учраб турарди. Деярли қуруқ қайтишмасди. Аксарият пайтларда хара такя¹ отишарди. Булар кулранг кўкиш тусли йирик ва кўркам қушлар бўлиб, думлари узун, бошланиши оқиш ва қимматбаҳо ханжар дастасига ўхшаб, тусланиб турарди. Оёқлари қизил, томоғи қордай оппоқ... Улар ҳар доим кутилмаганда, қанотларини кучли ҳалоплатиб, шиддат билан учиб қолардилар. Тез ва аниқ отиш керак эди... Гоҳи-гоҳида кийик, кам ҳолларда хухэ яман – кўк эчки отишарди. Яман одам чиқиши қийин бўлган тик қоялар устида юрар ва жуда ҳам ҳуркович эди. Овчиларни пайқаши билан баланд чийиллаганча туёқлари тегар-тегмас даражада тик ва тор ерлардан чопиб қоларди. Кечга яқин ўтлаш учун яйловга чиқиб қолар, овчилар ҳам уларни шу ерда кутиб ётишган бўларди.

Ўрмон четида ов кутиб ётиш Судуй учун энг бахтиёр дамлар эди. Чарчаган оёқларингни чўзиб олиб майса устида ётасан, теракларнинг шивирини эшитиб, хоҳлаган нарсанг ҳақида хаёл сурасан, агар вақт бемалол бўлса, Жўжи билан гаплашиб ўтирса ҳам бўлади. Бу пайтлардаги хаёлларинг ҳам, суҳбатларинг ҳам самимий, тоза, юрагингга ҳарорат беради ва ҳаётинг ҳам оқшом қуёши нур ёғдириб турган яйлов сингари ёрқин бўлади, деб ишонгинг келади. Шундай пайтларда Жўжи хоннинг ўғли экани, ўзи эса борйўғи унинг ўртоғи экани эсидан ҳам чиқиб кетарди. Жўжи билан ҳамма мавзуда гаплашса бўладигандай эди. Улар ҳамма нарсалар ҳақида гаплашишарди ҳам – тулпорлар, овлар, урушлар, одамлар ва руҳлар ҳаёти тўғрисида...

¹ Хара такя – «қора товуқ», қулоқдор каклик.

– Сен, Жўжи, яқинда туманбоши бўласан ва кейин овга боролмайдиган бўлиб қоласан.

– Мен ҳар доим овга чиқаман...

– Уришишинг керак бўлади-ку.

– Унақа десанг ҳозир ҳам уруш-ку. Лекин мен урушни ёмон кўраман. Ов яхши. Отам бўлса: ҳар бир эркак жангчи бўлиши керак, дейди. Ўшандагина душманларимиз биздан кўрқишаркан. Биз кучли бўлишимиз керак, дейди отам. – Жўжи узун бир ўт баргини узиб олиб бармоғига ўради. – Қирғизлар ва ойротлар устига юриш қилганимдан кейин, мен ҳам отамдака ўйлайдиган бўлдим: биз кучли бўлишимиз керак.

– Лекин сен у ерда уруш қилмадинг-ку...

– Йўқ. Мен уларга : «Мана, менинг қўшиним, сиз бундан кўп қўшин тўплаб, мени тор-мор қилишингиз мумкин. Лекин менинг отам ундан ҳам кўп одам олиб келиб, сизларни қириб ташлайди. Яхшиси унга тобе бўлиб, илгари қандай яшаган бўлсангиз, ўшандай яшайверинглар» дедим. Улар ҳаммасини яхши тушунишди. Ҳеч ким ҳеч кимни ўлдирмади.

– Бу ерда эса ўлдиряпмиз. Валохайнинг ҳамма кўчаси мурдаларга тўлиб кетди. – Судуй қилич билан чопиб ташланган, от туёқлари топтаб ташлаган, иссиқда шишиб кетган жасадларни эслаб кетди, – кўнгли айниди.

Жўжининг ҳам қовоғи солинди. Кўзларини катта-катта очганича тўғрига тикилиб ўтираверди. Кейин бошини силкитиб қўйди.

– Балким шунақа бўлиши керакдир. Агар танғитлар отам талаб қилган нарсаларни беришганида эди, одамлар ўлмаган бўларди.

– Нимага улар ҳамма нарсаларини беришлари керак?

– Чунки улар бой, бизнинг эса ҳеч нарсамиз йўқ.

– Э-э, Жўжи, сенинг ҳамма нарсанг бор, менинг эса бор нарсам – ўзим билан. Мен сенинг томоғингга пичоқ тирашим керакми?

– Айтишларича, қачонлардир шунақа бўлган экан... Ким уддаласа, ўша одам тунайвераркан.

– Унда бир-бирларини тунашарди, энди бўлса қўшнларини... Э, бу менинг ақлим етадиган ишлар эмас. Қишда уясида ухлаб ётган юмронқозик, қорнинг қалинлигини қаердан билсин? Мен-чи, Жўжи, уйга қайтишим биланок, ўзимга хотин топаман, ўтов қуриб, отамга ўқ ясашга ёрдам бераман. Энг зўр ўқларим – сенинг садоғингга.

Уларнинг суҳбатларини чўпларнинг синган товуши бўлиб юборди. Улар жим бўлиб, дарҳол камонларини қўлга олишди. Тоғтеракнинг шохлари сурилиб, икки нафар одам, кўринишдан танғитликларга ўхшайди, яйловга чиқиб келишди. Унисининг ҳам, бунисининг ҳам елкаларида тугунлар, қўлларида таёқлар бор эди. Каттакон арчанинг тагида тўхтаб, юқларини ташлашди-да, дам олишга ўтиришди. Жўжи билан Судуй буталар, дарахтлар танаси ортига беркиниб, қадам-қадамлаб уларга яқинлашишди. Йигирма қадамча берида ерга ётиб олишди. Тугунини очиб, қария бир бўлак пишлоқ олди ва уни иккига бўлди. Икковлари уни ейишга тушишди.

Овчилар жимгина ўринларидан туриб, индамайгина уларнинг ёнига келишди. Қариянинг чакаги осилиб қолиб, оғзидаги пишлоқ бўлаклари тўкила бошлади. Қиз сакраб туриб, қочишга тушди. Кўкраги билан буталар чангалидан йўл очиб кетаётган қизга етиб олиб, Судуй унинг оёғидан чалди. Қиз йиқилди. Судуй унинг қўлларини орқасига қайирганича, арчанинг тагига бошлаб келди. Қария қимирламаганди. Унинг дарахт пўстлоғига ўхшаш жигарранг юзи титраб турар, нурсиз кўзлари қизга айбдорларча шафқат билан қарарди. Жўжи тугунларни ечиб ташлади. У ерда туя жунидан қилинган ёпинчиқ, халатлар, пойабзал, қозонча, коса бор экан. Ҳаммаси эски, униққан.

– Қаердан келяпсизлар? Кимсизлар? – сўради у.

Қария бир нималар деди-ю, аммо улар унинг сўзларини тушунишмади. Жўжи қўлини силтади:

– Майли, шундоғам тушунарли... Ўзингизникилар томонга қочаяпсизлар.

Қиз ҳамон Судуйнинг қўлидан чиқиб кетишга ҳаракат қиларди. Йиқиляётганида у ёноғини шилиб олган ва энди

у ердан қон оқиб чиқиб, томоғига тушаётган эди. Судуй уни қариянинг ёнига ўтқазиб қўйиб, камонини кўрсатиб қўйди – қочма, ўқим етиб олади!

– Сен ўзимга келин топаман, деятувдинг – мана у! – Кулди Жўжи. – А?

Қария барг узиб олиб, қизнинг ёноғидаги шилинган ерга ёпиштирди, бир нима деди. Қизнинг кўзларидан ёш отилиб чиқди, кичкина елкалари йиғисидан титраб кетди. Жўжи қарияга нарсаларингни йиғиштир, пастга тушамиз, деб ишора қилди. У бошини сарак-сарак қилиб, бир нарсалар деб ғўлдиради, бир ўзини бир қизни, бир тоғларни кўрсатиб нималарнидир тушунтирган бўлди.

– Менинг ўйлашимча, у ўзини асир олиб, қизни қўйиб юборишимизни сўраяпти, – деди Судуй ва имо-ишоралар билан тахмини тўғрими, нотўғрилигини текшира бошлади.

Тўғри чиқди. Қария кийим-бошларингни тозалаб, овқатларингни пишираман, отларингни эгарлайман, фақат қизни қўйиб юборинглар, деяпти.

– Айнан чолнинг биз билан кетиши керак эмас! – деди Жўжи қошларини бир ерга тўплаб. – Ўлдириб юборишади.

– Жўжи, кел, қўйиб юбора қолайлик...

– Чолними?

– Чолниям, қизниям. Жангчилармас-ку... Яшайверишсин. А, Жўжи?..

– Нима, сенга хотин керакмасми?

– Йўқ. Аниқроғи керак, лекин... Онам мендан сўз олган. Менга мумкин эмас...

Жўжи тушунмасдан елкаларини қисиб қўйди.

– Тушунмадим... Агар истасанг, мен уни сен учун олишим мумкин.

– Керакмас, Жўжи. Истамайман бунини. Қўйиб юборақол... Осмон сенга омад ва бахт беради..

– Бунақада сен бир умр хотинсиз ўтасан. Кетаверишсин!

Судуй чол билан қизнинг елкаларига тўрваларини илиб, қўли билан тоғларни кўрсатди – кетаверинглар. Чол камон билан ўқларга қараб қўйиб, қизни туртиб қўйди. Чол қизни ўз гавдаси билан тўсганча кетар экан, тинимсиз орқасига

қараб қўярди. Улар дарахтлар орқасига кириб кўздан ғойиб бўлишди. Бироз ўтмай чол орқасига қайтиб келди-да, қўлларини кўксига қўйиб, чуқур таъзим қилди. Жўжи ўқини садоғига жойлар экан, чолнинг кетидан қараганча деди:

– Менимча, биз тўғри иш қилдик. Онангга нима деб қасам ичувдинг?

– Онам асирликда бўлган экан... Шундан у хоҳламайди...

– Ҳа-а... Менинг онам ҳам миркитлар қўлида асир бўлган... – Жўжи бирдан жим қолиб, ранги оқариб кетди.

– Сен яхши одамсан, Жўжи! Бир кун келиб хон бўласан. Энг яхши хон! Мен эса сенинг энг зўр ўқчинг бўламан!

Танғитлар билан бўлган иккинчи тўқнашув бошқача яқун топди.

Мўғуллар билан танғитлар икки ойдан бери бир-бирларига рўпара туришарди. Саҳродан янги кучлар келиб қўшилгач, хон жангга тайёрланмоқда эди. Жўжи зўрға овга рухсат сўради. Ҳар доимгидек, отларни яйловда қолдириб, ўзлари тепага чиқиб кетишди. Кўтарилишгани сари дарахтлар сийрак, атроф кўпроқ катта-катта тошлардан иборат эди. Уларнинг бўйи баъзида дарахтлардан ҳам баланд бўларди. Тошли ерларда ортиқча шовқин чиқармаслик учун жим ва секин юриб боришар, буталар шохларини ҳам эҳтиёткорлик билан эгишарди. Шунга ўхшаш баланд бир қоя тошнинг олдида келиб, уни айланиб ўта бошлашди. Шу пайт улар ўн чоғлик танғит жангчиларига рўпара келиб қолишди.

Ҳар икки томон бир-бирини ўрганганча, қисқа фурсат қотиб қолди. Судуй билан Жўжи ўгирилиб, орқага қоча бошладилар. Шундоққина қоя тошга урилган ўқлардан зангори учкунлар сачради. Улар тошдан тошга сакраб, тиконли харгана бутачаларини топтаганча югуришарди. Танғитлар ҳам қолишмасди. Йўлакай ўқлар учириб, бир нималар деб қичқиришарди.

Сал-пал бўлса ҳам текисроқ, тошлари камроқ ерга чиқишди. Бу ерда чопиш осонроқ эди. Кутилмаганда ён томондан икки нафар жангчи отилиб чиқди. Судуй ҳам, Жўжи ҳам шарт ўтириб, кетма-кет икки ўқ учиришди. Учиб кета-

ётган қушни уриб туширишни ўрганишгани бежиз эмас-ку. Танғитларнинг бири қулади, иккинчиси эса қочиб, дарахтлар орқасига беркинди. Тик ёнбағирликдан деярли думалаб тушиб, отларининг ёнида пайдо бўлишди. Эгарга миниб олишди. Айнан шу чоғда бир ўқ учиб келиб, Жўжининг гутулидан кириб ўтиб, баданини зирқиратди.

Қоровуллар турган ерга етиб олишди ва юз нафар жангчи танғитларга етиб олиш учун от чоптириб кетишди. Жўжининг жароҳати енгилроқ бўлиб, у ҳатто оқсоқланмасди ҳам. Аммо хон қоровулларнинг кўзини шамғалат қилиб душманнинг ўрдага шунчалик яқин келиб қолганидан дарғазаб бўлиб кетиб, Жўжи ва Судуйни қаттиқ сўроққа тутди. Мухалига барча қоровулларни текшириб, ўрмон, тоғларни титкилаб чиқишга буйруқ берди. Кейин унинг қаттиқ нигоҳи Судуйда тўхтади.

– Қани, айтчи, полвон йигит, қанақа қилиб менинг ўғлим яраланиб, сен соғ қолдинг?

– Билмадим, хон... Биз бирга...

– Ҳа, бирга дегин. Сен қандай қилиб биргалашиб қочдинг? Сен ўзинг тўхтаб, Жўжини қочиб улгуриши учун душманларни ушлаб туришинг керак эди. Менинг ўғилларимнинг ҳаёти учун унинг ёнида бўлган ҳар ким боши билан жавоб беради.

– Мен айбдорман, хон, – иқроф бўлди Судуй.

Лекин хон унинг тавбасини эшитиб ҳам ўтирмади. У гапларини Судуйга эмас, атрофда ўтирган нўёнларга теккизиб айтаётганди. Жўжи Судуйнинг кўзларини қидириб топиб, кўрқимсираб, кулиб кўйди.

– Биринчи галга сени калтаклаб қўйсак ҳам ўринли бўлади, – деди хон ниҳоят Судуй эсига тушиб.

– Ота, менинг навкаримни жазолатма! – деди Жўжи қизиққонлик билан навкарининг ёнини олиб.

– Айб жазоланмай қолса, яна икки марта болалайди. Айбни кечириб юбориш – жиноятни келтириб чиқариши мумкин. Лекин сен илтимос қиларкансан, мен уни калтаклатмайман. Эртага навкаринг олғинчилар билан кетади, илғор қўшинларни кучайтиришимиз керак.

Жўжи бошини эгди.

– Ижозат берсанг, ота, мен ҳам олғинчилар билан борсам.

Хон ўғлига тез, нишонга олувчи назар ташлаб, кўзларини қисди.

– Боравер. Ахир мен сенинг жасур жангчи бўлишингни тақиқдолмайман-ку.

Тоғнинг ингичка довони яқинида икки ой кутиб ўтирган хон бу ўтиш жойини жанг қилиб олиб бўлмаслигига ишонч ҳосил қилди. Танғитлар бу тор жойда унинг ҳамма қўшинини қириб ташлашлари аниқ. Душманни у ердан чиқариб олиш керак. Лекин қандай қилиб? Ягона йўл – йўлакка енгил отлиқлар бўлимини ташлаш керак. Улар жангни бошлашадигу, аммо талафот кўриб, ҳамма нарсани ташлаб қоча бошлайдилар. Ҳаммаси буткул мағлубиятга учрагандай кўриниши керак. Шунда танғитлар қасос ва интиқом олиш учун қувишдан ўзларини тиёлмайдилар ва пастга тушадилар. Мана шу жойга келганда, тоғ ёнбағирларидан, кўз илғамас даралардан асосий кучлар ҳужумга ўтишади ва душманни бўлаклаб ташлайдилар ва қочишга тушган танғитлар кетидан доvon ошиб ўтиб оладилар. Аммо олғинчи юзталикларга оғир бўлади. Кўп жангчилар ўлиб кетишади...

Бироқ на Жўжи, на Судуй буни биларди.

Тонготар пайтида, илғор мингталиклар қўшинлари овоз чиқармай йўлак атрофига жойлашишди. Саҳродан тоғларга қараб, қайноқ нафас уфурди, ҳаво чангга тўлди. Нафас олиш қийинлашди. Қалин чармдан қилинган совут Судуйнинг кўкрагини маҳкам сиқиб турар, кураклари ораси тердан чилпиллаб қолди. Жўжи унинг ёнида турарди. Унинг олди-га нўёнлар келиб туришар ва жангни бошлаш вақти бўлди-ми, деб сўраб кетишарди. Улар буни ҳурмат юзасидан қилишарди. Чунки жанг вақтию, ўзларининг нима қилишлари ва қаерга ўрнашишларини улар жуда яхши билишарди. Жўжи бошидаги дубулғасини ечиб олган, тирноқлари билан уни чертиб турарди.

Тоғлар учида осмон секинлик билан қизариб бориб, қуёшнинг илк нурлари қоялар учини ёритди. Пастдаги ҳаво эса ҳали ҳам дим, ғуборли эди.

– И-и-эх! – деб қичқирди кимдир.

Отлар турган еридан отилиб, тоққа қараб учиб кетишди. Йўлак устига тушиб келган Имин қопқасининг деворлари кўринди. Яқин келишлари биланоқ, девор устидан тошлар, тўнкалар, қум тўлдирилган қоплар отилди. Отлар бошқарувдан чиқиб кетиб, бир-бирларини йиқита бошлади. Яраланган отлиқлар ерга қулашарди. Нариги тарафдан, ерда жойлашган тўсиқлар ортидан эса, қуёш нурини тўсғудай ўқлар тўзони уча бошлади. Судуй ҳеч нарсани ўйламас, фақат Жўжидан узоқлашиб кетмасликнинг ҳаракатида эди. Отлар ва одамлар қуюни уларни бир у тарафга, бир бу тарафга улоқтирарди.

Истеҳком деворларидан силжиб ўтиб, жангчилар ердаги тўсиқларни пайҳон қилиб, ўқчиларни сиқиб чиқаришди ва бўшатишган жойдан отлиқлар кириб олиб, танғитларни чопа бошлашди. Аммо истеҳком деворлари орқасидан, довон ичкарисидан отлар ва туяларда танғитларнинг янги-янги кучлари келмоқда эди.

Муғуллар жон-жаҳдлари билан қаршилиқ кўрсатиб орқага чекина бошлашди. Судуй оғзини катта очиб олганча, ўз овозини эшитмай бақирар ва қиличини серпаб бир ҳужум қилар, бир ҳимояланарди. Бирда Жўжидан орқада қолиб кетар, бошини ўгириб қараб, кўз қири билан унинг тилла дубулғасини топиб олар ва одамларни туртиб-суртиб, унга яқинлашиб, ёнига туриб оларди. Жўжи оқариб кетган, юзларидан тер оқиб турарди.

– Орқага мумкин эмас! Мумкин эмас! – дея қичқирар ва отини танғитлар устига ниқталарди.

Лекин кучлар тенг эмасди. Олишувлар шитоб билан пастга сурилиб борар, танғитларнинг ғолибона ҳайқириқлари кучаймоқда эди. Энди томонлар аравалар кўришиб турган тоғ ёнбағридаги ялангликда уришишарди. Бирдан қочиш бошланди. Жўжи одамларни тўхтатишга уриниб кўрди. Қаёқда!

Унинг оти ўлдирилди. Судуй унинг олдидан ўтиб кетиб қолди... Сал нарироқ бориб, орқасига ўгирилмоқчи бўлди. Аммо тепадан тушиб келаётган отлиқлар унга урилишар

ва ўзларига эргаштирардилар. Судуй бир амаллаб бу оқимдан ажраб чиқиб олди-ю, орқасига қараб чопди. Жўжи пиёда чопар экан, бир оёғига оқсарди. У дубулғасини йўқотган шу туфайли ҳам жон ҳолатда қочаётган жангчилар уни танишмас, ёнгинасидан ўтиб кетишарди. Судуй отидан сакраб тушди.

– Ўтир!

Жўжи эгарга сакраб минди. Оқ от минган танғит жангчиси қўлидаги қиличини унинг бўйнига солмоқчи бўлиб ташланган эди, Судуй пастдан туриб унинг кекирдагига найзасини тиқиб олди. Жангчи шу заҳотиёқ ағанади-ю, бир оёғи узангига тикилганича қолиб кетди. Судуй иккинчи узангидан ушлаб олишга улгурди. От пишқириб, тепинганича чопиб қолди. Судуй ҳам унинг ёнида узангини қўйиб юбормасдан, отнинг жиловидан ушлаб олишга ҳаракат қилиб чопиб борарди. Тўсатдан от икки оёғига туриб олди-ю, ерга ағанади. Судуйнинг оёғи унинг тагида қолиб кетди. Отнинг ўқ тешиб ўтган томоғидан тириллаб отилган қон Судуйнинг бош-кўзини қип-қизил қилди. У тупуринганича, кафтлари билан кўзини артаркан, оёғини отнинг тагидан чиқариб олишга уриниб кўрди. Бўлмади. Ёнгинасидан эса, танғит жангчилари чопиб ўтишарди. Отлиқлар ўтиб кетишди. Уларнинг кетидан туя минганлар, ниҳоят, пиёдалар ўта бошлашди. «Тамом бўлдим, мен! Э-эх, тамом бўлдим!» Судуй жим ётиб олди. Қонга беланиб ётгани учун ҳам танғитлар уни ўлган, деб ҳисоблашди.

Қанча вақт ҳаракатсиз ётганини билмайди. Оёғи тинимсиз лўқиллаб оғрир, ҳам иссиқ, ҳам даҳшатдан томоғи қуриб кетган... «Урушдан қайтаётганларни кутиб олишга чиққан онам мени тополмаса нима қиларкин?»... Лекин... бу... нима бўляпти? Танғитлар орқаларига қочяптиларми? Қочишяпти! О, халоскор руҳлар, онам ҳаққи мени қутқаринглар!» «Хўрра!» деган қичқириқлар тобора баландроқ ва яқинроқдан эшитила бошлади. Кетидан пакана саҳро отларида жангчилар тоғ йўлагига қараб учиб кетишди...

Кечга бориб Чингизхоннинг қўшини доvonни эгаллаб бўлган эди. Танғитларнинг эллик минглик қўшинидан бор-

йўғи ўн-ўн беш мингигина Чжунсинга қочиб улгурди. Қолганлари жангда ўлдирилган, асир олиниб, шафқатсизларча чопиб ташланганди.

Судуй от тагидан чиқиб олиб, танғитларнинг бир туясини тутиб олди-да, уни миниб олиб, Жўжини қидириб кетди. Хоннинг ўғли унинг елкасига қаттиқ урди.

– Сен қаердайдинг?

– Дам олиб ётувдим. Отсиз қолиб кетганимдан кейин ўйладим: у ёқ-бу ёққа югуравериб нима қилдим? Отим ҳам бўлмаса. Кутиб ётавердим.

– Сен бўлмаганингда, Судуй, мен тамом бўлувдим!

– Э, мен ҳаммасини отанг буюргандай қилдим – Судуй кулди.

VIII

Жун ёпинчиғига ўралиб олган Ан-циан шаҳар девори-га кўтарилди... Кун қоронғилашиб борар, майдалаб ёмғир серпаб турарди. Хуанхе дарёси тарафлардан эсаётган совуқ шамол ёпинчиғи барларини ўйнатар, қўриқчилари кўтарган машъалаларни ҳар тарафга улоқтирарди; лопиллаган, ўчай-ўчай деган ёруғлик зулматга чулғанган девор кўтармаларини, ҳўл тошларни, деворга суяниб турган увишган жангчилар юзларини хира ёритарди. Император оёқ остидаги қўлмакчалар сувларини чапиллатганча қадам ташлар, оқшом зулмати ва симиллаган ёмғирда хиралашиб, милтиллаб кўринаётган душман қароргоҳида ярим айлана бўлиб сочилиб ётган алангаларга назар ташларди. Гулханлар Бўван-маёв томонда ҳам ёришиб турарди. Танғит императорлари ҳам бош эгган ибодатхонада муқаддас зиёратгоҳларни оёқ ости қилган кўчманчиларнинг исқирт йўлбошчиси ўрнашиб олган эди...

Мана, бир неча ойдирки, пойтахтнинг жами олти дарвозаси тақа-тақ ёпилган. Қамал бунчалик чўзилиб кетади деб ҳеч ким ўйламаган эди. Кўчманчиларнинг кутилмаганда ёпирилиб келишлари ва қўлларига илинган нарсаларни шоша-пиша кўтариб, яна саҳроларига қайтиб кетишлари

хаммага аён эди. Қадим замонлардан бери шундай бўлиб келган. Энди бўлса... Мўғул хони Валохайни қон қақшатди, Имин чегаралари яқинида яна катта ўлжаларни қўлга киритди, пойтахт атрофини чиннидай қилиб талади. Яна кетмай, қамал қилиб ўтирибди. Кутурганга ўхшаб, шаҳар деворининг остида, кўрғонни забт этаман, деб васвасага тушиб юрибди. Аввалига одамларини гоҳ у ердан гоҳ бу ердан деворга тик юборар, мева дарахтлари шохидан қилинган нарвонларга чиқарарди. Қамалдагилар бўлса уларнинг устидан тош ёмғири ёғдирар, қайноқ сув ва қум тўкишарди... Истеҳкомларни олиш тажрибаси бўлмаган саҳройи нима қиларини билмай қолар, мудофаачилар бўлса осонгина эришган ғалабаларидан маст бўлишарди. Аммо бу ёввойиларнинг хони жуда ҳам ўжар эдиким, бу хислат тошни ҳам ёриши мумкин.

Хавотирга тушган император хуфия ер ости йўллари орқали жами ўн икки музофотга чопарлар жўнатар ва хоннинг орқасидан ҳужумга ўтишга чақирарди. Цзин императорига йўллаган чопари эса шошилинч ёрдам сўраб борди. Аммо бўлак-бўлак бўлиб келаётган бу ёрдам кучларини мўғуллар ярим йўлдаёқ майдалаб ташлашарди. Чжунду тахтига янгигина чиқиб олган княз Юн-Цзи бўлса, аллақандай саҳройи босқинчига қарши жангга икки император қўшинларини бирлаштириш ҳақоратли ҳаракатдир, деган калондимоғроқ жавоб йўллабди.

Император девор бурчидаги минора олдида тўхтади. Шамол ёмғир томчиларини шундоқ юзига уриб турарди. Ан-цюан бошини эгганича зулмат ичига тикилди. Хуанхеннинг узоқ ирмоғи ёқаларида ҳам машъалалар кўриниб турарди. Айғоқчилар келтирган маълумотларга қараганда, хонга асир тушган шаҳар атрофи аҳолисига тошлар, қоплар ва тўқима саватларга тупроқ тўлдиртириб, дарёга ташлатаётганмиш. Баланд тўғон кўтартирмоқчи эмиш. Нима учун?

У шамолда турса ҳам, ҳали совуқ қотмаган эди. Кейин девордан тушиб, саройига йўл олди. Императорнинг хос хоналарида шамчиروқлар ёрқин ёнар, биқинлари қизариб турган темир манқалларда кўмир қип-қизил тусда аланга-

ланиб турарди. Бу ер қуруқ ва иссиқ эди. Хукмдорнинг боши тап-тақир кал иш юритувчиси хўжаси елкасидан ёпинчиқ-ни ечиб олиб, таъзим билан сўради:

– Кенгаш чақиртирасанми?

Император ялтироқ ва пастак ўриндиқни манқал яқинига суриб ўтирди-да, қўлини оловга тобларкан, елкаларини бир жунжиктириб қўйди. У катта амалдорлар билан учрашишни хоҳламасди. Улар таскин берувчи бирон нарса дея олармидилар? Ўзи-чи? Биргина умид қолади: мўғул хонининг сабри тугайди-ю, ўзи саҳросига жўнаб қолади.

– Майли, киришсин.

Амалдорлар битта-битта киришар, таъзим бажо қилгач, девор бўйлаб тўшалган энсизгина гиламча устига бориб ўтиришарди. Сукунат ичида кийимларнинг ва қоғозларнинг шитир-шитиригина эшитиларди. Император бош ишораси билан сўзлашга изн берди. Ўрнатилган тартибга кўра улар ўзларига маълум бўлган ишлардан гап бошладилар. Озуқа захираси тугаб боряпти... Касаллар кўпайиб кетган... Бошқа янгилик йўқ. У нигоҳи билан княз Цзун-сянни излаб топди.

– Мен сенга илмли одамларни йиғиб, душманларимиз кўтартираётган тўғон бизга қандай хавф солиши мумкинлигини билиб келгин деб сўровдим.

Княз шошмасдан, ўз салобатини сақлаган ҳолда буклоғлиқ бир варақ қоғозни ёйди ва кўзларини ярим юмган қўйи унга тикилди.

– Биз катта фалокат ёқасида турибмиз. Дарё суви йиғилиб, кўтарилиб, – бармоғини қоғоз юзига бигиз қилиб кўрсатди у, – мана бу ердан шаҳар устига қўйилади. Мана бу чизмага қарасанг, ҳаммаси аён бўлади.

Император пишиққина қоғозни қўлига олди-ю, аммо ундаги эгри-бугри чизикларга қараб ўтирмади. Ҳайрон бўлиб сўради:

– Бу ёввойи одамнинг бунга қандай ақли етади?

– Ёввойиликка ёввойику-я. Аммо ҳар қандай ўқимишли одамлар ҳам ўрганса бўладиган жойлари бор экан.

Император Цзун-сянга ўткир нигоҳ ташлади.

– Ақлу заковат соҳиблари бул ҳийлани бартараф этиш учун қандай фикр билдиришди?

– Фақат бир нарса қилиш мумкин: ўша тўғон олдига ёриб ўтиб, уни бузиш керак...

– Ёриб ўтиш? Улар шуни кутиб ўтиришибди-ку, ўзи. Дарвозадан чиқишимиз биланоқ – Иминда қандай қилган бўлса, бу ерда ҳам шуни такрорлайди! Э, ақли донишлар! Шунақа гапни айтиш учун ўн йиллаб китоб титиб ўтириш шартмиди?

– Хукмдорим, тоғда йўқотилган нарсани дарё тубидан изламайдилар, – истехзоли насиҳат қилди Цзун-сян. – Душманни мамлакат юрагига яқинлаштирмаслик керак эди. Биз марҳум Чун-ю хатоларини қайтаряпмиз.

У «биз» деб гапирётган бўлса ҳам, буни «сен» деб тушуниш керак эди. Цзун-сяннинг ўзи ҳам худди император сингари олийнасаб зот эди. Бироқ бу унга ҳозиргидай виқор ва истехзо билан гапириш ҳуқуқини бермасди. Ан-цюан курси суянчиғига ясланиб олиб, тирсакларини ён суянчиқларига маҳкам ўрнатиб олди.

– Кўзимдан йўқол, Цзун-сян!

Княз ишонқирамай, ҳайрон бўлиб турди. Кейин бир томонига, сўнг бошқа томонига ўгирилди – амалдорлар хижолатдан ерга қараб олишган эди. Князнинг бўзарган юзи сал қизаргандай бўлди. У ўрнидан туриб, бошини мағрур кўтарганча чиқиб кетди. Император пастки лабини чўччайтириб, чизмани ғижимлади-да, оловга ташлади.

Эрталаб шаҳарга сув бостириб кирди. У дарвозалар остидан тикилиб кириб, кўчадаги ахлатларни оқиза кетди. Пастак уйларнинг остоналаридан шовқин, сурон ва шовуллаш билан кириб борди. Ким худога ёлборган, ким лаънатлар ўқиганича болаларини уйларнинг томига олиб чиқарди. Бор-будларини кучоқларига сиққанича олиб, ўзлари ҳам ўша ердан жой олишарди. Ҳаммаси шалаббо, кийимлари лой, устларидан севалаб турган ёмғирдан совқотганча титраган... Отхонанинг тўсиқларини бузиб ўтиб, отлар қочиб чиқишди-да, кишнаганча тор кўчаларга отилишди...

Кечга яқин сув босмаган жой қолмади. Фақатгина император саройида озгинагина қуруқлик сақланиб қолди холос.

Хондан чопар келди. Қотма, қирғийбурун жангчи император билан гаплашаркан, унга эмас, нукул тилмочга қараб турарди. Жангчининг бошида танғитлар дубулғаси, эғнида жиққа ҳўл, лой сачраган танғитларнинг жун ёпинчиғи осилиб турарди. Чопар императордан шаҳарни топширишни талаб қиларди. Император жангчиларини олиб кетавериши мумкин экан-у, фақат барча бойликлар, шунингдек чилангарлар, темир қуювчилар, олтин ва кумушга ишлов берувчи усталар ҳамда жун ва бошқа матоларни тўқувчи ҳунаремандлар ташлаб кетилиши керак...

Чопарнинг гапини эшитиб ўтираркан, император Хэйшуйда дуч келиб қолган саҳройи қочоқ хонни эслаб кетди. Унда ҳаммаси бошқача эди. Ўшанда у кўчманчи хонни мазах қилган, унинг ночорлигидан кулган эди. Қанчалик аҳмоқ эканман-а! Бужур хонга ёрдам бериш керак экан. У орқали саҳрода ўзига дўст орттириб қўйиши керак экан... Аммо ким билибди, кун келиб у, Си Ся императори, буюк ибодатхоналар ва саройлар мамлакати ҳукмдори, бу ёғи киданлар ва сунлар, бу ёғи цзинлар сулолаларини титратиб келган қўшинлар қўмондони мана бу талончилардан шундай гапларни эшитиб ўтиради, деб. Уялмасдан ўғирланган кийимда императорнинг ҳузурига келганини-чи...

– Кет, нўён Жарчи. Шаҳарни сенинг хонингга биз ҳеч қачон топширмаймиз!

– Биз кутиб турамиз. – Нўён белидаги «учар аждаҳо» қиличини тўғрилаб қўйди. Бу ҳам танғит усталари ясаган худди аждаҳо терисига ўхшаш ғадир-будир ва учи қушнинг боши сингари қайрилма қилиб ишланган қилич эди.

Шаҳарни бир босган сув бошқа қуйилмас ва кўтарилмасди. Бунга қўниб турса бўларди-ю, лекин гувалалардан қилинган деворлар ивиб кетиб, уйлар босиб қола бошлади. Деворлар остида эса одамлар қолиб кетди. Саройнинг деворлари ҳам икки жойидан эгилиб қолди. Шаҳарни муқаррар ҳалокат кутмоқда эди. Император кенгаши аъзолари

унинг ақлсизларча ўжарлигини деярли очиқ-ойдин айблай бошлашди. Ҳамма нарсани ташлаб кетиш керак... Қалъадан чиқишлари биланоқ, ҳаммалари кўчманчилар қиличига рўбарў бўлишлари аниқлигини тушунишни исташмасди улар.

Бирданига сув камая бошлади. Бу кун кеч бўлганда бошланди. Душман қароргоҳида тун бўйи машъалалар ҳаракатланиб, шовқинлар эшитилиб турди. Эрталаб ҳаммаси аён бўлди. Сув шу қадар кўтарилгандики, у энди душман қароргоҳига ҳам бостириб келганди. Шунда хон тўғонни бузиб ташлашни ва сувни ўз ўзанига қўйиб юборишни буюрибди.

Яна чопар келиб, тан олди:

– Жангчиларимиз бироз чўмилишиб олишди! Биз анчагина баланд жойга кўчиб олдик. Аммо сизларга чекиниш имкони йўқ. Хон сен ўз саройингда қолаверишинг мумкинлигини, фақат унинг ўнг қўли бўлишга қасам ичишинг ва қизингни унга хотинликка беришинг, биринчи талабидаёқ жангчиларинг билан унинг ёнига етиб келишинг ва кимни кўрсатса бирга жанг қилишингни талаб қияпти.

Хоннинг бу шармандаларча шартларини император кенгаши қабул қилишга мажбур бўлди. Бундан эътиборан Си Ся императори хоннинг ўлпон тўловчисига айланган эди. Мамлакат бундай камситилишни кўрмаган эди. Кенгаш Ан-цюаннинг қизини хонга хотинликка беришга ҳам кўнди. Лекин танғит жангчилар хон билан бирга ўзга элларни талашга боришига кўнмадилар. Император жим эди. Гўёки кенгаш уни бир четга суриб қўйганди. У амалдорлар орасида княз Цзун-сянни кўриб ҳам лом-мим демади. Император ўзини ҳам ўзидан аввалги ҳукмдорнинг тақдири кутаётганини сезиб турарди.

Узоқ музокаралар бошланди. Хон бўш келмасди. Император жангчи бермас экан, отлар берсин, туялар, ҳар хил матолар, асал ва мум, кумуш ва олтин, эгарлару садоқлари билан бирга ўқ-ёйлар берсин. Оппоқ наमतлар ва гулдор гиламлар берсин... Ва буларнинг ҳаммаси сон-саноқсиз ҳажмда...

– Бериш керак, деди Цзун-сян. Кетсин. Кўриниб турибди, кимнингдир устига юриш қилмоқчи. Жангчиларни ҳам шунинг учун сўраяпти. Кимнинг устига юрмоқчийкин? Ўй-

лашимча, цзинлар устига. Яхши бўпти... Улар бизга ёрдамга келишмади. Бизнинг шармандалигимизга улар ҳам бирдай шериклар. Хон билан уришиб кўришсин-чи. Биз жангчиларимизни сақлаб қолиб, хон талаб кетган нарсаларимизни цзинлардан тортиб оламиз ва шу йўсин қасдимизни ҳам оламиз.

Хон қароргоҳига юртнинг ҳар тарафидан чорва билан кўшиб барча сўраган нарсалари ортилган аравалар оқиб кела бошлади. Император хазинасидаги деярли барча бойлик хоннинг чарм ҳамёнига келиб тушди. Ан-цюан йиғидан тинмаётган қизи Чахени қалъа дарвозаларигача кузатиб келди. Хайрлашаркан ўзи ҳам йиғлаб юборди. У энди қайтиб қизини кўролмаслигини сезиб турарди.

Императорнинг шубҳалари тўғри бўлиб чиқди. Хон танғит элини шип шийдам қилиб талаб, ўз саҳросига кетгач, Ан-цюанни тахтдан воз кечишга мажбур қилишди. Бир ойдан кейин эса қирқ икки ёшли бу асилзода кутилмаганда вафот этди.

Янги император бўлиб эса кўзи яхши кўрмайдиган, ўқи-мишли княз Цзун-сян тахтга чиқди.

IX

Хон кун бўйи учқур туйғун қуши билан бирга ов қилиб юрарди. Қайтганида эса очиққан ва толиққан бўларди. Унинг чодиридан сал нарироқда одамлар тўпланиб туришарди. Яна сартовул савдогарлари карвони келган кўри-нади. Тинч ва осойишта саҳрога карвонлар борган сари серкатнов бўлиб қолишди. Савдогарлар Самарқанд, Бухоро, Хоразм ва Ўтрордан келишарди. Баъзилари молларини шу ерда сотишади. Баъзилари бўлса яна ҳам узоқроққа, Олтинхон юрти томонларга йўл олишади. Савдогарлар зоти чаққон ва жасур бўлишади. У бир неча бор таъкидлаганди: фойда кўзлаб савдогарлар ернинг нариги бурчига боришса, худди шу каби жангчилар ҳам ўлжа излаб йўлида дуч келган дарёларни кечиб ўтиши, барча довлонларни ошиб ўтиши керак.

Каттагина салла ўраган, кўзлари тагигача соқоли ўсиб кетган сартовул савдогари қорни устига қўйиб олган қўллари бармоқларини ўйнатганича газламалар, ёнғоқ ва бодомлар, ўймакор пиёла-косалар сотаётган сотувчилари орқаларида кузатиб юрарди. Хонга кўзи тушиши билан қўр тўқиб таъзим қилди. Бу таъзимда қўлларча итоат ҳам, камтарона тавозеъ ҳам йўқ эди. Хон отидан тушиб, савдо қатори бўйлаб юраркан, газламаларни ушлаб, ғижимлаб кўрарди. Савдогар бўлса газлама тўпларини очишга шошиларди.

– Бу матони бизда қарбас дейишади. У бўялмайди. Пишиқ ва енгил. Буниси эса зиндоний. Минг хил тусга киради. Ундан тикилган кийимларни хурсандчилик кунлари ҳам, мотам кунларида ҳам кийса бўлаверади... Зарбофот¹ – бу матонинг номи шунақа. Буни эса фақат асилзодалар кийишади. Офтобда ял-ял ёнади. Гўёки баҳор сабзалари устидаги шудринглар сингари товланади. Рутубатли кунларда эса у ўзидан нур таратади.

– Сен бизнинг тилда бунақа гапиришни қаерда ўрганиб олдинг?

– Буюк хон, мен гўдаклигимданоқ сафардаман. Молларимни миркитларга, қоройитларга, найманларга ҳам сотганман...

– Чжунду ёки Олтин-хон юртининг бошқа шаҳарларида ҳам бўлганмисан?

– Бўлганман. Мен ҳамма ерда бўлганман.

– Молларингга қанча сўраяпсан?

– Кўп эмас. Бир бўлак зарбофот учун – уч тилла балиш² бир бўлак зиндоний учун эса уч кумуш балиш.

– Ўз ерингда қанча тўлаб олгансан? Жавоб беришга шошилма. Агар алдасанг, каллангни олдираман!

Бир нима дейишга шайланиб энди оғзини очмоқчи бўлиб турган савдогар қотиб қолди-ю, кейин нола қилиб кетди:

¹ Зарбофот қарбас – иплик, зиндоний – иплик-қабирға, зарбофот – зардўзи.

² Балиш – ўша даврнинг 75 динарига тенг келувчи пул бирлиги бўлиб, олтин ва кумушдан қуйилган.

– Буюк хон, жувонмарг қилма!

– Ростини айтсанг, тирик қоласан.

– Мен буларнинг бир бўлаги учун ўн динордан кам бўлмаган ва... ва ... йигирма динордан кўп бўлмаган ҳақ тўлаганман.

– Сен нима, бизни шилиб кетгани келганмисан? – Хон бир ўрам газламани олди-да, оломонга отди. – Олинглар. Бу юлғичнинг ҳамма молини олинглар!

Одамлар қувноқ бир ғала-ғовур билан ҳамма нарсани – газламаларни ҳам, ёнғоқлару бодомларни ҳам талаб кетишди. Ҳеч нарса қолмади. Савдогар бошини чангаллаб қолди:

– Вой-вой!

– Менинг ортимдан юр.

Хон чодирига кирди. Баковули гўшт билан қимиз келтириб қўйди.

– Е, савдогар. Кейинги сафар ақллироқ бўласан.

– Буюк хон, мен жуда кўп ерларда бўлганман. Каттами, кичикми ҳукмдорлар карвонларни муҳофаза қилишади... Биз фойда кетидан юрамиз – бу ҳақ гап, лекин биз олиб келадиган нарсаларни бизсиз оломайсизлар-ку...

Хон кешиктанларига омбордан матолар олиб келишни буюрди. Силлиқ, гулдор ипак матолар, ярқироқ парча ва нозик жун газламаларни савдогарнинг олдига ёзиб ташлашди.

– Сенингча, мен мана буларни сотиб олибманми? – сўради хон. – Мен ўзимга керакли нарсаларни қилич билан оламан. Татунг-ани чақирларинг... Эй, савдогар, сенинг исминг нима?

– Маҳмуд Хоразмий. Хоразмлик Маҳмуд.

– Сен е, Маҳмуд. Савдодан келадиган фойдани мен кўриб турибман. Савдогарларни айбсиз хафа қилмайман. Лекин сизлар менинг ерларимда тижорат юрғазаркансизлар, менга хизмат қилишингиз керак. Йўқ деса, бошқаларни ҳам сенинг кўйингга соламан.

– Буюк хон, сенга жангчилар керак. Мен эса бир бечора савдогарман.

– Менга фақат жангчиларгина керакмас. Е! – Хон ёғлиқроқ бир устихонни олиб, Маҳмудга узатди.

У устихонни олди-ю, емади. Қўлида кўтарганича ушлаб тураверди. Иссиқ ёғ бармоқлари орасидан силқиб ўтар ва хонтахта устига томиб, зум ўтмай оппоқ бўлиб қотиб қоларди. Савдогар тамом бўлган, янчилиб кетганди.

Чодирга фармойишлар ёзадиган тахтчасини кўтариб Татунг-а кириб келди.

– Маҳмуд, қанча газлама олиб келганингни айтсанг, Татунг-а ҳар бир бўлак матонинг пулини тўлаб беради.

Тун зулмати сингари қоп-қора соқоли орасидан хурсанд бўлиб кетган Маҳмуднинг тишлари ярқираб кетди.

– Мен ҳозирча сендан тортиб олган нарсаларимнинг пулини тўлайман холос, – давом этди хон. – Лекин сен ундан ҳам кўпроғини оласан. Сен карвонингни Чжундуга олиб борасан.

– Нима учун, хон?

– Савдо қилгани. Йўл-йўлакай баъзи нарсаларни билиб ҳам келасан. Менинг одамларимдан ҳам ёрдамчи қилиб олволасан.

– Йўқ, хон, сенинг одамларингни ололмайман. Уларсиз менга осонроқ бўлади. Улар бизга ўрганиб қолишган...

«Бу аҳмоқ эмас», – деб хаёлидан ўтказди хон, соқолини қашлаб.

– Сен айтганча бўлсин. Бир нарсани ҳар доим ва ҳамма ерда эсингдан чиқарма: садоқат сенга бойлик ва шон-шаф олиб келади, хиёнат эса – ўлим.

Хоразмлик Маҳмуд буюк девор ортига жўнатилаётганларнинг биринчиси эмас. Олтинхон мамлакати ҳақида кўп маълумот тўплаш керак. Чжунсиндаги жангдан маълум бўлдики, муғул қўшинлари ҳаракатчан, чидамли, ҳимояда матонатли, ҳужумда қақшатқич, танғитлардан кўра жасурроқ экан. Олтинхоннинг қўшини қанақа экан? Айтишларича, менинг битта жангчимга қарши Олтинхон ўн-ўн беш аскарини қарши қўя олармиш. Лекин шуниси ҳам борки, бургутни ҳатто қарғалар ҳам чўқилаб ташлашлари мумкин, агар кўп ва бир бўлишса. Бироқ у «тилла» чжур-

женлар «темир» киданлар билан дўст эмас, маҳаллий аҳоли билан ҳам иноқ эмаслар. Мана шундан фойдаланиб қолса бўлармикин?

Олтинхон унинг ҳузурига элчиларнинг катта гуруҳини жўнатганмиш – нимага? Темучиннинг шуҳрати бутун оламга таралиб кетди. Бундан хурсанд бўлиш керакми, йўқми, ўзиям билмайди. Шу кунларда уйғурлардан, кетидан қарлуқ хони Арсалан ва Олмалиқ ҳукмдори Бузардан элчилар келди. Ҳали уларни қабул қилгани йўқ, лекин Татунг-адан билиб олганларига қараганда, улар қора-киданлар гурхонидан ажраб чиқишибди ва энди Темучинга тобе бўлишмоқчи эмиш. Албатта, уларни ўз қўл остига олади. Лекин бу билан у гурхонни ғазабга солиши аниқ. Шусиз ҳам қора-киданлар унга кўз олайтириб туришибди. Улар ўлмай қолган найман хонининг ўғли Кучулукнинг бошини силаб, иссиқ бағирларига олишди. Отларини ўша ёққа солса ҳам бўларди-ю, бироқ аввал осмоннинг олтин ўғли фикрида нималар борлигини билиб олиш керак. Ҳозир осмон фарзанди бўлиб, ўша ван-хон ва Темучин билан музокаралар олиб борган ва ўзига жаутхури унвонини тақдим этган думалоққина княз тайинланибди. Ажабо! Менинг назаримда Олтинхон тахтида оддий, ҳамма қатори бир одам эмас, ростакан осмон фарзанди ўтириши керак эди. Унинг элчилари нима гап олиб келишганийкин? Ҳаммаларини бирданига қабул қиламан. Бир-бировларининг кўзларига боқиб, менга қараб ўтириб, бир ўйлаб кўришсин...

Савдогар билан Татунг-ага жавоб бериб юбориб, у ташқарига чиқди ва чодир кираверишига ўтирди. Сахро узра оқшом чўқмоқда эди. Хэнтэй тоғлари тарафдан салқин ҳаво оқими кела бошлади. Овулда гулханлар алангаланар, таппи тутуни майса устига ясланиб, унинг ачимсиқ ҳиди алафнинг ачимсиқ ҳиди билан уйқашиб кетди. Болалар шовқин солишар, ёш овозлар жаранги таралиб, кимдир сузонғич улоқча ҳақида қувноқ ашула айтарди. Оҳанг ичида улоқчага ўхшаб мараб кўяркан гурр этиб кулги кўтариларди. Хон биринчи учраган ўтовга кириб, гулхан атрофига ўтиргиси, одамларнинг суҳбатлари, ҳазиллари ва кўшиқларига қу-

лоқ тутгиси келиб кетди. Лекин биладики, у пайдо бўлиши билан ҳамма ёқ жим бўлиб қолади ва унинг сўзини кутишади: рухсат берса суҳбат ҳам, қўшиқлар ҳам давом этади, албатта, аммо илгаригадай бўлмайди. У одамларнинг кундалик шодликларини ташвишларидан айрилиб қолган, улар гулхан атрофида давра қуриб ўтиришган пайтларда у одамларга керак эмас. Унинг ўз ҳаёти бор, уларнинг ўз ҳаётлари... ва бу ҳаётлар ҳечам бирлашмайди... Бунақа оқшомлар унинг ғашига тегар, юрагини сиқиб юборарди. Урушда бошқача. У ерда унинг бир оғиз сўзи, унинг миясига келган бир фикр минглаб жангчилар учун ё ҳаёт, ё мамотга айланар, жанг майдонида у бўронларни қўзғотадиган руҳга айланарди, гўё...

Элчилар келишига у катта иштиёқ билан тайёргарлик кўрди. Ҳар бир кешиктан учун ипаклик либослар тикишни буюрди. Ҳар минг кишига алоҳида ранг, алоҳида зот отлар, бир хилдаги қурол-яроғ танлатди. Нўёнлар, укалари ва ўғилларига энг яхши кийимларини кийиб олишларини буюрди. Ўзи учун эса ёқалари ва енглари зардўзи ва дурлар билан безатилган парча чопон тикилди. Лекин бу чопонни у киймади. Жимжима кийимлари билан Олтинхоннинг элчиларини қойил қолдириб бўлмайди. Кундалик иплик кийими ва наMAT қалпоғида қолаверди. Бирдан-бир кўзга ташланадиган нарсаси олтин камари эди. Чодир олдига, худди қурултойларда бўлгани каби уч поғонали сўри ўрнатиб, унинг устига нафис танғит гиламлари тўшашди. Хон танғит усталари қорамтир ёғочдан ясаган тахт устига чиқиб ўтирди. Сўридан яна эллик қадамча масофага эса оппоқ наMATлар тўшалди. Унинг охирида, наMATга қадам қўйиш ерида иккита гулхан ёқилди – элчиларга илакишган инс-жинслардан халос қилиш учун.

Шу ерда кешиктанлар элчиларнинг қуролларини олиб қўйишди ва ўзларини наMAT узра хон ҳузуригача кузатиб келишди. Идикут¹ қарлуқ хони ва Олмалиқ ҳукмдори элчилари хонга таъзим қилишди. Олтинхон элчилари эса тик

¹ Идикут – уйғурларда ҳукмдор шундай аталади.

тураверишди. Темучин уларга қиё боқмай, гурхоннинг со-
биқ тобеларига кулиб боқди. Таржимонлар ёрдамида улар
ўз хожаларининг ихтиёрларини маълум қилдилар: ер узра
нур сочиб, жунжиккан халқларга ҳарорат улашган қуёш
нурлари сингари буюк Чингизхон ҳам уларга ғамхўр ва
меҳрибон ота бўлса. У кулиб турса ҳам, элчиларни чала-я-
рим эшитарди. Уларнинг нима дейишлари, қандай совға-
лар тақдим қилишлари унга аён эди. Аммо Олтинхоннинг
элчилари жумбоқлигича қолмоқда эди. Уларнинг орасида
Хо ҳам бор эди. Аммо у билан учрашишнинг имкони бўлма-
ди. Улар ҳаммаси Хони ҳам ҳисоблаганда тўрт нафар эди-
лар. Олдинда қошлари тутшиб ўсган дароз киши турарди.
Хоннинг ишораси билан у бир қадам олдинга чиқиб, гапга
тушди. Унинг елкаси оша мўралаб, ўз оёқларига қараганча
Хо таржима қила кетди:

– Биз сенинг ҳузурингга, шу мақсадда келдикки, жаут-
хури...

Хон унинг гапини бўлди:

– Менинг осмондан берилган мартабам бор. Мен жаутху-
ри эмасман, мен Чингизхонман.

Хо бошини кўтармасдан унинг сўзларини таржима қи-
либ берди. Бароққош қовоғини солди.

– Ер юзида осмондан ҳукмдорлик берилган якка-ягона
ҳукмдор бор, – бизнинг хуанди. Қолганлар эса унинг изни
билангина ерлар ва халқларга эгалик қиладилар. Биз се-
нинг ҳузурингга тахтга янги хуанди чиққани хабарини бер-
гани келдик. Бу фармонни сен тиз чўкиб туриб эшитишинг
керак.

Хон қўлларини курсининг суянчиқларидан юлиб олди.
Шундай силтаса бўлди, кешиктанлар уларни найзаларига
осонгина илиб олишади. Аммо у қўлларини тиззасига қўй-
ди ва бармоқларини тез-тез бука бошлади, қотиб қолган
табассумда ясама кулиб турарди. Мияси шанғиллар, ни-
гоҳини эса парда қоплаб олган эди. «Шошилма, шошилма!»
– таъкидларди ўзига ўзи. Олтинхон билан жанжаллашиш-
нинг вақти эмас. Кучулук ва хор-туматларни бир ёқлик қи-

либ олиши керак эди... Аммо тиз чўкиш? Бутун халқнинг, бошқа ҳукмдорларнинг элчилари кўз ўнгида-я!..

– Сизларнинг олтин хонларингиз менга ота эмас. Лекин у менга ука бўлиши мумкин. Ака-укалар бир-бирларининг гапини тиз чўкиб эшитганини қачон эшитибсизлар?

– Хуанди осмоннинг ягона ўғли ва унинг биродарлари йўқ.

Улар худди ҳўкизларга ўхшаш қайсар бўлиб, борган сари унинг тиз чўкишини қаттиқроқ талаб қилишарди. Бу мунозара бефойда бўлиб, уни чўзилиб кетиши Чингизхоннинг хавотирланаётганини ошкор қилиб қўйиши мумкин эди.

– Сизларнинг янги хуандиларинг ким ўзи?

– Князь Юн-цзи.

– А, мен уни биламан! Кўрганман. Сен элчи аҳмоқ экансан-у, лекин у сендан ҳам аҳмоқроқ экан. Ҳаммасини мен айтганимдай таржима қилиб бер! Ҳали, мана шунақа нотаваон одам хуандими? Тиз чўкиш! Мен унақанги одамни мирзам Татунг-ага ёрдамчиликка ҳам олмаган бўлардим. Кўзларимдан йўқолинг!

Кейин у элчиларнинг ҳаммасини бошқа-бошқа ўтовларга қамаб қўйишни буюрди. Бу ишни у Хо билан гаплашиб олиш учун қилди. Бироқ таржимон унга бошқа бирон-бир янги гап айтолмади: Хо билганидан ортиқ маълумотга эга эмасди. Ҳа, Чжундудагилар хавотирга тушишгани аниқ. Улар Чингизхон Си Ся императорини енга олишига ишонишмаган. Лекин амалдорларнинг фикрларича, Чингизхон кучлилиги учун эмас, ички келишмовчиликларига ўралашиб қолган танғитлар бўштоб эканликлари сабабли шу оқибатга келишган. Элчилар хонни кўрқитиб қўймоқчи ва шу билан бирга унинг қанчалик хавфли эканини ҳам текшириб кўришмоқчи бўлган. Айнан шунинг учун ҳам, бу ишга бош қилиб Ҳушаху тайинланган.

– Сен аллақандай кидан императори сулоласидан бўлган одам ҳақида гапирган эдинг. У тирикми?

– Тирик. Лекин уни нима учундир ҳамма ишлардан четлатиб қўйишган.

– Менинг одамларимни у билан учраштириб қўя оласанми?

– Ҳа... Хон, бу, албатта, менинг ишим эмас-ку, лекин сен элчилар билан бекорга бундай гаплашдинг. Сахролардан ўтиб келаётиб, мен осойишта кўчманчиларни кўп кўрдим. Бу ерларга бизнинг ҳукмдоримизнинг жангчилари келади... Одамларни қийноққа солади.

– Сенингча келишадими?

– Агар хоҳлашса...

– Балким, хоҳласам, мен сизлар тарафга борарман...

– Императорга сенинг кучинг етмайди. Кейин у ёққа боришнинг нима ҳожати бор? Сахро кенг ва бепоён. Ҳанузгача мени шу ёқларга тортади. Менинг иккинчи ватаним шу ер. Мен на бу ерларда ва на у ерда қон тўкилишини истайман.

– Опанг, меҳрибон Хоахчинимиз қалай юрибди?

– Яхши. Нуқул онамиз Ўйлун фужинни, сени ва укаларинг-ни эслагани эслаган. Унинг ҳам иккинчи ватани шу ер, хон.

У Татунг-ага олтин солинган халтача олиб келишни буюрди. Унинг ичидагини ағдариб, хонтахта устига текис қилиб ёйиб чиқди. Мойчироқлар шуъласида олтин қуймалари жилоланиб, ўчоқ тўла ёнаётган кўмирга ўхшаб кетди.

– Қанча керак бўлса, ол. Опангга истаган нарсасини олиб бер.

Хо бир нечта ёмбиларни олиб, томоша қилди, бармоқлари билан силаб кўриб, яна жойига қўйди.

– Ҳафа бўлма, хон, лекин мен ҳеч нарса ололмайман.

– Нима учун? – Хон қовоғини уйди.

– Мен сенинг хизматкоринг бўлганимни Хушаху билади. Агар у мендан бу тиллоларни топиб олса, на опам, на хотиним ва на ўғлим мени қайта кўришади.

– Мен сенга нима қилиб беришимни хоҳлайсан?

– Билмадим... Менга ўзи ҳеч нарсанинг кераги ҳам йўқ. – Хо хўрсинди. – Бир нарсани хоҳлайман: қандай яшаётган бўлсам, шундайлигича қолсин.

Бу суҳбат хоннинг кўнглида унчалик арзирли бўлма-са ҳам, аламли жароҳат қолдирди. У чин кўнгилдан Хо ва унинг опасини хурсанд қилмоқчи бўлувди. Энди билса, ҳар нарсага қодир бўла туриб, ҳаттоки ўзининг ҳам қўлидан келмайдиган нарсалар бор экан...

Сўнгги пайтларда жуда кўп ўйлаб юрган Олтинхон билан бўладиган уруш, энди унинг элчига қилган ҳақоратли жавобидан кейин аниқ-равшан бўлиб қолди.

Бу ерларда, чўл сахро бағрида қанчалик саноксиз бўлганлигига қарамай, Олтинхон қўшини қўрқинчли эмас эди. Бироқ уларни бу ерда енггани билан улардан нима ҳам ола оларди? Буюк девор ортига бориш керак, агар само марҳамат қилса, ўша ерда ўлжа бой бўлади. Лекин... Олтинхон ҳамма даврларда барча қабилаларга ваҳима солиб келган. Унинг қудрати олдида энг қўрқмас хонлар ҳам ҳадиксираб турардилар... Бундай дангал юриш қилиш ҳалокатли бўлмасмикин?

Хон уч кечаю уч кундуз қоронғи ўтовдан чиқмади. Таом ҳам емади, осмонга ибодат қилиб, ўй ўйлаб ётди. Кейин нўёнларини чақиртирди.

– Олтинхон ўзбошимчалик билан бизнинг кидан биродарларимиз ҳокимиятини тортиб олди. У қабилаларимиз ўрталарига фитналар солиб, баҳодирларимизни ўлимга маҳкум этиб келди. Аждодларимиз уларнинг барча зулмлари учун қасос олишимизни васият қилишган. Ашаддий душманларимизнинг адабини бермай туриб, биз тинч ва осойишталикда яшай оламизми? Осмон мени бу манмансирашдан ақлини йўқотиб қўйган азалий ёвуз ният эгаларини мағлуб этишга чақирмоқда. Мен унинг иродасига қарши бора оламанми? Жангчиларимиз отланаверсинлар!

Х

– Юрагингни нима безовта қияпти, соҳибим?

Кучулук тепасида чироқ шуъласини пастлатиб, хотинининг юзига энгашди. Каттакон қоп-қора кўзлар хушёр боқиб турарди. У хотинининг узун ва пишиқ кокилларида ушлаб, астагина кўкрагига тортди, бошини силади. Сарой оромгоҳлари эшиги ланг очиклигидан ичкари ҳовлидаги ариқда шилдираётган сув овози эшитилиб турарди. Хом ғиштдан кўтарилган сарой девори ортида, гурхон боғида куй садолари янграр, одамларнинг қувноқ овозлари эшитилиб турарди.

– Сен ҳар доим жим юрасан – нимага? – хотини ўпкалаб суради.

– Жуда чарчадим. Оғир бўлиб кетяпман.

– Энди сени анчагача қўйиб юбормайман, сен ҳам дам оласан.

Эрининг масхараомуз кулишини кўриб, кокилларини орқасига ташлаб, ўтирди.

– Мабодо бошқа бир аёлни ўйлаётган бўлсанг – огоҳ бўл! Сенинг бошқа хотининг ҳам, канизларинг ҳам бўлмайди.

У ҳам ўтирди, хотинига ачиниб қаради.

– Хаёлларинг бемаъни, Тофқоч-хотун! Сен менинг канизаларим бўлмаслигини хоҳлаяпсан, мен эса ўзинг каниз бўлиб қолмаслигингни хоҳлаяпман!

– Сенинг ақлинг жойида эмас кўринади! Нима учун ва кимнинг канизи бўлишим керак экан? Мен сенинг хотининг ва гурхоннинг қизи-я?

– Диққат қил... Нимани эшитяпсан?

– Ҳеч нима. Боғда мусиқа янграпти.

– Ҳа, ана. Мусиқа. Ҳамма ёқда жанговар ноғоралар тарақ-туруқ қилиб, ҳарбий сурлар чалиниб ётибди-ю, отанг бўлса қулоқларини мусиқа билан яйратиб, вақтини раққосалар орасида ўтказяпти...

– Нега менинг отам ҳақида бундай деяпсан? У сенга яхшилик қилмаганмиди?

Кучулук юзини ўгириб, эшикка ёпирилиб турган зулматга тикилди. Жулуху гурхон – бақалоқ, калтабақай, сергап одам – уни бағрига олди, қизини хотинликка берди, омон қолган найман аскарларини тўплашга ижозат берди. Гурхон найман хонлиги қулаганидан хурсанд эди. Шодлигини яширмай: «Сенинг бобонг жудаям хавфли қўшни эди. Сен бўлсанг менинг хизматимга келибсан. Яхши! Хизмат қилавер, Кучулук, қилавер. Менинг хизматим қийин эмас, мен ҳеч кимни хафа қилмайман» деганди. Ўшандан бери ҳам уч йил ўтибди. Гурхон бўлса ҳар қанақа юмушларни бир четга суриб қўйиб, мусиқаю шикор билан кўнглини хушлаб юрибди. Салтанати бўлса шундоққина очик-ойдин путурдан кетиб боряпти. Бу ҳол Кучулукни ташвишга сол-

моқда. Собик от ўғриси Бузар Олмалиқни қўлга олибди. Гурхон буни эшитиб, парвойига ҳам олмади. Энди эса Бузар уйғур Бавурчиқ ва қарлуқ хони Арсалан билан Чингизхонга бош эгиб боришибди. Бу гал ҳам гурхон бир чора кўрмади. Хоразм шоҳи Муҳаммад билан ёш, лекин ботир Самарқанд султони Усмон ҳам гурхондан юз ўгирай деб туришибди. Мабодо Чингизхон бостириб келиб қолса, Жулуху ҳалокатга учраши тайин. У билан баробар Кучулук ҳам. Аммо гурхон буни тушунишни истамаяпти. Олтин узуклар тақилган калта-калта қўлларини пахса қилиб: «Жим ўтир, жим ўтир... Чингизхонинг ўз далаларидан бунчалик узоқларга келиб нима қилади? Келгандаям нима ғам. Мен ўзим отга минаман. Кўрсатиб қўяман унга!...»

– Яна индамай ўтирибсанми? – Тофқоч-хотун эрининг халати енгини силтаб тортди.

– Мен сенга бор гапни айтаман. Лекин қасам ич, менинг айтганларимни отанггаям, бошқа бировгаям айтмайсан.

– Кучулук хон, сен менинг эримсан, мен то охиригача сенга содиқ бўлишга қасам ичганман – яна нима дейсан?

– Йўқ, қасам ич! – Кучулук ўрнидан туриб, эшикни ёпди.

– Қасам ичаман, ҳеч қаерда, ҳеч кимга сенинг гапларингни айтмайман!

– Тофқоч, бизни ҳалокат кутяпти. Атрофимизда душманлар, давлатимиз ичида душманлар. Отангнинг қўл остидаги мусулмонлар сизларни, қора-киданларни кўрарга кўзи йўқ. Чунки сизлар Буддага сиғинасизлар. Бизни бўлса Исога эргашганимиз учун ёмон кўришади. Отанг бўлса кунини маишат билан ўтказяпти...

– Бошқалар ҳам шундай дейишяпти. Лекин у шунақа бўлса нима ҳам қила олардик?

– Нима бўлса ҳам қилишимиз керак! – деди қатъий қилиб Кучулук. – Бу ишни биз қилмасак, бошқалар қилади.

– Ким қила олади? Ким? – Тофқоч-хотуннинг кўзлари ғазабдан ярақлаб кетди.

– Одам қуриб қолибдимми... Ўзинг айтган эдинг-ку, ота-болларинг ўз яқинларига юз кишидан ортиқ бўлмаган аскар бериб, ҳаммани қўлларида ушлаб турардилар, деб. Ҳозир-

да бўлса Танигу билан Маҳмудбой бутун халқни ўз қўлида ушлаб туришибди. Улар сенинг отангни хоҳлаган қўйга солишлари мумкин. Унда сенинг ҳам, менинг ҳам аҳволимиз вой бўлади. Отанг ҳокимиятини ушлаб қолган тақдирда ҳам, бошқарадиган одам қолмайди. Бировлар Чингизхон тарафга, бошқалари Муҳаммад Хоразмшоҳ тарафга ўтиб кетишади.

Кучулук тез, узилиб-юлиниб пичирлаб гапирарди. Дўнг пешонаси бўзариб, томчи-томчи тер босди. Тофқоч-хотун бўлса, жунжикиб кетиб, шоҳи кўрпани елкасига тортди.

– Нима истайсан? – сўради у.

– Отангни тахтдан четлатишимиз керак.

– Буни қандай қиласан? Отамни ўлдиртирмоқчимисан ё? Йўқ!

– Сенга қасам ичиб айтаман, мен уни ўлдирмайман! – Кучулук унинг қўлларини ушлаб олиб, қаттиқ сиқди. – Менга ёрдам беришинг керак. Ё сен ёрдам берасан, ёки биз ҳалок бўламиз. Тамом!

Аёл узоқ жим ўтирди. Унинг елкалари титрарди.

– Сен менинг соҳибимсан ва мен сен билан бўламан.

– Мен доимо сенинг ақлингга ишонганман. Раҳмат! – у хотинини маҳкам кучди.

Кучулук қулай пайтни узоқ кутиб ўтирмади. Ўзи ўйлаганидек, султон Усмон гурхоннинг ноибини Самарқанддан ҳайдаб юбориб, ўлпон тўлашдан бош тортди. Жулуху ниҳоят ғимирлаб қолди. Дўмбоқ қўлларини мушт қилиб силтаб қўйди.

– Мен ўша султонни, ўша ақлсиз болакайни, ўрага ташлатаман! Уни отхонани тозалашга мажбур қиламан! Мен ўзим унинг устига юриш қиламан.

Кучулук эҳтиёткорлик билан эътироз билдирди:

– Буюк хон, ўзингиз бориб нима қиласиз? Одамлар султон шунчалик кучайиб кетибдики, урушга гурхоннинг ўзи отланибди, дейишади. Танигуни жўнатиш... Лекин қўшинни кўпроқ беринг.

– Сен тўғри айтяпсан, ўғлим. Қарамоғимдаги одам билан куч синашиш менга муносибми? Танигу борақолсин.

Кучулук кўрқиб юрган Танигу ва гурхоннинг асосий қўшини Самарқанд юришига кетди. У гурхонни овга чиқишга кўндириб кўрди. Аммо гурхон бир нарсани сезгандай, ишончли қўриқчилар ҳимоясида саройидан жилмади. Кучулук энди гурхоннинг хазинасини қўлга олмоқчи бўлди. Хазина Ўзган шаҳрида эди. Овга отлангандек бўлиб, Кучулук ўзининг барча найманлари ва хотинини олиб, Ўзганга шошилди.

Шаҳарга кечаси етиб келишди. Қалъани ўраб турган баланд девор атрофида оқаётган сувни кечиб ўтишди. Жангчиларни кўриб, қоровуллар қалъа дарвозаларини ёпиб олишди. Дарвоза тепасидаги минора дарчасидан дубулға кийган соқолли жангчи мўралади.

– Кимсизлар ва сизларга нима керак?

– Нима, кўрмисан? – қичқирди Кучулук. Кўрмаяпсанми, олдингда ким турганини?

– Мен сени танимайман.

– Ҳали таниб қоласан! Шаҳар ҳокимини чақир.

Жангчининг калласи ғойиб бўлди. Гурхоннинг ноиби Куман-тегин қалъа деворига кўтарилгунича анчагина вақт ўтди. У Кучулукни таниди.

– Ҳа, бу сенмисан хон... Нега бу ерга қўшинингни эргаштириб келдинг?

– Улуғ гурхон шаҳар мудофаасини кучайтиришни буюрди.

– Аммо мени бу ҳақда хабардор қилишгани йўқ. Мен дарвозаларни очмайман.

Тофқоч-хотун эрининг ёнига от чоптириб келди.

– Куман-тегин, сен улуғ гурхоннинг куёвига ишонмаслигинг мумкин, бироқ менга ишонмаслигинг билан қаттиқ ҳақорат қилган бўласан.

Қалъа дарвозалари ланг очилди. Куман-тегин таъзим билан Кучулук ва Тофқоч-хотунни саройга таклиф қилди. Хизматкорлар ноз-неъматлар, иссиқ чойлар келтиришди.

– Чой, шаробни кейин ичамиз. Меҳмондорчилик кейин, – деди Кучулук. – Сен ҳозир бизни гурхоннинг хазинасига олиб бор-чи.

Куман-тегиннинг томоғига чой тикилиб, йўталди.

– Бу қанақа ҳазил? Хазинага мендан ташқари фақат гурхоннинг ўзи кириши мумкин.

– Даврлар ўтиб, ўзгаришлар бўлиб туради, Куман-тегин! Юр. Кўп илтимос қилдирма.

– Эй, сенга нима бўлди! Ҳов, соқчилар!

Хонага қўлида найза ва қалқон ушлаган ёш, бесоқол жангчи кириб келди. Куман-тегин ўрнидан туриб ёнбоши билан эшикка чоғланди, Кучулукдан кўзини узмай, бошини таънали маънода чайқатиб қўйди.

– Шунақанги номақбул сўзлар айтяпсан-ки... Қўл-оёғинг-ни боғлаб, жўнатмасам...

– Боғлашга ҳам, жўнатишга ҳам шошилмай тур. – Кучулук ҳам ўрнидан турди. – Аввал чиқиб бир кўр. Саройни менинг жангчиларим қуршаб олган. Бир ишора қилсам...

Куман-тегин эшикдан отилиб чиқди, кейин қўлларини иложсиз икки ёнга ёйганича орқасига қайтиб кирди.

– Бу бошқа гап...

Аммо Куман-тегиннинг бўйсунуш истаги йўқ, безовта-ланганича, қандай қилиб қутулиб қолишнинг чорасини қидираётганини Кучулук кўриб турарди. Қўлини унинг елкасига қўйиб, бармоқлари билан сиқди.

– Ўтир. Сен эса навкар, бориб ўз жойинда тур. Кулоқ сол менга, Куман-тегин. Биз давлатимизни қутқаришимиз керак. Сен кўрмаган бўлишинг мумкин эмас – ахир у инқирозга юз тутяпти-ку. Ғаразли манфаатпарастлар гурхонни ўраб олишган. Уларнинг мақсади фақатгина ҳамёнларини зарга тўлдириб олиш.

– Сен гурхонни қутқармоқчимисан?

– Гурхонни ҳам, унинг салтанатини ҳам.

– Бу бошқа гап. Лекин мен шу жойда баъзи нарсаларни тушунмаяпман. Қутқариш ишингни гурхонни хазинадан Мосуво қилишдан бошламоқчимисан? Кўз ёшини арта туриб, кўзини чиқармоқчимисан?

– Нима, сен отамни билмайсанми? – гапга аралашди Тофқоч-хотун. – У пулларини ўз жонидан ҳам қаттиқроқ асрайди. Жангчилар маошини тўлагиси келмайди, дўстларига мадад бермайди.

– Хазина қўлимизда бўлса, биз катта ва кучли қўшин тўплаймиз. Гурхон ҳали биздан миннатдор ҳам бўлади. Ўзинг кўриб турибсан Куман-тегин, мен қароқчи эмасман, олтинларни ўзимга олиб кетмоқчи эмасман. Агар шунақа бўлганида, сени кўндириб ўтирармидим. Каллангни олдирсам – масала ҳал. Лекин менга давлатимиз тақдирини ўйлаган одамлар керак.

– Сенинг сўзларингда ҳақиқат бор, Кучулук хон... – Куман-тегин кафти билан пешонаси ва чаккаларини ишқаларди. – Менинг жангчиларим ҳам маошларини ололма-яптилар. Мабодо Муҳаммад Хоразмшоҳ бу ерга келиб қолса, унга дарвозаларни очиб беришади. Уларни жанг қилишга мажбур қилолмайсан... Аммо мен қасамимни қандай бузишим мумкин?

– Мен мажбурлаган бўламан, сиқувга кўнган бўласан.

– Бу бошқа гап. Бошқа гап...

Учовлон қўлларига машғалалар тутганича ертўлаларга тушишди. У ердан зах, моғор ва сичқон ахлати ҳиди келарди. Тамба, зулфинлар жаранглаб, темир эшик ғийчиллаб очилди. Тоғ тошларидан қурилган торгина хонада жез тутқичлари кўкариб кетган, оғизларига қулф урилган сандиқлар қатор турарди. Куман-тегин қулфларни очиб, қопқоқларини кўтарди. Сандиқларда олтин ва кумуш қуймалари, тангалар, қимматбаҳо тошлар, узуклар, ханжарлар, қиличлар, товоқлар... Тофқоч-хотун кўзлари ёниб, тақинчоқларни ўзига ўлчаб кўрар, нозик бармоқларига узукларни тикиб кўрарди. Куман-тегин ғамгин кўзлари билан унга олақараш қилар, тез-тез нафас оларди. Кучулук хотинига яқинлашди-да, индамайгина унинг бармоқларидаги узукларни ечиб олиб, сандиққа ташлади.

– Ҳеч нарсага тегма. Бир кун сенга бундан ҳам зўр тақинчоқлар совға қиламан. Юринглар.

Хазинани қоровуллашга у найман жангчиларидан тайинлади. Эртаси куни у гурхон жангчиларини шаҳар майдонига йиғиб, ҳаммаларига маошларини тўлаттирди ва деди:

– Мен оёқости қилинган адолатни тиклаш учун қўлимга қуроол олганман. Ким истаса, мен билан қолсин. Йўқ деганларга – қалъа дарвозалари очиқ.

Кўпчилик жангчилар қолишди. Куман-тегин ҳам қолди. Кучулук ҳар тарафга одам жўнатиб, шаҳарлар ва вилоятлар ҳокимларини ўзига келиб қўшилишини таклиф қилди. Келганларга эса гурхон хазинасидан ҳадялар қилди. Тез орада унинг атрофида бошқа шаҳарларни босиб олишга етарли қўшин тўпланди. У Ўзгандан чиқиб, Боласоғунга қараб йўл олди. Аммо у ерга етиб боролмади. Самарқандни қамал қилиб турган Танигу Кучулукнинг бош кўтарганини эшитиб, ортига қайтди ва уларни йўл устида босди. Бор хазинани ташлаб, Кучулук қочишга мажбур бўлди.

Дин қуввати, расулуллоҳ қамчиси Муҳаммад Хоразмшоҳ Самарқанд султони Усмоннинг қўшинини ўз лашкари билан қўшиб, гурхон устига юриш бошлади. Танигу Кучулукни таъқиб қилишни тўхтатишга мажбур бўлиб, орқага қайтиб, шоҳга пешвоз чиқди. Тўқнашув Иламиш текислигида бўлиб ўтди. У ҳар иккала тарафга ҳам ғалаба олиб келмади. Аммо Танигу учун фожиали тугади. У асир тушиб қолди ва шоҳ амрига кўра дарёга чўктириб юборилди. Гурхонга қарашли мусулмон жангчилари «дин қуввати» уларни бутпарастлар ҳукмронлигидан халос этади, деб ўйлашган эди. Уйига қайтиб келаётган жангчилар учун Боласоғун дарвозалари ёпиб қўйилди. Улар ўз она шаҳарларини қамалга олишга мажбур бўлдилар. Қамалнинг ўн олтинчи куни Боласоғун қўлга олинди ва талон қилинди. Аскарлар нафақат аҳолини, балки Кучулукдан тортиб олинган хазинани ҳам ҳарбий ўлжа ҳисоблаб, ҳаммасини – олтину кумушларни, динору дирҳамларни ҳам бўлишиб олдилар...

Гурхоннинг ўнг қўли Маҳмудбой хазинани тўлдириш учун ўз бойлигини тикиши керак, деб ҳисоблаб, Жулухуга ҳалокатли бир маслаҳат берди: аскарларни мажбурлаб хазинани жойига қайтариш керак. Жангчилар эса қўзғолон кўтариб, кимлар Кучулук томонига, бошқалари эса Хоразмшоҳ паноҳига ўтиб кетишди. Гурхон ҳимоясиз бўлиб қолганини билган Кучулук осонгина унинг ўрнига ўтириб олди.

Жулухуни олиб келишди. Буришган бетидан оқиб ётган кўз ёшларини юз-кўзига суркаб, гурхон Кучулук ҳузурида тиз чўкмоқчи бўлди. Лекин Кучулукнинг ўзи унга таъзим қилди.

– Улуғ гурхон, мен бор-йўғи сенинг камонингдаги ўқман холос. Мен салтанатдаги ишларни тартибга келтирмоқчи эдим.

– Сен мени ҳаётимдан маҳрум қилмоқчи эмасмисан?

– Улуғ гурхон, аслида менинг ҳаётим сенинг қўлингда турибди...

Гурхон уни эшитмас, калта оёқларини бесаранжом тирлатиб, алангларди.

– Раққосаларим билан машшоқларимни тортиб олмайсанми?

– Улар ўзингга буюрсин.

Шундан сўнггина Жулуху жони омон қолганига ишонди шекилли, сал тетиклашди.

– Маҳмудбой бўлса, сен мени ўлдиришингни айтувди. Вой, аҳмоқ одам-ей!

– Улуғ гурхон, Маҳмудбой ярамас одам. У жазога лойиқ.

– Ҳа-ҳа! У ҳар доим менга аллақандай аҳмоқона маслаҳатлар берарди. Лекин сен уни қатл эттирма. Дарра урдирасанми, ё бошқа нарсаси қиласанми... Энди Танигу йўқ. Маҳмудбой ҳам бўлмаса салтанатни қандай бошқариб бўлади?

– Ҳамма оғирликни мен ўз зиммамга оламан.

– Унда – яхши. Унақада билганингча иш қил. Э-э, бунақа катта давлатни бошқариш шунақанги қийин иш-ки!

– Энди қийинмас. Салтанат икки баробар кичрайиб кетган...

«Бунинг учун эса сен қариб қуйилмаган сарқитни ботқоққа чўктириш керак эди!» – ғазаб билан ҳаёлидан кечирди Кучулук.

XI

Мангу осойишталик саройининг тавақаларига тилларанг бўёқлар билан бўялган аждаҳолар тимсоллари туширилган қизил дарвозалари ланг очилди. Майдонга бир чавандоз чиқиб келиб, кумушранг сурнайини тепага кўтарди, туташ кўчаларга сознинг чийилдоқ садоси таралиб, ер ва осмон руҳларига сиғиниш учун чиқаётган хуандини кўриб қолишга чорлади. Чавандоз кетидан императорнинг аввал отлик, ундан кейин пиёда кўриқчилари кўринди. Уларнинг ортидан байроқдорлар келишарди. Қамиш таёқчаларда алвон ранг товус, оқ йўлбарс, қора рангдаги муҳораба тимсоли, олтин қақнус суратлари туширилган матолар ҳилпираб борарди. Булар ва шу каби бошқа рамзлардан кейин, ўртасида лоларанг қизил тусда қуёш расми акс эттирилган каттакон ҳажмдаги сап-сарик матони кўтариб ўтдилар. Бу энг асосий императорлик байроғи эди. Олтин абзаллари ярақлаган, устига зардўзи ёпинчиқлар ёзилган отлар бешбурчакли ибодатхона шаклида ясалган аравани тортиб келишарди. Ҳар бир томони алоҳида асосий рангга – мовий, сарик, қизил, оқ ва қора рангга бўялган эди. Тепага танқайган олтин бурчакларида марварид, садаф ва нефрит мунчоқлар қадалган кўнғироқчалар осилиб турарди... Араванинг тўртала бурчидаги устунларда эса олтин аждаҳолар ярақларди. Арава ортидан келаётган ҳаммоллар елкаларига ортиб олган маҳобаларда амалдорларни олиб келишарди. Энг охирида отлик ва пиёда кўриқчилар келишарди.

Одамлар йўл четларида тиз чўкиб олиб бошлари ерга теккудек таъзим қилишар, туйнукларига парда тортиб ташланган император аравасига ҳурмат билан кўлларини суркаб олишарди. Намойиш ўтиб кетиши билан Хо ўрнидан туриб, халати этакларини қоқди-да, уйига кетди. Баҳор қуёши майин иситар, чумчуқлар чирқиллар, бойваччаларнинг янгигина бўялган дарвозлари ва деворлари ярақларди...

Хонинг уйи олдида газмол юкланган аравача турарди. Савдогар чинқироқ овозда одамларни ўз ёнига чақирарди:

– Булутдан ҳам енгил, баҳор гулларида ҳам ёрқинроқ, теридан ҳам пишиқроқ газламалар, кеп қолинг, оп қолинг!

Аммо пиёдалар қатнови бу кўчада жуда сийрак бўлиб, учраган одамлар ҳам безътиборгина ўтиб кетишарди. Хо матоларга кўз қирини ташлаган бўлди-ю қўлини эшиги зулфига чўзди. Савдогар тезгина ўгирилиб,

– Бу уйнинг эгаси сенмисан? – деб сўради.

– Ҳа, мен...

– Сенинг исминг нима?

– Хо. Нимайди?

– Сен менга жуда кераксан. Бир катта одам сени ва сенинг ваъдангни унутмабди. Мени Елюй Люге ҳузурига олиб бор.

– Сен... Анёқданмисан? – Хонинг овози ичига тушиб кетди.

– Ҳа, мен ўша ёқданман. – Савдогар атрофга қараб олди-да, қўлини газламалар тагига тикиб, ингичкароқ чарм ҳамён чиқарди. – Ма, ол. Бу сенга.

Ҳамён оғиргина эди. Хо уни тер босган кафтида айлан-тирар, савдогарга раҳмат дейишни ҳам, бу мукофотни қайтариб бериш мумкин-мумкинмаслигини ҳам билолмасди.

– Беркит! – шошилинч буюрди савдогар. – Мени Елюй Люге ҳузурига бошла.

Хо боғига кириб, дарахт остидан чуқурча кавлади, ичига ҳамённи ташлаб, оёғи билан тупроқни текислаган бўлди.

Эҳтиёткорлик юзасидан ўзи савдогарнинг олдига тушиб олди. Савдогар бўлса ихраганича аравачасини ҳам судраб келарди. Елюй Люге уйда экан. Ортиқча сўроқларга тутиб ўтирмай, савдогарни ички хоналарга бошлаб олиб кириб кетди ва у билан узоқ гаплашди. Шундан кейин савдогар тезгина чиқиб кетди.

– Бу ерга бошқа келма, – деди Елюй Люге Хога.

– Қаерга борай?

– Ҳеч қаерга. Мен жўнаб кетяпман. Ўғлим Хивесе ҳам мен билан кетади.

– Кўпгами?

– Бунисини билмайман. Сенинг менга қилган хизматинг тугади. Сен содиқ кишим эдинг. Вақти келганда мен сени эътиборимда тутаман. Бу кунлар яқин.

Елюй Люге иштаҳа билан ингичка қўлларини ишқалаб олди. У тўқ кўк тор халат кийганди. Бошида қоқ учигарангин тошлардан нақшлар тикилган юмшоқ наMAT қалпоқ, унинг остидан чиқиб турган узун сочларини тилла нақшлар ўрнатилган кенггина тасмача билан боғлаган. Киданлар либоси. Уни мингбошилиқ лавозимидан четлатишганидан бери, Елюй Люге ота-боболари кийимида юрар ва бу билан цзинликларга нафратини намоёниш қиларди.

– Мен шундай пайтлар келишини билардим. Кутиб, тайёрланиб турардим... Сен менга ёрдам бердинг ва сен шу тобда хаёлингга ҳам келтиролмайдиган нарсаларга эга бўласан.

Хо хоннинг одами бўлиб келган «савдогар» қанақа хабар олиб келганини ўйлаб кетди. Унинг юраги хавотир ичида увишиб кетди.

– Уруш бўладими?
– Нима, сен буни билмайсанми?
– У одам менга ҳеч нарса айтгани йўқ.
– Хон биз тарафга йўл олган. – Кулди. – Янги туғилган бузоқча йўлбарсдан қўрқмайди.
– Сиз хоннинг олдига борасизми?
– Йўқ. Майли, ҳокимият ўғриси императорнинг кучини хон қирқаверсин. Дарахтни йиқитиш учун куч керак холос. Аммо ундан локланган қутича ясаш учун билим ва маҳорат керак бўлади. Хон йиқитаверсин. Бироқ бу дарахтдан нима ясаш кераклигини биз, шу ерларнинг қадимий ворислари ўйлаб кўрамиз.

Хо унинг ҳузуридан маъюсланиб жўнади. У хон императорнинг устига бостириб келишини ўйламаган экан... Уйига келиб, остига ҳамён кўмилган дарахт тагида бироз турди. Авваллари у қалб амрига бўйсунган ҳолда хонга ёрдам бериб келганди. Энди ҳамма нарса ўзгариб кетди. Елюй Люге, Бао Си император ҳокимиятини ҳурмат қилмасликка ўргатдилар. Лекин хоннинг қўшини мутлақо гуноҳсиз одамларни ўлдирадилар... Нима қилиш керак? Ҳеч ким унга маслаҳат беролмайди. Бао Си бирор жўяли маслаҳат бериши мумкин эди-ю, аммо у қамоқда. Уни тутиб олиб, икки юз

дарра савалашди, темир кишанлар уриб, беш йилга қамок ишларига – шимол томондаги қалъаларга истехкомлар куришга жунатиб юборишди. Бао Сининг қанча уртоқларининг қулоқлари ва бурунларини кесиб ташлашди... Балким хон Бао сини озод қилар? Лекин Хонинг ўғли ҳам шимолда-ку. Чўлдан қайтиб келгач, Хушаху Ғарбий пойтахтга бош бошқарувчи қилиб юборилди. Император амалдори Хушаху ўзига юкланган вазифани лозим даражада уддалай олмади, деган хулоса билан уни саройдан четлатди. Энди Хушахунинг ўрнида унинг азалий рақиби Гао Цзи ўтирибди. Хога барибир эди-я. Аммо Хушаху қўлида эндигина хизматни бошлаган ўғли ҳам у билан кетишга мажбур бўлди-да. Ғарбий пойтахт чўлдан келаётган хон қўшини йўлидан четроқда жойлашган. Балким уруш унинг ўғлига бахтсизлик келтирмас.

Унинг умидлари ушалмаслиги тақдирда битилган экан. Хон айнан ўша ерларга, мамлакатнинг шимолий-ғарбий музофотларига, унинг зарба беришини мутлақо кутмаган худудларга ҳужум қилди ва илк жангдаёқ юань-шуай¹ Дашини янчиб ташлади. Бир нечта шаҳарларни қўлга олиб, Ғарбий пойтахтни қамал қилди. Хушаху бир қанча қўшин билан шаҳардан чиқиб қочди. Пойтахт енгилди.

Хушаху Чжундуга қайтиб келди. У билан бирга Юаньин ҳам келди. Ўғли уруш ҳақида истамайгина гапирарди. Лекин Хо аста-секин ўғли билган ҳамма гапни ичидан суғуриб олди. Император қўмондонлари мўғуллар билан беллашолмас, ё қочишга тушар ёки таслим бўлишар экан. Бобосининг тарбиясини олган ўғли амалдорларга ҳурмат кўзи билан қарарди. Бироқ унинг гаплари оҳангида қамалда қолган шаҳарни қўрқоқларча ташлаб қочган Хушахудан норозилиги сезилиб турарди.

Талон-торожлар, бутун бошли музофотларнинг талашиши, қўрқоқ қўмондонларнинг сотқинликлари ҳақидаги миш-миш овозалар Чжундуни бесаранжом қилиб юборганди. Император қўриқчилари ҳамма ёқда изғиб юрар, мағлубият ҳақида гапириб қолганларни тутишар, калтаклашар,

¹ Юань-шуай – бош қўмондон.

ўраларга улоқтиришарди. Бироқ пойтахтда борган сари хавотир кучайиб борарди. Эркакларнинг шаҳардан ташқари чиқишлари ман этиб қўйилди. Ҳамма шаҳар деворларини мустаҳкамлаш ишларига мажбур этилди. Хо ҳам бошқалар билан баробар ишларди. Лой қорар, тош таширди... Юзларидан қайноқ тер қуюлар, яра-чақа бўлиб кетган қўллар азоб берарди. Аммо ҳаммасидан ҳам юраги қаттиқроқ оғрирди. Ўғлининг айтишича, мўғуллар фақат жангчиларни эмас, балки босиб олинган шаҳарлардаги болаларниям, аёлларниям аямас эканлар. Ҳамма ёқни вайрон қилиб, ўт қўйиб юборишаркан.

Шу каби узук-юлуқ овозларнинг баъзилари Хоахчинга ҳам етиб келибди. У изтироб билан бош чайқарди.

– Наҳотки шу бизнинг Темучин бўлса? Вой-йей...

Елюй Люге тўғрисида ҳам гаплар эшитилиб қолди. Миш-мишларга қараганда, у Ляодун яриморолида пайдо бўлганмиш. Ўз байроғи остига юз минг жангчини тўплаб, ўзини-да юань-шуай деб эълон қилиб, цзинликларга қарши уруш бошлабди. Император унга қарши Хушахуни жўнатди. Аммо улуғ амалдорга бу ерда ҳам омад кулиб боқмади. Елюй Люге хондан кўмак олиб, Хушахуни янчиб ташлади. Ғазаби ортган император уни ҳамма ишлардан четлатиб, қишлоққа сургуни қилибди.

Елюй Люге билан бўлган жангда ўғли кўкрагидан яраланибди. Уни уйга чала ўлик ҳолида олиб келишди. Хо ўғлининг қонсиз юзига, ич-ичига чўкиб кетган кўзлари остидаги қорамтир доғларга, букчайиб қолган елкаларига қараб, сочини юлишга тайёр турарди.

XII

Хон тикка тоққа қараб кетган йўлдан от устида борарди. От туёқлари тошли йўлда ғичилларди. Чапда, бир неча қаддам нарида, тубсизлик қорайиб кўринарди. Ҳар тарафдан тик, ўткир қоялар қад ростлаб турар, у ер-бу ерларда қорли чўққилар ҳам кўзга ташланиб қоларди. Ён бағирларга

қорамтир булутлар ёнбошлаган. Тоғ тизмасы бўйлаб улкан илонни эслатувчи, тошлардан тикланган, хира-қўқимтир ўсимликлар қоплаган Буюк девор ястланганди. Девор узра ғиштдан кўтарилган тўрт бурчакли миноралар кўринарди. Ўзининг улуғворлиги, мустақамлиги, ҳар қандай кучга бардош бера олиши билан у киши ақлини шошириб қўярди. Аммо бу юрт ҳукмдорларини на бу улкан девор ва на пурвиқор тоғлар ҳимоя қилолдилар. Улар ўзларини осмон қадар улуғлашарди, салобатлари билан кеккайишар, одамлари кўплиги билан кўрқитишарди. Аммо мана, бостириб келиб, авваллари кўрқиб юргани алам қилиб кетди. Бойлик, енгил ҳаёт бу ҳукмдорларнинг абжир ва ботирликларини «еб» қўйган, бўшанг ва бесўнақай қилиб қўйган экан.

Уруш бир йилдан кўпроқ вақтдан бери давом этяпти. Ўнлаб шаҳарларни олди. Бир мартагина чекинишга тўғри келди. Датун остонасида душман камончиси уни яралади. Хон чўл томон чекиниб, даволаниб олди, қўшинига дам берди ва мана, яна олға боряпти. Яна жангчилар ташлаб кетилган шаҳарларга эга чиқяптилар. Тобора жануб томон, Чжундуга қараб яқинлашмоқдалар. Қўлга киритилган ўлжалар қарвони бўлса, қўшин қалбига шодлик бахш этиб, чўлга томон оқиб турибди.

Торроққина бир водийга тушиб келишди. Шу ерда, унча катта бўлмаган қалъа яқинида у ўз қароргоҳини тиклади. Унинг келаётганини эшитиб, император жангчилари бу ерларни ташлаб кетишган эди. Тоғ ёнбағирларидаги энди ниш урган далаларда яйдоқ отлар ўтлаб юрар, гулханлар алангаланарди. Қалъа ёнига ўрнатилган палахмонларда жангчилар тош отишни, душман дарвозаларини вайрон қилишни машқ қилишарди. Оғир-оғир харсанглар гумбурлаганча қалъа деворларига урилар, тошлар ва ғиштлар майда-майда бўлиб, сачраб кетарди. Терлаган, кир бўлиб кетган, йиртиқ чопон кийган Жўжи аскарларига харсангларни палахмонга ортишларига кўмаклашарди. Хон отини тўхтатиб, ўғлини чақирди.

– Жўжи, тош юмалатиш сенинг ишингми?

– Сен менга вайрон қилиш илмини чуқур ўрган, деб буюрган эдинг... Мен шу ишни қиялман.

Жўжи ўзини тутиши билан итоаткорликни намоиш қилиб турарди. Хон тундлашганича отини юрғазиб кетди-ю, бир сўз демади. Орқасига ўгирилди. Жўжи турган еридан қимирламаган, лабини тишлаганича отасининг ортидан қараб турарди. Ўғлининг бу ҳаддан ортиқ итоаткорлиги остида ўзига нисбатан қаршилик ҳам яширинганини уқди. Ўжарлашиб боряпти. Ўтган йили ўғиллари мустақил жанг қилиб ўзларининг оқилона иш тутишлари билан уни хурсанд қилишди. Қисқа фурсат ичида улар Олтин хоннинг олтига вилоятини қўлга киритдилар. Кенжаси Тулуй, ўзининг қўрқмаслиги билан ҳаммани ҳайратга солди. У қўлда қиличи билан душман қалъаси деворларигача чиқиб бориб, кетидан жангчиларини ҳам эргаштирарди. Чиғатой яна бошқа иқтидорини кўрсатди. У ўз нўёнлари ва жангчиларини қаттиқ итоатда ушлар, хон фармойишларига аёвсиз бўйсунитишни талаб этар ва бу йўлда энг аҳамиятсиз бўлиб кўринган бепарволикни ҳам кўздан қочирмасди. Ҳамма ундан қўрқарди. Ўқтой бўлса, аксинча, одамларини эркин тутар, зулм ўтказмас, дўстлари билан зиёфатлар қилишни хуш кўрар, ўлжалар улаштишни яхши кўрарди. Жўжи бўлса... у ҳам худди Тулуй сингари душман эгаллаб турган қалъага чиқа оларди. Аммо у бунга энг сўнгги чора сифатида қасд қилиши мумкин эди. Уни жангу-жадал қизиқтирмас, қаҳрамонликлар, ҳарбий довулларнинг наъралари унинг кўзларида ўт бўлиб порламас, юрагини кучлироқ урдирмас эди. Қўлга олинган шаҳарларда у турли илмлардан хабардор одамларни излар, китобларни мўғул тилига таржима қилдирар, қадим дунё салтанатлари, оламнинг тузилиши, ўтмиш донишмандлари панду насиҳатлари ҳақидаги ҳикоятларни чарчамасдан тингларди. Олимларнинг бемаъни сафсаталари унинг юрагини юмшатиб қўяр, кези келди дегунча, асирлар ёнини олар, шип шийдам таланишларига йўл қўймасди. Бу хил дунёвий ишларга берилувчанлиги уни ҳам Олтин-хон ҳарбийлари сингари бўштоб қилиб қўйиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам Чингизхон

Жўжи тўплаган китобатчи донишмандларни қувиб юборди. Ўғли ёлборди:

– Ота, мени илм олиш шодлигидан маҳрум қилма!

– Бу ер юзида бўлиб ўтган ҳамма ишлар уларни билиб, асраб юришга арзимаydi. Ўтган ёки ҳозирда бор бўлган ҳукмдорлардан қайси бири биз билан тенглаша олиши мумкин?

– Шундай ҳақиқатлар борки, ота, уларни билишнинг ўзи буюк шодлик. Китоблар – ана шу билимлар хазинаси...

– Сариқ чақа ҳам турмайдиган нарсаларни сақлаб ўтириш нимага керак? Бу билимлар душманларимизга на шаҳарларини, на китобларининг ўзини ва на жонларини сақлаб қололмаптику. Улар фақатгина ақлларни мудроққа солиб, кўнгилларда ғалаён кўтаряпти холос. Сен илм олмоқчимсан – олавер. Лекин кучлини мағлуб қилишга, қудратлини яксон қилишга ёрдам берадиган илмни ўрган. Атрофингга мустаҳкам қалъаларни вайрон қилиш макрини биладиган одамларни тўпла. Ўзинг ўрган ва атрофингдагиларга ҳам ўргат.

Ўғли ундан хафа бўлди. Лекин отаси буюрганини худди у айтгандай қилиб бажарди. Қачон қарасанг, деворларни қулатишга мўлжалланган мосламалар атрофида куймаланиб юради. Бу юртда бунақа қурилмаларнинг жуда кўп турлари ишлаб чиқилган бўлиб, ўшаларни ишлата оладиган мутахассисларни излаб топтирарди. Бу иши шаҳарларни қўлга олишда жуда катта фойда берарди. Аммо отасидан хафалигини қўймади. Худди мажбуран ишлатилаётган қўлдай тошларни юмалатиб юрадими-ей, ҳар хил қора ишлар билан машғул бўладими-ей. Жонини чиқармоқчи...

Темучин ўз ўтовига қараб кетди. У ям-яшил тепалик устига тикилган эди. Ҳозир ечиниб олиб, дам олволади, кейин чопарлари ва нўёнларини қабул қилади. Оқшомда бўлса хушовоз хитой қизлари майин қўшиқлар билан ором беришади. Уларнинг биттасини у ўзи билан олиб қолади. Улар ўринда ҳам худди қўшиқларидай нозик бўлишади... Ростини кейинги пайтларда аёллар уни унчалик қизиқтирмай қўйганди. Умуман, осон эришиладиган нарсалардан кўра, у

кўпроқ қўлга киритиш мушкул бўлган нарсаларга ўч эди. Ўшалар унинг қонини жунбишга келтирарди.

Кешиктанлар унинг отдан тушишига ёрдамлашиб юборишди. Ўтовдан қўлида Кулканини кўтариб олган Хулан кулиб чиқиб келди. У ҳайрон бўлганича «ҳмм»лаб қўйди. Хулан бошқа хотинлари билан чўлда қолган эди...

– Сен нега бу ердасан?

– Келдим.

– Хўш-хўш... – У қўлига ўғлини олиб мўйловлари билан юзини қитиқлади. Гўдак оёқларини типирчилатиб, йиғламсираб, юзини буриштирди – болани Хуланнинг қўлига тутди. – Келдим? Ижозат сўровмидинг?

– Осмонни кўрмоқчи бўлган одам рухсат сўраб ўтирмай бошини кўтаради. Ўғлим билан менга сен ҳам осмон, ҳам куёвсан. У ичкари кириб, наमत, гулгун ипак кўрпаларга олақараш қилди. Хулан шу ерда экан, дам олиб бўлмайди. Хотини унинг изидан кириб, кешиктанларга буюрди:

– Ҳеч кимни киритманглар. Хон ором олмоқчи.

Ажабланарлиси шу эдики, хотини ҳар доим унинг кўнглидаги ниятини тўғри илғаб турарди. Лекин уларни ҳар доим ўз хоҳишига бўйсундиришга ҳаракат қиларди. Шунинг учун ҳам тезда хоннинг жонига тегиб қолар, унинг жиловсиз ўзбошимчалигининг малоли тушарди.

– Кўриниб турибдики, менинг келишимдан хурсандмассан.

– Бу ерда, Хулан, уруш кетяпти. Болалар ва хотинлар на-рироқ бўлганлари яхши.

– Сен ҳамма вақт урушдасан, хотинларинг бўлса қари қарғаларга ўхшаб инидан чиқмай ўтириши керак.

– Улар шуни менга етказиб қўйишни буюришдими?

– Ҳаммаси шунақа ўйлайди, лекин ҳеч қачон айтишга журъат қилишолмайди. Сенга хотинларинг нима бўпти? Ҳар куни тўшагингга янги қиз олиб киришади. Лекин кўрқма, сенга халал бермайман. Менинг хаёлим ўзимдамас, ўғлимда. Сен ҳам у тўғрисида сал ортиқроқ қайғурсанг бўларди. Нечта хотининг бор-у, аммо Бўртадан кейин фақат менгина сенга ўғил туғиб бердим.

Бола онаси этагини ушлаганча бармоғини сўриб турарди. Эғнидаги шоҳи халати белидаги қайишига кичкинагина пичоқча осилган. Зар тикилган наMAT қалпоқчаси остидан тушиб турган кокилларига оғир пиликлар урилган. Гап йўқ, Хулан болага яхши қарайди...

– Кулкан, ўғлим, кел бу ёққа.

Ўғли онасининг орқасига ўтиб олди.

– Ана, кўрдингми, кўрдингми! Катта ўғилларинг сендан кўрқишмагандир. – Хулан қўлини белига қўйиб олганча, эрини айблай кетди.

– Ҳеч нарса қилмайди, кўникади...

– Етимчадай ўсаётган бўлса, қандай кўникади? Катта хотинингнинг мени кўрарга кўзи йўқ. Ўғил туққанам ва миркит бўлганим учун. Ўғлим ҳам ярим миркит-да!

Хотини Кулкан тўғрисида гапираётганини хон билиб турса ҳам, бунинг тагида Жўжига ишора борлигини сезарди. Юзидан қон қочиб, остонага чўкди-да, хансираганча пишиб кетган оёқларидан гутулларини еча бошлади.

– Мен бу ерда сенларнинг жанжалларингга қозилик қиллолмайман. Сен бекор келибсан...

Бу сафар Хулан ҳеч нарса демади. Бу ёғига эри билан бу оҳангда гаплашиб бўлмаслигига яна ақли етди. Баковулини чақиртирди. У гуруч билан пиширилган қўй гўшти, устини намиққан хумчада ширин мусаллас, Кулканга бўлса асалли патирчалар келтирди. Хотини ўз қўли билан косани тўлдириб май қўйди.

– Ичиб ол. Бу сени сал совутиб, чарчоғингни олади. Мендан ҳам хафа бўлма, ҳукмдорим. Менинг на қариндошларим ва на яқинларим бор – фақат сен. – Хулан беозоргина кулдида, эрининг қўлини силаб қўйди. – Мен сенинг ёнингда бўлишни ва сени эҳтиёт қилишни истайман.

Шароб ва хотинининг итоаткорлиги уни бўшаштириб, бояги безовталиги нари кетди. Энди унга хотини ҳамма нарсага қўл силкиб бу ерга келиб тўғри қилгандай туйиларди. У бундаги минг-минглаб бошқа одамлардан, энг яқин нўёнидан, энг хушовоз хитой қизларидан кўпроқ керакдай эди.

Аммо Хулан бунақанги итоаткорона ҳолатда қолишни билмасди. Ичган шароб унинг ёноқларини қиздирди, кўзларида иштиёқ учқунлари пайдо бўлди, овози майин-ғўлдираб чиқа бошлади. У ўғлини ўтовдан чиқишга ундаб қолди:

– Бор, ўзингнинг чўриларинг билан ўйнаб тур.

Хотинига эрк берса, чопарлару нўёнларини бекорга куттириб қўйиши мумкин эди. Уларга на вақт ва куч қолмаслиги тайин эди, шунинг учун сал кулимсираган бўлиб деди:

– Ортиқча уринма. Уруш пайти энг зарури – иш. Одамлар кутиб турибди.

У хотини яна жаҳл қилиши, пичинг отишини кутиб турувди. Аммо Хулан эрининг қўлини қайноқ кафтлари билан маҳкам ушлаб, ачинган қўйи деди:

– Қарияпсан, ҳукмдорим.

– Сен ҳам ёшараётганинг йўқ...

– Менга ҳали эрта. Эндигина кучга тўлдим. Яқинда Хасарга рўпара келиб қолдим. «Роса етилган аёл бўлибсан а, Хулан» деди. Ахир у хотинларни яхши фарқлайди-ку!

Хотини атай эрига қитмирлик қилар, у ҳам буни тушуниб турарди-ю, шундай бўлса ҳам юрагидан енгилгина санчиқ ўтганини сизди. Ўзида уйғонган рашк ўтидан бир жунбишга келиб, хотини томонга оғиб кетай деди. Шу тобда у хотинини қўйиб юборгиси келмаётган эди. Аммо ўзини енгиб, қуруққина деди:

– Бор. Мен иш билан машғул бўлишим керак.

– Кечаси сени ўтовимда кутаман. Келасанми?

Хон хотини чиқиб кетиши билан Бовурчини чақиртирди.

– Бугунга иш кўпми, Бовурчи дўстим?

– Бир нималар бор. Рухонийлар сенга учрашмоқчи. Шикоят билан. Ўтган йили бизга қочиб ўтган кидан юзбошининг бир илтимоси бор экан. Юзбоши ботир, ақлли. Бир аёл... Унга нима кераклигини билмадим. Сўраб улгурмадим. Истасанг, булар билан ўзим шуғулланиб қўя қоламан-у, сенинг ҳузурингга Мухали, Жаба ва Елюй Люгелардан келган чопарларни киритаман.

– Чопарлар яхши хабар олиб келишганми?

– Яхши хабар, хон.

– Унақада кутиб туришади. Шикоятчилар ва ҳожатмандларни чақир. – Унинг кўз олдидан ҳалиям Ҳулан кетмаганди. Истеҳзоли кулди: – Ёш хотинми? Ўзим шуғулланмоқчиман, дегин? Ўшандан бошлай қоламиз. Кейин яна кўрармиз...

Аёлга кўзи тушиши билан хоннинг қовоғи уюлди. У қари эмасди-ю, аммо чарчоқ ва ғамдан юзи қорайиб кетган, кўзлари нурсизланганди. Бунақалардан ҳеч бир қизиқ гап чиқмайди. Кўз ёшини оқизишдан нарига ўтмайди. Бети уйқусираган, ҳиссизгина ўнгут тилмоч аёл оғзини очиб гап бошлашини бепарволик билан кутиб турарди. Бовурчи курси ёнига ўтириб, ўғлидан қолган асал патирдан ушатди-да, оғзига солди.

– Эримни сенинг аскарларинг банди қилишибди, – деди аёл секингина ва жимиб қолди. – Уни қўйиб юборинглар.

– Менинг аскарларим жуда кўп одамларни асир олишган. Ҳаммасини кетидан одам келиб сўрайверса нима бўлишини биласанми?

– У ҳаммага ўхшамаган. Бунақа одам юз мингтадан битта туғилади! – аёлнинг овози тетиклашди.

– Эринг кўпчиликка таниқлими? Нима иш қилган экан, нимаси билан донг таратган?

– Эрим одамларни мадҳ қилиб, ашулалар тўқийди.

– Ҳа-а... Менинг одамларимдан қочиб юрган одамларни, ақл билан яшаб, мардона ўлишни билмайдиганлар ҳақида ашула тўқир экан-да. Сенинг эринг ҳам ўшалар қилган ишни қилгани учун, пешонаси шўр чиққан, – минғиллаб қўшиб қўйди. – Юз мингтага биттамиш... Ҳар мингтанинг ичидан юзтаси топилади, бунақа аҳмоқларнинг.

Таржимон бу гапни ҳам ўгирган шекилли, аёл бир сакраб тушиб, тез-тез гапира кетди:

– Йўқ, йўқ! Ундай эмас. У ноёб одам. У сўз билан ғамларни даволаган, юракларда умид, ишонч уйғотган, яхшиликка, ростгўйлик ва дангалликка ўргатган. У яшаши керак! Уни қутқариб қолсанг, келажак авлодлар сенинг номингни улуғлашади!

– Буниси эса ғирт аҳмоқлик бўлди. Шунақанги майда-чуйда нарсалар билан улуғланарканми менинг номим? Эрингни қаердан тутишибди?

– Бошқа эркаклар билан қўшилишиб, тоққа чиқиб кетган экан. Уни уч кун аввал қўлга олишибди.

– Бовурчи, уям анави араваларимизга, ярадорларимизга ташланганлар орасида бўлмаганмикин?

Бовурчи хотиндан суриштириб билиб тасдиқлади:

– Ўшалар билан экан.

– Сен нимага келдинг а? У менинг одамларимни ўлдирган. Душман у!

– Буюк хон, у бутун умрида битта товукни ҳам ўлдирмаган. Раҳм қил, о, буюк хон, бошқаларнинг ғами ва дардида яшаб ўтган бир одамни нобуд қилма. Уни қутқариб қол! Ота-боболаринг номи билан айтаман! Унинг ўрнига менинг савил жонимни олақол! Мени ўлдир, қул қилиб ишлат, ammo уни қўйиб юбор!

Аёл бутунлай бошқа қиёфага кирди. Кўзлари ғалати чақнаб, бутун вужуди билан олдинга интилганча, хирилдоқ овозда гапирарди. Бу зорланиб айтилаётган илтижоларни таржимасиз ҳам тушуниш мумкин эди. Хон унга қараб туриб хотини Хулан ҳақида ўй сурарди – у ҳам худди мана шу сингари ҳеч иккиланмасдан эри учун жонини беришга тайёр тура олармикин? Балким, бера оларди... Мана шу таскин берувчи фикр уни юшатди. У Бовурчига савол назари билан қаради.

– Қутқарадиган жойи қолмаган, хон, ҳаммаси ўлдирилган.

Тилмоч унинг гапларини таржима қилиб берди. Аёл чайқалганича ўтовдан чиқиб кетди. Хоннинг юрагини юмшатиб турган ачиниш ҳисси шу ондаёқ чиқиб кетди. У энгил тортиб хўрсиниб олди. Ўзи ўрнатган тартибни бузишга тўғри келмайдиган бўлди. Душманга раҳм қилиш ҳалокатли иш...

Кидан юзбошиси ҳам, худди ўша хотинникига ўхшаш илтимос билан келибди. Кеча хон қўшинлари шу юзбоши туғилган ва яшаган бир кичикроқ шаҳарни қамал қилишибди. У ерда унинг ота-оналари яшашаркан. У хонга оли-

жаноблик қилиб, шаҳарни талатмаслик, аҳолисини ўлдир-тирмасликка, буюрмасмикин, деб зорланди.

– Биз бу ерга нимага келдик? Садақа улашиш учунми? Биттаси оёғингга тиз чўкади – раҳм қил! Бошқаси яна – раҳм қил! Бовурчи дўстим, бунақанги илтимосчиларни уриб ҳайда!

– Шунақа қилса ҳам бўлади, хон, – деди Бовурчи. – Бироқ шаҳарни эндигина қамалга олдик...

– Тушунарли, Бовурчи дўстим. Хўш, юзбоши, бўлмасам, сенинг шахрингга омонлик бераман. Лекин сенинг ўзинг шаҳардагиларни бўйсундирасан. Агар менинг битта дона аскарим ўлдирилса, ҳеч кимга раҳм қилинмайди.

Юзбоши гарданини тирнаганча гаранг чиқиб кетди.

– Руҳонийларинг ҳам ҳимоя сўрашадими?

– Унчаликмас, хон. Лекин сен уларни эшитиб кўр. Жуда қизиқ одамлар.

Руҳонийлар икки киши экан. Иккови ҳам титилиб кетган пойабзал, дағал матодан кенг қилиб тикилган ва кўрак остидан арқонлар билан боғлаб олинган ридолар кийган, кўлларида калтак.

– Кимдан шикоятингиз бор?

Ёши каттароқ, озғин, бурни устида пушти ранг ортиғи бор руҳоний хириллаган овозда гап бошлади:

– Биз ҳеч қачон, ҳеч кимдан шикоят қилмаймиз, ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамаймиз. Аммо сенинг одамларинг биздан қимматбаҳо нарсалар сўрашяпти, олтин ва кумуш талаб қилишяпти. Биз бойлик тўпламаймиз. Бутун борлиқ йўли – дао йўлида бўлган биз қарияларни безовта қилиб, ўзингизни қийнаб нима қиласизлар?

– Бу дао деганинг нима ва у одамларга нима беради?

– Дао барча ибтидонинг аввали ва барча ўлчамларнинг белгиланганлигидир. Одамлар тушунмаганликлари ёки билмаганликлари натижасида уни буза бошлаганларидан турли бахтсизликлар келиб чиқади.

– Сизларда дао, биз эса осмон ҳукмига қараб иш тутамиз. Бизда ҳаммаси тушунарли, аммо сизларнинг сўзамоллигингиз мақсадни хиралаштиради.

Руҳонийлар ўзаро пичирлашиб олдилар ва ёши улуғи давом этди:

– Сиз ҳаммасини тушунмадингиз. Соддароқ тушунтиришга ҳаракат қиламан. Буюк Лао-цзи таълимотига кўра, дунёдаги барча нарса ўзгаришга маҳкум. Бири кучайганида, бошқаси кучсизланади, бир нарса бунёд бўлаётганида, бошқаси вайрон бўлади, биттаси катталашади-ю бошқаси кичиклашиб боради. Танганинг икки тарафи каби – у тарафини бу тарафидан ажратиб бўлмайди. Калта нарса бўлмаса, узун нарса қаердан бўларди? Баландсиз паст бўлмайди, осон иш бўлмаса қийин ишни қайдан билардик, яхшилик бўлмаса, ёмонликни қандай ажрата олардик.

«Тузук, тўғри англашибди, ўйлади хон. – Бунга яна кўп нарсани қўшиб айтиш мумкин. Изтироб бўлмаса, шодлик қаердан бўларди, хавотирлар бўлмасайди, хотиржамликни билармидик...»

– Хўп, кейин-чи?

– Ҳеч қайси бир гул абадий яшнаб туролмайди. Гуллашнинг кетидан сўлиш келади. Икки номутаносиблик бири бирининг ўрнини эгаллайди. Бахтсизликда бахт барқ уриб турса, бахт бахтсизликни келтириб чиқаради.

Бу фикрларнинг маъноси тушунарсизроқ, бир жойи тўғри келса, бир жойида иккиланиб қоларди. Сабрсизлик билан шоширди:

– Қисқа гапиринглар, оддийроқ, оддийроқ!..

Қария катта-катта, сарғиш тишларини кўрсатиб кулди.

– Буюк хон одам бутун умр ўрганадиган нарсани бирданга тушуниб етмоқчи... Қисқаси мана бундай бўлади. Одам отдан йиқилиб, қўлини синдириб олади. Бу кулфат. Лекин энди у отда юрганда эҳтиёткор бўлади, бошқа фалокатларга дуч келмасликка ҳаракат қилади, шошилмасликка ўрганади. Фикр қилиб кўриб, у ишнинг моҳиятини тушунади. Эҳтиёткорлик ва омилкорлик одамни кўнгилсизликлардан асрайди ва у узоқ яшай олади. Ишини тушуниб қилиш – машҳурлик ва бойликка сабаб бўлади. Узоқ ва бадавлат умр кўриш эса бахт. Лекин мана шу бахт бахтсизликдан пайдо бўлди-ку. Қўлини синдириб олмаганида, шу кунга келар-

миди? Лекин айтиб ўтганимиздай, бахт ҳам бахтсизликни келтириб чиқаради. Бадавлатлик ва машҳурлик чегарасига етиб боргач, одам яна мулоҳазалиликни йўқота бошлайди. Гердайишга тушади, ишларига енг учида қарай бошлайди ва боридан айрилади. Камбағаллик эса касалликларни келтириб чиқаради, улар эса умрни қисқартиради. Эрта келган ўлим – катта бахтсизлик. Лекин буларнинг ҳаммаси кишининг бахтлилигидан келиб чиқди.

– Ўша бало ва фалокатларни четлаб ўтиш мумкинми?

– Бизнинг буюк таълимотимиз ўргатади: бир нарсага эришмоқчимсан – ўша нарсангга ўлиб-қутулиб талпинма, акс ҳолда қўлга киритган нарсанг сенга бошқа тарафи билан юз тутаяди. Сен ишни ўзинг хоҳламаган нарсадан бошласанг, у ўз-ўзидан номутаносиб кўринишга ўтиб қолади ва сен осонгина истаган нарсангга эришасан. Бошқача қилиб айтганда, ниманидир олмоқчи бўлсанг – бер.

– Мен тушундим, сизларнинг таълимотингизни ва у менга ёқди. Сизларнинг Олтин-хонингиз ҳар қандай ўлчовларга тўғри келмайдиган даражада бойиб кетувди, ўша бахти ичидан бахтсизлик келиб чиқди. У бутун борини менга топширса яна қайта бахтли бўлади! – Билдирмасдан, ўзича кулиб қўйди. – Ахир мен ҳамма қилаётган ишимни сизларнинг таълимотингизга мос қилиб қилаётган эканман-ку! Ишни ўзим хоҳламаган нарсадан бошладим. Тинчлик ва хотиржамлик истаб, уруш бошладим. Бовурчи, ҳаммага етказ: ибодатхоналар таланмасин, руҳонийлар ва худолар хизматидагиларга тегилмасин ва улардан ўлпон талаб қилинмасин. Донишмандлар, мени дуо қилинглар!

Жўжининг атрофидаги ўқимишли одамларни бекорга қувиб солибман, деб ўйлади у. Эҳтимол уларнинг орасида ҳам шунақа қимматли фикр эгалари бўлгандир. Аслида ҳар қанақанги илм – жиловсиз от, бутунлай бошқа, сен ўйламаган ёқларга олиб кетиб қолиши мумкин... Айниқса, ўзининг ақлинг етарли бўлмаса...

Кун қорая бошлады-ю хизматкорлар чироқлар олиб киришди. Эшикдан Хулан мўралади, кутаётганини эсига сол-

моқчи бўлди, чамаси. Лекин хон чопарлар билан гаплашиб ўтирганини кўриб, ҳеч нарсга демай кетди.

Мухали билан Жоба жўнатган чопарлар чиндан ҳам яхши хабарлар олиб келибди. Албатта, йўқотишлар бўлган. Анчагина қочқинлар ҳалок бўлибди. Аммо улар ҳисобда йўқ. Биттаси ўлиб кетади, бошқаси келади. Муҳими, ўз қўшинини омон сақлаб туриш. Қийшиқоёқ, кўримсиз, баҳодирларга ўхшамаган қиёфали бўлса ҳам, Мухали борган сари бошқа нўёнлар орасида алоҳида ажралиб турадиган бўлиб қолди. Мана шу Мухали биринчи бўлиб бу тарафга қочиб ўтган Олтинхоннинг юзбоши ва мингбошиларини қўшинига қабул қилишни бошлади. Уларнинг қуроллари ҳам, одамларини ҳам тартиб олмади. Келдингми – хизматингни қил. Бу иш хонга ёқмади. Сотқинлар барибир сотқин-да. Мухали бошқа нарсани ўйларди. Қочиб ўтганларни у шаҳар ва қалъалар деворларини ишғол қилишга сафарбар қилар, ўз қўллари билан ўз қабиладошлари қонини оқизишга мажбур қиларди. Орқага йўл йўқ...

Жобадан келган хабар эса жуда ҳам қувончли эди. Олтин-хоннинг шарқий пойтахти унинг қўлига ўтибди. Жоба бу катта ва мустаҳкам ҳимояланган шаҳар тагида узоқ ўтирди. Деворларни эгаллашга бўлган барча уринишларини душман пучга чиқарди. Шундан кейин у ҳийла ишлатди. Қўшинни олиб кетворди. Шарқий пойтахт аҳолиси ўз ғалабаларидан қувониб кетиб, шодиёна қила бошлашди. Дарвозалар очилди. Жоба бўлса, одамларини энг учқур отларга миндириб, икки кунлик йўлни бир кечада босиб ўтди ва шаҳарни осонгина қўлга олди. Жоба азамат!

Елюй Люге ҳам яхшигина ўрнашиб олибди. У совға-саломлар жўнатиб, итоаткорлик билан бундан буён Ляо давлатининг вани унвони билан Ляодунни бошқаришга ижозат сўрабди. Кидан императорлари авлодидан бўлган бу амалдор билан яқинда учрашган эди. Жуда ҳам айёр, ақлли ва чапдаст одам. Илгаридан тайёргарлик кўриб юргани учун бир зарб билан Олтин-хон салтанатининг каттагина қисмини қўлга олди. Шу иши билан у хонга ҳам катта ёрдам қилиб қўйди. Аммо бунақанги одам билан доимо эҳтиёт-

корликда муомала қилиш керак. Бугун у Ляо вани бўлиш-ни истаяпти. Эртага эса Олтин-хоннинг ўрнига ўтиргиси келиб қолиши мумкин... Уни нима қилиш керак? Рад жавобини бериш осон иш. Аммо бу ақлсизлик бўлади. Ўз ерлари учун Елюй Люге жон-жаҳди билан олишади. Олтин-хон хизматида юрган кўпгина киданлар ҳам ўз соҳибларини ташлаб, унинг биқинига келиб қўшилиши мумкин. Бурнида сўғали бор анави қария нима девди? «Бир нимани олишдан олдин – бер».

– Бовурчи дўстим, эртага Шихи-Куткуга айтарсан, ван унвони учун ёрлик тайёрлаб қўйсин. Ҳаммаси худди Олтин-хон расм-русумларидагидай бўлсин – баландпарвоз сўзлар, тамға уриб тасдиқланган ҳолда. Елюй Люге бўлса, бизга ўғлини жўнатиб юборсин. Шундай қилсак тинчроқ бўлади.

– Шу ваннинг ёнида биргалашиб бошқариш учун битта нўёнимизни жўнатсак-чи?

– Нима ҳам дердим, яхши ўйлабсан. Ўзинг одам танла... Нима деб ўйлайсан, Чжундуга яқинроқ бораверсакмикин?

Ҳамма ишлар қилиб бўлинди. Чарчоқлардан бўшашиб тушган, аммо хотиржамроқ ҳис қилди ўзини. Лекин Хулан ҳозир ҳамма чарчоқларини чиқариб юборади...

– Ҳа, Бовурчи, эртага укам Хасарга фармойиш тайёрла-тиб қўй. Мухалининг қўл остида туманбошиликка бориб қўшилсин. Бекорчилик қилиб юргани етар.

– Балким уни ваннинг ёнига қўярмиз?

– Нима деяпсан! Хасардан бошқарувчи чиқмайди. Уч кунда Елюй Люге билан уришиб кетади-ю, ҳамма ишимизни бузади.

Улар ўтовдан чиқишди. Атрофда гулханлар ёниб ётибди. Худди шу сочқин гулханлар сингари осмонда ҳам юлдузлар чарақлаган. Бутун коинот уникидай туйиларди, гўё. Ҳозир бир сўз деса, қўли билан бир ишора қилса, уларнинг бари ўчиб, тун зулмати туёқлар шовқини остида қолиб кетади.

XIII

Қувғинга солинган амалдор Хэшри Хушаху Чжундудан узоқ бўлмаган бир кичикроқ қишлоқчада яшарди. Қиладиган иши йўқ. Бекорчилик ва тинимсиз ичкиликдан шалвираб тушган, жиззаки бўлиб қолган эди. Хизматкорлар баланд овозда гапиришдан қўриқиб, оёқ учида юришар, уйда нохуш сукунат ҳукмрон эди.

Хушаху ҳаётида бирор ўзгариш бўлишини кутмасди. Шунинг учун император унинг ҳузурига чопар билан қўшиб ўзининг қизил ғилдиракли енгил аравасини жўнатганида ҳайрати ошиб кетди. Хушаху ювиниб олди, уй табиблари унинг баданига тетиклантирувчи малҳамлар суртиб қўйишди. Хизматкорлари қимматбаҳо халат кийдириб, белига қилич осиб қўйишди. Кўз ости салқиб тушган бўлса ҳам, саройга тетик ҳолида кириб келди. Йўлда келаркан, азалий рақиби Гао Цзининг бўйни узилган бўлса керак, деб ўйлаганди... Бироқ Гао Цзи император ҳузурида экан. Қотма, лаблари ингичка бу одам, Хушахуга маъносиз қараб қўйди. Император ҳузурида Гао Цзидан ташқари ўрта пойтахт бош бошқарувчиси – калтабақай, букри Туктань, хасталигидан ранги синиқиб кетган, ғамгин кўзли княз Сюнь ҳам бор эди. У император оёғига бош қўйиб таъзим қилгунича индамай туришган бўлса, бошини кўтарар-кўтармас, тўхтаб қолган суҳбатларини давом эттиришди. Хуанди унга ҳеч нима демади. Гўёки шармандаларча сургунга юбормагандай. Юмшоқ ўриндиқ ичига буткул чўкиб кетган Юн-цзи тиззаси устида ўроғлиқ қоғоз ушлаб турарди. Бу унинг тасарруфидаги ерлар харитаси эди. Қоғоз текис очилмасдан, ўралиб қолаверарди. Унинг четларини бир тарафдан Гао Цзи, иккинчи томондан Туктан хушомадлик ила ушлаб туришди. Туктан деярли энгашмади, лекин Гао Цзи шунчалик букчайганидан, юпқагина ипак халати орқасидан умуртқа суяклари изи бўртиб чиқди.

– Мана, Цзюйюгань қалъаси. Искірт ваҳший бу қалъага ҳужум қилмоқчи эмасдай кўринади. Унинг ёнидан ўтиб кетиб, бу ёққа қараб, Ю-чжоу ва Чу-чжоу шаҳарларига қа-

раб келяпти. Бундан унинг мақсадларини тушунса бўлади – Чжундуга кўз тиккан.

Тирноқлари пуштиранг қилиб локланган семиз бармоқлар харита устида сирғаланиб бораркан, Хушаху императорга нисбатан нафрати ва ғазаби ошиб бораётганини сезди. Ўзини буюк ҳарбий ва башоратчи қилиб кўрсатишини-чи. Сен давлатни эмас, сарой ғуломларини бошқаришинг керак. Бу бўрдоқига боқилган одам ҳар доим Хушахуга халақит бериб келди. Мана шу княз Юнь-цзи сахройи қабилаларнинг оёқ-қўлларига боғланган тўрларни тортиб туришни эпложмади, кутуриб бораётган катта кучларни бўш қўйди. Энди айбдорларни қидиради, шарманда қилади, кейин яна ҳузурига чақиртиради. Нима учун? Аввалги хатолари қаторига янгилари қўшилаётганини кўрсатиш учун.

– Туктан, сен туну кун шаҳарни мустаҳкамлашинг керак.

– Сўз айтишга журъат қилай, ҳукмдорим, энг яхши ҳимоя шаҳар деворлари эмас, балким душман турган масофа. Ўша ораликда, шаҳардан олисроқда душманни савалаш керак.

– Саваймиз. Гао Цзи, мен сени ва яна икки-уч юань-шуайни Ю-чжоу ва Чу-чжоуга жўнатаман. Сен эса, Хушаху, пойтахтни шимолдан туриб ҳимоя қиласан.

– Бир сўз айтишга журъат қилай, ҳукмдорим. Душман кучли. Уни иродаси кучли ва буюк ақл эгаларигина енгилари мумкин. – Туктаннинг худди халатидаги тугмалар сингари кичик ва дум-думалоқ кўзлари Гао Цзига қадалди. – Мен айнан мана бу ёмон, демоқчи эмасман, лекин ундан ҳам яхши одамлар бор.

Хушаху уни маъқуллаган бўлиб бош қимирлатиб юборишига сал қолди. Аммо унинг бу хурсандчилиги узоқ чўзилмади. Туктаннинг юмалоқ кўзлари энди ўзига қаратилганди.

– Мен олижаноб Хушахунинг иродаси бўш, демоқчимасман...

«Айнан шунақа демоқчисан, ғаламис букри!» Хушаху гўё бу гаплар у ҳақда айтилмаётгандай, юзини буриб, сарой деворларидаги суратларни томоша қила бошлади.

– Бироқ ундан омад юз ўгирган ва яна қачон юришиб кетишини биз билмаймиз.

Гао Цзининг «бўйни синдирилгани»ни Хушаху эндигина тушуниб етди. Туктан уни императордан четлаштиришни уддалаган экан. Шу чоққача ҳам Гао Цзи бир нимадан умид қилиб турган экан. Ўзи ҳам Хушахунинг қаторига ўтиб қолганини ҳозиргина тушуниб етди. Улар бир-бирларига қараб олишди. Бу қарашларда илгариги совуқчилик йўқ эди.

Жаҳли чиққан император пишилларди. У Туктаннинг эътирозларидан норози бўлган бўлса ҳам, бирданига уни қайтара олмади. Князь Сюнь мушти ичига йўталиб олди.

– Сен Туктан, ўйлашимча, жудаям қаттиққўллик қиялсан. Менга айт-чи, ким, қачон, қайси жангда душманни қон қақшатибди? Бахсизлик, омадсизлик ҳаммамизниям тинч қўяётгани йўқ. Нимага энди булар учун Хушаху билан Гао Цзини айблаш керак?

– Мен айтгандай қилинглар! – гапга якун ясади Юнь-цзи ва бироз ўйланиб туриб қўшиб қўйди: – Сен-чи, Хушаху, аввалги айбингни эсингда тутгин.

Хушаху қутиришдан ўзини базўр тийганча саройни тарк этди. У хуанди унга келтирган аламлари учун кўнгил сўраб қўяди, деб умид қилган эди! Бундан кўра, Юнь-цзи уни умуман унутиб юборгани яхши эди. Энди бирон кор-ҳол рўй берса, сургун қилиб ўтиришмайди – калласини олишади. Ҳаммасига сабаб, тақдир мана шунақанги ақлсиз ва номуносиб одамни тахтга ўтқазиб қўйганида эди. Аммо барча бахтсизликлар ва ҳалокатлар сабабчиси бўлган бу зотга одамлар ҳукм чиқара олмайдилар. Аксинча, унинг хатоликлари учун бошқаларнинг боши кетади.

Хушаху қабул қилиб олган қўшин биринчи тўқнашувдаёқ каттагина талафот кўриб, чекинди. Илоҳий хуанди ўз норозилигини етказишни кечиктириб ўтирмай, бундан буён биронта қишлоқни ҳам ташлаб кетмасликни буюрди. Хушаху ўзининг касаллигидан шикоят қилди. Аммо император уни лавозимидан четлатмади. Ишонмади. Ҳаммаси равшанлаша борарди: Юнь-цзи уни қўрқоқларча маломат қилиб, шарманда қилмоқчи. Нима қилиш керак? Итоаткорона кутиб турсинми?

У қачонлардир император томонидан четлатилган одамлар билан яқинлаша бошлади. Бахтига бунақа одамлар анчагина экан. Ўз-ўзидан дадил бир фикр туғилди. Юзбоши ва мингбошиларни тўплаб, уларга катта «сир»ни очди.

– Ўрта пойтахтда манфур ниятли кишилар шавкатли хуандини ўлдиришга жазм қилишган. Бу заҳарли илонлар ўз уяларини нақ саройнинг ўзида қуриб олишган. Биз бу ерда қон тўкиб юрибмиз-у, улар у ерда қулоқ эшитмаган жиноятларини пишитмоқдалар. Эй, жасур саркардалар, биз ҳукмдоримиз ҳаётини сақлаб қолишимиз мумкин. Шунда худолар ҳам, одамлар ҳам ҳар биримиздан мангу миннатдор бўладилар.

– Биз нима қилишимиз мумкин? У ерда деворлар жуда мустаҳкам, жангчилар ҳам беҳисоб.

– Сиз буюрилган ишни қилсангиз бўлди, бу буюк ишни уддалай оламиз.

У одамлар ўйлаб қўришлари учун ҳам вақт қолдирмай, қўшинни пойтахтга қараб бошлаб кетди. Қўшиндан олдин чопарларини жўнатиб, душман ҳисобсиз лашкари билан пойтахтга бостириб келаётгани хабарини етказди. Чжунду дарвозалари унга ҳеч қийинчиликсиз ланг очилди. Туктанинг ўзи Хушахуга пешвоз чиқди. У от чоптириб келиб, шошилишч сўради:

– Қани, саҳройилар?

– Тез орада сен уларни кўрасан. Лекин энг қўрқинчлиси улар эмас. Менга бир нечта юзсиз одамлар шаҳарни ёвга топширмоқчи ва императорни хон қўлига тутқазмоқчи эканлари аён бўлди. Тезде сарой қўриқчиларини алмаштиришни буюр. Императорни қутқариш ва исёнчиларни зарарсизлантиришга ҳали имконимиз бор. Менинг одамларимдан қўй. Улар ишончли.

Туктан эгар устида атрофга аланг-жалаң қилганча бевовталанарди.

– Нега имиллайсан! – жон ҳолатда бақирди Хушаху.

Унинг куйиниши ясама эмас эди. Чунки Туктан ҳар зумда шубҳаланиб қолиши мумкин эди. Унда ҳаммаси тамом бўлади! Мана шу бақириқ Туктанга ҳар қандай исботлардан ҳам

кучли таъсир қилди. Хушахунинг одамлари сарой қўриқчиларини қуролсизлантириб, ўзлари уларнинг ўринларини эгалладилар.

– Энди император ҳузурига борамиз, ҳамма гапни очаман.

Улар саройга киришди. Ҳамма эшиклар олдида жанг майдонидан келган кир-чир кийимли, қўпол қурол-аслаҳа таққан аскарлар туришарди. Деворларнинг жилвагар суратлари, момик гиламлар, саройнинг ўймакор ва қойилмақом нақшинкорлиги олдида улар бегона, ортиқча қўринарди.

Шаҳардаги хавотир, қўриқчиларнинг шошилинич алмаштирилиши императорни кўрқувга солиб қўйган эди. У ўз салобатию виқорини ҳам унутиб Туктанга ёпиша кетди. Локланган тирноқларини саркардаси елкаларига ботирди.

– Нима гап? Нима учун менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ?

– Ҳозир, буюк ҳукмдорим, ўн минг йил умр кўргур! – ҳозир мен ҳаммасини айтиб бераман. – Хушаху император орқасига тизилиб олган амалдорларга қараб чиқди, ғўлдиранди: – Ҳамма чиқиб турсин, фақат Туктан қолса бўлади.

Аъёнлар император ҳузуридан чиқдилар. Хушаху эшик ёнида турарди. Одамлари бу ердан чиққанларни ушлаб, бир ерга қамашлари керак эди. Шовқин эшитилмаяпти. Демак, ҳаммаси яхши ўтибди.

– Тезроқ гапир! – шоширди Юнь-цзи.

– Исён, ҳукмдорим! – Хушаху қўлини қиличи дастасига қўйди.

– Ис-ё-ё-н? Қаерда?

– Шу ерда. – Хушаху қиличини суғуриб, унинг тиғини Туктаннинг томоғига тиради. – Мана, бош хиёнатчи!

Туктан бир сесканиб тушди, тугмача кўзлари олайиб кетди.

– Сен... сен нега туҳмат қиляпсан? Бу нима ўзи?... Ҳа-а! – бирдан тушуниб қолди у. – Сотқин! Ёлғончи!

Оёқларини чалкашишдан базўр тийганча сержило дераза ёнига бориб, бақирди:

– Бу ёққа! Бизни сотишибди! Хуша...

Қилич зарбаси унинг бақирғини узиб қўйди. Дераза қоғозларини йиртиб олган қўллари девор юзида сирғалди. У чўкка тушиб қолиб, ёнбошига ағдарилди-да, хириллаб қолди. Жароҳатидан вишиллаб қуюлган қон саройнинг рангин саҳнини бўяди. Юнь-цзи мурдадек қотганича, ўлаётган амалдорига, ердаги қон кўлмагига тикилиб қолди. Гуё жони чиқиб кетгандай ёноқлари осилиб тушди, бағбалари салқиб тушди, белидаги шоҳона белбоғи сирғалиб, каттакон қорни остига тушиб кетди. Хушаху император ўрнига ўтириб олиб, қиличини гиламга артиб, қинига солди.

Юнь-цзи лиқилдоқ оёқларига ишонмайгина юкини ташлаб, кўзларини қондан узолмаганича ёнламасига ўз ўрнига яқинлашди. Ўгирилиб қараб у ерда Хушаху ўтирганини кўриб сесканиб тушди. Умидли назари билан атрофга аланглади. Хушаху қасос лаззатидан ҳузур қилди. У ўридан туриб, бўрттирма қулчилик қилиб, Юнь-цзига таъзим бажо қилди.

– Ўтир, ҳукмдор... Мен ихтиёрсиз ўтириб қолибман.

Юнь-цзининг қарашида умид ҳарорати кўринди. У Хушахуга ўрганувчан қараганча, ўтирди. Титроғини билдирмаслик учун қўлларини ёстиқларга тираб олди. Овозида йиғламсираганча деди:

– Мен Туктанга шундай ишонардим-ки.

– Сен жуда кўпларга ишонаверардинг. Лекин ишониш керак бўлганларга ишонмасдинг.

– Одамларнинг маккорлиги... Сенга ишонишим керак экан... Лекин энди... Энди сен доим менинг ёнимда бўласанми?

У сўрайверарди. Ҳеч нарсага ишончи йўқ эди. Қўрқуви ўйлашга ҳалақит берарди. Мана шу қўрқуви учун у Хушахуни асло кечирмайди.

– Юр, ҳукмдорим, бошқа жойга чиқайлик. Бу ерни тозалаб олишади. Бизнинг қилар ишимиз кўп.

Император итоаткорона унга эргашди. Хушаху чарчаб кетди. Аммо дам олишга вақти йўқ эди. Ишнинг ярмигина битди. Императорга содиқ юань-шуайлар қўлида кўп лаш-

кар бор. Биргина Ванянь-ганнинг ўзида юз минглик қўшин бор. Агар у пойтахтга қараб юриб қолса борми...

– Ҳукмдорим, Ванянь-ганга фармон юбортир. Сен билан гаплашиб олиш учун бу ерга етиб келсин.

– У билан нима ҳақида гаплашишим керак экан?

– Гап бор. Яна битта фармон керак. У мени улугъ юань-шуай қилиб тайинланишим ҳақида бўлиши керак. Бутун қўшин менинг иродамга бўйсуниси керак.

Юнь-цзи бу сафар ҳам қаршилик кўрсатмади. Ванянь-ган зудлик билан етиб келди. У шаҳар дарвозаси ёнида қўлга олиниб, ўлдирилди. Хушаху ишонч билдирмаган бошқа барча саркардалар ҳам шу кўйга солинди. Энди унга императорнинг кераги йўқ эди. У ҳузурига саройнинг бош ҳарам оғасини чақиртирди-да, юзма-юз туриб деди:

– Бизнинг нурли ҳукмдоримиз ўзининг дуогъи ота-болари ҳузурига кетишни маъқул кўрибдилар. Уни кузатиб қўй.

Юнь-цзи тунда бўғиб ўлдирилди.

Хушаху ўзини давлатнинг муваққат ҳукмдори этиб эълон қилди. Тарафдорлари унга императорлик унвонини олишни маслаҳат қилишди. Бун қилиш қийин эмас эди: осмон фарзандининг тахти ўзининг қўлида. Лекин у иккиланиб турарди. Бунинг кетидан келиб чиқиши мумкин бўлган қирғинлардан қўрқди. Душман кўзи олдида эса бу жуда ҳам ҳалокатли эди. Изтиробли узоқ мулоҳазалардан кейин у князь Сюнни тахтга ўтқазди. Сюнь ишларга аралашмайди – у шунақа тоифа одам эди – ҳокимият Хушахунинг қўлида қолаверади.

Хушахунинг бу иши кўпларга ёқиб тушди ва унга ён боса бошлашди. Бўм-бўш тахт олдида турган одам, унга ўзи ўтирмай бошқа бировни... Ҳаттоки Гао Цзи ҳам югургилаб келиб, унга содиқликка қасамёд қилди...

Бу пайтда хон қўшинлари пойтахтни шимол тарафдан тўсиб турувчи Цзюйюгуандай мустаҳкам қалъани қўлга киритдилар. Ғарбда эса Ю-чжоу ва Чу-чжоу шаҳарларини ҳам олдилар. Саройдаги тўс-тўполондан хавотирга тушган кўпчилик хоинлар душман тарафга ўтиб кетди. Бошқа биров-

лари бўлса Елюй Юге ортидан ўзларини мустақил давлат ҳукмдорлари деб эълон қилдилар.

Душман олғинчилари баъзан Чжунду қалъаси яқинларигача келиб қолишарди. Хушаху қўшинда тартиб ўрнатишга киришди. Бир бошлиқни олиб, бошқасини тайинларди. Аммо бу қўшин ичида ишончсизлик, аламзадалиқни кучайтирарди. Олий бош қўмондоннинг ўзиям душманга орқа ўгириб турибди, деган миш-миш гаплар қулоққа чалиниб қолди.

Хушаху ўзи шахсан ғалаба қилиб, қўшинига кўрсатиб қўйиши керак эди. Бир қулай имконият шунга қўл келиб қолди. Душманнинг бир туман отлиқ қўшини Хойхэ дарёсини кечиб ўтиш учун кўприк томон силжигани хабарини олиши биланоқ, у пиёдалар ва отлиқлардан иборат йигирма минглик жангчига бош бўлиб, шаҳарни тарк этди.

Саҳройилар икки баравар камчилик бўлса-да, беҳисоб ғалабалар уларни кўрқмас қилиб қўйган, шунинг учун ҳам улар жароҳатлару ўлимни ҳам писанд қилмай олишардилар. Аввалига бу жангдан ҳам қочишга тўғри келадигандай туйилди-ю Хушаху ўзи ҳам отга минди. Душманга ҳамла қилиб, жангчиларига мадад бўлди. Мўғуллар босимини қайтаришди. Аммо бир мўғул унинг оёғига найза санчишга муваффақ бўлди. Энди унинг эгарда ўтириши мушкуллашди. У очиқ аравага ўтириб жанг майдонини айлана бошлади. Душман чекинди. Бироқ кечаси уларга янги кучлар келиб қўшилди. Бу – эрталаб жанг янгидан бошланади дегани эди.

Оёғидаги оғриқ туфайли Хушаху Чжундуга қайтиб кетди. У Гао Цзига яна беш минг жангчини олиб, зудлик билан, бир соатга ҳам ушланмай, душманга пешвоз чиқишни буюрди. Эрталаб билса, Гао Цзи ҳали жангга чиқмабди ҳам. Фиғони фалакка чиққанича уни ҳибсга олиш ва сарой майдонида хоинларча қатл қилишни буюрди. Гао Цзининг дўсти бўлган император Сюнь унинг ёнини олди. Баҳс-мунозара қилиб ўтирадиган вақт бўлмаганлиги боис, Хушаху қатл қилдирмасликка кўнди.

– Бор, – деди у Гао Цзига, – душманни янчиб ташла. Ғалаба қилсанг – яшайсан, енгилсанг – сарой майдонида ўласан.

Қайсар Гао Цзи чиқиб кетаркан, унга нафрат назарини ташлаб қўйди.

Оёғи шишиб кетди, бутун тани ёна бошлади. У ўз уйида ётар, аллақандай нордон дори ичиб турарди. Ташқарида шамол увилларди. Боғдаги дарахтлар куч билан ғичирлар, дераза қоғозларига келиб урилаётган қум-тупроқлар шитирлаган овоз чиқарарди. Хоналари ним қоронғи эди. Келаётган чопарлар аксирар, йўталар, чанг тўлган кўзларини ишқар эдилар. Гао Цзидан ҳеч қандай хабар йўқ эди. Мана шу уни хавотирга соларди. Наҳотки, ғалабани қўлдан бой берса? Шундай бўлса, у берган сўзининг устидан чиқиши ва Гао Цзини қатл эттиришига тўғри келади. Император Сюн-чи?..

Кечаси оёғидаги оғриқ баттар кучайиб кетди. У эрталабгача ҳеч кимни ҳузурига қўймасликларини буюрди. Шамол солаётган шовқин остида ўзи ҳам оғир, бесаранжом уйқуга кетибди. Бақирик, тарақ-туруқлар, эшикнинг қарсиллаб синишидан чиққан овозлардан уйғонди. Оёғи яралангани ҳам эсига келмай ўрнидан туриб кетди. Чидаб бўлмас оғриқ миясигача чиқиб кетди. Тишини тишига қўйганича, қўли билан деворга суяниб олиб, хуфия йўлакка қараб юрди. Унинг боши кимга керак бўлиб қолибди – императоргами ёки Гао Цзигами?

Икки нафар қўриқчиси келиб, уни қўлларига кўтариб олишди-да, боққа олиб чиқишди. Шамол дарахтларни букиб ташлар, шохлари юзга савағичдек уриларди. Тўлин ой бир текис булутлар орасида учиб бораётгандай туйиларди. Йигитлар уни ғиштин девор яқинига олиб келишди. Уларнинг елкаларига оёғини тираганча у деворга кўтарила бошлади. Бармоқлари сирпанчиқ ғиштлар устида сийғалар, юзига ғишт ушоқлари ёғиларди. Қўли деворнинг учини пайпаслай бошлади.

– Ана улар, ана! – орқадан кимнингдир бақиргани эшитилди.

Қўриқчилари қочишган эди, у деворда осилганича қолиб кетди. Бор кучини тўплаб, девор устига тортила бошлади. Ўнг қўли ушлаган ғишт синиб кетди-ю Хушаху ерга

гурсиллаб тушди. Тезгина ўтириб олди. Жангчилар унинг устига келиб туришди. Ой шуъласи уларнинг елкаларини кумушдай совуқ ёритиб турарди. Гао Цзи яқинлашди, бироз энгашиб, унинг юзига тикилди.

– Кетолмабди...

– Ютқаздингми, аблах одам?

– Биз иккаламиз ютқазиб қўйдик. Мен – жангни, сен ўз каллангни.

...Гао Цзи император саройига Хушахунинг калласини олиб келди.

– Олампахо, мени ўз адолатли ҳукминг билан жазола!

– Жиноятчининг ўлими учун жазоламайдилар. Ўлими-дан кейин ҳам Хушахунинг барча унвонлари, рутбалари бекор қилинишини буюраман. Бутун халқ олдида унинг жинойи ишлари ошкор қилинсин. Сени, Гао Цзи, мени шу одамдан халос этганинг учун улуғ юань-шуай этиб тайинлайман.

Сюннинг қонсиз юзига қизиллик югурди. О, ҳукмдорлик тоти қандай лаззатли а!

XIV

Хуанхэ дарёси юзасидаги тўлқинчаларда пешин қуёши нурлари жилваланади. Қарама-қарши пастак қирғоқ кўзга аранг ташланарди. Қайиқларда, солларда ва ўзларича оқим бўйлаб сузиб келаётган душманнинг қочиб қолган жангчилари шу жойда сувдан чиқиб олишарди. Хон жангчилари ҳолдан тойган отларидан тушиб, ўқ-ёйларини йиғиштирар, отларини суғоришарди. Хитой даштларининг чидаб бўлмас жазирамаси, қайноқ шамолларидан уларнинг юзлари қорайиб, қовжираб кетганди...

Хон қочиб ўтаётган жангчиларга бепарвогина боқиб турарди. Кешиктанга дубулғага сув тўлдириб беришни буюрди. Лойқаси ўйнаб кетган сув сарғимтир тусга кириб, бўтана бўлиб кетган эди. Қирғоқлар ҳам шу тусда – бўзарган-сарғиш тусда эди.

– Жангчиларим, мен сизларни мана шу буюк дарё лабига бошлаб келдим. Елкамиз оша узоқ кунлар, қўлга олинган кўплаб шаҳарлар, минглаб мағлуб этилган душман бор. Менинг кўрқмас аскарларим, шу бугунгача мен сизларни олға чорлаб бордим. Ҳозир эса отлар бошини бурадиган паллада турибмиз. Мана шу буюк дарё сувидан қониб ичиб, унинг мазасини эслаб қолинг. Қачонки, унинг таъминини унутар даражага келиб қолсак, биз бу ерларга яна қайтиб келамиз. – Хон дубулғани кўтариб, бир қултум ютди-да, афти бурушди. Сув илиқ ва бадбўй эди. – Менинг жасур баҳодирларим! Тез кунда биз ўз дарёларимизнинг тиниқ ва покиза сувларини ичамиз!

Шодиёна қийқириқлар Хуанхэ қирғоқлари бўйлаб таралиб кетди. Жангчилар бош кийимларини тепага отишар, дубулғаларини шарақлатиб: «Уйга! Уйга!» деб ҳайқиришарди. Хон уларга қўшилишиб шодланмади. У ҳамма ўйлаган режаларига етишолмаган эди.

Ўтган кузда Чжундуни ҳар тарафдан ўраб олган бўлса ҳам, уни қамал қилиб ўтиришга вақт сарфлагиси келмади. Чунки қамал узоқ чўзилиши, бир неча ойлаб давом этиши мумкин эди. Душман саросимага тушиб қолганидан фойдаланиб, бошқа шаҳарларни босиб қолиш, Олтин-хон тўплаган жами бойликларни қўлга киритиши керак эди. У қўшинни уч қисмга бўлди. Чап қанотни Мухали бошқарувига топширди, ўнг қанотга Жўжи, Чиғатой ва Ўқтойни қўйди. Ўзи эса Тулуй билан бирга ўртадан борди. Чжунду қамалида фақатгина икки туман лашкар қолдирди. Олтин-хонни ваҳимада ушлаб туриш учун шу кифоя қиларди.

У Хуанхэгача бўлган ҳамма шаҳарларни олиб, музофотларни шипшийдам қилмоқчи эди. Шунда, атрофдан келадиган мадад кучларидан айрилган Олтин-хон унинг қўлида бўлади. Хоннинг яна бир бошқа режаси ҳам бор эди. Олтин-хоннинг пойтахти қанчалик буюк ва бадавлат бўлмасин, бошқа шаҳарлардан олинган ўлжалар барибир Чжундудагидан анча ортиқ эди.

Ярим йил ичида унинг қўшинлари тўқсонга шаҳарни олдилар. Хуанхэнинг шимолий томонида қўлга олинма-

ган мудофааси мустаҳкам, одамлари кўп яна ўн биттагина шаҳар қолган эди. Уларни ҳам қўлга олиш учун вақт керак эди. Лекин қўшин чарчаб қолди. Тинимсиз жанглار ва жазирамаalar уларни ҳолдан тойдира бошлади. Ўлжалар шунчалик кўп эдики, энди уларнинг унчалик қизиғи қолмаганди. Бунинг устига тез-тез касалликлар келиб чиқа бошлади. Шунчаликки, юз кишилик бўлинмалар ҳам хасталаниб ётиб қолганди. Орада ўзларини қиличу найзалар билан ҳимоя қилолмаган хитойликлар ёвуз кучлар билан тил топишиб олиб, хон қўшини устига турли жодулар юбораётган эмиш, деган миш-мишлар тарқалди. Бу жангчилар кўнглига ғулғула тушириб, хонни ҳам ўйга солиб қўйди...

Қўшинни ортга қайтариб, уларни яна тетиклаштириб қўйди.

Яна Чжундуга қараб йўл солишди. Ҳувиллаган қишлоқлар, вайрон қилинган шаҳарлару култепалар ёнидан, беҳисоб қўшинлар топтаган ерлардан ўтиб боришарди. Одамлар тумтарақай қочиб кетганидан, ер юзи бўм-бўш бўлиб ётарди. Гердайган Олтин-хон ва унинг халқини қанчалик қақшатганини хон гўёки биринчи бор кўраётгандай эди. Мана сизларга жаутхури! Мана сизга фармонни тиз чўктириб тинглатиш! Аммо унинг ичида бир нарсa шодлигини чеклаб турарди. У ўзида ҳам ўшандоқ гердаиш бош кўтаришини хоҳламасди. Акс ҳолда, унинг гердаиши билан ўз халқини шу қўйга солган, осмон марҳаматидан маҳрум этилган Олтин-хоннинг гердаиши орасида қанақа фарқ бўларди? Қўшини орасида касаллик тарқалиши ўша осмон марҳамати омонат эканлигига ишора эмасмикин? Дао илми заҳматкашлари бўлган руҳонийлар суҳбати эсига тушиб кетди. Ўша даочи руҳонийлар ҳақида у кейин ҳам турли-туман сирли воқеаларни эшитган эди. Лекин у масхараомуз қабул қилган ўша суҳбат хотирасига қаттиқ ўрнашиб қолган эди. Улар баён қилган ҳақиқатлар уни бот-бот ўйга чўмиб кетишга сабаб бўларди. Уларнинг таълимотига кўра, энг олий чўққисига етишган ҳар нарсаси бор, ўзининг дастлабки ҳолатига қайтади. Худди шундай бўлса керак. Бу ерларда қачонлардир, унинг юртидаги сингари

улуғ ибодатхоналар ва саройлар бўлмаган, на боғлар-у, на экин далалари бор эди. Деворлари бунчалар мустаҳкам шаҳарлар қайда эди? Фақат яйловларгина бўлиб, одамлари ўтовларда, чалдиворларда яшаган, оддий кийимлар кийиб, жўн овқатлар истеъмол қилган. Нимани хоҳлашган бўлса, барига эришгач, мана энди осмон уларни аввалги ҳолларига қайтариб, ўз иродасини амалга ошириш учун Чингизхонни кўтаряпти. Бироқ буларнинг ҳаммаси рост бўлар экан, унинг ўзи ҳам юксакликка кўтарилгач, яна эски ҳолига – камбағалона, дуд босган ўтовига, ними-нисби егулигу хўрликларига қайтиши керак бўлади-ку. Ўзи бўлмаганда ҳам, фарзандлари, набиралари, барибир...

Бу фикр уни хавотирга, изтиробларга солар, буни ҳеч ким билан ўртоқлашиб бўлмасди. Теб-Тангри тирик бўлганидами... Аммо манманлик уни ҳам ажалидан бурун ерга тикди. Жамухани ҳам, ван-хонни ҳам...

Ит йилининг учинчи ойида¹ хоннинг барча лашкари Чжунду пойидаги Догоу қалъаси яқинида тўпланди. Тикка тепалик устига хон учун каттакон чодир тикилди. Шу ердан бутун яланглик яққол кўриниб турарди. Ҳозир у ердан уюрлар ва подалар оқими ўтиб борар, боши эгик, қадди букчайган асирлар тўдалари, оғир юklar ортилган арваларнинг кети кўринмасди. Шимолга! Иссиқ ўлкаларга учиб кетаётган қушлар келаётган томонга. Туман нўёнлари ва мингбошилар хон ҳузурига тўпланишди. Хон яқинида унинг ўғиллари ва Хулан, сал нарироқда Хасар билан Билгутой ўтиришарди.

– Нўёнлар! Биз ўз қаҳрамонликларимиз билан бутун ер юзида яшаётган одамларни ҳайратга солдик. Аммо қилган ишларимизга маҳлиё бўлиб ўтириш бизнинг одатимизда йўқ. Кимки кечаги куни билан яшар экан, унинг эртаси йўқ. Нўёнлар, саҳрога томон тутган йўлимиз ўрта пойтахт ёнгинасидан ўтади. Уни ҳам қўлга олиш учун тўхтаимизми, ёки Олтин-хон шаҳар деворидан туриб, бу кетаётган ўлжалар – қорамолу от уюрлари, қулларга айланган мана бу эркак ва аёлларга алам билан қараб туришига қўйиб берамизми?

¹ 1214 йил апрели.

Биринчи бўлиб, қочиб ўтганларга сўз айтишга изн берилди. Улар пойтахтни қамал қилиш, таслим бўлишга мажбур қилиш, кейин Хуанхэ қирғоқларига қайтиб бориб, қолган шаҳарларни ҳам олиб, то Сунлар мамлакати чегарасигача босиб олишга тайёр эканликларини билдиришди. Уларнинг бу қадар жангариликларини тушунса бўларди. Қочқинлар ўз ерларини ташлаб, саҳрога, бегона ўлкаларга кетишни истамасдилар. Лекин кўпгина бошқа нўёнлари ҳам Чжундуни қўлга киритишга уриниб кўриш керак, деган фикрни ташладилар. Ҳаммадан кўра Мухали аниқроқ гап айтди.

– Улуғ хон, ёй тортилган, ўқ нишонга олиб турганда камонни туширишнинг нима кераги бор? Чжундуда ҳарбийлар кўп, деворлари баланд ва мустаҳкам. Аммо бизнинг юз минглаб асирларимиз бор. Ана ўшаларни биз шаҳарга ташлаймиз. Улар бизга тирик қалқон бўлиб турса, шаҳарни ортиқча талафотсиз қўлга оламиз.

Мухали илгарилари ҳам кўп бора ишлатилган усул ҳақида гапираётган эди. Душманлар кўпинча шаҳар ичидаги аҳолидан қўшин тўплар, қишлоқларда яшайдиганлар эса ҳимоясиз қолишарди. Айни мана шу шўрпешоналар қамал қилинган шаҳар деворларини ишғол қилиш-у дарвозаларини бузишга ташланарди. Олтин-хон аскарлари олишувлар пайтида ўз оталарию биродарларини таниб қолишар ва шундай пайтда мардлигу жасоратни ҳам унутар, қўлларидан қурол тушиб қоларди. Бу, албатта, хонга маъқул усул эди. Бироқ Чжунду жудаям катта шаҳар, бу усул эса бу ерда фойда бермайди, хон ўзининг ҳам минглаб жангчиларини қурбон бериши тайин эди.

Бовурчи Мухалининг айтганларига кўнмади.

– Ҳар қандай ўқ ҳам нишонига тегавермайди. Айниқса чарчаган қўллар билан отилган бўлса. Аскарларимиз ҳолдан тойган, отларимиз ҳам ҳозир кучсиз. Тез кунларда жазирама бошланади...

– Мен жазирамадан кўркмайман, – деди Мухали.

– Биласизми, мен нима учун Исатой нўённинг минг нафар аскарини олиб қўйдим? – сўради хон. – У ўзи ҳечам чар-

чамагани учун, бошқалар ҳам чарчамайди деб ҳисобларкан. Шунинг учун ҳам мингта аскарини ҳолдан тойдириб ташлабди. Қараб турсам, сизлар мени ҳам ўша нўёндай иш тутишимни хоҳлаяпсизлар. Овга борганимизда жониворларни охиригача қирмаслик қондасига амал қиламиз. Бу ерда ҳам шундай йўл тутиш керак. Олтин-хонга раҳм қилиб эмас... Бор ана, пойтахтни олдик, осмон ўғлини асир қилдик ҳам дейлик. Хўш, кейин-чи? Қўшин дам олиши керак, деймиз-да, ортга қайтамиз. Бебошвоқ қолган юртга ғарбдан танғитлар, жанубдан суннлар босиб келишади. Биз ололмаган нарсаларни улар талайдилар ва кучаядилар. Фақат ақлсизлигимиз туфайлигина бунга йўл қўйишимиз мумкин. Йўқ, Олтин-хон яшаб туриши керак. Кимда бошқача фикр бор?

Маълумки, ҳеч кимдан бошқача фикр чиқмади. Хон Шихи-Қутқуни чақирди.

– Сен Чжундуга борасан ва Олтин-хонга бошингни эгмасдан бундай дейсан... – Хон нима дейиш кераклигини ўйлаганча жим қолди. – Бундай дейсан. Сенинг Хуанхэ қирғоқларигача бўлган ерларингни мен қўлга киритдим. Қўлингда фақатгина шу шаҳар қолди. Бунчалар хароб қолга тушишингга осмон сабабчи экан, сени бутунлай ҳоки туроб қиладиган бўлсам, ўзим ҳам осмоннинг ғазабига дучор бўлишим мумкинлигини ўйладим. Шунинг учун ҳам мен кетишга тайёрман. Нўёнларим ҳовуридан тушишлари учун қўшинимни таъминлашга қалайсан? Шу...

– Жудаям мулойим гаплар, – тўнғиллади Хасар, – Унга шундай гап айтиш керакки, курагигача совуқ тер боссин.

– Қаттиқ ҳураётган ит ўзи жуда кўрқаётган бўлади... Яна Олтин-хонга айт: сенинг ота-боболаринг душманни енгиб, уларга ҳеч вақо қолдирмаганлар ва қашшоқликда тутганлар. Мен адолат ўрнатиш ва ҳўрланганларнинг қаддини тиклаш мақсадида Елюй Люгега ван унвонини бердим ва ерлар, одамлар ажратдим. Унга тегиниб мени ранжитма. – Хон Хуланга кўз қирини ташлаб олди. – Менинг кўнглимни олиши учун ва дўстлигимиз белгиси сифатида қизларингдан бирини менга хотинликка беришингни хоҳлайман.

Хуланнинг бўхтагига қадалган укпар бир қалқиди-ю қотди. Бирон нима деб қолармикан, деганча бир зум жим турди. Аммо Хулан жим туришга ўзида куч топа олди.

Ярақлаган қурол-аслаҳалар таққан Шихи-Қутку ўша униёқ, кешиктанлар кузатувида Чжундуга йўл олди. Олтин-хон кенгаш чақиртирди. Кейинчалик, қочиб ўтганларнинг яқинларидан Чингизхонга хабар беришларича, кўпчилик императорни мўғуллар устига бостириб боришга мажбурлашибди. Аммо императорнинг Фу-син исмли чен-сяни қўшинга ишониб бўлмайди, дебди. Шаҳар деворларидан чиқишлари биланоқ тарқаб кетишлари мумкин, шунинг учун хон сўраган нарсаларини бериб, тинчгина жўнатиб юбориш керак, дебди. Фақат хоннинг сўнгги талаби юзасидан ишқал чиқибди: императорнинг қизи йўқ экан. Шунда кенгаш қарорига кўра, Сюн марҳум император Юнь-цзининг қизини васийликка олиб, ўшани Чингизхонга тортиқ қиладиган бўлибди.

Келинни чэн-сян Фу-синнинг ўзи Чингизхон қароргоҳига олиб келди. Келин усти берк маҳобаларда келди. Унга беш юз нафар ўғил бола ва беш юз нафар қизлар ҳамроҳ бўлиб, ҳар бирининг қўлида чинни, кумуш ва олтин идишлар тахланган патнислар, дур ва қимматбаҳо тошлар қадалган тақинчоқлар, фил суяги, қизил дарахт, нефрит ва яшмадан ясалган ажабтовур нарсалар билан тўлдирилган қутичалар бор эди. Ҳарбийлар парча ёпинчиқлар ёпилган уч мингта отни жиловидан ушлаб келишарди. Буларнинг ҳаммаси – ўспиринлар, қиз болалар, сийму-зар ҳам, отлар ҳам келиннинг сепи эди.

Хон ёнида турган Хуланнинг кўзлари олов бўлиб ёнар, хитойлик келин ўтирган маҳоба нега ёниб кетмаётганига ажабланар эди. Хон олтин иплар билан қақнуслар тасвири туширилган пардани кўтарди. Шойи матоларга бурканган қиз чўчиб тушиб ўзини четга олганича ёстикларни кучоқлаб олди. Сийраккина қошлар остидан қараб турган кўзлари кичик-кичик, даҳани учлик бир қиз экан. Фу-син унга бир нима деди. Қиз табассум қилишга ҳаракат қилиб

кўрди – қон қочган лабларини жилмаймоқчи бўлиб очувди, нотекис ўсган майда тишлари кўринди. Хон елкаси оша маҳоба ичига қараб улгурган Хулан истехзо аралаш хотиржам нари кетди. Хон ўзини алдангандай ҳис қилди...

Фу-син Чингизхонни то Цзюйюган қалъасигача кузатиб борди. Шу ерда улар хайрлашишди. Хон унга олтин эгар урилган от ҳадя қиларкан, малла мўйловлари остига масха-раомуз кулгисини яширганча:

– Яхши одамдан ажралгинг келмайди. Бир нарса таскин беради: осмон ирода қилса – яна учрашамиз.

Фу-син кетганидан сўнг хон қари ва яроқсиз ҳисоблаган асирларни қиличдан ўтказишни буюрди. Ўзи эса қўшинни Хинган тизмаларининг шарқий ёнбағирлари ёқалаб йўлида давом этди. Ёзни Юрли кўли яқинида, узоқ шимол томонларда ўтказишни истади. У йўлда шошилмай, тез-тез дам олиб борар, қўшинга ҳам, отларга ҳам дам олишга имкон берарди. Елюй Люгедан нохуш хабарлар билан чопар келди. Олтин-хон унинг устига жасур ва тажрибали юань-шуай Ван-ну бошлиқ тўрт юз минг кишилиқ қўшин юборибди. Бир неча тўқнашувларни бой бергач, Шарқий пойтахтни ва яна бир неча шаҳарни ташлаб кетибди. Унинг мағлубияти шарманда бўлган душманга куч бериши мумкинлигини ўйлаб, хон Мухалини ёрдамга жўнатди.

Унинг отлари кўтарган чанг тинмай туриб янги чопар келди. Бу гал Чжундудан. Ўз хавфсизлигини ўйлаб қолган Олтин-хон ўрта пойтахтни тарк этиб, Хуанхэнинг нариги қирғоқларида турган Бян шаҳрига кўчишга аҳд қилибди. Чжундуда валиаҳдини қолдириб, бошқа барча оила аъзолари билан йўлга отланибди. Кидан ҳарбийлари эса ўз юртларини ташлаб кетишга норозилик билдиришибди. Олтин-хон уларнинг отларию қуролларини тортиб олишни буюрибди. Бундан бош кўтарган ҳарбийлар цзян-дянни ўлдириб, Чадани ўзларига янги бошлиқ сайлаб олишибди ва орқага қайтиб кетишибди. Бу исёнчиларни тинчитиш учун пойтахтдан қўшин етиб келибди. Аммо Чада уларни тормор қилиб, ўзига қўшилиб келаётган бошқа қочқинлар ҳи-

собига кучайиб, пойтахтга юриб қолибди. Бироқ пойтахтни олишга кучи етмай, Чингизхондан кумак сўрабди.

Хон яна орқага қайтди.

XV

Мусибат Хонинг уйини ҳам четлаб ўтмади. Ўғли ўриндан турмай, бегуноҳ жони ота-боболари ҳузурига равона бўлди! Қария Ли-Цзян эса неварасидан атиги уч кунгина кўпроқ яшаб турди. Уй ҳувиллаб қолди. Цуй бечора ғамдан кўр бўлиб қолгандай юрарди. Хоахчин ҳали хўрсинар, ҳали йиғи бошлаб қоларди. Хо бўлса, тасалли берувчи биронта ҳам сўз тополмасди. Сўзларининг гўёки бақатерак момиги сингари юки йўқдай эди.

Шаҳарда қолиш борган сари хатарли бўлиб борарди. Валиаҳд ҳам шаҳарни тарк этаётганмиш, деган овоза тарқалди. Буни – ҳукмдорлар шаҳарни сақлаб қолишларига ишонмас экан, деб тушуниш мумкин эди. Шунинг учун ҳам одамлар императорнинг ўғлини куч билан ушлаб қолишга қарор қилишибди. Валиаҳднинг араваси сарой дарвозасидан чиқиши биланоқ, шаҳар аҳолиси нола-фиғонлар билан кўприк устига ётиб олишди. Кўриқчилар одамларни қамчи билан уриб ҳайдар, қаршилиқ кўрсатаётганларга эса найзаларини санчиб, йўлни бўшатишарди. Усти ёпиқ арава шаҳар дарвозаларига яқинлашиб боргани сари, кетидан ғамбода одамларнинг нолалари эшитиларди:

– Бизларни ташлаб кетма! Ташлаб кетма!

Пойтахтда бош бошқарувчи қилиб Фу-син қолдирилди. Цзин-чжун унга ёрдамчи бўлди. Иккови жонларини қурбон бериб бўлса ҳам душманни шаҳарга қўймасликка қасам ичишди.

Шундай пайтда шаҳарга Бао Си келди. Хо уни дарров таний олмади ҳам. Жулдури чиқиб кетган, исқирт, опала бўлиб, ўсиб кетган сочлари остидан қараб турган кўзлари сўлғин бир аҳволда эди. Бао Си ҳовлининг ўртасида тўхтаб, уйга, боғга ҳайрат билан кўз югуртириб чиқди.

– Сизларда ҳаммаси ўша-ўшандай...

Унинг овозида таънага ўхшаш оҳанг бор эди. Хо хўрсинди.
– Ҳаммаси ўша-ўша. Фақат энди ўғлимиз ҳам, бобоси ҳам йўқ.

– Нима бўлди?

– Уруш... – Хо ҳеч нарса айтгиси йўқ эди. – Сен шу кунгача қамоқдаминг?

– Йўқ, мен асир тушгандим. Кейин қочдим. Ёшлар қўшинларига бориб қўшилдим. Ҳаммамизни тум-тарақай қилишди. Уйимга кетдим. Уйим ўрнида эса... култепа. Биронта тирик жон йўқ. Оилам қани, билмайман. Ҳеч ким тирик қолмаганга ўхшайди.

– Буларни Цуйга айтма, – илтимос қилди Хо. – У шусиз ҳам... – яна нима дейишни билмаган Хо қўлларини ёнига ёйиб жим бўлди.

– Мен бу ерга жанг қилиш учун келгандим, ҳукмдорлар бўлса қочишга тушишибди! – Бао Си сўкиниб, ерга тупурди.

У жудаям ўзгариб кетибди. Бутун ичи нафратга тўлган. Кечки овқат пайтида кутилмаганда Цуйга ташланиб қолди:

– Сен нимага бунақа тик туриб сўлияпсан? Отангни ҳам ўғлингни ҳам бунақа қилиб қайтара олмайсан. Ҳозир ҳам-манинг ғами ошиб ётибди.

Цуй йиғлаб юборди. Бао Си жаҳл аралаш чакакларини ўйнатганча жим бўлди. Лекин бу узоққа бормади. Ўридан туриб, қўлларини силтаганча у ёқдан бу ёққа юришга тушди.

– Лаънатлар бўлсин бу саҳройиларга! Ер юзини одам суяги билан кўмиб ташлашди. Агар одамлар кўз ёшларини бир ерга тўпласа эди, хон ҳам, барча яқинлари ҳам чўкиб ўлган бўларди.

Хоахчин унга ваҳима аралаш қараб, худди дуо ўқиётган каби шивирларди: «Вой-воей, войей, нималар бўляпти-я! Войей!» Шўрлик опам... Яқингинада Темучиннинг бунчалар юксалиб кетганидан қувониб юрувди. Оналик бахтини татиб кўрмаган бу шўрлик бутун муҳаббатини Ўйлунининг ўғилларига берган эди. Темучин унинг учун ўз ўғлидай гап эди. Хоннинг бошига ёғилаётган бу лаънатларни эшитиш унинг учун ҳам аламли, ҳам даҳшатли эди.

– Ўзимизнинг бошлиқларимиз-чи! – Бао Сининг овози кучаярди. – Халқни талашаётганда йўлбарсдан ваҳшатли эдилар. Душман келиши билан ўзлари ҳам думларини қисиб, чийиллаганча қочишга тушдилар. Ё бўлмаса қонга ботган хон қўлини ялаб юришибди. Кўришга кўзим йўқ! Ҳеч қайсиси кўришга кўзим йўқ!

Хо Бао Сига қарамасликка ҳаракат қиларди. Қайнаб бо- раётган нафрат унга ҳам ўта бошлаган эди. Лекин Хо бошқа- лардан ҳам кўпроқ ўзини кўрарга кўзи йўқ эди. Аҳмоқларча Темучинга, Елюй Люгеларга ёрдам бериб юрган экан. Улар- ни қувғиндилар деб ўйлабди... Балким, шундай ҳам бўлган- дир. Аммо оёққа туришлари биланоқ, ўзларининг қора кун- ларини унутиб, бошқаларнинг бошига мислсиз кулфатлар солишди. Энди ўзлари қувғинчиларга айланиб, қолганлар- ни сиқиб чиқара бошладилар.

Кечаси Хо боққа кириб, хон юборган бир халтача олтин- ни кавлаб олди. Ҳаммасини боққа улоқтириб сочди. Бироқ бундан енгил тортмади.

Душманлар кун сайин шаҳарни кучлироқ сиқувга олар эдилар. Бао Си ҳам қўлига қурол олиб, ишга киришиб кетга- нидан аҳён-аҳёнда кўринарди. У деярли барча қуршовлар- да иштирок этар, бутун вужуди билан олишар эди.

Шаҳарда озуқа заҳираси кўп эмасди. Очарчилик бош- ланди. Фу-син ёрдам сўраб императорга одам жўнатди. Уларнинг орасида Бао Си ҳам бор эди. У роса бир ойдан ке- йин қайтди. Баттар озиб кетган, ичига тортиб кетган кўзла- рида энди нафрат алангаси порламас, унинг ўрнини ҳозир чексиз чарчоқ эгаллаган эди.

– Бизга ёрдам келмайди, Хо.

– Беришмадими?

– Беришди. Юз мингча аскар тўплашди. Бир қанча ун ва дон-дун ортилган аравалар ажратишди. Юань-шуай Лиин бошлиқ карвон йўлга чиқдик. Элбурутдан ўзини пойтахт халоскори деб билиб, эркаланиб кетди. Яқинлари билан бу- тун йўл бўйи ичкиликдан бўшамади. Интизомга қарайди- ган ҳеч ким бўлмади.

Ба-чжоу тоғи ёнгинасида бизга душманлар ёпирилди. Маст Лиинни ўлдиришди, карвонни тортиб олишди, омон қолган аскарлар ҳар тарафга қочиб кетишди. Энди бу ерга ҳеч ким келмайди. Пойтахт хароб бўлди.

– Сен нега қайтдинг?

– Сизларни деб. Мен сизларни шаҳардан олиб чиқиб кетаман. Отланинглар. Икки кун ичида кетамиз.

Эртаси куни шаҳар деворлари устидаги жангда Бао Си ҳалок бўлди.

Душманнинг девор бузувчи палахмонлари туну кун тинмасди. Тошлар урилишидан ер ларзага келарди. Шаҳар ҳимоячилари деворлар устига тошотар қуролларини олиб чиқиб, душманнинг палахмонларини нишонга ола бошлашди. Баъзан мўлжаллари аниқ нишонига тегиб қоларди. Бироқ душманлар шу заҳотиёқ уни бошқаси билан алмаштириб қўйишарди. Хо тош ташиб келарди. Кам овқатлигидан тезда кучдан қолди. Оёқлари қалтирар, кўз олди қоронғилашиб кетарди. Пастда эса тунлари машъалалар порлар, таниш ва қадрдон бўлиб кетган ашулалар узоқ янграрди. Шундай пайтларда буларнинг ҳаммаси унга қандайдир бир алаҳлашдек туйилиб кетар, нима бўлаётганини англай олмас, бир силкиниб олиб, кўзларини ишқалашга тушарди... Аммо оёқлари тагида яна палахмон отган тошлар гумбурлар, бузилишга келиб қолган девор чайқалиб кетарди.

Императорнинг чен-сяни Фу-син муқаррар мағлубиятни кутиб ўтирмади. Боболари ибодатхонасига кириб сўнгги бор қурбонлик қилди-да, заҳар ичиб юборди.

Унинг ёрдамчиси Цзин-чжун ҳам ортиқ пойлаб ўтиришни истамади. Бир қанча одамларини олиб, қамалдаги шаҳарни ташлаб қочди.

Чжундунинг дарвозалари ланг очилди. Сон-саноқсиз кўчманчилар қўшини дарё сувлари янглиғ шаҳар кўчалари, муюлишлари бўйлаб сурон солиб оқиб кирди. Шаҳарни бузилган эшикларнинг қасирлаши, дераза кўзларидаги гулқоғозларининг шириллаб йиртилишлари, аёллар чинқиригию, эркакларнинг жон чиқар пайти ҳайқирикла-

ри тутиб кетди. Пойтахт ғолиб мўғулларнинг қаҳ-қаҳлари остида ўкирар, инграрди.

Хо душман аскарлари кўзларини шамғалат қилганча камгай кўчалар, бегоналар ҳовлиларидан ўтиб уйига томон учиб борарди. Кўкрагидан хириллаган нафас чиқар, юраги эса қовурғалари орасидан уриб чиқмоқ бўларди. Ўзининг деворидан амаллаб ҳовлисига сакради-ю, боққа қулади. Эшиклари тарвақайлаб турган уйи ичидан халатлар, ғи-ламчалар, бўйраю кўрпалар отиларди. Боғ йўлакчасидан келаётган икки аскар эса хахолаганларича Цуйни судраб боришар ва йўлакай унинг кийимларини ечиб кетишарди. Хонинг қўлига белкурак тушди. Қулочкашлаб туриб бирининг курагига туширди. Белкуракнинг сопи қарсиллаб синиб кетди. Иккинчиси Цуйни қўйиб юбориб қиличини суғурди-ю Хонинг қорнига суқди. Кейин калласини чошиб ташлади.

Цуй бақириб юборди. Жазаваси қўзиган жангчи уни ҳам чошиб ташлади.

Валангир деразадан Хоахчин отилиб тушди.

– Вой дод! Лаънати мангуслар, нима қилиб қўйдиларинг!

Хо билан Цуйни ўлдирган жангчи уни ҳам қиличдан ўтказмоқчи бўлди-ю, аммо Хоахчиннинг мўғулча гапиргани тўхтатиб қолди.

– Сен кимсан?

– Йўқол, йўқол, мангус! – Хоахчин бир сиқим тупроқ олиб, мўғулнинг юзига сочди.

Аскар туфлаганича орқага тисарилди. Ичкаридан бошқа аскарлар мўралашди.

– Қаранглар, бу жинни! Лекин бизнинг тилда гапиряпти.

Хоахчин уларга қараб юрди. Оқарган сочлари тўзғиган, кўзлари ёввойиларникидай бўлиб кетган эди. Жангчилар бир-бирларига қараб олишди-ю, ўртоқларини етаклаб чиқиб кетишди.

Хоахчин укаси билан Цуйни ёнма-ён ётқизди, устиларига чойшаб ёпди-да, оёқларини тагига олганича уларнинг ёнига чўккалаб ўтирди.

– Нимагаям ман сизлардан кейин қолдим-а? Нима учун кўзларим сизларни бу аҳволда кўради? Вой-ей!

Бир неча кун ўтиб, шаҳарда ёнғин бошланди. Хоннинг соқолига ўхшаш оловранг аланга ибодатхоналардан, миноралардан тепага ўрлаб ёнарди. Император қасри томлари қулар, қизиб кетганидан чирсиллаб синаётган сопол черепицалар шувиллаб тўкилар, гулгун боғларни тўлдириб турган дарахтлар кўмирга айланар, кўтарилаётган қурум ва қулдан ариқ ва ҳовуз сувлари қорамтир тусга кирган эди. Ўрта пойтахт номини олган бу шаҳар бир ойдан кўпроқ ёнди...

Ўзинлар сулоласи ҳукмдорларининг ғурури бўлиб келган не-не атиқалар аланга домида ёниб кул бўлди. Худди сомондай тез ёниб битган оддий уйларда яшаган инсонларнинг ақли ва меҳнати билан яралганди улар.

Бу култепалар Хо, Цуй ва Хоахчин учун, улар сингари минглаб – бой ва камбағал, бахтли ва бахтсиз одамлар учун ғуристон бўлди.

XVI

Хоннинг ўзи Чжундуга бормади. Буюк деворга етмасиданоқ, у кешиктанлари билан тўхтаб, Долон-нур бағрида ёзни ўтказиш учун қўнди. Бу ерлар салқинроқ, ўтлоқзорроқ экан. Олтин-хон хазинасини қабул қилиб олиш учун Шихи-Қутқу, Онгур ва кешиктанлар нўёни Архай-Хасарни жўнатди. Улар улкан-улкан қанорлар ортилган катта карвонни бошлаб келишди. Шоҳи матодан шунчалик кўп ўлжа олинган эдики, ҳеч аямасдан уларни арқон қилиб, қанорларни тортиб боғлашга ишлатишибди. Лекин карвонда фақат газламалар эмасди-да. Олтин-хон хазинасининг арзимаган бир қисмини хоннинг чодирига ёйишди. Улар кўзни оғритар даражада қамаштирарди. Кумуш, олтин, дуру маржон, чинни, Олтин-хон ва унинг хотинлари учун тикилган зардўзи чопонлар, шамсиялар, қурол-аслаҳа, абзаллар... Ҳаммаси беқиёс даражада гўзал.

Хон Хулан билан бирга кўркмас жангчилари қўлга китритган бойликларни томоша қилиб чиққач, жойга бориб ўтирди-да, оёқларини чалиштириб олди. Хулан ҳали у ҳали бу халатни кийиб кўрар, ўзини кумуш қопламали кўзгуга соларди...

– Олтин-хон хазинасида ҳеч нарса қолдирмай олиб келдингларми? – сўради у Шихи-Қуткудан. Шихи-Қутку шоҳи иплар билан тикилган китобини очди.

– Улуғ хон, улар ҳар ерда тартиб ўрнатишган экан. Хазинада бор нарсаларнинг ҳаммаси мана бу ерда қайд этилган экан. Биз солиштириб кўрдик – ҳеч нарса қолиб кетмабди. Бош хазинабон ҳаммасини битталаб топширди.

– Ҳўш. Ўзингларга бирон нима олдингларми?

Шихи-Қутку Онгур билан Архай-Хасарга қаради-ю, индамади. Демак олишган... Хоннинг ғазаби қайнаб кетди.

– Гапирларинг!

– Биз ўзимиз ҳеч нарса олганимиз йўқ, – деди Архай-Хасар. – Лекин хазинабон бизга ҳадялар инъом қилувди.

– Сен нима олдинг, Архай-Хасар?

– Шунчаки... Қурол... Олтин-хоннинг қиличини.

– Сен-чи, Онгур?

– Шоҳи, кумуш идишлар...

– Сенга нима тегди, Шихи-Қутку? – Хон тобора секинлаб гапирар, кўкиш кўзлари эса қисилиб борарди...

– Ҳеч нарса, улуғ хон. Мен хазинабонга айтдим: «Илгари Олтин-хонга тегишли бўлган барча нарса энди Чингизхонники. Сен, исқирт кул, хоннинг мулкидан ҳадялар улашишга қандай ҳаддинг сиғади?»

– Эшитдиларингми? Мен Шихи-Қуткуни бекорга Буюк Ясоқнинг¹ кўрикчиси ва назорат қилувчиси қилиб тайинлаганим йўқ. Сизлар менинг кўрсатмаларимни буздиларинг. Шунинг учун ҳам бундай номаъкул йўл билан олган нарсаларингни жойига қўйларинг. Борларинг. – Хон Шихи-Қутқунинг кўлидан рўйхатлар китобини олиб, унинг қаттиқ варақларини бир-бир очиб кўраркан, бу белгилар-

¹ Ясоқ – Чингизхон қонунлари китоби.

да яширинган сирларни била олмаслигидан афсусланди. – Ўқи, бу ерда нималар ёзилган экан.

– Мен буни қилолмайман, улуғ хон. Бу ерда уларнинг ёзуви ва тилида ёзилган.

– Унақада қандай қилиб текшириб-қўриб олдинг?

– Мен биладиган одамларни топтирдим. Улар ўқиб туришди, мен эслаб қолдим. Ўша одамлардан биттасини мен сенинг хузурингга олиб келдим. Бизнинг тилда яхши гапирадиган бу одам, ўзини Елюй Люге қариндошлариданман деб айтяпти.

– Бу ёққа чақир уни.

Узун соқоли деярли белигача тушадиган, барваста бир одам чодирга кирди-да, виқор билан таъзим қилди.

– Шихи-Қутқунинг айтишича, сен Елюй Люгенинг қариндоши эмишсан?

– Ҳа, улуғ хон. Менинг исмим Елюй Чу-цай. Люге сингари мен ҳам кидан ҳукмдорлари сулоласиданман. – Чу-цайнинг овози йўғон, жарангдор бўлиб, шошилмасдан, виқор билан гапирарди.

– Сенинг аجدодларинг хўрланган эдилар. Мен Олтин-хондан сизлар учун қасос олдим. Сен мендан миннатдор бўлишинг керак.

– Улуғ хон, бобом, отам ва менинг ўзим Цзинлар хонадонига садоқат билан хизмат қилиб келганмиз. Мен сенинг хузурингда ўзимнинг аввалги ҳукмдоримнинг мағлубиятидан хурсанд бўлиб турсам, кўнгли бузуқликда айбланишим мумкин.

– Қариндошинг Елюй Люге-чи? – қовоғини уйиб сўради хон. – У ҳам худди сендай ўйлармикин?

– Люге – ҳарбий одам. Шунинг учун ҳам бизнинг фикримиз ва амалларимиз ҳар доим ҳам бир бўлмаслиги мумкин. Менинг юрагимда душманлик ва нафрат туйғуларига ўрин йўқ.

Хон масхараомуз ва жаҳл билан унинг гапини бўлди:

– Лекин сен барибир Олтин-хон хазинасини бўшатиб бериб, Шихи-Қутқуга топширибсан-ку. Бу қанақаси бўлди, а?

– Улуғ хон, мана, ҳеч бўлмаса оёғинг остида ётган мана бу эгарга бир қарагин. Тилло нақшлар шунчалар нозик ва ен-

гилки, худди шойи иплардан тўқилганга ўхшайди. Биронта-ям ортиқча тугуни йўқ, ҳар бир боғлами ўзаро мутаносиб. Бу ердаги ҳар бир қимматбаҳо буюм ниҳоятда нодир ва турли соҳа усталарининг асрлар оша изланишлари мужассамидир. Мен мана шуларнинг таланиши, бузиб-ёрилиши, қадимий китобларимиз каби куйиб кул бўлишини истамадим.

– Эҳтиёт қилгансан... Лекин китобни яна ёзса бўлади, олтин эгарни ясаса бўлади-ку...

– Бўлади, улуғ хон. Аммо... китоб – инсон тафаккури хази-наси, буюм – унинг маҳорати хазинасидир. Ҳамма нарсани йўққа чиқараверса, инсоният аллақачонлар яратилган нарсаларни яна қайтадан яратиш билан овора бўлиб қолади.

– Унинг мулоҳазалари хонга маъқул тушиб, сўради:

– Менга хизмат қиласанми?

– Улуғ хон, менинг қўлларим қурол тутолмайди.

– Сенсиз ҳам жангчиларим етарли. Менга бу мамлакат тилида ёзадиган ва ўқий оладиган одамлар керак. Чжунду-да нима иш қилардинг?

– Ҳар хил... Китоблар ичидан хира тортмайдиган ҳақиқатлар уруғини излардим...

– Қарасам, бу ерда ҳамма ҳақиқат изларкан! Адашишлар ичида ботиб қолибсанлар...

– Айтилганку: ҳар қандай от ҳам қоқилади, ҳар қанақа одам адашади. Адашишлар кулфат ва бахтсизликларга олиб келади. Шунинг учун ҳам ҳақиқат – ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмас бойликдир. Юлдузлар ва сайёралар ҳаракатланишига қараб, рақамларни тартиб ва қонуниятларга солиб кўриб, мен келажакни олдиндан кўришга ҳаракат қилдим. Мен одамларга ёрдамим тегсин, девдим.

– Унақада сен Олтин-хонни қандай қисмат кутаётганини билмоғинг керак эди, – нега ёрдам бермадинг?

– Унинг қисматини фол кўрмай ҳам билса бўларди. Ичидан касал бўлган давлат, тузалмасдан ҳалок бўлади. Давлат ҳам одамларга ўхшаб, ўзини касалликлардан эҳтиёт қилиб юриши керак.

– Сен ўн йил, юз, минг йилдан кейин менинг улусим нима бўлишини айта оласанми?

Чу-цайнинг юзига биринчи бор табассум чикди – лаблари ҳаракатга келиб, кўзлари қувнади.

– Минг йил ўтиб нима бўлишини жон деб башорат қилган бўлар эдим-у, бироқ бунга кучим етмайди. Яқин келажакни кўриш ҳам осон иш эмас. Ҳатто хатарлироқ ҳам. Қадим князликлардан бирининг ҳукмдори урушга отлана туриб, фолбинидан ўзини нималар кутаётганини сўрабди. «Ғалаба» дебди фолбин. Ғалаба бўлар экан, хавотирга нима ўрин бор? Ҳукмдор шундай ўйлаб, рақибига бепарво жанг олиб бориб, мағлуб бўлибди. Ким кимни алдади? Ўйлайманки, ҳукмдор фолбинни алдади. Лекин у барибир фолбиннинг калласини олишга қарор қилибди. Эшик ортига жаллодни яшириб қўйиб, фолбинни ҳузурига чақиртирибди ва сўрабди: «Сен ажалинг соати қачон келишини олдиндан айта оласанми?» Гап нимадалигини пайқаган фолбин жавоб берибди: «Айта оламан. Мен роппа-роса сендан беш кун аввал ўламан». Ҳукмдор бу гапни эшитиб, нафақат қатлни бекор қилдирибди, балки фолбинни ўз хазинасининг энг нодир жавҳаридай эҳтиёт қила бошлабди. Мана бу ерда фолбин ҳукмдорни алдабди. У шуни қилишга мажбур бўлган. Мажбурлик ҳамма вақт ёлғонни туғдиради.

– Сен жонинг ҳақида қайғурмасанг ҳам бўлади. Қанақанги ғалабаларни ваъда қилсанг ҳам, мен бепарволикка берилмайман. Сен менинг ёнгинамда бўласан. Бизнинг тилимизни сенга ким ўргатган?

– Сенинг собиқ хизматкоринг Хо.

– Ҳа... Ҳаёт одамларни кимлар билан учраштирмайди-я...

У Хони ва опасини қидиртириб топмоқчи ҳам бўлди. Аммо бу фикрини бошқалари сиқиб чиқаришди. Олтин-хон кучсизлантирилди-ю, тўлиқ мағлуб қилинмади. У бу ерларда ортиқ қолиши мумкин эмас. Кучулукнинг яна одам тўплаётгани ҳақида миш-мишлар бор. Хор-туматлар ҳам жазосини олгани йўқ. Миркитлар ҳам таги-туғи билан яксон қилинмаган. Сахрога қайтиши керак. Бироқ бу ерда кимнидир қолдириш керак. Мухали қолгани яхши...

ТҮРТИНЧИ ҚИСМ

I

Судуй уйига қайтяти. Гуллаган дашт ола-була бўлиб ясланиб ётарди. От туёқлари остидан яшил чигирткалар сакраб қолишар, узоқда тувалоқлар вазмин ҳаволар, унгулар устида юмронқозиқлар ўйноқлашарди. Оёқлари оппоқ қорабайири йўрғалаб борар, жез қинга солинган эгма қиличи болдирига урилиб келар, узангилар жаранглаб овоз чиқарарди. Унинг кетидан қанорлар юкланган яна иккита от эргашган. Жўжи Судуйни ўрамга илгарироқ етиб бориб, хон қайтаётгани хабарини бериш учун жўнатган эди. У отаси ва онаси билан тез орада кўришишидан, илиқ ва ёруғ кундан, қадрдон саҳроси исидан хурсанд, бор овози билан кўшиқ айтарди...

Ўрамга яқинроқ ерда бир ҳўкизли аравага етиб олди. Уни жулдургина халат кийган бир қиз ҳайдаб борарди. Судуй жиловни тортиб, қўлларини белига қўйди.

– Салом, гўзал қиз!

Қиз, жавоб берсаммикин, ё йўқми, деб ўйлагандай, шошмасдан жавоб берди:

– Салом.

Ҳўкиз бурама шохли бошини эгганча борарди. Ўралган наमतлар ортилган арава оғир ғичирларди. Ғилдираклари майса устида чуқур из қолдириб борарди.

– Узоққа кетяпсанми?

– Ўрамга.

– Унда йўлимиз бир экан. – Судуй отдан тушиб, арава билан ёнма-ён қадам ташлади. – Сен қайси уруғдансан, исминг нима?

– Мен татар қизиман. Исмин Уки.

– Уки? Кулгили экан! Менинг ҳўжайиним ва дўстим Жўжининг иккинчи хотинининг исми ҳам Уки. Балким бу яхшилик башоратидир? А, Уки?

Қиз индамади. У қўлидаги тол новдаси баргларини узиш билан овора – гўё шу иш қиз учун муҳимроқдай кўринарди.

– Сен қандай тирик қолдинг, ахир уруғларингизни қирғин қилган эдик-ку?

Қизнинг юзи ҳали унутилмаган оғриқдан тундлашди.

– Қолдим-да... – У новдаси билан ҳўкизни савалади. – Қани, қимирла!

Қизнинг оғриқ жойига тегиб қўйганидан Судуй афсусланди. У бир нечта ҳаворанг ургуй гулидан узиб олиб, қалпоғига қистирди.

– Чиройлими? Сенга ҳам узиб берайми?

– Менга безаклар зарур эмас.

– Ҳа, сен уларсиз ҳам чиройлисан. Ростдан! Сенинг қайлигинг борми?

– Бор эди. Урушга кетди. Кейин... – Уки хўрсинди.

– Мен ҳам урушда эдим. Ҳалиям уришиб ётибман. Уйланишгайм вақт йўқ! – Судуй бошини силкитиб кулди.

– Ҳозирги эркаклар фақат уруш билан овора. Биз эса туну кун меҳнат қилиб ётибмиз. – Қиз ёрилган, қорайган, тирноқлари синиб кетган қўлларига қаради.

Бу, эҳтимол, бировнинг чўриси бўлган қизга унинг раҳми келди. На ота ва на онаси бор, машаққатли меҳнат, қайлиғи ҳалок бўлиб кетган, бошқа яна биттаси чиқади, йўқми... Чикмаса керак. Жангчилар бегона юртлардан кўп хотинларни ўлжа олиб бўлишган. У қанорнинг оғзини ечиб, бир сиқим олхўри қоқисидан олди-да, қизнинг этагига тўқди.

– Е, Уки. Бу жудаям ширин. Сен ўрамда яшайсанми?

– Йўқ. – Бир текис оппоқ тишлари орасига ташлаб, бужмайган туршакни чайнай бошлади. – Ростданам ширин экан!

– Данагини ташлама. Менга бер. – Судуй уни тишлаб, қарсиллатиб чақди. – Кўрдингми, мағзини. Буям мазали. Қарағай ёнғоғига ўхшайди.

– Бу қаерда ўсади? Ўрмондами?

– Йўқ. У ерларда одамлар катта уйларда яшашади. Уйларнинг олдида боғлари бор. Буям ўрмонга ўхшаган-у, фақат дарахтларни одамлар ўзлари экиб, атрофини ўраб қўйишган. Боғларда ҳар хил нарсалар ўсиб ётади. Ҳаммаси мазали.

Судуй аравага сакраб, қизнинг ёнига ўтириб олди. Унинг қўлидан новдасини олиб, пичоғини чиқарди. Зум ўтмай ун-

дан най ясаб чалиб кетди. Сахро бўйлаб сержило оҳанглар таралиб, юмронқозиқлар хуштагию тўрғайлар сайроғига қоришиб кетди. Судуй кулганича, лунжларини шишириб чаларди. Қиз унга шодлик тўла кўзлари билан тикиларди. Унинг думалоқ, даҳани ўртасида чуқурчаси бор юзининг четига олхўри ушоғи ёпишиб қолибди. Лаблари табассумдан очилиб турарди.

Ўрамга яқинлашишлари билан у отига миниб олиб баланд овозда ҳайқирди:

– Эй, одамлар! Хонингизни, эрларингиз ва ўғилларингизни қарши олишга тайёрланинг!

Кейин аравадаги наमतларни туширишга қизга қарашиб юборди.

– Юр, Уки, онамнинг олдига борамиз.

Қиз уялиб, қимтинди.

– Нега? Мен уларга бегона одамман-ку.

– Лекин мен бегонмасман-ку! Кетдик. Сен биз билан овқатланиб оласан.

Ота-онаси ўрам четидаги ўтовда, сойга яқин жойда туришарди. Онаси ўчоқ бошида куймаланаётган экан. Қўлини пешонасига соябон қилганча онаси аввал қизни кўздан кечирди, кейин Судуйга қаради-да, баланд овозда «оҳ»лаб юборди. У онасининг олдига чопиб бориб, елкаларидан қучиб олди.

– Ўғлим! Судуй болам! Осмон сени асрабди! – онаси ҳам кулар, ҳам ҳиқиллаб йиғлар, гўё кўзларига ишонмагандай, қўллари билан ўғлини сиқиб кўрарди.

Ўтов ичидан отаси чиқиб келди.

– Ўҳ! Қандай баҳодир-а! Қара, Қаймиш, худди ўзимнинг ёшлигим-а! – Ўғлини атрофини айланиб томоша қилиб чикди. – Халати шойидан... Белбоғи безакли... Қиличи... У вақтларда хоннинг кийимларида юрадиган ҳатто мен ҳам бунақа кийиномасдим. Отлар-чи, ўзингникими?

У қорабайирнинг эгарини ечиб олиб, бўйинларини силади. Эгарни обдан кузатиб чиқиб, авайлаб бир четга қўйди. Шундан кейин қанорларни ечиб олди. Қўли билан пайпаслаб кўрди-ю, очишга ботинмади.

– Очавер, – деди Судуй. – Буларнинг ҳаммаси сизларга. Совғалар.

– Ў-ў! – Отаси боғламлар ичидан турли хил кийим-бошлар, газламалар, идиш-товоқлар, чирокдонлар, қозонлар, дон-дун ва ширинликлар тўлдирилган халталарни олиб майса устига ёя кетди. – Ў-ў, сен катта одам бўлиб кетган кўринасан. Қара, Қаймиш, қанча нарса олиб келибди ўғлимиз! Биз бой бўлиб кетибмиз.

– Бас қил! – Она кўзлари чақнаганича ўғлига боқиб турарди. – Тирик, тирик экансан! Қанча тунларни уйқусиз ўтказдим-а!

Қиз ҳўкизни бўшатиб, ўтлашга қўйиб юборган, ўзи эса араванинг бир четида ёлғиз-етимлигича ўтирарди.

– Она, нега меҳмонни чорламайсан?

– Бу ким бўлди?

– Уки. Унинг ота-онаси йўқ. Шунақами, Уки? Қайлиғиям йўқ экан. Менда ҳам йўқ. Шунини ўйлаб...

Қиз қизарганича тескари қараб олди.

– Бу вайсақига қулоқ солма, Уки, – меҳрибонлик билан гапга тушди онаси. – Сен бемаза гаплардан уялсанг бўларди. Боринглари, ўтовга. Юр, Уки.

Қўшнилар чопиб чиқишди. Ҳамма ўз яқинларини сўраб кетди. Кимлардир хурсанд, яна кимлардир ғамга ботиб, бошларини эгиб қайтишди. Ўртоқларининг ўлгани ҳақида гапириш Судуйга жуда оғир эди. Бу хотиралар уни яна ортга, жангу жадаллар, чанги тўзғиган Хитой йўли узра мангу чўзилган мурдалар, осмонга ўрлаган аланга шуълалари, чирқираган гўдаклару нола қилган аёллар томонга олиб кетди. Бу кунларга у хаёлан ҳам қайтишни истамасди...

Овқатдан сўнг Уки ҳўкизни аравага қўшди. Судуй уни ўрам чегарасигача кузатиб қўйди.

– Сенинг ҳўжанг ким?

– Жалма.

– Бу жудаям яхши, Уки! Отам уни танийди. Отам сени ундан сўраб олади.

– Нимага? Менинг борар жойим йўқ.

– Қанақасига бўлмасин? Отамнинг ўтови ёнига ўзимнинг ўтовимни кураман. Сен эса унинг бекаси бўласан.

Уки кулимсиради.

– Мунча тез! Онанг айтгандек вайсақи экансан.

– Кўп ўйлаб ўтиришга вақтим йўқ. Яна бирданига урушга чақириб қолишлари мумкин. Бош қашлаб ўтирсам, хотинсиз қолиб кетишим аниқ. Жўжининг, укаларининг уч-тўртталаб ўғиллари бор... Кут, Уки. Яқинда мен сени олиб кетгани бораман. Ё мен сенга тўғри келмайманми? Шунақа бўлса айт...

Қиз ҳеч нарса демади. Судуй ўрамнинг энг чекка ўтовлари олдида турганича қолди. Арава олачипор гуллаган саҳрога қараб судралганича кетди. Осмонда тўрғайлар сайрар, дунё шодликка тўлган эди. Судуйнинг ҳам қалби шодликка лим-лим эди. У уйида. Қадрдон юртида. Анави чиройли қиз унга хотин бўлади. Болали бўлади. Кўп-кўп ўғиллари бўлади... Балким, хон бошқа урушларга боргиси келмай қолар...

II

Тофқоч-хотун ётоқлари иссиқдан лақилларди. Деворга қизил тошлардан териб ясалган ўчоқда қайрағоч гўлалари ёрқин алангаланарди. Ёқаси очиқ оқ кўйлак ва кенг шалвар кийган Кучулукхон гулли дастурхон солинган торгина хонтахта олдида ўтирарди. Тофқоч-хотун оғзи тор хумчадан жомларни тўлдириб узум шаробидан қўйди. Кучулук ўчоқнинг қурум босган пештоқини ялаётгандай кўринаётган алвон аланга тилларига ўйчан ва қовоғи солинганча тикилиб ўтирарди. Дўнг пешонасини кўндалангига икки та чуқур ажин кесиб ўтган, қуришқоқ териси ўткир чакак мушакларини таранг тортиб турар, кўз остида осилган тақасимон халтачалари қорамтир тусга кирган эди. Кучулук Қашқар ва Хўтанга қилган юришларидан яқингинада қайтганди. Бу ерларнинг мусулмон аҳолиси гурхондан ажраб чиқиб, ўзларининг диндошлари бўлмиш Муҳаммад Хоразмшоҳ тобелигига ўтишни ихтиёр қилишибди. Кучулукнинг уруш бошлагиси йўқ эди. Шу сабаб гаров сифатида

ушлаб тургани Қашқар хони ўғлига бироз лашкар бериб, Қашқар амирларини бундай қалтис йўлдан қайтаришга кўндиришини сўради. Бироқ амирлар ёш хонга шаҳар дарвозаларини очишмади ҳам. Аскарларини қувиб солишди, ўзини эса қатл қилишди. Шундан кейин Кучулук Қашқарни қамал қилди. Лекин унинг кучлари камчилик эди ва шу сабаб шаҳарларни ололмади. Буғдой пишиб, ўрим пайти келганида эса у Қашқар ва Хутан атрофидаги барча ғаллазорларга ўт қўйдириб юборди. Ортига қайтаркан, келаси йил ҳосилини ҳам шу қўйга солишни дилига тугди. Ундан кейин ҳам, икки йилдан кейин ҳам – то бадкирдор мусулмонларни ўзига тобе қилмагунича шундай қилади.

– Е, ич, менинг соҳибим. Ташвишларинг менинг остонамининг ортида қолиб кетсин. – Тофқоч унга қадаҳ узатди.

– Қанийди, ташвишларни ҳам худди сафарда юққан чанг каби ўзингдан қоқиб ташлай олсанг! – Кучулук қадаҳни кафти ичра айлантирди – шароб ичра илиқ учқунлар жилваланди. – Бу ерда нима янгиликлар?

– Бу ерда ҳеч гап йўқ. Аммо Муҳаммад юртидан келган савдогарлар ёмон хабарлар олиб келишди. Шоҳ султон Усмонга ўз қизини бериб, ўзини ҳамон саройида, Гурганжда ушлаб турганмиш. Самарқанддаги ҳамма ишларни хоразмликлар бошқаришаётганмиш.

– Ўша аҳмоқ Усмон бундан баттар бўлсин! – Кучулук шаробни ичиб юбориб, юмшоққина оби нондан каттагина бўлакни ушатиб олди, эриб турган ёққа ботириб олиб, ея бошлади.

– Усмоннинг биринчи хотини менинг туғишган синглим эканини унутдингми, – ўпкalandи Тофқоч-хотун.

– Буни отанг эсидан чиқармаса яхши бўларди!

– Отам ҳақида нимаям дейиш мумкин...

– Унда мен нима қила оламан? Агар Усмон ақллироқ бўлганида эди, Хоразмшоҳга оғиб кетмасди. Ўшанда Муҳаммад билан бошқача гаплашса бўларди.

– Усмон ёш... У синглимни жудаям севарди. Ёмонлар унинг миясига бўлмағур фикрларни сингдириб қўйишди. Ўйлашимча, ҳозир унинг ўзининг ҳам кўзи очилган.

– Энди нима фойдаси бор? Хоразмшоҳ уни ўз чангалидан қўйиб юбормайди энди.

– Менимча, шоҳ уни Самарқандга қўйворса керак. Бўлма-са қизини нега унга берди?

– Шунақа ҳам бўлди дейлик. У ёғи-чи?

– Самарқандда синглим бор-ку. Усмон уни унутворганига ишонмайман. У ерда эса бизга содиқ одамлар жудаям кўп. Ўшалар орқали султон билан тил топишса бўлади... Агар хоҳласанг, буни мен удда қилишим мумкин.

– Қилоласанми?

– Менга ўхшаган аёлларни яхши билмайсан. Сен учун мен ҳар ишга тайёрман.

– Раҳмат, Тофқоч-хотун... Бироқ қўрқаманки, биз икковимиз энди ҳеч нарсани қутқариб қололмаймиз. Кўзим ғарбда, Хоразмшоҳ тарафда-ю, ўзим ҳар дақиқа шарққа қулоқ тутаман – у ёқдан отлар дупури эшитилмаяптимикин деб. Мўғул хони эртами, кечми бу ерларга келиши тайин. Туриб берамизмикин? Найманлар енгилишди. Нимага? Шунинг учунки, менинг отам билан унинг акаси Буюруқ тескарилашиб қолишди. Кучларимиз бўлиниб кетди. Бундан нима чиқарди? Ҳар бир шаҳарда ўтирган ҳоким, гурхон тобелигидан чиқиб кетишни ўйлаб ўтирибди. Яна унинг устига одамларни диний қарашлариям бўлиб юборган. Мен Исога сиғинаман, сен – Буддага, кўпчилик яқин кишиларимиз Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбарга эргашганлари учун ич-ичларида сенданам, мendenам нафратланадилар. Улар бизнинг одамлар эмас. Улар шоҳнинг одамлари. Токи биз уларни бир ёқлик қилмас эканмиз, ўз ҳаётимиздан хавотирда юраверамиз.

– Сен билан гаплашсам, даҳшатга тушиб кетаман... – Тофқоч-хотун Кучулукка яқин сурилиб ўтирди. – Наҳотки, ишлар шунчалик ёмон бўлса?

– Яхшиси кам. Лекин худо кўриб турибди, мен қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан... Сен менга ёрдам бериб тур. Атрофингга ўз диндошларингдан содиқ одамларни тўплаб, уларни мусулмонларга қарши гиж-гижла.

– Бусиз ҳам ҳамма ёқни нафрат босиб ётибди. Бу билан ҳаётимизни яхши қилиб бўлмайди. Менинг диним яхшилик ва сабрга даъват қилади.

– Отанг яхши одам эди. Бўрилар орасидаги қўзичоқ...

Хонага Тофқочнинг хизматкори кириб, Кучулукка таъзим қилди.

– Навкарларинг сени кўришмоқчи эмиш.

Бошларига ёввойи ит мўйнасидан телпак кийган найман аскарлари қора ёпинчиққа ўралиб олган бир одамни бошлаб киришди. У ҳорғин хўрсиниб, тиз чўқди. Кафти билан озғин, чаккалари осилган юзини артди.

– Мен, ҳукмдорим, Бўртоннинг олдидан келдим...

Ярим йил аввал Кучулук савдогар кўринишида Олмаликқа ўзининг содиқ навкари Бўртонни жўнатган эди. Ўшандан бери ундан ҳеч қандай хабар эшитилмаганидан, Кучулук уни ўлдига чиқариб қўйган эди.

– Олмалиқ ҳокими Бузар овга отланибди. Унинг ёнида юзтадан кўп бўлмаган навкарлари бўлади. Ов ўн кунлар давом этади.

– Қаерда?

– Мен у жойни кўрсатаман. – Элчи хонтахтага термилиб қўйди. Озғингина бўйнидаги кекирдаги бир тушиб-чиқди.

– Узоқми у жой?

– Мен уч кунлик йўлни юриб келдим. – Чопар дастурхондан кўзини узмасди.

Кучулук қадаҳга шароб қўйди, нонни суриб қўйди.

– Е, ич. Жангчилар, икки юз кишини отлантиринг. Ҳар бири иккитадан учқур от олсин. Тез! Чопар, сен эгарда ўтироласанми?

– Бирозгина ухлаб олсам бўларди. – У шошилганча оғзига нон тикар, тушунарсиз сўзларди. – Чарчаб кетдим.

– Эгарга боғлаб қўямиз. Йўлда ухлаб кетаверасан... Муслмонмасмисан?

– Муслмон одам сенинг қошингга нима учун учиб келарди?

– Эшитяпсанми? – сўради Кучулук Тофқоч-хотундан.

У хонанинг ичкари қисмига қараб борди, ипак шалвари устига юмшоқ теридан тикилган иштон, оёғига қўнжи узун гутул кийди. Устига енгил мўйнали чопон кийиб олди. Тофқоч хотун унинг яқинида, маъюс қўзлари билан қараб турарди.

– Ўзинг-чи, эгарда ўтира оласанми?

Оғир қилич осилган қаттиққина белбоғини тортиб боғларкан, ўйлаётган режасидан чалғимаганча тўнғиллаб қўйди:

– Ўтироламан... Ҳозирча ўтироламан.

Куз туни совуққина эди. Ора-чора шамол билан қор учқунлари ҳам учиб келарди. Кучулук чопар-йўлбошчи билан ёнма-ён, қамчиси билан отини илгарилаб борарди. Хотинининг сокингина оромгоҳи, бозиллаган ўчоғини ташлаб чиққани алам қиларди...

Одамлар яшайдиган жойларни четдан айланиб ўтиб, чўлни ёриб боришарди. Дам олмасдан, тўхтамай боришарди. Иккинчи тун ниҳоясида йўлбошчи унча катта бўлмаган бир дарё қирғоғида тўхтади.

– Бузар қаердадир, шу жойларда юрибди. Тонгни кутиш керак.

Атрофда на бир гулхан кўринар ва на бир товуш эшитиларди. Бузар келмаган ҳам бўлиши мумкин. Ё келган бўлса ҳам, бошқа жойга кўчган бўлиши мумкин. Бу фикрлар Кучулукнинг чарчоғини ҳам, мудроғини ҳам қочириб юборди. Ўзи отдан тушмади. Лекин аскарларига отдан тушиб дам олишларини буюрди. Улар қор босган ерга чўзилишлари билан хуррак ота бошлашди.

Отаётган янги куннинг хира ёруғлигида дарёнинг ҳар иккала тарафидаги яланғоч тепаликлар кўзга ташлана бошлади. Кучулук яқинроқдаги тепа устига кўтарилиб, атрофга назар ташлади. Ҳеч нарса йўқ. Шамол дўнгликлар қорини учирма қилар, нимжон ва сарғиш ўтларни ерга букарди. У қўшинини дарё юқорисига бошлади. Бир жойга яқинлашганда тепалар қирғоқдан узоқлашиб қолиб, яланглик кўзга ташланди. Кафтдай текисликда дубулғага ўхшаб кетадиган айлана чодирлар ва учбурчак қорамтир жун ма-

тодан ёпилган чайлалар кўринди. Нарироқда эгарланмаган отлар ўтлаб юришибди.

– Ў-ў-ўввв!.. – қоровулларнинг хавотирли ҳайқириғи эшитилди. Аскарлар учқур отларининг жиловини қўйиб юбориб, жимгина чодирлар ва чайлалар устига ёпирилишди. Қуришқоқ ва бўйдор ёвшанлар от туёқлари остида худди гулхандаги шаббалар сингари чирсилларди. Ҳали мудроқ одамлар чайлаларидан чиқишга ҳам улгурмай, қиличлар зарбидан ерга қулардилар. Бузарнинг ўзи чодирдан чиқишга ҳам улгурмади. Чодирни тортиб турган арқонлар кесиб ташлангач, чодир ерга ёнбошлади. Бузар ва канизагини унинг остидан аранг чиқариб олишди.

– От ўғриси эдинг, ўшандоғлигингча қолибсан, – деди Кучулук нафрат билан. Эгнига чакмон ташлашга улгурибди-ю, лекин ялангоёқ ҳолда Бузар қон ва қор аралаш ерда турар, хинада бўялган соқолини юлқилар, қизарган кўзларини кескин олазарақ қиларди.

– Уст-бошини кийгазинглар, – дея буюрди Кучулук. – Бузар, ҳозир сенинг жонинг мис дирҳамчаям турмайди ва ҳеч қанақанги Чингизхон ҳам унга ора киролмайди. Лекин сен ўзингни ўзинг қутқариб қолишинг мумкин. Биргалашиб Олмаликқа борамиз. Сен ўзинг шаҳарни топширасан.

– Ҳеч қачон, бузуқи кўппак!

– Мен бузуқи кўппакманми? Унда Чингизхонинг ким? Пайғамбар неварасими? Гапир, сотқин! – Кучулук унинг юзига мушт туширди. – Шаҳарни топширасанми? Гапир!

Бузарнинг гўштдор бурнидан оқиб тушган қон, дўрдоқ лабларини қизил қилди. У сўкинганча тупуринди. Кучулук унинг эгнидан ҳозиргина кийгизилган кийимларини ечиб олишни ва раҳм сўраб додламагунича уришларини буюрди. Лекин Бузар фақат хириллар ва бошини сарак-сарак қиларди холос. Уни ўлгунича калтаклаб, шу ерда – яланғочлигича, бурда-бурда бўлиб, қонга ботган ҳолида ташлаб кетишди.

Олмалик атрофларини юмма-талаб ҳам кўнгли совуманган, қайтага аввалгидан ҳам баттар ғазабга минган Кучулук уйига қайтди. Бу ерда уни Хоразмшоҳнинг элчилари кутиб туришган экан. Муҳаммад Хоразмшоҳ ғалаба нашидасини

тортиб олган Кучулукдан ўпкаланарди. Қайси ғалабани назарда тутаётганини Кучулук аввалига тушунмади. Муҳаммад Танигуни мағлуб қилганида, гурхон шоҳга тинчликни таклиф қилган эмиш. Шунинг баробарида барча хазиналарни ва мусулмонлар яшайдиган ерларни ҳам беришни ваъда қилган эмиш. Аммо Кучулук, «айёрлик қиличини яланғочлаб ва макр отига миниб», хазинани ҳам, гурхоннинг ўзини ҳам қўлга олганмиш. Шоҳ талаб қиларди: агар Кучулук шодлик ёғдусини ғурбат сояси қопламаслигини истаса, барча бойликларни ва уларни ваъда қилган гурхоннинг ўзини ҳам Гурганжга жўнатсин.

Кучулук бу ишларни бажаришни лозим деб билганида ҳам қилолмас эди. Чунки хазина деган нарсанинг ўзи аслида йўқ эди. Инқиллаб қолган гурхон ҳам жа унақа қиммат турмайди. Айнан гурхонни жўнатвораверсаям бўларди. Лекин шоҳнинг талабини эшитган гурхон ёлворишга тушди. Муҳаммаднинг зиндонларида ерлари тортиб олинган неча-неча амирлар, маликлар, отабеклар кишанда сақланишини ҳамма эшитган эди...

– Ўғлим, мен сенга бор-йўғимни бердим, эвазига битта нарса сўрайман – сўнгги кунларимни шоҳ зиндонида эмас, шу ерда ўтказишга ижозат бер.

Бу илтижолар Кучулукка таъсир қилмади. Бу қариянинг фосиқлиги, чегарасиз маишатпарастлиги мамлакатни ҳалокатга олиб келди. Кечагина ўлпон тўлаб келган Муҳаммад энди ўзи ўлпон талаб қилар даражага етди. Бу чолни шоҳнинг зиндонига тиқиб юбориш асли адолатли иш бўлар эди. Бироқ Кучулук отасига зиён етказмаслик хусусида Тофқач-хотунга қасам ичган эди... Ўз қасамини бузган одам бошқалардан нима кутиши мумкин?

У юмшоқ оҳангда бир жавоб тайёрлаб, шоҳга яхшигина ҳадялар жўнатди, элчиларга ҳам совғаларни тўкиб ташлади. У Муҳаммад ҳаддан ортиқ манманликка берилмас, шарққа диққат қилиб қараб, Кучулукка зиён етказгандан кўра, уни тинч қўйишнинг фойдаси кўпроқ бўлади, деган қарорга келар, деб умид қилди. Афсуски, унинг юмшоқ муомаласи очкўз шоҳнинг иштаҳасини баттар алангала-

тиб юборди. Гурганждан яна ўша элчи ўша талаблар билан келди. Фақат бу сафар у талабларини қўпол ва ҳақоратомуз тарзда баён қилди. Кучулук элчини кишанлаб ташлашни буюрди.

Энди у тинч ухлолмасди. Муҳаммад билан олишув аниқ кўринади. Тофқоч-хотун унга тасалли берарди:

– Аҳволимиз унчалигам кўрқинчли эмас, менинг соҳибим. Ишончли одамларим менга Самарқанддан хабар қилишяпти: шаҳарни худди асалга ёпирилган чумолилар каби хоразмликлар босганмиш. Улар халқни талаб, оёқосити қилишаётганмиш. Норозиликлар борган сари кучайиб, ошкорлашиб бораётганмиш. Синглим мени ишонтирди. Усмон ҳам қайтаётганмиш.

– Булар яхши хабарлар... Яна Усмонинглар сал ақллироқ бўлсайди.

III

Муаттар гул сувлари билан эрталабки таҳоратини олган Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад бухороча гилам-жойна-мозга тиз чўкди. Намчил соқолини силаб олиб, кўзларини юмди.

– Барча мақтов, шукрлар оламларнинг яратувчиси Аллоҳга бўлсин! У Роҳман ва Раҳийм... У қиёмат кунинг подшоҳи ва эгаси. Фақат сенгагина ибодат қиламиз ва фақат сендангина ёрдам сўраймиз. Бизни тўғри йўлга бошлагин. Ўзинг неъмат берганларнинг йўлига...

Ўрганиш бўлиб кетган ибодат сўзлари бир текис қуйлиб келарди. У ибодатини тугатиб ҳам анча вақт боши эгик, тиз чўккан ҳолида туриб қолди. Унинг орқасида сукут ичра ёшгина тансоқчилари кутиб туришарди. Шоҳ қимирлаши билан соқчилар илдам келиб, қўлтиқлаб турғазиб қўйишди. Эшик томон юрувди, улар тезгина тилла тавақаларни очиб бериб, торгина йўлакка биринчи бўлиб киришди. Юмшоқ тагчармли этик кийган оёқларидан товуш чиқмас, баланд пошналар, кумуш қовурғалар урилган шоҳона этиклар эса гўёки туёқлар сингари тақиллаган овоз чиқарарди.

Шоҳ паст бўйли бўлгани учун ҳам баландроқ пошнани хуш кўрар, бошига ҳам шоҳи салла ўралган узунчоқ хоразм қалпоғини кийиб юрарди.

Хос соқчилар кейинги эшикни ҳам очиб, икки ёнга ўтдилар-да, шоҳни ичкарига ўтказиб юбордилар. Деворларига оч ҳаворанг кошинлар қопланган, ерига қалин гиламлар тўшалган хонада уни аллақачон вазири Муҳаммад ал-Ҳоравий кутиб турарди. У бир қўлини пешонаси, иккинчи қўлини юраги устига қўйганча вазир шоҳга таъзим қилди. Кейин қалин қоғоз ўрамини оча бошлади. Шоҳ бу қоғозларга ижирғаниб қаради-да, вазирни тўхтатди.

– Шошмай тур. Ўғлимни кўрмайпман.

– Улуғим, мен унга одам юбордим...

Хизматкорлар гиламга дастурхон ёзишди, каттакон ёстиқсимон кўрпачалар тўшашди. Кетидан бодомли пишириқлар, қовун қоқилар, ёнғоқли нонлар олиб келишди. Шоҳ тўрдаги тўшакка ўтириб, вазирига ҳам рўпарасидаги жойни кўрсатди. Кенггина шоҳи белбоғ ўраган Муҳаммад ал-Ҳоравий инқиллашини базўр бостирганча тўшакка чўкди. Сийрак мошгуруч соқолли юзи зўриқишдан қизариб кетди. Хоразмшоҳ кулгидан ўзини зўрға тийиб қолди. Шоҳонаси бу кекса вазирини калча деганини ўзи эшитган эди. Балким бундай дейилишига айнан мана шу бир тутам соқоли сабаб бўлгандир. Энди кўпчилик маликага ёқиш учун вазирни исми билан эмас, Калча деган лақаб билан чақиришарди. Лекин бу Калча анча мунча серсоқолу оқсоқоллардан юқори турарди. Ўқимишли, ақлли ва содиқ. Шу сабабли ҳам девонни бошқаришдек энг мураккаб вазифани ҳам, валиахд Жалолиддиннинг тарбиясини ҳам унга ишониб топширган эди.

Хизматкорлар пиёлаларга қайноқ чой қуйишди. Шоҳ бу севимли ичимлигидан мириқиб бир ҳўплади.

– Эй, улуғ вазир, турли хил саноклару солиқ тушумлари билан миямни қатанг қилма. Ўзинг уларни англагин-да, қўшинга мўлжалланган маблағни биринчи бўлиб ажратиб бер. Чўзма. Бунинг учун қаттиқ жавобгарликка тортаман.

Вазир жавоб қилиб улгурмади.

– Ассалому алайкум ва роҳматуллоҳи ва баракотуху! Хонага таъзим ила Жалолиддин кириб келди. Юзи чўзиқ, катта, қирғий бурун, араби отларга ўхшаш чайир бу тўнғич ўғил Хоразмшоҳнинг суюкли фарзанди эди. Шунга қарамай, у Жалолиддинга норози оҳангда гапирди:

– Ўғлим, биз бу ерга қулоқларимизни чиройли сўзлар жаранги билан маза қилдириш эмас, давлат ишларини ҳал қилиш учун тўпланамиз.

Мағрур Жалолиддин ўзини оқлаб ўтирмади. Торгина чакмони этакларини йиғиштириб, дастурхон олдига келиб чўкди. Унинг хоҳишларини яхши билган хизматкорлар бир ликопчада кабоб келтириб қўйишди. Кабоб жазлари ҳали вижирлаб турар, куйган ёғнинг ҳиди атрофга ёйиларди. Ўғли кабобга анор доналаридан тайёрланган шарбатдан томизиб олдида, тез-тез ейишга тушди.

Вазир қоғозларини ёя бошлади.

– Улуғим, менинг қўлимга, менга аталмаган бир мактуб келиб тушди. Эшитинг... Яратган эгам сизнинг муборак ва покиза қабингизга минг-минг хотиржамлик бахш этсин ва у ерни шон-шараф нурлари ёғилиб турувчи мурувват қуёши бош кўтарадиган маконга айлантирсин!.. Бу ёғиям шунга ўхшаш... яна шунақа гаплар... Мана. Эй, бахтиёр зот, менга дунёвий ташвишлардан нари кетиб, итоат машъали йўлини топишга ҳамда юмушлар кишанларини тавба ва машаққат қиличи билан узиш ишида ёрдам бергин.

– Кимнинг мактуби бу?

– Буни, улуғим, саройингиз вакили¹ Шаҳоб Солиҳ ёзган.

– Нима қилибди, шунга?

– Гап шундаки, бу мактуб Мажидиддин Бағдодийга ёзилган.

– Бер! – Вазир узатган мактубни шоҳ юлқиб олдида кичқирди: – Вакилни бу ёққа чиқиртиринг!

Шоҳнинг чуқур кўзлари устидаги қовоқлари шишиб, тундлашиб кетди. Оқсоқол қария шоҳнинг ғазабини кўриб, чаққон ва енгилгина тиз чўкди. Муҳаммад унинг соқолидан тортиб, ўзи томон судради.

¹ Вакил – иш бошқарувчи.

– Менинг хизматимда туриш сенга кишанлангандек бўлиб қолибдими? Ҳақиқий кишанлар нималигини энди биллиб оласан! Зиндонда чиритаман, дўзахи!

– Буюк хон... Султонлар султони... мен... бу... сизга хизмат қилиш менга машаққат эмас. Раҳм қилинг! Мен манфаат-парастлик либосини кийганим йўқ. Бунчалик ғазабингизнинг боиси нимадур?

Шоҳ вакилнинг соқолини қўйиб юбориб, унинг юзига мактубни отди.

– Овозингни чиқариб ўқи! Ўқи!

Вакил титроқ овозда хатни ўқиб чиқди.

– Сеникимми?

– Меники. Лекин эй, улуғлар ичра мўътабар зот, динимиз қуввати, бу ерда ҳеч гап йўқки...

– Қанақа гап? Сен кимнинг олдида бунчалик тазарру ва тобелик қилаяпсан, итоат машъалини қаерлардан истаб қолдинг, а, қулвачча?!

– Мен фақат ибодат ва қалбимиз поклиги ҳақида ўйлаб ёзувдим.

– Сен шу шайхга шикоят қилаяпсанми? Унинг ўзи ким? Бағдод халифасининг қулоғи. Сен кимга хизмат қиляпсан? Менгами ё халифагами, эшакнинг боласи?

– Сизга, эй марҳаматли зот. Сиз учун жаҳд қилмоқдаман. – Шаҳоб Солиҳ эмаклаганича шоҳдан нарироққа сурилди. – Лекин мен Шайх Мажидиддин Бағдодийни билмаган эканман... Онангиз, оламда якто Туркон-хотун, Оллоҳ умрларини узоқ қилсин! – уни инсонлар ичидаги энг иймонли одам ҳисоблайдилар. Халифа¹ мўъминлар амири бўлмай қолдиларми?

Шоҳ чойини Шаҳоб Солиҳнинг юзига сепиб юборди.

– Йўқол!

Вакил кафти билан юзини артаркан, таъзим қилганича эшикдан отилиб чиқиб кетди. Шоҳ уни нафратли қарашлари билан кузатиб қолди. Онамнинг орқасига беркинмоқчи... Билади, қаердан паноҳ излашни.

– Падарим ва ҳукмдорим, мен бу ерга келишдан аввал, бозорга борувдим, – деди Жалолиддин. – Гадолар либоси-

¹ Халифа – барча сунний мусулмонларнинг руҳоний бошлиғи.

ни кийиб, сотувчилару олувчилар орасида, хунармандлару саррофлар атрофида ўралашиб юрдим.

– Нима учун? – Шоҳ ҳамон кўзини вакил чиқиб кетган эшикдан узмасди.

– Менинг улуг устозим, доимо таъкидлардилар: садони эмас, уни пайдо қилувчи овозни эшитишни ўрган, деб. – Жалолиддин бошини вазир Муҳаммад ал-Ҳоравий томонга эгиб қўйди. – Мен одамларни эшитдим. Пайғамбаримиз ноиби ва Бағдод халифаси ҳаддан ташқари ғурурланиб кетганимиз учун биздан ғазабланаётганмиш-у сизнинг қўл остингиздаги мўъминлардан ўзининг муборак ҳивзу ҳимоятини буриши мумкин эмиш.

– Халифанинг ўзи жўнатган ўша миш-мишчиларни! Ҳаммасини тутиб, калласини олиш керак! Менга унинг ҳимояси керак эмас. Мени буюк Искандарнинг¹ шавкатли меросхўри дейдилар. Мен давлатимиз сарҳадларини Хоразм денгизидан то эронийлар денгизига қадар кенгайтирдим². Мен буларни халифанинг ёрдамисиз ва кўрсатмаларисиз ҳам қилдим. Ҳатто унинг норозиликлари пайини ҳам қирқдим. Анчадан бери дини ислом амирининг қалбида ҳасад илони ғалаён қилиб ётибди!.. – Шоҳ муштларини тугди. Юзи бўзариб кетди. – Сен яна нималар эшитдинг?

– Кўп нарсани, падари бузрукворим ва ҳукмдорим... Одамлар солиқ йиғувчилардан ҳам, жудаям баланд тўловлардан ҳам норози бўляптилар. Лекин энг кўпи – навкарлардан шикоят қилишяпти. Уларни ҳеч ким тартибга чақирмайди, ўзбошимчаликлари зўрайиб кетган... – Жалолиддин гапиришдан тўхтаб, «давом этавер» дейишини кутгандай отасига қаради.

Лекин шоҳ ҳеч нарса демади. Навкарлари – унинг қудратининг асоси. Бироқ амирлар, айниқса қипчоқлари³ жу-

¹ Искандар – Александр Македонский.

² У пайтларда Орол денгизи Хоразм денгизи деб аталарди. Эронийлар денгизи дейилганда Форс қўлтиғи назарда тутилган.

³ Ҳарбийлар орасида қипчоқ ва туркман амирлари ўзларини асилзодалар санашар, ораларида рақобат ҳам кучли эди; туркманлар Муҳаммадни қўллаб-қувватлашар, қипчоқлар эса – онаси тарафида эдилар.

даям такаббур ва ўзбилармон эдилар. Уларнинг деярли ҳаммаси онасининг қариндошлари бўлиб, ҳимоячи ва ҳукмдорлари онаси эди. Ҳозирча буни ҳеч қанақасига ўзгартириб бўлмасди. Шоҳ ўз қўшинининг саркардаси ва айни пайтда тутқуни ҳам эди. Агар амирлар уни тарк этиб кетишса, нима қилади? Шунинг учун ҳам саройи вакилининг бошини олдиришдан кўра, халифанинг ўзига дағдаға қилган осонроқдай эди. Чамаси ўғли буларнинг ҳаммасидан ҳабардор, барчасига ақли етиб турибди-ю, отасига кўмак бермоқчи. Лекин у сал нарироқда юра тургани маъқул – жуда ҳам қизиққон.

– Яна нима гапинг бор? – сўради у вазирдан.

– Самарқандлик ноибдан хат бор.

– Ўқи.

Муҳаммад ал-Ҳоравий йўталиб олиб, мактубни шилди-ратганча ўқиб кетди:

– «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим! Борлиқ ҳукмдори, мўъминлар умиди ва худонинг ердаги сояси Алоуддин Муҳаммаднинг қуёши бундан ҳам нурафшон бўлсин!

Самарқанд аҳолиси қаршилиқ кўрсатиш ва бўйсунушдан бош тортиш тарафдори бўлиб турибди. Авваллари самарқандликларнинг тили ташидан жуда ширали бўлса ҳам, ичидан душманлик заҳри билан тўлалиги сезилиб турарди. Энди бўлса, уларнинг мойчироқлари нурсиз, уйлари эса арининг уяси каби. Оллоҳ бахтини зиёда қилгур, тонг юлдузидай порлоқ юзли қизингиз ғам ва андуҳ чодрасини ёпиниб, мусибат гиламига чўккан. Яратган эгам тўғри йўлга солгур Султон Усмон душманлик ва маккорлик уруғини ғазаб ўти билан куйдириб ташлаш ва қаттиққўллик қамчиси ила ўзбошимчаликларга чек қўйиш ўрнига, ўша итоатсизларнинг гапига кириб ўтирибди. Музаффарона қайтиши муносабати билан ёзилган базмларда ёнига биринчи хотинини – динсиз гурхоннинг қизини олиб ўтирибди. Гўзалликда тенги йўқ Хон-Султон бегим бўлса, ҳар сафар ҳақорат жомидан сипқорганча, у гуноҳкорларга гўё чўридай хизмат қилиб турибди...»

– Етар! – шоҳ ғазаб билан вазирини бўлди. – Ўҳ, шоқол-
вачча! Мен сенга ҳали Хон-Султоннинг оёғини ювдираман!

– Падарим ва ҳукмдорим, мен сўз айтсам майлими? –
сўради Жалолиддин. – Мен Усмонни жўнатишга қарши бўл-
ган эдим. Бунинг сабаби бор эди. Биз ўзимиз, қирғийнинг
тирноқларини ўткирлаб, қафас эшикларини очиб бердик.
У бу ерда худди гаровга олингандек юрарди. Хон-Султон бе-
гим уни хоҳлаган кўйга сола оларди. Бувим уни югурдак қи-
либ олган, у ҳам бувимнинг исирғаларию билагузуқларини
кўтариб юрарди... Унинг ўрнида бўлганимда...

– Ҳар ким ўз ўрнида бўлгани яхши!

– Менам шуни айтаман-да, – Жалолиддин отасининг
юзига тик боқиб турарди, – султонга бундай муомала қил-
маслик керак эди. Самарқандда адолатни тиклаш учун
юборилган қипчоқ аскарларимиз нима қилишди? Улар
аҳолининг динор ва дирҳамларини ўзлаштира бошлашди.
Нафрат уруғини сочишди... Энди бўлса, ноиб шикоят қилиб
қолибди.

– Сен жуда ёшсан...

Шоҳ ўғлига бошқа ҳеч нима дея олмади. Ҳаммаси ҳақиқат
эди. Лекин бунга ўзи айбдор эмасди. Усмонни онасининг
хоҳишига кўра ушлаб туришувди. Хон-Султон билан бирга-
лашиб уни камситишар, уруғлари билан ғурурланиб, ўзла-
рини баланд олишарди. Усмоннинг жўнашини шоҳ амр этди.
Чунки ўз ҳукмдорларини йўқлигидан улар хоразмликларга
олақараш қила бошладилар. Султон одамларни тартибга
чақириб қўяр, деб ўйлаган эди. У бўлса, мана, нималар қи-
либ юрибди! Балким Самарқандга Жалолиддини жўнатиш
керакмикин? Йўқ, яхшиси Ҳоравийни юбориш керак. Яна
бошқа ким бўлиши мумкин?

– Кучулукдан нима гаплар бор?

Гурхоннинг тахтини тортиб олган бу абжир йигит ҳо-
зир уни кўпроқ ташвишлантирар эди. Унинг устига юриш
керак. Бироқ Самарқандда мана бунақа ишлар бўлиб тур-
ганда...

– Кучулук Фарғонадаги ерларимизни талааяпти.

– Одамларни у ерлардан хавфсиз жойларга кўчириш керак. Қишлоқларга ўт қўйиб юбориш лозим. Кўрдингми, ўғлим, битта душман бўйсундирилгани йўқ. Навбатда халифа турибди. Усмон учинчисига айланиши мумкин.

У яна тўртинчиси ҳам борлиги ва у қаёқлардаги қалъаларда эмас, шу ерда, Гурганжда эканлигини ҳам айтгиси келди. Аммо бу ҳақда баралла гапирилмагани маъқул.

Ўрнидан туриб, кўкраги устидаги қуюқ соқолини текислаган бўлиб, салласини ушлаб қўйди. Кейин салтанат қувати бўлмиш ҳарбий амирлар, имом ва қозиларни қабул қилишга кетди. Жалолиддин сал орқароқда, отасидан ўтиб кетмасликка ҳаракат қилганича, вазир уларнинг орқасида майда-майда қадамлар билан лўкиллаб борарди. Бурама устунлар кўтариб турган гумбазсимон шифт остидаги девонхонада одамлар йиғилиб бўлишганди. Шоҳи саллалар кийилган бошларини ҳам қилганча, улар икки қатор бўлиб тизилиб туришарди. Шоҳ супага кўтарилди, суянчиқлари йўқ пастаккина тахтига чиқиб, оёқларини йиғди. Жалолиддин ўнг тарафдаги ўз ўрнига ўтирди. Чап ёндаги онасининг ўрни бўш эди. Бир пайтлари унинг ёнида фақат онаси ўтирарди. Аммо ўғлига давлатни бошқаришни ўргатишни бошлаганидан буён фақат Жалолиддинни олиб келадиган бўлди. Шу билан бирга у сезиб турардики, бу иши онасига асло ёқмайди. Девонга у жуда кам келарди. Бугун келмайдиганга ўхшайди. Жудаям яхши-да.

Хаёлидан шу ўй нари кетмаёқ, ён тарафдаги эшик очилиб, онаси – «бутун борлиқ ва дини ислом раҳнамоси, жами аёллар маликаси» Туркон-хотун билан бирга бир олам мушки анбарлар ифори ҳам кириб келди. Унинг ортидан шайх Мажидиддин Бағдодий ва вакил Шаҳоб Солиҳ ҳозир бўлишди. «Йиғлаб борибди-да? – ўйлади шоҳ. – Наҳотки, журъат қилолган бўлса?» Онаси курк товукқа ўхшаб, узоқ ўрнашди. Шоҳ унинг серажин сарғимтир ёноғига, иккита оқ тук ўсиб чиққан мошдеккина холига, ингичка ва қонсиз лабларига қараб турарди. «Ё, меҳрибон Оллоҳим-эй, невараларинг билан ўўўтирсанг бўлмайдими а?!» Она бошини буриб, ўғлига

қаради. Қоп-қора, ҳали жуда тийрак кўзлари унга гинали боқиб турарди. «Шикоят қилибди, тўнғизвачча!»

– Сен ғариб онангни жуда кам йўқлайсан...

– Салтанат фаровонлиги хусусидаги ташвишлар ҳамма вақтимни ўғирлаб қўймоқда.

– Қалбимдан сенга ачинаман, – бармоқлари билан пастак-кина кўкрагига тегиб қўйди она. – Атрофингда тиними йўқ одамлар кўп, уларга эрк берсанг, ибодатинг вақтини ҳам банд қилиб қўйишади. Баъзи бир пўпанаги чиққан одамлар эса эзгуликлар дарахти шоҳларидан тўхмат қуруми ясаб, покиза одамларга қора суркашдан ҳам тоймайдилар.

Туркон-хотун овозини бемалол қўйиб гапираётгани учун унинг гапи ҳаммага эшитилиб турарди. Вазирнинг юзи бўзариб, бошини ҳам қилиб олди. Шоҳ кўзлари билан вакилни излаб топди. У эпчиллик билан ўзини шайх Мажириддин Бағдодийнинг орқасига олди. Шоҳ ва шайхнинг қарашлари тўқнашди. Мажириддин кўзини олиб қочмади. Фақат сал бошини бурган бўлди. «Шошмай тур, покдомон зот!» Шайх баланд бўйли, хушбичим одам бўлиб, аслига қараганда анча ёш кўринарди. Бу ҳам шоҳнинг асабига тегиб турарди.

Шоҳ онасига нима жавоб қилишни, қандай қилиб унинг қўлидан вакилни тортиб олса-ю, жаллод ихтиёрига топширишни ўйлаб ўтираркан, девонга шошилганича ҳожиб Те-мур Малик кириб келди. Туркманча қорақўл телпаги кураги устига тушириб қўйилган, белида эгма қиличи осиглиқ эди.

– Олампаҳо, самарқандликлар бош кўтарибдилар!

Муҳаммад бу хабардан деярли севиниб кетди. Бу мушқу анбар анқиган саройдан тезроқ жангу жадал майдонига, озодликка от суриш керак. Лекин у виқорини сақлаган ҳолда, салмоқ билан сўради:

– Нима бўлибди у ерда?

– Аввалига ночорлар маҳаллари аҳли, бекорчи ва дарбадарлар, уларнинг кетидан хунармандлар бош кўтаришибди. Кейин эса асилзодалар ҳам бу норозиликларга қўшилишибди.

– Султон Усмон нима қилиб ўтирибди?

– У ҳам отига миниб, ўшаларга бошчилик қилганмиш. Ҳамма жангчиларимизни қириб ташлаб, хурсандчиликдан ўйин тушиб кетишганмиш. Султон Усмоннинг шаънига мадҳиялар айтишибди.

Шоҳ ўрнидан турди.

– Мен бу шаҳарнинг кулини кўкка совураман. Таги билан буздириб ташлайман. Ғазабимдан ер ларзага келади ҳали. Марҳаматим кенг – буни биласизлар. Аммо ғазабим кучини ҳам кўриб қўйишинглар керак! – У амирлар сафи олдидан бошини мағрур кўтариб ўтди. «Гапларимни ҳар бири яхшилаб ўйлаб кўрсин...»

Саройнинг тош тахталар тўшалган йўлакларидан унинг қуйма тақалари жаранги акс-садо берди.

Самарқанд... Қадим саройлар ва осмонга найзадек тик бўйлаган мағрур минорали масжидлар шаҳри; бутун муслмон давлатларида улуғланувчи пайғамбар авлодларию илми ва валийлиги билан шараф топган эрларни бағрига олган қадим мақбаралар шаҳри; ҳар бир ҳовлисида ток сўрилар яшнаган, ҳавосини атиргул ва ясминлар ифори чулғаган шаҳар; кўчаларини олтин дарё – Зарафшондан сув ичадиган, ҳаётбахш сувларга лиммо-лим мовий ариқлар яшнатган шаҳар; нафис ва гўзалликда тенги йўқ қумуш матолар ва зардўзи парчалар, дунёдаги энг тоза қоғоз ясай оладиган, темир қуйиб, мисга нақш ура оладиган устолар шаҳри; жаҳоннинг тўрт тарафидан карвонлар оқими тўхтамайдиган шаҳар... Бу шаҳар қудратли шоҳнинг раҳнамолигини рад этди ва шунинг учун ҳам йўқ қилиниши лозим.

Шоҳ баланд тепалик устидан куюқ дарахтларга кўмилган боғлар, уларнинг орасида элас-элас кўзга ташланувчи уйлар, гумбазчалари ярақлаган минораларга қовоқ уйган қўйи қараб турарди. У шаҳарга ачинди, лекин бу бебошларни қўрқувга солиб қўйиш керак эди...

Шаҳарнинг қадим деворлари анча путурдан кетган, миноралари энгашиб қолган, истеҳкомлар қаровсиз эди. Са-

марқандликлар кучни савдо-сотик ва ҳунармандчиликка бериб, аҳоли хавфсизлиги чораларини кўриб қўйишни кеч-га суриб келишган. Улар ўз ҳимояларини қорахитойлар ва уларнинг маишатпараст гурхонига ортиқ ишониб юборганлар. Муҳаммад Хоразмшоҳга итоат қилмай қўйишлари ҳам ўшандан...

Унинг ёнида амирлари ва ҳожиблари от устида саф тортиб ўтирар, бир нималарни шивирлаб гаплашишар ва унинг сўзига илҳақ турардилар.

– Жангчиларга етказинглар: шаҳар беш кунга уларнинг ихтиёрида...

Ҳайқириқлар ва шодон қичқириқлар унга айтилган жавоб эди. Лекин шоҳ баттарроқ қовоғини уйиб олди. Амирларининг очкўзликларини ҳеч жиловлаб бўлмайди. Иккита олма учун бутун бошли олма дарахтини йиқитишади. Биргина вазир хурсанд эмас эди. У амирларга таънали қараганича, овозини баландлатмайгина гапирди:

– Олампаҳо, бу шаҳар салтанатингизда олтин гардиш ичидаги дурдона бўлади. Ғазаб қумларига ишқаб, нурини кетказманг. Унинг кулини кўкка совурманг...

Ал-Ҳоравий қанчалик паст гапирмасин, барибир эшитиб қолишди. Шоҳнинг елкаси оша хавотирли сукунат чўкди. Мана шу жимжитлик шоҳнинг ўз сўзидан қайтишига, қарорини ўзгартиришига йўл бермади.

– Самарқандликлар нимани хоҳлашган бўлса, ўшани олишади!

Вазир хўрсиниш аралаш минғирлаб қўйди:

– Олампаҳо, шаҳарда бошқа мамлакатлардан келган савдогарлар кўпчилик...

Вазирнинг қатъияти унинг аламини қўзғади.

– Нима бўпти шунга?

– Уларни талаб, синдирсак, карвон йўлларини чақирти-канаклар босади, оби-рахмат ёмғирлари хазинангизни четлаб ўтадиган бўлиб қолади.

Тамоми тундлашганча шоҳ ўйга толди. Савдогарларни талаган ҳукмдор қароқчининг ўзгинаси. Шундай қилса, вазири айтганидай шоҳ ўзини ўзи талаган бўлиб чиқади.

– Бўпти, мусофир савдогарларни таламаслик ва ўлдир-масликни фармон қиламан.

Амир ва ҳожиблар ошкора норози бўла бошлагандилар, шоҳ уларга ўгирилди ва жаҳл билан сўради:

– Бераётганларим кимга камлик қиляпти?

Ҳамма жим бўлди. Шоҳ отини ниқтади. У султоннинг шаҳардан ташқаридаги саройига равона бўлиб, қўшин бошида Жалолиддинни қолдириб кетди. Бу жангда ўзининг, қўшинга бошчилик қилиши султон Усмон учун жуда катта обрў бўлиб кетади.

Кутганидек, самарқандликлар шаҳарни узоқ ушлаб туролмадилар. Исёнкор султоннинг ўзи ҳужумнинг бошланишидаёқ таслим бўлгач, бошсиз қолган қўшин ҳар тарафга потраб кетди...

Усмонни шоҳга рўпара қилишганида у боғдаги айлана ҳовуз олдида ўтирарди. Султоннинг тилла қинли қиличи бўйнида осилиб турар, тап-тақир қирилган боши, худди кўмир билан чизиб қўйилгандек калта қоп-қора соқоли кул билан битта бўлган эди. У шоҳ оёқлари остига қиличини қўйиб, тиз чўкди.

– Ҳузурингизда бошимни эгаман, эй дини исломнинг қуввати, Оллоҳнинг ердаги сояси, борлиқнинг мутлақ ҳокими. Мана қилич, калламни олдинг. Мана кафан – у қўйнидан бир бўлак мато олиб қилич устига отди – жасадим устига ёптиринг. – Усмон бошини кўтариб қараб, шоҳнинг кўзларини кузатди. Унинг кир юзларидан ёш думалади.

– Сен нима деб ўйловдинг, итвачча?

– Ёмон одамлар мени гумонлар уммонига чўктирдилар, исён кўчасига бошладилар. Лекин мен авф этишингни сўраб, қилган ишимдан пушаймон эканимни айтиб турибман: раҳм қилинг!

Агар ниятим ёмон бўлса лаънат бўлсин менга!

Усмон исёнкор ҳоким сифатида ўлимга лойиқ, аммо қизининг эри сифатида кечириш мумкин. Шоҳ Хон-Султон бегимга одам жўнатди.

– Сенинг жонинг унинг қўлида.

Қизи эрини кўриши билан фиғони ошиб кетди. Шахло кўзларида ғазаб чақнади, тишларини ғижирлатганча эрининг биқинига бир тепди.

– Етиб келдингми, золим! – Унинг овози чинқириққа айланди. – Қонхўр! Иблис!

– Мени кечир, Хон-Султон! – Усмон унинг оёғини ушлаб олмоқчи бўлиб кўрди. – Қулинг бўлишга тайёрман.

Аёл чинқирар, жазавага тушган кўйи муштлари билан эрининг бошига урар, оёғи билан юзларига тепарди. Жалолиддин уни нари олиб кетиб, жаҳл билан:

– Уялсанг-чи! – деди.

Шоҳ Усмонни олиб чиқишни буюрди.

– Ўйлаб кўриб жавоб қил, қизим: эрингга ҳаётними ёки ўлимни тилайсанми?

– У мени ўша худосизнинг олдида хўрлади... Хафа қилди... Ўлим бўлсин унга.

Жалолиддин синглисидан юзини ўгириб, Темур Маликка бир нима деди-да, четга ўтиб турди. Шоҳ ўғли синглисидан ҳам, эҳтимол ўзининг қароридан ҳам норози бўлди деб ўйлади. Лекин энди ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмасди. У ўзининг бош жаллоди Аёзни чақиртирди. Улкан жуссаси ва ғайриоддий кучи учун одамлар уни Жаҳон Паҳлавон деб чақиришарди. Тирсагидан сал букилиб турадиган каттакон қўлларини доимо осилтириб юрар, исталган пайтда дуч келган одамни қучоғида эзиб ташлашга тайёр эди. Жаҳон Паҳлавон қанча ва қанақа одамларни у дунёга жўнатганини фақат шоҳ биларди. Лекин бу ишлари Жаҳон Паҳлавон ҳаётига асло соя ташламас эди. У доимо кулиб юрар, кўз қарашлари ёш боланикидай эди.

– Султон Усмонни сенга бердим.

Самарқанд ҳокими ўша тундаёқ бўғиб ўлдирилди. У билан бирга биринчи хотини ва яқин қариндошлари ҳам ўлдирилди.

Шаҳарни талаш уч кун давом этди. Тўртинчи куни шоҳ ҳузурига оқсоқол имомлар келиб, бошларини шармандаларча эгдилар, хунрезликларни тўхтатишни илтимос қилишди. Шоҳ мурувват кўрсатди. Жангчилар уч кун ичида-

ёқ оладиганини олиб бўлишган эди. Салгина норозилик кўрсатган одамни шу заҳоти ўлдириб юбораверишарди. Ўн мингдан ортиқ одам ўлдирилди. Яна шунчаси майиб, мажруҳ қилинди. Шоҳ Гурганжга, янгроқ овозлар ўрнига шивир-шивирлар гуллаган саройига қайтишга шошилмасди. У Самарқандни салтанатнинг иккинчи пойтахти қилишни ўйлаб қолди. Бу шаҳарда у ҳеч қайси мамлакат ва подшоҳда бўлмаган сарой ва масжид қурилишини бошлади.

Кучулук устига юришга ҳам шу ердан жўнамоқчи бўлди. Кучулук Усмонга ёрдамга келаётганини, лекин кечикиб қолгани учун яна ортига қайтиб кетгани ҳақидаги хабарни етказишди. Унинг олдидан келган элчи шоҳга мактуб тутқазди. Кучулукхон уни мўғул ҳукмдори билан қўрқитар, яқинлашиб келаётган бу момақалдироқ олдидан эски гина-кудуратларни унутиб, кучларни бирлаштиришга чақирарди... Элчининг кўз ўнгида шоҳ мактубни майдалаб ташлади. У аллақандай саҳройи ҳукмдордан қўрқмас ва бу ваҳималар Кучулукнинг тўқималари деб ўйлади. Аммо кутилмаганда хоннинг сўзлари ҳақлиги билиниб қолди. Дашти қипчоқда аллақандай миркитлар қабиласи пайдо бўлибди. Улар гўёки мўғуллар таъқибидан қочиб келиб қолишганмиш. Ҳар қалай шоҳ Кучулукни ўз ҳолига қўйиб, Дашти қипчоққа от сурди.

IV

Бир жуфт турна баҳор саҳроси узра эриниб парвоз қилади. Судуй садоғидан ўқ олиб, камонига тортди. Жўжи, сен анави, чапдагисини пойла, мен...

– Керакмас, – Жўжи унинг камонини четга сурди.

– Пойлолмаймиз деб қўрқяпсанми?

– Кушлар ўз уяларига кетяптилар. Кўргин, толиққанларини.

Судуй кушларни нигоҳи билан кузатиб қўйди. Улар секин, оғир қанот қоқишарди. Қаёққа учаётганийкинлар? Бу саҳролар ва чўллар оша уларни нималар парвозга мажбур қилдийкин?

- Бизам шу қушларга ўхшаймиз... – деди Судуй.
– Чарчаганимизми?
– Билмасам... Лекин мен ҳечам Укийимни, онам ва отам-ни ташлаб кетгим келмади...
– Мен ҳам...
– Э, сен қолаверсанг бўларди. Отангга айтсанг бўлдийди.
– Отамга ҳамма нарсаниям айтиб бўлавермайди... Айтганингдаям... – Жўжининг юзида ўйчанлик пайдо бўлди...
– Ўзинг хон бўлганингда...
– Жим бўл!
– Нега? Сен катта ўғилсан. Отангнинг ўрнига ўтиришга сендан бошқа яна ким лойиқ?

Жўжи бир энгашиди-да, бурган новдасини синдириб олди. Кафтига олиб эзғилади-да, уруғини ажратиб олиб томоша қилди.

– Сен ҳар бир ўсимликнинг бошқаларга асло ўхшамаган ўз уруғлари бўлишини пайқаганмисан?

– Буни кимам билмасакан, Жўжи?

– Бурганнинг уруғидан бурган, шuvoқнинг уруғидан шuvoқ униб чиқади. Бир куни укам Чифатой менга шундай деганди.

Ҳов, узоқларда бир тепаликлар узра кўришиб, бир пастликларда кўздан ғойиб бўлиб, олғинчилар боришарди. Орқада эса Жўжи билан Судуйдан беш-олти камон ўқи нари-берисида асосий қўшин келарди. Баҳор қўёши яқингинада қорларни эритган, саҳро кўримсиз кулранг тусда, чуқурликларда эриган сувлар хитой чойи сингари сарғимтир кўлмаклар ҳосил қилган эди.

Жўжи кафтини очиб, уруғларни пуфлаб юборувди, ҳаммаси ерга учиб тушди. Жўжи патаги чиқиб кетган ўтлар орасидан уларни топмоқчи бўлгандай энгашиб қаради.

– Агар тупроқ уларни ўз бағрига олса, бу ерда янги кўкатлар униб чиқади. Сизганмисан, Судуй, ҳар хил ўтлар ёнма-ён ўсишади. Ўрмондаям шунақа. Дарахт бошқа дарахтни қуритмайди. Ер бирдай ҳамманики... Ўтларгаям, дарахтларгаям, қушлару ҳайвонларгаям тегишли. Одамлагаям. Лекин одамлар бир-бирлари билан чиқишиб яшолмайдилар.

– Майсага кўп жой керакмас, тирноқча бўлса бўлди. Дарахтга ундан сал кўпроқ. Қоринлари тўйсин учун отларга ундан кўпроқ жой керак бўлади. Одамлар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Шунинг учун ҳам одамлар чиқишиб яшолмайдилар.

– Йўқ, Судуй, унинг учунмас. Бир ойдан ошдики, биз миркитларни таъқиб қилиб кетмоқдамиз. Шу чоққача кўп одамларни кўрдикми? Нима учун миркитларни қувиб юрибмиз?

– Улар бизнинг душманларимиз.

– Лекин нима учун душман?

– Ким билади! Улар жуда кўпларнинг бошига қирғин солишган. Онам ҳалигача уларнинг қўлида асирликда бўлганини тинчгина эслолмайди. Агар Чиледу деган одам бўлмаганида...

– Биз-чи? Биз одамларга хурсандчилик олиб боряпмизми? – Жўжи унга қатъий тикилди.

– Э, нега мени бунча қистовга олмасанг, Жўжи! Менинг бунга ақлим етмайди. Ўзимга қолса, ўтовимдан ташқари чиқмай ўқ ясаб ўтирардим, пода боқар ёки темир қуярдим.

Судуй бунақанги баҳсларни ёқтирмасди. Жўжини қанақадир чалкаш, беҳаловат ўйлар безовта қиларди. Лекин қанақасига ўйламасанг ҳам, ўзингни ҳам, бошқаларнинг ҳам ҳаётини ўзгартира олмайсан-ку. У бир гиёҳдай гап. Ҳар қанақанги шамол уни ерга букиб ўтади, арава ғилдираги эзгилаб ўтса, от туёғи янчиб кетади. Жўжининг ҳаёти эса унга батамом ўзгача туйиларди... Аммо хоннинг ўғли сўнгги пайтларда шу каби тушунарсиз мавзуларда кўп гапирар, мулойим кўзлари борган сари хомуш тортиб борарди. Балким яна укалари билан ораларида гап қочгандир. Э, шулар нимани талашишади-я? Ҳамма нарсаси бор, ҳатто ортиғи билан... Жўжига бўлса, худди у бир нарсага эга чиқмоқчи бўлгандек қарашади. Жўжи юлғичлардан эмас, у ўзиникини ҳам бериб юборишга тайёр одам.

Кўшиндан бир неча отлиқ ажраб чиқиб, уларга қараб кела бошлади.

– Жўжи, қани, улар бир бизга етиб олишсин-чи. Бўптими? Жўжи бир қараб олиб, жиловларни тортди. Отнинг кулоқлари диккайди. Судуй шодон хуштак чалиб, қамчисини ўйнатди. От туёқларидан лой парчалари отила бошлади. Муздек ҳаво кўкрагига бостириб кирди. Уларнинг ортидан келаётган чавандозлар бир нималар деб қичқиришувди, Жўжи фақат кулиб қўя қолди. Отлар тепаликдан тепаликка сакрар, сарғиш кўлмак сувларини ҳар томонга сачратиб, ёриб ўтишарди. Шу пайт олдинда ўн чоғлик олғинчилар кўриниб қолишди. Улар отлари ёлига энгашиб олганча пастлаб келишарди. Жўжи билан Судуй тўхташди.

– Қаёққа кетяпсизлар? – У ёқда миркитлар! – дея ўтиб кетаётиб, Жўжини таниб қолишди ва отларини тўхтатишга мажбур бўлишди. Орқадан ҳам отлиқлар етиб келишди. Уларнинг орасида Субуттой-баҳодир ҳам бор эди. У бароқ қошлари тагидан қаттиқ қараш қилиб, бақирмасдан гапирди:

– Биз овда юрганимиз йўқ...

– Биламан. Нима қилишимизни буюрасан? – Жўжи ҳам хўмрайиб олди. Отаси унинг устидан Субуттой-баҳодирни бошлиқ қилиб қўйганидан норози эди-ю, ҳозир биринчи марта шуни ошкор билинтирди. Субуттой-баҳодир олдинга, кўримсиз тепаликларга тикилиб тураркан, бошини ўгирмай деди:

– Мен бор-йўғи жангчиман. Сен ҳукмдоримизнинг ўғлисан. Ким ҳам сенга буйруқ бера оларди? Лекин сенинг жонинг учун мен бошим билан жавоб бераман. Мен эса бошим кетишини хоҳламайман. Бутун тургани яхши.

Субуттой-баҳодир илгарилаб отини йўрттириб кетди. Жўжи унга эргашди, Субуттой эса у билан ёнма-ён эди. Ҳаммалари жим. Бир тепалик устига чиқишганда миркитлар кўринди. Улар кенг адир устида аравалар билан ўзларини тўсиб олиб, жангга тайёргарлик кўришаётган эди.

– Бўлди, улар энди кетишмайди. – Субуттой қалпоғини ечиб осмонга қараганча бир нималар деб шивирлади. – Биз отангнинг фармонини бажарамиз.

– Агар бажармасак-чи? – сўради Жўжи.

– Қанақасига? – тушунмади Субутой-баҳодир. – Бизга, керак бўлса дунёнинг нариги бурчига борасанлар дейилган эди-ку. Бизам борган бўлардик. Жангни қачон бошлаймиз?

– Ўзинг билишинг керак бўлган нарсани мендан сўрашга нима ҳожат? Мени ўзингдан устун бўлмоқчи, деб ўйлама. Лекин менинг бир илтимосим бор. Сен миркитларга жангсиз таслим бўлишлари таклифини етказ. Биз қўлаб жонларни сақлаб қолардик...

Субутой-баҳодир қалпоғини қошлари устигача бостирди. Ғазаб тўла кўзлари миркитлар томон тикилганди. Жўжи жиловининг бир чеккасини тамшаганча жавоб кутарди.

– Отангни фармони шундай бўлган: қувиб етиш, қириб ташлаш. – Субутой-баҳодир лабини тишлади. – Биз унинг фармонини бузишимиз мумкин эмас. – Жўжининг бўзарган юзига қаради. – Лекин биз эрталабгача кутишимиз мумкин. Агар миркитлар жангда ўлиб кетишни хоҳлашмаса, келиб раҳм сўрашади. Ўшанда кўраммиз.

Субутой-баҳодир оти бошини буриб, жангчилари томонга кетди.

Тунда миркитлар қароргоҳининг милтираган гулханлар шуъласи кўриниб турди. Жўжи ва Судуй сафар чодири кираверишида жим ўтиришарди. Ҳар иккови ҳам миркитлар тарафдан элчи келишини кутишарди. Лекин у келмади.

– Келишмайди, – деди Судуй.

– Йўқ, – дея кўнди Жўжи.

Субутой-баҳодир жангчиларни кун ёришмасданоқ оёққа қўйди. Сездирмайгина қияликлар, пастликлар билан юриб миркитлар қароргоҳи яқинига олиб келди. Тонг отиши билан довуллар чалинди. Жангчилар арава-тўсиқларни уч жойидан ёриб ўтдилар. Кун чиққунича ҳаммаси тугади. Фақатгина аёллар, болалар, ўспиринлар ва 200-300 нафардан қўп бўлмаган аскарларгина тирик қолди. Шуларга барча асбоб-анжомларни араваларга ортишни, қўшга қўшишни ва ортга қайтишни буюришди. Асирлар орасида Тўхта-бекининг кичик ўғли ҳам бор эди. Уни Жўжи ва Субутой-баҳодир олдига қўлларини орқасига боғлаган ҳолда

олиб келишди. Пешонасидаги чуқур ёриқдан оқиб турган қон ўнг кўзини тўлдирган эди.

– Катта акаларинг қани, – сўради Субутой-баҳодир.

– Улар мендан бахтлироқ экан. Жангда ҳалок бўлишди.

– Тириклар орасида яна бирор қариндошларинг борми?

– Ҳаммаси ўша ёқда...

– Қўлларини ечинглар, – буюрди Жўжи. – Субутой-баҳодир, мен у билан гаплашмоқчи эдим.

Субутой-баҳодир бир нарсалар деб тўнғиллаганича, хотин-халажларнинг йиғиси ва ғилдираклар ғижери эшитилаётган аравалар томонга қараб кетди. Тўхта-Бекининг ўғли халатининг этаги билан юзидаги қонни сидириб артди, бармоқлари билан ярасига тегиниб кўрди.

– Оғрияптими? – сўради Жўжи.

Асир унга шунақанги таажжуб билан қарадики, гўёки, ёвуз руҳ оғзидан муқаддас калом эшитилгандек туйилди. Жўжи унга от беришни буюрди ва сал нарироқ кетишгандан сўнг деди:

– Сенингча, биз одам эмасмиз-а.

– Қанақасига одам бўласизлар! – Тўхта-бек ўғлининг оғзи қийшайиб, ғазаб билан ўтга тупурди. – Бутун халқимизни қириб ташладинглар-ку.

– Сизлар ҳеч кимни қирмовмидинглар? Менинг дўстим Судуйдан сўраб кўр, ким унинг бувисини ўлдирибди, асирга олинган онасига ким азоб берибди? Менинг онамни ҳам... Отангнинг одамлари.

– Отам ҳақида нима гап бўлиши мумкин? Аллақачонлар у йўқ бўлиб кетган. Энди ака-укаларим ҳам йўқ. Яқинда мени ўзим ҳам улар томонга кетаман. Сен билан қанақа гапимиз бўлиши мумкин, нўён.

– Бу Жўжи, Чингизхоннинг ўғли, – деди Судуй.

– Барибир. Олдинда сизларни ҳаёт, мени эса ўлим кутмоқда.

Унинг гапида на ҳасрат, на ўкинч ва на умидсизлик бор эди. У ўз аянчли тақдирини аниқ кўриб турарди. Унга раҳми келган Судуйнинг юрагида оғриқ туриб кетди.

– Э-э-э, сени ҳеч ким ўлдирмоқчи эмас! – деди-ю, ўз гапи-га ўзи ҳам ишонмади. – Тўғрими, Жўжи?

Жўжи индамади. У Тўхта-Бекининг ўғлига ўйчан қараб турарди.

– Нима учун илгарироқ бошқа ёқларга кетмадинглар? – деб сўради Жўжи.

– Биз Селенгада катта бўлганмиз. У тушларимизга ҳам кириб чиқарди. Қайтишни ўйлаб турувдик. Қанақадир ўз-гаришлар бўлиб қолар деб, умид қилгандик.

– Нима учун кечаси келиб раҳм сўрамадинглар? – Жўжининг овозида ачиниш оҳанги сезилди.

Тўхта-Бекининг ўғли унга кескин ўгирилиб қаради-да, юзига узоқ тикилиб тургач деди:

– Бурчакка тикилган қуён тулкидан қанча раҳм сўрама-син, тулки барибир уни ейди. – Араваларнинг ёғирлаши ва аёлларнинг йиғисига қулоқ солиб турди-да, – сизлар бизга раҳм қилишинглар мумкинмиди? – деди.

– Мен сизларга раҳм қилардим... Сенинг исминг нима?

– Холтўғон. Холтўғон-мерган.

– Демак сен камон отишга уста экансан-да?

– Мен ҳаммадан зўр отардим.

Жўжи ишонқирамай кулимсиради. Холтўғоннинг кўзла-ри қисилди.

– Мен рост айтаяпман! – кутилмаганда жаҳл билан деди у. – Сени бошингни икки юз алдан наридан ҳам аниқ ни-шонга ола оламан.

– Бир кўрсатмайсанми? – қувноқ оҳангда сўради Жўжи.

– Ўқ-ёй бергин-да, бориб тур. Лекин сен турмайсан!

Жўжи камони ва садоғини Холтўғонга тутди.

– Кетдик мерган.

Нарироққа от чоптириб кетишди. Судуй кўрқув ичра аланг-жаланг қилар, самога тикилиб, Субутой-баҳодир уларни кўриб қолишини, тўхтатишини ҳамда бундай аҳ-моқона ва хавфли ишга нуқта қўйишини илтижо қиларди. Лекин отлиқлар аравалар кетидан жим боришар, Субу-той-баҳодир кўринмас эди. Нима қилиш керак? Бақирсин-ми? Бундай қилса, бу Жўжини ҳақорат қилган бўлади.

Ўқ-ёйини кўтармасдан бурун Холтўғонни бўйнига қилич солиб қолсинми? Жўжи асло кечирмайди...

– Хўш, мен қаерда туришим керак? – сўради Жўжи Холтўғондан.

– Ҳов анави ерда, харгана бутасининг ёнида.

– Жўжи! – хавотир билан қичқирди Судуй.

Лекин Жўжи отига қамчи уриб, тепаликка қараб чоптириб кетди. Эгардан сакраб тушиб, юзи билан уларга қараб турди. Бошида оппоқ наMAT қалпоғи, белбоғининг илгичи қуёш нурида яраклаб турар, ўнг қўлидаги қамчиси шунча масофадан базўр кўриниб турарди. Холтўғон ҳам отидан тушиб, камон ёйни бир-икки тортиб кўрди, қуруқшоқ ўтларни гутулининг пошнаси билан эзиб, оёғини маҳкам қўйиб олди. Судуй қиличини қинидан чиқариб, пўписа қилди:

– Жўжига отсанг – ўлдираман! У ҳали ерга йиқилмасдан сенинг калланг елкангдан учиb тушади!

Кафтлари терлаб кетиб, қилич дастаси қўлда сирғаладиган бўлиб қолди. Холтўғон унга масхараомуз қаради-ю, лекин ҳеч нарса демади. Агар Жўжи ўлса, Судуй нафақат Холтўғонни, балки ўзини ҳам ўлдириши кераклигини ўйлаб қўйди. Миркит бўлса шошмасди. Бир камонни тортиб кўрар, шунда бир кўзи қисилганлиги учун юзини ажин босар, бир камонни туширар ва бармоқлари билан ёйни чертиб кўрар, гўё ниманидир кутиб тургандек. Жўжи қимир этмай турарди. Ўтлаётган оти гоҳи-гоҳида бошини қимирлатиб жловини тортиб кўярди. Тўсатдан Холтўғон камонини кескин кўтарди. Ёй қаттиқ жаранглаб кетди. Ўқ бориб Жўжининг бошидаги қалпоғини учириб юборди. Жўжи шиддат билан қалпоғини олиб, эгарига учиb чиқди ва буларнинг олдига етиб келди. Унинг юзлари оппоқ лекин кўзлари ёниб турар, ҳаёт нафаси уфуриб турарди. У кулги аралаш тешилган қалпоғини кўрсатди.

– Сал бўлмаса, кокилларимнинг бирини кесиb олай дединг! Ёмонмас. Лекин биз Судуй билан сендан қолишмай-миз деб ўйлайман.

Холтўғон камонидан кўкка қараб ўқ отди ва шу заҳоти иккинчи ўқни ёйга тортиб осмондаги ўқ пастлаётган вақт-

да иккинчи ўқи билан отиб, уни иккига бўлиб ташлади. Шу ишини яна бир марта қайтариб, камон ва садоқларини жойлаб, ҳайратдан қотиб қолган Жўжига тутди.

– Нега сен... мени ўлдирмадинг? Сен атай нотўғри нишонга олгансан!

– Мен ўлдирмоқчийдим. Агар кўрққанингни билганимда. Сен бўлсанг, мард экансан, шунинг учун яшашга лойиқсан, – деди ва Судуйга олақараш қилар экан, лабла, рида заҳарханда ним табассум кўринди. – Лекин атайин нишонни нотўғри олганим йўқ. Навкаринг мени шундай кўркувга солдики, қўлларим титраб кетди.

Судуй Холтўғоннинг билагидан юқорироғини маҳкам сиқиб, ички шодлигидан ҳаприққанча деди:

– Сен яхши экансан... худди Жўжига ўхшаб...

Ва шу заҳотиёқ, сергак тортди. Холтўғон саҳрода судралиб кетаётган араваларга худди яраланган кийикдай зорланиб тикилди. Судуй Жўжини халатидан тортиб, отини тўхтатди-да, пичирлади:

– Жўжи, унинг ҳаётини сақлаб қол! Раҳм қил Жўжи!

Жўжи унинг қўлини итариб, отига қамчи босди.

Субутой-баҳодир асирлар ва араваларни илгарилатиб жўнатди-да, қўшинни қўниш учун тўхтатди. Гулханлар сокин алангаланар, бўзарган саҳро бўйлаб тутунлар қатлам-қатлам бўлиб ёйилди. Судуй Жўжидан аввал туриб, шўрва қайнатди, устига қуритилган пиёзлардан сепди. Жўжи чодирдан чиқиб, қозонга назар ташлади. Чуқур-чуқур нафас олар экан, таомнинг тотли ҳидидан лаззатланди.

– Яшавор!

– Мен бўлсам, Холтўғонни ҳам меҳмон қиларсан, деб ўйладим.

– Тўғри ўйлабсан... Ҳей, аскар, менга Тўхта-Бекининг ўғлини олиб кел.

– Жўжи, сен кеча нима учун пешонангни ўққа тутиб бердинг?

– Ақлинг етмадими? Биз у билан бир ипга боғланганмиз. Ипнинг бир учи менинг қўлимда бўлса, иккинчи учи унинг бўйнида эди. У «сен билан нимани ҳам гаплашардик», деб

тўғри гапирди. Мен уни ўзимга тенг кўриб гаплашувдим. Лекин сен буни унут. Бировга асло айта кўрма.

– Ҳатто хотиним Укига ҳамми?

– Ўзингникига ҳам, меникига ҳам. Эркакка айтганинг бир кишига айтганинг, хотин кишига айтганинг – юз кишига айтганинг.

– Сен кўркдингми?

– Ўзинг туриб кўрсанг, биласан.

Аскар Холтўғонни ўчоқ олдида бошлаб келди. Унинг пешонасидаги жароҳати қотиб қолган, сочидан то қошига қадар бутун пешонасини қоп-қора чизик бўлиб кесиб ўтган эди. У Жўжини худди ўзига тенг одам билан кўришгандек қутлади ва бунда ўзини баланд олиш ва калондимоғлик йўқ эди. Балким аксинча, ҳурмат сезилиб турарди. Судуй ўт устига тўқимларни ёзди, косаларга шўрва сузди.

– Е, мерган, қувват бўлади, – деди Жўжи.

– Нима қиламан мен энди қувватни?

Жўжи қоровулга имо қилиб, кет деб буюрди ва Холтўғонга энгашди.

– Мен сенинг қочишингга ёрдам бераман.

Холтўғон шўрванинг юзасида сузиб юрган қуруқ пиёзларни пуфлаб, уларни бир жойга тўплашга ҳаракат қиларди. Лекин ёғ устига қўнган пиёзлар айланиб бориб яна тарқалиб кетишарди.

– Мен шунақа дейсан деб кутган эдим. Раҳмат. Лекин мен қочмайман. Ака-укаларим бор эди – улар энди йўқ. Хотиним бор эди... Дўстларим бор эди... Туғилган ерим бор эди... Учқур отларим, қўлимда таранг тортилган камоним бор эди. Ҳеч нарса қолмади. Қаёққа қочаман? Нима учун? Нима учун ва ким учун яшайман?

– Шафқат сўрамай бекор қилдинглар. Бекор қилдинглар!

– Нима учун биз шафқат сўрашимиз керак эди?

– Нима, сизлар бизнинг олдимизда айбдор эмасми-динглар?

– Сизлар-чи?

– Биз ҳам. – Жўжи хўрсиниб ўйга чўмди. – Сен билан биз бир-биримизни тушунамиз... Тушунамиз – а? Тушунамиз.

Лекин бунинг учун сен ҳам, мен ҳам ўлимнинг юзига тик боқиб кўришимиз керак эди. Наҳотки, элатлар ҳам бир-бирини тушунишлари учун шу йўлни босиб ўтишлари керак бўлса?! – бирдан шошинқиради: – Субутой-баҳодирни олди-га борайлик. Бир ўқ отишингни кўрсатгин.

Холтўғон бир ўқ билан иккинчи ўқни уриб синдирарди. Нўёнлар ҳам, жангчилар ҳам ҳайратланиб, оҳ-воҳ қилишарди. Субутой-баҳодир бошини чайқаганча, ғўлдиради:

– Қани эди у Тўхта-Бекининг ўғли бўлмаганда.

– У мени навкарим бўлақолсин, – деди Жўжи. – Мен уни ўзимга олиб қолсам бўладими?

– Буни отангдан сўрайсан.

Жўжи лабини тишлаб, юзини бурди.

Саҳродан олғинчилар от чоптириб келиб, қичқириқлари билан ҳаммани хавотирга солишди:

– Изимиздан қўшин келяпти! Жуда ҳам кўпчилик.

Субутой-баҳодир тирноқлари билан қаншарини қашлади, паҳмоқ қошлари кўзларининг устига сурилиб кетди.

– Яна қанақа қўшин? Жангчилар, отларни эгарланглар.

Ҳамма бирданига ҳаракатга тушди. Нўёнларнинг отларини тутқазишлари билан улар ҳам Субутой-баҳодир ва Жўжининг орқасидан қўшин келаётган тарафга қараб от солдилар. Судуй ҳам ўз йўрғасини эгарлаб Жўжига етиб олиш учун чоптириб кетди. Ҳаммалари олғинчилар турган яккагина тепалик устига чиқиб олишди. Эгри-бугри саҳро тарафидан минглаб отлиқ қўшин бамайлихотир от йўрттириб келишарди. Уларнинг бошлари узра катта-катта туғлари ҳилпираб турарди. Бу бегона қўшин икки баробар кўпчиликни ташкил қиларди. Субутой-баҳодир атрофни кузатиб, бошини сарак-сарак қилди ва ҳар қайси нўёнга қайси тарафда саф тортишини буюрди. У хотиржам эди, қисқа ва лўнда гап гапирарди. Бу одам кўрқув нималигини билмас эди...

– Субутой-баҳодир, қуролларимизни яланғочлашдан аввал бу одамлар нима хоҳлаётганини билиш керак эди, – деди Жўжи. – Рухсат берсанг, мен уларга пешвоз чиқардим.

– Кўриниб турибди – нима хоҳлашаётгани...

– Лекин отам бизга миркитларни таъқиб қилишни буюрган эди. Нима учун биз ўзгалар билан уришишимиз керак?..

Субутой-баҳодир бу эътирозни ўйлаб кўрди. Ўзи эшитар даражада бир нарсалар деб тўнғиллаб, кейин Жўжигга қараб деди:

– Билсак ҳам бўлади. Лекин уларнинг ҳузурига сен бормайсан.

– Мен бораман, – қатъият билан деди Жўжи.

У отини чоптириб кетди. Субутой-баҳодир уни тўхтатмади.

Бегона қўшин уларни пайқагач, тўхтади. Судуйнинг елкаси оша кўрқув шарпаси муздек жизиллаб ўтди. Серсоқол, бурунлари катта, бошига матолар ўраб олган қарши тараф чавандозлари орқага тисарилиб, Жўжи билан Судуйга йўл беришди. Улар отларини қўшин ичкарисига йўрттириб бориб, қимматбаҳо кийимлар кийган бир одамнинг ҳузурида тўхташди. У оқ от устида, қизил этик кийган оёқларини кумуш узангига тираб, Жўжи ва Судуйга бепарво қараб ўтирарди.

– Сизлар нега бизни таъқиб қилиб келяпсизлар, – сўради Жўжи.

Унинг гапларини тушунишмади. Шундан сўнг йўл-йўл чопон кийган таржимонни олиб келишди. Ва Жўжи саволини яна қайтаришга мажбур бўлди. Оқ от устидаги одам қимирлаб қўйиб, кибр билан деди:

– Мен Муҳаммад Хоразмшоҳман.

Шу билан гўёки ҳамма нарса маълум қилинганидек жим бўлди. Жўжи унга енгилгина таъзим қилди.

– Биз сизлар билан уришиш ниятимиз йўқ. Биз уйга қайтаётган эдик. Сизлар ҳам отларингизни ортга қайтаринг.

– Бу ерларга нима учун келган эдингиз?

– Биз ўз душманларимизни қувиб юргандик.

– Биз эса сизларни қувиб келаяпмиз.

– Нима учун? Биз сизларга душман эмасмиз. Бизнинг душманларимиз миркитлар...

Муҳаммаднинг юзи бефарқлигича қолаверди. Жўжи қизиққонлик қилар, овози кескин ва жаҳлдор тус олди. Судуй

уни огоҳлантирган қўйи оёғи билан туртиб қўйгач, Жўжи яна оҳиста гапира бошлади.

– Биз сизлар билан дўст бўлиб қолишни хоҳлардик. Агар истасангиз, асирларимиз ва ўлжаларимизни бўлишишимиз мумкин. Ўликлар сонини яна қўпайтириб нима қиламиз? Ҳар икки тараф жангчиларининг бегуноҳ қонлари нима учун тўкилиши керак?

Шоҳнинг оқ тулпори қулоқлари ўйноқлаб, Жўжининг отини тишламоқчи бўлди. Муҳаммад жиловни тортди.

– Кетинглар. Оллоҳ менга қаерда дуч келишимдан қатъи назар, худосизларни йўқ қилишни буюрган.

– Ҳушингизни йиғинг!..

Жўжи гапини давом эттира олмади. Отининг бошини буриб, кетига қамчи уришди. Кулги ва хуштаклар остида улар қўшин сафлари олдидан от чоптириб ўтиб, ўзиникилар ёнига қайтди. У Субутой-баҳодирга ҳеч нарса демай, умидсизлик билан қўлини силтади.

Лекин Хоразмшоҳ ғалабани осонгина қўлга киритаман деб, бекор ўйлаган экан. Жанг кечга қадар давом этди-ю, қайси тараф устун келганлигини билиб бўлмасди. Тунда Субутой-баҳодирнинг буйруғига қўра, аскарлар ҳар тарафда гулханлар ёқиб, ўзлари овоз чиқармасдан жўнаб қолишди.

V

Шамол терак ва қайинларнинг сарғимтир япроқларини узиб олар, ерга улоқтирар ва учириб олиб бориб, Уду юзасига ташларди. Улар майда тўлқинлар узра чайқалиб сузиб борар, ўрамаларда узоқ айланиб пастга Селенга дарёсига қараб кетар, у ердан эса яна ҳам қуйироққа – Бойқўлгача етарди. Сув бўйидаги қорамтир арча остида гулхан ёнарди. Унинг яқинида Чиледу қабарғанинг терисини шиларди. Шамол тутунни бўралаб келар ва Чиледу кўзларини юмганча юзини тескари оларди. Вақти-вақти билан у яйдоқ оти ўтлаб юрган томонга қараб қўярди. Терисини шилиб бўлгач, қабарғани ўт устига ташлади. Ундан бир бўлак гўшт кесиб олиб, чўғ устига қўйди. Тоғ ён бағридаги қайинзор

ўрмон тоза ва ёруғ эди. Гўёки ердан оппоқ машғала кўтарилар ва совуқ тусли нури билан кўнгилда маъсум ҳайрат уйғотарди. Чиледу борган сари боболар ўрмонларини яхши кўриб борарди. Бу ерда одам ҳеч қачон ёлғизланиб қолмас, у қарағайлар, арчалар, қайинлар билан гаплашиши мумкин эди. Улар новда ва баргларнинг шивир-шивири, кўчаётган пўстлоқларининг шитир-шитири билан жавоб беришарди. Сахрода одам ёлғиз бўлса, демак у мутлақо ёлғиз бўлади. Бу ерда эса атрофингни дўстлар ўраб олган. Дарахтлар одамни совуқ шамоллардан тўсади, одамлар назаридан пана қилади... Тўғри, Чиледу ўз ҳаёти учун ҳеч нарсадан кўрқмасди. У умрини яшаб бўлди. Тортиб олиш мумкин бўлган ҳамма нарсасини аллақачон олиб бўлишган. Озгинагина шодлиги қолган – ўрмонларда якка-ёлғиз дайдиши, дўст-дарахтларнинг аллаловчи шовуллаши остида шундоққина ерга чўзилиб ухлаш ва ёнгинангда ёнаётган гулхандаги ўтинларнинг чирс-чирсидан маст бўлиб ҳузур қилиш. Унга бошқа ҳеч нарса керак эмас. У ҳаттоки, мана шу дарахтлар орасида ўлишни ҳам ўйлаб қўяр эди. Унинг сўнгги нафаси новдалар шивирига қўшилиб кетса-ю, мана шу жафокаш ер узра парвоз қилса балким, қаердадир, кимнингдир қотиб қолган қалбини ларзага солса, кимнингдир шафқатсиз юрагини озгина бўлсин юмшатса...

Алвон япроқлар оқим бўйлаб сузар, қирғоқларга урилар, у ердаги ўтларга ўралашар, кейин сув остига чўкар ва энди дарёнинг қумлик тубида оқишда давом этарди. Одамлар ҳам мана шу япроқларга ўхшайди, деб ўйлади Чиледу. Ҳаёт дарёси уларни ҳам айлантириб, ўйноқлатиб оқизиб ўтади. Бирлари тўлқинлар узра сузса, бошқалари тубида судралади. Лекин ҳаммаси учун ниҳоя бир хил...

Шамол унча кучли эмас, лекин кузда бўладигандек совуққина эди. Хор-туматлар ҳаётидаги энг яхши мавсум – ов мавсуми яқинлашиб келаётган эди. Улар така, буғу, қулонларни овлашади. Олмахон, қундуз, ўрмон мушукларини тутишади... Ишқилиб, бу йил ҳаммаси ўхшасин-да. Хор-туматлар Есугейнинг ўғли устидан ғалаба қозонишгандан бери Чиледу ҳар ёзда уларнинг ўч олишларини кутарди. Хон ҳеч

нарсани эсидан чиқармаслиги ва кечирмаслигига у ишонарди. Лекин вақт ўтарди-ю, хор-туматлар устига ҳеч ким бостириб келмасди. Кейин эшитса, Есугейнинг ўғли Олтин-хон билан уришгани кетибди. Бу хабарни эшитиб Чиледу қотиб қолди. У эсини танибдики, Олтин-хон ва унинг мамлакати ҳақида ҳамма қўрқув ва ҳурмат билан гапирар, биронта ҳам ҳукмдор у билан беллашиш мумкинлигини ўйлаб ҳам қўрмаган эди. Лекин мана, Есугейнинг ўғли қасд қилибди... Бу хор-туматлар учун бахт. Агар Темучинни Олтин-хон енгса, биз билан иши бўлмай қолади. Агар Темучин Олтин-хонни мағлуб қилса, шунақанги катта ўлжаларни қўлга киритадики, хор-туматларнинг камбағалона турмушлари уларнинг ҳавасини келтирмай қўйиши аниқ.

Гўшт пишди, лекин ҳали ҳам қаттиқ эди. Қабарға қариб қолган экан. Чиледу овозини чиқариб деди:

– Қабарғаям қари... Менинг ўзим ҳам қаридим. Тишларим нобоп бўлиб қолди. Қўлларимдан куч кетди.

Дайдухул-Сохорнинг ўлиmidан кейин Бўтахой-Бақалок Чиледунни уруғ бошлиғиликка ўтишини хоҳлаган эди. Лекин у кўнмади. У одамларга ўз ҳукмини ўтказадиганлардан эмасди. Аммо Бўтахой унинг маслаҳатларига ҳалигача қулоқ осадди. Дайдихул-Сохорнинг ўлими хотинининг дийдасини қотириб юборган ва у энди бошқа ҳар қанақанги ёт қабила одамларини кўргани кўзи йўқ эди. Хорчи ўзи учун ўттизта хотин истаб келганида, Бўтахой уни ўлдирмоқчи эди. «Бу нотавон вайсақи ўттизта хотинни истаб қолибди. Менинг биттагина эрим бор эди, ўшандан ҳам жудо қилишди!» Ўшанда Чиледу уни базўр тутиб қолди. Кейинроқ хон Хитойга юриш қилганини эшитгач, Чиледу Хорчини ҳам, хоннинг асир олинган жангчиларини ҳам қўйиб юборишга кўндирди. Ана, ўз саҳролари ва оилаларига кетақолсинлар. Зўравонлик ва зулм ҳеч кимга бахт олиб келмайди.

Чиледу йўл халтаси ичидан қозончасини олди. Уни сув билан тўлдириб, ўт устига қўйди-да, қорағат баргларида солиб қайнатди. Ўткир, тахир таъмли қайнатма ичини қиздирди. Энди мизғиб олса ҳам бўлади. Чиледу тагига наमत тўқимни ёзиб, ёнбошлади. Гулхан алангасидан қуруқ иссиқ

ҳарорат уфуриб турарди. Арча ҳам тинчлантирувчи оҳангда ғичирлаб турибди. Одамга озгина иссиқлик ва озгинагина емиш бўлса бўлди-ку. Уни ўзини ҳам бошқаларни ҳам азоблашга нима мажбур қиларкин? Ёки ҳаммага етарли ҳисобланган ўша, озгина нарсага эришиш учун Чиледуга ўхшаб ҳамма нарсасидан мосуво бўлиши керакми?

Унинг кўзи илиниб, яланғоч сахро ва усти ёпиқ аравани кўрди, терлаган ҳўкиз елкасида ғужғон ўйнаган пашшаларнинг визиллаган овозини ва Ўйлуннинг изтироб тўла мунгли қўшиғини эшитди. Бехос эшитилган от кишноғи бу қўшиқни узиб қўйди. У от устида Ёсугей малла келаётган эди. Лекин энди бу маллани нима қилиш кераклигини Чиледу биларди. Уни ўлдириш керак эди. Ўшанда ҳамма нарсаси бошқача бўларди. Оти кишнари ва унга бошқа отлар ҳам қўшилишди. Улгуриш керак. Чиледу олдинга интилди. Шу тахлит уйқуси ўчиб кетди.

Олов ўчиб қолибди. Шамол енгил кулни учирма қиларди. Оти ғалати кишнади. Узоқдан, дарё юқорисидан унга жавобан отлар кишноғи эшитилди. У тарафларда хор-туматлар йўқ шекилли... Чиледу отига яқинлашди. Нариги соҳилда, черёмуха буталари орқасида отлиқлар кўринди. У уларни чақирмоқчи бўлди-ю, лекин нимадир уни тўхтатиб қолди. Тикилиб қаради. Отлиқлар яна кўзга кўринди. Улар атрофга аланглаб боришарди. Бошларида темир дубулғалар бор эди. Бегоналар. Жангчилар. Энгашиб олганича, у отининг олдига чопиб келди. Жилонни тақиб, оёғидан арқонини ечди-да ва секингина ўрмон тарафга етаклаб кетди. Ишқилиб сезиб қолишмасин-да. Ишқилиб огоҳлан-тиришга улгурсин-да.

Лекин от кишноғини эшитган чавандозлар ҳушёр эдилар, сезиб қолишди. Бақирганча дарёни кечиб ўта бошладилар. У тезгина отига миниб, чоптирди-да, орқасига ўгирилиб қаради. Ўрмондан Уда қирғоғига қараб янгидан-янги отлиқлар учиб кела бошладилар. Улар қанча бўлса экан, – мингтами, икки мингтами, балким уч мингтадир. Боши узра ўқ шувиллаб ўтди. У учиб бориб олдида турган қарағайга санчиларкан, унинг бир бўлак пўстлоғи учиб кетди.

От ўзини четга олди. Иккинчи ўқ отининг биқинига қадалди. Чиледу сакраб ерга тушиб, тоғ тарафга, ялтираб турган қайинзорга ўзини урди.

Отлиқлар унга етиб олиб, қанақадир бир оғир нарса билан бошига уришди. Юзи билан оёқ остидаги хазонларга урилди. Ҳушига келганда у дарё бўйида, ўзининг гулхани олдида қимир этмай ётарди. Бегона жангчилар отларидан тушиб, гулханга ўтин ташлашар, қабарғани бўлак-бўлак қилишарди. Унинг устига ёши катта бир жангчи энгашди.

– Қаранглар, у тирик экан!

– Ўлиб қолганда ҳам ҳеч нарса бўлмас эди. Бу жойларни мен ўзим ҳам биламан.

Бу овоз танишдек туйилди. Чиледу оғир бошини кўтариб, Хорчига кўзи тушди. У Чиледуга яқин келди. Товоқдай юзи ғолибона иржайишидан яна ҳам ялпайиб кетгандек бўлди.

– Кутмаганмидинг мени Чиледу? Мен бўлса, мана, кўриб турганингдек келдим. Энди қабилангдан энг чиройли ўттизта хотин танлаб олишимга ҳеч нарса халал беролмайди.

Чиледу ўтириб олди. Кўз ўнгида турган одамлар, дарахтлар, отларнинг башараси суркалиб, аралаш-қуралаш бўлиб кетди. У кўзларини юмиб олиб, анчагача шу кўйи ўтирди. Яна қайта кўзини очганида энди аниқ-тиниқ кўрарди.

– Хорчи, биз сени ҳам, бошқа шерикларингни ҳам жонларини сақлаб қолувдик... Яна нимага келдинг? – Гапириш унга жуда ҳам азоб берар, бошида нимадир гумбурлар, лўқилларди.

– Чингизхон осмоннинг мадади билан барча халқларни таслим қилди, – деди Хорчи.

– Одамлар Есугейнинг ўғли ёки яна бошқа биров истагандек эмас, ўзлари хоҳлаганларича яшашлари керак. Сен пасткаш одамсан Хорчи. Сенинг ҳаётингни сақлаб қолувдик. Сен бўлсанг, ажални бошлаб келибсан.

– Ким Чингизхонга бўйсунмаса уни осмонни ўзи ўлимга маҳкум этади.

– Етар, у билан бидирлашма! – деди басавлат бир нўён. – Отга ўтирсин-да, йўлни кўрсатсин.

– Эшитяпсанми? – сўради Хорчи.

Чиледунинг бу тиржайган одамни кўришга кўзи йўқ эди. Агар душманлар усиз келишганда эди, уларни қайгадир ўрмон ичкарисига олиб кириб кетса ҳам бўларди. Лекин мана бу бор экан, у ишни қилиб бўлмайди. Хор-туматларнинг эса булардан хабарлари йўқ ва у ҳеч қанақасига уларни огоҳлантириб қўёлмайди.

– Мен йўл кўрсатмайман...

– Унда биз сени ўлдирамиз. – Хорчи гўёки жуда қизиқ гап айтгандек хахолаб кулди.

– Отларга! – буюрди нўён. – Хорчи, ўлдир уни.

Хорчи қўлига найзасини олиб, унинг кўкрагига санчди. Чиледу кураги билан ерга йиқилди. Томоғига кучли бир оғриқ тиқилиб, нафаси тўхтаб қолди. Лекин ҳали ақли жойида эди. У Хорчининг кўкрагидан найзани суғуриб олганини ва от туёқларининг дупурини эшитиб, сезиб турарди. Қимирлаб кўрди, бироз тин олган бўлувди, оғриқ кетгандай бўлди. Аммо танаси гўё унга бегонадай эди. Катта машаққат билан чопони остидан қўлини тиқиб, жароҳатини босган эди, бармоқлари орасидан иссиқ қон сизиб чиқаётганини сизди. Лекин на кафтини қаттиқроқ босиш, на бармоқлари билан сиқиб ушлашни эпполмади. Ва бу сўнгги нафаслари эканини тушуниб етди.

Ҳаммаси у хоҳлагандай бўлди. Боши узра ўрмон майин шовуллар, дарахтларнинг новдалари енгил чайқалар, олтин япроқлар ёнбошлаб ёғилар ва қирғоқ пастида сувнинг сирли шивирлаши эшитилиб турарди. Унинг мана шу сўнгги нафаси чиқар чоғида ҳаётида биринчи марта орзуси ушалаётган эди... Лекин бошқа орзуси ҳам ушалиши керак. Унинг руҳи самоларга парвоз қилар экан, у ерда Ўйлуннинг қалби билан қовушади. Бу онларга оз фурсат қолди.

VI

Унгурлар орасида ярадор қулон учиб борарди. Унинг елкаси даҳшат ичра титрар, биқинида қон тизиллаб отилар ва қиров тушган ўт устига алвон чизик тортиб борарди.

Қулон бошини ўгириб, қўрқувдан олайиб кетган кўзлари билан таъқибчисини кузатарди. Унинг кучи кетиб борар, тез-тез қоқиларди. Лекин таъқибчисининг оти ҳам чарчаган эди.

Хон жазава аралаш товонларини отининг кўпчиб кетган биқинларига урарди. Яна озгина... Яна... Хон узанги устига турди-да, камонини қаттиқ тортиб, қулоннинг елкасини нишонга олди. Ўқи тегмади. Аламидан сўкинганича, камонни билан отнинг кетига урди.

Қулон қоқилиб тиз чўкиб қолди, лекин шу заҳотиёқ, яна туриб чопиб кетди. Аммо энди масофа қисқарган эди. Хон яна бир бор камонини нишонга олди. Бу сафар ҳам пойлай олмади. Унинг мовий кўзларига ғазаб тўлди. У кетма-кет, пайдар-пай, деярли нишонга олмасдан ўқ узар, лекин ҳаммаси қулоннинг ё чап, ё ўнг тарафидан учиб ўтиб, ерга санчиларди. Хон шу тахлит то барча ўқи тугагунча отди. Сўнг-ра камонини ҳам улоқтирди-да, отига қамчи босди. Қулон тобора узоқлашар, унинг ортидан қувиш энди ақлсизлик билан баробар эди. Лекин хонни шу пайтда айнан ақли тарк этган эди. Уни чексиз ғазаб чулғаб олганди. У енгилган эди-ю, лекин буни асло тан олгиси келмасди. У тез чопгани учун қулондан, имиллагани учун отидан, аниқ нишонга ололмаганлиги учун ўзидан нафратланарди.

От хириллаб базўр нафас олар, қамчи зарбидан ҳатто сакраб ҳам қўймасди. Қулон ҳам тамом кучдан қолган эди. У энди орқасига ўгирилавермас, каттакон калласини эгиб олган ва деярли ҳар қадамида қоқилганича у ён-бу ёнига лапанглаб борарди. От кутилмаганда чайқалиб кетди-ю, ерга қулади. Хон узангидан оёғини чиқариб олишга аранг улгурди. Қулон ҳам тўхтаб, бошини ўт ичига тикиб олди-да, бир зум шу алфозда туриб астагина ётиб олди.

Хон ўт устига ўтирди. Унинг оёқ-қўли титрар, юраги кучли урарди. Шу тобда унинг қалбида на ғазаб ва на нафрат бор эди. Қулон қочиб кетолмагани сабабидан шодланмасди ҳам, ҳолидан тойдирган отига ҳам ачинмасди. Негадир унинг ўзига раҳми келиб кетди. У титраётган қўлларини олдинга чўзиб, тирноқлари бўртган, кучли ва катта-катта

бармоқларини ёзди. Қўлининг устидаги териси майда, қатлам-қатлам ажинларга тўлган, остидан томирлари қўқариб бўртиб турарди. Туйқус келган изтироб аралаш ўйлади: «Наҳотки қариётган бўлсам?». Бошидан қалпоғини ечиб, кафти билан бошини силади, кокилини пайпаслади. Олди сочлари аллақачон тўкилиб бўлган, тез орада сочларини ўришнинг ҳам имкони бўлмай қолади. Соқоли ва мўйлови эса борган сари оппоқ тусга кириб борарди. Наҳотки, қариллик яқинлашган бўлса? Ҳаёт бўлса энди бошланаётгандек.

Узоқдан кешиктанлари кўринди. Қулонни яралаган пайтида улардан ажраб кетган эди. Ишни ўзи охирига етказмоқчи бўлувди. Лекин қилолмади. Қўллари ҳам аввалгидек эмас, кўзи ҳам анча хиралашибди, ёшлиги кетган кўринади... Э, йўқ. У ҳеч қачон мункилламайди ҳам, қаримайди ҳам, осмон уни ожизликдан эҳтиёт қилади. Хон шахт ўрнидан турди-да, йўлакай пичоғини чиқарганча қулоннинг олдига келди. Қулон қулоқларини динг қилиб, бошини кўтарди. Ва бирдан ички ингроқ билан оёғига туриб, бир-икки қадам қўйди. Хон халати этакларига қоқила-суқила, қулон томон чопди. Қулон ҳам оёқларини тез-тез босиб, йўрғалаб турди-да, тепаликнинг орқасига ўтиб кўздан ғойиб бўлди. Хон отининг олдига қайтди. У қора терга ботганча ғужанак бўлиб ётар, биқини жуда тез кўтарилиб тушар, намиққан бурунларидан шовқин билан чиқаётган нафаси, тумшуғи олдидаги ўтларни титратиб ўтарди. Кешиктанлар етиб келишди. Ҳеч ким, ҳеч нарса ҳақида сўрай олмади. Нарироқда улоқтирилган камон, ҳар тарафга отилган ўқларни – битта қўймай териб олишди. Кимнингдир отини олиб келиб, миндиришга ёрдам бермоқчи бўлишди. Лекин хон уларни итариб ташлаб, оёғини узангига қўйди. Чап қўли билан эгар қошини ушлади. У бир пайтлари қушдек енгил сакраб от минарди. Ҳозир эса у ҳорғин танасининг оғирлашиб кетганлигини ҳис қиларкан, яна бир бора ўтган ёшлигини эслади. Ўрамга қайтгунича, ҳеч кимга бир оғиз ҳам сўз демади.

Унинг ўрдаси улкан шаҳарни эсга соларди. Энг баланди унинг қишки ўтови бўлиб, унинг мўриси узоқдан кўзга

ташланиб турар, ташқаридан катта-катта нақшли матолар тортилган, хитойлик рассомлар томонидан алвон қизил бўёқлар билан бўялиб, тилла суви юритилган ўймакор эшикли эди. Ҳар битта тавақасига япроқлар ва меваларга чулғанган аждарларнинг суратлари илинганди. Чап ва ўнг тарафларда хотинлари ва чўриларининг, ўғиллари ва яқин нўёнларининг ўтовлари турарди. Улардан нарида эса то баланд тоғларга қадар, минглаб жангчиларнинг, қорачаларнинг, қулларнинг ўтовлари тикланган бўлиб, шимол тарафдан келадиган совуқ шамоллардан тўсиб турарди. Ҳадсиз-ҳудудсиз улусининг ҳар тарафидан қўйлар подаси ҳайдаб келинар, араваларга ортилган қурут, жун, териларнинг кети узилмас, савдо карвонлари эса дон-дун ва матолар, сопол, шиша, мис идишлар, эркаклар учун қимматбаҳо яроғлар ва аёлларга нафис тақинчоқлар олиб келарди. Шунингдек, қимматбаҳо ҳадялар ва ўлпонлари билан элчилар ташриф буюрарди. Олтин-хонни қолган-қутган давлатини забт этаётган Мухали эса ўлжалар ортилган аравалар карвони ва тўда-тўда ҳунарманд асирларни жўнатиб турарди. Елюй Чу-цай хонга улкан саройлар ва ибодатхоналари бўлган шаҳар қуришни, уни бошқа давлатларники сингари мустаҳкам девор билан ўрашни маслаҳат қиларди. Хон истеҳзоли кулиб:

– Хитой девор билан ўралган эди – омон қолдими? Улусим учун менинг ўзим деворман. Ибодатхоналарингга келсак... Осмон ҳамиша бошимиз устида, руҳлар чўлдаям, ўрмондаям, водийларда ҳам, тоғларда ҳам яшайверади. Ибодат қилсанг, ибодатхонасиз ҳам эшитиб туришади.

– Эй буюк хон, ҳар бир халқнинг ўз худоси бор ва ҳар ким қалби буюрганича ибодат қилади. Сен турли тилли мамлакат барпо қилдинг. Худди терилган ғиштлар лой билан мустаҳкамланмагани сингари халқлар ҳам ҳар бири ўзича яшайди. Ўша деворни елканг билан бир туртсанг, ҳаммаси ерга қулайди. Халқларни ёки бир дин бирлаштиради, ёки пухта ишлаб чиқилган давлат тизими.

– Ҳамма учун битта дин йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Майли, осмонда ҳамманинг ўз тангри – худоси бўлаверсин,

лекин ер юзида ҳамманинг худоси менман. Мана шу ҳамма ғиштларни бир-бирига бирлаштиради. Қайси бирики тушиб кетса ёки қуласа, жангчиларимни отга мингазиб бориб теп-текис қилиб келаман.

– Буюк хон, от устида ўтириб, халқларни мағлуб этиш мумкин...

– Ва ўша, сен айтган мустаҳкам девор ичидагиларни ҳам, – эслатди хон.

– Ҳа. Лекин от устида ўтириб, уларни бошқариб бўлмайди. Олампаҳо, шаҳар ва қишлоқларни хонавайрон қилмасликларини буюргин. Сенга ўлпон тўласинлар-да, одамлар аввал қандай яшаган бўлсалар, шундай яшайверсинлар... Шунда сен жангчиларинг қўлга киритган ўлжалардан ҳам кўпроқ бойликка эга бўласан. Ҳамма давлатларда шундай иш тутилади.

Хон Чу-цайга шубҳа билан қараб қўйди.

– Мўғул отлари оёқлари билан сен айтаётган шаҳар ва қишлоқларнинг сасиган кўлмакларига ботиб қолишларини истайсанми? Биз, кўчманчилар сизлардан кучлироқмиз ва демакким, бизнинг яшаш тарзимиз тўғрироқ. Шунинг учун ҳам осмон бизга хайрихоҳлик қиляпти.

Мўғул отларининг дупурини тўхтатиш, мағлуб этилган халқларнинг ҳаётларини бир изга солиш хусусидаги тинимсиз таъкидлайвериши билан Чу-цай хоннинг ғашини келтирарди. Чу-цай яхшигина башорат қила олар, ҳалол, қўрқмас, таъмадан узоқ бўлганлиги, чор тарафдан оқиб келаётган бутун молу-давлатнинг ҳисобини аниқ ола библиши, хон ўрдасининг ҳайбати узоқ ўлкалардан келган савдогарлар ҳамда элчиларни лолу-ҳайрон қолдира олиш устидаги ғайрати ва шуларнинг ҳосиласи ўлароқ, унинг шону-шуҳрати ва қудрати бутун дунёга таралаётганлигига хон кўп бора ишонч ҳосил қилганди. Шу туфайли ҳам хон унинг бу ақл ўргатишларини ва насиҳат қилишларини кечириб келарди.

Мана ҳозир ҳам ҳали ўтовига кириб келишига улгурмасидан, отдан тушадиган жойидан то ўтовининг эшигигача оппоқ наमत тўшаб қўйишибди. Илгарилари буни кўриб

унинг кулгиси қистарди. Лекин кейин тушуниб етди: шундай қилиниши керак экан. Ва тез орада у бундайин ҳашамларга кўникиб кетди ва улар энди ғайриоддий туйилмай қолди. Фақат бир одатига у доим содиқ қолди. Камдан-кам ва хоҳламайгина, фақатгина алоҳида тантанали маросимлар пайтидагина қимматбаҳо кийимлар киярди. Бошқа пайт оддий кийинар, ёзда бўз халат, қишда эса почапўстин кийиб юрарди. У ҳарбий эди ва унга кўпроқ мана шунақанги кийимлар ярашарди. Лекин тилла белбоғ тақарди. Бу унинг ҳукмдор эканлигини билдириб турарди. У шуларга қаноат қиларди. Ҳаёт қувончи ўзингга бўлар-бўлмас зеб-зийнатларни осиб ё ёпиштириб олишингда эмас. У бутунлай бошқа нарсада...

Ҳеч кимга қиё боқмаганча, у ўтовига кириб кетди. Кетидан Бовурчи, Шихи-Қутқу, Чу-цай, Татунг-а киришди. Устки халатини еча туриб, уларга ўгирилди-да:

– Ҳамма иш билан эртага шуғулланамиз, – деди.

Ҳаммалари эшикка қараб юришди-ю, фақатгина Бовурчи турган еридан қимирламади.

– Сен ҳам боравер.

– Мен фақат ўғлинг Жўжи ва Субутой-баҳодирни кўришни истамайсанми, деб сўрамоқчи эдим холос.

– Улар қайтишдими?

– Ҳа, ҳозиргина етиб келишди. Бир-икки кундан сўнг Муҳали ҳам шу ерда бўлади. Сен буюрганингдек.

– Қолинглар, – деди у нўёнларга. – Ўғлим, Субутой-баҳодир ва Жабани чақиринглар. Ўтиринглар нўёнлар. Булар мен туну кун кўришга тайёр бўлган ишларимдан.

Миркитлар устидан қозонилган ғалаба тўғрисидаги хушхабарни унга аллақачон етказишган, шунинг учун ҳам Субутой-баҳодир ва ўғлидан бирон-бир янги гап эшитмаса керак. Лекин барибир уларни бир тинглагиси келди: зафарли жанглар ҳақидаги суҳбатлар ҳар доим унга янги куч, тетиклик бахш этар, янги ҳаракатларга чорларди; дунё у хоҳлаган томонга ўзгариб борарди.

Жаба келди. Нўёнлар орасидаги энг кўркмас бу дўсти ўрда ҳаётини ёқтирмасди. Бошқалар учун хон ўтовига меҳ-

мон бўлиш, бирон-бир маслаҳат бериб ёки шунчаки гап ташлаб ўтириб ҳам хоннинг шавкатидан баҳраманд бўлиш бахт саналар эди. Лекин булар Жаба учун турган битгани азоб эди. Унинг иши – кетидан қўшинни эргаштирганча ёв устига бостириб бориш эди.

– Жаба, Субутой-баҳодир қайтибди... Сенинг отинг совуб қолгани йўқми.

– Совуб қолди буюк хон! Қачон эгарлай?

– Аввал Субутой-баҳодир ва ўғлимни эшитиб кўрайлик.

Субутой-баҳодир ва Жўжи сафар кийимларини алмаштириб улгуришмабди ҳам. Улар ўтовга ўзлари билан отларнинг тер исини, саҳро гиёҳларининг ҳидини олиб киришди. Кетларидан кирган жангчилар хон оёқлари остига қўлга киритилган ўлжаларнинг энг аслларини тўкиб ташлашди. Субутой-баҳодир айбдор оҳангда деди:

– Миркитлар Олтин-хоннинг одамлари эмас. Оладиган ҳеч нарсалари ҳам йўқ.

Бовурчи совғалар олдиға келиб чўккалади-да, пачоқланган қилич қинлари, оддий садоқлар, темир дубулғалар, оқ лойдан ясалган, сирланган идиш-товоқларға ижирғанган-дек бўлиб бир-бир тегиб кўрди.

– Кичкиналигимда бувим менға айтар эдилар: «Йўлингда учраган кўтара олишинг мумкин бўлган ҳар нарса-ни олиб кетавер. Кейин уйға келганингда ташлаб юборсанг ҳам бўлаверади».

Хон қовоғини уйди. Бовурчи Субутой-баҳодирнинг ғалабасини камситаётган эди. У бошданоқ бу юришға қарши эди. Бундан бошқача гапни ҳам кутиш мумкин эмасди. Бовурчи ҳалигача барча ишлардан суриб қўйилган Жалма билан оғайничилик қилиб турарди. Униси бўлса ҳеч ақлга кирмас, урушлар бахт олиб келмайди, деган гапида туриб олган эди.

– Бовурчи айтгинчи, ҳақиқий эркак учун энг буюк шодлик нимада?

Бовурчи ўйланиб қолди. Хон эса ундан кўзини узмасди. Улар тенгдош эдилар. Лекин Бовурчининг кокиллари худди аввалгидек қалин ва майин эди. Соқолида ҳам, сийрак мўй-

ловларида ҳам биронта оқ йўқ эди. Нима учун? Балким, оқ сочлар қарилик эмас, ақли етукликнинг белгисидир?

– Ҳўш, Бовурчи... – шоширди уни хон.

– Менимча, энг буюк шодлик – тулпорингни миниб, учқур лочинингни парвозга қўйиб унинг ортидан барча ўлжаларни териб юриш...

– Бўлдим, шуми? Юрагинг совуб қолибди Бовурчи! Бу кичик хурсандчилик. Энг буюк шодлик бошқа нарсада. У душманингни тиз чўктириш, бор-йўғини эгаллаб олиш, хотинларини қон қақшатиб қўз ёшларига чўмилтиришда. У яна шундаки, семиртириб қўйилган отларини мазза қилиб миниш, хотинларининг қўйинини дам олувчи оромгоҳингга айлантиришда. Мана... Сен бўлсанг, булар кўтариб келишга ҳам арзимайдиган ўлжалар деб ўтирибсан. Ахир полвон фақат мукофот учун ўртага чиқадими? Ҳаммани йиқитиб, ўзи оёқда қолиши, кучлилар ичида кучли эканидан фахрланиш – мана, курашчига нималар илҳом беради! Жангчининг шавкати эса полвоннинг шавкатидан ҳам устунроқ ва шодлиги ҳам улуғроқдир.

Лекин бу гаплар Бовурчига таъсир қилмаганлиги шундоққина сезилиб турарди. Хоннинг эса ҳозир у билан баҳслашиб ўтиргиси йўқ эди. У Субутой-баҳодир ва ўғлига ўгирилиб, сафар тафсилотларини сўзлаб беришларини сўради. Ҳар доимгидек Субутой-баҳодир кўп гапириб ўтирмади:

– Шу, қувиб етдик... Тор-мор қилдик... Орқага қайтаётган эдик, бошқа қўшин бизга етиб олди. Улар билан жанг қилдик...

Бу хон учун янгилик эди.

– Қанақа қўшин? Жўжи сен гапир.

– Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қўшини. Сартовуллар ҳукмдори.

– Сартовул Маҳмудни чақиртиринг. Гапиравер Жўжи.

У саволлар билан тез-тез ўғлининг гапини бўлиб турарди. Унинг сартовуллар ҳукмдори ҳақида кўп нарса билгиси келарди. Ўзи қанақа экан, жангчилари қандай кийинган, қуроллари, жанг олиб боришлари қанақа экан. Жўжининг ўзи элчи бўлиб боргани унинг жаҳлини чиқариб юборди.

– Бу аҳмоқлик! Сени ўлдиришлари мумкин эди.

– Бошқа одам борганда ҳам ўлдиришлари мумкин эди, ота.

– Лекин сен – менинг ўғлимсан. Кейин ўша Муҳаммад ҳамма ерда кимсан, Чингизхоннинг ўғлини калласини олдирганман деб мақтаниб юрган бўларди. Мен сендан рози эмасман, Жўжи. Сендан ҳам, Субутой-баҳодир.

– Ҳар қандоқ жангда ҳам мен ва бошқа укаларим ҳам бошимизни таҳликага қўямиз-ку, – ўжарлик билан эътироз билдирди Жўжи.

– Жангда қурбон бўлиш билан аҳмоқларча ўз калласини тутиб бериш ўртасида фарқ бор. Ақллилик қилмасдан, мен нима деяётганимга қулоқ сол, Жўжи. Ёши катталардан кўпроқ нарсага ақлим етади деган одам, билгинки, ҳеч нарсага ақли етмабди.

Ўғли жим бўлди.

Ўтовга Маҳмуд Хоразмий кириб келди. Кўзларининг остигача соқол қоплаган бу одам ўз карвони билан ҳамма ерга кириб чиқар ва хон истаган ҳар қандоқ сирни билиб кела оларди. Унинг қўл остида жуда кўп мусулмонлар ишлар ва ҳаммалари ҳам хонга садоқат билан хизмат қилишарди. Маҳмуд астойдил таъзим қилиб олиб, соқолларини силаганча энди жимжимадор ва баландпарвоз сўзлари билан хонга мадҳия ўқишни бошламоқчи эди, хон уни тўхтатди:

– Сен Хоразмданмисан?

– Бу камтарин қулинг ўша ерда туғилган.

– Ҳукмдорларингиз ким?

– Муҳаммад Хоразмшоҳ, Оллоҳ унинг умрини... э-э-э... – савдогар тутилиб қолиб, ола кўзларига табассум югурди. – Илоё, ҳар бир ишида омадсизликка юз тутсин!

– У қанақа ҳукмдор? Мендан қўрқиб, уни камсита қўрма. Бор ҳақиқатни гапир.

– Буюк хон, Хоразмшоҳнинг салтанати ҳудудсиз ва бадавлат, қўшини мард ва саноқсиз.

– Ҳўш, қанча жангчиси бор?

– Аниқ айтишга қийналаман-у, лекин Хоразмшоҳнинг ўттиз минг-қирқ минг туманлик қўшини бўлса керак.

– Ўҳ-ў! Ошириб юбормаяпсанми?

– Нима учун? Мен сенга хизмат қиламан-ку, буюк хон.

– Унинг улуси бирлашган, мустақкамми?

– Йўқ буюк хон.

– Нима учун?

– Кўпгина ҳар хил султон, амирликларни Хоразмшоҳ сўнгги йилларда бўйсундирган...

– Мен ҳам кўпгина қабилалар ва халқларни яқингинада забт этдим-ку. У билан ҳолатимиз бир хил демоқчимисан?

– Балким қайсидир жиҳатлари билан бир хилдир. Бу ҳақда мен тайинли бир гап айтишим қийин. Ватанимда бўлмаганимга анча бўлди.

– Айт-чи, ҳаммаси бир хил бўлса, сен бу ерда нима қилиб юрибсан?

– Буюк хон, шарққа борадиган асосий карвон йўллари сенинг қўл остингда. Сен қанчалик кучли бўлсанг, йўллар ҳам шунчалик бехатар, савдогарларнинг даромадлари ҳам шунчалик кўп бўлади. Сенга тегишли ерларда, хитой танғитларнинг шаҳар ва қишлоқларида савдо қилмоқчи бўлган тижоратчиларнинг бор умидлари сенсан, буюк хон...

– Менимча, сен рост гапирдинг. Майли боравер. Кейинроқ яна чақиртирарман.

У кўзи билан савдогарни эшиккача кузатиб қўйди-да, анчагача жим қолди. Хоразмшоҳ ҳақидаги хабар унинг барча режаларини ўзгартириб юборди.

– Кўряпсанми Бовурчи, мен эмас, душманларнинг ўзи мени қидириб юришибди... Ҳаммангизга маълум, мен яна бир бор Олтин-хон юртига юриш қилмоқчи бўлиб, Мухалига қайтишни буюрган эдим. Энди мен бундай қилолмайман.

– Сен Муҳаммад билан уришишни хоҳлаяпсанми? – сўради Бовурчи.

– Мен эмас... Жаба, сен Кучулукнинг устига борасан. Кучулукни ўлдириб, элини бўйсундирасан. Қолган найманларни бўлса, Субутой-баҳодир билан ўғлим миркитларни нима қилган бўлса, ўшандай қилиб келасан. Кучулукни енгишимиз билан улусимнинг ерлари Хоразмшоҳ ерлари қадар кенгайди. Икки тош тўқнашганда эса учқунлар оти-

лади... Мен шу ерда қоламан, Олтин-хонни Мухалининг ўзи бир ёқлик қилишига тўғри келади. У ҳар қанча шон-шарафга арзийди. Уни қандай қилиб тақдирлаш мумкин? На кумуш, на олтин, на гавҳарлар, на гўзал хотинлар ва на абжир қуллар унга керак. Керак бўлса ҳаммасини менинг хоҳишимни адо этаётиб, ўзи қўлга киритиши мумкин. Чу-цай, Хитойнинг аввалги ҳукмдорлари мана шундай музаффар қўмондонларига нималар инъом қилишган?

– Уларга унвонлар беришган...

– Жаутхурами? – хон беписандлик билан юзини буруштирди.

– Нега энди фақат жаутхури? Бошқа юксак унвонлар ҳам бор. Ван...

– Бизнинг бир ванимиз бор эди, бошқаси керак эмас.

– Ванлар ҳам ҳар хил бўлади. Масалан, го-ван – давлат князи. Ундан баландда фақат император туради.

– Го-ван... Го-ван, – дея такрорлаб, хон бу сўзнинг қандай жаранглашини эшитиб кўрди. – Балким тўғри келар. Мен ўйлаб кўраман. Субутой-баҳодир, сени нима билан мукофотлай, сени-чи, ўғлим?

– Сенинг туғинг остида жангга кириш, қўшинингга бошчилик қилишнинг ўзи мен учун мукофот, – деди Субутой-баҳодир.

Ўғли индамади. У нимадир демоқчи бўлди-ю, кўринишидан бир қарорга келолмади.

– Мен сизларни қандай тақдирлашни ўйлаб кўраман. Энди бориб дам олинглар.

– Ота, сен бугун онамизнинг олдида кирасанми?

Кексайиб қолган ва эзма Бўртанинг ҳузурига боришни хон хоҳламаётган эди. (Бўрта учун у ҳалиям Темучин эди). Лекин буни очик айтишга нимадир халақит берарди. Балким Жўжининг илтимосли, интизор кўзларидир, балким яна нимадир.

Ўтовга Хулан отилиб кирди. Тақинчоқларини ярақлатиб, билакузукларини жаранглатиб, шўх қадам ташлаганча, бу қувноқ, очик, қирмизи юзли жувон бориб хоннинг ёнига ўтирди. У хонга ҳам ўз ҳукмини ўтказа олардики, бу

хусусият хоннинг бошқа бирон-бир хотинида йўқ эди. Хон ҳам унинг бу ҳеч нарсага мажбур қилмайдиган, баъзан эса қандайдир ёқимли туйилувчи «хукмронлигига» жон деб итоат этарди.

– Бизнинг Кулкан бир неча кундан бери сени кўргани йўқ... Бугунги оқшомингни бизга ҳадя қил.

Ҳар қалай у жуда ҳам зарур бўлган пайтда ёрдамга келишни ўрнига қўярди. Хон Жўжига табассум қилиб, «ўзинг тушунасан, эркаксан-ку...», дегандек қўлларини икки ёнга кўтарди. Ўғил эса унинг дўстона бу ишорасини қабул қилмади ва хонга отасига эмас ҳукмдорга қилинадигандек бош эгди.

– Сендан бир марҳамат қилишингни сўрасам бўладими?

Хон салмоқланиб, совуққина жавоб қилди:

– Сўра.

– Мен ўзим учун сўрамаяпман. Биз Тўхта-бекининг кичик ўғлини асир олдик. У шунақанги моҳир камончи эканки, бунақасини мен кўрмаганман. Субутой-баҳодирдан сўрасанг бўлади. Ҳам жуда ёш.

– Худди шундай, – тасдиқлади Субутой-баҳодир ва кутилмаганда очилиб кетди: – У чиндан ҳам ўқи хато кетиши нималигини билмас экан. Биз ҳўкизни пойлолмаган жойда у ҳўкизнинг кўзини аниқ нишонга олади.

Хон қулонни қувгани ва кетма-кет ноаниқ ўқлар узганини эсга олди... Лекин у воқеани ҳеч кимга айтиб бўлмайди. Булар бўлса, қандайдир бир душманваччанинг кўзи ўткирлигию билагини маҳкам эканлигидан хурсанд бўлиб юришибди... Ичида алами кўпчиди.

– Ҳўш, унинг учун нима хоҳлайсан... оти нима эди?

– Холтўғон. Унинг ҳаётини асраб қол ота. Бунақа одамлар кам туғилади.

Алами тушуниб бўлмас гинага айланди. Буни сезган Хулан Жўжига энгашди.

– Отангининг елкасига ҳар хил ортиқча, арзимас ташвишларни юклайвермасанг бўларди.

– Уялгин, ахир у миркит сени қабиладошинг-ку, – узиб олди Жўжи.

Хуланнинг чаккаларидаги катта-катта ёкут кўзли тақин-чоклари силкиниб кетди. Қулоқлари ёкутларидан ҳам қизариб кетди, аммо босиқлигини сақлаб қолди.

– Жўжи, буни сен эслатмасанг ҳам бўлармиди?

– Сен аёл бошинг билан эркакларнинг гапига аралашмасанг бўлармиди?

– Аёл киши эркакни асраб-авайлаши учун яратилган.

– Ёки хушламай туришганига қарамай, эркакларнинг оёғи остида ўралашиб юриши учун ҳам.

Улар бошқалар эшитмайдиган овозда гаплашишаётганида ташқаридан қараганда, бир-бирларига ҳазил қилаётгандек кўринарди. Лекин хон ўғли билан Хулан ўртасидаги кескинлик чуқурлашиб ва қизишиб бораётганлигини кўриб турарди. Жаҳл билан буюрди:

– Етар! – хон бу ерда бўлаётган нарсалардан уялаётгандек номаълум нуқталарга тикилиб турган нуёнларига қаради ва тез-тез бармоқлари билан санашга тушиб кетди. – Жўжи, сизлар учун, ўғилларим учун мен шунча ерларни ва қанчалаб қабила ва элатларни забт этдим... Сенинг сўраётган нарсангни қара... Қанақадир Холтўғонсиз, авлодимиз душмани бўлганларнинг ўғлисиз кунинг ўтмайдими? Мурувватимни кутма! Душман учун энг яхши жой – ернинг тагида.

– Ота, мен учун раҳм қил!

– Сен учун, барча ўғилларим ва набираларим учун мен ором нима эканини билмайман, ўзимга дам бермайман. Мен фақат душманларимни қандай қилиб йўқ қилишни ўйлайман. Сен бўлсанг, менинг ўғлим, – қандай қилиб уларнинг жонини сақлаб қолишни ўйлайсан. Бу бўлмайдиган иш. Ўзингнинг кимлигинг ҳақида ўйла... Бовурчи, кешиктанларга айт, Холтўғонни отаси ва акаларининг ёнига жўнатишсин.

– Буюк хон...

– Жим бўл, Бовурчи ва буюрилган ишни қил!

– Ота, бу шафқатсизлик... Сен шафқатсизсан, ота! – Жўжининг юзидан қон қочди. Худди унинг ўзи ўлимга маҳкум этилгандек, изтиробли кўзлари катталашиб кетди.

Хоннинг қалбида ўзининг ҳақлигига шубҳа уйғонди-ю, лекин у бу фикридан тезда воз кечди: шубҳаланиш – ожиз одамларнинг иши.

– Ҳа ўғлим, мен шафқатсизман. Лекин душманга шафқатсизлик – яқинларимга раҳмдиллик дегани.

Ўғли индамай ўтовдан чиқиб кетди.

VII

Хўтан шаҳар деворлари ташқарисидаги кенггина яланглик узра жума намози ибодати бўлиб турарди. Мўминлар тақволи юзларини тоғлар, дарёлар, саҳролар оша муборак Маккага – пайғамбарнинг муқаддас ватани тарафига қаратганча ибодат билан машғул эдилар. Сафлар олдида ўрнатилган минбарда Алоуддин қиёмда турарди.

Кучулук минбар ёнгинасида отини тўхтатди. От туёқларидан кўтарилган чанг намозхонлар устига қараб учди. Кучулукнинг орқасида жангчиларнинг отлари ҳаприқарди. Имом кўрсаткич бармоғини оғзида ҳўллаб, Қуръон китобидан саҳифа ўгирди. У Кучулук ва унинг жангчиларига хавотирли ёвқараш қилди. Хўтан ва Қашқар атрофидаги барча экинзорларни нобуд қила-қила Кучулук мусулмонларни охир-оқибат таслим қилган эди. Лекин улар гоҳ пинҳона, гоҳ ошкора Муҳаммад Хоразмшоҳдан нажот кутардилар... Бир неча кун аввал Кучулук Алоуддиндан хутбага ўзининг номини қўшиб ўқитишни талаб қилган эди. Кекса гурхон у дунёга рихлат қилгач, Кучулук ундан қолган ерларнинг якка ҳукмдори ва унвонларининг ягона вориси бўлиб қолган эди.

Имом Қуръонни бир чеккага қўйиб, қуришқоқ қўлларини дуога кўтарди.

Ё, Раб! – деган хитоб билан бошлади имом. – Салтанат ва иймон асосларини бардавом қилгин, ислом байроғини юксалтир ва шариатимиз устунларига қувват бер, халқларнинг буюк ва адолатли, меҳрибон ҳукмдорининг тожу-тахтини боқий қил, султонлар сарвари, тинчлик ва осойишталик ақидаларининг ҳомийси, солиҳликда марҳаматли

– қулларга ёрдам, хасталарга мадад бергувчи, осмоннинг марҳаматию душманлар устидан музаффарияти ато этилган ҳақиқатпарвар – халифа Носирнинг умрини узун, давлатини фузун қилгин.

Хутба яқунланиб боргани сари имомнинг овози кучга тўлиб борар ва намозхонларнинг бошлари узра парвоз қилар экан, итоаткорона илтижо эмас, балким ваҳимали огоҳлантиришдек жарангларди.

– Мен ўзимни исмимни эшитмадим-ку. – деди Кучулук. – Балким сен уни жуда паст овозда айтгандирсан.

– Мен сенинг исмингни тилга олганим йўқ.

– Нечун, эй, муҳтарам зот.

– Фақатгина пайғамбарнинг ноиби бўлмиш халифа ўз иродаси билан оқ фотиҳа берган ҳукмдоргина қонуний ҳисобланиши мумкин.

Имом у билан худди мадраса муллаваччаси билан гаплашгандай босиқ, бир текис овозда гаплашар, лекин кўзларидаги хавотир ва бегоналик кетмасди.

– Халифаларинг узоқда. Сен, имом, мусулмонлар устидаги менинг ҳукмдорлигимни қонунлаштириб қўясан.

– Мен бу ишни қилмайман.

– Ўрнингга бошқа имом топаман.

– Бошқаси ҳам қилмайди. Бундай ҳуқуқ фақат халифага тегишли, бошқа ҳеч кимга эмас.

– Унда сен Бағдодга бориб, халифанинг рози-ризолигини олиб қайтасан.

– Мен Бағдодга бормамайман. Халифа ҳам сенга ўз розилигини бермайди.

– Нечун, эй, муҳтарам зот, бундай ўжарлик қиялпсан? Қўриб турибсан, мен сабрлиман ва биласанки, барибир айтганимни қиламан.

– Биз вақтни бекорга ўтказяпмиз. Мусулмонлар устида худосиз одам бошлиқ бўлиши мумкин эмас. Сен бизга тоат либосини кийдирдинг, лекин қалбларимизни мунофиқлик матосига ўрай олмайсан.

– Мен сени яхши тушундим имом. Мусулмонлар худосизнинг итоатида бўлишлари мумкин эмас экан. Демак, менда

биргина йўл бор: тобеларимни ўз динимга ёки гурхоннинг қизи бўлмиш хотинимнинг динига киргизаман.

– Сенинг ҳам, хотинингнинг дини ҳам инсон тафаккурининг хатосидир.

– Ёлғон айтасан, имом! – Кучулук узангига туриб олди. – Эй, сиз, Муҳаммад пайғамбарнинг мухлислари! Менинг гапимни, ҳукмдорингизнинг гапини эшитинг. Мен тасдиқлайман: сизнинг динингиз – ёлғон. Сизларнинг Муҳаммадингиз келгунига қадар худо Ерга Исони юборган эди. Шундоқ эмасми? Ё бу ҳақда сизлар азиз қилган китобда ёзилмаганми? Агар сен ҳақгўй одам бўлсанг, тасдиқла.

Бурчаклари сидирилган ва титилган Қуръон китобини кўксига босиб олган имом индамади.

– Индамайсанми? Нима ҳам дея олардинг сен! Худо битта бўлганидан кейин, бирининг кетидан бошқа пайғамбарини юбораверишда нима маъно бор? Муҳаммадларингнинг ўзи ўзини пайғамбар деб эълон қилган. Мен сизлардан сўраяпман: агар пайғамбарларингиз ёлғончи бўлса, унинг издошлари бўлган сизлар кимсизлар? Сизлар эътиқодли эмас, лақмаларсиз. Ораларингиздан истаган одам келиб, менинг нотўғри гапираётганимни исботлаб берсин.

Мусулмонлар унга ғазаб ва қўрқув билан қараб турардилар. Имомнинг чакаги осилиб қолиб, мошгуруч соқоли орасида оғиз бўшлиғи қорайиб кўринарди. Бунақанги шаклликни у эҳтимол умри бинога келиб эшитмаган бўлса керак.

– Одамлар ё устоз ёки толиби илм бўладилар, қолган барчаси жохил ва гумроҳдур, деб тўғри айтишган экан. Сенинг залолатингни Оллоҳнинг ўзи кечирсин.

– Баҳслашмайсизларми? Ўзингизга ёмон қиласиз. Сизларнинг алдамчи динингизни мен бекор қиламан. Бундан буён ҳеч бир одам бошига салла ўрашга, Қуръон китоби асосида ибодат қилишга ҳаққи йўқ. Буддага ёки Исо Масихга ибодат қилишингиз мумкин. Фармойишимни бузган одам жазоланади: уйларингизга жангчиларимни жойлаштираман – едириб, кийдиришга мажбур қиламан.

Одамларнинг эҳтиросли эътирозлари унинг овозини ютиб кетди. Кучулук имомнинг қўлидан Қуръонни юлқиб олиб, йиртиб-йиртиб, ерга улоқтирди.

– Лаънат бўлсин сенга! Сассиқ кекирдагингга тупроқ тўлсин! – қичқирди имом. Жангчилар одамлар устига юрди. Ҳавони қамчиларнинг визиллашлари тутиб кетди. Отлар одамларни уриб йиқитар, оёқости қилиб кетарди.

Намозхонларни қувиб солгач, имомни мадраса дарво-засига қоқиб ташлашни буюрди. Бу кескинликлар мусулмонларни даҳшатга солди-ю, аммо Кучулукнинг тарафдорлари кўпайиши ўрнига қаршилар сони ошиб кетди. Шу тарафкашлик устига йигирма минг қўшини билан Жаба бостириб келганида эса мусулмонлар ўз шаҳар-қишлоқлари ҳимоясига чиқмадилар. Аксинча, Кучулукнинг жангчиларига қарши уришиб кетишди. Кучулук чекина бошларкан, мўғуллар билан олишишни ўйламасди ҳам. Чунки қўшини худди қуёш тиғида эриб бораётган қордай қаергадир сингиб кетаётган эди. Унинг ёнида фақат найманлари қолишди. Бироқ улар жуда ҳам камчилик эдилар...

Ҳолдан тойган отлар тоққа кўтарилиб борарди. Мусаффо осмонни тўлдириб турган юлдузлар бирин-кетин ўчиб борар, алвонранг кун чиқиб келарди. Кучулукнинг ёнида келаётган Тофқоч-хотун ҳам эгар устида мудраб келарди. Унинг нозик қўллари эгар қошини маҳкам тутган, боши кўкраги устига қадар эгилган эди. Кучулук уни елкасидан туртди.

– Йиқиласан.

У сесканиб тушди, кафти билан шишинқираган кўзларини ишқади-да, айбдорларча табассум қилди.

– Бошқа чидолмайман.

– Ҳозир тўхтаймиз. Отларимиз ўзимиздан баттар толиқиб кетишган. – У атрофига аланглади. Жангчилар бепартиб эргашиб келишар, кўпчилиги ухлаб қолганди. – Мен имча, қутулолмасак керак.

Тофқоч-хотун унга қўрқув ичра тикилди.

– Етволишадими?

– Ҳа. Шу бугуннинг ўзидаёқ.

– Балким, таслим бўлармиз?

– Таслим бўлармиз? – Кучулук заҳарханда кулди. – Барибир ҳеч нарсани қутқариб қололмаймиз. Ҳаттоки, жонимизни ҳам сақлаб қололмаймиз. Мўғуллар менинг бошимга келишларини ҳар доим сезиб турганман. Чингизхоннинг ўрнида бўлганимда мен ҳам худди шундоқ қилган бўлардим. Мени ўлдиришса, Хоразмшоҳ роса хурсанд бўлади. Аслида эса у йиғлаши керак.

– Сени... ўлдиришадими? – Тофқоч-хотун бошларига келётган хавфнинг асл даҳшатини энди тушуниб етди шеклли. – Мен-чи, мен нима қиламан?

– Улар хотинларни ҳам ўлдиришади, деб ўйламайман.

Икки томони тик тоғлар билан ўралган торгина водийга кириб келишди. Тубида оқаётган сершовқин ариқнинг тезоқар ерларида лоларанг шуълалар жилваланарди. Отлар сувга интилишди. Кучулук отдан тушиб, Тофқоч-хотунга ҳам ёрдамлашиб юборди.

– Дамингни ол. – У ариқ лабига жабдуқларни тўшаб берди. – Қорнинг очми?

Тофқоч бош силкиди.

Отларини ўтлашга қўйиб юборган жангчилари ерга ағанадилар. Тоғлар боши ёришди. Ёнбағирларда ўсган тоғолчаларда қушлар сайрай бошлашди. Кучулук баландроқ ерларга қоровуллар қўймоқчи бўлди-ю, лекин бу фикридан айниди.

– Сен ухла, хотун, ухла. Мен анови ерга чиқиб келаман. Барибир ухлолмайман.

– Мен бирга бораман.

Ёнбағирлик анча тик экан. Майса устида оёқлар сирпа-ниб кетарди. Чиқиб олгунларича Тофқоч-хотун бир неча бор йиқилиб, ўнг қўлини шилиб, қонатиб олди. Қуёш тез кўтарилар, тоғларга илиқ нурларини ёғдирар, лахтак-лахтак булутчалар тепага қараб сузиб чиқишарди. Тофқоч-хотун даҳанини тиззасига босиб олганча, тоғларга, ярқироқ сойга намиққан кўзлари ила боқиб ўтирарди.

– Наҳотки, ўлишимиз тайин бўлса? Мен истамайман, Кучулук!

– Айтдим-ку, сени ўлдиришмайди.
– Лекин мен сенсиз ҳам яшагим келмаяпти. Сен бўлмасанг, у нима ҳаёт бўлади!

– Яхшиси, бу ҳақда ўйлама.

– Биласанми, нима... Ўлим муқаррар эканлигига ишонганингда, мени ўзинг ўлдир. Эшитяпсанми? Менга бундай қарама, соҳибим менинг! Ўлдирсанг, мен хурсанд бўлман. Фақат буни шундай қилгинки, мен кўрмай қолай. – У йиғлаб юборди.

Кучулук унинг ёнига келиб ўтирди. Хотун унинг бўйнидан кучоқлаб олиб, ёшли юзларини юзига қўйди, ўпди.

– Шунақа қиласан-а? Қиласанми? – Унинг шивирлашида эҳтирос ва жазава оҳанглари бор эди.

– Хотиржам бўл, – базўр овози чиқди Кучулукнинг. Унинг ҳам йиғлагиси келарди. Аёл тинчиди, бошини эрининг елкасига қўйиб, кўзларини юмди. Пастда жангчилар хуррак отар, отлар пишқириб қўйишарди. Ўт-ўланлар устида оппоқ капалаклар қанот қоқишарди. Тофқоч-хотуннинг нафас олиши равонлашиб қолди. Уни майса устига ётқизаётганида, нималардир деб алаҳлади. Уйку Кучулукни ҳам мағлуб эта бошлади. У ўрнидан туриб, оғирлашиб кетган бошини кафтлари орасига олиб ишқалади. Пастда, қирғоққа яқин жойда чанг тўзони кўриниб, тепага ўрлаб қолди. Шу орада отлиқлар ҳам кўринди. Олғинчилар ҳар тарафга назар ташлаб чиқишди. Кетларидан қўшин ҳам етиб келди.

– Мана, ҳаммаси тугади, – овозини чиқариб деди Кучулук.

Тофқоч-хотуннинг ёнига келди. У қўлини боши остига қўйиб ухларди. Қуёш унинг ёноқларини қизартирган, бурни устига реза терлар чиқиб, ҳар бирида қуёш акс этарди. У пичоғини суғурди.

– Алвидо, хотун...

Пичоқ тиғини дукиллаб уриб турган юрак устига қўйиб, бошқа қўли мушти билан зарб билан урди-да, нима бўлганига қараб ҳам ўтирмасдан, жангчилари томон чошиб кетди.

Отларни эгарлаб, душманларига – ўз ажалларига пешвоз чиқишди.

Олишув узоқ чўзилмади. Мўғуллар ва уларга аралашиб кетган мусулмонлар найманларни қуршовга олиб, битта-лаб қиличдан ўтказишди. Жасадлар орасидан Кучулукни қидириб топиб келишди. Жаба унинг калласини кесиб олиб, найзага қўндириш ва ҳамма шаҳарларда намоёиш қилиб ўтишни буюрди. Мусулмонлар авваллари қандай бўлса, ўшандай – ҳеч нарсадан қўрқмасдан, ўз худоларига сиғина-веришсин.

VIII

Ҳар куни тонгда нонушта қилиб, вазири билан гаплашиб оладиган хонасига кириб келган шоҳ ҳайронлик билан тўхтаб қолди. Вазири йўқ эди. Жалолиддин ҳам кўринмасди. Ҳа, энди, Жалолиддин биринчи бор кечикиши эмас. Лекин вазири ҳеч қачон бунақа қилмаган эди. Унга нима бўлдийкин? Қаердайкин, эшшаквачча? Пошналари устида кескин қайрилиб, эшикка қараб юрган эди, юзи билан онасининг юзига урилиб кетай деди. Онаси Шаҳоб Солиҳ ва Мажи-диддин Бағдодийни эргаштириб сирғалиб кириб келди. Бу шунчалик кутилмаганда бўлдики, шоҳ ҳатто бехос ортига тисарилди.

– Сен онангни кўрганингдан хурсанд ҳам эмассан чоғи?

– Ўтиринглар. – У дастурхон атрофига тўшалган кўрпачаларга ишора қилди. – Сизни кўришга мен доимо мунта-зирман. Бироқ бу ерга чақиртирилмаган одамлар кирмай-ди. – У шайх билан вакилга оғир қараш қилди.

Бутун салтанатида мана шу икки кишидек ёмон кўрадиган бошқа ҳеч кими йўқ эди. Бирон ишга онаси аралаш-дими, демак мана шулар бориб унинг қулоғига шивирлаб келган бўладилар...

– Оналар фарзандларининг олдига қалби чақирганда бораверади. – Шоҳнинг ўтириб олишини кутмай, малика кўрпачага жойлашди-да, шоҳи кўйлаги этакларини текис-лаган бўлди. – Сен вазирингни кутяпсанми?

– Кутяпман.

– Бугун вазиринг келмайди.

– Унга нима бўлибди?

– Давлат ишларидан безиллаб кетган юрагингга озгина ором бер. Вазирга ҳеч нима бўлгани йўқ. Ҳеч нарса бўлмай-диям. Уйига қоровуллар қўйилган.

Тансоқчиларимни ҳам алмаштиришмаганмикин, деган хавотирда шоҳ эшик оғаларига тез кўз югуртириб олди. Ҳам ғазоби қайнар, ҳам тушуниб бўлмас хавотирга тушарди. У онаси яна нима деркин, деганча турар, лекин малика жим эди.

– Ким ва нима учун қоровул қўяди? – ахийри шоҳнинг ғазоби устун келиб, ташқарига отилиб чиқди.

– У туксиз чол сенинг қудратинг асоси бўлмиш қипчоқ амирларини норози қилиб қўйибди. Жудаям қариб, ақл дурларини аҳмоқлик ботқоғида тушириб қўйибди. Мен, сени ҳам ва барчамизни ҳам у одамдан эҳтиёт қилиб қўйсам, яхши иш қилган бўламан деб ўйладим.

Шаҳоб Солиҳ оппоқ соқолини силар экан, кулгисини яширишга уринарди. Шайх эса бамайлихотир бодомли пишириқни еб, пиёладаги чойни мириқиб ҳўплаб ўтирарди. Булар ҳаммаси келишиб олишган. Шунақа бўлишини у кутган эди. Вазир на онасига, на имомларга ва на қипчоқ амирларга ёқар эди.

– Вазирим яна менинг ёнимда бўлишини истасам-чи?

– Сенинг истагинг биз учун муқаддас! – Онаси хўрсинди. – Лекин кўп қийинчиликларга дучор бўлишинг мумкин. Унда мен сенга ҳеч бир ёрдам беролмайман, ўғлим. Буни она юраги кўтариши қийин.

– Маъқул, – минғирлади шоҳ ва озгина бўлсин, обрўсини сақлаш мақсадида: – Мен ўзимам янги бир вазир тўғрисида ўйлаб юрувдим.

– Салтанатнинг энг муносиб кишилари ҳузурингдалар.

– Шайх енгилгина бош эгиб қўйган бўлса, вакил деярли ергача эгилиб таъзим қилди. Шайх ақлли ва қаттиқ. У билан ишлаш жуда оғир бўлади. Ҳамонки, шу икковидан бирини танлаш лозим бўлса, унда Шаҳоб Солиҳ вазир бўлгани дуруст. Бу тўнғиз боласининг ақли шоҳга терс юрмасликка

етади. Ҳай, майли, кўп шошилманглар, Оллоҳ гувоҳ, икковингниям каллангни олдираман...

– Шаҳоб Солиҳ, сен ёнимда қолақол...

– Сен юрагимни хотиржам қилдинг! Лекин яна бошқа гап ҳам бор. – Онаси яна ҳўрсинди. Аммо бу гал унинг қора кўзлари ўткир эди. – Ўғлинг ва менинг севимли набирам Жалолиддиннинг онаси туркман қизи...

– Бу кимнидир таажжубга солаётган эканми?

– Шоҳнинг онаси қипчоқ зотидан бўлиши керак. Амирлар шундай дейишмоқда.

– Менинг онам сенсан ва сен қипчоқ уруғидансан-ку. Амирлар яна нима дейишяпти?

Лекин у онаси қай томонга оғмоқчилиги-ю, қипчоқ амирлар нимани талаб қилишаётганини яхши билиб турарди. Унинг фикрлари қутурган от сингари учқур парвоз қиларди...

– Валиаҳднинг, бўлғуси шоҳнинг онаси туркманлардан. Сенга содиқ қипчоқларни хавотирга солаётган нарсамана шу. Уларнинг фикрича, сен қипчоқларни унча хушламасмишсан. Лекин мен биламан-ку, сен мискин онангни ҳам, унинг қабиладошларини ҳам қанчалик яхши кўришингни...

Онасининг тилёғламалик билан ирод қилаётган нутқи шоҳни қутуртирарди. Агар қўлидан келганида эди, онаси эканига ҳам қарамай эшикдан улоқтирган бўларди. Лекин унинг ортида қипчоқлар туришибди. Улар шоҳни ташлаб кетишса... Қачон пичоқ тирашни қипчоқлар яхши билишган. У халифанинг ҳузурига элчи юбориб, Бағдодда унинг номига хутба ўқишларини талаб қилишини буюрган. Аниқки, бу талаб рад этилади. Демак – уруш. Аммо жасур, жангда чапдаст қипчоқларсиз Бағдодга юриш қилиб бўлмайди. Қипчоқларнинг кўнглига қарамаса, улар саҳролари-га кетворадилар ва дўстан душманга айланадилар. Шаҳар ва қишлоқларга босқинлар қилиб, ўлдириш ва талашга берилиб кетадилар... Ушанда на онаси ва на бошқа биров унга ёрдам беради. Онасининг шу гапида жон бор эди. Майли, ҳозирча сенларнинг айтганинг бўла қолсин. Лекин бу имконсиз талабларига пушаймон қиладиган вақт келади.

– Валиаҳд ўрнида кимни кўришни хоҳлардинглар?

– Сенинг энг муносиб ўғилларингдан бўлмиш Ўзлоқшоҳни!

– У ҳали ёш-ку. Мен йўғимда давлатни бошқаролмай қийналади.

– Оллоҳ мени ҳузурига чақириб олмагунича унинг ёнида бўламан.

«Ҳа, шунақа, – алам билан ўйлади шоҳ. – Сенга шу керак. Ҳукмронлик қилмоқчисан. Сенгаям, қипчоқларинггаям. Ҳа, майли, лекин бу сенларга осон тушмайди».

– Мен, қипчоқ амирларининг илтимосларига кўндим, менинг бебаҳо онам. Умид қиламанки, улар ҳам менинг хоҳишларимни бажаришда жонбозлик кўрсатишади. Сафаримиз жуда машаққатли, жанглар эса оғир бўлади.

– Сен сафарга отланаяпсанми? Лекин душманинг Кучулук ўлдирилди-ку.

– Кучулук ўлдирилди, лекин Бағдод халифаси ҳали тирик.

– Халифа?!

– Халифа, – деди у хотиржам, онасининг кўзида пайдо бўлган қўрқувдан хурсанд бўлиб.

– Лекин ўғлим, сен Оллоҳ белгиллаган ҳаддан ошмаяпсанми?

– Оллоҳ берган ҳаддидан халифа ошяпти ва мен унинг жазосини бераман. Оллоҳнинг қиличи менинг қўлимда.

Энди шоҳ онасидан устун бўлиб олди. Қипчоқлар масаласида у онасига ён босувди, энди улар ҳам шоҳнинг гапига юришлари керак. Ким кўпроқ ютиши ҳали номаълум.

– Олампаноҳ, – шайх қўлларини кўксига қўйди, – дунёда қанчадан-қанча ғайридинлар бор. Ана ўшаларнинг орасида сен ислом байроғини тиклаб, динимиз равнақи йўлида энг буюк саркарда номига сазовор бўлишинг мумкин. Сенга халифа нега керак?

– Жим бўл, шайх! – деди қўрслик билан шоҳ. – Мен динсизларнинг жазосини бераман, сенинг халифанг эса мени душманларим билан тил топишиб олиб, уларни менинг ерларимга ҳужум қилишга гиж-гижлаяпти. Қандай айтган бўлсам, шундай бўлади!

– Олампаноҳ, имомлар бунга қарши чиқишади, – секинлик билан деди шайх.

– Қарши чиқиб ҳам кўрсинлар-чи!

У ўрнидан туриб, хонадан чиқиб кетди. Жалолиддинни топиб келишни буюрди. Аламзада бир ҳолатда ўғли кириб келди.

– Мен ҳеч нарсани тушунмаяпман... Бугун қанақадир одамлар мени остонадан киритишмади. Мени, сизнинг, ўғлингизни! – Унинг овози норози оҳангда титраб кетди. – Ёки мен бирон нима қилиб, сизнинг жаҳлингизни чиқардимми?

– Йўқ ўғлим. Лекин сен энди валиаҳд эмассан... – Шоҳ ўғлининг юзига қарашга уялар, у бошини эгиб олганича бармоқларини ўйнади. – Мени тушунишга уриниб кўр ўғлим.

Ҳазин овоз билан у барча бўлган ишларни гапириб берди.

– Итлар! – деди Жалолиддин ғижиниб. – Ҳақиқатни айтганингиз учун раҳмат сизга ота. Мен, албатта хафа бўлдим. Лекин худо шоҳид, мен сизнинг энг садоқатли жангчингиз бўлиб қоламан.

Шоҳ кўлини ўғлининг елкасига қўйди ва бармоқлари билан енгилгина сиқиб қўйди. Унинг бу ҳаракатида тил учида турган миннатдорлиги, сабр-тоқат қилишга унсиз чорлови, ҳаммаси яхши бўлиб кетади деган ишонч ҳам бор эди.

Худди шоҳ кутганидек Бағдодга кетган элчи ҳеч нарсасиз қайтиб келди. Шоҳнинг номини хутбага қўшиб ўқишга рози бўлмаган халифа ўзининг элчисини жўнатибди. Муҳаммад уни атайин қабул қилмай, ярим кун кутишга мажбур қилди. Ўзи эса қабулга уй кийимида кириб келиб бу билан халифанинг элчисига бўлган муносабатини намойиш қилди. Ўзининг амирлари, имом, ҳожиблари юмшоқ гилам устида ўтиришар, зардўзи либосларга бурканиб олган қоп-қора араб тик оёқда турарди: уни ўтиришга таклиф қилиш шоҳнинг «эсидан чиқиб қолибди». Шайх Мажидиддин Бағдодий шоҳга бир илтижоли назар билан, бирда эса пинҳона пўписа қараш қиларди.

– Мен, бутун дунё мусулмонларининг ягона ҳукмдори томонидан сенинг ҳузурингга, сен Хоразмшоҳ Алоуддинга

муқаддас пайғамбаримизнинг бир ҳадисларини эслатгани юборилдим, – деди элчи араблар тилида ва шоҳга тикилганча жим қолди.

Пайғамбар ҳадисини тиз чўкиб эшитмоқ лозим эди. Ғазабини базўр енгиб, Муҳаммад тахтдан тушди, тиз чўкди, шундан сўнг элчи тилга кирди.

– Пайғамбар, мусулмонларга Аббоснинг¹ муборак уйини муҳофаза қилишни васият қилган эди. Ким аббосийларга зарар етказса, Оллоҳ ҳам ундан ўз ҳифзу ҳимоятини соқит қилади.

У узоқ гапирди, шоҳ ҳам шунча муддат тиз чўкиб турар экан, элчининг учи қиррали этигига тикилиб турарди. Ниҳоят араб жим бўлди. Шоҳ тахтига ўтириб, заҳархандалик билан кулди.

– Мен туркийман ва сизларнинг тилларингизни яхши билмайман. Лекин ҳадиснинг маъносини тушундим. Мен аббосийларнинг биронтасига зиён-заҳмат етказганим йўқ ва ёмонлик қилишга ҳаракат ҳам қилмадим. Халифанинг кўпгина қариндошлари, улар ҳам худди унинг ўзи сингари аббосийлардан, банди қилинганлар ва ўша аҳволда кўпайиб, ўша аҳволда тириклик қилиб ётибдилар. Агарда сиз, мухтарам элчи ушбу ҳадисни халифанинг ўзига эслатганингизда эди, жуда ҳам фойдали ва яхши иш бўлур эди.

Имомлари уятдан кўзларини олиб қочдилар. «Шошмай туринглар, ҳали шунақаларини эшитасиз-ки!»

– Мусулмонлар ҳукмдорига итоат – исломнинг асосидир, – эслатди элчи. – Уни бузмоқлик динимизни шамолга совурмоқлик билан баробардир.

– Халифанинг ўзи пайғамбар васиятларини бажармаслиги мумкин экан-да? Ёки бўлмасам сен, халифа аббосий зурриётларини банди қилмаган деб тасдиқлай оласанми?

– Халифа ислом асосларини таҳлил қилувчи энг олий фатвочидир ва шунинг учун ҳам у ислом манфаати йўлида ер юзида яшовчи исталган одамни зиндонбанд қилиши мумкин ва керак.

¹ Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси, Бағдод халифалари унинг авлодлари эди.

– Бўлмасам, у мени ҳам зиндонбанд қилиб кўрсин!

Элчи жўнаб кетиши биланоқ, у ўз еридаги барча имомларни тўплади. Хуфиялар шайх Мажидиддин Бағдодий деярли ҳар битта имом билан алоҳида учрашгани ва улар билан пинҳона суҳбатлашгани ҳақида шоҳга хабар бердилар. Қай йўсин суҳбатлар бўлганлиги шоҳга деярли аён эди. Шунинг учун ҳам ҳар нарсага тайёр эди. Имомлар тахт рўпасидаги гиламга ўтириб, муқаддас китобларини очдилар.

– Эй мусулмонларнинг устоз ва мураббийлари, сизларнинг одилона ҳукмларингизга суянаман. – Оллоҳим сизларнинг ақлларингизни тиниқ ва хотиржам қилсин! – шоҳ ўзининг айтган ҳар бир сўзи тўғри ва яхши тушунилишини ўйлаб, дона-дона ва эшитиларли қилиб гапирар эди. – Менга айтинглари-чи, бутун шону-шавкатини, ўз қўшинининг барча зафарларини пайғамбар ўғитларининг тантанаси учун, дин душманларини тор-мор қилиш учун сафарбар этган ҳукмдор бутун мусулмонларнинг пушти паноҳи унга пайғамбар васиятларини тўғри шарҳлашга халақит бераётганини кўриб турган бўлса ҳам, сабр билан шунга кўниб ўтириши мумкинми? Халифа ўзининг асосий вазифаси ислом ҳудудини кенгайтириш, уларни муҳофаза қилиш, ҳақиқий динга бўйсундириш ва динсизларни ўлпон тўлашга мажбур қилиш ишларини менсимаётганлигини кўриб туриб ҳам шунга кўниб кетавериши мумкинми?

Шоҳ фикрларини жамлаш учун жим бўлди. Шайх Мажидиддин Бағдодий ўрнидан туриб, шоҳга таъзим қилди.

– Ислом оламининг барча ҳукмдорларининг ҳукмдори, ғазаб оловини итоат суви билан ўчир. Халифа имон амири, ким ҳам унга шубҳа ғуборини сочишга журъат қила олур.

– Мен сендан бирон-бир нарса деб сўрадимми? – шоҳ унга ғазабнок назари билан қадалди.

– Сен ҳаммамиздан сўраяпсан.

– Ҳаммадан! Лекин сендан эмас!

– Буюк шоҳим...

– Мен – шоҳман! Мен – буюкман! – бақирди у, – сен ўзинг кимсан? Сен нотавон менга ақл ўргатишга қандай ҳаддинг

сиғди! Бу муҳтарам зотларнинг тиниқ фикрларини лойқалатишга қандай журъат қиласан!

Шоҳ қарсак урди. Ён эшикдан «жаҳон баҳодири» Жаҳон Паҳлавон сиқилиб кирди. Уни кўриб шайх сесканиб кетди.

– Сенинг ҳаққинг йўқ!

– Ол уни, сенга бердим.

Жаҳон Паҳлавон шошилмайгина, қотиб қолган шайх олдига яқинлашди. Болаларча кулиб, қоп-қора, узун туклар босган қўлини чўзиб, шайхнинг ёқасидан ушлаб, аста тортди. Шайх жаллоднинг қўлларига урди. У бўлса шайхни ўзи томон бир силтаб тортди. Шайхнинг чопони елкасидан йиртилиб кетиб, учиб тушган салласи думалаганча ёйилиб кетди. Ўз ўлжасини худди бир қоп жундек елкасига ортиб олиб, Жаҳон Паҳлавон чиқиб кетди. Эшиклар ортидан шайхнинг чинқиргани эшитилди. Эшитилди-ю, шу заҳоти узилиб қолди.

– Оллоҳ, унинг барча гуноҳларини мағфират қилсин! – шоҳ қўлларини кўтариб, кўзларини тепага қаратди.

Имомлар гулдор гилам устида илондай чўзилиб ётган саллага тикилиб қолдилар. Хонанинг нақшинкор деразасидан тушиб турган қуёш нурида ғубор зарралари ялтир-юлтир қилиб ўйнарди.

– Халифалар ичидаги энг ношуди ҳисобланган ўз хўжасига садоқатли хизмат қилиши билан анчадан бери ўлимга муносиб бўлиб юрувди. Аммо мен анча сабр қилдим. Эй, динимизнинг донишманд уламолари, яна уни қатл эттириш билан бизни кўрқитиб қўймоқчи, деган хаёлга борманг. – Ичида эса кулимсиради: шундай деб ўйланг ва кўрқинг. – Ўз виждонингиз ва пайғамбаримиз башоратларига асосланган ҳолда менга айтинг-чи, эй, муҳтарам зотлар, мана шу зулматларда адашган, хато йўлларда юрган динимиз хомийсига итоат этишим ва жим туришим тўғри бўлармиди?

Имомлар бир-бирларига қарашга журъат этолмай, Қуръонни варақлай кетишди. Улар шоҳдан кўрқар ва ўз кўрқоқликларидан уялар эдилар.

– Агарда сиз, халифа Носир ўзининг юксак лавозимига нолайиқ деб фатво чиқарсангиз, мен салтанатимдаги

барча масжидларда унинг номини хутбага қўшиб ўқишни бекор қиламан. Кейин унинг ўрнига ораларингиздан энг муносибини ўтқазиб қўяман... Эй, мухтарам зотлар, мен шу ерда эканимни, сизларнинг сўзингизни кутиб турганимни унутинг, ўз виждонингиз билан яккама-якка қолинг.

Энди унинг режасига ҳеч ким қарши чиқа олмаслигини у аниқ биларди. Агар бундан кейин ҳам ўйлаган режалари шундай амалга ошиб борса, у Бағдод ҳукмдори, кейин эса Дамашқ, Қуддус, муқаддас Макканинг – бутун ислом оламининг ягона ҳукмдорига айланади. Кейин эса Хитойни, Ҳиндистонни забт этади... Борлиқнинг бутун хазинаси унинг оёғи остида бўлади.

Имомлар сукунат ичра Қуръонни варақлаганча ўтиришарди. Ортиқ кутиш жонига тегиб, у бирин-кетин имомларни турғиза бошлади. Улар пайғамбар ўғитларини гўзал қилиб таърифлар, ҳар бирини ундай ҳам, бундай ҳам тушуниш мумкин эди. Улар шоҳдан кўрқишарди. Лекин халифа олдидаги кўркүв ундан ҳам кучлироқ эди. Нафрат аралаш кулгиси билан шоҳ имомларни ўзи хоҳлаган фатвони ёзиб беришларига мажбур қилди ва ҳар бирларидан фатво тагига имзоларини қўйишни талаб қилди.

– Энди боринглар-да, халифа Носирдан Оллоҳ юзини бурди деб, мўминларни ишонтиринг.

Имомлар ҳар қанақанги мулозамат ва босиқликни унутган қўйи, худди даҳшатга тушган қўйлар подаси сингари ўзларини ташқарига урдилар. Мана шунақа, мухтарам зотлар! Бу ҳали бошланиши. Нафақат сўзларидан, кўзи тушишидан ҳам титрайдиган бўлишади ва ҳеч ким бирон нарса талаб қилишга ҳадди сиғмай қолади.

Кечагина тайинланган вазир ёнламасига, хавотирли қаддам ташлаб келаркан, бамисли тўрт оёқланиб олмоқчидай энгашиб олган эди. Келиб тиз чўкди. Оппоқ соқоли тўзғиб кетган, бит кўзлари хавотирли жовдирарди. «Ҳа-а, туклаган бия боласи, кўрққанингдан сенинг жонинг ҳам танангни тарк этай деб қолибди-ку!»

– Меҳрибон ва раҳмдил парвардигоримиз ҳаққи, ўрнимга бошқа вазир тайинланг. Камина қулингиз бунга но-

муносиб, унинг устига яна қариб, қуввати кетиб қолган ва қачонлардан бери узлатга чекинишни истайди.

– Эслашимча, сен бошқа нарсаларни истаётувдинг-ку.

– Буюклар буюги, доно ҳукмдоримиз ва енгилмас саркардамиз, мен узлатдан бошқа ҳеч нарсани хоҳламайман ва истамайман!

Шоҳ уни этиги билан туртиб, нари кетди. Шаҳоб Солиҳ чаққон ўрнидан туриб, шоҳга етиб олди ва унинг юзига тикилганча қўлдай таъзимга эгилди.

– Олампаҳо, мени онангиз юбуровдилар! Оллоҳ уларнинг бахтларини бардавом қилиб, умрларини узун қилсин! Жуда қаттиқ бетоб бўлиб қолиб, сизни, энг азиз ва мўътабар ўғилларини кўргилари келганини айтдилар.

– Нима учун дарҳол айтмадинг?

– Олампаҳо, менинг ожизлигим ва паришонхотирлигимни ғазабга олманг.

Муҳаммад онасининг саройи томон юрди. Гурганж узра ерга илиқ сув сепиб, ёмғир ёғиб ўтибди. Ҳовлининг ғиштин саҳнида сув кўлмакчалар ҳосил қилибди. Шоҳ этигининг қуйма нағалидан ўйноқи тақ-туқ эшитиларди. Бу товушлар кошин қопланган деворларга урилиб қайтар ва яна ҳам кўпайгандек бўларди. Шоҳ ўзини ёш, енгил, бўйдор ва чапдаст ҳис қиларди. Ўғли Жалолиддинга ўхшаб... Бошларига қорақўл телпак, эгниларига ёпишиб турган чакмон кийган содиқ туркманлардан сараланган хос навкарлар уни қутлаб, найзаларини тепага шахт кўтариб кўярдилар. Камдан кам ҳолларда бўлганидай, шу сафар шоҳ уларнинг бу қутловига жавоб қайтарарди.

Шаҳоб Солиҳ пилдираганича олдинда чопиб борар ва шоҳга эшикларни очиб турарди.

Онаси момик ёстиқларга кўмилиб ётганидан, фақатгина юзи кўриниб турарди. У секин ихрар, бармоқлари билан шоҳи кўрпанинг мағизини эзғиларди.

– Эй, ўғилгинам, нима қилиб кўйдинг? Сен шайхни эмас, ўз ғариб онангни ўлдирдинг-ку! – дея бечораҳол овозда гапирсаям, лекин қоп-қора кўзларидан ўт чақнаб турарди.

«Ўйин қилавер», – хаёлидан ўтказди шоҳ ва қўлларини кўксига қўйганча сохта итоат намойиш қилди.

– Мен нима ҳам қила олардим? Ақл дурлари аҳмоқлик қўлмагида чўкиб кетган бўлса...

«Бу мени вазиримдан айирганинг учун!». Онаси ҳаммасини тушунди, сарғимтир юзига қон югурди.

– Сен энг доно одамни нобуд қилдинг! Мени суянчиғимдан маҳрум қилдинг.

– Мен сизга Шаҳоб Солиҳни қолдирдим.

«Вақти келиб, уни ҳам Жаҳон Паҳлавонга топшираман». Шоҳ ўзининг янги вазирига олақараш қилган эди, у гўёки шоҳ хаёлидан нимани ўтказганини билгандай, бошини ичига тортиб олди.

– Мен сизга Шаҳоб Солиҳни қолдирувдим, лекин унинг вазир бўлгиси йўқ.

Малика тирсагига суяниб, бошини кўтарди-да вазирга қаради:

– Хоҳламайсанми? Менинг истагимни бажаришни истамайсанми?

– Истайман маликам, истайман...

– Шундай бўлсин!... Оҳ, ўғлим, менинг ўғлим! Агар шайхни қатл қилдирганингга пушаймон қилиб қолмасанг, мен ўзимни бахтли деб билардим.

Онаси унга пўписа қияпти! Шоҳ қуруққина қилиб:

– Оллоҳ сизга шифо берсин, – деди ва чиқиб кетди.

Сафарда шоҳнинг омади келди. У халифага тобе бўлган бир неча амирларни мағлуб қилди, бир қанча шаҳарларни босиб олди. Гўёки, мутлақ ғалабага яқин қолган эди. Кутилмаганда дахшатли, талафотли воқеа юз берди. Энг сараланиб тузилган қўшин Бағдодга бораётиб, Курдистон тоғларида кучли қор бўронида қолиб кетди. Минглаб жангчилар ва отлар музлаб қолди. Қолган-қутган қўшинни курдлар талон-торож қилдилар ва жуда ҳам санокли одамларгина уйига қайта олдилар. Шоҳнинг қалби қурқувга тушди. Наҳотки, Оллоҳ чиндан ҳам аббосийларга раҳнамолик қилаётган бўлса? Амирлари буни очикчасига раҳнамолик

қиялпти, деб айтиб юришибди. Улар халифа билан жангга киришиш хато иш деб ҳисоблаб, сал қолса шоҳнинг юзига шу гапни айтишлари мумкин эди.

Шоҳ Нишопурда тўхтади. Шу ерга вазири Шаҳоб Солиҳ етиб келди. Бу одамни гўёки алмаштириб қўйишгандек эди. Аввалги қулсифатлигидан из ҳам қолмаганди. У сарой бўйлаб қоматини адл тутиб, оппоқ соқоли билан савлат тўкиб юрар ва амирлар унга кузатувчанлик билан қарашарди.

– Халифанинг номини қайтадан хутбага қўшиб ўқитишимиз керак кўринади, – деди унга шоҳ.

– У ёқда, – қўли билан кўрсатди вазир, – Хоразмда аллақачон халифа Носирнинг номи хутбага қўшиб ўқилиб ётибди.

– Қанақасига? – хайратга тушди шоҳ.

– Сизнинг муборак онангиз ва мен айбдор қулингиз буларнинг охири қандай якун топишини билган эдик.

– Билган эдингиз? – Шоҳ тишини тишига босди-да, Шаҳоб Солиҳнинг соқолига қўл чўзди.

Лекин вазир хотиржам бир қадам орқага ташлади. Муҳаммад ғазабдан титраб кетди, лекин ўзини қўлга олди. Ҳамонки, бу итвачча ўзини шундай тута олаётган экан, демек, эҳтиёт бўлиш керак.

– Ўтрордан, ноиб Темур Маликдан қандай хабарлар келтирдинг? Кучулукнинг ерларини тортиб олган мўғуллар ўзларини қандай тутяптилар?

– Темур Малик энди ноиб эмас. Ўтрор ҳокими энди Қоҳирхон.

Ўтрор салтанатнинг энг чекка қалъаси эди. Шу шаҳардан мўғул саҳролари оша Хитойга қараб карвон йўллари чўзилган эди. Мана, нима учун у Ўтрорга энг зўр амирларидан бири Темур Маликни тайинлаган эди. Қоҳирхон бўлса – онасининг қариндоши...

– Темур Маликни ким алмаштирди?

– Мен, айбдор қулингиз. Мўътабар онангиз шундай буюрди.

Энди бу гал Муҳаммад Шаҳоб Солиҳнинг соқолини чангаллашга улгурди, ўзига тортиб юзига шапалоқ урди.

– Мана сенга! Мана! Кўзларимдан йўқол! Сен энди вазир эмассан. Бор, меҳрибонингнинг эшиги тагига ётиб ол.

Ўша куниеъ Шаҳоб Солиҳ Гурганжга жўнади. Йўлда тўхтаган жойларида у ишларини кўриб, тобеларининг ҳурмат ва эҳтиромларини қабул қилди. У барча учун вазирлигича қолган эди. Қутуриб кетган шоҳ Шаҳоб Солиҳнинг калласини олиб келишни буюриб, изма-из Тўғрул ҳожибни жўнатди.

Лекин Тўғрул куруқ қўл билан қайтди. Йўл мобайнида Шаҳоб Солиҳга ета олмабди. Гурганжга келганида эса малика нафақат Муҳаммаднинг ҳукмини адо этишга қўймабди, балки гўёки Хоразмшоҳ ўзи чиқарган фармонни – Шаҳоб Солиҳни тахт валиаҳди Ўзлокшоҳнинг вазирини этиб тайинлашни эълон қилишга мажбур қилибди. Унинг ҳукмларини бунчалар оёқ ости қилишганидан кўра, юзига тупуришганида Муҳаммадга осон бўлармиди. Лекин у нима ҳам қила оларди. Омадсизлик тўсатдан унинг кучини қирқди. Қипчоқ амирлари яна унинг тизгинидан чиқиб кетишди, имомлар бўлса виждонларига қарши фатво чиқаришга мажбурлагани учун уни кўрарга кўзлари йўқ эди. Буларнинг ҳаммаси шоҳни безовталиikka солар, руҳини сўндиради эди.

Лекин агарда, Муҳаммад шоҳ диққат билан Шарққа қараганида, балким ҳақиқий хавфни кўра олган бўлармиди...

IX

Савдогар Маҳмуд Хоразмий унча катта бўлмаган карвонга бош бўлиб, Бухорога кетарди. Туяларнинг белларини букиб ётган қанорлар ичида ҳар турли қимматбаҳо хазиналар бор эди. Аммо Маҳмуд Бухорога олди-сотди учун келмаётган эди. У бу сафар мўғулларнинг буюк хони элчиси сифатида Муҳаммад Хоразмшоҳга ҳадялар олиб келарди. Бир вақтлар у матолар ортиб саҳрога савдогар бўлиб кетганида, ҳамма молларини пулга айлантирганда бир ҳовучга етар-етмас бойлиги бор эди. Оллоҳ унинг омадини бериб, худосиз хонга садоқат билан хизмат қилишни насиб этди. Бугун эса у хоразмлик исталган савдогардан ҳам бойроқ ва энди Хоразмшоҳнинг ўзи билан гаплашади. Оллоҳу акбар!

Маҳмуд ўгирилиб, қўли билан ҳафсаласизгина ишора қилди-да, Донишманд-ҳожибни чақирди. Ўтрорда Қоҳирхон карвонга ҳожиб билан йигирма чоғлик аскарларини қўшиб жўнатди. Ё карвонни тунашларидан, ёки Маҳмудни йўлда биров билан гаплашишидан хавотирланган бўлса керак. Лекин йўл бошловчини яхши танламабди. Ҳожиб ҳамма нарсага бепарқ эди. Эгарда букчайиб ўтириб олганча, отининг ёлидан кўз узмай келарди. Гўёки, ичида қандайдир бир оғриқ азоб бераётгандек. Маҳмуд бошқа жангчилардан ҳожиб туғри-сида баъзи маълумотларни билиб олди ва энди ўзи билан гаплашиб кўрмоқчи бўлди. Ахир билиб бўлмайди-ку, қаерда, қачон ва қандай одамга ишинг тушишини...

– Менга айт-чи, эй баҳодир жангчи, нима учун шоҳ Гурганжда яшамайди?

– Билмадим. Мен шоҳнинг вазири эмасман...

Донишманд-ҳожибнинг терслиги Маҳмудга таъсир қилгани йўқ.

– Сен вазир эмассан, лекин менинг хотирамни замонлар ғубори хиралаштирмаган бўлса, сен катта бир амирнинг ўғлисан. Мен сени отангни билардим. – Маҳмуд киприк қоқмай ёлғон сўзларди. – Ҳурматли, эътиборли одам.

– Ҳурматли, эътиборли одам эди.

– У энди йўқми? Шунақа бақувват одам эди...

– У ўлгани йўқ. Шоҳ уни Жаҳон Паҳлавоннинг қўлига топшириб юборди.

– Оллоҳу акбар! Қандай мусибат! Нима учун?

– Билмайман. Буни отам ҳам билмаган эди. Буни фақат шоҳнинг ўзи билади.

– Э, воҳ, – Маҳмуд бошини саланглатди. – Шундай одамни нобуд қилиш... Мен кўп одамлардан эшитишимга қараганда, шоҳда на раҳм-шафқат ва на мурувват бор эмиш. Лекин ишонмагандим.

– Шоҳнинг қалби зимистон, юраги қора! – Донишманд бирданига эсини йиғиб, атрофга қаради.

– Қўрқма, – юпатди уни Маҳмуд, – бу ерда сенинг душманларинг йўқ. Мен сенга дўстман. Мен Муҳаммад шоҳнинг қанақа одамлигини биламан. Мен динимиз қуввати

бўлмиш Муҳаммад Хоразмшоҳнинг саройида вакил бўлиб хизмат қилишдан кўра, худосиз мўғул хонининг оддий баковули бўлишни афзал кўраман. – Маҳмуд овозини пасайтирди. – Сен отангнинг қасосини олмайсанми?

Донишманд-ҳожиб гўё бу сўзларни эшитмагандек жавоб бермади.

– Менинг ҳукмдорим – мўғуллар хони ақлни ҳам, мардликни ҳам, илмнинг ҳам қадрига етади. Санда буларнинг бари бор. У ерларда сен мартабали кийимлару шону-шуҳрат ичида юрган бўлардинг.

Улар шаҳарга яқинлашиб қолишган эди. Йўл бўйлаб узумзорлар ясланиб ётар, новдалардаги кўзни қамаштирар даражада чиройли мевалари ёқут каби товланар, ариқларда бутана сувлар шарақлаб ётарди. Карвонга қарама-қарши тарафдан оғир кетмонларни елкаларига ортган деҳқонлар келар, исқирт ва жулдурвоқи дарвешлар дайди, устига юклар ортилган эшакларини тортқилаган майда савдогарлар, от чоптириб ўтган жангчилар, улкан ғилдиракли аралар учрарди. Маҳмуд қўйнидан чарм ҳамёнини чиқарди-да, унинг ичидан четлари ёйсимон қилиб ишланган кумуш парчасини олди. Унинг юзасида бўртиб турган йўлбарс башараси акс эттирилган эди.

– Мана бунини ол, ҳожиб. Агар қачонлардир сахрога йўлинг тушса, шу нарсани йўлингга тўғри ва осон қилади.

Донишманд-ҳожиб уни қўли билан айлантириб кўрди-да, жимгина салласининг ўрамлари орасига яшириб қўйди.

Карвон Бухоро дарвозасидан кириб, шаҳарни қоқ иккига бўлиб ўтган бозор кўчасидан юра бошлади. Атрофда қовурилган гўшт, хушбўй зираворлар, ошланган тери, чириган мевалар ҳиди келиб турар, савдогарлар қичқирар, ўймакорларнинг болғачалари тақиллар, темирчиларнинг кундалари жаранги эшитилиб турарди. Бу ерда ҳамма нарсани бор эди! Бухоронинг ип газламалари, хитой шоҳилари, ўрисларнинг зиғир поясидан тўқилган нафис матолари; Фарғона ва Хуросоннинг жарангдор аслаҳалари, Шошнинг алвон ёпинчиқлари ва булғорларнинг этиклари, асал ва

мумлари; ер юзининг турли бурчакларидан олиб келинган қул ва чўрилар – оқ юзли сақлаблардан тортиб, кўмирдек қоп-қора ҳабашларгача. Туғма савдогар ҳисобланган Маҳмуднинг бу бойликларга кўзи тушиб, юраги увишиб кетди. Оломон ичра эгар устида бир у ёққа, бир бу ёққа ўгирилар, айланиб қарар ва ранглар жилосини, ислар гулдастасини, таниш шовқинларни ўзига сингдириб оларди. Йўқ, асло... Бирон нарса харид қилмай у бу ердан ўтиб кетолмасди. Лекин нима олиш мумкин? Унга қурол-яроғ ҳам, кийимлар ҳам, идиш-товоқлар ҳам керак эмас. А, мана, қул сотиб олса бўлади. Яхши қул ҳар доим ҳам иш бериши мумкин. Ҳов анави ҳабашни. Мўғуллар кўриб, оғизлари очилиб қолади! Лекин биринчи совуқ тушиши билан ҳабашлар совқотиб ўлиб қолади. Йўқ, зарарга кириш мумкин эмас. Қуллар тўдасидан сал нарироқда белигача яланғоч кўк кўзли йигитча турар, қўллари орқасидан қилиб қайиш билан боғланган ва қайишнинг бир учини йўл-йўл чопон кийган бир қария тутиб турарди. Маҳмуд отдан тушиб, йигитнинг елкалари, қўлларини эзғилаб кўрди. Маҳкам. Оғзини очишни талаб қилди. Ҳамма тишлари жойида экан.

– Қўлингдан нима иш келади?

– Ҳеч нима қилолмайман.

– Алдаяпти! Алдаяпти у! – чирилдоқ овозда бақирди чол ва қайиш учи билан йигитчанинг елкасига урди. – Яхши қул, Оллоҳга қасам! Уни сотиб олавер, ҳамма иш қўлидан келади. Ўзи чидамли, кам овқат ейди.

– Нимага уни сотяпсан бўлмаса? – Чол Маҳмуднинг енгидан тортиб ўзига яқинлаштирди-да, қулоғига пичирлади: – Хўжайин уни катта пулга ҳам сотмас эди-ю, аммо унинг қизи бу болага кўп қарайдиган ва чуқур-чуқур хўрсинадиган бўлиб қолди... Бир неча кундан бери бозорга қўяман-у, ҳечам сотолмаяпман. Бошингга тупроқ сочилгур, келган харидорларни қочириб юборяпти!

Маҳмуд қулни яна бир бор кузатиб чиқди. Мовий кўзлари устидаги қошлари худди арпа сомони сингари малларанг. Жингалак-жингалак сап-сарик кокиллари қошларига тегиб турибди.

– Сақлабмисан?
– Мен ўрисман. Киевликман.
– Жуда узоқларга келиб қолибсан-ку.
– Ҳа, жудаям. Мени сотиб олма, барибир қочиб кетаман.
– Мендан қочолмайсан. Қандай қилиб қул бўлиб қолдинг?

– Сенга барибир эмасми? Олма мени! Пулингни бекор со-
вурасан.

– Сен анча тиккасан-ку, ўрусий. Лекин бўштоблар менга ёқмайди. Олдим! – Маҳмуд савдолашиб ўтирмай, пулни санаб берди-да, қулни карвони томонга туртди. – Юр. Яхши хизмат қилсанг, озод қилиб юбораман. Оллоҳ номи билан қасам ичаман! – одамларига буюрди: – Қараларинг, қочириб юборсаларинг, мендан шафқат кутманглар.

Хоразмшоҳ элчиларни узоқ кутдириб, толиқтириб ўтирмади. Эртасигаёқ саройга келишларини буюрибди. Маҳмуд буни яхшиликка йўйди. У хоннинг бундай фавқулудда ишончидан ҳам, ўзининг юсак мақомидан ҳам ғурурланарди. Ғурур яхшику-я, лекин шоҳ билан учрашув хунук ту-
гаши ҳам мумкин эди-да. Жаҳолатга тушган пайтлари шоҳ бундан ҳам олийнасаб бошларни кестириб юборган. Жаҳли чиқиши учун эса сабаблар тайин эди. Ҳар қалай, Оллоҳ буюк ва меҳрибон – бир мўминнинг бекорга ўлиб кетишига йўл қўйиб қўймайди.

Ўзига қанча тасалли бермасин, шоҳ саройи йўлакларида қадам босиб келар экан, Маҳмуднинг тиззалари енгилгина қалтирарди. Муҳаммад олтин тахтида ўтирарди. Чап, ўнг томонларида амирлари ва ҳожиблари саф тортишган. Уларнинг орасида у Донишманд-ҳожибни ҳам кўрди. Маҳмуднинг изидан келаётган қизил чопонли карвон аъзолари қўлларида ёрқин шоҳи матолар, олтин, кумуш ва чинни идишлар, нефрит ва фил суягидан ясалган тақинчоқлар, ҳар бири эллик олтин динар турадиган туя жуни ва парчадан тикилган либослар, қора устига оқиш холлар тушган олачиפור сувсар қалпоқлар... Шоҳ оёғи ости ҳадялар уюмига айланиб кетди. Амирлар бўйинларини чўзганларича бу

инъомларни кўришга мунтазир бўларканлар уларнинг кўзларида ҳайрат ва ҳасад ифодалари зухур эди.

– Мени ҳузуримга сизларни нима етаклаб келди?

– Буюк хоннинг иродаси, – Маҳмуд гапириш қийинлашайтганини сезиб, томоғини ҳўлламоқ мақсадида тупугини ютинди. – Менга ушбу сўзларни етказиш буюрилган: Мен сенга ўз саломимни юборяпман. Сенинг қудратинг ҳақидаги ҳақиқатлар менга маълум...

Шоҳ, доимгидек узундан-узоқ, ҳароратли мақтовларни эшитаман, деб ўйлаб, оёғи остидаги ҳадяларга ҳафсаласиз кўз ташлаб ўтирарди. Маҳмуд бўлса, борган сари қўрқувга тушганича, давом этарди:

– Сен жуда катта ерлар ва халқларга эга эканингни биламан. Мен сен билан тинч ва дўстона алоқаларда яшашни истайман. – Маҳмуд гўёки муздек сувга шўнғишга таёрланаётган одамдек, бир чуқур нафас олиб олди. – Агар фикримиз бир жойдан чиқса, мен сени ўзимнинг энг азиз ўғлимдек қабул қиламан...

Шоҳ астагина қаддини тиклади. Кўзларида «янглиш эшиттим шекилли?» деган савол пайдо бўлди. Лаблари кибр ва жирканиш сезгисида титраб кетди. Маҳмуд шошилиб, ғарибона оҳангда гапини тугаллади:

– Биласанки, менинг ерларим бадавлат. Чорвам ўрмондаги япроқлар сингари ҳисобсиз, қўшимча, дарё остидаги қумлардан-да сероб. Истардимки, менинг ва сенинг қўл остимиздаги қарвонлар истаган ерларида, хоҳлаган нарсалари билан беҳавотир савдо-сотиқ билан машғул бўлсалар.

Маҳмуд, ипак матога ўралган мактубни шоҳга тутқазди. – Хоннинг ҳамма гаплари ушбу мактубда ёзилиб, муҳри билан тасдиқланган.

Шоҳ мактубни аъёнларидан бирига тутқазиб, яна бошини ҳам қилди. Пешонасини тириштириб, шу кўйи бир муддат ўтирди-да, тўнғиллаган овозда:

– Бу номага жавоб ўз вақтида топширилади, – деди.

Бу жавоб Маҳмудга малол келди. «Шуми бор гап? Мен бўлса ҳар хил хавотирга тушиб ўтирибман...» Муҳаммад Хоразмшоҳнинг жуда қўрқадиган ери йўқ экан-ку. Кўриниш-

дан бу толиққан, ўзига ишонмаган бир кекса одамнинг ўзи. Шундан кейин ҳам одамларнинг ҳар хил бўрттирма гапларига ишонавер.

Аммо хуфтон намозидан кейин, дам олишга ётишга шайланиб турган Маҳмуднинг эшигини тақиллатишгач, у эшикни очиб бир жангчи турганини кўрди. У эшикнинг зулфини бўшатди.

– Мен билан юр, – деди у.

– Қаерга?

– Шоҳнинг талаби шунақа.

Маҳмуднинг ичи тушиб кетди. Оллоҳу акбар! Наҳотки, уни жаллод қўлига топширсалар?

Жангчи уни саройга эмас, аллақандай йўлаклар орқали бир боғга бошлаб келди. Оқ қум тўшалган йўлкача четларидаги дарахтларга тунчироклар осилган эди. Уларнинг атрофида парвоналар ғужғон уришарди. Шоҳ Жалолиддин ўғли билан бирга атрофини осилмачоқ гуллар ўраган енгилгина шийпончада ўтирарди. Олдиларида иккига бўлинган тарвуз турарди. Шоҳ савдогарга ўтиришга ижозат берди. Фанорлар шуъласида шоҳнинг юзи қари, кўзлари остидаги халтачалари катталашиб кўринди.

– Сен ўша худосизнинг хизматидасан а? Аммо сен мусулмонсан, хоразмликсан-ку. Мени ўз ўғлим деб аташга журъат этган бу лаънати ўзи ким? Ё чинданам шунчалик қудратли ёки мақтанчоқ аҳмоқми? Унинг Хитойни мағлуб этгани ростми?

– Рост, эй муҳтарам, ростни рост дейиш керак. – Шоҳнинг юзи тундлашиб, қарашлари оғирлашди. Маҳмуд шошилинич қўшимча қилди:– Хитойга нима бўпти? Ваҳимаси катта холос. Уни сенинг қўшинингнинг ўндан бир қисми ҳам таслим қила оларди.

Шоҳ тарвуздан ярим ой шаклида бир тилим кесиб олиб, данакларини кавлай бошлади. Юзидаги ажинлари сал текислангандай бўлди. Маҳмуднинг жавоби унга маъқул келди шекилли.

– Хоннинг қўшини қандоқ? Меникидан кўпми?

Маҳмуд энди қай йўсин жавоб бериш кераклигини билиб олган эди.

– Солиштириб бўлармиди! – Ҳайқирганча жавоб қила кетди у. – Агар Бухоро билан йўлдаги бир карвонсаройни солиштирадиган бўлсак, сенинг қўшининг – Бухоро, унинг қўшини карвон сарой.

Шоҳнинг ўғли сўради:

– Жангчилари қанақа? Олишувда ботирми?

– Ҳа, жудаям ботирлар, агар иккига бир чиқишса...

– Алдаяпсан, савдогар! – деди Жалолиддин. – Улар муносиб жангчилар. Ота, саҳродаги олишувимиз эсингиздами?

– Эсимда... Нима бўпти? Улар ўшанда гулханлар ёқиб қўйиб, тунда қочиб қолишувди-ку. Менинг жангчиларим ҳеч қачон бунақанги шармандалик билан қочган эмаслар... Менимча шу кунгача бу худосизлар хони яхшилаб ақлини киритиб қўядиган рақибга дуч келмаган кўринади. Манманлик билан булутларга чиқиб олган одамни чақмоқ уради, деган гап бор-ку. – Шоҳ бирдан жимиб қолди, ранги бўзарди, – балким у бу сўзларини ўзига ҳам тегишлилигини билиб қолгандир? Тарвuzдан бир бўлак ушатиб олиб, шийпондан улоқтирди ва тўсатдан сўраб қолди: – Менга хизмат қилишни хоҳлайсанми?

– Олампаноҳ, ҳар бир мусулмоннинг иккитагина муроиди бор деб ўйлайман: Оллоҳни таниш ва сенга хизмат қилиш.

– Сен у лаънатининг ниятларидан мени бохабар қилиб тура оласанми?

– Олампаноҳ, агар ўзингиз адолат шамшири билан карвон йўлларини узиб қўймасангиз, бундай хабарлар жўшқин ирмоқдай оқиб келаверади.

Шоҳ бармоқлари билан энсасини ишқади.

– Мен карвон йўлларини тўсмоқчи эмасман. – У қўлидан олтин билагузукни ечиб олиб, пичоқ учи билан ундан каттакон бир олмосни чиқариб олди ва Маҳмудга узатди. – Мана бу нарсa кимга хизмат қилаётганингни эслатиб турсин.

Маҳмуд миннатдорлик сўзлари ила шоҳга юз тубан тушиб таъзим қилди.

– Савдогар жуда кўп гапирди. Бу ёлғончиларга хос хислат! – деди Жалолиддин.

– Алдаб кўрсин-чи. Мен олмосимдан ажрагандай, у ҳам бошидан ажралади. Эшитяпсанми, савдогар? Агар алдайди-ган бўлсанг, юзта мўгул хони ҳам сени кутқариб қололмайди!

Маҳмуд шоҳ саройидан то карвонсаройгача бўлган масофани чопиб ўтди. Уйга киргач, эшикни қулфлаб, хонадаги биттагина деразани ҳам ёпди-да, шамларни ёқди. Олмос терлаган кафтига ёпишиб қолибди. Саноқсиз қирраларида нур жилваланар, бундан у тош эмас, лопиллаб ёниб турган оловга ўхшарди. Бу ахир бутун бир хазина-ку! Маҳмуд қадрдон Гурганжига мана шунақанги олмослар ва олтин тўлдирилган қоплари билан қайтиб келадиган кунни ўйлаб кетди. Унинг уйи данғиллаган, ҳовлисида ҳовузлар ва шийпонлари бўлади. Ҳамма йўлларни унинг карвонлари овозаси тутиб, барча бозорларда унинг моллари сотилади... Лекин хон унинг шоҳ билан тил бириктирганини билиб қолса, хуфияликда айбласа-чи? Оллоҳу акбар! Ўйлаганнинг ўзида даҳшатга тушади одам! Ҳаммасини хонга етказиш керакмикин? Аммо бундай қилса, токи шоҳ ва унинг ўғли тирик экан, Гурганжни ҳам, данғиллаган уйинию боғларни ҳам кўролмайди. Шоҳ хизматига ўтсинми? Лекин бу ерда у шоҳга керакмас. Барибир саҳрога қайтиш керак... Ҳамон шундоқ экан, у хоннинг барча буюрганларини бажаради. Савдогарлар билан учрашиши, уларга йўлбарс калласи тасвири туширилган кумуш бўлақларини тарқатиш, нималарни билиб беришларини тушунтириш керак эди. Энди унинг ҳар бир қадамини шоҳ хуфиялари кузатиб юришади. Улар Маҳмуднинг бирваракайига икки хўжайинга ишлаётганини билиб олишлари мумкин. Унда Бухородан тирик қайтиш амри маҳол бўлиб қолади. Донишманд-ҳожибга ишонса бўлармикин? Лекин унинг ўзи ҳам хуфиялар назоратида бўлиши мумкин-ку. Карвонбошилардан сўраб кўрсинмикин? Аксиға олиб, улар ҳам Бухорога биринчи бор келишлари. Тағин бирон-бир ишкал чиқариб қўйсалар а... Сақлаб! Мана, кимни қўлга олиш керак. Агар Оллоҳ уни ақлдан бенасиб қилмаган бўлса...

Олмосни табаррук ҳамёни ичига яшириб, Маҳмуд уйдан чиқди. Карвондагилар ичкари ҳовлида, ерга наमतлар тўшаб ухлашарди. У карвонбошини уйғотиб, ўрис қулни олиб келишни буюрди. Бу бақалоқ уйғур ширакайф бўлганидан ундан нима талаб қилаётганини бошда англамади ҳам. Қулни етаклаб келиб, Маҳмуднинг ҳузурига киритиб юборди-да, яна ширин тушларини кўришга ошиқди. Сақлаб ҳали ҳам ярим яланғоч, қўллари ўша қайиш билан боғланган эди.

– Вой-вой-вой, бу ҳаромилар сени жуда қийнаб қўйишибди-ку? – Маҳмуд қайишни кесиб ташлади.

– Ҳамманг бир хилсизлар. – Қул қотиб қолган қўлларини ишқалади.

– Сен бизнинг тилда гапиришни яхши ўрганиб олибсан.

– Агар итниям қулларни урганчалик уришсайди, уям сизнинг тилда гапириб юборган бўларди.

– Жасурсан-ку. Жасурлик учун эса ҳақ олишади. Ким олтин билан тўлайди, ким кураги билан яна бошқа биров калласи билан. Овқат беришдими? – Маҳмуд унга суви қочган нон узатди ва сопол косага шароб қуйиб берди. – Исминг нима?

– Уйимда чўқинтиришаётганда Захарий деб исм қўйишган экан. Бу ерларда эса, ҳамма хоҳлаганича чақираверади.

– Мен сени Заҳир деб чақираман.

Қулнинг очлиги кўриниб турарди. Лекин у нонни оғзига тиқишга шошилмас, кичик-кичик бўлақлар ушатиб олиб, шаробдан озгина хўплаб, аста чайнади. Ўзини муносиб тутарди. Бу унинг яхши тарбия кўрганлигидан бўлиши керак.

– Сени сотиб олишимни хоҳламаган эдинг – нима учун?

– Пулларингга ачиндим.

– Йўқ... Сен эски хўжайинингнинг қизини кўриб туришинг керак эди а? Эҳ, ақлсиз одам! Шукр қилгинки, хўжайининг зикна экан. Бошқа биров бўлганида сени сотиб ўтиришниям бир четга йиғиштириб, ё сўйиб қўя қоларди, ё ахта қилдириб, қизининг сепига қўшиб юборарди. Шу ҳақдаям ўйлаб кўрганмидинг?

– Қулда калла бўлмайди. Ишлаш учун қўллари ва калтакланиши учун елкалари бўлса бўлди.

– Мен эса каллалик бўлишингни хоҳлаяпман. Бухорони яхши биласанми?

– Бир пайтлар билардим. Лекин кейинги йиллар Гурганжда яшаганман. Эслаб олишим керак.

– Мен сени эгангдан сотиб олиб, бошингни катта балодан асраб қолдим. Бу менинг биринчи яхшилигим. Сен энди шоҳи чопон кийиб юрасан, демак, ҳеч ким сени уролмайди. Бу иккинчи яхшилигим. Бир саҳро томонларга бориб кел, сак ва сенга сарфлаган динорларимни оқлаб берсанг, сени озод қиламан. Бу менинг учинчи яхшилигим бўлади.

– Бирданига жуда кўп-ку! Шунча яхшилик учун мен нима қилиб беришим керак? Агар кимнидир ўлдириш, сўйиш керак бўлса, бошқа одам қидиринг.

Заҳирнинг дангалчилиги Маҳмудга ёқарди. Бунақа одам билан келишиб олиш осон. Агар келишволсанг, ҳаммаси кўнгилдагидай бўлиши аниқ. Бунақа одамлар ишончли бўлишади.

– Мен сенга ўлдиришни ҳам, сўйишнIAM буюрмоқчимасман. Бир-икки савдогарлар номини айтаман. Бориб ўшаларни қидириб топасан. Лекин буни шундай қилиш керакки, ҳеч ким сендан шубҳа қилмасин. Қайси савдогарга нима гап айтишингни ўзим сенга ўргатаман. Қила оласанми?

– Қочиб кетишимдан кўрқмайсизми? – Заҳир шамлар шуъласига тикилиб тураркан, кўзларида нур акс этарди. Шу тобда унинг кўзлари деярли қора кўринарди.

– Сен қочиб кетишинг мумкин. Лекин қаергача борардинг? Тутиб келиб, кишанлаб ташлашади.

– Аммо нима учун шу арзимаган ишга катта нарсалар ваъда қияпсиз?

– Бу арзимаган иш эмас. У мен учун ҳам, сен учун ҳам жуда хавфли. Агар шоҳнинг одамлари мен сенга ўргатган гапларни билиб қолишса, менинг ҳам, номлари сенга аён савдогарларнинг ҳам ва ўзингнинг ҳам ажалимиз етгани! Кўряпсанми, сенга, қулга мен ҳаётимни ишониб турганимни?

– Сиз мени аниқ озод қиласизми?

– Оллоҳ номи билан қасам ичаман!

– Мен буни қилиб келаман. Лекин сиз мени Гурганжга бориб келишимга ижозат беринг. Отамни кўриб келаман.

– Хўжайиннинг қизини ҳам а? Биз Гурганжгайм борамиз. Уларни кўрарсан. Лекин бу ерда эҳтиёт бўл. Агар сени тутиб олишса, қўл-оёқларингни синдиришса ҳам ҳеч нарса айтма. Яхшиси, тилингни ўзинг суғуриб ол. Айтиб бериб ўз жонингни сақлаб қололмаганингдек, бизни ҳам жувонмарг қиласан.

– Буни ўзим ҳам тушунаман...

Эрталаб у Заҳирга туркча чопон, этик, қалпоқ берди. Ҳар тарафидан қараб, кўздан кечирди. Яхши. Аммо юз-кўзидан, малла қошларидан бу ерлик эмаслиги кўриниб турибди. Ўзига айтди. Заҳир тезгина баққол дўконига бориб келиб, аёлларнинг турли хил бўёқларидан топиб келди. Кўпам вақт ўтмасидан, Маҳмуд қулини танимай қолди. Қошлари қоп-қора, юзлари ҳам қорамтирлашган эди-ю, аммо сақлаб-ларга хос мовий кўзлари унинг аслини хиёнаткорона фош этиб турарди. Лекин бу энди унчалик эмасди.

Заҳир ҳамма ишни буюрилганидай бажо қилиб келди. Ҳамма гапларни савдогарларга етказиб, кейин улар билан Маҳмуднинг ўзини ҳам учраштирди. Буни шунақанги бир усталик билан (Маҳмудни қанорга тикиб, туяга ортди-да, келишилган ерга олиб борди) қилдики, агар кетларидан шоҳнинг хуфиялари тушган бўлсаям, ҳеч нарсани билолмаганлар. Ахир уларнинг наздида Маҳмуд кўчага чиқмаган-ку. Заҳир доим қувноқ ва дадил ҳаракат қилганидан, Маҳмуд ҳам ўзини хавфдан холи сезди. Бу йигитни Оллоҳнинг ўзи етказди...

Х

Девор баланд эди. Унинг тепа қисмига шиша синиқлари қадалган бўлиб, кун тиғида улар зангор рангда ярақлаб турарди. Девор ортида мевали дарахтлар кўкариб турибди. Заҳарий у ёқ, бу ёққа аланглади. На бир тахтача ва на бир калтак кўринди. Девордан эса шундоқ ўтиб бўлмайди. У нарироққа бориб, ариқнинг олдида тўхтади. Лойқаланиб

оқаётган сув девор тагига кириб кетарди. У чопони енгини шимариб кўриб, ариқ тубини чамалади. Чуқургина экан. Тезгина ечиниб, кийимини тугун қилиб боғлади ва девор устидан улоқтирди. Ўзини ариққа урди-да, унинг юмшоқ лойли тубидан ўрмалаб ўтиб, деворнинг нарёғидан чиқди. Боғ кимсасиз эди. Саратон иссиғида сувсаган дарахтлар барглари сўлиш олган, ўтлар устида кийимлари ётарди. У шошилмай кийинди. Сочларининг сувини сиқиб қуритган бўлди. Чўкка тушиб бироз вужудини қулоқ қилиб ўтирди. Кейин дарахтлар соясини пана қилиб ичкари юрди.

Боғ бурчида деворга суяб, тахталардан тикланган бир қапа турарди. Омонатгина эшиги ярим очиқ. Ичкарига мўралади. Ёғоч тахта устида соқоли оппоқ чол ўтирар ва тишсиз оғзида олма чайнади. У шарпага қаради ва яхшироқ тикилди. Кейин ўрнидан сакраб турди.

– Вой, худойим-ей, Захарий!

– Мен, ота.

– Ўзингга шукр, худо! Мен энди сени кўролмасам керак, деб ўйлаб қўювдим. – У ўғлига завқ билан қараб олди. – Ў, эгнингдаги чопонинг янги, этигинг пишиққина экан-ку. Қардан олдинг?

– Янги хўжайиним ҳадя қилди.

– Наҳотки, кўнгли очиқ одамга учраган бўлсанг?

– Ким билади... Мен у билан кетяпман, ота. Қаергадир чўлларга. Жуда узоққа.

– Ё, биби Мариям, сени қайтиб кўролмайман! Ох, ўғлим-а, бу золимлар қўлида бир ўзим қандай ўламан? Кўзларимниям ёпиб қўядиган одам бўлмайди-ку.

– Мен қайтиб келаман. Хўжайиним мени озод қилади. Пул топиб келаман, уйимизга кетамиз.

– Худо хоҳласа. Лекин мен бунга ишонмайман, ўғлим.

– Кўрамиз. Озод қилмаса, шундоғам кетвораман. Мен ҳозир ҳам кетаверган бўлардим. Лекин пулсиз қаёққаям борардинг?

– Ҳа, шунақа... Яна бир марта Днепрни кўрсам, черковимда ибодат қилсам... Яна ўзимизнинг нонни татиб кўриш учун бор будимни беришга тайёрман... гарчи ҳеч вақоим

бўлмаса ҳам... – Чол бирдан шошиб қолди: – Овқатланган-мисан? Олма еб олақол.

– Мен энди ҳар доим тўқ юраман...

– Балким, чинданам худо сени қўллар. Мен-ку, энди, майли. Лекин сен яшашинг керак. Бу ердаги ҳаёт ҳаётми! Ҳамма ёқ ёнади, нафас ололмай бўғилиб кетасан, яна қанча яроқсиз ишлар.

– Фотимани кўряпсанми?

– Ҳар куни. Сени сўрайди.

– Сен уни чақириб беролмайсанми, ота?

– Чақиришга-ку чақириб бера оламан. Лекин керакми-кин? Сен йўқмисан – йўқсан-да, бўлди. Унақада қиз куяди-йиғлайди.

– Ота, тирик келсам ва ишим ўхшаса уни ҳам ўзим билан олиб кетаман. Сен билан ундан бошқа менинг ҳеч кимим йўқ.

– Сенга нима бўлди, ё, худо! Бунақа нарсани ўйламаям. Хўжайин ҳеч қачон бермайди. Унинг устига чўқинмаган-ку...

– Чўқинтириб оламиз. Отасидан бўлса, сўраб ҳам ўтирмайман.

Бошини сарак-сарак қилганича, чол «ухх»лаб йўлкачадан кетди-да, дарахтлар орқасида кўздан ғойиб бўлди. Сал ўтмай, эшик ғийқиллади. Боққа кимдир келаётганини билиб туриш учун буни Захарий атайин шундай қилиб қўйган эди. Эшик мана шундай ғийқиллаши ва боғ йўлкасидан чопқиллаганича Фотима келишини неча маротабалаб кутган. Захарийни отаси билан бу ерга олиб келишганда у кичкинагина қизча эди. Улар бошқаларга ўхшамаганликлари у учун жудаям қизиқ эди. Келиб бирор ерга ўтириб оларди-да, тикилганича ота-боланинг ер ағдаришларини, ариқларга сув қўйишларини кузатиб ўтирарди. Кейин улбул егулик олиб келадиган бўлди. Озроқ гўштми, нонми ёки шунга ўхшаш. Ўт устига ташлаб (яқин келишга қўрқарди), уни олиб ейишларини кутарди. Булар ҳам у олиб келган нарсани олишар, чўқиниб олиб ея кетишарди... Бир сафар нозир (у ҳам қўллардан чиққан, бунақалар росаям жоҳил бўлади) отасини калтак билан шунақанги қаттиқ урдики,

чол кўлмакча устига ўтириб қолди. Нозир иккинчи зарбага кўл кутарди. Бунда ҳеч бир фавқуллодда нарсa йўқ эди. Уларни кўпинча сабабсиз ҳам ураверишарди. Лекин Фотима бунн илк маротаба кўриб турарди. У нозирга шунақанги бақириб бердики! У бўлса, қизга қўлини кўкрагига қўйиб таъзим қиларди. Фотима чолнинг туришига ёрдамлашаркан, унинг юзига ачиниш билан боқиб турарди.

Шу кундан бошлаб қиз улардан ётсирамайдиган бўлди. Олиб келган таомини ўт устига ташламайдиган бўлди, улар билан гаплашишга уриниб кўрди. Шулар сабаб Захарий туркийлар тилини ҳам ўрганиб олди. Биргина шу қиз уларни одам ўрнида кўрарди. Нозир бутун борлиғи билан ҳайвоннинг ўзгинаси эди. Хўжайин бўлса, шоҳнинг амири бўлиб, уйда кам бўлар, боққа бўлса мутлақо кирмас ва қулларга кўзи ҳам тушмасди.

Нозир энди уларни боғ ичида урмас, лекин бошқа бир жойда ишлашига тўғри келиб қолса, бор аламини шулардан оларди. Бўйи етиб қолган Фотиманинг Захарийга талпинишини ҳам биринчи бўлиб шу нозир сизди. Қизнинг отасига бир нималар деган шекилли. Борган сари қиз боғда кам кўринадиган, келганда ҳам ҳеч кимга билдирмай келарди.

Захарий боғ йўлкаси бўйлаб юраркан, қулоғи ичкари ҳовлида эди. Наҳотки отаси Фотимага ишорат беролмаётган бўлса? Эшик кескин ғийқиллади. Ҳар эҳтимолга қарши Захарий атиргуллар орқасига яширишга уринган кўйи ўтириб олди. Кўм-кўклик ичра қизил кийим кўринди. Фотима! У йўлкачадан шошилмай келар, бошига ташлаган енгилгина ёпинчиғи учларини даҳанига яқин еридан ушлаб олган эди. Қиз ҳеч нарсани тушунмагандай атрофга назар ташлади. Захарий гуллар ортидан чиқиб келди. Фотима тезгина юзининг ярмини ёпиб олди.

– Кўрқиб кетдингми? Отам мен сени кутаётганимни айтмадими?

– У «чиқиб кел...» деди. – Фотиманинг узунчоқ, қоп-қора кўзлари севинчдан ёнарди. – Қочиб келдингми?

Захарий унинг нозик елкаларига қўлини қўйиб, қапа ичига бошлади. Мана шу димиққан, ним қоронғиликда Фо-

тиманинг кўзлари қуллар ётоғининг қанчалар хароблигини фoш қилгандай бўлди. Тахта устидаги чопонга саноқсиз, устма-уст ямоқлар солинган, бош тарафда ёстиқ ўрнига бир боғлам ўт ташланган, емак учун мўлжалланган тахта устида чети учиб кетган сопол пиёла, тишланган олма, бурчакда иккита катта-катта кетмон. Шундай бўлса-да, бу унинг уйи эди. У шу ерда кутар ва изтироб чекар, шу ердан туриб эшикнинг ғийқиллашини бесабр пойлаб ўтирарди... Бундан кейин нима бўлади?

– Қочганим йўқ, Фотима. Мен хайрлашгани келдим.

– Мен энди сени кўролмайманми? Ҳеч қачон а? – Қизнинг кўзи ёшланди, қўллари чодрасини томоғи остига қаттиқроқ торта бошлади.

– Сен чодрангни ечиб қўй. Мен сенинг юзингни кўрмоқчиман. Шу одатларингиз ёмон. Бизда бунақа қилиш йўқ. Мен сени ўз юртимга олиб кетаман. Сен юзингни очиб юрасан. Ҳамма чиройингни кўриб хайратга тушади. Мен қайтиб келиш учун кетяпман.

– Бу бўлмайдиган иш... – секингина деди қиз.

– Нега, Фотима? Сен менинг юртимга боргинг ва юзингни очиб юргинг келмаяптими?

– Мени кимнингдур ҳарамига бериб юборишади деб кўрқаман. Биз сен билан бошқа кўришмаймиз.

Уни бу ерга бошлаб келган умиди қизнинг биргина – ҳарам деган сўзи билан чилпарчин бўлди. Нима учундир у бу ҳақда сираям ўйлаб кўрмабди. Уни ҳарамга бериб юборишади... Ҳозир қочиш керак, кечикмасдан, қаерга бўлса ҳам. Лекин Гурганждан узоқ кетиб бўлмайди. Бу ерда эса яширинадиган жой йўқ. Эртасигаёқ қўлга олишади. Унинг калласи кетади. Фотимани бўлса...

– Фотима, отанг сени яхши кўради. Агар сен ялинсанг, бериб юбормайди. Бериб юборганда ҳам мен сени ҳар қанақанги ҳарамдан опқочиб кетаман! Тирик бўлсам – қайтиб келаман. Агар қайтиб келсам, сен мен билан бўласан.

– Йўқ, сен мени ҳарамдан олгинг келмай қолади. – Қиз йиғлаб юборди.

– Жаҳаннамдан бўлса ҳам олиб чиқаман! Фақат кут.

Эшик ғийқиллади. Фотима чўчиб тушди.

– Бу менинг отам, – деди Захарий.

Лекин ўзи оёқ товушларини диққат билан эшита бошлади. Агар ғулومлар бўлса – ўлди. Лекин ҳозир у бундан кўркмасди. Ҳозир у ўлишга ҳам жон деб рози бўларди.

Оёқларини қариларга хос судраб, инқиллаб-синқиллаб отаси капанинг ёнига келди. Эшик яқинидаги тўнка устига чўкди.

– Фотима, ҳозир сени қидира бошлашади. Борақол.

У уларга орқа ўгириб ўтирди. Оппоқ сочлари орасидан пуштиранг бўлиб, тепакал жойи кўринар, қўнғир бўйни эса ажинлар билан қопланган эди.

– Отамни ёлғизлатиб қўйма, Фотима. У ҳар доим сенинг ёнингда бўлсин, – пичирлади Захарий.

– Ҳаракат қиламан. – У ўрнидан туриб, йигит томон чўзилди-да, беўхшов ҳаракат билан унинг юзига лабларини босди. – Мен сени кутаман.

Унинг кўзларида ёш йўқ эди. Юз ифодалари қатъийлашган эди. Йўлакчадан бориб, шафтоли дарахти ёнида буриларкан, орқасига ўгирилди, қўлини силкиб қўйди-да, чопиб кетди. Эшик ғийқиллаб, ёпилгач, ҳамма ёқ сукунатга чўмди. Эринибгина оқаётган ариқ узра пашшалар ғувиллашарди. Атиргул гулбаргларида сертук асалари ғимилларди. Қуёш шафқатсиз куйдирар, ердан намиққан ҳовур кўтарилиб турарди. Бахтга ҳам бахтсизликка ҳам бефарқ ҳаёт ўз маромида давом этарди.

XI

Хон чодирига Маҳмуднинг гапини эшитишга қизиққан кўпгина нўёнлар йиғилишди. У ҳам бу мажлисга минг хаёлда келди. Нималарни гапириб берса экан? Ўз фойдаси учун қайси жойларини айтмай қўя қолсайкин?

Хон қўлига шоҳнинг жавоб мактубини олиб, сурғучланган ипак тасмачасини кесди. Мактубни ёзиб Маҳмудга узатди.

– Ўқиб таржима қилиб бер.

– Мактуб анчайин босиқлик билан ёзилган эди. Қасам келтириб дўстлик таклиф қилинмаган, аммо биронта калондимоғлик ибораси ҳам учрамасди. У савдо-сотиққа раҳнамолик қилишини, ўз давлати ҳудудидан ўтувчи карвон йўлларини муҳофазаси остига олишини айтиб, буюк хон ҳам ўз навбатида шундай қилишига умид билдирибди.

Хон мактубни қайтиб қўлига олди-да, мисраларга бир кўз югуртириб чиқди. Кейин нўёнларидан сўради:

– Хўш, бу ҳақда нима дейсизлар?

– Шоҳнинг айёрлиги билиниб турибди, – деди биттаси.

Бошқаси унга қўшилишмади.

– Айёрмас – қўрқоқ. Буюк хонимиз уни ўғлим, деса ҳам индамабди.

– Энди буюк Чингизхондан ҳамма қўрқиб қолган! – қўшиб қўйди учинчиси.

Одатдагидай бири олиб, бири қўйиб, нўёнлар ўз жангчиларининг мардликлари ҳақида гапириб, шоҳ устидан кула бошладилар. Бу гаплар ўзига маъқулдай тинглаб турган хон, мақтовлар сал камайиши билан деди:

– Шу туришда ҳаммаларинг худди ухлаб ётган йўлбарс тепасида чиқиллашаётган шақшақларга ўхшайсанлар. Душманини камситган одам ўзи хор бўлади. Эсдан чиқарманглар, шоҳнинг тўрт юз минг лашкари бор.

– Олтин-хонда унданам кўп эди, – деди Жаба.

Хон унга жавоб қилмай, Бовурчига юзланди:

– Назаримда, сенинг овозинг эшитилмадими?

– Буюк хон, ўйлашимча, шоҳ ақл билан жавоб қилибди. Мен унда айёрликни ҳам, қўрқоқликни ҳам сезмадим. Унга савдо-сотиқ муҳимроқ эканми? Бизга-чи? Сартовуллар еридан хитойликлар юртигача ва яна у ёқдан қайтган карвонларда моллар дарёдай оқиб келади. Бизнинг саҳроларимиздан оқади, буюк хоним. Дарё ёқасида ўтирганлар эса, ташналикдан ўлмайдилар.

Елюй Чу-цай унинг гапини илиб кетди:

– Гапларинг жуда тўғри, нўён. Буюк девор ортидаги хароба шаҳарларга ҳам қайта ҳаёт бахш этилади. У ердаги

шаҳару қишлоқлар ҳам сенга солиқ тўлайдилар ва хазинанг олтинлар билан тўлиб тошади.

Хон Жаба сингари буларга ҳам жавоб қилмади. У Маҳмуддан шоҳ унинг сўзларини қандай тинглаганини сўради. Маҳмуд вақтни чўзишга ҳаракат қилиб, ҳар бир арзи-маган нарсга ҳам тўхталар, шоҳ билан бўлиб ўтган тунги суҳбатни айтиш ёки индамай қўйиш хусусида бир қарорга келолмас эди. Шоҳга хизмат қилмаслиги аниқ. Буни у Бухородалигидаёқ, Заҳир усталик билан уюштирган махфий учрашувда савдогарлар билан бўлган суҳбатидан сўнг билиб бўлган эди. Шарқ билан савдо қилувчи Хоразмшоҳ салтанатидаги барча савдогар зоти ўзи хоҳлаб-хоҳламай икки ҳукмдорга – Муҳаммад ва Чингизхонга хизмат қилардилар. Хўжайин битта бўлса яхшийдику-я. Ўша ҳам дин раҳнамоси ва устун Муҳаммад бўлсайди. Аммо бунинг учун у хонни энгиб олиши керак. Буни эса у қилолмайди. Чунки у онаси билан, қипчоқлар билан олишиб ётибди. Имомлар шоҳдан ўлгудек қўрқадилар ва шунинг учун ҳам ёмон кўришади. Кейинроқ босиб олинган ерлар аҳолиси ҳам уни кўрарга кўзи йўқ эди. Унинг давлати ичидан нураб борарди...Келажакни ўйлаган одам шоҳнинг йўлига юрмайди. Яширинча хон тарафида бўлган савдогарларнинг фикри шундай эди. Энди Маҳмуд ҳам шундоқ ўйлар ва хоннинг олдида виждони тоза эди. Аммо эртага нималар бўлиб кетиши мумкинлигини ҳеч ким билмайди...

Бекорчи гаплар билан қанчалик чўзмасин, Маҳмуд ҳикояси охирига келди. Бироқ энг асосийсини айтишга барибир журъат қилолмади.

– Шоҳни мен ўғлим қаторида кўришимни айтиш эсингдан чиқмадими? – сўради хон.

– Оллоҳ шоҳид, сенинг ҳар бир бебаҳо сўзингни унга етказдим!

– Шоҳ-чи, нимадир дедими?

– У тахт устида худди тиканак кирган одамдек сакраб тушди. Бурни тагига қурбақа тикиштиришганидай, афти мана бунақа буришиб кетди. – Маҳмуд оғзини қийшайти-

риб, кўзини ғилайлаштириб кўрсатувди, ҳамма нўёнлар кулиб юборишди.

– Ҳеч нима демадими? – Хоннинг кўзлари муздай ялтираб, оқара бошлаган мўйловлари диккая бошлади.

Бирдан, Маҳмуднинг миясига хоннинг хуфиялари фақат савдогарлар орасида эмас, балким шоҳнинг амирлари ичидаям бўлиши мумкинлиги келиб қолди. Улар Маҳмуддан ҳам олдин буни хонга етказишган бўлса-чи? Унинг хуши бошидан учди. Ва ҳали нимани, қанақа қилиб гапиришиниям билмай, қўйнидан азиз ҳамёнини чиқариб, олмосни қўлига олди.

– Мана буни қара, буюк хон. Ўз одамлари орасида у менга ҳеч нарса демади. Кейин мени алоҳида чақиртириб, ҳамма нарсаларни суриштирди. Мана шу тошни ҳады қилди. Нима учун? Мен уни ҳар нарсадан хабардор қилиб туришим учун. Унинг айғоқчиси бўлишим учун. Бу жуда қиммат тош. Лекин мен нотавон қулингга бунақа тошларнинг бир қалпоғи, олтин тўла араваю жаҳоннинг ҳамма дурларидан кўра, сенинг марҳаматинг қиммат туради, эй, буюкларнинг буюги...

Хон олмосни олиб, Муҳаммад шоҳ билан бўлган тунги суҳбат тафсилотларини гапириб бергунча кафтида айлантириб, унинг сержило шуъласи жилвасига тикилиб ўтирди. Маҳмуд шоҳ билан суҳбатининг ҳар бир сўзини эслаб, гапириб берди. Ҳеч нарсани яшириб қолдирмади. Тўхташдан кўрққанидан узоқ гапирди. Хоннинг юзи ўзгармай қолаверди. Маҳмуд тўхтаганида эса олмосни унга тутди.

– Бу сеники. Сен ўзингни содиқ хизматкордай тутибсан.

– Ў, ҳукмдорлар адолатпешаси...

Хон унга ичидан қайнаб чиқаётган қувончини тўкиб солишга имкон бермади. Қўли билан «жим», ишорасини қилдида, кўзи билан барча нўёнларни кузатиб чиқди.

– Шоҳ савдо қилишни истаётган экан, мақтовга лойиқ иш бу. Биз унинг юртига карвон жўнатамиз. Сизлар, менинг яқинларим, ўз навкарларингиз ичидан билимдонроқ, муносиброқларидан икки-уч кишини танланг. Уларга кумуш ва олтинлардан беринг. Моллардан беринг. Бориб олди-сотди қилиб кўришсин. – Бовурчига кулимсираб қаради. – Сав-

домизнинг тошқин дарёсидан сув ичиб кўрайлик-чи. Аммо сартовулар шаҳарлари атрофини яхшилаб ўргансинлар. Қаерда довлар бор, яйловлару серсув ерлар қайси жойларда жойлашган, қанақа кечувлар бор. Савдо дарёсининг эмас, ҳақиқий дарёларнинг кечувларини билиб келсинлар. Шаҳарларда ҳам одамларимиз ҳамма нарсани кўра ва эшикта оладиган, лозим сўзни айта оладиган бўлишлари керак... Бу карвон бизнинг ерларимизга яқинроқ шаҳарларга қоради. У қайтиши биланоқ, сен, Маҳмуд, кейинги карвонни узоқроққа бошлаб борасан.

– Буниси билан мен бормаيمانми?

– Сен наригисига тайёрланасан. Сенинг ишинг қийинроқ бўлади.

– Оллоҳ умрингизни зиёда қилсин, олампаҳо, лекин савдогар ўз ҳамёнини йўлда тўлдиради-да. Мен ўзим қолишим мумкин, лекин ҳамёним билан молларимни ишончли одамимдан бердириб юбораман. Унинг фойдаси кўп нарсага етади. Тил ва одатларни билади.

– Жўнатавер.

Карвон катта бўлиб кетди. Ҳали саҳродан бунақа карвон кетмаган эди. Отлиқларнинг ўзи тўрт юз эллик киши бўлди. Мингдан ортиқ юк ортилган туялар. Маҳмуд хитой шоҳисининг ўзидан икки туя мол ортди. Заҳирга деди:

– Мен сенга жигаримга ишонгандай ишонаман, ҳамма буюрганимни яхши уддалаб қайтсанг, озод қиламан. Бунинг устига, қанча қиммат сотсанг, ўзингга яхши бўлади. Ўн динор савдонинг бири сеники. Розимисан?

– Қулнинг розилиги сўраб ўтирилмайди.

– Ҳозирча қулсан. Сал ўтиб, ўйлайманки, менинг ёрдамчимга айланасан. Сен менга кераксан. Мен сездим: сени сотиб олганимдан буён, Оллоҳга шукр, ишларим яхши кетяпти.

– Менинг озодлигим нима бўлади?

– Заҳир, озод бўласан. Мен сўзимдан қайтмайман. Савдогарлар ҳақгўй одамлар бўлади. Сенинг ўзинг мендан кетгинг келмай қолади. Чўнтагингдаги олтин динорларнинг жаранги янаям кўпроқ бўлишини хоҳлаб қоласан... Мен бўлмасам, ўзинг кўпам ишлолмайсан. Заҳир, одамлар карвон

туяларига ўхшайдилар – бир-бирига боғланмаган бўлсалар ҳам, кетма-кет юраверадилар.

– Мен уйимга кетгим келяпти. Сизга ёрдамчи бўлолмайман. Одиндан айтиб қўяй.

– Нима бор, ўша уйингда? Қаерда яхши яшасанг, ўша ер уйинг-да... Сизлар Ўтрорда тўхтайсизлар. У ерда Донишманд-ҳожибни топасан. Унга менинг хатимни топширасан. Эҳтиёт бўл, қўлга тушиб қолма...

Кичкина бошларини баланд кўтариб олган туялар карвони кетиб боради. Жуда ҳам толиқтирувчи узоқ йўл бўлди. Тонг отганидан кун ботгунча эгарда ўтириб, зерикканингдан эсноқ тутиб, нукул саҳрога, кимсасиз тепаликларга тикилаверасан... Маҳмуднинг гапини – «Нима бор, ўша уйингда?» миш. Бу савдогар ёруғ жаҳонни шунчалик кўп кезворганидан, уйи билан бегона юртларни ажратолмай қолган кўринади. Мусофир юртлар ўз юртингдан юз марта яхши бўлганида ҳам, ўз юртинг юрагингга яқин-да. Ерлар бу жойлардаям ёмонмас. Айниқса, Олтой этакларидан ўтишаётганида... Узоқдан ям-яшил бўлиб кўринган адирлар, Киев атрофидаги тепаликларни эслатиб юборди... Фақат эслатарди. Яхшилаб тикилганингда эса, алданганингни билиб, соғинчинг икки баравар ошиб кетади. У Киевда туғилиб катта бўлган. Подолда, Почайна дарёси бўйида, шаҳардаги энг улкан бозор яқинида уйлари бор эди. Дунёнинг бошқа ўлкаларидан келган тожир меҳмонлар бу ерда ўз молларини сотардилар. Захарий ўз тенгдошлари билан расталар орасида кезишни, ёт кийимлар кийиб олган ғалати одамларни кузатишни яхши кўрарди... У онасиз ўсди. Онаси у ҳали бир ёшга ҳам тўлмай, улуғ очарчилик йили¹ ўлиб кетган эди. Отасининг ўша бозорда дўкончаси бор бўлиб, зираклар, қошиқлар, тароқлар ва бошқа кўплаб ҳар хил майда-чуйдалар сотарди. Захарий бўлса ўртоқлари билан Днепрда сузар, балиқ овлаш билан кун ўтказарди. Эманзор ўрмонларда қўзиқорин ва реза мевалар терар, бошқа маҳалла болалари билан ёқалашарди.

¹ 1192 йили.

Уришардилар ҳам, ярашардилар ҳам... Нақ рус князлари сингари. Фақат князларнинг урушларидан сўнг, ер юзи нолаю кўз ёшларга тўлиб кетарди. Ёвуз руҳларга ўхшаб, князлар бири иккинчисининг устига бостириб борар, шаҳарлар вайрон, одамлар сарсон, уйлар култепага айланарди. Бундай шум тақдир шавкатли Киевни ҳам четлаб ўтгани йўқ. У бир неча бор қўлдан-қўлга ўтди. Рюрик Ростиславич қипчоқ хони Қунчоқ ва Данило Кобякович билан биргаликда Киевни забт этиб, ўт қўйиб, кулини совурганида Захарий ўн икки ёшда эди. Захарийни отаси ва бошқа кўплаб киевликларга қўшиб қипчоқ даштларига олиб кетишди, кейин қул қилиб сотиб юборишди... Қанчалаб мутлақо бегуноҳ рус кишилари ер юзи бўйлаб сарсон бўлиб юрганийкин. Уларнинг бошларига не балолар тушмади экан. Ростини айтганда, ўзга худоларга сиғинадиган бу юртларда яшовчи оддий одамларнинг ҳам қўллардан сира фарқлари йўқ эди ҳисоб. У бухоролик темирчи, мисгар, шишагар ва кулолларнинг қанчасини кўрди... Қўли-қўлига тегмай ишлашади. Лекин ҳеч вақоси йўқ. Далада ишлайдиганларнинг аҳволи эса буларникидан ҳам баттар. Қуёшнинг тиғида эртадан-кечгача беллари букчайиб кетмон урадилар. Қўллари шу қадар қадоқ бўлиб кетадики, пичоқ ўтмайди. Уларни бўлса, ҳеч ким одам санамайди. Бу ерларда белида қиличи бўлса, ёки Маҳмудга ўхшаб бўйнида ҳамёни бўлса – ўша одам ҳисобланади. Бошқа ҳаммаси – ўзиникими, бегоналарми, христианими ё мусулмонми, эронийми, туркийми ёки бошқа тилда гаплашадиганми, худди анави туяларнинг ўзгинаси, ким хоҳласа юкини ортиб олади. Ўласанми, қоласанми, ағанайсанми, думалайсанми юкни ташлаб юбориш мумкин эмас.

Карвон мўғул нутуғлари яқинидан ўтиб борарди. Захарий эгар узра чайқалиб борар экан, адоғи йўқ ўйларидан арқон эшиш билан овора эди.

Бир сафар унинг ёнига мўғул карвончиси келиб, қўли билан туяларига ишора қилди ва бир нарсаларни узоқ гапирди. Захарий Бухородан чўлга келаётганида, уларнинг тилида бу қандай айтилади, анави қандай номланади, деб сўрайвериб ҳамроҳларининг жонига тегиб кетган эди.

Унинг хотираси жуда кучли бўлганидан, туркий ва форсий тилларини осонгина ўрганиб олган эди. Мўғул тилида ҳам жуда кўп сўзларни ёдлаб олган эди-ю, лекин ҳали уларнинг гапини тушунишга қийналарди. Шундай бўлса-да, мўғул қаергадир бориб келмоқчи эканлигини ва ундан туялари ва юкларига қараб туришни сўраётганлигини фаҳмлади.

– Заа... – деди у мўғуллар тилида. Бу мўғул тилида «Майли» деган маънони билдирарди.

У айтган «Заа» асл ҳолидагидек чиқмади шекилли, мўғул кулиб юборди. Қувноқ одам экан... Қуллик Захарийни одам танишга ўргатди. Баъзан шундай бўлардики, у бир одамни кўриб, бир-икки оғиз гаплашгач, бу одам қулларини уради-ми ё йўқми, аниқ айтиб бера оларди. Бу одам урмайдиганлар тоифасидан эди.

Мўғул ўз ўртоқлари билан даштга қараб от чоптириб кетди. Орадан икки кунлар ўтиб, улар яна карвонга келиб қўшилишди. Мўғул туяларини кўздан кечирди, юкларини қараб чиқди ва Захарийдан кўнгли хотиржам бўлди.

– Сайн! Яхши! Сен Маҳмуднинг қулимисан ёки навкарими?

– Қулиман.

– А-а... Ҳмм... Ёмон-ку...

– Ҳа, ҳеч бир яхши жойи йўқ, – деди русчалаб Захарий.

Табиийки, мўғул ҳеч нарса тушунгани йўқ, аммо нима маънони англатишига ақли етди шекилли, ачингансимон бошини чайқаб, қулларини иложсиз кўтариб қўйди.

Кечаси Захарий туяларини юкдан озод қилиб, отларининг эгарини ечиб олди-да, овқатга уннади. Қозончасида сув қайнатиб, унга қурутдан майдалаб солмоқчи бўлиб турувди, бояги мўғул келиб, унинг қурутини четга сурди ва тўхтаб туришини айтди. Қаергадир чопиб кетди-да, бир қозон гўшт кўтариб келди. Уни Захарийнинг олдига қўйди.

– Сайхан ўмттай идээ¹!

Захарий бунга яхши тушунди. Қанча вақтдан бери унинг емиши фақат қурут эди. Шўрвали гўштга ҳам, мўғулни тушунганига ҳам, бу шафқатсиз дунёда шунақа кўнгли очик одам борлигига ҳам хурсанд бўлиб кетди.

¹ Жуда ширин таом!

Улар бир-бирларига қараганча овқатланишаркан, ҳеч бир сабабсиз кулишиб ҳам қўярдилар. Мўғул гўшт чайнашга ҳам, шўрвадан ҳўплашга ҳам, имо-ишоралар қўшиб гапиришга ҳам улгурарди. Мўғулнинг баъзи бир сўзларини белгилар, ҳаракатлар, қисик қўзларидаги қарашлари билан ифодалашга ҳаракат қилишидан Захарий унинг тилини тушунишга қийналмаётганлигидан ҳайрон бўлди. У мўғуллар ўз ишлари билан кетишган пайтда бир неча сайғоқларни овлашганини, унинг исми Судуй, отаси, онаси, хотини бор эканини, яқингинада бирваракайига иккита фарзанд – ўғил ва қиз кўрганини, ота-онаси жудаям яхши одамлар эканини, хотини чиройлилигини, болалари соғлом экани ва шунинг учун ҳам у жудаям бахтлилигини билиб олди. Ўзига қолса у қадрдон ерларини ташлаб кетмас экан-у, лекин карвон билан кетишни ундан Чингизхоннинг ўғли Жўжи илтимос қилибди. Жўжи яхши одам бўлганлигидан, унга ҳеч ҳам йўқ деёлмабди. Унинг оғзидан «Сайн сайхан» деган сўзлар тушмасди. Лекин Захарий Судуйни асло мақтанчоқ одам деб ўйламади. Аслида яхши одамлар бошқалар ҳақида ҳам яхши гапларни гапирадилар ва ўйлайдилар.

Захарийнинг эсига Фотима тушиб кетди.

– Хотини бўлса, майда болалари бўлса, одам уйида ўтириши керак. Сизлар ўз хотинларингизга яхши қарамас экансизлар. Уларга мутлақо ёрдамлашмас экансизлар. От миниб олиб, қиличинларни ўйнатишдан бошқага ярамас экансизлар.

У ҳам худди Судуйга ўхшаб, юқоридаги гапларини қўли ва юз имо-ишоралари билан кўрсатиб бергандан кейингина, мўғул уни айтганларини тушунди ва осонгина рози бўлди. Бироқ кўнгилхуши учун от миниб, қилич ўйнатмасликларини ифодалаб берди. Тўғри, аёллар кўп ишлашади албатта. Чорва ҳам уларнинг бўйнида, болаларни боқишади, тери ошлашади, наMAT тайёрлашади, кийим тикишади... Лекин эркаклар ҳам жанглardan куруқ қўл билан қайтишмайди. Улар ўлжалар олиб келишади.

– Мен сизларнинг орангизда кўп ҳам турмадим. Лекин мен Маҳмуд билан яшадим ва ўша ўлжаларингиз қаёққа

кетаётганини билиб олдим. Энг асл нарсаларни ўша савдогарлар ўз қўлларига оладилар. Унинг ўрнига шароб ва ширинликлару яна аллақандай майда-чуйдалар сотиб. Шароб тез ичилиб кетади, ширинликлар еб тугатилади, сизларда нима қолади? Нима учун аёллар жон-жаҳди билан ишлашди-ю, эркаклар қилич ўйнатишди?

Судуй жавоб бермади.

Энди улар қўп вақт ёнма-ён боришарди. Суҳбатлари чоғида ҳам борган сари қўлларини камроқ ишлатишарди. Захарий Судуйдан нима учун у ва унинг ўртоқлари вақти-вақти билан карвондан айрилиб кетаётганликларини билиб олди ва бу карвондагилар фақат савдо-сотиқ билан эмас, бошқа мақсадларни кўзлаб кетишаётганлигини ҳам фаҳмлади. Юраги безовталанди. Шохнинг одамлари ўз шаҳарларидаги тартиб интизомга жуда ҳам қаттиқ риоя этишар, жазолашга келганда ҳам жуда тез ва шафқатсиз эдилар. Уларни Ўтрорда нохуш кутиб олишди. Бозордаги мухтасиблар – тартиб посбонлари карвондагилардан кўзларини узмас, бир қадам нари кетишларига имкон бермас, сурбетларча таъмагирлик қилар эдилар. Хоразм шохнинг ноиби Қохирхон карвонга Ўтрордан бошқа ёққа кўчишга рухсат бермади. Мўғуллар бўлса, ҳар қанақанги эҳтиёткорликни унутиб қўйиб, шаҳар бўйлаб изғир, шаҳар деворлари устига чиқиб кўришар, хандақларни кўздан кечирар, ички истеҳкомларни қадамлаб ўлчаб кўришарди.

– Бир балони бошлайсизлар! – деди Захарий Судуйга.

– Биз ўзимизга буюрилган ишни албатта қилишимиз керак.

Бозорда бўлса, Муҳаммад шохнинг салтанатига яқинда жуда катта енгилмас, селдай тўхтатиб бўлмас қўшин босириб келар эмиш, деган миш-мишлар тарқалиб кетди. Хавотирга тушган одамлар келиб, у қанақанги енгилмас қўшин бўлсайкин деб, мўғулларга қараб-қараб кетишарди. Улар карвондаги мусулмонлар орқали мўғуллар билан гаплашардилар. Мўғуллар бўлса уларни тинчителиш ўрнига аксинча, ҳа, енгилмас Чингизхон мағлуб бўлган Хитойга орқасини ўгириб, энди шу тарафларга нигоҳини ташлаган, уни

кимга назари тушса у ё таслим бўлиши керак ёки ўлдирилиши керак, осмоннинг иродаси шунақа, сингари гапларни очиқ айтишарди. Ўтрорликларнинг муғулларга кўнгилсизликлари ошкора душманлик тусини олди.

Захарийнинг ҳам ўз ташвишлари бор эди. Донишманд-ҳожибга аталган мактуб ҳали ҳам топширилгани йўқ. Аввалига ҳожиб Ўтрорда йўқ экан. Кейин эса Захарий қанчалик устомонлик қилмасин, унинг олдига бировларга сездирмасдан боришнинг иложини қилолмади. Вақт эса ўтиб борарди. Бир неча кундан сўнг карвон ортига қайтиши керак эди. Оқшом пайти ҳамма билан карвонсаройга қайтиб келгач Захарий бошига салла ўраб олар, билдирмасдан паҳса девордан ошиб ўтар ва Донишмандни излашга тушарди. Ҳар қалай бир марта унинг омади келди. Ҳожиб катта бир ҳовлининг дарвозасидан кириб кетганлигини кўриб қолди. Бу унинг уйимикан? Буни билиб олиш осонроқ эди. Захарий дарвозани тақиллатди. Дарвоза очилиб, ёшроқ бир хизматкорнинг боши кўринди.

– Муҳтарам, бу Исмоил бойнинг уйими?

– Жонга тегди булар... – тўнғиллади хизматкор – бу Донишманд-ҳожибнинг уйи! – дарвоза ёпилди.

Захарий мактубни ўзи билан олиб келмаганига ачинди. Уни ўзи билан олиб юришдан қўрқар, карвонсаройга яшириб қўйган эди. Бошқа иложи йўқ, бориб келиш керак...

Кеч куз оқшоми эди. Кимсасиз Ўтрор кўчаларида фақат совуқ шамол дайдирди. Юлдузлар чарақлаган осмонга миноралар қадалган, тўлин ой уларни совуққина ёритиб турарди. Захарий карвонсаройга яқинлашиб қолганида орқа тарафдан от туёқлари эшитилди. У ўзини панага олиб, деворга ёпишиб олди. Навкарларнинг (ой нурида уларнинг дубулғалари ва найзаларининг учи ялтирарди) элликка яқини, унинг ёнгинасидан ўтиб кетдилар.

– Шошилманглар, – деди уларнинг бири. – Қолганларни кутиб турайлик. Чўчитиб юбормасак яхши эди.

– Қўрқяпсанми?

– Улар тўрт юз эллик киши. Агар ҳаммасиям сайраганидек ботир бўлса...

Чавандозлар муюлишдан қайрилиб кетишди. Захарий тезгина карвонсаройга бориб, Судуйни топиб уйғотди.

– Тур! Нимадир ёмон иш бўляпти... Бир балони ўйлашган... – Бирдан ўзига келиб, русча гапираётганини пайқаб қолди-да, қўлини силкиди. – Э, жин урсин! Мен бориб уларни кузатаман. Одамларингни уйғот! Уйғот.

Унинг олатасир сўзларидан Судуй кўпам нарса тушунмади-ку, лекин Захарийнинг хавотири унга ҳам ўтиб қолди. Карвонбошини туртиб уйғотди-да, Захарийга эргашди. Иккалови девор ошиб кўчага тушган заҳоти:

– Тўхталаринг! – деган товуш эшитилди.

Захарий билан Судуй кўча бўйлаб чопиб кетишди. Уларнинг кетидан отликлар қувишга тушиб, бошлари устидан ўқлар учиб қолди. Захарий бу ерларни бекорга неча марта лаб айланганмиди. Шу ерда тор йўлка бор эди. Ундан нариги кўчага ўтиб олса бўларди. Улар таъқибчилардан қутулиб қолишди. Тун зулматини одамларнинг қичқириғи, тахта-ёғочларнинг синган овозлари, қурол-яроғ жаранги тутиб кетди. Карвонсаройда хунук бир иш бўлаётган эди. Захарий билан Судуй айланма кўчалар билан бориб, карвонсарой дарвозаси рўпарасидаги кўчадан чиқишди. Дарвозалар ланг очик эди. Жангчилар қўлларидаги машъалалар тебраниб турарди. Ҳовли ичкарасидан ярим яланғоч, қўллари боғлиқ карвончиларни турткилаб ҳайдаб чиқишди.

– Энэ юу вэ? Энэ юу вэ¹?

– Жим, Судуй! Нима гаплигини мен қаердан биламан!

Карвончиларни ҳовлидан итариб чиқиб, найзаларини уларга таҳдидли қаратганча, қаергадир олиб кетишди. Ҳамма ёқ тинчиб қолди. Дарвозахона ичи зулматга чўмган, миноралар ҳам совуқ ёришиб турарди. Нима қилиш керак? У ерга қайтиб бўлмайди. Қочиш керак. Аммо дарвозалар тонгдагина очилади. У пайтгача эса мўғулларни санокдан ўтказиб, буларнинг йўқлиги аён бўлиб қолади ва қидиришга тушишади. Шаҳарда яширинадиган жой йўқ. Агар ҳожибникидан паноҳ топишмаса... Бироқ у мактубсиз қабул

¹ Нима гап?

қилармикин? Қабул қиладими, йўқми – ўйлаб ўтирадиган пайт эмас. Уникига боравериш керак.

Аввалига хизматкор тонг отмасидан хўжайинни безовта қилгиси келмади. Захарий унинг тумшуғига олиб келиб муштини ўқталди. Шу ёрдам берди. Уларни туки тўкилган гилам солиғлиқ бир хонага бошлаб киришди. Қўлида учта тугаб қолай деб қолган шам ёниб турган шамдон кутарган ҳожиб кириб келди. Уларга қаттиқ разм солиб чиққач,

– Маҳмудданми? – деб сўради.

– Ҳа. Мен сизга мактуб беришим керак эди...

Захарий бўлган воқеаларни гапириб берган эди, ҳожиб шамдонни ерга қўйиб, хона ичида безовта юра бошлади.

– Мен Қоҳирхондан ёни кутмаган эдим...

– Эртаси кун ҳожиб даҳшатли хабар топиб келди. Қоҳирхоннинг амри билан ҳаммалари қатл этилибди. Икки киши қаердадир яширингани маълум бўлиб, бутун шаҳар бўйлаб уларни қидиришаётган эмиш. Ҳамма мол, олтин ва кумушни ноиб Қоҳирхон ўзига олибди.

– Хатни қаерга яширган эдинг?

– У моллар ичида эмас эди. Уни топишолмайди. Мен ўзим олиб келишга уриниб кўраман.

– Йўқ. У энди керак эмас. Мен ҳам бу ерда қололмайман. Борган сари менга ишонмай қўймоқдалар. Чамамда, отамнинг кетидан мени ҳам у дунёга жўнатишмоқчига ўхшайди. Сахрога, сизларнинг хонингиз тарафга кетиш керак. Лекин аввал сизларни жўнатвораман.

Ҳожиб уларга аёллар либосини кийдирди. Бошларига чокдралар ёпинтириб, дарвозалар ёпилишидан сал олдинроқ шаҳардан олиб чиқиб кетди. Тутзорда қайтадан кийимларни алмаштириб олиб, отларга минишди-да, хайр-хўш қилишди.

– Маҳмудга айтиб қўйинглар – бир неча кундан кейин етиб бораман. Бир ўзиммас. Кўпчилик мартабали одамлар ҳам мен билан боришади.

Биринчи мўғул қоровулларигача фақат тунда юришди. Кейин отларини ўлгудек югуртириб, туну кун чопишди. Судуй индамай қўйган эди. Ўртоқлари учун мотам тутарди. За-

харийнинг қалби ҳам хуфтон эди. Чингизхон ўрдасига етиб келишганида уларга на дам олишга, на овқатланишга рухсат беришмади. Хон уларни шошилишча ҳузурига чақиртирибди. Чарчоқдан гандираклаган ҳолда, хон чодирини ёнига келишди. Кешиктанлар ўймакор олтин эшик табақаларини очиб беришди. Захарий бу олий даргоҳ остонасидан итоаткорона ҳатлади. Киравериш ўнг қўлда дастурхон ёзилган, устига қимиз тўлдирилган кумуш қумғонлар ва товоқлар турарди. Ўтовнинг гир айланасига шоҳи матолар қопланган бўлиб, мўридан пастга қараб қуёш нур сочиб тургани каби тортилган, у ердан девор бўйлаб ергача осилиб турарди. Ўтовнинг шифти билан девор тепаси туташган жойига эса кумушранг, нафис гажим тортилган эди. Ўтов ўртасида олов ёниб турар, ундан нарироқда калта оёқли кенг ўриндикда соқоллари оқарган жуссали одам ўтирарди. Бақувват елкаларини олдинга эгиб олиб, кўкиш кўзларини бақрайтирганча уларга тикилиб турарди. Мўғулларнинг қудратли ва ваҳимали ҳукмдори шунақа одам экан-да... Унинг ўнг ва чап тарафларидаги оппоқ, қалин наMAT устида нўёнлари ўтиришарди.

Судуй гапираётганида, хон қилт этмади. Лекин унинг кўзлари тундлашиб, қовоқлари осилиб кетиб, кучли қўлларининг бармоқлари бир-бир очилиб ёпила бошлади. Ҳозир у қўлларини ёяди-ю, кўзларидан совуқ аланга ота бошласа керак. Йўқ, ҳеч бундай нарсаси юз бермади. Хон нўёнларига ўгирилиб, калтагина бўйнидаги томирлар ўйнади. Соқоли чопонининг ёқасига келиб қадалди ва хирилдоқ овози билан кулганча деди:

– Кимдир дарё бўйида ўтирмоқчи эди шекилли... Хўш? Ўзимиз емиш бўлай деб қолибмиз-ку. Айтмабмидим, мен эмас, уруш ўзи мени қидириб келади. Ва токи, бир одамга тобе бўлмагунича ҳар доим шундай бўлаверади. Буюраман: шоҳга элчи жўнатиш. Ҳамма олиб қўйган нарсаларини жўнатсин ва Қоҳирхонни ҳам менга топширсин. Мен унинг ичинини олтин-кумушга тўлдираман.

Ўтовдан чиқишгач Судуй Захарийни ўз ўтовига бошлаб кетди. Бир нималар еб олишгач, ётиб уйкуга кетишди. Захарийни Маҳмуд силталаб уйғотди.

– Бу нимаси? – жаҳл билан сўради у. – Мен сени кутиб ўтирибман-ку, сен бўлсанг ухлаб ётибсан... У ёқда нималар бўлди?

Захарий гапириб берди.

– Оллоҳу акбар! Туяларим ҳам, ипакларим ҳам қўлдан кетдими?

– Ҳаммаси кетди, хўжайин... Айтяпман-ку, ўзимиз зўрға қутулиб қолдик.

– Сен нима учун дарҳол ҳожибни топмадинг? У бу фалокатнинг олдини олган бўларди... Буюрганларимни бажариб келмабсан. Сен туфайли мен зиён кўрдим. Ҳамма молимнинг пулини ишлаб бермагунингча, озодликка чиқармайман.

– Мен ҳеч бир айб иш қилганим йўқ! Сиз ваъдангизни бузишингиз мумкин эмас. Агар сўзингиздан қайтсангиз...

– Нима? Менга пўписа қилаяпсанми? Мен сени кишанлаб ташлаб, ўлгунингча қора ишларни қилишга мажбур қиламан!

Унинг бақириси Судуйни уйғотиб юборди. Бошини кўтариб қаради.

– Тушимда момоқалдироқ бўлаётган экан. Ҳа, бу сенми-сан, сартовул. Нега бунақа бақирасан? Нега ухлагани кўймайсан.

Маҳмуд сўкинганича кетди. Захарий энди ухлай олмади. Нега у бу ерларга қайтиб келди? Агар Маҳмуд гапида турса, у отасини ҳам, Фотимани ҳам, Русиянинг яшил ўрмонларини ҳам кўролмайди.

Ўтовга Судуйнинг хотини ва онаси бўлса керак, ёши каттароқ бир аёл кирди. Кексароқ бир киши қўлларида Судуйнинг эгизакларини кўтариб кирди. Болалар отаси устида эмаклаб, кокиллари, бурнидан торта бошлашди. Судуй уларнинг лўппи юзларини ҳидлар, мазза қилиб бир нималарни ғўлдиарди. Хотинлар ҳингиллашар, эркакнинг кўзлари атрофидаги ажинлари ялтирарди. Ўчоқда олов ёнар, қозонда шўрва билқилларди. Бу одамлар бахтли эди. Уларнинг севимли кишиси қайтиб келган эди. Бошқалар эса энди ҳеч қачон қайтиб келмайдиган яқинлари учун кўз ёш тўкишарди. Қаердадир унинг Фотимаси ҳам йиғлаётган

бўлса керак. Қаердадир қари отаси тарвақайлаган қўллари билан оппоқ бошини чангаллаганча, ё у ҳақда, ё ўз ёшлигию сершовқин Подол ҳақида ўй суриб ўтирибди...

– Ўртоғинг нега ғамгин? – сўради Судудан онаси. Болаларни нари суриб ўтириб олди.

– Э-э-э, сен чиндан ҳам офтобда қолган сут каби ачиб қолибсан-ку. Ҳозир гўшт еймиз, архи ичамиз. Ота, архи ичамизми? Кўрдингми, ичарканмиз... Сен мени меҳмонимсан. Менинг ўтовим – сенинг ўтовинг.

– Ҳа-ҳа... Раҳмат. Лекин мен бориб Маҳмуд билан гаплашим керак. Агар у... Сен қул бўлиб кўрмагансан, билмайсан.

– Мени отам қул бўлган... Гап бунда эмас. Маҳмуд хоннинг ўтовига кириб чиқадиған катта одам. Афтига тупурардим-у – мумкин эмас. – Судуй бошини жаҳл билан қашлаб, отаси ва онасига маслаҳат сўрагандай қаради.

– Сен Жўжи билан гаплаш, – деди отаси. – Сен бу одамга ёрдам беришинг керак. Ёрдам бера оласан ҳам. Мен ҳар доим ҳаммага ёрдамлашганман... Менга қийин бўлган эди. Энди-чи! Мени номим машхур, сени ҳамма танийди...

– Бўлди, бошланди бу ёғи! – деди-да, онаси отасини тўхтатди.

Судуй сакраб туриб кийинди ва биргалашиб иккови хоннинг катта ўғли ўтовига келишди. Жўжи ўтовида икки катта ўғли билан ўтирарди. Улар отасига аллақандай китобни ўқиб беришарди. Аввал каттароғи – озғинроқ, шалпангқулоқ ва нозик овозли – ўғли ўқирди. Кейин кичиги – калласи бироз каттароқ, кўзи қисик, миқтивойи – ўқирди. Буниси дадил ўқир эди. Лекин Жўжи иккаловини ҳам мақтади.

– Эртагача Ўрду бун кўчириб қўй, – деди-да, Жўжи тирноғини китоб саҳифасига қаттиқ ботириб қўйди.

Шалпангқулоқ рози бўлиб бошини қимирлатиб қўйди.

– Сен эса Боту, мана бунисини.

Боту китобга қаради-да, норози бўлгандай, бурнини жийирди, лекин индамади. Ўрду китобни олди-да, укаси билан ўтовдан чиқиб кетди. Иккаласига ҳам мовий ипак белбоғлар боғланган бир хил чопон, четлари тепага қайрилган

оқ наMAT қалпоқ кийдирилган эди. Князчалар... Боту Судуй-ни олдида тўхтаб, этагидан тортди.

– Сен бизга нимадир олиб келдингми? – деди талабчан оҳангда.

– Йўқ Боту, бу сафар мен кафтим билан тиззамга шапаталаганча, қайтиб келдим.

– Гапир Судуй, – деди Жўжи.

– Сени отанг ва ҳукмдоримизнинг ўтовида мен ҳаммасини гапириб бердим. Фақат бир нарсани айтмовдим. – Судуй Захарийни олдинроққа итарди. – Мана шу бўлмаганда мен сени ҳам, болаларимни ҳам қайтиб кўрмасдим. Бу одам Маҳмуднинг қули. Сартовул уни жазолайман деб дўқ уряпти. Бу одамнинг юраги худди жангчини киби. Менимча, учқур отда, сув ёки тезак ташиш яхши эмас. Мен ҳеч қачон сендан сўрамаганман Жўжи, ҳозир эса ўтиниб сўрайман.

Захарий юзида Жўжининг тикилиб қараган назарини ҳис қилди. Хоннинг ўғли синчковлик билан қарар, лекин унинг боқиши хотиржам бўлиб, унда оддий қизиқувчанлик бор эди. Жўжи қоровулни чақириб, Маҳмудга жўнатди-да, Судуйдан бўлган воқеаларни суриштира бошлади. Судуйнинглар экан, хаёл билан пешонасини тириштира, бармоқлари билан садафланган хонтахта устини тақиллатар, хонтахта ёнида бир уюм қалин китоблар ётарди.

– Қонхўр уруш руҳларига яна бир кўрбонлик... Э-эх!

Маҳмуд келди. Захарийга ҳайрон кўз ташлаб, астойдил таъзим қилиб, Жўжининг олдида дуру марваридлар сингари хушомад сўзларни ёйиб ташлади. Хоннинг ўғли уни тўхтатмади. Илгаригидек ўйчан кўзларини номаълум тарфга тикканича, қўли билан хонтахтани тақиллатишда давом этарди. Чамаси у савдогарни эшитмасди ҳам. Кейин бирдан ҳуши ўзига келиб, сўради:

– Бу қул сенинг олдингда айбдорми?

– Оллоҳ шоҳид, у мени хонавайрон қилди.

– Яқинда яланғоч ва оёқяланг қолишинг кўриниб турибди. Буни нима қилмоқчисан?

– Бутун йўқотганларимни унинг ичидан жони билан қўшиб суғуриб оламан.

– Сен жудаям қаттиққўл экансан. Лекин у сени қулинг ва сен уни нима хоҳласанг қилишинг мумкин... – Жўжи гапини охирига етказмай тўхтади ва қолган ҳаммасини савдогар ўзи тушуниб олади деб кутди.

Лекин Маҳмуд айтилмай қолган гапларни тушунишни истамай, жони-дили билан:

– Айни ҳақиқат! Айни ҳақиқат! – деб такрорлади.

Захарий ундан ижирғаниб кетди. Жирканч, зиқна! Ботқоқ бақаси! Ҳеч нарса ололмайсан!..

Жўжининг юзи қатъийлашди.

– Сенинг қулинг, менинг энг яхши навкаримни ўлимдан қутқариб қолибди. Унинг ҳаракатлари билан карвончиларимиз ҳалокати ҳақидаги хабар ўз вақтида отамга етиб келибди. Бу ёғи қандоқ бўлди? Сен уни жазолашинг, мен эса мукофотлашим керак.

Боши қотган савдогар кўзларини катта очганча турарди.

– Мен уни сендан сотиб оламан. – Жўжи ялтироқ қутичасини очди.

– Оллоху акбар! – ҳайрон бўлди Маҳмуд. – Сендан пул оламанми? Ўзим ҳам бор-будим ҳам сеники-ку, эй оламлар ҳукмдорининг энг азиз ўғли. Бу қулни сенга ҳадя қиламан! Ўзи ҳадя қилиш учун сотиб олган эдим-да.

Жўжи ва Судуй хурсанд кўз уриштириб қўйишди.

Хон ўғлининг ўтовидан Захарий озод инсон бўлиб чиқди.

XII

Тахтга ўтирган кунидан то шу пайтгача омад Муҳаммад билан ёнма-ён юрди. Лекин тўсатдан учди-кетди. Оллоҳ ундан марҳаматини бурган эди, бутун олам уни ёмон кўриб қолди.

Бағдодга юриш қилиб кетган кунидан эътиборан у қайтиб Гурганжга келишни кўзламади ҳам. Самарқандда, Бухорода яшаб юрди. Оламжаҳон онасидан узоқроқ юргиси келди. Аммо бу билан уларнинг ўртаси яхшиланмади, рақобат пасаймади. Ўрталаридаги нафрат гўёки битмаган жахроҳатнинг селидай сизиб турарди. Ёвузлик унинг атрофи-

да қўланка ясамоқда эди. У нимқоронғи сарой йўлакларияу гиламлар осиб ташланган хоналарнинг одамютар даражадаги сукунатидан тобора кўпроқ қўрқарди. Сал ёзилиб, дам олиб келишни ўйлаб овга кетар, орқамдан исён чиқаришмасин деб амирларини ҳам эргаштириб юарди. Кейин бўлса, ов пайти бир дайди ўқдан қўрқиб юарди... Энди у илгаригидан кўра кўпроқ ибодат қилар, ўзининг жиловланмас кибри сабаб жаҳолат муштини пайғамбар ноибига кўтарган гуноҳини кечишини худодан илтижо қиларди. Сабри ва тоати билан гуноҳини ювишга уринарди.

Бироз муддат мулойим, аччиқланмай юарди. Кейин тўсатдан яна бақироқлиги тутиб, барча яхши ниятларини унутгандай, ўжар, жанжалкаш ва эс-хушини йўқотишгача ўзбилармон бўлиб қоларди.

Ўтрордан чопар етиб келганида у Жайхун қирғоғида эди. Ўзи тайинламаган Ўтрор ноиби Қоҳирхоннинг ўзбошимчалиги унинг чексиз ғазабини қўзитган эди. Чопарни ёқасидан тутиб олганича, ўзида йўқ даражада юзига муштарлар ва:

– Қоҳирхоннинг қулоқларини кесиб оламан! – дея бақирарди.

Атрофида турган амирлари унинг ҳаракатини маъқулламай қараб туришлари ва ўзаро пичирлашганидан баттар жазаваси қўзирди. Қоҳирхон ҳам мана шуларнинг биттаси. Булар ҳам ўша тарафда. Шоҳнинг ғазаби ҳам уларни ортиқ қўрқувга солмайди. Бўзарган, қатъиятли Жалолиддин унинг ёнига келди.

– Оламpanoҳ, бу адолатдан эмас! Қоҳирхон савдогарларни эмас, жосусларни қирган.

Ўғлининг бу гапи амирларга ҳам жон бағишлади.

– Хон жосусларни жўнатса ҳам биз уларни эҳтиёт қилишимиз керакми!

– Қиличларимизни занг босмоқда!

– Қоҳирхон тўғри иш қилган!

Амирлар омади кетган саркардаларни яхши кўришмайди. Булар эса шоҳни аввалдан ҳам яхши кўришмасди. Аммо у омадли бўлгани учун ҳам унга эргашишган, номини

улуғлашган ва ўлжаларига шерик бўлишган. Энди юз ўғир-ишга тайёр бўлиб туришибди. Лекин ўғли-чи!

– Ўзбошимчалик қилгани учун Қоҳирхон боши билан жавоб беради! – дея қайтарди шоҳ қайсарлик билан ва амирларига орқасини ўгирди.

Улар чодирдан чиқиб кетишди. Жалолиддин қолди. Лекин у ўғли билан ҳам гаплашгиси келмаётганди. У ҳам чиқиб кетди.

Жаҳлидан тушганидан сўнг у Қоҳирхон номига қилган пўписасидан афсусланди. Онасининг ҳамма қариндошлари унинг ёнини олишади. Керак бўлса, Қоҳирхоннинг ўзи ҳам ўзини ҳимоя қила олади. Йигирма минг қўшини бор. Ўтрор-нинг мустаҳкам деворлари ичида бу жуда катта куч. Агар у шаҳарни қамал қилиб енгилса, амирлари ундан мутлақо қўрқмай қўядилар.

Бир неча кун ўтди. Бир куни кечкурун ҳеч қанақанги чақирувсиз, чодирга Темур Малик кириб келди. Атрофга қараб олди-да, шоҳнинг қулоғига энгашди.

– Мен жудаям ёмон бир суҳбатнинг қийтиқларини эшитиб қолдим... Олампаноҳ, бугун бу чодирда тунамаганингиз маъкул.

Темур Малик уни ўз чодирига олиб кетди. Эрталаб туришса, шоҳнинг чодирини ҳар тарафдан отилган ўқлар билан илма-тешик қилиб ташланган, икки нафар туркман соқчилари ўлдирилган. Бу ишни ким қилганининг тагига етишнинг иложи бўлмади. Шоҳ шу заҳотиёқ Самарқандга жўнади.

Қўп вақт ўтмай, у ерга Чингизхоннинг элчилари келишди. Бу сафар совға-саломларсиз... Улар уч киши эди – мусулмон Кафраж Бўғро ва икки нафар ёши каттароқ нўёнлар. Кафраж Бўғронинг отаси шоҳнинг отаси Такаш хизматида бўлган. Бу тўнғизвачча эса бошқа ўзига ўхшаганлар билан бир бўлиб, пайғамбар васиятларини унутиб, лаънати бутпарастга сотилиб кетибди.

Девондаги тахтига ўтирар экан, шоҳ элчиларга қандай жавоб қилишини ҳали билмасди. Фақат, жангари кўчманчилар хони жуда катта кетмай, ишни тинчлик билан ҳал қи-

лиши мумкин деган кичкинагина бир умиди бор эди. Аммо девонга кириши биланоқ, Кафраж Бўғро бу умидни пучга чиқарди. Шоқолвачча таъзим ҳам қилмай, тахт рўпарасига келиб, чанг босган гутул кийган оёғини кериб туриб олдида, бош бармоқларини қимматбаҳо белбоғини ичига тикиб олган кўйи, деди:

– Тортиб олганларингни қайтар ва Қоҳирхонни бизга топшир.

Бўлди. Умри бинога келиб, шоҳ бунақанги қиличдай кескир талабни эшитмаган эди. У тишини тишига босди-да, амирларига қараб олди. Улар ҳам унга тикилиб туришар ва чамаси унинг бунчалик шарманда бўлаётганига хурсанддай эдилар. Ёлғиз ўғлигина олдинроқ чиқиб қўлини дамашқи ханжари устида ушлаб турарди. Агар ҳозир элчилар билан қаттиқроқ гаплашмаса, амирлар ва ўз ўғлининг олдида ҳам ҳеч қачон қаддини кўтариб юролмайди. У ҳаммасини Оллоҳга таваккал қилган кўйи Жаҳон Паҳлавонни чақирди ва бармоғи билан Кафраж Бўғрони кўрсатди:

– Мана буни.

Калондимоғ элчининг башарасини қийшайтириб юборган қўрқув, шоҳни яна аввалги ҳолатига – одамлар ҳаётини ҳал қиладиган, улар тақдирини белгилайдиган ҳукмдор даражасига – қайтаргандай бўлди. Қайчи олиб келишларини буюриб, заҳарханда кулганича нуёнларнинг сийрак соқолларини кесиб олиб, юзларига улоқтирди.

– Агар хонингиз ҳам соқолини қирқтирмоқчи бўлса, шу ерга келаверсин.

Бироқ сал кейинроқ, бу шижоатнинг ўрнини чуқур тушкунлик эгаллади. Энг кучли мунажжимларини чақиртириб келди. Улар ҳам кўнглига тасалли беришолмади. Унинг режаларига юлдузлару сайёралар ҳолати хайрихоҳ эмасмиш ва уларнинг қулай келишини кутиш керакмиш. Лекин у ортиқ кутолмасди. Урушга тайёрланиш керак. Еб тўймас қўшин хазинани бўшатиб бўлди. Одамлардан олинадиган солиқнинг уч йиллигиниям олдиндан йиғиб олиб, бу пулга Самарқандни фақатгина шаҳар қисмини эмас, балки атрофи билан ҳам ўраб олувчи девор қуришни буюртирди.

Лойиҳалар чиздирди, ҳисоб-китоблар тайёрлатди. Ўн икки фарсахлик¹ деворга қанча ғишт, тош, тахта-ёғоч кетишини санаб чиқишди. Тажрибали қурувчилар қисқа фурсатда бунақа истеҳком қуриб бўлмайди дейишди. Лекин у ўжарлик қилиб туриб олди. Девор қурилиши бошланди. Бироқ солиқ тушуми яхши бўлмади. Хунароманд ва чоракорларни калтаклаб пулларини ола бошлашди. Уйларига бостириб кириб, кўзга дурустроқ кўринган нарсани олиб кетаверишди. Барибир маблағ етишмади. Янги деворни қўйиб, эскисини тузатиб, мустаҳкамлай бошлашди. Шоҳ ҳар куни шаҳарни айланарди. Минглаб одамлар лой эзғилаган, деворлар устига ғишт ортмоқлаган, ҳандақларни кенгайтириб, чуқурлаштириш билан овора бўлганлар кетмонлару белкуракларига зўр беришган... Шоҳни хушламайгина, базўр қаршилашарди. Солиқлару деворларни шошилинч мустаҳкамлаш ишлари одамлар кўнглига ваҳима солиб қўйган эди. Шоҳ бўлса, уларга тасалли берадиган сўз тополмас, индамай, қовоғини уйганча ёнларидан ўтиб кетарди. Ўзининг ҳам кўнгли нохуш дилхираликларга тўлган эди.

XIII

Хоразмшоҳ устига юришга Чингизхон аста тайёргарлик кўрди. Бу сафар туйқус зарба бериб бўлмасди. Шунинг учун ҳам аввал бошдан ҳаммасини пухта ўйлаб олиш керак эди. Шошиб эгар урган одам, отдан йиқилиши аниқ.

Ўз кучини чамалаб кўрди – бир юз саксон минг аскар. Уларнинг олтмиш минги Мухали қўл остида Олтин-хон билан урушда. Улусини қўриқлаш учун ҳам қўшин қолдирилган. Демак, яна ўн икки-ўн беш минг қўшинни чиқариб ташлаш керак экан. Урушга юз мингдан сал ортиқроқ қўшин билан боришга тўғри келяпти. Кам... Агар олинган хабарларга кўра, шоҳ тўрт юз минг аскарини қарши қўйиб, яна шунча оддий халқини қуроллантириб олиб чиқса... Олтин-хон билан бўлган уруш шуни кўрсатдики, қўшиннинг

¹ фарсах – 7 км.ча.

қўплиги энг асосий омил эмас экан. Аммо Хоразмшоҳнинг туркий жангчилари жуда қўрқмас ва шафқатсиз эмиш... Юз минг... Бунга яна Бузарнинг, уйғурларнинг, қарлуқларнинг жангчилари келиб қўшилса... Юз йигирма мингча бўлар экан. Бори шу. Қўшиннинг камчилик экани янги кучларга эҳтиёж туғдирди. Жалмани танғитларга жўнатиб, императорни нима қилиб бўлса ҳам, сартовуллар билан урушга оғдириб келишни буюрди. Лекин Жалма жудаям хунук жавоб олиб келди: «Сенга янги ғалабалар керак экан – ўзинг уришавер. Кучинг етмаса, ўтовингда жим ўтиргин-да, буюк хонман деб чиранма». Буни эшитиб, хоннинг юзига қон гупуриб урди-ю, аммо ўзини босди ва хурсандга ўхшаш қиёфага кириб:

– Зўр-ку, а! Бу гапи учун ҳали ҳамма суякларини синдириб ташлайман!... – Жалмага бўлса, гинасини билдириб қўйди: – Фармонимни бажариб келмабсан-да...

– Мен қўлимдан келганини қилдим. – Жалманинг қуюқ қошлари кўзлари устига осилди.

Танғитлар ҳузурига у бошқа бир одамни жўнатса ҳам бўларди. Жалма анча вақтдан бери бундай ишлардан узоқ эди. Ўтган йиллар хотираси яна кадрдон навкарини ёнига чақиришга сабаб бўлувди. Жалма йўқлигидан Бовурчи дўсти ҳам қанақадир сўлиб қолгандай эди. Ичида нимадир ўзгариш юз бергандай сездди. Аввалги даврларда бўлганидай, иккала дўсти ёнида бўлишини, у билан биргалашиб улус ишларига бош бўлишларини хоҳлади. Жалма бўлса унинг буюрганини қилиб келолмабди. Ёки истамаганмикин?

– Мен билан урушга борасанми, Жалма?

– Сен буюрсанг, бораман, буюк хон.

– Қачонлардир, ёнимга келишингни ҳам буюрганмидим?

– Унда бошқача эди. Биз ёқалашишлар бўлмасин деб ёқалашардик. Отам шундай васият қилган эди.

– Ҳозир-чи? – сўради хон ва тутаб кетди: – Сен миянгни еб қўйибсан, Жалма! Шоҳ савдогарларни, элчимни ўлдирса, ўнг қўлим бўлишга қасам ичган танғит ҳукмдори мени менсимаса, мен қандай қилиб ўчоқ олдида ўтиришим мумкин? Нимани кутай? Ўтовимни бузиб, оловимни ўчиришларини-

ми? Сен ва сенга ўхшаганлар шуни хоҳлаяпсанларми? Мен бўлсам, то бутун шоҳлару императорларни – ҳамма-ҳаммасини – отларим туёқлари остида мажақламагунимча, бу оламда тинчлик бўлмаслигини аниқ кўриб турибман. Турли тилларда гапирадиган халқлар фақат битта ҳукмдорга бўйсунуши керак.

Жалма ё баҳслашишга журъат қилмади ёки хоҳламади. Чехраси тундлигича ўтираверди. Шу ўтиришда у темирчи отаси Жарчиўдайга жудаям ўхшаб кетди. Субутой-баҳодир унинг акаси бўлса ҳам, бутунлай бошқа одам – ҳақиқий жангчи.

– Шундай қилиб, мен билан борасанми ё йўқми? Мен сенинг хоҳишингни билмоқчиман!

– Буюк хон, қўл остингда қанчалаб одамларинг бор, мени нима қиласан?

– Кетавер, – деди хон.

Энди ҳеч қачон Жалмани чақиртирмайман. Ўтган нарсани қайтариб бўлмас экан, худди ёшлигингга ўхшаб... Ростдан ҳам қўл остимда одамлар кўп. Ақллилари ҳам, жасурлари ҳам, чапдастларию ҳар қандай вазифага тайёр турадиганларини топиш қийин иш эмас. Аммо илгаригидайдай дўстни топиш қийин. Бир пайтлар ўғилларим уларнинг ўрнини босар, деб ўйлардим. Бироқ улар ҳам ўз ҳаётлари билан яшаб келяптилар. Бошқа даврда улғайган бу тенгиларга кўп нарсалар қалбларига ҳам тушунчаларига ҳам ётлик қияпти. Ака-укалари-ку – улардан ҳам баттар... Жуда кўп қийнаган ишқалчи Хасар, анча жимиб қолган, қуюлиб, калондимоғлик алангалари ўчиб, энди жанжал ва тўполонлар чиқармайдиган бўлиб қолган. Аввалгидай ясан-тусан қилиб устига қимматбаҳо кийимлару қуроллар илиб олиб мақтанишларини бас қилган, ўзига ажратилган ерларда бир қанча хотинлари қуршовида яшарди...

Бу каби хаёллари хонни бўшаштирар ва у дарров ўзига келиб, уларни миясидан қуварди. Олдинда машаққатли ва хавфли иш турибди. Бу фикр уни ҳар қанақанги зўр шаробдан ҳам кўпроқ тетиклантирарди. Агар сартовуллар подшоҳининг ўн барабар кўп аскари бўлса ҳам, у орқага қайт-

мас эди. Қилдингми – қўрқма, қўрқасанми – қилма. Энди у бу эски иборасига яна бирини қўшиб айтарди: қилмасанг – ҳалок бўласан.

Шоҳнинг қочқин ҳожиби Донишманд, савдогар Маҳмуднинг одамлари келтирган маълумотларга қаралса, Муҳаммад салтанатида жуда катта бебошликлар бўлаётган эмиш. Хон шоҳ билан онаси, имомлар, амирлар ўртасидаги зиддиятни қандай қилиб ўз фойдасига буришни узоқ ўйлади (айёр шомони Теб-Тангрининг ёнида йўқлигидан афсусланди). Шоҳнинг қанақа одам эканлигини у яхши билиб олган эди. Шунинг учун шоҳнинг шубҳага ўчлигини алангалатмоқчи бўлди. Қочиб ўтганларни чақиртириб, уларни бир мактуб битишга мажбур қилди. Гўёки шоҳ амирлари унга, яъни Чингизхонга мурожаат қилиб, Муҳаммад Хоразмшоҳ зулмидан бедод бўлганликларини, шоҳ уларни менсимаётгани, ҳўрлаётгани, жуда ҳам шафқатсизлиги, адолатсизлигидан нолиб, агар хон уларни қабул қилса, унинг хизматига жон деб ўтишларини баён қилдирди. Шу хатни шоҳнинг одамлари «қўлга туширишлари» керак эди...

Бундай ишларда – душман кучларни бўлакларга бўлиб олиш энг асосий иш. Агар ғўлани бир-икки еридан ёриб олинса, кейин уни тарашага айлантириш унча қийин бўлмайди.

Юриш бошланиши яқинлашгани сари, хотинларининг тинчи бузилди... Улар тез-тез уришиб олишадиган одат чиқаришибди. Ҳар сафар хон уларни ваҳшат ичра бақриқлари билан тинчлантирарди. Илгарилари бунақа эмасди. Барча хотинлари ва чўриларини Бўрта донолик ва хотиржамлик билан бошқариб турарди. Аммо нимадир бўлиб, энди унинг ҳукми ўтмай қолган эди. Хотинлар икки рақиб гуруҳга бўлиниб олиб, бир томонда аввалгидай Бўрта, иккинчи томондан эса Хулан бош бўлиб олган эди. Хон ўйлдики, ҳаммасига севикли хотини Хуланнинг бўйсунмаслиги сабаб бўлган бўлиши керак. Бироқ масала у ўйлаганидан кўра мураккаброқ бўлиб чиқди. Татар қизи Есуй бошқалар оғиз очолмаётган гапларни айтиб берди.

– Сен урушга кетасан-у, аммо у ерлардан қайтасанми ё йўқми, фақат мангу осмонгагина маълум. Барча одамлар

ҳам бир куни ўлишга маҳкумлар... Улусни ким бошқаради? Ҳамманинг устига ким бош бўлади?

Хон учун бу кутилмаган гаплар эди. Нафаси сиқилди. У ўлиши керакми? Бор вужуди бунга қарши турди. Мен ҳали қаримасман, таним соппа-соғ. Ёшлик йилларимдагидай бир неча кунлаб отдан тушмай юра оламан. Бу ақлсиз хотин нималар деяпти ўзи? Ўлим жуда узоқда ва бу ҳақда ўйлашга ҳали эрта.

Аммо лаънати ўйлар миясига суқилиб кираверар ва қалбида турли хил оғир хавотирлар уйқашиб кетарди. Наҳотки, кун келиб унинг тахтида ўзи эмас, қайсидир бошқа одам ўтирса, урушларга бош бўлса?... Наҳот, мангу осмон, уни ер юзидаги барча одамлардан аъло қилиб яратган само, бир куни ҳаммага тенг қилиб қўйса?

Бутун иродасини тўплаб, бу хаёлларини қувиб чиқарди. Лекин улардан буткул қутулолмади. Улар унинг ичида яшар ва борлиғининг энг чуқур ерларигача кириб бориб, тинимсиз таъқиб қиларди.

Меросхўр масаласини у кундалик оддий масалани ҳал қилгандек, худди сафарга отланиш чоғидаги тадбирлардек кўра бошлади. Бу ҳам сафар тадориғи сингари қийин бир иш бўлиб чиқди. Хотинлари ўртасида яна можаролар кучайиб кетишига Ҳулан ўз ўғлини валиахдликка суқиштириши сабаб бўлди. Бўртанинг жони-пони чиқиб кетди. Ўғилларнинг каттаси отасига ўринбосар бўлиши мумкин. Асрлардан асрларга келаётган удумга кўра – ким катта бўлса, ўша бош бўлади.

Хон шиддаткор Ҳуланни ва кенжа ўғли Кулканни қанчалик яхши кўрмасин, уни валиахд қилиб эълон қилолмасди. У ўғиллари ичида энг кичиги экани ҳам майли, асосийси у улғайиб қанақа одам бўлиши ҳам номаълум-ку. Улусни ўз қўлида ушлаб қола оладими, йўқми? Лекин бу сабабларнинг ҳеч бири Ҳулан учун чўт эмас. Уни бу ерда қолдирса-ю, урушда ўзига бирор нарса бўлса, Ҳулан куч билан бўлса ҳам, ўғлини тахтга ўтқазиб олади. Шунинг учун уни доим ёнимда олиб юришим лозим. Ҳамма учун ҳам яхши бўлади. Жўжини тайинласаммикин? Қалбидаги эски жароҳати симиллаб кетди. Жўжи менинг ўғлим бўлмаса-чи... У дунё-

га жунатилган ҳамма миркитларга хурсандликларидан жон киради-ку. Буям асосий сабаб эмас. Жўжи борган сари мендан узоқлашиб кетяпти. Йўқ, у валиахд бўла олмайди. Чиғатой, Ўқтой, Тўлуй – мана шулардан биттаси валиахд бўлиши керак. Қайси бири? Юрагимга яқини Тўлуй. Жасур, қўрқмас, одамларни эргаштира олади. Аммо ўзи ҳам бошқаларга эргашишга мойил. Ҳукмдор одам учун эса бу ҳалокатли бўлиши мумкин. Чиғатой аксинча, ҳамма қоидаларга ва удумларга қатъий амал қилади, талабчан, бошқалар туғул, ўзигаюм раҳми келмайдиган даражада. Кўнгли бўшлар унинг атрофида кун кўролмайди. Ёмонларини эса унинг ўзи қувиб солади. Бу унинг ёлғизланиб қолишига олиб келиши мумкин. Ишончли кишиларнинг бўлмаса, улусни бошқариб бўлармиди? Ўқтой қоляпти... Марҳаматли, одамлар билан хушмуомала, оғир, босиқ. Фақат қатъият етишмайди. Аммо унинг ёнида ҳамма вақт яқин кишилари бўлиши шубҳасиз...

Хон ўғиллари билан юзма-юз гаплашиб олишга қарор қилди. Тўрталови унинг ўтовига тўпланишди. Қоровулда турганларга ҳеч кимни киритмасликни буюрди. Кумуш шамдонларда қалин мум шамлар шуълаланиб турибди. Ўғиллари жим. Оталари билан қачон мана шундай ёлғиз ўтириб гаплашишгани эсларидан ҳам чиқиб кетган. Ҳар доим атрофда бегоналар кўп бўларди. Балким, шунинг учундир, ака-укалар худди бегоналардай, бир-бирларига ётқараш қилиб ўтиришарди. Гап нима ҳақида бўлишини эҳтимол билишаётган ҳамдир ва отаси кимни танлашини тахмин қилиб ўтиришгандир.

– Болаларим, мени осмон ўз бағрига чақирган чоғда, улусим ва жами топган-тутганим сизларга қолади. – Ўзининг ўлими ҳақидаги қувғинди фикрлари яна қайтиб келишди-ю, хон бошини бир чайқатиб олиб, тезроқ гапира бошлади: – Сизларнинг ҳаммаларингиз менинг ўрнимга ўтиришга муносибсиз. Лекин ичингиздан биттангизгина хон бўлиши мумкин. Ҳар хил тилларда гаплашадиган бу халққа ким муносиб ҳукмдор бўла олишини ўзларинг айтишларингни истайман. Бу машаққатли ишга ким бошқалардан кўпроқ тўғри келаркин?

Жўжи гутули кўнжидаги аллақандай доғни куч билан тимдаларди. Ўқтой шамдонни айлантириб, шуъласига секин пуфлар ва унинг тебранишини кузатиб ўтирарди. Чиғатой бўлса, худди ўзига ҳеч кимни йўлатишни истамаётган қиёфа касб қилганди. Тулуй бўлса, ака-укаларининг бир унисига, бир бунисига кўзини тикар, отаси қайси бирини исмини айтишини кутарди.

– Жўжи, қани сен ўз гапингни айт-чи.

Тўнғич ўғил бошини кўтариб қаради. Қошлари қимирлаб, қаншари устида чизик ҳосил қилди. Чиғатой ундан илгарилади:

– Нега энди у биринчи бўлиб гапириши керак?

– У ҳаммангдан катта.

– Валиаҳд қилиб мана шуни тайинламаяпсанмикин? Ҳамма билади: Жўжи – миркитлардан совға. Биз унга итоат этмаймиз.

Жўжининг юзи оқариб кетди, Чиғатойнинг кўзларига тик қараб:

– Ўзингни ҳаммадан ақллиман деб ўйлайсан-у, аммо осмон сени ақлдан сиқиб қўйган. Бошқалардан устун жойинг – ваҳшийлигингда. Бироқ бу одамларга мос фазилат эмас. Бу кўрикчи итларга ярашади.

– Фазилатниям, ақлниям сендан сўрамайман!

– Жим бўл, Чиғатой! – хон даҳанаки олишувни тўхтатди. – Сенинг уятсизлигинг ҳар қанақанги чегарадан чиқиб кетган. Жўжи – сизларнинг катта акангиз. Бунақанги гапларни бошқа эшитмай. Тилингни суғуриб оламан!

Оғир жимлик тушди. Хон Чиғатойдан жаҳли чиқди, аммо ўғли бундан ўзгаргани йўқ. Аввалгидай тунд башаралигича қолаверди.

– Балким, сенинг ўзинг менинг ўрнимни эгалламоқчидирсан?

Чиғатой шошилмасдан жавоб қилди:

– Сен ўзинг истаган одамни тайин қилишга ҳақлисан. Менинг ўзимга қолса, Ўқтойга жон деб итоат қилишим мумкин.

Валиаҳднинг исми эълон қилинди. Мана шунинг учун ҳам хон Чиғатойни кечирди.

– Сен нима дейсан, Жўжи?

Жўжи бошини кўтармаган кўйи, синиқ овозда деди:

– Мен укаларимнинг ҳар бирига хизматкор бўлишим мумкин.

– Мен сендан Ўқтой ҳақида нима дея оласан, деб сўраяпман.

– У ақл ва адолат билан ҳукмдорлик қила олади, деб ўйлайман.

– Сен-чи, Тулуй?

– Агар Ўқтойни тайин қилсанг хурсанд бўламан.

– Ўқтой, сен нима дейсан?

– Мен сенинг иродангга итоат этаман, ота. Мени тайин қилсанг, бу юксак шарафга муносиб бўлишга ҳаракат қиламан. Мана шу менинг гапим...

– Масала ҳал бўлди, деб ҳисоблаймиз. Эртага мен бу қароримизни эълон қиламан. Уни ўзгартиришдан қўрқинглар! Жўжи, Чиғатой, Тулуй, сизларнинг ҳар бирингизга мен сартовул подшоҳидан тортиб олинган ерлардан улус ажратаман. Ўшаларга ҳукмдорлик қилаверасизлар. Аммо эсингиздан чиқарманг: мен тайин қилган одам ҳаммангизнинг устингизда бош бўлади. Можаро чиқара кўрманг. Қариндошларим Сача-Беки, Ўлтон, Хучар тақдирини тез-тез эслаб туринг... Менинг қонунларимга риоя қилинглар. Шунда ҳечам адашмайсиз, ҳеч нарсa йўқотмайсиз.

Валиаҳд танлови ҳаммани ҳайрон қолдирди. Аммо ҳеч ким унини чиқармади. Ҳатто Хулан ҳам миқ этмади.

Куён йили¹ баҳорида хон Тўла дарёси бўйидаги кўналғасини тарк этиб, жангга отланди. Эрдиш дарёсига етиб келишганда, ёзни шу ерда ўтказиш учун кўнишди. Шу ердан туриб, у Муҳаммад шоҳ шаҳар ва кентларига эл орасида ваҳима уйғотиш, Хоразм шоҳи урушга қандай тайёргарликлар кўраётганини билиб келиш мақсадида қочиb ўтган муслмонларни жўнатди.

Кўшин бўлса, ов овлаб, отларини семиртириш билан машғул эди...

¹ 1219 йил.

БЕШИНЧИ ҚИСМ

I

Найзасига суяниб олган Захарий Жўжи чодирини олдида қоровул турарди. Қуёш нурлари жилосида Эрдиш дарёсининг усти худди балиқ тангачаларига ўхшаб жилваланарди. Туёқлари остида ернинг чангини кўтариб, от уюрлари сув ичгани қирғоққа тушиб боришади. Қирғоқ ёқалаб кўзинг етганча ерларга – Судуйнинг айтишига қараганда, бир кунлик ергача, кўшин ўтовлари тикилган. Ингичка ёғочларда туманлар, минглик ва юзлик кўшинларнинг туғлари ҳилпираб турибди. Кўм-кўк осмон пештоқига чўзилган тутун бурамаларининг саноғи йўқ. Ола-қура кийинган жангчилар камон отишда беллашишади: улар урушга эмас, аллақандай тантанага отланишгандай хурсанд.

Эркинликка чиқдим, деб ўйлаган Захарий қайтага ихтиёрини йўқотиб қўйди. Ўтрордан қочаётганида До-нишманд-ҳожиб берган оти ўзига қолди. Гурганжга кетишни ҳаёл қилди. Лекин уруш хавотирида чегаралари кучли қўриқланаётган мамлакатга сездирмай қандай қилиб кириб бориш, отаси ва Фотимани қандай қилиб Русияга олиб кетиш мумкин? Қулай пайтнинг кутиш керак... Судуй яхши одам, лекин бу масалада у ҳам ёрдам беролмайди. «Ҳозирча Жўжиге хизмат қила тур, – деди у. – Сартовулар юртига бориб олайлик, Жўжи бир нима қилиб ёрдам беради, деб ўйлайман». Мана, хизмат қилиб турибди... Судуйнинг ота-онаси (сафаргача Захарий уларникида яшади) уни тезгина, ҳеч бир ўйлаб ўтирмай, ўзлариники қилиб олишди. Улар бой эмас, аммо жудаям очиқ ва меҳрибон одамлар экан. Айтишларича, ёшлик пайтларида жудаям ночор яшашаркан. Бу ҳам яққол кўриниб турарди. Бировларнинг ғамини ҳам ўзлариникидай билиб, куйиб кетишади. Ўзи қийинчилик кўрмаган одам, бировнинг аҳволини билармиди? Мана, Захарийнинг ўзи ҳам ўзгаларнинг қалби ситилиб турганини ҳам, ўзидан ҳам, ҳаётдан ҳам кўнгли тўқ бўлганларни

дарҳол сезади-ку. Лекин қизиғи шундаки, хоннинг ўғли бўлатуриб, Жўжи жуда кам кулар, деярли доимо адоғи кўринмас оғир хаёллар ичида юрарди. Уч-тўрт кун аввал худди шунақа қоровулда турган эди. Ўтов олдидаги майса устида Жўжининг Боту ва Ўрду исмли ўғиллари ўйин қилишарди. Боту эгарга ўтириб олган, кўлларини белига қўйиб олганча, тахтда ўтирган хон қиёфасига кирган, Ўрду бўлса, ўзоқ ўлкалардан келган элчи эди. Жўжи чодиридан чиқиб, Захарийга кўзи тушди ва таниди.

– Ҳа, кўккўз, қалай, бизда хизмат қилиш оғирмасми?

– Мен бундан ёмонларини ҳам кўрганман. Ҳаммасига кўникиб кетганман.

– Сизларда ҳамма мана шунақа малла соч ва кўккўзми?

– Ҳар қанақаси бор. Аммо малласочлару кўккўзлар кўпчилик.

– Шаҳарларингиз жуда каттами?

– Мен фақат Киев ҳақида айтоламан. У бизда шаҳарларнинг онаси ҳисобланади. Нурли, қувноқ ва тиллақошли.

– Киевда ўз тилингизда китоблар борми?

– Бўлмай-чи! Менинг ўзим ҳам ўқиш ва ёзишга ўқиганман. Энди бўлса, эсимдан ҳам чиқиб кетган бўлса керак. – Захарий хўрсинди.

– Уйга кетгинг келяптими?

– Бўлмасам-чи? Она ерим тушларимга кириб чиқади.

Жўжи бошини силкиб қўйди.

– Одам она ерини яхши кўриши керак.

Захарий бошидан ўтганларини хоннинг ўғлига айтиб беришни ва ундан ёрдам беришини сўрашни хаёл қилди. Тушуниши керак. Эндигина керакли сўзларни топиб гап бошламоқчи бўлиб турган эди, чодир ёнига от чоптириб навкарлар келиб қолишди. Улар қимматбаҳо либосларга бурканган аёлга эргашиб келишган эди. У аёлнинг бўҳтакидан чиқиб турган тилла найзача учида аллақандай афсонавий қуш патлари хилпирар; бўйнига осилган марварид шодалари ва ранго-ранг тошлар шодаси жилваланиб турарди. Унинг ёнида бошида қизил қалпоқ, эгнида қундуз ёқали

зангори парчадан чопон кийган, белида шоҳи чизимчага боғланган кумуш қиличи осифлиқ бир ўспирин ҳам бор эди. Жўжининг юзи бирдан тортилиб, жиддий қиёфага кириб қолди. Лабининг бир чети билан табассум қилган бўлиб, уларни чодирига таклиф қилди. Бола Жўжининг ўғиллари томонга юрди.

Эгар-тахт устида ўтирган Боту унга бақира кетди:

– Кулкан, сен Олтинхон бўласан. Биз сени мағлуб қилганмиз. Сен тиз чўкиб, раҳм қилишимизни сўра.

Кулкан калондимоғлик билан Ботуга қаради.

– Сенинг олдингда тиз чўкайми?

– Бу ўйин-ку, Кулкан!

– Ўзинг Олтинхон бўлиб тиз чўкавер.

– Тиз чўкмайсанми? Унда кет бу ердан! Ўзимиз ўйнайверамиз.

Хафа бўлган Кулкан лабини чўччайтирган кўйи чодирга кириб кетди. Зум ўтмай чодир ичидан ясаниб олган бояги аёл чиқиб келиб, Ботуга қараб жаҳл билан деди:

– Ўғлимни ҳайдаб юборишга қандай журъат этдинг? Нимага у сенинг олдингда тиз чўкиши керак экан?

Жўжи уларга яқин келиб, гавдаси билан ўғлини тўсди-да, секингина:

– Ҳеч бир ёмон ери йўқ, улар ўйнашяпти-ку, – деди.

– Шунақа ўйинларни ўзинг ўргатяпсанми? Узоқни кўз-лаяпсан шекилли?... Кетдик бу ердан, ўғлим!

Улар отларини миниб, кетиб қолишди. Жўжи анчагача уларнинг изига қараб қолди.

Гаплашиб олиш учун шунақанги қулай имконият қўлдан бой берилгани Захарийга алам қилиб кетди. Хоннинг ўғлига шу тобда гап ёқармиди?

Бугун ҳам қоровулликка келган Захарий Жўжи яна у билан гаплашиб қолади, деб умид қилган эди. Бироқ у чодирдан чакмади ҳам. Унинг ҳузуридан одам аримасди. Судуй ҳам ичкарида. Боту билан Ўрду ҳам ўша кунгидай чодир олдидаги майсада эдилар-у, лекин бугун ўйин ўйнашмас, иккови ҳам китоб ўқиш билан машғул эдилар. Бу ишдан толиққанлари кўриниб турган болакайлар умид билан чодир

томонга қараб-қараб қўйишар ва кимдир чиқиб, китобни йиғиштиринглар, деб қолишини кутишарди.

Ўрамда аллақандай ғимир-ғимир бошланди. Жангчилар сакраб туришар, апил-тапил чопонларини текислашар, қоматларини тик қилиб олишарди. Чодирлар ва ўтовлар ора-лаб отлиқлар келишарди. Захарий уларнинг орасида кела-ётган хонни таниди. У оёқлари бақувват саман йўрға устида келар, чап қўлида жилов тутган, ўнг қўлида эса калтагина, қамчиси бор эди. Енгилгина бўз чопони букчайганроқ ел-каларига ёпишиб турарди. Қордай оппоқ наMAT қалпоғини қошлари устигача бостириб олган эди. Чодир киравери-шининг нариги тарафида турган қоровул бўғиқроқ овозда қичқирди:

– Хон келяпти!

Шу ондаёқ барча нўёнлар чодирдан отилиб чиқиб, тош қотдилар. Хон отини тўхтатиб, Жўжини олдига чақирди.

– Туманларингда нима гап? Жангга тайёرمىсан?

– Ҳа. Жангчилар дам олиб олишган, отларимиз ҳам кучга тўлишган.

– Хўш-хўш... – Хоннинг кўк кўзлари Боту билан Ўрдуга тикилиб қолди. – Қани, болалар бу ёққа келинглар-чи...

Улар яқин келиб, чуқур таъзим қилишди.

– Китоб ўқияпсизларми?

– Ўқияпмиз, – деди Боту.

– Жўжи, уларни ким тарбиялаяпти?

– Мен ўзим, ота.

– Ҳм, ўзим дегин... Нималарни ўргатаяпсан уларга?

– Ўзим билган ҳамма нарсани...

Хон қамчиси учи билан қалпоғини орқага суриб, пешонасини очди ва энсасини қашиди.

– Бу яхши ишмас. Бусиз ҳам сенинг ташвишларинг етар-ли. Болаларни менинг ҳузуримга жўнат. Мен уларга одам-ларни бириктириб қўяман. Болаларингни жангчи қилиб тарбиялаймиз...

– Ота...

– Эртага юришни бошлаймиз. Сафарга ва жангларга қан-дай тайёргарлик қўрилганини ўзинг шахсан текшириб чиқ.

– Хон қалпоғини яна офтобда куйиб кетгандай сап-сарик қошлари устига тортаркан, пошнаси билан отини ниқталади.

– Кечқурун, Захарий ва Судуй овқатланиб олишгач, чўғланиб турган аргал ёнига чўзилиб, уйқуга кетишди. Тепаликлар устида сарик жездан ясалган товоқдай бўлиб, тўлин ой ёришиб турибди. Бутун қирғоқ бўйлаб милтираган гулханлар кўзга ташланиб турар, жангчиларнинг ғўнғир-ғўнғири эшитилар, олислардан отлар кўнғироқлари садолари эшитилиб қоларди. Қаттиқ наमत устида чўзилганча у ёғидан бу ёғига ағанаб ётган Судуй ухламас ва кўзларини Жўжининг чодиридан узмасди. Чодир эшигига осилган мато орқасидан шамчиروқларнинг липиллаб турган шуъласи сарғайиб кўриниб турарди.

– Сен нега ухламаяпсан, Судуй?

– Шундоқ. Адолат тўғрисида, осмоннинг марҳамати ҳақида ўйлаб ётибман. Нима учун бировларга кўп нарса беради-ю, бошқаларнинг қўлидаги озгина нарсасиниям олиб қўяркин? Айниқса кўнгли бўш, яхши одамларникини кўпроқ олиб қўяди.

– Нима ҳақида гапиряпсан?

– Шунчаки гапиряпман-да, – Судуй қорнига ётиб олди-да, тирсагини ерга тираганича бошини кафтига қўйиб олиб, чўғга тикилди. – Мен ҳозир отам ҳақида ўйлаб кетдим. Ундан ҳам яхши одамни қидириб топиш мушкул. У одамларга жудаям кўп яхшилик қилган. Хўш, осмон унга нимани раво кўрди? Илгарилари унинг ишини юқори баҳолашарди. Энди бўлса, ҳамма ёқдан қўли гул хунарамандларни асир олиб келишган. Улар ҳам худди отамникидака ўқлар ясашарди. Лекин уларга ҳақ тўланмайди. Яқинда отам ҳеч кимга керакмас бўлиб қолади. Агар менга бир нима бўлса, отамнинг ҳоли нима кечади-ю, онам, хотиним, ўғлим қандай кун кўришади? Сорган-Шира деган яна бир одам бўларди. У ҳам бир пайтлар отамга ўхшаб, хонга ёрдам берган эди. Аммо у бадавлат бўлиб оламдан ўтди. У ўғиллари ва невараларига уюр-уюр отлар, оппоқ ўтовлар ташлаб кетди. Осмон нимага унга бунча марҳамат кўрсатди? У ҳам ёмон одам эмасди, лекин отамга ўхшаган яхши ҳам эмас эди... – Судуй бирдан

сакраб туриб ўтирди-да, атрофга тупуриб олди. – Туф, туф! Менинг бу шикоятларимни ёвуз руҳлар эшитиб қолмаса гўрга эди. Сизларда ҳам ёвуз руҳлар борми?

– Бизда ҳаммасидан бор. Жинлар ҳам, ажиналар ҳам, ундан бошқалари ҳам.

Судуй яна ётиб олди. Захарийга яқин сурилиб келди-да, қулоғига пичирлади:

– Жўжининг ўғилларини тортиб олишди. Мени ҳам ўғлим, хотинимдан айиришди. Энди бу ерда ҳаммамиз бир хил. Мен уйимга кетгим келяпти, сен уйингга кетиш орзусидасан. Аммо икковимиз ҳам бу ердამиз ва эртага бегона юртларга кетамиз. Қанчалаб болалар етим бўлиб қолишадди. У тарафдан ҳам, биз тарафдан ҳам... Мана, мен нималарни ўйлаяпман.

– Ҳеч нарса қилмайди, Судуй. Балким, жанг бўлмас, эҳтимол ишлар бошқача ҳал бўлар.

– Бошқача бўлмайди. Мен биламан.

Қирғоқ бўйидаги гулханлар бирин-кетин ўчиб борар, одамларнинг гўнғирлаган товушлари ҳам анча тиниб қолган эди. Ой тобора юқори кўтариларди. Судуй ҳам, Захарий ҳам анчагача ухлашмади. Ҳар ким ўз ўйи билан банд эди.

II

Қорақум чўлларига қум бўрони яқинлашаётганини билиб олиш қийин иш эмас. Аввалига барханлар тепаси сал тўзғигандай бўлиб, от туёқлари остида қум шитирлаб қолади. Бўзарган чанг булутчалари визиллаб учиб, сал ўтмай яна бир, икки қайталанади... Бўрон келаётганини билиб олиш мумкин, лекин тўхтатиб бўлмайди.

Аввалига хон келаётганмиш деган хабар шаҳар ва қишлоқ кўчаларидан шивирлаб ўтди. Аммо уни тўхтатиб қолдиган куч йўқ эди. Шўрингиз қуриди, мусулмонлар! Ундан кейин салтанатнинг энг чекка ҳудудларидаги одамлар қочишга тушдилар. Улгурган, эплаган қочди. Ғийқиллаган аравалар, отлару эшаклар, туялар бир ипга тизилиб, қолганлар эса пиёда мамлакат ичкарисига йўл олдилар. Йўл

азобида эзилган болалар чинқирган, йиғлаган, оналари атрофга олазарак нигоҳ ташлаган, эркаклар юзлари чанг ва офтоб тиғидан қорайиб кетган. Қочоқлар Самарқандда туриб қолишмай, ичкарироққа, Гурганжга, Термиз ва Балхга, Ғазнага қараб кетавердилар. Ҳайвонот ёнғин бошланмасидан илгари қочишга тушиб, паррандалар совуқ тушмасидан олдин учиб кетишганидай, одамлар ҳам урушдан қочадилар... Шоҳ хавотирли ҳаёллардан чарчаб кетди. Наҳотки, лаънати хон қароқчиларини Самарқанд остонасига олиб келса? Наҳотки, одамлар ҳам худди паррандалар ва ҳайвонларга ўхшаб бир балони сезишаётган бўлса?

Шоҳ амирларини катта маслаҳатга чақиртирди. Ундан аввал эса ўзини тинчлантириш ва фуқаронинг хавотири-ни юмшатиш мақсадида, қўшинни кўздан кечирди. Эгнига дурлар қадалган зумрад ранг чакмон кийган шоҳ Намозгоҳ дарвозаси тепасига чиқиб, жанггоҳга тўшалган гиламга ўтирди. Девор туйнугидан пастга мўралади-ю, биронта дайди ўққа рўпара бўлишдан чўчидими, бошини дарҳол четга олиб, атрофига қаради. Орқасида Жалолиддин билан Те-мур Малик ва туман тансоқчилари туришарди. Бу одамларга ишонса бўлади. Минора остида ҳандақ бўлиб, у бадбўй, кўкариб кетган сув билан тўла эди. Ҳандақ устидан букри ёғоч кўприк ўтган бўлиб, ундан нарида майсалари топталган намозгоҳ майдон бор эди. Майдоннинг атрофи боғлар билан ўралган. Дарахтлар ораларидан карнайлар нағмаси ва довуллар гумбурлаши жаранглаб, уларга мос равишда от туёқлари дупури ҳам эшитилди. Олти кишилиқ қаторларга терилган отлиқлар, майдондан отларини йўрттириб ўтиб, минора остидаги дарвозага кириб кўздан ғойиб бўлишарди. Биринчилардан бўлиб, бошларига қўй жунидан папоқ ва тор чопонлар кийган туркманлар ўтишди. Учқурликда тенги йўқ бу отларнинг сағрилари офтоб нурида товланарди. Уларнинг кетидан қипчоқлар ўтишди. Буларники саҳройи зот, у қадар учқур ва енгил бўлишмаса ҳам, жуда чидамли. Қипчоқларнинг ўзлари ҳам келбатли туркманлардан кўра пишиқроқ. Аммо улари ҳам, булари ҳам – жангчи. Уларга ҳеч ким бас келолмайди. Ҳар қанақанги душманни йиқитиб,

топтаб, улоқтириб ташлашади. Мана булари эса қорамағиз ғурликлар. Сафда жуда эркин келишяпти. Ҳурмат сақлашни исташмайди. Уч йилгина олдин, уларнинг ўз султонлари бор эди, атрофдаги қўшниларга ваҳима солиб туришарди. Энди улар шоҳга қарашли, у уларни ўзига хизмат қилишга мажбур қилди. Бу эса уларга ёқмади...

Туёқлар зарбидан ғўлалар дукурлар, ислом байроғи ҳил-пирар, ҳожибларнинг туғлари силкиниб, аслаҳалар ярақлаб кетар, улкан ноғоралар гумбурлар, кичиклари бўлса рез тортарди. Шоҳнинг юраги қўйворди, қувнаб кетди, қўлини туйнукдан чиқариб, жангчиларига силкиб қўйди. Улар ҳам ўз ҳайқириқлари билан жавоб қилиб қўйишди.

Бирданига ноғоралар овози тиниб, майдон бўшаб қолди. Карнай бир чалинди-ю, уни ўчди. Чуқур сукунатни бузганича жанговар филлар дарвозага қараб юра бошлади. Йигирма нафар оғир, имиллаган, бесўнақай ва қалин оёқларини эринибгина ташлаганча, хартумларини осилтириб олган жониворлар бир-бирига эргашганча келишарди. Устиларидаги мис анжомлари жаранглар, елкаларидаги чоғроққина маҳобаларда эса ҳинди филбонлар мағрур ўтиришарди. Бу жонзотлар сафида буюк қудрат, енгилмас куч ҳамда виқор мужассам эди. Улар шоҳ салтанатининг рамзи ва қудратининг белгиси эди.

Филлар кетидан майдонга эрони деҳқонлардан тузилган пиёдалар чиқиб келишди. Булар ҳам ўзларини эркин тутишарди. Йўл-йўл чопонлари белини бурама қайишлар билан боғлаб олганча, найзаларини худди кетмонга ўхшаб елкаларига ташлаб олишган, ер чопгани кетаётган одамлардай, бир нималарни гаплашиб келишарди. Булар ҳам шоҳни ёмон кўришади. Нуқул нолишади: солиқлар катта эмиш. Солиқларсиз қўшинни тутиб туриб бўларканми?

Кимдир унга энгашиб, қўлига бир ўроғлиқ нома тутқазди:
– Олампахо, мунхилар тутиб олишибди.

У хатни очиб, шошилини назар билан тезгина ўқиб чиқди-да, яна хатнинг бошига келиб, сўзларни доналаб ўқий бошлади. Қўллари титраб, чаккалари шанғиллаб кетди. Амирлари дайди итлардай хон билан тил бириктирмоқчи

бўлишибди. Аввалига улар шоҳни ўлдиришмоқчи бўлишибди-ю, энди бўлса уни душманга топшириш ҳаракатида эмишлар. Ў, иллатнинг ўчоғи, иккиюзламачилар! Буни ким ёзганини, мудҳиш хиёнатни ким тайёрлаётганини билиб бўлсайди – ўз қўлларим билан бўғиб ўлдирардим. Аммо хат имзосиз эди.

– Хатни олиб кетаётган у одам қани? – деди-ю, ўз овозини ўзи танитай қолди.

– У ўлдирилибди, олампаҳо.

Шоҳ хатни майда-майда қилди-да, туйнукдан улоқтирди. Қоғоз парчалари жангчилар бошларига ёғилди. Ҳозиргина кўнглида пайдо бўлган қувончдан асар ҳам қолмади. Қўшин амирлар қўлида, улар эса хиёнатчи. Бундай пайтда қўшиннинг кучли ва жанговар бўлиши ҳам ўзи учун, Муҳаммад Хоразмшоҳ учун ёмон эди.

У ҳарбий қисмларнинг ҳаммаси ўтиб бўлишини кутиб ўтирмай, зиналардан чопган кўйи тушиб, отига минди-да, саройга қараб чоптириб кетди. Кўчанинг икки тарафига тисарилган шаҳарликлар қўшинни жимгина томоша қилишар, шоҳни ҳам кўзлари ила индамай кузатиб қолишарди.

Девонхонага тўпланган амирлари юзига бир-бир қараб чиқди – қайси бири экан, унга хиёнат қилмоқчи бўлган? Қипчоқларми? Ғурлармикин? Эронийларми? Буларнинг ҳаммаси ҳам қилиши мумкин. Ҳатто ўзимнинг туркманларим ҳам. Ҳеч кимга ишонч йўқ! Ҳаммаси бири-биридан баттар! Тамом! О, қодир худойим, хиёнат алангасини ўчириш, салтанат душманларини мағлуб этиш учун содиқ қулингга ўзинг мадад бер...

– Амирларим, устимизга ёв бостириб келмоқда. Қудратли ва шафқатсиз ёв. Аммо биз у динсизларнинг кучини қирқамиз, тиз чўктирамыз! Душман қанча кучли бўлса, ғолиблар шавкати ҳам шунчалик юксак бўлади.

Шоҳ қандайдир нокерак сўзларни айтаётганини, ҳозир бу ерда бошқа гаплар гапирилиши кераклигини ҳис қилди. Бироқ у ўша сўзларни топа олмасди. Фикрини жамлаб олиш учун у жимиб қолди. Шу пайт кимдир астагина деди:

– Шавкатимиз етарли эди. Халифага қарши юрганимизда ундан маҳрум бўлиб қолдик.

Шоҳ жаллодни чақириб, шу ернинг ўзидаёқ унинг сассиқ тилини суғуртириб олишга тайёр ҳолда бир сакраб тушди. Амирлар худди бир нарсани кутиб тургандай, унга қўрқмай қараб туришарди. Балким, айнан мана шунақанги ўзидан чиқиб кетишини пойлаб туришгандир. Ичларидаги гапларини очиқ айтиб олишларига имкон туғилади-да. Шоҳ вужудида бирдан кучли чарчоқ ҳис қилди, банорас чакмони кўкрагини сиқиб келиб, ёқаси томоғига ботаётгандай туйилди.

– Шавкатимиз ҳам, Оллоҳнинг марҳамати ҳам ўзимиз билан! – У хитоб билан гапирмоқчи бўлувди-ю, аммо овози ўхшамай қолди. – Сизларни тўплашимдан мақсад, душманни қандай қарши олиш ҳақидаги фикрингизни билмоқчиман.

– Олампаноҳ, қўшинимиз жуда катта, – деди Темур Малик. – Биз хонга рўпара чиқиб боришимиз лозим. Унинг узоқ юриб чарчаган, ҳолдан тойган қўшинини йўл устида тутиб, ўзимизга қулай бўлган ерда уришишга мажбур қилишимиз керак. Шундай қилсак, уни парчалаб ташлаймиз!

«Парчалаб ташлаймиз»миш, айтишга осон, – ўйлади шоҳ. – Парчалолмасак-чи? Қаёққа қочамиз? Гурганжга, онамнинг ҳузуригами?... У ерга боришим билан мени тахтдан қулатишади, балки ўлдириб ҳам юборишар. Аслида қочишга ҳам улгурмаса керак. Жанг пайти орқасидан бир найза санчишади-ю, ҳаммаси тугайди... Ваҳоланки, Темур Малик тўғри гапиряпти. Хонни йўлда тутиб, барча қўшин билан устига ёпирилиш энг аъло йўл...»

Қўрқмас, аммо шуҳратпараст тоғаси, амир Амин Малик ҳам Темур Маликнинг гапини тасдиқлади.

– Худобехабарларнинг отлари экинзорларимизни топтаса номусга қоламиз. Хонга пешвоз чиқиш керак. Уни саҳрода, юз минглаб аскарларимиз бемалол, ёйилиб жанг қила оладиган ерда кутиб олиш керак.

Шоҳ сергакланди. Тоғасига маъқул кўринган нарса унга, Муҳаммад Хоразмшоҳга зиён келтириши мумкин.

Онасининг яна бир уруғи бўлмиш Хумортегинга Амин-Маликнинг режаси ёқмади. Думалоқ юзли, осилчоқ кўзли бу одамнинг кичкина бурни остида икки томонга икки тутам мўйлови тарвақайлаб турар, яна бир тутами соқол ўр-

нида эди. На жангчига ва на эркакка ўхшамайди. Ишёқмас, дангаса ғуломнинг ўзи. Аразчи, шошқалоқ ва маликанинг қариндоши эканидан энг кўп мақтанадиган ҳам шу.

– Қаергадир бориб ўтиришнинг нима кераги бор? Қўшинни шу ерга тўплаш керак. Хон пайдо бўлиши билан, унинг қўшинини чўлга қувиб ташлаймиз-у, жайронлар сингари қиличдан ўтказамиз-қўямиз. Олампаҳо, амирларингиз жангчиларини шу ерга олиб келаверсин!

Хумортегиннинг ақли товукникидан ҳам камроқ экан. Илгари бунақа овоз чиқариб, ўзини кўрсатмас эди. Одатда, бошқаларнинг гапини диққат билан эшитиб, жим ўтирарди. Масала ечими қаёққа қараб кетаётгани аниқ бўлганда эса бошқалардан эшитиб олганларини худди ўз фикридай, каромат қилгандай қилиб гапириб қоларди. Ҳозир эса шашти баланд. Кимнинг гапини гапиряптийкин? Қўшиннинг ҳаммасини бир ерга тўплаш кимга керак бўлиб қолганийкин? Балки, хонга мактуб битган хиёнатчиларгадир? Темур Маликнинг ҳам ўшалар билан тили бир эмасмикин? Унинг анавилардан нимаси ортиқ?..

Шоҳ энди бошқаларнинг гапини эшитмасди. У энди ўзини қандай ҳимоя қилиш йўлини билиб олган эди. Қўшинни шаҳарларга тақсимлаб тарқатиш керак. Шубҳа остида бўлган амирларни узоқроқларга жўнатиш керак. Шунда бошқалари билан тил бириктириши мушкулроқ бўлади. Кимдир хиёнат қилмоқчи бўлса – биттагина шаҳарни ёвга топширади. Ўзим эса бу ерлардан узоқроқларга кетаман-у хиёнатчи ва сотқинлардан нари бўлиб оламан. Урушдан кейин у малъунларни фош қилишга Оллоҳнинг ўзи мадад берса, биттама-битта нариги дунёга равона қилавераман.

Нажот йўлидай кўринган мана шу фикр уни руҳлантириб юборди.

– Жангда кўрқмас ва кенгашларда доно амирларим, худосизларга қарши урушга киришга тайёрлигингиз учун миннатдорман. Сизлар каби мард йигитларим билан мен ҳар қанақанги душманни енга олишимга шубҳа қилмайман. Лекин майдонда жанг қилсак, кўп қон тўкилади. Биз шаҳар ичидан туриб урушамиз. Қалъаларимиз деворлари-

га эса сахройи ёвнинг тиши ўтмайди. Душмани даф қила олишингизга шунчалик ишончим комилки, ўзим Балхга қараб от сурмоқчиман. Қўшинимни ўша ерда жамламоқчиман. Душманнинг тиши синиши билан, у думини қисганича ўз уясига қараб қоча бошлайди. Шунда биз янги кучлар билан уни таъқиб этамиз. Унинг ерларини топтаб ўтиб, Хитойга қадам қўямиз! Сизларни шарафлар кутмоқда, амирларим! – У жуда, балки керагидан ортиқроқ тетиклик билан гапирарди.

Шоҳ ўша кунийёқ амирларини салтанатнинг турли шаҳарларига тарқатиб юборди. Амин Маликни олис Ғазнага, Темур Маликни Хўжандга ноиб қилиб жўнатди. Ўтрордаги Қоҳирхонга ёрдам учун Қорачахон жўнатилади. Аҳмоқ Хумортегинни бўлса Гурганж йўлига солди, маликаи танҳога маслаҳатлар бериб юраверсин...

Оқшом унинг хузурига Жалолиддин келиб, илтимос қила бошлади:

– Қўшинни ташлаб кетманг! Балхда бошқа биров қўшин йиғатурсин. Назаримда шаҳар ичида туриб урушамиз деб, янглишаётганга ўхшаймиз. Қишлоқларимиз осонгина душман қўлида қоляпти. Одамлар «Солиқ йиғиш пайтида доим тепамизда турадиганлар, душман келганда қаёққа йўқолишди», дейишади. Ва улар ҳақ бўлишади ҳам.

У ўғлига нима сабабдан шундай қарорларга келганини айта олмади. Айтса – амирларидан кўрқаётганини тан олган бўлади. Жалолиддин бўлса, ёш, кўрқмас, отасини тушунмайди.

– Сен кенгашда айтган гапларимни эшитдинг. Бошқа ҳеч нарса деёлмайман. Фақат битта гапим – сен мен билан бирга кетасан.

– Мени шу ерда қолдириб, қўшинни ҳам бериб кетинг. Ҳамма қўшин ихтиёрини менга беринг! Мен ўлсам ўламанки, хонни яқинлаштирмайман.

– Сен мен билан бирга кетасан, – деди қовоғи уйилган шоҳ қатъий қилиб.

Қочаётган фуқародан илгарилаганча, улар Балхга от чоптириб кетишди.

III

Хоразмшоҳ қўшинини шаҳарларга бўлиб ташлаб, ўзи қаёққадир кетгани ҳақидаги хабар етиб келганида хон Ўтрор яқинига етиб келган эди. У нафрат билан кулиб қўйди. Белимга қилич осиб жангга кирганимдан буён бирорта ҳам муносиб душманга рўпара келмадим-а. Ҳаммаси бир-бирига ўхшайди: мақсадлари майда, бўшанг, томирларида қайноқ қон эмас – сийдик оқади. На ўзларини ҳимоя қилоладилар ва на жангчиларга хос мардона ўлишни биладилар. Шоҳ унинг элчисини ўлдиртириб юборганида: буниси чатоқ чиқди, деб ўйлаган эди. У ҳам ушанақа экан! Қўрқоқ. Аҳмоқ. Шунақанги улкан салтанатни қўлида ушлаб турганини-чи! Бунақа одам халқларни эмас, сигир подасини бошқариши керак.

Шу фикрининг ёнгинасида бошқа бир ёрқин фикр ярқатди. Мен қилаётган барча ишларимни осмон тақдир қилиб қўйган. Душманларимнинг ақлини олиб, қўрқувга солаётган, ғолиблик бахтини ато қилиб, ўзини енгилмас қилиб қўйган ҳам осмон.

Хон чодир олдида қўйилган чуқургина юмшоқ курсида ўтирарди. Олдидаги хонтахта устида Хоразмшоҳ ерларининг рангин чизмаси туширилган харита очик ётарди. Савдогар Маҳмуд, Донишманд-ҳожиб ва бошқа қочқин сартовуллар унга чизмаларда қаерда нима жойлашганини тушунтиришарди. Сайхун, Жайхун, Зарафшон дарёлари ва Хоразм денгизи мовий ранглар билан чизилган эди. Тўқ яшил ранг билан суғориладиган, оч яшил ранг билан эса ўтлоқ далалар тасвирланган эди. Қум саҳролари сариқ, аҳоли истиқомат қиладиган масканлар қизил бўёқларда ифода қилинган. Атрофига ҳалқа чизилган қизил доирача бўлса, девор билан ўралган қалъалар экан. Қалъалар ёнига қора чизиклар чизилган бўлиб, бу қўшин ҳақидаги маълумотлар экан. Ҳар бир чизик ўн минглик қўшин. Бу тахминан. Аниқ маълумотларни сартовуллар била олишмабди. Шусиз ҳам маълумотлар етарлича тўпланган эди. Бир пайтлар хон сотқин-хиёнатчиларни ўз яқинига йўлатмас, гап-сўзсиз

бошларини олишга ҳукм қилиб юборарди. Энди бўлса кўникди: сотқинлардан ҳам фойдаланса бўларкан.

Харитани тўлиқ тушуниб олгач, сартовулларга жавоб бериб юборди. Одам ёлғизликда мушоҳада қилиши керак.

Шамол харита учларини силаб ўтар, қоғоз енгилгина шитирлаб турарди. У пичоғини чиқариб, харитани бостириб қўйди. Қуёш куйдирмайгина иситиб турарди. Қуруқшаган ўтлар орасида чигирткалар эринганнамо чириллашарди. Ёз охирлаб қолган эди. Яна бир майса қурибди... Куз яқин. Бу ерларда куз узоқ ва илиқ келаркан, қиши ҳам номига экан. Мана шуларга асосланиб у бу ерларга ёзнинг охирларида келди. Ёз жазирамасида жанг қилиш осонмас. Одамлар эринчоқ, унинг устига жудаям кўплашиб кетишса, кутилмаган турли касалликлар келиб чиқиши ҳам мумкин... Ҳа, яна бир майса қурибди. Менга аталган яна қанча майсалар кўкариб бўй чўзаркин?

У харита устига энгашди. Ўз бошидан тушган соя харитадаги чизмаларни суркатиб юборгандай бўлди. У бармоғи билан мовий бурамалар, сарғиш доғлар, доирача ичига олинган қизғиш нуқталар устини сийпаб чиқди. Ўтрор... Учта чизиқ – ўттиз минг жангчи. Ўзи йигирма минг экан-у, шоҳ яна ўн минглик қўшин жўнатибди. Улгурибди. Ўттиз минг – унча кўп эмас-ку, аммо шунча одамни қалъа ташқарисига олиб чиқишнинг ўзи осон бўлмайди.

Хон бошини кўтарди. Узоқда Ўтрор қалъаси деворларининг данданалари ва тепаси кунгурадор миноралари қорайиб кўриниб турарди. Олғинчилари ўша ерларда бемалол от йўртириб юришарди. Ўтрор қамал қилинган. Шаҳарга биронта ҳам одам киролмайди ва у ердан ҳам чиқолмайди. Қуршовдаги шаҳар ёнида барча қўшинни ушлаб туриш ақлдан эмас. Ҳамонки шоҳ биқинларини очиб берган экан, икки қўллаб уриш керак. Шундай уриш керакки, нафас ҳам ололмасин.

Шу тахлит то кун ботгунга қадар чизма устида ўтирди. Ўйлади, қимиз ичди, вақти-вақти билан товачиларини югургилатиб қоларди. Улар ё нўёнларини ё сартовулларни чақиртириб келишарди. Улардан бир нималарни сўраб олар, ортларига қайтарар ва яна ўзи ёлғиз қолар, ўйлайве-

рар, ўйлайверарди. Бир қарорга келганида эса ўғилларини чақиришни буюрди.

– Ҳўш, ўғилларим, ишимиз кўп, ҳаммага етади! Жўжи, сен Сайхун бўйлаб пастга қараб юрасан. Йўлингда учраган ҳамма шаҳарларни оласан. Денгизга чиқиб қолсанг, чошгоҳга қараб юр. Мана сенинг йўлинг. – Хон тирноғини қоғоз устига ботириб бораркан, чуқур из қолдирганича Гурганж устида тўхтади. – Сен билан икки сартовул ҳам боради. Ҳасанхўжа ва Алихўжа. Улар йўлларни ҳам, жойларни ҳам билишади. Уларга ишонгин-у, лекин текшириб тур. – У жим бўлди-да, Жўжига синовчан назар билан қараб турди. – Сизлар халқларга ҳукмдорлик қилиш учун туғилгансизлар, деган эдим. Сенга, Жўжи, тўнғич ўғлим бўлганинг учун биринчи бўлиб ўз тегишингни ажратиб бераман. – Бармоғи билан харита устида Гурганжни ҳам қўшиб бир доира ясади. – Шунинг ҳаммаси сеники.

Ўғли чизмага тикилди, кейин Ўтрорнинг қорамтир кўлагасига қаради-да, миннатдорлик билдирди:

– Раҳмат, ота.

Унинг миннатдорчилиги қандайдир оддий, ҳиссиз чиққандай бўлди. Бу хонга сал алам қилгандай бўлди-ю, лекин у шу тобда фикрлари ғужғон ўйнаб турганидан, бу ҳозир муҳим эмасдай туйилди.

– Чиғатой, Ўқтой, сизлар шу ерда қолиб, Ўтрорни оласизлар ва Қоҳирхонни менга тириклай, олиб келасизлар, тириклай! Дарё бошига эса мен нўёнларимдан бирини жўнатаман. Тулуй, биз эса сен билан бирга Бухорога борамиз. Бухородан Самарқандга ўтамиз. Муҳаммад шоҳнинг қорнини ёриб ташлаймиз. Шунинг эпасак, юрагига боришимиз осонлашади. Эсингизда тутинглар, биз бу ерларга умрбод эгалик қилгани келганмиз. Ернинг хўжайиниман деган одамларга шафқатсиз бўлинг. Одамлар майсага ўхшайди. Бунисини топтаб ташласанг бошқалари ўсиб чиқаверади. Аммо ўша бошқалари ернинг эгаси ким эканини яхши билиб олишади. Биз – осмон ҳукмдор қилиб яратган одамлармиз ва кимки бизга таслим бўлмас экан, у осмон иродасига терслик қилаётган бўлади.

– Сўрашга ижозат эт, ота, – деди Жўжи.

– Сўра...

– Одам осмоннинг иродаси билан яратилади а?

– Шундай деб ўйласа бўлади.

– Унда у нима учун кимнингдир хоҳиши билан, айтайлик менинг хоҳишим билан ўлиши керак?

– Гап бу ёқда дегин... Унақада сен жангчи эмас ... – Хон гапини тугатмади. Агар гапирса ҳозир Жўжини ўлар даражада ҳақорат қилиб юборишини сезди.

Шундоғам, Жўжи худди болалик чоғларида калтак ейишини сезганидаги каби, жунжиб олган, аммо отасининг кўзига қатъий тикилиб турарди.

– Мен шуни тушуниб олмоқчиман, ота. Биз инсон ҳаётини оёқ остидаги бир тутам ўтчалик кўриб, бир кун осмоннинг қаҳрига учраб қолмаймизми? Уларнинг ҳар бирининг қалби, юраги, ўйлари, қалқон бўлувчи руҳлари бор-ку...

– Ҳа, айтгандай, Жўжи, – хон ўғлининг гапини бўлди, – бошида сенга Жаба ҳамроҳлик қилади. У тажрибали жангчи, унга қаршилиқ қилма.

Хон бошданок Жабани Жўжи билан жўнатиш нияти йўқ эди. Лекин Жўжининг жанг олдидан қилаётган ўйлари бу бўлса, у биронта ҳам шаҳарни ололмайди. Олганда ҳам, сартовуларни таслим бўлишга кўндириб олади. Улар бўлса кейин бош кўтариб, орқадан зарба бериши мумкин. Жаба эса бунга йўл қўймайди.

– Раҳмат, ота, шунга ҳам. Жаба учун ҳам...

– Бир нимадан норозимисан?

– Сенинг буйруғингдан ким ҳам норози бўлиши мумкин! Мен хурсандман. Жаба шунчалик тажрибалики, унинг ёнида менга ҳеч бир иш қолмайди. Ов қилиб юраман.

– Гердайма! – қатъий қилиб деди хон. – Бир қузғун ғоз бўламан дебди-ю кўл устига қўнибди. Қўнибди-ю чўкиб кетибди. Ким, ким билан бирга бўлиши ва нима иш қилиши кераклигини мен яхшироқ биламан.

Кечқурун чодирига нўёнларини тўплаб, уларга ўз режасини эълон қилди. Шундан сўнг хизматкорлар май ва гўшт олиб киришди. Унинг ижозати билан Ҳулан хур чалиб ашу-

ла айтувчи қизлар ва сурнайчи ўғил болаларни чақиртирди. Улар келиши биланоқ давра ғовур-ғувур бўла бошлади. Нўёнлар бир-бирларига такаллуф қилиб, қадахларини алмаша бошлашди. Хон ўз қўли билан Бовурчи, Жалма ва Субутой-баҳодирларга май узатди... Жангларда ҳаммага омад ва ғалаба тилади. Ўзи ҳам архи ичди. Юроллар¹ тинглади, мақтов қўшиқлари эшитди, хурларнинг майин жаранги, сурнайларнинг нолали-ғамгин тароналарига ғарқ бўлди. Мусиқа унинг қалбини кундалик чангу ғуборлардан тозалар, номаълум ёқларга чорлар, сергаклантирар ва айни чоғда шодлантирарди. Хуланнинг қўллари ва билакларига олтин тақинчоқлар тантанавор яракларди. Унинг мафтункор ва хумор кўзлари жилваланди. Вақт унга ўз таъсирини ўтказмай ўтарди гўё. Йиллар ўтиб, у қайтага яна ҳам гўзаллашиб борарди.

Хон мусикадан бўшашиб тушди. Ичида нимадир инграгандай бўлиб, оғриқ турди.

Найчиларнинг юзлари шишиб, бармоқлари жуда эпчил ҳаракат қиларди. Булар қанча майсаларни босиб ўтишганин? Ўнтадан кўп бўлмаса керак. Ҳали олдинда уларни ўспиринлик, ёшлик, йигитлик паллалари кутмоқда... Ҳаммаси олдинда. Менинг ёшлигим эса қайтмас бўлиб кетган, болалигим гўё умуман бўлмагандек, эсдан чиққан... Унинг бу болаларга ҳасади келди... Ичидаги енгилгина оғриқ кучайиб, вужудига тарқалгандай, томоғини аста бўға бошлади.

– Хонимиз минг йил умр кўрсин!

У қадахни хонтахта устига қўйди-да, қайтиб тегинмади. Бирдан мусиқа овози ўчиб, ғовур тинди.

– Хон ором олмоқ истайди. Тарқалинглар.

Бу Хуланнинг овози эди. У ҳар галгидай, бу сафар ҳам унинг қўнглини топа олди. Гап у дам олгиси келаётганида ёки мутлақо бошқа нарсани истаб турганида ҳам эмас. Шу тобда у қаерга бўлса-да ёлғиз ўзи кетишга ҳам тайёр эди. Оёқлари остида юмшоқ ва шабнамлар ҳўл қилган муздак-кина майса бўлса бўлди. Яланг оёқ юурса, оёқлари остидан шовқин солганича тунги қушлар учиб қолса. Чодиридан

¹ Юрол – эзгу тилаклар

чикди. Куруқ шамол елиб турарди. Осмон юзини қора булутлар қатлам-қатлам бўлиб ёпган, ой ўзи кўринмаса ҳам булутлар четларини ёритиб турарди. Орадан милтиллаган бир юлдуз кўзга ташланади. Нимагадир анча илгари даолар билан қилган суҳбати хотирасида саҳифаланди. Ўшанда у уларнинг фикрларига кулган эди. Улар унинг назарида доно бўлиб эмас, қизиқчилардай кўринишган эди. Энди кўринадикки, уларнинг фикрларида унинг учун муҳим бўлган нарсалар ҳам бор экан.

Хон ўрам ичига қараб юрган эди, қоровулда турган кешиктанлар унга эргашишди. У аччиғи чиққанича, қўли билан «қолинглар» ишорасини қилди. Елюй Чу-цай чодирини топиб ёпинчиғини кўтарди, бошини эгиб, ичкари кирди. «Темиртан» императорлар зуррети бош тарафи баланд қилиб кўтарилган ўринда ётиб китоб ўқирди. Хонни кўриши билан устидаги кўрпани бир четга сурди. Чироқ алангаси хуркак капалак мисол ўйноқлаб кетди.

– Турмасанг ҳам майли, – деди хон ва ўрин ёнига тахланган бир тўп китоблар устига ўтирди. – Сен даолар илмидан хабардормисан?

– Йўқ, буюк хон, – Чу-цай туриб, эгнига чопонини кийди, хон олдида чинни идишда чой қўйди.

– Нима учун?

– Бир одам ҳамма илмни эгаллай олмайди. Даони англаш учун эса бир умр кетади. Бу энг буюк илмлардан бири.

– Даолар узоқ яшашадими?

– Улар ҳаётининг бардавомлиги икки нарсага боғлиқ: борлиқни билиш илмининг қанчалик чуқур ўрганганлари ва билганларига мутлақо итоат қилишларига. Даоларнинг улуғ мураббийси Лаоцзининг ўзи, бировларнинг айтишларича, бир юз олтмиш йил, яна бошқаларнинг даъволарича, икки юз йил яшаган эмиш.

– Тўқима эмасмикин, – шубҳа қилди хон. – Бу хитойликлар жуда тўқимачи бўлишади-да.

– Ёнғоқ пўчоғининг ичида мағизи бўлганидек, ҳар қандай тўқимада ҳам ҳақиқат яширинган бўлади. Шу нарса аниқки, даолар абадий ҳаёт сирини излаяптилар.

– Ҳуш, натижа-чи?

– Бу илмдан беҳабар мендай одамдан тайинли бир гап чиқиши қийин, буюк хон. – Чу-цай айбдорларча кўзини пирпиратди. Тибет буқасининг соқолига ўхшаш узунчоқ соқолини кафти орасига олиб сиқди. – Буни даоларнинг ўзларидан билишимиз керак.

– Мен уларнинг энг билимдонини кўришим керак.

– Битта доноси бор. Лекин у тирикмикин йўқми, билмайман. Бунақанги талатўп замонда... бир одамнинг йўқолиб қолиши осон.

– Мен художўйларга тегмасликни буюрганман. Уни қидириб топиш керак. Ўтириб хат ёз.

– Балким топармиз...

– Топиш керак. Ўша донога мактуб ёз.

Чу-цай тахлама тахта устига қоғоз қўйди, сиёҳни суриб, қамишдан нафис қилиб ясалган довод учини кўздан кечирди.

– Нима деб ёзай, улуғ хоним?

– Хат буйруқ эмас, илтимос оҳангида бўлиши керак. Буйруқ сенга бўлади. Эртагаёқ учқур отларга миндириб одамларингни жўнат. Улар ўша донишмандни қидириб топсинлар. Керак бўлса, бутун Хитойни тит-питини чиқарсинлар. Шу ишга бошинг билан жавоб берасан.

У совиб қолган чойни ичди-да, мактуб мазмунини ўйлай бошлади.

Чодирда уни Ҳулан кутиб турарди. У ечиниб олишига кўмаклашди. Чироқларни ўчириб, зулмат аро деди:

– Сен Жўжига жудаям катта улуш бердинг...

Хотинининг сайроқироқ оҳангда гапиришидан, бу бежиз эмаслигини тушунди. Ҳозир бирон-нима сўрайди.

– Бегоналарнинг ерлариниям қизғониб ўтираманми.

– Мен иккаламизнинг ўғлимиз ҳақида ўйладим...

– Ҳали уни ўйлашингга эрта. Мен фақат Жўжининг улусинигина бердим. Ҳар бир ўғлим учун ҳам алоҳида ерлар босиб оламан ҳали. Кулкан кам бўлмайди. Сен нима учун Жўжини унча хушламайсан?

– Чунки у сени яхши кўрмайди.

Хон индамади. Бу мавзуда у ҳаттоки Ҳулан билан ҳам гаплашишни истамасди.

IV

Ўтрор ноиби Қоҳирхон жуда ёш эди. Ҳали шаклланиб улгурмаган чакаклари устидаги соқоллари эндигина кўзга ташлана бошлаган эди. Шу сабаб, Қорачахон олдида у ўзини қанчалик сипо ва ёвқур жангчи, доно ҳоким қилиб кўрсатишга уринмасин, эпини қилолмасди. Ёшлигига бориб, ким эканини фаромуш қилиб қўяр ва болалардай беғубор, шодон кулгига берилиб кетарди. Албатта, бундай ҳаракат шоҳнинг ноиби мансабига ярашиқ иш эмасди. Аслида ҳам, Қорачахоннинг ажин босган ва бесўнақай юзи киши кўнглига хурсандчилик улашмасди. Қоҳирхон бу амирнинг хаёлидан нелар кечаётганини англади. У ўйлайдики: «Қамал қилинган шаҳар ноиби... Шуям ноиб, ҳоким бўлдим! У ҳукмдор эмас, нари борса бир висоқ-боши¹ бўлиши мумкин». Аммо Қоҳирхонни унинг ўйлари унча безовта қилмасди. Майли, Қорачахон нима ўйласа ўйлайверсин. Барибир, буни очиқ айтолмайди. Улуғ қариндоши Туркон-хотуннинг сояси бунақанги бўлмағур гаплардан уни жуда яхши ҳимоя қилиб турарди. Лекин ноибнинг кулгисини қистатган яна бир ҳақиқат шуки, Қорачахон соқоли оқариб, юзини ажин босгунича шоҳ хизматини қилиб ҳам, ҳеч нарсага эришмагани ва сўнгги пайтларда Туркон-хотун тарафдорлари сафига ўтиб олганида эди. Айнан шу сабабдан ҳам шоҳ уни Ўтрорга суриб юборди. Шундан кейин амирнинг ажинлари икки баробар кўпайиб кетган бўлса керак. Буни кўриб кулмай бўладими?

Қоҳирхон қадимий сарой хоналарининг бирида амирни меҳмон қиларди. Дастурхонда юмшоқ нонлар, қовурилган балиқ ва гўшт, турли резаворлар, майиз, олма-узум, чақилган ёнғоқ – ҳамма нарса бисёр эди. Қорачахон бўлса, эринибгина, хоҳламаган кўйи кавшанарди. Ўзича кулиб олиб, Қоҳирхон сўради:

- Балки, раққосаларни чақиртирарман?
- Шундай пайтда-я? – Қорачахон унга қовоқ уйиб қаради, бошини чайқатиб қўйди. – Кўнгилхушлик эмас, яратганга ибодат қилиш керак... – Бироз жим турди-да, қўшиб

¹ Висоқ-боши тўрт кишилик чодир бошлиғи.

қўйди: – Сен эса ҳаммадан ҳам кўпроқ. Савдогарларга тегиб, бошимизга шу кўргуликларни солдинг.

– Савдогарларни? Э, йўқ, муҳтарам зот! Сен уйингга меҳмон бошлаб келсанг-у у бегоналарга ман қилинган тешикларгача мўралаб чиқса, соқолингдан тортқиласа – шу меҳмон бўладими?

– Буюк Оллоҳим, бизларни хавфсиз қирғоққа чиқиб олишимизга мадад бер... Нимагаям келдим бу ерларга!

– Олампаноҳ бизни кулфатга ташлаб қўймайди. У қўшин тортиб келади.

– Оллоҳ сўзларингни эшитган бўлсин! Мен бу ерга келмаслигим керак эди. Гурганжда ёлғиз қизимнию уйимни ғуломларга ишониб ташлаб келганман. Менга бирор корҳол бўлса, уни ким ўйлайди?

– Унинг исми Фотимамиди?

– Фотима. Нима эди?

Қоҳирхон Ўтрорга келишидан илгари Фотимани икки марта кўрган эди. Бу қиз чодра ичидан ҳингиллашадиган ўз тенгдошларига ўхшамасди. Ўзининг уччала синглиси ҳам ўшанақа эдилар. Фотима бўлса... Унинг боқишлари одамни нарига, маълум бир масофага чекинтириб қўярди. Ўзига ҳеч кимни яқинлаштирмасди. Балки, шунинг учун ҳам уни эслаб қолгандир...

– Бу ҳувиллаган сарой, – деди у қўли билан атрофини айлантириб чиқиб, – унинг бекаси йўқ.

– Менинг қизим бебаҳо. – Қорачахоннинг ажинлари текислашгандай бўлиб кетди. – Оллоҳ мени ўғиллардан қисди. У менинг ёлғизим. Бор-йўғим унга қолади. Мен эса камбағалмасман, наслим ҳам таниқли.

«Эй, сен, қари қирчанғи!» – хаёлан кулимсиради Қоҳирхон.

– Мен ҳам камбағалмасман. Менинг наслим ҳам, ўзинг жуда яхши биласан, энг машҳурлардан.

– Балки қариндош бўлиб қолармиз, – деди салмоқланиб Қорачахон. – Ўйлаб кўраман.

Қоҳирхон ўзини кулгидан аранг босди. Бу амирнинг ўзи мис дирҳам-у, лекин тоза олтин динор қилиб кўрсатмоқчи. Шу ёшга кириб ҳам, ақл топмабди.

Хизматкорлар сув тўла кўзачалар келтиришди. Қўллари чийиб олиб, амирлар ташқари чиқишди.

Ички истехкомнинг дарё тошлари аралаштириб урилган қалин пахса деворлари сарой тоmidан ҳам баландда кўриниб турарди. Улар остида ун ва буғдой тўла қоплар тахланиб ётарди. Қоҳирхон қамалгача шаҳар ташқарисидаги барча ҳосилни йиғиштириб олишга улгурган эди. Дон омборлари лик тўлди. Қамалдагилар учун очлик хавфи йўқ эди. Улар ярим йил, бир йилгача ёки худосизларнинг тоқати тоқ бўлгунича ва ёки шоҳ келиб уларни ўз саҳролари томон қувиб солгунича ҳам ўтираверишлари мумкин эди.

Амирлар келишига саройнинг темир қопланган баҳайбат дарвозалари очилиб, улар шаҳарга чиқиб кетишди. Ўтрорга жуда кўп одам тўпланган эди. Ким қандай эпласа, ўшандай жойлашиб олган эди. Муюлиш ва майдонларда чодирлар тикилган, чайлалар ўрнатилган, аравалар шотилари кўтарилиб, атрофида тугунлар ёйилган, уларнинг устида эса болалар ўрмалашиб юришарди. Шу ернинг ўзидаёқ аёллар нон ёпган, овқатга уннашган эдилар. Зангори тутун ўрами осмонга кўтариларди.

Қалъа девори яқинида отдан тушишди. Қоҳирхон ўйилиб кетган тик зинапоядан чопқиллаб чиқиб кетди. Ихраб, хириллаганча унинг кетидан Қорачахон ҳам кўтарилди. Девор ташқарисидаги бўзарган ялангликда душман қўналғаси сочилиб ётибди.

– Бу лаънатилар қанча бўлса экан-а! – деди биғиллаб Қорачахон томирлари ўйнаган бўйнини чўзиб қарар экан.

Жангчиларнинг бири унинг тирсагидан тортди.

– Эҳтиёт бўлинг. Улар отишга жуда уста.

Унда-бунда отлиқлар девор атрофида от йўрттириб қолар, жуда ҳам яқин келиб, бир нималар деб бақирар эди. Бир-икки ўқ отар ва ўзига ҳам отилиши мумкин бўлган ўқлардан қочганча нари кетарди. Қоҳирхон қўшинидагилар эса енгилгина сўқиниб қўя қолардилар. Қорачахон девор данданаси панасидан эҳтиёткорона назар ташлаб, гўнғиллади:

– Чумолига ўхшаб ўрмалашади-я... Булар ҳаммаси барабар сакрайдиган бўлса, бу деворлар ёрилиб кетиб, ағанаши ҳам мумкин. Нима бўлади, Қоҳирхон?

- Яхшигина жанг бўлади.
- Шаҳарни сақлаб қололмаймиз.
- У ҳолда биз шаҳар харобалари остида ўламиз.
- Ҳаёт нималигини билмайсан-у, ўлим ҳақида гапира-

санми!

– Ҳар ким ҳам қачондир ўлиши керак. Кимдир олдинроқ, кимдир кейинроқ. Яшашга лойиқ одам – ўлимдан қўрқмайдиган одам. – Қоҳирхон бир жангчининг камонини олиб, девор устига бўй-басти билан чиқиб олди-да, қўлини силкиди:

- Эй, дайди итлар, ким мен билан камон отишади?

Уни кўриб, гапларини ҳам эшитишди. Отлиқлар чопиб келиб, бир тўп бўлиб туришди. Биттаси улардан ажралиб чиқиб, деворга яқинлашди. Қоҳирхон жангчиларига уни отмасликни буюрди. Отлиқнинг бошида салла, эгнида қизил чопони бор эди.

- Мусулмон-ку! – ажабланди кимдир.

Отлиқ отини тислантирди. Қоҳирхон унга тикилиб, Донишманд-ҳожибни таниди.

– Йўқол, лаънати! Сенинг қонинг билан қўлимни ҳаром қилишни истамайман. Сен учун жаллод қиличини қайраб турибди, – бақирди Қоҳирхон.

– Шаҳарни топшир, Қоҳирхон! – деди Донишманд-ҳожиб узангида тик туриб, кафтиларини оғзига карнай қилди. – Сен аллақачон ўзингга ўлимни рўпара қилиб бўлгансан. Одамларни ҳам ҳалок қилма. Буюк хон таслим бўлганларнинг ҳаётини сақлаб қолади.

Қоҳирхон камонини қаттиқ тортди. Ўқнинг шувиллаган овози жаранглади. Донишманд-ҳожибнинг оти бир четга қалқидию ёнбошига ағдарилди ва оёқлари билан ер тепина кетди. Ҳожиб от остида қолди. Девор устидагилар кулишди.

– Кўрдингми, мен ўзингни ҳам ўлдиришим мумкин эди! – қичқирди Қоҳирхон. – Лекин ўша ифлос хонингнинг олдида борақол. Сен бўлмасанг, ким унинг товонини қашлаб кўяди.

Ҳожиб энгашиб, аланглаб қочиб қолди. Шаҳарликлар унинг ортидан хуштак чалиб, оёқларини дупурлатиб, кафтларини тиззаларига урганча мазах қилишди.

Эртаси куні душман қароргоҳида аввалига тушуниб бўлмас ҳаракат бошланди. Қўшин ҳар тарафга бўлиниб кетди. Отлар кишнаган, туялар ўкирган, аравалар ғирчиллаб, жангчиларнинг қурол-аслаҳалари жаранглаб қолди. Ва бу ҳаракат бутун қалъа айланаси бўйлаб давом этди.

– Оллоҳга шукр, улар кетишяпти! – деди Қорачахон.

Бу хабар бир зумдаёқ бутун Ўтзорга ёйилди. Шаҳарликлар девор устига чиқиб олишар, душманга мушт ўқталишарди. Аммо бу шодлик узоққа бормади. Хоннинг жуда кўп аскарлари ўз жойида қолди. Аксинча, улар шаҳарни шошилинч ишғол қила кетишди. Девор яқинига палахмонларни судраб келиб, уларни тупроқ билан ихоталашди. Шаҳар деворларига қараб тош харсанглари учиб қолди. Улар деворга келиб урилиб, устки қисмларидаги данданаларни қулата бошлади. Кетма-кет оловли ўқлар ёғила бошлади. Уйларнинг қамиш томлари ёнишга тушиб, осмонга қопқора тутунлар кўтарилди. Девор устидаги жангчилар бўғила бошлашди. Йўталиб, аксирганча улар оловни наomatлар ва тупроқ билан ўчиришга ҳаракат қилишарди. Чакмоний юзи қорайиб кетган Қоҳирхон шаҳар бўйлаб югургилар, жангчиларга ҳай-ҳайлар ва аҳолини тинчлантирарди.

– Маҳкам бўлинглар, мусулмонлар, тез орада шоҳимиз катта қўшин тортиб келадилар.

Унинг орқасида Қорачахон эргашиб юрарди. Унинг қалби тушкунлик ва ғам билан тўлган эди.

– Биз расво бўлдик. Шоҳ келмайди. Менинг шўрлик қизим нима бўлади? Сен Донишманд-ҳожиб билан гаплашиб олсанг бўларди.

– Нимани гаплашаман? – Қоҳирхон тутақа бошлаган эди. Қорачахон тушунган кўйи индамай қўя қолди.

Мўғуллар шаҳарга тиш-тирноқлари билан ёпишиб олдилар. Деворларни парчалаётган палахмонлар шовқини кунутун тинмасди. Бу шовқин, чанг ва тутундан беркингани жой йўқ эди. Душмани тўхтатишнинг ҳам иложи йўқ эди... Қоҳирхон минг нафар ботирлари билан ёриб ўтмоқчи бўлди. Шаҳар дарвозалари ғийқиллаб-чийиллаб очилди. Саноқсиз отлар дупуридан дарвозахона пештоқи гумбурлаб

кетди. Қоҳирхон эгри қиличини боши узра баланд кўтарганича тошотарлар устига ёпирилди. Тулки телпак кийган мўғулнинг калласига қилич солди. Жангчилар қочаётган душманни ўққа тутар, палахмонларни синдирардилар. Аммо бу пайтда душманнинг асосий қўшинидан ташланган отлиқлар яқинлашиб келишар, жанговар ҳайқириқлари момақалдиरोқдай ҳамма ёқни ларзага соларди.

Қоҳирхон жангчиларини эргаштириб, уларга пешвоз чикди. Отлар пишқираар, қилич ва чопқилар ярақлар, нафрат тўла кўзлар чақнар эди. Қоҳирхон ақлдан озган каби эгарда гир айланар, чопар, ҳимояланар, ҳайқираар эди. Мўғуллар тобора кўпайиб кета бошлади. Қоҳирхон жангчилари дарвоза томонга тисарила бошлашди. Душман билан араллашиб кетганича шаҳар ичкарисига кириб боришди. Темир панжара туширилиб, дарвозалар ёпилди. Шаҳарга кириб қолган мўғулларни отларидан судраб туширишар, қилич билан чопишар, пичоқ билан сўйишарди. Биронта ҳам мўғулни тирик қолдиришмади.

Бу босқинда Қоҳирхон беш юз нафар жангчисидан ажради. Душман ҳушёр тортиб қолди. Энди туну кун дарвозалар яқинида отлиқ жангчилар навбатчи туришарди.

Ҳафта кетидан ҳафталар ўтди. Қиш келиб қолди. Ерга қор тушди. Чор атроф оппоқ рангга бурканди. Шаҳар ичи эса тутунлардан қоп-қора рангга эди. Душман тинимсиз деворга зарбалар берарди. Баъзи жойларда девор қулашга ҳам тушди. Ўқлар ёғилиб турганига қарамай, Қоҳирхон бу ёриқларни ёпишни амр қилди. Ўлдирилганлар сони кўпайиб кетди. Қорачахон таъкидлашдан тинмасди:

– Шоҳ келмайди. Бизни ташлаб қўйди. Балки, биз бу худосизлар билан тил топишармиз? Шаҳарни топширсак...

– Биз шаҳарни топширмаймиз! – унинг гапини бўлиб ташлади Қоҳирхон. – Хаёлингга ҳам келтирма! Каллангни оламан!

Қорачахон унга қўрқув аралаш қаради-ю жим бўлди. Шундан кейин у Қоҳирхонга ҳамроҳлик қилмай қўйди.

Душманнинг кучи камаймас, унга қаршилиқ кўрсатиш борган сари қийинлашиб борарди. Қоҳирхон саройга кеч

қайтар, шошилинч тамадди қилиб олар ва ечинмасданоқ ўринга ағанарди.

Уни тун ярмида уйғотишди.

– Қорачахон бизга хиёнат қилди. Душман шаҳарга кирибди.

У саройдан отилиб чиқди. Майдонда жангчилар тўпланишиб туришарди. Ички истехком дарвозалари ёпиқ турарди. Унинг ташқарисида шаҳар гувилларди. Қоҳирхон масжид минораси устига кўтарилди. Кўчалар бўйлаб юзлаб алангалар ловулларди. Уйлар ёнарди. Улар орасида одамлар типирчилар, душман отлиқлари уларни қалъа деворидан нарига ҳайдарди.

– Лаънат сенга, Қорачахон!

Қоҳирхон тишларини ғижирлатди. Бу ажин босган қўрқоқни ўлдириш керак экан. Қўрқоқлиги кўриниб туганди-ку.

Пастга, жангчилари олдига югургилаб тушди. Улар майдон ўртасига гулхан ёқишибди. Ҳаммалари гулхан атрофида тўпланиб, оёқ остиларига хомуш қараб туришарди.

– Жангчилар, энди омон қолишимизга умид йўқ. Ҳаётингиз мен эмас, Оллоҳнинг қўлида. Ким мен билан бирга ўлишни истамаса сафдан чиқиб турсин. Дарвозаларни очиб уларни чиқариб юборамиз... Биронта ҳам жангчи жойидан қимирламади, сўз ҳам айтмади. У яна деди:

– Қодир эгам ҳаққи, ҳеч кимни мажбур қилмайман.

– Биз жанг қиламиз, – деди йўл-йўл чопон кийган бир ёши каттароқ жангчи. – Душман бизнинг далаларимизни топтагани, боғларимизни чопгани келди. У аёлларимизни зўрламоқчи. Шуларга йўл қўйиб, болаларимизнинг юзига қандай қараймиз?

Жангчилар маъқуллаган ҳолда ғала-ғовур қилишди.

– Раҳмат сизларга, – деди секингина Қоҳирхон. – Душман бизни ўлдириши мумкин, лекин шаънимизни оёқости қилолмайди. Биз ўлиб кетамиз, лекин номимиз хиёнат билан жонларини сақлаб қолганлар учун бир умр виждон азоби бўлиб қолади.

Мўғулларнинг ўзлари истехкомни ишғол қилиб ўтирмай, бу ишни Қорачахон аскарлари ва шаҳарликлар зимма-

сига юкладилар. Улар айланма зиналар устидан пичоқларини тишлаб олганча кўтарилишарди. Қоҳирхон аскарлари эса улар устига тошлар, ғўла ва ғиштлар улоқтирардилар. Найзалар билан итариб улоқтиришар, камондан ўқлар отишарди. Девор ости мурдаларга тўлиб кетди. Душман хавфсизроқ масофада тўпланиб турар, ҳужумчиларни ҳақоратли сўкинишлар билан олға ундардилар. Бу ёрдам бермаса, қамчиларини ишга солардилар.

Жон таслим қилганлар ўрнига бошқаларни ҳайдаб келишарди. Қоҳирхоннинг жангчилари ҳолдан тойиб, қонга чаплашиб кетишган эди.

Душман дарвозага яқин келди. Унинг рўпарасига палахмон ўрнатиб, уни аввалгидай тахталар ва наматлар билан ихота қилишди. Уч кун деганда дарвозалар бузилди. Истеҳком ичига мўғулларнинг ўзлари ёпирилиб киришди. Қоҳирхон аввал дарвоза олдида, кейин сарой зиналари устида олишди. Атрофидаги одамлари борган сари сийраклашиб борарди. Душманлар сиқуви натижасида у сарой томига чиқиб олди. Ғишт парчалари ва том ёпинчиғи бўлмиш сополақлар отиб ҳимояланиб турди. У бир ўзи ёлғиз қолди. Душман ўқ отмай қўйганидан, ўзини тириклай қўлга олишмоқчи эканини пайқади. Ўзини пастга отиш учун том четига югурди. Лекин улгуролмади. Бўйнига арқон ташланган эди. Душманлар унинг устига ёпирилиб, қўлларини орқадан боғлашди. Пастга олиб тушиб, отга ўнгаришди-да, ўз қароргоҳларига олиб кетишди. Каттакон оқ чодир олдида ерга улоқтиришди. Оғзи-бурни қумга тўлди. У аксириб, тупуринганча ўрнидан турди. Унга зарбоф кийимлар кийган икки ёш мўғул ва қўлларча итоаткор бош эгган мусулмон-тилмоч яқинлашди.

– Буюк хоннинг сенинг устингдан ғалаба қилган ўғиллари ўқтой ва Чиғатой сен билан гаплашишмоқчи.

– Қўлларим боғлангани учун Оллоҳга шукр қил, – деди у тилмочга тишлари орасидан. – Мени ерга йиқитган булар эмас, хиёнат.

– Улар сени ҳақиқатан ҳам Қоҳирхон эканлигини билишмоқчи.

– Қўланса оғзингни юм!

Қаердандир Қорачахон чошиб келиб, мўғул ҳукмдорининг ўғиллари оёғига бош урди.

– Мана шу Қоҳирхон бўлади. Мен уни сизларга тутиб келтиришга ёрдамлашдим, улуғ...

Қоҳирхоннинг оёқлари боғланмаган бўлганидан, у бор кучи билан сотқиннинг кетига тепиб қолди.

– Ух, сассиқ алаф! Шоҳ қайтиб келганида унга нима дейсан? – Мўғул хони ўғиллари Қорачахонни ҳимоя қилмадилар. Бу икки ака-ука амирларга жимгина қараб туришарди: биттаси мағрур ва жирканганча, бошқаси самимий табассум билан. Қоҳирхон иккинчи бор оёғини кўтарди-ю, ака-укаларнинг жим кузатиб туришганидан ҳушёр тортди. Йўқ, шулар маза қилиши учун томоша кўрсатмайман, деган ҳаёлда шаштидан қайтди.

– Билсанг, сенинг ўша подшоҳинг, Бухорони ташлаб қочибди! – алам билан акиллади Қорачахон.

– Сенга ишонмайман, ёлғоннинг уяси!

– Ишонма... – Қорачахон душманларга таъзим қилиб йиғламсираганча нолий кетди: – Мен уни қўлга олишда сизларга ёрдамлашдим, о, буюк ва қудратли, тинчликпарвар...

– Биз сендан ёрдам сўрамовдик, – деб таржима қилди тилмоч, бояги жирканиш билан қараб турган димоғдор ўғилнинг гапини. – Бизга сотқинлар керак эмас. Сени ўзинг сотган одамлар кўз олдида ўлдирамыз. Икки нафар мўғул жангчиси Қорачахонни оёқларидан тортиб бориб, нарироқда бошини узиб ташлашди. Қоҳирхон елкаларини буриб, ўзи жаллодларга юзланди. Аммо тилмоч уни тўхтатди:

– Сен ўлишингдан аввал бутун борлиқ ҳукмдорининг ўзига рўпара бўласан.

Уни Бухоро йўлидан олиб кетишди. Лекин у қадимий ва гўзал Бухоро ёв қўлига ўлжа бўлганига ишонгиси келмасди. Шоҳнинг қанчадан-қанча қўрқмас жангчилари бор-ку. Улар ўз она тупроқлари, оналари ва хотин, бола-чақалари учун олишадилар-ку. Улар бир сафга тизилсалар ким енга олади?

Бухоро яқинига келишганида асирлар тўп-тўп ўта бошладилар. Йўлда навқирон шаҳарликлар бошларини ҳам қил-

ганча боришарди. Қоҳирхонни етаклаб кетаётган мўғуллар унга тушунтиришди: буларни Самарқандни олиш учун олиб кетишаётган экан. Қоҳирхон барибир ишонмади...

Шаҳарни ўз кўзи билан кўрмагунча ишонмади. Аниқроғи ундан қолган харобаларни кўрмагунича... Буруқсиб ётган култепалар ичидан масжид миноралари ва саройнинг қурум босган ярим-ёрти қисмлари бўй кўрсатиб турарди. Шамол кўмирга айланган устунларни пуфлаб алангалатар, улардан сачраётган учкунлар қурум ва кулга араллашиб ҳаволаниб қоларди. Қоҳирхон юзини бурди. У буларга қарай олмасди. Шоҳ ҳақида ҳам бошқа ўйламай қўйди...

V

Сайхун бўйлаб бориб, Ўтрордан йигирма тўрт фарсах юрилса, Сиғноқ шаҳрига келинади. Жўжи кўшини бу йўлни шитоб босиб ўтиб, шаҳарни ўраб олди. Жўжининг ўтовига унинг яқин навкарлари ва мингбошилар кенгаш учун йиғилишди. Жаба Жўжининг ёнида ўтирарди. Шунинг учун ҳам, ўтовга кирган нўёнлар уларнинг ҳар икковига ҳам бир хилда таъзим қилар эдилар. Бу эса Судуйга ёқмасди. Албатта, Жаба номдор саркарда. Лекин у Жўжи билан тенг эмас-ку. Судуй Жўжигача ачинар ва хон бу ўғлини бошқаларига қараганда камроқ яхши кўришини тушунмасди. Уни валиаҳд деб эълон қилмади. Судуйнинг фикрига кўра, хоннинг бошқа ўғилларидан кўра, халққа кўпроқ Жўжи ёқарди. Хон бунинг устига Жўжининг ўғилларини ҳам ундан нари қилиб қўйди. Ўғлининг ёнига Жабани тиркаб қўйди. Худди усиз ҳеч нарсани эпломайдигандай...

Нўёнлар тўпланиб бўлгач, Жўжи сўради:

– Қайси бирини тўғри деб ҳисоблайсизлар – шаҳар деворларига жангчиларимизни ташлаймизми ёки сартовулларга ўз хоҳишлари билан таслим бўлишларини таклиф қиламизми?

Одатда бундай пайтларда аввал кичик нўёнлар ўз сўзларини айтишар эди. Аммо бу гал биринчи бўлиб Жаба сўз бошлади:

– Биз вақт йўқотяпмиз. Ҳозир душман бизни кутмаяпти. У саросимада. Маслаҳат қилиб ўтирмай деворга чиқиш керак.

Жабдан кейин бошқа биронта ҳам нўён сўз айтишга журъат қилолмади. «Ҳа-ҳа, жанг қилиш керак...» Жўжи бундан норози бўлганини кўриб турган Судуй жим ўтиролмай, мутлақо ўзининг иши бўлмаган нарсага тикилди:

– Қамалдаги шаҳар, қуршовдаги ҳайвон эмас – қочиб кетмайди. Агар сартовулар дарвозаларни очиб берсалар юзлаб жангчиларимиз тирик қолишади.

Жаба унга оғир қаради – гўёки елкасига юк ортиб олгандай. Судуй ўгирилиб, бошқа тарафга қараб олди.

– Жангчиларимиз йўл юриб чарчашган, – деди Жўжи. – Мен уларга дам беришни ўйлаб турибман. Бу орада Ҳасанхўжа шаҳарга бориб, ўз юртдошларини таслим бўлишга кўндириб кўради.

– Маслаҳатчиларинг жудаям ақлли, – деди Жаба хўмрайиб. Судуйдан сўради: – Э, йигитча, сенинг исминг нима? Мен сенинг исмингни буюк хонимиз ҳам билишларини истайман.

У Судуйнинг исмини билар эди. Бу гапни у Судуйни кўрқитиш учун эмас, «Қара, ўзбошимчалигинг учун отанг сени жазолайди», қабилида Жўжигга босим ўтказиш учун айтган эди. Жўжи буни тушунди-ю, лекин кўрқмади.

– Нўёнлару навкарларни менга отам берган. Агар фойдали маслаҳат бўладиган бўлса, мен уларни худди сенинг маслаҳатларинг сингари инобатга оламан, эй, улуг нўён.

Жўжининг овозида хотиржамлик ва қатъият бор эди.

«Баракалла, вой баракалла!» деб хаёлидан ўтказди Судуй.

Сигноққа юборилаётган Ҳасанхўжага ҳамроҳ қилиб, Жўжи Судуйни ва ўз қоровулидан ўн нафар жангчини тайинлади. Булар орасида Захарий ҳам бор эди ва отига сакраб минаркан, Судуй бу жингалак ўрусий йигитга кўзини қисиб кўйди.

– Ҳозир биз шаҳарни оламир. Жўжи сени шаҳар ҳокими қилиб тайинлайди. Сен шунда ўз Киевингнию Фотимангни унутарсан? Хотинларинг хонники сингари кўп бўлади...

– Мендай носарони бу ишим учун у дунёда шайтонлар ўтда пиширишади! – дея Захарий бошини шодон силкиб қўйди.

– Э-э, Захарий, бу дунё жаннатини истаган одам, у ёқда нима бўлишини ўйламайди...

Судуй қамчиси билан Ҳасанхўжага ишора қилди. Эгнига хитойи ипакдан чопон, бошига каттакон оқ салла ўраган, қалин ва юмшоқ бармоқларига тилло узуклар тақиб, соқолини қип-қизилга бўяб олган бу одам олтин суви югуртирилган эгарда виқор билан ўтирарди. Судуйнинг кўнглида бу одамга нисбатан тушуниб бўлмас бир нафрат уйғонди.

Улар шаҳар деворига яқинлашдилар. Девор устида жуда кўп одам тўпланган эди. Тик турганча, найзаларини силкиб, пўписа қилиб қўярдилар. Судуй шаҳарликлар Ҳасанхўжани қабул қилишмаса-чи, деган хавотирга тушди. У жангчиларини ўқ етмас жойда тўхтатди. Ҳасанхўжа у ёғига бир ўзи нималар деб бақирганча от суриб кетди.

– Нима деяпти? – деди Судуй Захарийга.

– У айтяптики: «Мен сизларнинг ҳузурингизга тинчлик истаб келяпман. Оллоҳ сизларни ақл билан иш тутишга бошласин» деяпти.

– Қўрқяпти...

– Дарвоза тавақалари очилиб, Ҳасанхўжа ичкари кириб кетиши билан яна тақа-тақ ёпилди. Сал ўтмай, девор устидаги ҳарбийларнинг дубулғалари орасида унинг ҳам оппоқ салласи кўринди.

– Келиша олармикин... – деди Судуй, нимадандир безовталаниб.

Лекин Ҳасанхўжа келиша олмади. Унинг салласи жангчилар боши устидан учиб тушди. Бир зумдан кейин унинг ўзини ҳам отиб юборишди. Унинг танаси ерга гурсиллаб урилди. Дарвозалар очилиб, отлиқлар учиб чикди. Судуй ўз жангчилари билан қароргоҳлари томон от солди. Базўр қочиб қолишди. Жўжи билан Жаба уларни ўтов олдида кутиб туришган экан. Судуй отидан сакраб тушаркан:

– Тамом! Ҳасанхўжа бор эди – энди йўқ, – дея хитоб қилди.

– Нега хурсанд бўляпсан? – сўради Жўжи. – Э-эх!

Жаба бошидаги дубулғасини тўғрилаб олди-да, товачини чақириб буюрди:

– Довуллар чалинсин!

Энди у Жўжи билан маслаҳатлашиб ўтиришни ўзига лозим, деб билмаган кўринади. Довуллар садоси остида жангчилар деворларга қараб кета бошладилар. Улар палахмонларини, ёғоч тўсиқларини ортмоқлашиб боришарди. Темир совутларга ўраниб олган Жаба оқ от устида ўтириб, кўшинни бошқарарди. Жўжи буларнинг ҳаммасини умидсизлик билан кузатиб турар ва Судуй бу ишда ўзини айбдор сезарди. Ҳасанхўжани девордан улоқтирганларига хурсанд бўлгани рост-ку. Бирдан Жўжи от келтиришларини буюрди. Дубулға ва совутсиз ҳолича отига миниб, жангчилар кетидан учириб кетди. Ўзи бориб палахмонларни ўрнатди, катта-катта харсанглар билан деворга зарба устига зарбалар бердира бошлади. Унинг кўзларида Судуй илгари ҳеч кўрмаган қандайдир бир ғазаб бор эди. Кўркувни бир четга йиғиштириб қўйган эди. Ўқ еган жангчилар ерга қулашарди. Бир ўқ Захарийнинг қўлини шилиб ўтди. Иккинчиси Судуйнинг бошига тегди. Агар дубулғаси бўлмаганида болалари аниқ етим қолишарди. Лекин Жўжига осмон марҳамат қилиб турарди.

Олти кеча-кундуз палахмонлар тинмади. Еттинчи куни катта-катта ёриқлардан мўғуллар шаҳарга ёпирилишди. Элчини ўлдиришгани учун Жаба бутун шаҳар аҳолисини қириб ташлашни буюрди. Жуда камчилик тирик қолди. Жаба уларни тўрт томони қибла дея қўйиб юборди: таслим бўлмаганларнинг ҳоли не кечишини одамлар билишсин.

Бухоро остонасидан чопар келди. Хон Жабани ҳузурига чақиртирибди. Нўён кетаётганидан Судуй севинди. Усиз иш бошқача бўлади энди. Ҳаммаси Жўжи хоҳлаганидай бўлади. Кечқурун овқат маҳали у шу гапини Жўжига айтди. У эса аста бошини чайқади.

– Сен қўп нарсани тушунмайсан, Судуй.

Улар ўтовда иккови ўтиришарди. Эшик ёпинчиғи кўтариғлиқ эди. Узоқда, тим қоронғилик ичида ўчиб бораётган ёнғиннинг алвон шуълалари кўриниб турарди. Палахмон-

ларнинг тинимсиз шовқинидан сўнг аллақандай ғайритабiiй сукунат тушган эди. Жангчиларнинг ғовур-ғувурлари ҳам эшитилмасди. Чарчаб кетганларидан чуқур уйкуга ғарқ бўлишган эди. Фақат гоҳи-гоҳида беҳуш ярадорларнинг ингроқлари, алаҳсираш ичра нолишлари эшитилиб қоларди. Култепалар томондан ҳам эгасиз итларнинг мунгли увиллаши қулоққа чалиниб қоларди. Жўжи деярли ҳеч нима емас, косага қуйилган майни тишлари орасидан ши-мар эди. Унинг юзи борган сари бўзариб келаётган эди.

– Судуй, мен ўзим ҳам кўп нарсани тушунмайман. Эшит-япсанми, ит увиллаяпти? Кимдир унга овқат берарди, бо-шини силарди... Уни ўлдиришди. Нима учун, Судуй? Сен биласанми? Мана мен билмайман. Отам менга шу ерларни ва шаҳарларни берди. Агар шаҳарларни ёндирсак, ҳамма одамларни ўлдириб ташласак, қуруқ ернинг ўзи қолади. Лекин ерлар ўзимизда ҳам кўп-ку. Нима учун биз қон тўкиб ётибмиз – ўзимизникини ҳам, ўзгаларникини ҳам? Бил-майсан. Мен ҳам билмайман. Мен бу улушимдан ҳам, бошқа ҳаммасидан ҳам воз кечсам яхши бўларди. Ўзимга битта ўтов, озроқ чорва олиб қоламан-да, бир чеккада, ҳеч кимга халал бермай яшайман.

– Нималар деяпсан, Жўжи? Қандай қилиб воз кечиш мумкин? Бир умр уруш бўлавермайди-ку. Ўз улусингда адо-лат ва марҳамат билан ҳукмдорлик қилаверасан.

– Адолат ўзи нима? Сен билмайсанми, Судуй?

– Нега энди... Одамлар яхши яшашлари учун қайғуриш адолат қилишдир.

– Унақада менинг отам энг адолатли экан. Илгарилари уятини пана қиларлик матоҳлари бўлмаган одамлар бугун ипакликларга бурканиб юришибди. Қорни тўйиб овқат еёлмаганлар бугун олтин қадахларда қимиз ичяпти. Аммо бу шоҳилар бировлар эгидан ечиб олинган, идишлар эса бошқалар қўлидан тортиб олинган.

– Жўжи, менинг ота-онам отангдан жуда ҳам миннатдор-лар. Отанг уларга шоҳию тиллолардан ҳам қимматлироқ бўлган ҳаловатни берди. Одамлар бунинг қадрига етишади.

Жўжи майни ичиб бўлиб, косани суриб қўйди.

– Қийналиб кетяпман, Судуй.

– Ўзинг қўп ичиб қўйдинг-да.

– Бўлиши мумкин...

Жўжи чайқалиб ўрнидан турди-да, ўрнига яқинлашиб, ечина бошлади.

– Бор, қоровуллардан хабар ол.

Жаба хонга Жўжининг қатъиятсизлиги, унинг гапига кирмагани, бир навкарнинг маслаҳатига қулоқ берганини айтиб берди. Хон ушбу огоҳлантиришлар билан ўз чопарини юборди: агар бундан кейин ҳам шунақанги бўлмағур ишлар билан машғул бўлсанг, ёнимга олиб келтириб, жазонингни бераман. Сигноқ шаҳри ва музофотини бошқаришни Ҳасанхўжанинг ўғлига топширишингни амр қиламан.

– Отамнинг бу амрини жоним билан бажараман, – деди у чопарга. – Отам Ҳасанхўжа ўғлининг мартабасини кўтармоқчи. Умид қиламанки, ҳалок бўлган бошқа баҳодирларнинг ўғиллари ҳам шундай марҳаматга муносиблар.

Унинг бу жавобида яширинган қўпол муомала оҳангини ҳис қилган Судуй Жўжи учун ачинди. Лекин хон унинг ўзини ҳам эътиборидан четда қолдирмаганлигини Судуй билмасди. Чопар, ёш кешиктан кулимсираган кўзларини Судуйга ўгирди.

– Буюк хон бу навкарингга йигирма таёқ урдиришни буюрди – қачон ва нима маслаҳат беришни ўрганиб олади.

Жўжи чопарнинг бу гапини эшитмаганга олди. Лекин ёш кешиктан ўжарлик қилиб, хоннинг буйруғини яна такрорлади.

Жўжи алам билан деди:

– Албатта, хоннинг бу буйруғини ҳам бажараман. Яна нима?

– Навкарингни жазолаш менга топширилган...

Кешиктан Судуйнинг елкасига дўстона уриб қўйиб, ўртоқларини чақирди. Улар Судуйга яқинлашиб, қўлларини сиқишди. Судуй уларни итариб ташлаб, титроқ қўллари билан белбоғини еча бошлади. Жўжи қўлларини сиқиб, тишини тишига босганча ўтирар, чакак мушаклари ўйнаб ётарди. Судуй чаққон бир ҳаракат билан ерга ётди. Биринчи

зарбадан кўзларидан учқунлар сачраб кетди, тушунарсиз оғриқ бутун танасига ёйилиб кетди. У бақириб юборишдан ўзини зўрға тийиб қолди. Кейин бу оғриқ устига иккинчиси, учинчиси келиб туша бошлади... аммо у овозини чиқармади, ихрамади ҳам. Ҳаммаси тугаганида ўрнидан туриб, иштонини белига кўтараркан, кешиктандан сўради:

– Сен мени нима билан урдинг?

– Калтак билан...

– Ростанам калтак биланми? Э-э-э, мен бўлсам, тулки думи билан урдингми, деб ўйлабман. Умуман оғримади-ю. Балки яна бир урарсан. А?

– Судуй, ўчир! – деди Жўжи ва кешиктанларга буюрди:

– Кетинглар.

Судуй бир неча тунни қорнида ётиб ўтказди. Захарий ҳам унинг ёнидан жилмади. Гоҳида Жўжи келар ва бирон нарса керакмасми деб сўраб, дарҳол кетиб қоларди. Афтидан у навкарининг кўзига қарашдан истиҳола қиларди.

Дам олиб олган қўшин Сайхун оқими бўйлаб йўлга тушди. Жуда қисқа вақт ичида яна учта шаҳар олинди. Уларнинг бири Ашнас аҳолиси жуда ҳам қаттиқ қаршилик кўрсатгани учун, уларни ҳам сиғноқликлар кунига солишди. Яккаланиб олган Жўжи доимо тунд, соқовдек юрганича қўшинни илгарилатиб борарди. У ҳеч ким билан, ҳатто Судуй билан ҳам гаплашмасди. Қисқа-қисқа буйруқлар берарди-да, яна ўз хаёлларига берилиб кетарди.

Йўл устидаги кейинги шаҳар Жанд эди. Алихўжа ўз айғоқчиларидан олган маълумотга кўра, шаҳар амири Қутлуғхон қўшинини эргаштириб, дашт орқали Гурганжга қочган эмиш.

Сиғноқ остонасидаги каби Жўжи яна кенгаш чақиртириб, Алихўжадан сўради:

– Шаҳарликлар билан гаплашгани сен борасанми?

– О, буюкларнинг буюги бўлмиш ҳукмдоримнинг азиз ўғли, Оллоҳ сенга умрибоқийлик ва бахт ато қилсин, менинг овозим ниҳоятда синиқки, шаҳарликлар унга қулоқ солишлари гумон.

Жўжи ундан юзини ўгирди.

– Навкарларим, орангизда бошқаларнинг ҳаётини сақлаб қолиш йўлида ўз ҳаётини тикишга тайёрларингиз борми?

Судуй билан бирга бир неча навкарлар ўринларидан турдилар. У кўзини Судуйга тикиб турди-да, кейин тезгина бошқаларга назар ташлади.

– Шаҳарга Чин-Темур боради...

У ҳам Судуй сингари Жўжига яқин, хон ўғли ишончига сазовор навкар эди. У белидаги куролларини ечиб, тилмоч ҳамроҳлигида Жанд дарвозаларига қараб от сурди. Жўжи унинг қайтишини ўтовида кутиб ўтирди. Лекин кейин сабри чидамай, отига миниб, биргина Судуйни эргаштирганича шаҳар томонга отини суриб қолди. Жўжи жиловни бесабр ғижимлар, шаҳар деворларини синчиклаб кузатар эди. Судуй унинг қалбида нималар бўлаётганини сезиб турарди. Агар Чин-Темурни ўлдиришса... Бу ҳақда ўйлагиси ҳам келмасди. Хоннинг ғазабига чек бўлмай қолади. Жўжининг бу иши тўғридан-тўғри бўйсунмаслик деб баҳоланиши мумкин.

Қалъа дарвозалари олдида иккита улоқчасини эргаштириб юрган бир эчки ўтлаб юрарди. Улоқчалар янгигина ниш уриб турган кўм-кўк майса устида ўйноқлашишарди.

– Бу ердан кетсанг-чи, аҳмоқ эчки! – бақирди Судуй.

Эчки бошини кўтариб улар томонга бир қараб олди-да, яна ўт чимдишда давом этди. Дарвоза зулфи ғийқиллаши билан Судуй жиловни маҳкам ушлаб олди. Чин-Темур билан тилмоч дарвозадан чиқиб келишди. Дарвозалар яна маҳкам ёпилди.

– Нима гап? – Жўжи отини уларга қараб чоптирди.

– Билмадим... Аввалига улар мени ўлдиришмоқчи бўлишди. Лекин мен уларга Сиғноқни эслатиб қўйдим. Кейин ўзаро баҳслашиб кетишди. Бироқ бир қарорга келиша олмади.

– Эрталабгача кутамиз. Агар дарвозаларни очишмаса, шаҳарни ўзимиз оламиз.

– Шаҳарда деярли ҳарбийлар йўқ, – деди Чин-Темур, – ўйлашимча, таслим бўлишса керак.

Эрталаб дарвозалар очилмади. Жўжи девор бузишга вақт сарфлаб ўтиргиси келмай, жангчиларни олға ташлади.

Шаҳарликлар қаршилик кўрсатишмади. Биронта ҳам аскар ҳалок бўлмади. Жўжи бутун аҳолини шаҳардан ташқарига олиб чиқишни буюрди. Жангчилари ҳеч қандай қаршиликсиз уларнинг уйларини таладилар. Энг сара ўлжалар қўлга киритилиб бўлгач, шаҳарликларга уйларига қайтишга рухсат тегди...

VI

Танасининг оғирлигидан ғирчиллаб турган ёғоч зинадан хон шаҳар ташқарисидаги Кўксарой қасрининг томига кўтарилди. Унинг кетидан чопқиллаганича Тулуй ҳам чиқиб келди. Бу ердан Самарқандни ўраб турган қалъа девори, дарвоза устига бино қилинган маҳобатли минора, сувга тўла зовур, боғларга бурканган кенг далалар яққол кўриниб турарди. Дала четида унинг қўшинидагилар бухоролик асирларни бошлаб кетишарди. Унинг буйруғига кўра, минглаб бухороликларни бир сафга тизишди. Ҳар ўнтасига биттадан туғ тутқазишди. Девор устидагилар буларни қўшин тахмин қиладилар, самарқандликлар юрагига ваҳима тушади... Хон шу пайтгача ҳам қалъада қанча қўшин борлигини билмас эди. Савдогар Маҳмуднинг одамлари ҳар хил маълумот берардилар. Бирлари Хоразмшоҳ ўз пойтахти мудофааси учун қирқ минг қўшин ажратган деса, бошқаси олтмиш минг, учинчиси эса бир юз ўн мингдан келди. Бухорода ўттиз минг эди ва хон уни осонгина қўлга киритувди. Шоҳнинг амирлари шаҳарни ҳимоя қилиш ўрнига, ҳар қайсиси ўз жонини сақлаб қолишга уринарди. Оллоҳнинг хизматида турган одамлар аҳолини қўлга қурол олмаслик ва қон тўкмасликка кўндирдилар. Бу ерда нима бўларкин? Ҳар эҳтимолга қарши у Ўқтой ва Чиғатой ҳам қўшини билан етиб келишини амр этди. Улар етиб келиши билан унинг ҳам кучлари ортиқ даражага етди.

– Тулуй, нўёнларга айт, жангчиларига дам берсин. Эртага ишга киришамиз.

У пастга тушди, сарой йўлакларидан ўтиб боққа чиқди. Шу ердаги майсазорда, шафтолилар остида унинг чодир

тикилган эди. Биринчи тунни сарой ичкарисиди ўтказди (Хуланга шу ёқувди). Аммо у ерда уйқуси яхши бўлмади. Назарида қалин деворлар ҳавони ўтказмаётгандай, бўғилиб чиқди... Эрталаб боққа ўзининг сафар чодирини тикишни буюрди. Хулан билан Кулкани бўлса сарой ичиди қолавериши...

Оппоқ гуллаган дарахтлардан ерга гулбарглар тўкилар, асал маза келиб турган ҳавода боларилар ғувиллашарди. Бу ғувиллаш ва ўта ширин ҳид шоҳни ғижинтирарди. У чодир киравериши яқинида тезак куйдиришни буюрди. Унинг буриқсаган тутуни гуллар ҳидини босиб кетди.

Ичкарида у Хоразм ерларининг харитасини наमत устига ёзиб қўйди. Унинг юзасига бармоғини қўйиб, маълумотларга кўра, шоҳ бўлиши мумкин бўлган жойни қидирди. Бу одамнинг режасини англаб бўлмайди. Ҳамма нарсани ташлаганча, мамлакат ичкарисига кириб кетибди. Нима учун? Балким, у Жайхун ортида қўшин тўплаб, хонни у томонга ўтказмасликни режа қилгандир? Нимаям дердим, бу жуда оқилона иш бўларди... Аммо бунинг уддасидан чиқишига йўл қўймаслик керак. Лекин қандай қилиб? Бухоро остоналарида юрганидаёқ хон бир режа тузган эди. Лекин бу иш жудаям машаққатли бўлиб, у Самарқанд учун кучини асрашга қарор қилган эди...

Чодирга учиб кирган ари хон боши устида бир-икки айланди-да, чизма юзасига қўнди. Хон уни бир уриб улоқтириб, кешиктанларига ўғиллари ва нўёнларни чақириб келишни буюрди. Жаба, Субутой-баҳодир, савдогар Маҳмуд ва Донишманд-ҳожиблар бирин-кетин унинг чақирувиги бўйсуниб кириб келишди.

– Эртага биз Самарқандга юришимизни бошлаймиз, – деди у. – Деворларни бузамиз. Аммо менинг ишонишимча, ичкаридаги жангчиларнинг қатъияти деворларниқидан анча бўш. Сен Маҳмуд ва сен Донишманд, шаҳарга борасизлар. Маҳмуд сартовуллар худосига хизмат қилувчилар билан гаплашиб кўрсин. Мен улар билан уришмаётганимни билишсин. Уларнинг ҳаёти ва мол-мулклари дахлсизлигича қолади... Сен, Донишманд, амирлар билан гаплашасан. Агар

улар бизга қаршилиқ кўрсатишмаса, мен, балки уларнинг ҳам жонларини сақлаб қоларман.

Маҳмуд Хоразмийнинг елкалари чўкиб кетди. Унинг шаҳарга боргиси йўқ эди. Шунинг учун ҳам бу муғомбир савдогар бу амрга қарши нима ўйлаб топаркин, деб кутиб турарди.

– Бутун борлиқ ҳукмдори бўлган сенинг истагинг йўлида мен нафақат бизга душман бўлган шаҳарга боришга, ҳатто наъра тортиб турган шер олдига боришга ва энг мудҳиш гуноҳлар қўйнига киришга ҳам тайёрман...

– Лекин? – хон унинг маддоҳона сўзларини кесди.

– Лекин шаҳарга билдирмай ҳатто сичқон ҳам киролмайди.

– Буни қара-я, мен буни ўйламабман, – деди хон яширин масхара билан.

У ҳар доим шунақа муғомбирлар хотиржам бўлиб олишларини ички бир шодлик билан пойлаб турар ва кейин кутилмаганда бу айёрликларини чиппакка чиқаришни яхши кўрарди.

– Тулуй, минг нафар энг абжир аскарларингни ол-да, қалъадагиларни алдаб ташқарига олиб чиқ.

– Чиқишармикин? – иккиланди Тулуй.

– Думини сиқувга олсанг, энг ювош тойчоқ ҳам тишлайди. Тоқатлари тугагунча жиғига тегларинг. Улар дарвозадан чиқишлари ҳамано биз уларни яхшилаб калтаклаймиз-да яна ичкари киритворамиз. Маҳмуд билан Донишманд ҳам уларга аралашиб кириб олишади.

– А? – сакраб тушди Маҳмуд. – Олампаноҳ...

– Шунга тайёр турларинг. Шундай кийинингларки, сизларни ажратиб бўлмасин... Субутой-баҳодир, Жаба, сизларга мен алоҳида қийин бир иш тайёрладим. – Хон чизма устига энгашди. Сизларга йигирма минг аскар бераман. Худди ёққа ботирилган қайноқ пичоқ сингари сизлар шоҳ салтанатининг ичкарисига кириб борасизлар. Ҳозир шоҳ сизлар унга рўпара келишингларни кутмайди ҳам. Унинг қўшинини тор-мор қилиб, ўзининг ўлигиними, тиригиними менга олиб келасизлар. Шундай бўлиши мумкинки, шоҳ жангга

пешвоз чиқмай, янаям ичкари кириб кетиши мумкин. Сизлар кетаверинглар. Дунёнинг чеккасигача бораверинглар. Йўлда дуч келадиган шаҳарларга тегманглар, кучларингни аянглар. Сизнинг вазифангиз – менга шоҳни тутиб келиш.

– Тутиб келамиз, – ваъда қилди Жаба.

Субутой эса жимгина бош эгди.

– Йигирма минг қўшинни шу тобда жўнатиш зарурми? – сўради Чиғатой. – Биз бу шаҳар остонасида туриб қолмай; мизми? Агар булар ҳам худди ўтрорликлардай олишсалар...

– Ўғлим, ҳар бир шаҳарда Қоҳирхонлар бўлгани каби, Қорачахонлар ҳам бўлади. Айтгандай, мен ўша карвонимни талаган ўғрини бир кўрмадим ҳам а? Буюринглар, келтиришсин... Самарқандни биз йигирма минг навкарсиз ҳам оламиз. Сиз, Жаба ва Субутой-баҳодир, душманлар кўриб қолмасликлари учун, тунда қўзғоласизлар.

Кешиктанлар ўтовга Қоҳирхонни итариб олиб киришди. Унинг қўллари орқасидан боғланган, бир вақтлар силлик қиртишланган бошида эса сочлари тиккайиб ўсган эди. Хон бу амирнинг ёшлигидан ҳайрон қолди. Уни камолга етган, ҳаётнинг пасту баландида пишиган эркак, деб ўйлаган эди, бу бўлса...

– Сен, оғзидан сути кетмаган болакай, менинг савдогарларимни ўлдиришга қандай журъат қилдинг? Сен ҳаммага маълум бўлган қоидаларни буздинг... Маҳмуд, таржима қил.

– Мен савдогарларни ўлдирмадим. Олақўз айғоқчиларни ўлдиришга буюрдим.

– Ўзингни оқлама, нотавон!

– Мен ўзимни оқлаётганим йўқ. Аслида сен ўзингни оқлашинг керак, хон. Мен эмас, сен босқинчи ва жиноятчисан. Мен виждоним буюрганини қилдим. Сен бўлса, ўғрига ўхшаб пусиб кирдинг...

Хон бошини бироз эгиб, бақрайганича амирга кўзини қадади. Ўз қарашининг таъсирини у жуда яхши билар, дўстлари ҳам, душманлари ҳам унга дош беролмай, бошларини ҳам қилиб олар эдилар. Қоҳирхоннинг юзи бўзарди, тери кўпчиди-ю, лекин кўзини олиб қочмади – иродаси кучли экан, ярамаснинг.

– Сен бугун ўлишингдан хабаринг борми?

– Ўйлаб турибман.

– Ва сен ўлимдан қўрқмайсанми?

– Мен ёшман, яшасам яхши бўларди. Лекин сендан марҳамат сўрамайман. Мана бунақаларга ўхшаганлар тиланаверсин, – деди Қоҳирхон ва Маҳмуд билан Донишмандга ишора қилди.

Хон ўз хоҳишига қарши ўлароқ, бу қўрқмас одамга нисбатан ичида ҳурматга ўхшаш бир нарсани ҳис қилди. Лекин айни пайтда Қоҳирхон ички қайсарлиги боис хоннинг жаҳлини чиқарарди. Унинг юзида қўрқув, ваҳима акс этишини истарди.

– Ўлим дегани нима эканини сен тушунасанми?

– Тушунаман.

– Йўқ, сен тушунмайсан. Ўлим – ҳамма нарса тугади дегани. Ҳаммаси.

– Бу гаплар сенга нимага керак, хон? – жаҳл билан сўради Қоҳирхон. – Тушуниш-тушунмаслигимнинг сенга нима қизиғи бор? Мен бугун ўламан ва яратганнинг олдида навқиронлигимча ҳозир бўламан. Шундайлигимча абадий қоламан. Сен бир неча йил ўтиб, бутун қилмишларингдан афтингни ажин босган чол ҳолингда ўласан...

Хоннинг қалбида шу биргина ожиз ери бор эди, бу итвачча пойлаб ҳам ўтирмай ўшани нишонга олди. Ғазабидан бир муддат кўз ўнги қоронғилашиб кетди-ю, титраётган бармоқларини эгиб санашга тушди; териси қаримсиқ, томирлари кучдан қолган қўлларига қаради, кейин Қоҳирхоннинг бақувват, силлиқ қорамтир ва навқирон қўлларига кўз ташлади ва олиб кетинг дегандай кешиктанларига қараб бошини кескин силтади.

Кетидан бақирди:

– Кумуш эритиб оғзи ва қулоқларига қуйинглар! Худосининг олдида бу дунёдан орттирганларини олиб борсин.

У ичидаги аламини чиқариб юбормоқчи бўлди-ю, аммо бундан енгил тортмади. Қоҳирхон билан мубоҳасаси тугалланмай қолгандай, ярмида узилиб қолгандай туйилиб, баттар ғиғони ошарди. Тунда яна яхши ухлолмади. Кўзи или-

ниши билан бир хил туш кўрарди. У кичкина бола эмиш-у, жар ёқасида тошдан тошга сакраб кетармиш. Бирдан оёғи сирғаниб кетиб, у совуқ, зулматга қоришган тубсизликка қараб учиб кетаётганмиш. Учармиш-у, лекин бу тубсизликнинг тагига етмасмиш. Даҳшатдан юраги музлаб қолар, бақиргиси, онасини ёрдамга чақиргиси келармиш-у, аммо овози йўқ бўлиб қолган, томоғидан фақат ожизгина хириллаш чиқармиш.

Тонгда юзи тунд, уйқуга тўймаган, чаккалари сирқирганича чодиридан чиқди. Боғда унга нотаниш бўлган қушлар ўйноқлар, сайрар, ғужирлашар, ариқ сувлари майин шилдирарди. Гул бўйлари унча ўткир бўлмаганидан ғашини келтирмасди.

Ям-яшил водийда оппоқ гуллаган боғлар ортидан карнай овози эшитилди. Унга иккинчиси, учинчиси уланди, довуллар чалинди, қушлар овози ўчди. Кун исийдиган кўришиб, у бундан хурсанд бўлди. Қоровулларнинг бирига совуқ сув олиб келишни буюрди ва сочи сийраклашиб қолган бошини ҳўллади, кокиллариини силкиб, боши ва юзидаги сувларни тўккани каби, ланжлигини ҳам қувган бўлди.

Шаҳарга ҳужумни Тулуй бошлаб берди. Масхара ва ҳақоратлари билан мудофаада турганларнинг жонини чиқариб юборишди. Ланг очилган шаҳар дарвозаларидан Тулуй қўшини устига отлиқлар, жасур деҳқон ва хунармандлар босириб кела бошлашди. Улар ўз жонларини аямасдан олишишди. Тулуй пистирмага яқинлашгунича қаршилиқ қилиб турди. Шу ерга келганда шаҳарликлар ортга чекинишди. Шаҳарга қайтганлар кўпчилик эмас эдилар. Аммо уларнинг орасида Маҳмуд ва Донишманд-ҳожиб ҳам бор эди.

Шундан сўнг хон асирларни сафарбар қилиб зовурларни тўлдириш ва палахмонларни ўрнатишни буюрди. Шаҳарни ишғол қилиш бошланди.

Қамалнинг тўртинчи куни махфий ер ости йўлидан шайхул ислом, қози ва уч нафар имом чиқиб келишди. Маҳмуд ҳам улар билан бирга эди.

– Буйруғинг бажарилди, олампаноҳ, – деди Маҳмуд. – Бу одамлар дарвозаларни очишга розилар.

Оллоҳ хизматида турган бу кишилар қўлларини қовуштирганча хон олдида итоаткорона турардилар.

– Нима учун илгарироқ келмадинглар? – жаҳл билан сўради хон.

Ҳамма учун шайх жавоб қилди:

– Қора халқ ғурур отига миниб олиб, ғазаб қиличини кўтарганича итоат этиш тўғрисидаги даъватларимизни эшитишни истамаяпти. Эҳтиёт бўлишга тўғри келди. Номозгоҳ эшиги яқинларига ишончли одамларимизни қўйдик. Тонг саҳарда улар одамларингни шаҳарга киритишади.

– Эвазига нима сўрамоқчисизлар?

– Шаҳар аҳолисига раҳм-шафқат.

– Йўқ, – деди қатъий қилиб хон. – Сизлар, худога итоат қилувчилар ва сизларнинг қанча одамларингиз бор?

Имомлар ўзаро ҳисоблаша бошлашди.

– Эллик минг киши бор, – деди шайх.

– Шу эллик минг кишига мен ҳимоя ёрлиқлари тақдим қиламан. Қолганлари билан эса менинг хоҳишимга қараб иш тутамиз. Дарвозаларни очмасангиз – мен деворларни бузиб кираман. Лекин унда ҳеч ким тирик қолмайди. Бўлди. Боринглар.

Саҳарда унинг қўшинини шаҳарга киритишди. Фақат минг нафар қипчоқларгина ёриб ўтиб кета олдилар. Яна минг нафари масжид ичига беркиниб олишди. Аммо масжидга ўт қўйиб юборишганида, жангчилар тириклайин ёниб кетдилар. Донишманд-ҳожиб йигирма нафардан кўпроқ амир ва ҳожибларни хон ҳузурига бошлаб келди. Улар хонга хизмат қилишга рози эканлар.

– Мен уларнинг жонларини сақлаб қолишни ваъда қилдим, – деди Донишманд-ҳожиб.

– Лекин мен уларга ҳеч нима ваъда қилмадим, улар ҳам кеч қолишди.

– Буюк хон, уларнинг ортида минглаб жангчилари бор.

– Улар жанг қилишни билишмайди ва шунинг учун менга кераги йўқ. Лекин сен уларга айт: мен уларни хизматимга оламан. Ҳар бирини алоҳида-алоҳида жойлаштиринглар.

Тунда эса улар ўраб олиниб, жангчилари билан бирга қиличдан ўтказилди. Аҳоли орасидан ўттиз минг хунармандни ажратиб олиб, ўғилларига бўлиб берди. Яна шунча одамни у қора ишларга солиш учун ажратди.

VII

Темур Малик сарой яқинига келиб, отидан ҳорғин тушди-да, чўл шамолларидан озор чеккан, қизариб, қумталаш бўлган кўзларини кафти билан ишқалади. У ҳали-ҳамон тирик эканига ишонгиси келмас ва янаям ажабланарлиси, Гурганж ўша-ўша турганидан ҳайратда эди. Сарой олдида дубулғалари ярақлаган қоровуллар туришар, дунёдаги барча аёллар ҳукмдори Туркон хотун хизматидаги туяларга ўхшаб бурунларини кўкка қаратиб олган калондимоғ майларини келиб-кетиб туришибди...

Темур Малик ҳозиргина чўлдан келди. От устида, баъзида эса от думини ушлаб олганича пиёда юриб келди. Хўжанд мудофаасидаги одамларидан битта ҳам қолмади – ҳаммаси душман ёғдирган ўқлар, қиличлар остида ҳалок бўлди.

Шоҳ Хўжандга кам қўшин бериб, кейинроқ яна жўнатаман деб ваъда қилди. Лекин жўнатмади. Қўл остидаги одамлар билан шаҳарни узоқ ушлаб қолиб бўлмас эди. Бошқа чора қолмаганидан кейингина, минг нафарча ботир аскарлари билан шаҳарни ташлаб чиқиб, Хўжанддан нарироқдаги дарё ўртасидаги оролчага сузиб ўтиб олдилар. Сайхуннинг бу оролчаси қирғоқдан анча нари бўлиб, душман ўқлари етиб боролмасди. Душманлар асирларни мажбурлаб, битта ўзанни кўмдира бошлашди. Шунда Темур Малик қайиқлар устига сирка ва лой билан ишлов берилган наमतлар қоплатди. Энди буларга олов ҳам ўқ ҳам ўтмасди. Мана шу қайиқларида у билдирмай қирғоққа чиқиб келар, душманга кутилмаган зарбалар бериб, қақшатар ва улар қураётган тўғонларни бузиб кетарди. Улар унга ҳеч қандай жавоб қайтара олмасдилар. Темур Малик ўзи билан олиб ўтолмаган қайиқларни ёқиб юборган эди. Аммо энди

Ўзининг ҳам заҳиралари тугаб борарди. Одамларга ҳам, отларга ҳам егулик йўқ эди. Шунда у оқимга қараб сузиб кетди. Душман уни ҳар иккала қирғоқ бўйлаб таъқиб қилиб борди. Бир жойда улар яхшигина тўсиқ қилиб, уларни қўлга олмоқчи бўлишди ҳам. Аммо бу сафар ҳам Темур Малик усталлик ишлатди. Оқим уларни Жандга қараб олиб келарди. Бу шаҳар душман қўлида эканини у эшитганди. Шунинг учун ҳам қуруқликка чиқишга қарор қилди. Шунда кўпгина аскарлари ҳалок бўлди. Тирик қолганлари билан эса у Қорақумга қараб кетди. Душман ортларидан қолмасди. Ҳар бир тўқнашувда у одамларидан айрилиб борарди. Қум барханлари орасида ёлғиз ўзи яширинишга муваффақ бўлди...

Аммо у Гурганжда ҳеч қандай ўзгариш йўқ, деб ўйлаб хато қилган эди. Туркон хотун қароргоҳида тўпланишиб турган амирлар гўё уларнинг гапларини мўғул хони эшитиб қоладигандай, шивирлаб гапиришарди. Улар Темур Маликни ўраб олиб, сўроққа тутишди.

– Ёмон, – деди у. – Жуда ёмон.

Туркон хотун уни дарҳол ҳузурига чақиртирди. У гўё ҳозир туриб қочишга тушадигандай, тахтнинг бир чеккасида ўтирарди. Юзлари янаям сарғайиб, бурни учлик бўлиб қолибди. Темур Малик ўз қўшини ҳалокати ҳақида сўз бошлаган эди, малика унинг гапини бўлди:

– Айт-чи, улар бу ерга келиши мумкинми?

– Ҳа, улар келишади. Кучларимиз тарқоқ. Ҳукмдоримиз чекинган.

– Ҳукмдорнинг ишларига аралашиш сенинг ишинг эмас! – чўрт бўлди малика. – Улар бу ерга қачон келишлари мумкин?

Маликанинг кескинлигидан норози бўлган Темур Малик қовоғини уйиб:

– Эрталарга. Улар эртага келишлари мумкин. Қачон хоҳласалар келишлари мумкин.

Шаҳоб Солиҳ соқолчасини силкиди.

– Марҳаматли маликам, ниҳоят қулингизнинг гапига кулоқ солинг – сиз кетишингиз керак. Сиз ўзингизнинг бебаҳо ҳаётингизни хавфга қўймоқдасиз. Илоҳо, меҳрибон

Оллоҳ ўзи сақласин. Хукмдоримизнинг хотинлари, қизлари, кичик ўғиллари ҳақида ўйланг...

– Вой, бунинг ғамхўрлигини! – нафрат билан ўйлади Темур Малик. – Бир тарафдан, балки Туркон хотун кетса, Гурганжни сақлаб қолиш осонроқ бўлар...»

– Мен ҳам, маликам, сиз бирон бежавотирроқ жойда кутиб турсангиз яхши бўларди, деб ўйлайман.

– Кутиб турсангиз? – Туркон хотун чийиллаб кулди. – Сен жуфтакни ростлашни шунақа деб атаяпсанми? Бу қочиш. Мен ҳам қочаман. Мендай аёл киши яна нима ҳам қилсин, эркаклар уришишни эплай олишмаса! Мен қочаман, лекин шармандалик мени эмас, сизларнинг зиммангизга тушади! Ҳамма ишларга бош қилиб Хумортегинни қолдираман.

Темур Малик заҳархандалик билан кулди. Ақлсиз ва чиранчоқ бу Хумортегин Гурганжни сақлашни истайдиганлар учун фақат халал бериши мумкин.

Шоҳнинг ҳарами, хазинаси ва болаларини олганича Туркон хотун Гурганжни хуфёна тарк этди. Кетиш олдидан у барча гаровдагиларни – маликлар, отабеклар ва шоҳга қарам ерлар хукмдорларининг фарзандларини ўлдиришни амр қилди. Уларни бўғиб, оёқларига тош осиб, Жайхунга чўктириб юборишди.

Хумортегин ўша заҳотиёқ малика тарк этган саройга кириб, амирлардан ўзига шоҳларга қилинадиган итоатни талаб қилди. Сузилган кўзлари ғолибона яраклар, виқор билан тўрт дона соқолию тўрт тола мўйлабини силаганча нутқ сўзлаб кетди. Шунақанги чуқур маъноли сўз ирод қилганидан уни ҳеч ким тушунмади чоғи. Уни мазах қилишар, «наврузий подшоҳ¹» деб устидан кулишарди. Лекин ўзининг олдида эса тилёғламалик қилишарди – ким билсин эртага нималар бўлиши мумкин? Темур Малик тобора тушкунликка тушиб борар, мамлакат ҳалокатга келиб қолганини англаб турарди.

¹ Қадимда навруз байрамларида масхарабозлардан сайланадиган «подшоҳ».

VIII

Балхга қочиб келган Муҳаммад Хоразмшоҳ ўз туғи остига бир неча минг жангчини тўплаб, Жайхун қирғоқларига келиб ўрнашди. Ўзини ва ўғилларини хотиржам қилиш учун:

– Дарё – бартараф этиб бўлмас, ғов. Биронта ҳам худосиз бу қирғоққа ўтолмайди, – деб ишонтиришга ҳаракат қиларди.

Ўзи шу гапига ишониб, яна аввалгидай кўкрак кериб юрадиган бўлди. Аммо бу хотиржамлиги узоқ чўзилмади. Совуқ дўл сингари ёғилаётган шум хабарлар кети узилмай қолди: Ўтрор таслим бўлганмиш... Душман Бухорони олибди... Сигноқ, Жанд ҳам ёв қўлида эмиш... Хон Самарқандга юриш қилибди... Самарқандликларга кўмак бериш учун у ўн минг кишилиқ қўшин жўнатиб юборди. Аммо йўлда саҳройилар хони қудратидан хабар топган қўшиннинг кўнглига ғулғула тушиб, тарқаб кетибди. Шоҳ яна йигирма минг аскар жўнатди. Улар ҳам тум-тарақай тарқаб кетишди. Фиғони ошган Жалолиддин жангчиларни ҳам, амирларни ҳам уришар, ҳатто шоҳга ҳам ўз норозилигини баралла айтарди.

– Сенинг хоҳишинг билан бўлинган кучларимизни баттар бўлиб ташлаяпмиз. Агар душман бу ёққа юрса, биз уларга бас келолмаймиз. Дарё ҳам ёрдам беролмайди.

Ўғлининг таъналарисиз ҳам шоҳ билиб турарди: ҳеч қандай жангсиз ўттиз минг жангчисидан мосуво бўлиб турган бир пайтда у мўғулларнинг Жайхунни кечиб ўтишларига қаршилиқ кўрсата олмас эди.

– Мен фикримдан қайтдим. Бу ерда туришимиз шарт эмас. Кўчманчилар ким? Улар бировларнинг мулкига қўз олайтирган очкўзлар. Улар шунча шаҳарлардан топган ўлжаларини ортиб, саҳроларига қайтишади.

Дарё бўйига бир неча минг кишилиқ қўшинни кузатув учун қолдириб, ўзи Нишопурга кетди. Бу ерда ҳам қўшин тўпламоқчи эди. Аммо ҳеч қандай қаршиликсиз Жайхунни кечиб ўтган мўғуллар унинг изидан шиддат билан келиша-

ётган эмиш, деган хабар келиб қолди. У ўғиллари Жалолиддин, Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳ ва бир қанча аъёнларини олдида, овга кетаётгандай бўлиб, шаҳардан чиқди...

Шундан сўнг мамлакат бўйлаб саргардонликлари бошланди. Қайси бир шаҳарга келиб бошпана топса, «Худосизлар келяпти!» деган хабардан яна отига минар ва қочишдан паноҳ излаб қоларди. Фақат бир-икки мартагина у ўз таъқибчиларидан узилишга ва озгина бўлсин ҳордиқ олишга улгуриб қолди. Бундай кунларда Жалолиддин қўшиннинг олдида чиқар, шоҳ бўлса масжидга кириб олиб имомга куръон тиловат қилдирар ва девор томонга ўгирилиб олиб йиғлар эди. У ўзини одамлар олдида ҳам, худо олдида ҳам айбдор деб ҳисобларди. «Худосизлар келишётганмиш!» деган қичқириқ уни яна тазарруларидан, Жалолиддинни эса қўшин билан машқларидан айириб, янгидан қишлоқлару шаҳарлар аро холи жой топиш истагида от минишга мажбур қиларди.

Кўрқув ва тинимсиз от чоптиравериб ҳолдан тойган шоҳ Мозандарон тоғларига етиб келди. Бу ёғига Оллоҳга таваккал қилиб, бирон бир истехкомга кириб ётмоқчи бўлди. Шунда у онаси Илол қалъасига яширингани, ўзининг ҳарами ҳам шу ерда эканидан дарак топди. Бу қалъа қоялар сингари жуда ҳам тепада жойлашган бўлиб, унга икки отлиқ зўрға сиғадиган сўқмоқдан бориларди. Шу сабабли ҳам душман қалъага чиқишидан чўчимаса ҳам бўларди. У ерда биронта ҳам булоқ ёки жилға йўқ эди. Бироқ бу ҳол қалъадагиларни ташвишга солмасди. Чунки у ерларда аксарият пайтларда булутлар сузиб юрар ва тез-тез ёмғир ёғиб турарди. Аммо аксига олиб, анчадан бери бир томчи ҳам ёмғир ёғмади. Бир неча ҳафта қуёш ҳарорати жуда баланд бўлди. Пастга тушадиган сўқмоқларни эса мўғуллар қаттиқ кузатувга олишган эди. Сувсизлик қалъа дарвозаларини очишга мажбур қилди. Шу кеча худди уни мазах қилгандай, осмонни булутлар қоплаб, тонготарда ёмғир қуйиб берди. Шунинг ўзи Оллоҳ шоҳдан ва унинг хонадонидан юз ўгирганининг исботи эмасми! Мўғуллар маккор Шаҳоб Солиҳнинг калласини чопиб ташладилар, кичик

ёшли шахзодаларни ўлдиришди, қизларини бўлса насли-насаби йўқ жангчиларга тарқатиб юборишди. Усмоннинг мағрур хотини Хон-султонни газлама бўяйдиган устага туҳфа қилишди. Онаси Туркон хотунни эса Самарқандга, хон ҳузурига жўнатишди.

Ўзлатга кириб фарзандларига аза очган шоҳ ўлимга тайёрлана бошлади. Бошқа қаерга ҳам боради? Фойдаси ҳам йўқ. Аммо кимдир Жалолиддинга йўл кўрсатибди. Ҳазар денгизидаги биронта оролга ўтказиб қўйиб, шоҳни қутқариб қолса бўлармиш. У отасини отга минишга мажбур қилди. Ўзлари билан йигирма нафарлик бу гуруҳ ҳамманинг кўзидан пана бўлишга ҳаракат қилганча елиб борарди. Денгиз бўйидаги кичик бир қишлоқда иккита қайиқ топиб, унга туша бошлашди.

Совуқ изғирин эсиб турган кун эди. Безовта тўлқинлар кумлоқ қирғоққа кетма-кет урилиб турарди. Шоҳ оёқ остига қўйилиб, бир учи қайиққа тегиб турган тахта кўприкчадан чайқалиб юриб бораркан, сирпаниб кетиб, сувга йиқилди. Тўлқин уни чалқанча айлантириб, бошидаги салласини тушириб юборди. Уни кўтариб олиб, қайиққа олдилар. Эшкакчилар шу заҳотиёқ ишга тушишди. Бирда осмонга сакраб, бирда бурни билан сувга кириб кетай деганча қайиқ қирғоқдан узоқлашиб борди. Салласи ҳам улар билан баробар сув юзида сузиб бораркан, гоҳ улардан ўтиб кетар, гоҳида эса тескари айланиб, денгиз ичига қараб кетиб қоларди.

Шамол шоҳнинг баданини тешиб юборар даражада эди. Кимдир чопонини ечиб унинг елкасига ёпди-ю, аммо бу мутлақо ёрдам бермади. Шалаббо бўлган кийимлари этига ёпишиб қолган шоҳ дийдирашини тўхтатолмасди. Оролчага етиб боришганида у ўрнидан туриш учун оёқларини тик қилолмай қолди. Жангчилар бирлари қўйлаги, бошқалари шалварларини ечиб, қуруқ кийимларни кийинтириб қўйишди ва олов ёқиб иситишди. Атрофида кичик-кичик кум барханлари кўриниб турган орол унча катта эмасди. Ўрта-роқда бир томонга ёнбошлаб қолган буталар ўсиб ётарди. Унда-бунда қуруқшаган ўтлар кўзга ташланади. Кўпикла-

ниб ётган денгиз ортидаги қуруқлик чегараларида эса бошида оппоқ қорлари ёришиб турган пурвиқор тоғлар – унинг салтанати кўриниб турибди. Шунчалик бепоён ерлари, саноқсиз аҳолиси ва мислсиз қудрати бўлган шоҳнинг макони шу тобда мана шу бир парча ғарибгина ер бўлди-ми? Қачонгача? Шоҳнинг кўз ёшлари отилиб чиқиб кетай деб турар, фақат ўғилларидан уялганидан ичдан келаётган ўкирикларини базўр ушлаб турарди.

Одамлар чодир тика бошладилар. Барча ишларни Жалолиддин бошқариб турарди. У чарчоқ билмас ва тушкунликка ҳам тушмаган эди. Кенжа ўғли Оқшоҳ, гулханнинг нариги тарафида, кафти билан юзларини ёпиб ётарди. Нималарни ўйлаётганикин? Мўғуллар қўлига тушган онасиними? Ҳукмдор бувисиними? Ҳамма нарсани бой берган отасиними? Валиаҳд Ўзлоқшоҳ акасининг ёнида атрофдаги одамларни кузатиб ўтирибди. Туркон хотун унга бўлажак шоҳ эканини, шунинг учун ҳам бошқа барча жигарларидан бир поғона устун эканини сингдириб бўлган эди. Ҳукмдор бўлган одам билиши ва англаши керак бўлган жуда кўп нарсалардан кўра у шу биргина нарсани – ўзи Жалолиддинга тенг эмаслигини яхши тушунди. Ақлда ҳам, жасурликда ҳам...

Кечга бориб шоҳни безгак тутди, кейин иссиғи чиқиб кетди. Эрталаб у ўрнидан туролмади, чодирда совуқ тер чиқарган кўйи ётиб қолди. Боши оғрир, кўкрак қафасида бир нима хуштаксимон чийилларди. Ҳеч ким ҳеч бир чора қилиб, унинг дардини енгиллата олмасди. У Жалолиддиндан Қуръон ўқиб беришини илтимос қилди. Аммо оғриқлар ва дарддан озор чекиб ётган вужуди унинг маъноларини тушуниб етишга қўймасди. У ўғлига жавоб бериб юборди. Бирданига миясига энди қайтиб туролмасам-чи, деган хаёл келди. Ўз саройида, ғамхўр табиблар, чаққон хизматкорлари қуршовида жон берган отаси кўзига кўриниб кетди. Отаси унга қудратли давлат, жангчилар ва хазиналар қолдирди. Отаси Такашнинг бобоси эса оддий қул бўлган экан. Ўз ақли, жасурлиги билан кўп нарсаларга эришган, ҳукмдорлик шарафига муяссар бўлган экан. Ота-боболарим қулликдан шоҳликка кўтарилишган экан, мен бўлсам...

Аъёнлари гулхан атрофида ўтириб, паст овозда гаплашишарди. Жалолиддин кимгадир қарши гапирди:

– Ҳали ҳаммаси бой берилмаган. Минглаб қўрқмас жангчилар топилади. Уларни тўплаб, ўзингга эргаштира олсанг, хонни қувишга эришса бўлади. Мен шунга ишонаман.

– Қани ўша жангчилар? – сўради Ўзлокшоҳ.

– Улар бор ва кутиб ўтиришибди – ким бизнинг бошимизни қовуштираркин, деб. Биз дўстларимиздан ҳам, душмандан ҳам яшириниб олдик. Биз ҳар қандай нафратга лойиқмиз.

Жалолиддин айтаётган гаплар кўпроқ ўзига, Муҳаммад Хоразмшоҳга тегишли. У хаёлан Жалолиддин билан баҳслашмоқчи бўлди-ю, аммо ўзини оқлашга сўз тополмади. Ожизларга ҳукмимни ўтказиб, кучлилардан енгилдим. Нима бўлиши керак бўлган бўлса – бўлди.

Унинг тобора мазаси қочиб борарди. Баъзан ҳушидан кетиб қолаётган эди. У чодирга ўғилларини чақиртирди.

– Болаларим, Оллоҳ менинг жонимни сўраб турибди.

Оқшоҳ кўз ёш тўкиб, пиқиллай бошлади. Ўзлокшоҳ билан Жалолиддин отаси устига энгашишди.

– Балким ҳаммаси ўтиб кетар...

Аммо шундай деган катта ўғилнинг овозида ишонч йўқ эди.

– Мен сизларни шундай даҳшатли бир пайтда ташлаб кетяпман. Фақат Оллоҳгина бизга мадад бериши мумкин. Ўзлокшоҳ, мен қароримни ўзгартиряпман. Ўз валиаҳдим этиб мен Жалолиддинни тайин қилдим. Қоғозларни олиб келинглар...

У Ўзлокшоҳга буюриб, ўзини валиаҳдлик ҳуқуқидан озод этилгани ва янги валиаҳд этиб Жалолиддинни белгилаш ҳақидаги фармонни ёздирди. Титроқ қўли билан имзо чекиб, муҳр босди. Қоғоз юзига: «Амирал-мўъминин, худонинг ердаги сояси Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад» дейилган сўзлар кўчди. Шунинг ёнгинасига бир томчи кўз ёш тушиб, доғ ҳосил бўлди. У қиличини келтиришларини буюрди. Уни Жалолиддиннинг белига тақиб қўйди.

– Ўғлим, балким сен мендан кўра бахтлироқ бўларсан.

– Оллоҳ ва пайғамбаримиз номи билан қасам ичаман, душманни қувиб чиқариш учун қўлимдан келган ҳамма ишга тайёрман!

Шамол чодир матосини ҳилпиратар ва шувиллатарди. Совқотган шоҳ тезроқ иссиқ ўринга кириб, ўраниб олгиси келарди. Шу тобда бу унинг энг олий мақсади эди-ю, бироқ бошқалари сингари бунга ҳам етишиб бўлмас эди.

...Шоҳ тунда, ҳамма ухлаб ётган пайтда узилди. Ўша кунёқ уни дафн қилишди. Ҳаттоки, икки қулоч кафанлик ҳам топилмай, бировларнинг кийимида лаҳадга қўйилди. Шоҳни дафн қилиб бўлибоқ, қайиқларга ўтириб, Манқишлоқ деган ярим орол томон сузиб кетишди. Бахтларига у ерда душман йўқ экан. Шу ердан отлар топиб, эсон-омон Гурганжга етиб олишди.

Шаҳарга кираверишидаёқ шахзодаларни таниган халқ бир зумда бу хабарни оғиздан-оғизга кўчириб юборди. Одамлар кўчаларга чиқиб уларга хурсанд боқишар, йиғлашар, чопонлари этакларига қўлларини суриб олишарди. Баъзилари улар билан ёнма-ён чопар, жиловларини ушлаб, узангиларга тегиниб олишарди.

Шоҳ саройи олдида Хумортегин бошлиқ амирлар тўплашиб туришар, шоҳнинг ўлиmidан хабар топишган-у, лекин Жалолиддин янги подшоҳ эканлигини билишмасди. Ҳаммалари Ўзлоқшоҳга юзланиб, таъзим бажо қила кетишди. У бир нималар деб ғўлдиарар, хоҳламайгина улардан чекинган бўларди. Жалолиддин отидан тушаркан, Темур Маликка кўзи тушиб, сарой аъёнлари тўдасини ёриб ўтиб, унинг қўлини қисди.

– Юр.

Улар саройга кириб боришди. Ўзлоқшоҳни эргаштирганича амирлар улардан ўтиб кетишди. У бирданига оёғини тираб олиб, акасига бақирди:

– Буларга ўзинг айт, ака! Улар ҳеч нарсани тушунишма-япти!

Жалолиддин Хоразмшоҳлар тахти олдида чиқди. Юраги увишди. Яқингинада бу ерда савлат тўкиб отаси ўтирарди... Энди у йўқ. Барча машаққат ва оғирликлар энди унинг елкасида.

Ҳамманинг тинчланишини буюриб, қўйнидан отасининг фармони битилган оппоқ қоғозни чиқарди. Амирлар унга тушунмагандай қараб туришарди. Жалолиддин номани Темур Маликка тутди.

– Эълон қил.

Шоҳнинг сўнги иродаси ифода этилган бу фармон мазмуни англашилган сари амирларнинг юз ифодалари ҳам ўзгариб, ҳайрон бир ҳолатга тушиб қолдилар. Улар бунақасини кутишмаган эди! Жалолиддин чакагини қаттиқ қисиб, тахтга ўтирди. Темур Маликдан ташқари барча амирлар бувиси Туркон хотуннинг тарафдорлари эди. Уни валиаҳдлик ҳуқуқидан маҳрум этган, отаси жонига суиқасдлар уюштирган ҳам шулар эди. Ва шуларнинг оқибатида бугун душман салтанатни топтаб юрибди...

– Имзо айнан подшоҳнинг ўз қўли билан чекилганмикин? – шубҳаланди Ҳумортегин.

Жалолиддин Темур Малик қўлидан фармонни олиб унга очиб кўрсатди.

– Қара!

Ҳумортегин қоғоз устига энгашиб, имзо ва муҳрга тикилиб қаради. Жалолиддин унинг қорнини пойлаб тепиб юборишдан базўр ўзини тийди. Қатъий тарзда сўради:

– Душманни даф қилиш учун нима ишлар қилдинг?

– Кейин айтиб бераман... Отамизнинг бемаҳал вафоти муносабати билан қайғурган ҳолда, биз сени тахтга ўтиришинг сабабидан табриклаймиз. Оллоҳдан сен ҳам отамизга ўхшашингни, у сингари салтанатимиз қудрати бўлмиш амирлар сўзларига эътиборли бўлишингни сўраймиз.

– Бу ҳақда кейинроқ, душманни қувиб солганимиздан сўнг гаплашамиз. Ҳозир – ишга.

Ўша куниёқ Жалолиддин истехкомни кўздан кечириб чиқди. Ҳеч қандай иш қилинмаётган эди. У амирларга ўз норозилигини баён қилиб, ҳаммасини бир ишга бош қилиб қўйди. Итоатсизликларга кескин чора кўрди. Бу кўпчиликнинг ғазабини келтирди. Амирлар Жалолиддин шоҳнинг бетоблигидан фойдаланиб, куч билан унинг фармонини ўзгартириб олган деган гапларни тарқата бошлашди. Бу

борада тахт мазасини тотиб улгурган Хумортегин ҳаммадан кўра кўпроқ жаҳд кўрсатди. Жалолиддин уни зиндонга ташлатди ва амирларига дўқ қилди:

– Ким бу йўлдан борса, шу кўйга тушади!

Балки бундай қилмагани яхшими, балки қандайдир йўлини топиб амирлар билан келишса бўлармиди. Лекин у отасининг айнан мана шу ердаги кўнгил бўшлиғи туфайли мамлакат жиловини бериб кўйганини ҳам тушуниб етган эди. У барибир битта нарсани ҳисобга олмади: кўшин амирлар итоатида эди. Ўз жонларидан хавфсираб, амирлар саройни ўраб олдилар ва янги шоҳни қўлга олиш ва ўлдиришни режа қилдилар. Жалолиддин Темур Малик ва уч юз отлик аскарлари билан Гурганжни ташлаб чиқишга мажбур бўлди. У укаларини ҳам ўзи билан бирга кетишга ундаб кўрди. Аммо улар кўнишмади. Ўзлоқшоҳ ичида акасида сўнг ўзи тахтга чиқишини ўйлаб кўйган бўлса керак. Аммо амирларга улар ҳам керакмас экан. Уч кун ўтиб улар ҳам қочишга тушдилар. Йўлда мўғулларга дуч келиб қолган ака-укалар душман томонидан ўлдирилди.

Амирлар Хумортегинни шоҳ этиб кўтардилар. Бу кутилмаган бахтдан эсанкираб қолган ёш шоҳ ўз яқинларига чексиз мукофотлар улашди, базмларни каттайтириб юборди. Саройда тун бўйи чироқлар ёқилиб, мусиқа садоларининг тинмас эди. Янги шоҳни табриклашга ҳайдаб келинган тўда-тўда одамлар амирлар қамчиси остида Хумортегинга умрбоқийлик ва шарафлар тилар эдилар. Уйларига тарқалишаркан, улар ўзларича сўкина, «Эй, Оллоҳи карим, бу нима бўлса экан а?» дея хитоблар қилишар эди.

IX

– Э-э, ухлаб бўлдингми?

Захарий туриб ўтирди. Торгина чодир ичида, қўлида чироқ кўтарганича Судуй энгашиб турарди.

– Тун бўлганидан кейин ухлайди-да.

– Тун эмас, оқшом-ку ҳали, – деди уни тузатиб, ҳамон кулимсираб турган Судуй. – Қанақа туш кўрдинг?

– Туш кўриб улгурмадим. Энди кўзим илинган экан.

– Мен Жўжининг олдидан келяпман. Хондан чопар келибди. – Судуй чироқни ерга қўйиб утирди. Оёғидан гутулини ечиб, белбоғини бўшатди. – Жўжи қанақа буйруқ олганини биласанми? Унга Гурганж устига юриш ва сенинг қайлиғинг Фотимани олиб келиш буюрилибди. «Менинг қўшинимда ўзи биттагини ўрусий бор-у, ўшаям бўйдоқ. Бу яхши иш эмас», – дебди хон. Ўрус Захарий, менгаям шунақа марҳамат қилишсайди.

– Тўхта, Судуй. Яна ўшанақа қилиб борамизми?

Жандни қўлга олганидан кейин Жўжи асирлардан қўшин тузиб, уларга муғуллардан ўнбоши, юзбоши ва мингбошилар тайин қилди. Уларни Гурганж йўлидаги кичик шаҳарлар ва қишлоқларни бўйсундириб келиш учун жўнатди. Захарий бу юришга боришни ўзи сўраб олган эди. Аммо иш бошқача тус олиб кетди. Асирлар ватандошлари билан уришишни истамай, Жўжидан узоқлашганларидан кейин ўз бошлиқларига қурол ўқталишди. Учқур ва чапдаст ўнбоши, юзбошию мингбошиларгина жонларини сақлаб қолдилар. Захарий ҳам яраланди, лекин ортга қайтиб келишга муваффақ бўлди. У тушкунликка тушиб қолди. Баъзида отасини ҳам, Фотимани ҳам бошқа ҳеч қачон кўролмайдигандек туйилиб кетарди.

– Йўқ. Гурганжга бутун қўшин юриш қилади. У томондан эса Чигатойнинг туманлари бостириб келишяпти. – Судуй чироқни ўчириб ётиб олди.

– Қачон юрарканмиз?

– Эртага эрталабдан.

Захарийнинг уйкуси қочиб кетди. Агар хон амр қилган бўлса, қўшин бориб Гурганжни олиши тайин. Бу ерда шубҳа бўлиши мумкин эмас. Лекин хоразмликлар ўз пойтахтларини сигноқликларга ўхшаб мудофаа қиладиган бўлсалар, отасию Фотима тирик қолармикин? Юрагига ваҳима тушди. Судуйнинг биқинига туртди.

– Гурганжни ҳам Сигноқнинг кунига солишса-чи?..

– Ундай қилишмайди. Бу шаҳар Жўжига теккан-ку. У уни шундайлигича сақлаб қолмоқчи. Ухла, Захарий, эрталаб вақтли туришимиз керак...

Жўжи қўшини Қизилқумни кечиб ўтиб, Гурганж остонасидан, Жайхун қирғоғидан чиқди. Шаҳар дарёнинг икки қирғоғида жойлашган бўлиб, уни ўртада тахта кўприк боғлаб тураркан. Шаҳардан тепароқда тўғон бўлиб, ундан ҳар тарафга энлик ариқлар тарқалиб кетарди. Ҳар иккала қирғоқда обод гўшаларни ўраб турган боғлар, узумзорлар ва полизлар яшнаб ётарди.

Захарий тез-тез тут ёки қайрағочлар устига чиқиб олиб, шаҳар томон тикилар, миноралар, саройлар, қалъа истеҳкомларидан кўз узмасди. Баъзида у Фотима билан отаси яшаб турган уйнинг томини ҳам топгандай бўлиб кетарди. Яқин кишилари шундай яқингинасида туриб ҳам, қўл етмас олисликда эканлигидан қийналиб кетарди. Судудан олиб турган маълумотларига кўра, Жўжи Хумортегин билан музокаралар олиб бораётганидан хабари бор эди. Янги шоҳ билан унинг яқин амирлари шаҳарни топширишга кўниб турган эмишлар-у, аммо бошқа бир неча амирлар, жангчилар ва оддий халқ охиригача шаҳарни мудофаа қиламиз, деб туришганмиш.

Бу орада ўзининг кўпминг кишилиқ қўшини ва асирлари билан Чиғатой ҳам етиб келди. У акасидан алоҳида қароргоҳда тўхтаб, дарҳол ишга киришди. Асирлар қалъа атрофидаги зовурни тупроқ билан тўлдира бошладилар, палахмонлар ўрнатила бошланди. Аммо улардан отиш учун катта тошлар бу ерларда йўқ эди. Шунда тут дарахтларини ўўла қилиб кесиш, уларни сувга бўктириб оғирлаштириш ва палахмонга қўйиб отиш буюрилди.

Бу ҳамлалардан кўрқувга тушган Хумортегин, халқни ўз томонига оғдиrolмаслигига кўзи етгач, бир неча юз кишилиқ яқинлари билан Жўжи қароргоҳи томонга қочиб ўтди.

У Жўжининг оёқлари остида эмаклаганича хонга садоқат билан хизмат қилишга қасам ичди. Жўжи унга эътибор қилмай, шаҳарга нигоҳини тикди. Хумортегиннинг қочиб чиқиши, шаҳарни қурбонлар ва талафотларсиз қўлга олиш умидини батамом қувиб чиқарганини Захарий ҳам билиб турган эди.

– Отамга қанақа хизмат кўрсатмоқчисан? – деб сўради Жўжи. – Сен жангчи эмассан – бу кўриниб турибди. Сен

ҳукмдор ҳам эмассан – буни ҳозир ўзинг, халқингни ҳалокат ёқасида ташлаб қочганинг билан исботлаб турибсан. Сен ҳатто қулликка ҳам ярамайсан – бу қўлларингдан бирон иш келмайди. Фақат тилинг бор экан. У ҳам ёлғонга ботган. Бор, ортингга қайт. Одамларингни итоатга қўнди-ролсанг, яшайсан.

Хумортегиннинг қайтгиси келмади. Бироқ Жўжи гапидан қайтмади. Шоҳ отига миниб, секинлик билан дарвозаларга яқинлашди. Амирлари ҳам унга эргашишди. Дарвозаларни уларга очишмади. Хумортегин дарвозанинг темир тавақаларига муштлар, дўқ қилар, ялинар, инсофга чақирарди-ю, лекин дарвозалар тик этмасди. Кейин у шаҳар ҳимоячилари бошига Оллоҳнинг лаънатлари ёғилишини тилай бошлади. Бир ўқ учиб келди-ю, уни тинчитди.

Жўжи умидини узмасдан, одамларни тинчлик билан шаҳарни топширишга ундаб кўрди.

Жангари Чиғатой бўлса, акасининг ишидан норози, унинг музокараларига ҳалақит беришда давом этарди. Жўжи билан маслаҳат қилмай, кўприкни қўлга олишга ва шу йўл билан шаҳарни иккига бўлишга уринди. Қайиқ ва солларга уч минг жангчини ортиб кўприк томон жўнатди. Лекин кўприкни бериб қўйиш қанчалик хавfli эканини хоразмликлар яхши билишарди. Шунинг учун ҳам улар мислсиз шижоат билан қаршилиқ кўрсатдилар. Мўғулларнинг уч минг жангчисидан ўттизта ҳам одам қолмади.

Шу кун хоразмликлар учун шодликлар куни бўлди. Улар қалъа деворларига чиқиб олиб, мўғуллар устидан кулишди, қуролларини силкиб пўписалар қилишди.

Жўжи Чиғатойни ўз чодирига таклиф қилди. Аввалига ичкари жим-жит бўлиб турди: ака-укалар паст овозда гаплашишди. Захарий қанчалик диққат қилмасин, ҳеч нарсани англай олмади. Лекин секин-аста овозлари баландлаша бориб, кўп ўтмай ака-укалар бақириша бошлашди. Чиғатой акасини кўнгли бўшлиқда айблар, жангчиларга номуносиб мулойимлигини юзига соларди. Жўжи бўлса укасининг қонхўрлиги, шафқатсизлигини писанда қиларди. Бу жанжал Чиғатойнинг чодирдан отилиб чиқиб, сакраганича отига

миниб, ўз қароргоҳига жўнаши билан тугади. Ака-укалар учрашишмай қўйишди. Ҳар ким ўз билганича иш тутарди. Шаҳарни ишғол қилиш сушт борар, мудофаачиларнинг руҳияти тетиклашиб, шаҳарни топшириш тўғрисидаги ҳаёлни эсламай ҳам қўйдилар.

Ака-укаларнинг ўзаро қаршилиги қўшинга ҳам таъсир қилди. Улар ўртасида ҳам тез-тез жанжаллар чиқиб турадиган бўлиб қолди. Шундай ёқалашувларнинг бирида Захарий билан Судуйнинг ҳам биқинлари тепки еб қолди.

Бу можаролар хоннинг қулоғига етиб борди. У аввалига ўғилларини қаттиқ терговчи нома юборди. Кўп ўтмай эса ўз қўшинини етаклаб Ўқтой етиб келди ва ҳамма жавобгарликни ўз зиммасига олди. Ҳаммаси бирдан ўзгарди. Палахмонлар энди туну кун тинмай ишлай бошлади. Асирлар лаҳим қазир, уста камончилар девор устидаги жангчиларни ер тишлатар эди. Бир неча кун ўтиб, ҳамма барабар ҳужум қиладиган кун тайин бўлди.

Мўғул лашкари ҳар тарафдан шаҳарга яқинлашиб кела бошлади. Улар девор ёриқларидан киришга уринган, нарвонлардан девор устига чиқишга интилан, лаҳимлардан шаҳар ичкарисига киришга чоғланган эдилар. Мўғуллар деворларни эгаллашди. Бироқ хоразмликлар бўш келишмасди. Ҳар бир кўча бир қўрғонга айланиб, ҳар бир уй учун қақшатқич кураш борарди. Шаҳарда ёнғинлар чиқди. Алангалар кўкка интилар, қора тутун осмонга ўрлар, одамлар бошига ёниб турган учқунлар, кул парчалари ёғиларди. Жанг етти кун давом этди. Захарий олишувларда иштирок этмас, Жўжининг ҳузурида чопарликда турарди. Нўёнларга Жўжининг буйруқларини етказар экан, йўлакай бир айланиб келар ва Фотима билан отаси яшаётган уй турган кўчада ҳам жанг кетяптимикин, деб қараб қўярди. Лекин у ёққа ча ҳали узоқ эди. Захарийнинг қалби изтиробдан инграрди. Ҳамма кўчалар ўликлар билан тўлган, эркаклар, аёллар, болалар ва ярадорлар устма-уст қалашиб кетган эди.

Шаҳардаги жангнинг еттинчи куни хоразмликлар Жўжи ҳузурига қарияларни жўнатдилар. Улар шаҳарликлар номидан:

– Биз сизларнинг жасоратинингизни синаб кўрувдик. Энди марҳаматингизни синаш вақти келибди, – дедилар.

– Бу ҳақда илгарироқ ўйлашингиз керак эди.

Жўжи қарияларни ўқтой ҳузурига жўнатди.

Жанглар тўхтади. Захарий ўз яқинларини излаб кетди. Хувиллаган кўчаларни югуриб ўтди-да, таниш уй олдига келиб тўхтади. Дарвоза тавақалари ланг очилиб ётарди. У уй ичига чопиб кирди. Биронта ҳам тирик жон йўқ. Лекин ҳамма нарса ўз жойида турарди. Деворларда чанг босган гиламлар, Фотиманинг отасига тегишли қимматбаҳо қуроллар ўз жойида... Отаси турадиган боғдаги уйчага қараб югурди. Бу ер ҳам бўм-бўш. Бу ерда анчадан бери ҳеч ким яшамагани яққол кўриниб турарди. Бир вақтлар яшнаган боғ ҳам қаровсиз бир аҳволда эди. Йўлаклар, дарахт остидаги сув қуйиладиган айлана зовурчаларда бегона ўтлар ўсган, ариқлар лойга тўлиб қолганидан сувлар номига оқар эди.

Захарий яна қайтиб уйга кирди. У ердаги ҳар бир бурчакни титкилаб чиқди. Ҳовлига мўғул жангчилари кириб келишди. Захарийни кўришлари билан қиличларини яланғочлашди. Аммо у дарҳол бургут боши тасвири туширилган тахтачасини кўрсатди. Бунини Жўжидан Судуй олиб берган эди. Чунки илгаритдан Захарийни бегона деб қабул қилишарди. Жангчилар деворлардаги гиламлар, қуролларни олишди, ердаги гиламлар ҳам ўралди. Ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилиб, олтин-кумуш қидиришди. Унга ҳам ўлжалардан илинишди. Лекин Захарий ўзи рад этди. Оти жиловидан тутиб, қўшни ҳовлиларга мўралаб, отаси ва Фотима ҳақида бирор гап айтиши мумкин бўлган одамни қидирди.

Жангчилар хоразмликларни уйларида хайдаб чиқиб, шаҳар ташқарисидаги даштга бошладилар. Ўша ерда қариларни бир томон, ёшларни бир томонга ажратишди. Хунармандларни ҳам алоҳида ерга тўплашди. Захарий уларнинг орасида юрар, юзларига тикилар, отаси ва Фотиманинг исмини айтиб қақриб қоларди. Таниб олишлари учун бошидаги дубулғасини ечиб, малларанг сочларини ёйиб олди.

Ора-сира тахтачасини ҳам кўрсатиб, хоразмлик эмаслигини исботлаб ҳам қўяр эди.

Бу излашларидан ҳеч бир наф чиқмади. Кеч бўлганда чарчаган, умидини узган ҳолида қароргоҳларига қайтди. Уни Судуй кутиб олди-да, бир тўп аёллар олдига бошлаб келди.

– Мана, қара, уларнинг ҳаммасининг исми Фотима экан. Бу ерга тўпладим. Ўзингникини топ.

Бу ерда хотинлар, қизлар, кампирлар бор эди-ю, Фотимаси йўқ эди. Кейинги кунлари ҳам у қидиришни давом эттирди.

Хунармандларни мўғуллар ўз юртларига жўнатишди, ёш эркакларни турли ишларга олиб қолишди, қизларни жангчиларга бўлишиб беришди. Қолганларини қиличдан ўтказишди.

Судуй Захарийдан баттар қайғуда эди.

– Шаҳарни яхшилаб қарадингми? – сўради у. – У ерда ҳали жуда кўпчилик яшириниб ётган эмиш дейишяпти. Итоат кўрсатмаганлари учун шаҳарни сувга бостиришмоқчи. Бугун тўғонни бузиб юборишар эмиш. Яна бир қараб кўр.

Захарий шаҳарга кетди. Ўша-ўша – кўчалар ўликлар билан тўлган. Уларнинг кўнгилни айнитар даражада ҳиди чиқиб ётарди. У отини тезлатар ва атрофига қарамасликка ҳаракат қиларди. Фотималар ҳовлисига кириб отидан тушди.

– Ота! Фотима! – деб чақирди у боққа кириб. Орқасидан қандайдир товуш эшитилди. Уй эшиги ярим очиқ бўлиб, ундан кимдир қараб турарди. У таниб ҳам улгурмай, эшик ланг очилиб, ундан Фотима кўринди ва ўзини Захарийга отди. У Фотимани қўллари билан ушлаб олди. Қиз ўкириб йиғлар, бирон сўз айтолмасди. У қизни уйга олиб кирди ва ерга ўтқазди. Ўзи унинг рўпарасига ўтириб, кафти билан юзларини ишқалади.

– Отам қани?

– У йўқ. Ўлдиришди. – У йигитга шундай қарадики, гўё Захарийнинг отаси ўлишига айбдордай. – Ҳаммани шаҳарни ҳимоя қилишга мажбур қилишди. У қалъа девори устида ҳалок бўлди.

Захарий атрофдан узилганича тўғрига тикилиб анчагина жим ўтирди. У отасини сўнгги бор кўрганидаги ҳолатини кўз олдига келтирди – сочлари оппоқ, бўйни тўла ажин. Бечорага қадрдон тупроғига етиб олиш насиб қилмади.

– Сен қаердайдинг?

Юзлари шишинқираб, йиғидан кўзлари қизариб кетган бу аҳволда Фотима чиройли эмас эди. Аммо шу кўринишда у янаям яқин ва қадрдонроқ туйилди...

– Мен қариндошларникида эдим. Отамни ўлдиришганда...

– Отанг ҳам ҳалок бўлдимми?

– Анча олдин. Ўтрорда... – у яна ҳиқиллади-ю, тез ўзини қўлга олди. – Ҳамма қўллар кетиб қолишди. Фақат сенинг отанг қолди. Менга ғамхўрлик қилди. Биз сени кутдик. У ўлдирилгандан кейин мен қариндошларимникига кетдим. Шунчалар кўрқардимки... Биз ўрага тушиб олган эдик. Қариндошларим ҳаммаси ўтиб кетди, деб ўйлаб ташқари чиқишган эди, мўғуллар уларни кўриб қолиб ўлдиришди. Мен бу ерга қочиб келдим. О, сенинг келишингни шунчалик хоҳладимки! – Фотима қўллари билан юзини яшириб, йиғлаб юборди.

– Унақа қилма, – илтимос қилди Захарий. – Мен сени топдим ва энди ҳеч кимга хафа қилдириб қўймайман. Биз Русияга кетамиз. Киевга.

От ланг очиқ эшик олдида тўхтовсиз ер тепиниб, қулоқларини тез сарак-сарак қилиб турарди.

– Нарсаларингни йиғиштир, Фотима.

– Оладиган ҳеч нарсам йўқ. Ҳаммасини олиб кетиб бўлишган. Уйда ҳеч вақо қолмаган. Лекин отамнинг олтинлари бор эди. Биз уни отанг билан бирга яшириб қўйганмиз.

Фотима уни боққа етаклаб чиқиб, қаерни кавлаш кераклигини кўрсатди. Кетмон билан ерни очиб, кўкара бошлаган мис қутичани олди. Ичидан олтин тангалар солинган ҳамён чиқди. Захарий уни бўйнига илиб олди. Боғ ташқарисидан қандайдир шовқин эшитилди. Ариқдан кўпириб кетган бўтана сув оқиб кела бошлади ва тездан тошиб чиқди. Захарий отига сакраб миниб, Фотимани қўлидан тортди. От кўзларини ваҳимали ола-кула қилиб, пишқирганича суви

кўтарилиб бораётган кўчага отилди. Пастқам ерларда отнинг қорнигача келиб улгурган сув шитоб кўтарилиб борар эди.

Шаҳар дарвозаси тарафдан уларга қараб жуда катта тўлқин ёпирила бошлади. От кишнаганича орқа оёқларига туриб олган эди, тўлқин уни бир уриб ағанатди. Аввалига Захарий ерга қапишиб қолди, кейин сув бир куч билан уни четга улоқтирди ва боши бир нарсага урилди. Оғриқдан кўз ўнги қоронғилашиб кетса ҳам, томоғига тикилган сувлардан бўғила бошлаганига қарамай, оёқ-қўли билан бетиним ҳаракат қилар ва сув юзасида қолишга уринарди. Девор тўсиғи яқинидан ўтаётиб, унга тирмашиб олди. Сал нарида Фотиманинг боши кўринди. Оқим уни тош уйнинг бурчагига судраб келиб, кўздан яширди. У бошқа кўринмади.

Шаҳарни ғарқ қилган сув шиддати тинди ва у энди аста оқа бошлади. Ёнгинасидан тахталар, ғўлалар сузиб ўтарди. Захарий иккита ёғочни белбоғи ёрдамида боғлади-да, бир тахтани ушлаб олиб, унинг устига ўнгарди. Шу алфозда мўғуллар қароргоҳи томонга сузиб кетди. Узоқдан Судуйни кўрди. У қўлини пешонасига соябон қилиб, сув остидан кўриниб турган миноралар, баланд уйларнинг томларига тикилиб турарди. Ботиб бораётган қуёшнинг алвон нурлари сув устида майдаланиб жилваланарди.

– Сени қўриқлаб юрган фаришталарингга шукр-ей! Сени энди қайтиб кўрмасам керак, деб ўйловдим.

– Эҳ, Судуй, ўша ерда қолиб кетсам яхшийди...

Бир у ердан, бир бу еридан қилиб, у Фотима билан кўришганини, отасининг ўлдирилгани ва қизнинг ҳалоқатини гапириб берган бўлди. Судуй унинг елкасидан қучди.

– Мен сенинг бу жудоликларингнинг ўрнини боса олмайман. Лекин шуни бил – мен сенинг биродарингман, андангман. – Жимиб қолди. –Э-э, Захарий булар жудаям ёмон ишлар. Нимага керак шуларнинг ҳаммаси? Мен Жўжининг шаҳарнинг сув остига чўкишига қандай қараб турганини кўрдим. Унинг қалби йиғлади, юраги қонга тўлди. Шу шаҳарни сақлаб қолишни у жудаям хоҳлаган эди... Биз бу ерлардан энди қипчоқ ерларига кетарканмиз.

– Судуй, мен уйимга от сураман. Бу ерда бир кун ҳам қолгим келмаяпти.

Судуй хўрсиниб қўйди.

Х

Гурганжни ташлаб чиққан Жалолиддин Ғазнага қараб юрди. Шаҳарлар ва қишлоқлар аҳолиси бу қочқинларга ёвқараш қилишарди. Бир сафар, Ғазнага уч кунлик масофа қолганда, кечкурун улар ҳамроҳлари билан Зузан деб аталувчи кичикроқ шаҳарчага келишди. Отлар ҳам, одамларнинг ҳам силласи қуриган эди. Бироқ шаҳар аҳолиси уларга дарвозаларни очмади.

– Ўз ерларини ташлаб кетаётган қўрқоқлар бизга керак эмас.

Очиқ далада тунни ўтказишдан бошқа чора қолмади. Навкарлари шаҳарга ҳужум қилиб, уларнинг адабини бериб қўйишни таклиф қилишди. Аммо Жалолиддин кўнмади. Ортингдан душман таъқиб қилиб келаётган бир пайтда ўз одамларинг билан уришиб ўтириш яхшимас.

Муҳаммад шоҳнинг Ғазнадаги ноиби Харпуста деган ғурлик одам эди. Лекин Жалолиддинни у эмас, бувисининг укаси Амин Малик кутиб олди.

– Ноиб Харпуста қаерда? – деб сўради Жалолиддин.

– У ўлди, – деди Амин Малик. – Мен бу ерга йигирма минг кишилиқ қўшиним билан келиб, ундан одамларим дам олгунча жой беришини сўрадим. Исминггаям лаънат, Харпуста менга: «Сенлар туркийсанлар, биз ғур. Шунинг учун бирга яшай олмаймиз», – деди. Мен уни ўлдиртирдим. Шу пайтда Ғазнага душман яқинлашиб келяпти, деган хабар келди. Мен унга пешвоз чиқиб бордим. Улар унча кўпчилик эмас экан, осонгина қайтариб юбордим. Лекин ғаламис ғурликлар орқадан ғалаён чиқариб, Ғазнани эгаллаб олиб, мен қолдирган одамларни қиличдан ўтказишибди. Қўшиним ҳалокат ёқасига келиб қолувди. Лекин Оллоҳ у мунофиқларга зафар келтиришни истамади. Пешавордан амир Сайф Оғроқ туркман халажлари билан келиб қолди. Исёнчиларни тор-мор қилдик.

Жалолиддин индамади. Ҳалокатли бу хил можаролар тинмаяпти. Эски гина-кудуратларни унутиб, бор ғазабини ҳамма бир бўлиб душманга қаратиш ўрнига... Амин Малик-ка яхшиям, ёмонам деб ўтирмасдан у жангчиларни ўз байроғи остига жамлай бошлади.

Амин Малик, Сайф Оғроқ лашкарларини қўшиб ҳисоблаганда, тез орада етмиш минг кишилик қўшин жам бўлди. У Ғазнадан чиқиб, душман ишғол қилган Бомиёнга қараб юрди. Мўғул хони унга қарши ўттиз минг қўшин жўнатиб, Шихи-Қутқуни унга бош қилди. Кучлар Парвон шаҳридан бир фарсаҳ нарида тўқнашишди. Куч жиҳатидан Жалолиддин устунроқ эди. Лекин шунда ҳам жангчиларида қўрқув бор эди. Шу чоққача мусулмонлар бу саҳройилар устидан бирон марта ҳам ғалаба қилмагандилар ва ҳар жангда енгилардилар. Бу жангчилар руҳиятига кучли таъсир ўтказиб қўйган эди. Кумушранг совутлар кийган Жалолиддин Амин Малик ва Сайф Оғроқ билан бирга қўшинни айланиб чиқиб, бардамликка чақирди.

Душман қўшинлари текис яйловда бир-бирларига рўбарў туришарди. Ёндаш қирлардан сизиб тушаётган баҳорнинг лойқа сувлари яйловни майда жилғачаларга бўлиб, ерни юмшатиб юборган эди. Бу эса жангни қийинлаштирар эди. Жалолиддин жангчиларига отдан тушиб, жиловларни белларига боғлаб олишни буюрди.

Олишувни мўғуллар бошлашди. Қичқириқ ва ҳайқириқлар билан улар рақиб қўшини сафларига қараб кела бошладилар. Уларни камончилар ўқлар билан қарши олишди. Амин Малик бошчилигидаги ўнг қанот эзиб ташланди. Жалолиддин у ерга Темур Малик бошлиқ янги кучларни юборди. Мўғулларга катта талафот етказиб, улоқтириб ташлашга муваффақ бўлишди. Улар орқага чекиндилар-да, қайта сафларга тизилиб янгитдан курашга киришдилар.

Жанг кеч бўлиб кетгунча давом этди. Ҳар иккала тарафдан ҳам қурбонлар кўпчилик эди. Эрталаб, кун ёришар-ёришмас, икки тараф ҳам сафга тизилди. Жалолиддин от устида ўтирганича диққат қилиб душман тарафга тикилди. Унинг назарида мўғуллар икки баробар кўпайгандай

туйилди. Тонг ғира-ширасида ё шундай кўриндимикин? Темур Малик чопиб келди-да, энгашиб унинг қулоғига деди:

– Қўшин хавотирга тушди. Рақибларга янги кучлар келиб қўшилибди.

Амирлар тўпланишди. Улар жанг қилмай кетишга шай эдилар.

– Улар бизни янчиб ташлашади. Ҳаммамиз ҳалок бўламиз.

Жалолиддин бир сўз айтмай отидан тушди, жиловни белига қистирди-да, қиличини яланғочлади. Темур Малик ҳам унинг ёнига турди.

Бу сафар мўғуллар асосий кучлари билан Жалолиддин қўшининг ишончли қаноти бўлган Сайф Оғроқ қисмига зарба бердилар. Ёмғирдай қуйилган ўқлар уларни чекинишга мажбур қилди. Аммо зум ўтмай улар яна қайта ҳужум қилиб, мусулмонлар сафларини ёриб ўтиб, қўшин ичкарисига кириб олдилар. Энди қиличлар ва найзалар ишга тушди. Бироқ Сайф Оғроқ мардона турди...

Чошгоҳда мўғуллар зарбалари кучсизланиб қолди. Чарчаган отлар балчиқ жойда сирпанар, ағанаб тушарди. Мана шунда Жалолиддин қўшинига отларга миниш ва олға боришни буюрди. Мўғуллар қочишга тушдилар. Мусулмонларнинг отлари чарчамаган эди. Тез душманга етиб олиб, найзалари билан отдан уриб йиқита ва қиличлар билан чопа кетишди. Жуда кўпчилиги ер тишлади. Мана шу ерда эрталаб улар нимага икки баробар кўпайгандай кўрингани маълум бўлиб қолди. Мўғуллар сафар наमतларини дума-лоқлаб ўраб, отларига тик қилиб боғлаб қўйишибди. Узоқдан қараганда эса бу ўрамалар одамларга ўхшаб кўринар экан.

Кечқурун Жалолиддин чодир яқинида кўплаб чироқлар шуъласида ғолиб жангчиларнинг қувноқ ғовурлари эшитилиб қолди. Асир олинганларнинг бурни ва қулоқларини кесиб олиб, уларнинг азобланишидан роҳат олишар ва кейингина ўлдиришар эди. Чодирларда амирлар майхўрлик қилиб, Жалолиддинга шон-шараф тилашар, душманни битта қўймай қириб ташлашга ваъдалар беришарди. Жалолиддин бахтиёр эди.

Лекин ортиқча хурсандчилик бўлган ерга ҳам эрта келаркан. Ширакайф бўлиб олган Амин Малик билан Сайф Оғроқ мўғуллардан ўлжа олинган бир араби отни талашиб қолишибди. У отни Сайф Оғроқнинг одамлари олиб келишибди. Аммо Амин Маликнинг назарида, бу от шоҳнинг яқин қариндоши бўлгани сабабли унга муносиб эмиш. Сайф Оғроқ ҳам кўнмас, ҳамма амирлардан зўр жанг қилгани учун ҳам бу отга у ҳақдорроқ экан. Баҳс бирданига жанжалга айланиб кетди. Амин Малик мулоҳаза қилиб ўтирмай Сайф Оғроқнинг юзига қамчиси билан солиб қолди. Юзида қамчи изи қизариб шишиб чиққан Сайф Оғроқ кўз ёши қилиб келиб, Жалолиддиндан ўз ҳарифини жазолашни талаб қилди.

– Эрталабгача сабр қилиб тур, – деди Жалолиддин. – Эртага бу ишларга ўзинг ҳам бошқача қараб қоласан.

– Сен Амин Маликнинг ёнини оляпсан. Адолатли ҳукмдор бунақа қилмайди. Сен адолатли эмассан. Худди отангининг ўзисан.

Ичидагини тўкиб солган Сайф Оғроқ қўшинига қараб кетди. Тунда у жангчиларини кўтариб, номаълум тарафга кетиб қолди. Жалолиддин Ғазнага чекинди. Сайф Оғроқни топиб келиш учун одамлар жўнатди. Уни топишди ҳам. Аммо у: «Амин Малик тирик экан, мен сенинг ёнингга боролмайман» дебди.

Бу ёқда эса, Шихи-Қутқунинг енгилганидан ғазабга тўлган хоннинг ўзи Ғазна томон келарди. Жалолиддин Инд дарёсидан ўтиб олиб, ўша ерда яна кучларини тартибга солиб олиш мақсадида кечувга тайёргарлик кўра бошлади. Ҳали одамлари соллар ясаб улгурмасларидан мўғуллар етиб келишди. Улар Жалолиддин қўшинини тақадек ҳар томондан ўраб олдилар. Орқада, тик жарлик остидан дарё оқиб турибди. Унинг шовқинидан одамларнинг ғовури ҳам эшитилмас эди.

Амин Малик ёриб ўтиб, оқим бўйлаб кетмоқчи бўлиб ҳаракат қилган эди, жангнинг бошидаёқ ўлдирилди. Мўғуллар секинлик билан бўлса-да, ярим доирани сиқиб келардилар. Жалолиддин қирғоқ бўйлаб от чоптириб юрар, энг

шиддатли олишувлар кетаётган жойларга ўзини урарди. Қўрқмаслиги билан жангчилари руҳини кўтариб юборарди. У ёриб ўтиш умидида, мўғуллар сафининг бўшроқ ерини изларди. Лекин хон ўз ишини биларди. У тузган бу ярим-доиранинг ҳар бир бўғини ниҳоятда маҳкам эдики, бундан тирик чиқиш мумкин эмас эди. Биргина йўл – дарё орқали жон сақлаш мумкин эди. Шоҳ ҳамма қўшинини атрофига тўплаб, доира марказига катта куч билан урилган бўлди-да, зудлик билан орқасига от чоптирди, йўлакай қуролларини ҳам ташлаб, биргина қўйлак ва иштонда қолди. Жарликка яқинлашганида от тисланмоқчи бўлиб, бошини ёнбошга ташлаган эди, Жалолиддин жон-жаҳди билан қамчи урди. От тик қирғоқдан қушдай учиб кетди. Сув отни ҳам, Жалолиддинни ҳам домига тортиб олди. Аммо оти ўзини ўнглаб олиб, оқимга қараб сузиб кетди. Ёнгинасида аскарлари ҳам сузиб келишмоқда эди. Тепадан ўқлар ёғилиб турарди. Жон таслим қилган жангчилару отларни сув ўз оқимига солиб олиб кетди. Жалолиддин тепага қаради. Сочи оқарган бир отлиқ қирғоққа келиб дарёга қаради. У букчайганича қошишга тушган мусулмонларни кузатарди.

От оёғи дарёнинг тошлоқ тубига тегди. Чайқалганича у Жалолиддинни яланг қирғоққа олиб чиқди. Тепада, аввалгидай, букчайган оқсоқол чавандоз бу ёққа тикилиб турарди. Жалолиддин унга муштини ўқталиб, дағдаға қилиб қўйди.

XI

– Ҳа, шоввоз, – ғўнғиллади хон. – Шоввоз.
– Ким шоввоз? – сўради Шихи-Қутқу.
– Аниқки, сен эмас. Нотавон ҳукмдор Муҳаммад Хоразм-шоҳнинг ўғли шоввоз экан. Менинг ҳамма ўғилларим унга ўхшаган бўлишини хоҳлардим. – Хон отини ниқтаб, ўз қароргоҳига қараб йўл олди.

Шихи-Қутқу у билан ёнма-ён борарди. У биринчи марта юз берган бу мағлубиятидан изтироб чекар эди. Расво-си чиққан қўшини билан у хонга илк рўпара келганида хон

ғазабидан бўғилиб қолай деди. Аммо ақлини ишга солиб, юмшади. Бу мағлубият қайтага бошқалар учун сабоқ бўлиши мумкин, деб ўйлади хон. Нўёнларига юзланиб:

– Ўрмонда қуён қувлаб юрган ит у ерда қоплонлар ва бўрилар ҳам борлигини эсида тутиши керак.

Шихи-Қутқу номусдан бошини кўтаролмай ҳам қолди. Ҳозир хон унинг эски ярасига қайта туз сепиб юборди. Лекин хон бу гапларни Шихи-Қутқуни уялтириш учун айтмаган эди. Қўрқмас Жалолиддинга қараб туриб, у ўғли Жўжини ўйларди. У борган сари хонни ташвишлантирмоқда эди. Ўз қўшинини эргаштириб, Сайхун ортига, қипчоқ ерларига ўтиб кетган ва уруш-юришларни ўйламай, ўзига ажратиб берилган улуси билан тинчгина яшаб юрган эмиш. Билмайдик, қинига солиб қўйилган қилич тез занг босади.

– Бошингни кўтар, Шихи-Қутқу. Ҳеч қайси инсон ҳамма нарсани барабар уддалай олмайди. Сен қўшинингга Мухали ёки Субутой-баҳодирга ўхшаб саркардалиқ қилолмайсан. Лекин менинг фармонларимнинг бажарилишини сенчалик тоза назорат қила оладиган одамни ҳам топиш қийин. Мен улусимда сен орқали тартиб ўрнатаман... Тобора кенгайиб бораётган улусга эса сенга ўхшаган кишилар кўпроқ керак бўлади.

Катта ўғлининг ўзбошимчалигини ўйлаб кетган хоннинг хаёллари қадрдон саҳросига етаклади. У ерда ҳам тинчлик йўқ. Яқинда найман ерларида бир нечта танғитларни тутиб олишибди. Улар одамларни ғалаёнга солмоқчи бўлишибди. Аммо бу сафар эвини қилолмабдилар. Ким билсин, кейинги гал нима билан тугайди? Ортга қайтадиган вақтим келди шекилли. Сартовулларни энди менсиз ҳам бир ёқлик қила олишади.

– Шихи-Қутқу, нўёнларни кенгашга чақир.

Хоннинг сўзларини тинглаган нўёнлар ҳам қайтиш вақти келганлигини таъкидлашди. Нима десам, қўнаверишади. Бу бир тарафдан унинг ташвишларини енгиллаштиради. Аммо баъзида атрофида ҳеч ким йўқдай туйилиб кетади-да, шундай пайтларда кимдир гапини қайтаришини, қизғин баҳслашиб кетишини истаб қолади. Аммо Тибет

тоғлари оша қайтамиз, деганида ҳам нўёнлари бир сўз дейишмади. Бу ўта машаққатли йўлдан боришни у анчадан бери ўйлаб юрган эди. Агар фақат тоғ эчкилари юра оладиган тик йўллардан қўшинни олиб ўтолса, унда танғитларга мутлақо кутмаган жойларидан зарба бера оларди. Нўёнлари Тибетни ошиб ўтиш ҳам қийин ҳам хавфли эканини ундан ҳам яхши билишса-да, ҳеч нима дейишмади. Бу нима? Хонга ишончларими? Ёки гап қайтариб хоннинг ғазабига дуч келиб қолишдан кўрқишми?

Йўлга тайёргарлик кўришга киришилди. Отларга дам бериб, тўйинтира бошлашди. Кўч-кўронлар тугилди, боғланди. Хон илк пайтлардаги каби бирма-бир қўшинни кўздан кечириб, ҳар бир нарсани диққат билан кузатди. Янги мушкулотли тадбир уни ўзига оғдирган, кучига куч қўшарди. Вақти чоғ бўлиб, тинимини йўқотди. Аммо бир куни кечкурун кешиктанлари унинг чодирига саҳродан келган чопарни киритиб юборишди. Чопар унга чуқур таъзим қилиб, деди:

– Буюк хон, нўён Мухали ҳалок бўлди.

Чопар бу гапни секин айтган бўлса ҳам, хоннинг қулоқларига гумбурлагандай бўлиб эшитилди. Энг зўр нўёни Мухали ҳалок бўлибди... Хитойни тўла мағлуб этиб улгурмай кетиб қолибди. У қанча майсани топтаб ўтган экан? Элликдан кўп бўлмаса керак.

– Ўлдим ёки ўлдиришдим?

– Ўз ажали билан ўлди.

– Ўз ажали билан... – такрорлади хон. Жаҳли кўзғади: – Йўқол бу ердан, аҳмоқ!

Чопарнинг кетидан хон ҳам чодирдан чиқди. Қароргоҳ Ҳиндикуш остоналарида турарди. Ойдин тунда тоғнинг қорли чўққилари совуқ ялтирарди. Қоялар устидан пастга қараб хира тортиб туман тушиб келарди. У Мухалининг юзини кўз олдига келтириб кўрмоқчи бўлди. Аммо бундан бир иш чиқмади. Юз-кўзлари анави тумандаги каби суркалган ва ярим-ёрти бўлиб кўринди. Мухалига осон эмас эди. Унга кам қўшин қолдирдим. Олтинхонга хиёнат қилганларнинг кучига таяниб уришишига тўғри келди. Мухали уларни ушлаб

тура олар, айёрлик қиладиганлари билан қаттиқ ва шафқатсиз муомала қиларди. Бир пайтлар хондан анча марҳаматлар кўрган Елюй Люге аста-секин кучая бориб, энди Мухалига итоат қилмасам ҳам бўлади, деб ўйлабди. Мухали озчилик кўшини билан бориб уни тор-мор қилиб ташлади. Қасос олинишидан кўрқиб, Елюй Люге ўз жонига қасд қилди... Йўқ, Тибет тоғини ошиб бориб бўлмайди. Бу йўл мутлақо мавҳумлик. Мен эса сахрога ҳар қандай душманни чилпарчин қилишга қодир кўшин билан боришим керак.

Қароргоҳнинг у ер-бу еридан одамлар ғовури, кулгилари эшитилиб турарди. Бундан хоннинг аччиғи чиқди. Мухали ўлиб кетса-ю, ҳеч ким унинг учун қайғурмаса. Наҳотки, мен ўлганимдан сўнг ҳам шундай бўлса?

Сал орқароқда кешиктанлари хурмат сақлаб туришарди. Хон уларга қарамасдан:

– Бовурчини чақирларинг! – деди.

Кимдир тапир-тупир чошиб кетди. Гутули остидаги тошчалар шақиллаб учиб қолди. Бовурчи келиб, хоннинг рўпарасига ўтириб, чопони барлари билан кўкрагини маҳкам ўради.

– Мухали ўлибди.

– Эшитдим, буюк хон.

– Наҳотки, бизнинг умримиз ҳам охирлаб қолган бўлса?

– Бу бор гап, хон. – Бовурчи хўрсинди ва кутилмаганда илтимос қилиб қолди: – Менга рухсат берсанг, хон.

– Қаёққа? – тушунмади хон.

– Уйга. Сахрога кетаман. Мен чарчадим.

– Нимадан?

– Ҳаммасидан... Тушларимга Қурулун бўйидаги ўтовим кириб чиқади. Бурганнинг аччиқ исини туяман. Ям-яшил далада тойчоқларнинг югургилаши, болаларнинг ўйинкулгиларига қараб ўтиргим келяпти.

Хон лабларини тишлаганича жим ўтирарди. Йўқ, дўсти Бовурчи унинг қалбидаги изтиробни тушуниб етмади. Ҳеч ким ҳам тушунмайди. Балки, кексайиб қолган вайсақи Бўртаси тушунган бўларди. Лекин у жуда олисда. Нима учун уни ўзи билан олиб келмади?..

– Чу-цай менга хабар берибди: Самарқандга дао руҳонийси Чан-чун келган эмиш. Бовурчи, сен минг кишини олиб, уни кутиб ол ва менинг хузуримга олиб кел.

– Қария одамни мендан бошқа ёшроқ одам кутиб олса ҳам бўларди. Мени бу ерда кўп ушлама, буюк хон!

Хон тош устидан турди-да, Бовурчига қарамай, бир оғиз сўз ҳам айтмай, чодирига кириб кетди.

Жазирама тугашини шу ерларда кутиб ўтирди-да, ўзи яқингинада вайронага айлантирган ерлари оша, хон ортига қайтди. Қарилиги, кунлари тугаб бораётгани ҳақидаги оғир ўйлар хонни қийин аҳволга солар, шу туфайли ички қандайдир бир умид-ла Чан-чун билан бўладиган учрашувни кутарди.

Балхга етай деб қолганларида юз берди, бу учрашув. Чан-чун кексайиб қолган бўлса ҳам, серҳаракат одам бўлиб чиқди. Бўйи калтароқ, кенг, бурамали кийим кийиб олганидан у чодирга юриб эмас, ўмбалоқ ошиб киргандай бўлди. Чуқур таъзим қилганча, юзидаги калтагина сийрак соқоли яқинида қўлларини бирлаштирди-да, хириллаганроқ овозда бир нималар деди. Тилмоч уни таржима қилди:

– Мени чақиртирган экансан ва мен минг ли йўл босиб, сенга фойдам тегар, деган умидда етиб келдим.

Хон унга қимиз келтиришларини буюрди. Бироқ Чан-чун уни рад этиб, фақат ўсимликлардан тайёрланган озуқалар билан таомланишини билдирди. Қариянинг оқара бошлаган қошлари остидаги ярақлаб турган кўзларида кўрқув ҳам, камситилиш ҳам йўқ эди.

– Йўлда қийналдингми?

– Қийналдим. Лекин талтайишга ўрганмаган жисмим билан эмас, руҳим билан.

– Йўлингни нима мушкул қилди?

– Инсон суяклари тўлиб кетган ерлар. Яшнаган водийлар ўрнида – тутаб ётган тўнкалар, гўшалар ўрнида – кул-тепалар.

Хон қовоғини уйиб олди.

– Сен ўз юртингни айтяпсанми? Ҳаддан ортиқ гердагани ва ялтир-юлтирга берилиб кетгани сабабли осмон

Хитойдан юз ўгирди. Мен ўзимда бунақанги бузуқ атвор борлигини билмайман. Оддийликни яхши кўраман, исрофгарчилик қилмайман. Кўриб турибсан, ҳеч қанақанги олтин тақинчоқлару зеб-зийнатим йўқ. Оддий одамлар нима еса, мен ҳам ўшани ейман. Иқтидори бор кишиларга худди ўз укаларимга қилгандай ғамхўрлик қиламан. Мен алоҳида ботирликларга эга бўлганим учун эмас, Олтинхонлар ҳаддан ташқари ёлғон ва алдовларга ботиб кетганликлари сабаб, осмон менга ортиқ куч-қувват ато этди...

Чан-чун хонга эътироз билдириб бошини аста чайқади.

– Ҳар қанақанги бошқарувнинг ҳам яхши ва ёмон тарафи бўлади. Ёмонларини тарк этиб, яхшиларини ўзлаштирмоқ керак.

– Яхшисини оламан дейсан – яқин келмайди, ёмони бўлса ўзи келиб ёпишади. Шунинг учун ҳеч қайсисини қабул қилмай, ўзингникини ўрнатганинг яхши. Олтинхон ерларида ҳам, бу ерларда ҳам кенг ва иссиқ уйлар бор эди, чексиз яйловлар ва боғлар мўл-кўл ҳосил берарди. Ким шуларни ёмон дея олади? Лекин тўқлик кишини бузади. Эркаклар жанг қила олмайдиган бўлиб қолиб, халқлар нобуд бўлади.

Мен эмас, осмон одамларни жазолайди. Мен бўлсам, узоқ хотиржам яшаш орзусида куч ишлатаман. Ҳамма юраклар менга бўйсунганидагина тўхташим мумкин. Бироқ менга ажратилган вақт тугаб боряпти-ю, ҳали қилар иш кўп. Сени шунинг учун ҳам чақиртирдимки, одам ҳаёти нимаю унинг ўлими нима эканини тушунтириб берсанг.

Чан-чун аввал хонни, кейин тилмочни диққат билан эшитганидан, у хонни яхшироқ тушуниш истагида экани кўриниб турарди. Бу хонга маъқул келиб, уни очиқ, дилдан суҳбатлашишга чорлади.

– Умр – оқар дарё. Унинг юзасида пайдо бўлган кўпикчалар шитоб суза бориб, ёрилади. Лекин оқимни юзага келтираётган улар эмас. Инсон – дарё юзасидаги ўша кўпикнинг ўзи.

Қариянинг гапидан хон жунжикиб кетди. Наҳотки, менинг умрим – ҳаёт дарёси юзидаги кўпик бўлса? Э, йўқ! Балки, бошқа ҳамма одамлар кўпикча бўлса бордир, пайдо

бўлиб, ёрилиб, изсиз йўқ бўлиб кетаверадиган... Аммо ҳаёт дарёсини бошқа ўзанга солиб юборишга ва ҳатто тўхтатишга ҳам қодир бўлган мендай хоннинг умри ҳамманикига ўхшамайди ва қариянинг бу гаплари менга тааллуқли эмас.

– Мен туғилиш ва ўлим сирларини билмоқчиман.

– Туғилиш – тонг отиши ва кун ботишининг ўзгинаси. Шу иккаласи ўртаси – ҳаёт. Кунлар эса қисқа ёки узун бўлиши мумкин. Кунни узайтириш инсон қўлида эмас, бироқ умрини йилларга чўзиши мумкин.

– Мен мана шуни билмоқчиман-да! – суюниб кетди хон. – Мен абадий яшаш усулини билиб олмоқчиман.

Қариянинг қонсиз лабларида истехзоли ва ғамгин табассум бир кўриниб йўқолди.

– Буюк хон, умрни узайтирса бўладиган усуллар бор, аммо инсон умрини абадий қиладигани йўқ. – Чан-чун хондан узр сўрагандай бўлиб, қўлларини икки тарафга ёзди.

Хон ўзини алдангандай ҳис қилди. Ажин тушган, дағаллашган қўлларига тикилиб узоқ жим ўтирди. Яралганидан бери ҳеч бир инсонга берилмаган бу нарсани ўзи қўлга киритишига бўлган умиди пучга чиққанига ишонгиси келмади. Мен ҳам худди барча одамлар сингари бир куни қартайиб ўламанми... Бутун вужуди бунга қарши чиқди. Эти сесканиб, қўрқувга тушди. Гўё ажал чодир остонасида тургандек. Шу тобда у бу қарияни чақиртириб келганидан ҳам пушаймон бўлди: бу ҳақиқатни билганидан кўра билмагани яхшироқ эди. Нима учун осмон унга адолатсизлик қил-япти? Нима учун бошқа нарсаларни мўл қилиб беради-ю, шунга келганда қисади?

Бу фикрларини қийинчилик билан нари сурди. Мулоҳимроқ бўлишга ҳаракат қилиб деди:

– Йўлда чарчагансан. Бориб дамингни ол.

Уни кўзлари билан кузатиб қўйиб, хон ўрнидан турди ва чодир ичида тез-тез юра бошлади. Оёқ остига тўшалган қалин наMAT устида қадамларининг товуши чиқмас, у шундан ҳам хавотирланиб, ўзини гўёки жисмсиз бир шарпадек сезди. Тўсатдан тўхтади. Тўйдан олдин ноғора чалмаяпманми? Бўйнимга қанға урилган кунларим шунчалик юксакликка

чиқишим мумкинлигини ўйлаганмидим? Бугунги кун ҳам ўшанга ўхшамайдими? Қўл етмас қудратга эга душманларимни таслим қилдим, ер юзининг тенг ярмини отим туёқлари остига ташладим... Наҳотки, ўз ақлим ва иродам билан шуни ҳам енга олмасам? Қариянинг айтишича, инсон ўз умрини узайтириши мумкин экан. Агар бу иш ҳар қандай оддий одамларнинг ҳам қўлидан келса, осмон марҳамати-га сазовор бўлган мендек одам агар абадий яшамаганда ҳам бошқалардан минг марта кўпроқ буни уддалаши мумкин-ку. Гўё улусим ҳудудларини мислсиз кенгликларгача суриб борганимдай, ўз ҳаётим, умрим сарҳадларини ҳам мана шунчалик узоқлаштира олишим аниқ.

Яқингинада тамом ўлган умидлари ўрнига, бошқа бир мўъжизавий умид – ўзига бўлган ишонч туғилди. Бу ишончи эса унга ҳеч қачон панд бермаган.

...Самарқанд томон бораркан, хон кўп ҳолларда тўғри йўлидан чекинар, мағлубиятини тан олмай, у ер-бу ерларда кичик-кичик босқинлар қилиб юрган сартовулларни итоатга келтириш билан банд бўлар, шу билан баробар, Чан-чун суҳбатларига ҳам кўп вақт ажратарди. Дао таълимоти хулосаларига кўра, узоқ яшамоқчи бўлган одам иложи борица ўз зиммасига камроқ ташвиш ортиши, умрини хотиржамлик ичра ўтказиши керак экан. Булар хон қарашларига тўғри келмагани учун тезгина рад этди. Қариядаги ички эркинлик, ҳақгўйлик, энг оғир мавзуларни гапираётганида ҳам ўзини енгил тутиши хонга хуш ёқарди. У билан қилган мунозаралари пайтида хон ичдан роҳатланар, яқинларининг сўзсиз итоаткорликларидан чарчаган қалби ором топарди. Бироқ сўзамоллиги хуш ёқиб турган қария, тез орада, бу ердаги гавжумлик ва қўшин чиқараётган шовқин-сурон унинг руҳига азоб бераётганидан нолиб, сукунат ва жимликни соғинганини билдирди. Қария сал ўтмай кетишга ижозат сўраб қолади, деб ўйлади хон ўкинч билан. Шундай бўлиб чиқди ҳам. Лекин хон уни турли баҳоналар билан яна бир неча ой ёнида олиб юрди. Умуман жавоб бермаслиги ҳам мумкин эди. Аммо у ҳолда қария бугунги тўнини тескари кийиб олиши турган гап эди. Инсон қалбини забт этиш,

мустаҳкам бир қалъани қўлга киритишдан ҳам мушуқроқ иш. Бир пайтлари ҳузуримга одамларнинг ўзлари келишар, яқинлик, дўстлик исташарди – бугун нима бўлди?

Хон Чан-чун билан хайрлашди, Бовурчига ҳам жавоб бериб юборди. Ёлғизлик совуғи тобора унинг қалбини музлатиб борар эди. У энди мусулмон уламоларини чақириб келишларини буюрди. Уларнинг эътиқоди кучи ва қудрати қанақа эканини билмоқчи бўлди. Қалин соқолларига эндигина оқ оралай бошлаган қозини олиб келишди. Қозининг ёши улуғ эмаслиги унга бўлган ишончга соя ташлаб турар, жимжимадор гапириши эса ғашига тегарди.

– Барча иймонлилар – Оллоҳнинг қули ва ҳақ йўлини очиб берган пайғамбарга эргашганлардир. Яратганнинг нури тажаллийси ила пайғамбар жаҳолат зулматини ёриб ташлади. Нурга интилган одам бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам саодат топади, зулматга юрган одам унинг қўйнига сингиб йўқ бўлади.

– Пайғамбар сизларга қандай ўғитлар қолдирган?

– Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар кўрсатмаларига амал қилган мусулмонлар, меҳнатидан, савдо-сотиғи ёки бошқача йўллар билан топган неъматларининг тўртдан бирини муҳтожларга бериши лозим. Чунки... – қози бироз саросималанди, – чунки бойиётган одам бошқаларнинг ҳисобига дунё орттираётган бўлади. Шунинг учун ҳам муҳтожликда кун кўраётганлар билан бўлишиши керак.

Хон қозининг сўзларида яширин маъноларни илиб олди-да, қошларини ҳайрон кериб, деди:

– Мақтовга сазовор қоида экан. Қўшнимнинг тўртта отини тортиб олиб, учтасини ўзимга олиб қоламан, биттасини муҳтожроқларга қайтариб берарканман, шуми яхшилик қилиш? – кулимсиради хон.

Қози сезгирлик қилиб, гапни бу хавфли мавзудан буриб юборди.

– Пайғамбар бизга бир кунда беш маҳал покланиб, ибодат қилишни буюрган...

– Мен бунинг мақсадини тушунмадим. Инсон ўз қалби даъватига кўра ибодат қилиши керак, кимнингдир кўрсат-

масига қараб эмас. Эҳтиёжинг бўлса бир кунда беш, ўн марта ибодат қил, эҳтиёжинг йўқ бўлса, қилмасанг ҳам бўлади.

– Мусулмон одам умрида ҳеч бўлмаса бир марта Маккага, пайғамбар ватанига бориб, ҳар нарсани билгувчи ва кўриб тургувчи Оллоҳга ибодат қилиб келиши шарт.

– Худо ҳамма нарсани кўриб турар экан, қаерда ибодат қилинса ҳам ўтавериши керак. Мен шундай ўйлайман... – Бу суҳбатдан хон зерикди. – Сиз ўз эътиқодларингизни ҳамма-никидан устун ҳисоблайсизлар. Лекин мен барибир тушунмадим: унинг нимаси бошқалардан афзал? Шоҳларингизни дин устун дея улуғлардинлар. Қанақасига у устун бўлсин? Унақада мен барча динларнинг устун эканман-да? Мен эътиқодлар ўртасида ажрим қилмайман. Бошқалар динидан ўз эътиқодимни устун қўймайман, худо хизматида турганлардан ўлпон-улуш олмайман. Биргина шу ишим учун ҳам менинг исмим бутун оламга машҳур бўлади. Шунангами ё йўқми?

Қози қўлларини ибодатдаги каби қовуштирганича деди:

– Кимнинг исми шарафланиб, кимники лаънатланиши – Оллоҳгагина маълум.

– Мен бу ҳақда сен нима деб ўйлашингни билмоқчиман.

– Раҳмдил Оллоҳим, ўзинг мадад бер...

– Нега гўлдирайсан? Гапир! Нима десанг ҳам сенга ҳеч нарса қилмайман – хон сўзим.

– Сенинг исмингни шарафлайдиган одам бўлмайди. Сен ўзингдан фақат қонга бурканган яйдоқ ерларни қолдиряпсан.

– Тушундим. Менинг исмим лаънатланадими?

Ғазабидан хоннинг чаккалари гупиллаб кетди. Шу ондаёқ у қозидан юзини ўгириб, иккала қўли бармоқларини санашга тушди. Кейин ўгирилиб қозининг юзига шундай тикилдики, унинг қовоқлари пириллаб кетди.

– Мен сени тушунадиган одам деб ҳисоблабман. Лекин кўриб турибманки, илминг юзаки ва алдамчи экан. Сен мени ўз шоҳинг билан тенг қияпсан. Аммо у чинакам ҳукмдор эмас эди. У гуноҳларнинг энг оғирини содир қилди – элчиларни ўлдиртирди. Ҳеч бир алоҳида сифатлари

бўлмай туриб, ўзини бошқалардан устун билди. Нотавон одам ўзини бошқалардан баланд қўяркан, у ҳаммани ҳам нотавонга айлантиришини сен билмайсан.

Шундан кейин хоннинг дилдош суҳбатларга майли сўнди. Ўзининг бор вақти ва кучини қўшинига бахш қилди.

Самарқанддан кейин у йўлини саҳрога бурди. Жўжига етиб келишни буюрди. Уни бу ерларда қолдириш ёки бирга олиб кетиш масаласини ҳал қилиш керак эди. Тўнғич ўғил хоннинг ҳукмини тан олмай қўйганмиш, деган гаплар унинг қулоғига бир неча марта чалинган эди...

Жўжи отасининг чақирғига етиб келмади. У тўхфа қилиб, йигирма минг сара қипчоқ отларидан жўнатибди. Чопар орқали бериб юборган қисқагина мактубида бетоб эканини, шунинг учун ҳам отасини ўз юртига кузатиб қўя олмаслигини айтибди. Жўжининг чопари ўша ўртоғи, ўқчи Тайчу-Қурининг ўғли эди.

– Ўғлимнинг бетоблиги ростми? – сўради хон.

– Улуғ хон, Жўжининг гаплари ростлигига шубҳа қилиб бўладими? – Судуй соддаларча жилмайди.

Аммо хонга унинг жавоби қўпол, жилмайиши муғомбирона бўлиб туйилди. Бирда бу маслаҳатчини калтаклатиб ақлини киритиб қўйишни буюрганини эслади. Таъсир қилмаган кўринади.

– Сен энди Жўжининг ёнига қайтмайсан. Жаба ва Субутой-баҳодирга менинг мактубимни олиб борасан ва ўзинг ҳам ўша ерда қоласан.

Судуй ёлборишга тушди:

– Мени Жўжидан айирма, буюк хон! Болалиқдан бери биргамиз. Сендан ўтиниб сўрайман, буюк хон!

– Мен гапларимни икки қайта гапирмайман.

Шу суҳбат пайтида Хулан ҳам чодирда бор эди. У аллақандай миш-мишлар ҳақида гап бошлаган эди, хон уни жим қилиб қўйди. Хулан хафа бўлиб чиқиб кетди. Кун охирилаганда келди. Унинг юзи ташвишли эди. Ёнига ўтириб, бошини елкасигача энгаштирди. У хотинининг махфий режаларини билиб юрарди. Хулан Жўжининг ўрнига ўғли Кулканни ўтказиб олмоқчи. Шундай қилинса, у шу ерларда

қолиб, улусга ўзи хоҳлаганича ҳукмини ўтказиб юрарди...
Ундан тисарилиб, қўполлик билан сўради:

– Сенга нима керак?

– Мен шундай гап эшитдимки, ҳатто айтишгаям тилим бормайди. Бу гапим билан сенинг юрагингга азоб беряпман, лекин...

– Ҳўкиз арава тортгандай чўзилма. Гапир!

Хулан кўкрагини баланд кўтариб-тушириб, ичидаги ҳавони пуфлаб чиқариб олди.

– Жўжи ўз яқинларига айтиб юрганмишки, сен қонхўрга айланган, ақлини йўқотган қари чол эмишсан-у, бу кирди-корларингга чек қўйиш керак эмиш.

У кескин ўгирилиб, хотинининг чопони ёқаларини ғижимлади-да қаттиқ силтади – Хуланнинг боши бир силкиниб, тақинчоқлари жаранглаб кетди.

– Ёлғон гапирма! – Яна аввалгидан ҳам қаттиқ силтади. – Ёлғон гапирма!

Хулан эшилди, кўзларидан ўт чақнатиб, ола-кула қилди.

– Сен рост гапни эшитишдан кўрқасан! Лекин буни билишинг керак!

У чодирдан учиб чиқиб кетди ва сал ўтмай, бир аскарни бошлаб кирди. У остонадан кириши билан тиз чўкди. Хулан унинг орқасида қолди.

– Бу Жўжи бериб юборган отларни етаклаб келган одамларнинг биттаси. – Хулан жангчига энгашди. – Хон ўзининг тўнғич ўғлининг саломатлигини билмоқчи.

– Осмон Жўжини асраб юрибди. Бу ерга жўнашимдан олдинроқ, уни овда кўрган эдим. Ҳар доимгидек у ҳаммадан зўр ўқ узиб юрувди. Буюк хон, биз Жўжига ҳам, сенинг ўзингга қилгандай хизмат қилиб юрибмиз. У адолатли...

Хон уни ортиқ эшитмасди.

Ҳамма уни ташлаб кетяпти. Ҳатто ўғли ҳам. У боласини қўлларида кўтариб юрган, биринчи марта от миндирган, камондан ўқ отишни ўргатган эди. Унга ҳамма нарсани муҳайё қилди. Ақлини йўқотган қари чол... О, боқий осмон! Қани катталарга ҳурмат? Қани миннатдорлик? Қани виж-

дон? Қонхўрмиш... Бу фикри бузуқ нега отасининг ғазабидан қўрқмайди?

Хулан жангчини чодирдан итариб чиқарди-да, эшик ёпинчиғини туширди.

– Мен унинг устига қўшин жўнатаман! – деди хон хириллаган овозда. – Арқон боғлаб олиб келишади!

– Бундай қилма! – Хулан хон олдида тиз чўкди. – Агар ўғлинг сенга қарши чиққанини одамлар билишса...

– Жим бўл! Одамлар ким бўпти менга!

У чап кўкрагини ишқалади – қафасда сиқилиб ётган юраги инграб нола қиларди. Оғриқ кучайиб бориб, томоғига бир нарса тикилди. У нафақат гапиришга балки нафас олишга ҳам қийналарди. Хулан буни пайқаб, уни ўрнига зўрлаб ётқизди. Хон кўзларини юмди. Оғриқ аста-секин бўш қўйди. Энди у хотиржам хаёл сурарди. Жўжининг устига қўшин юбориб бўлмайди. Агар мана бу гаплар рост бўлиб чиқса, уни енгиш осон бўлмайди, охиригача уришади. Жўжини кўпчилик яхши кўради. Бошқалар ҳам у тарафга қочиб ўтишлари мумкин. Қўшин парчаланиб кетади. Кейин душманлар ҳам бош кўтаришади. Унда ҳамма нарса қўлдан кетиб қолади. Ўз бағрида илонни катта қилибди-я. Беланчақдалигидаёқ бўғиб ташлаш керак экан.

– Яхши бўлиб қолдингми?

У кўзини очди. Хулан ёнгинасида, даҳанини қўллари билан тираб, нима хаёл сураётганини ўқиб олмоқчидай, эрининг юзига тикилиб ўтирарди.

– Қувватдан қоляпсан... – деди у хўрсиниб. – Сен эса бизга кучли ва маҳкамлигингча кераксан. Жўжидан юзингни ўгир. Ўйлаб ўтиришга арзимаydi у. Ижозат берсанг, унинг қайғусини мен қиламан. – Аёлнинг нигоҳида нафрат акс этиб, лаблари қаттиқ қисилди.

Хон индамади.

Қўшин қадрдон саҳро томон йўлида давом этарди. Учқур шамоллар майсаларни эгиб, бурган ҳидларини юзингга олиб келиб уради. Хон эгар устида илгаригидан кўра кўпроқ энгашиб ўтирарди. Қовоғи остидан назар ташларкан, кўк кўзларида қувонч кўринмасди.

XII

Захарий жилғасидан бӯтана сув оқиб турган чуқур-роқ бир ёнбағирда тунашга қарор қилди. Отнинг оёғидан боғлаб қўйиб, тер ҳиди анқиб турган тўқими устига ёнбошлади. Бу ер одамлар кўзидан анчагина пана бўлса ҳам, у барибир хотиржам эмасди. Жўжининг қароргоҳидан у икки учқур отнинг жиловини ушлаганча йўлга тушганди. Судуйнинг ҳаракатлари билан йўл тўрваларини озуқага тўлдириб олди. Ҳатто сафарининг охиригача ҳам етиб ортарди. Аммо йўлда у бир неча бор яккабош зўравонларга чап бериб қочишга мажбур бўлди. Отларини ҳам, ғизосини ҳам олдириб қўйди. Кийимлари титилиб, мўғулча гутуллари ингичкалашиб қолди. Захарий нима топса ўша билан кун кўриб келаверди. Баъзида қуш отиб қолади, баъзида эса илдиз кавлаб ейди. Кўзини ярим юмиб, ярим-чала ухлаб кун ўтказади. Гоҳида шунақа пайдар-пай йўлга тушганидан ҳам жаҳли чиқади. Тутинган акаси Судуй унга неча бор айтди: бундай кетма, бирон-бир ҳамроҳ топ деди. Лекин у кутиб туролмасди. Отаси ва Фотимани йўқотганидан сўнг, қилар иши фақат уруш бўлган бу одамларни кўрарга кўзи қолмаган эди. Жангчилар ким қанча одам ўлдиргани билан мақтанаркан, унинг кўз олдига ёрилган бошини бегона тупроққа қўйган отаси, кучли оқим домига фарқ бўлган Фотима келарди. Шундай пайтларда у бу мақтанчоқларни ўласи қилиб дўппослагиси келиб кетарди. Ҳаммасидан ҳам у ўз хўжайини савдогар Маҳмудни, Донишманд-ҳожибнию бошқа барча ялоқ малайларни ва уларга қўшиб, ўзини ҳам ёмон кўрарди. Аҳмоқ, хомкалламан...

Судуй билан шўра ўт босган қипчоқ саҳросида хайрлашди. Осмондан ҳўл қор ёғарди. Нам шамол от ёлини, чопонлар этакларини учирма қиларди. Дўстлар деярли гаплашишмасди. Уларнинг ҳаёт йўллари ажралишиш арафасида эди. Судуй ҳазиллашиб ҳам кўрмоқчи бўлди-ю, ўхшамади. Ҳафсаласиз қўлини силтаб қўя қолди.

– Сени осмон ўзи асрасин, андам. Болалар кўргин, молларинг кўп бўлсин.

– Сени ҳам тангрим қўлласин, оғайни. Ота ва онангга менинг таъзимимни етказ. Ўзинг ҳам, фарзандларинг ҳам бахтли бўлинглар.

Захарий юзини дўстига қаратганча отларини қувиб кетди. Судуй қўл силкиб қўйди. Қор унинг юзига келиб урилди. Зум ўтмай Захарий қалин қор қатлами ортига кириб кўздан ғойиб бўлди.

«Судуй ҳозир қаердайкин? Унга нима бўлганийкин?» – ўйлади Захарий бу ёнбошига ўгириларкан. Пишқириб, ғуртиллашиб оти ўтлаб турар, нарироқдаги оқ харсанг устида ўтирган қирғий тумшуғи билан қанотларини тарарди. Қуёш майин қиздирар, Захарийнинг кўзлари юмилиб, хаёллари оғирлаша бошлади. У унча кўп ухламабди, чамаси. Аллақандай товушдан уйғониб кетди. Кўзини очиб, олдида турган эскириб, пошналари сийқаланиб кетган этикни кўрди. Қўлини найзаси томонга чўзган эди, уни куч билан ерга қапиштириб, белбоғи, пичоғини ечиб олишди-да, қўлини боғлашди. Ҳамма ёғини титишди-ю, Фотима берган ҳамённи топа олишмади. Шундан тушундики, бу одамлар карвонларни тунайдиган қароқчилар эмас, йўлтўсарлар ҳам эмас. Унақалар бўлса ҳеч ерингни қўймай, тит-пит қилиб ташлашарди.

Уни оёққа турғазिशди. Қўлига учкур лочин қўндириб олган қария унга яқин келиб, туркийда сўради:

– Сен кимсан ва қаердан келяпсан?

Захарий тушунмагандай бўлиб тураверди. Олдин уларни яхшилаб ўрганиб олиш керак эди. Нимани айтиш мумкин-унималар ҳақида индамай қўя қолгани маъқул. Улар беш киши эдилар. Кўринишдан ҳаммалари ҳам жангчи. Қариянинг ёши улуғ, аммо қолганлари – ўспиринлар. Биронтасининг ҳам қурол-аслаҳаси йўқ – на қилич, на ханжар, фақат камон ва ўқлар. Кўпроқ овчиларга ўхшайди. Унда нега ҳеч нарсани суриштирмай уни боғлаб ташлашди? Яхши одамлар бўлса шунақа қилишармиди?

Қуролларига қараб, унинг кимлигини билиш ҳаракати-да эдилар.

– Афтидан ўрусийга ўхшайди, – деди қария. – Аммо улар бунақа кийим кийишмайди.

– У номаълум душманлардан бўлса-чи?

– Бўлиши мумкин, – рози бўлди чол. – Уни Кетанхон ҳузурига олиб борамиз. Ўзи билиб олади.

Улар Захарийни эгарга боғлаб, олиб кетишди. Захарий боши билан ерга осилиб борар, фақат от туёқлари ва баланд ўсган майсаларни кўрарди холос. Йўл узоқ бўлиб, бирор ерда дам олгани тўхташса, балким тунашса ҳам керак, деб умид қиларди. Қўлини ечишларини илтимос қилиб кўради... у ёғи яна бир гап бўлар. Англашича, қария илгарилари ҳам руслар билан кўришиб юрганга ўхшайди. Булар қипчоқлар бўлишса керак. Унда уйигача бир қадам. Агар яна қулликка сотиб юборишса роса алам қилади-да.

Афсуски, қипчоқлар ҳеч ерда тўхташмади, отларини қош қорайгунча чоптиришди. Захарийнинг бурнига тутун ҳиди урилди, кўп ўтмай одамларнинг товушлари, қўйларнинг маърашлари, отлар кишноқлари эшитила бошлади. Уни қуёш нури ва шамолларда ранги ўчган бир чодир олдида отдан туширишди. Атрофда гир айлана ўралган чайлалар турарди. Тагида олов ёниб турган каттакон қозондан қайнаган қўй гўшти иси димоққа урилди. Сўлагини ютиб турган Захарийни туртиб, чодир ичкарисига олиб киришди.

– Айғоқчини тутиб келтирдик, хон, – деди қария бурни остига тақасимон мўйлов қўйган ёши каттароқ бир одамга таъзим қилиб. – Бизнинг тилда гапирмади, бунақа кийимларни ҳам илгари кўрмаганман.

– Мажбур бўлганда кийим танлаб ўтирилмайди, нима бўлса кийиб кетаверади одам. – Кутилмаганда хон русчалаб сўраб қолди: – Бу ерга қандай келиб қолдинг?

Қадрдон тилида айтилган сўзларни эшитиб, Захарий титраб кетди. Бу зийрак Кетанхоннинг назаридан четда қолмади.

– Қўрқяпсанми? Ё менинг қизим Галиция князи Мстислав Удатнийнинг хотини эканини билмайсанми? Гапир, бу ерларга нега келдинг? Нега бегоналар қуроллариини тутиб, кийимларини кийиб юрибсан? Ким юборди сени?

Захарий шошилиб қолганидан гапиролмасди. У бунга тайёр эмасди. Ахир қачонлардан бери рус тилини эшитмаган-ку у. Хон жуда тоза гапирмаса ҳам, сўзлари равон эди...

– Тушунмаяпти! – куйинди қария. – Ўзимизнинг тилда сўрадим – индамади. Ўрусий тилда сўрасанг ҳам жим турибди. Хон, бу анави узоқ ўлкалардаги душманлардан. Мен дарҳол билувдим.

– Мен сизларга душман эмасман! – деди Захарий туркий тилда. – Мен сизларга нима қилдим?

– Вой-вой! – Қария бу кутилмаган ҳолатдан шошиб қолди.

Кетанхоннинг бурама қошлари тепага кўтарилиб кетиб, кўзлари совуқ чақнади.

– Демак, сен ўз ерларини душманга бериб қўйиб, энди биз томонга бошлаб келаётган анави туркийларданмисан?!

– Мен қанақасига туркий бўлай? Киевликман мен, – ўрусча гапириб кетди Захарий.

Кетанхон энди ҳайрон бўлмади, лекин қараши баттар қатъийлашди.

– Сенинг кимлигингни билмадим-у, аммо кўнглинг эгрилиги билиниб турибди. Ростгўй одам биздан нега гап беркитсин? Ё сен ҳозироқ ҳамма гапни айтиб берасан ёки ўлдирамин.

– Ўлдираверларинг! – алам билан бақирди Захарий. Нафрати ошиб: – Мен нега бу ерда турганим ва нимага у ерларга бориб қолганимни сизлардан сўраш керак! Князь Рюрик Ростиславович билан бирга Киев қишлоқларига ўт қўйган, бизни асир олиб ўзга юртларга қул қилиб сотиб юборган сизлар эмасмидингизлар? Менинг бошимга тушган ситамларим ҳам, саргардонлигим ҳам сизларни деб бўлган! – деди.

– Сен Хоразмда бўлдингми? – сўради Кетанхон. – Чепе ва Супитайларни биласанми?

– Жаба ва Субутой-баҳодирларни? Биламан...

Оз-оздан Захарий ҳамма кўрганларини гапириб берди. Хоразм шаҳарларининг ҳалокати, мўғул хонининг қудрати ва шавкати, қўшиннинг бир бутунлигини сўзлади. Кетанхоннинг юзи борган сари тундлашиб борарди.

– Сен менинг ҳамма шубҳаларимни тасдиқлаб қўйдинг, – деди у. – Мен билан Русьга борасан. Ҳаммасини ўз князларингга айтиб берасан.

У Захарийнинг қуролларини қайтариб беришларини буюриб, ўзини овқатга таклиф қилди.

Эрталаб енгилгина отланиб, ўн чоғлик навкарлар ҳамроҳлигида Киевга қараб йўл олишди. Йўлда бир қанча кўчманчи тўдаларни қувиб ўтишди. Даштда минглаб усти ёпиқ аравалар судралиб борар, мислсиз отар ва уюрлар кўзга ташланарди.

Жаба ва Субутой-баҳодир Кавказ тоғини ошиб ўтиб, аланлар устига босиб келганини Захарий Кетанхондан билиб олди. Қипчоқ хони Юрий Кончакович («Рюрик Ростиславович ёнида туриб, Киевни ҳам, сени ҳам қўлга олган Кончакнинг ўғли», – масхараомуз кулди хон) аланларга ёрдамга борибди. Кучлари бирлашганидан кейин улар душманни тўхтатиб қолишибди. Лекин мўғуллар Юрий Кончаковичга элчи жўнатиб. «Сизлар ҳам кўчманчи, биз ҳам кўчманчи. Бир-биримиз билан уришсак ярашмайди. Тинчгина ўз яйловларингизга кетинг, эвазига биз сизларга бир талай шоҳи ва бошқа матолар, кумуш ва олтин берамиз», дейишибди. Ростанам беришибди. Қипчоқлар бу неъматларни бўлишиб олиб ўз ерларига кетишибди. Мўғуллар аланларни тор-мор қилиб, изма-из қипчоқларнинг устига ёпирилиб келишибди. Бу тарқоқ уруғларни истаганларича уриб, янчиб, берганларидан ҳам кўп ўлжаларни қўлга кириштишибди. Энди қипчоқлар ғарбга қараб кетишяпти – ким Дунай ортига, ким Днепрга. Кетанхон ўз қўл остидаги одамларига руслар ҳимоясига ўтишни буюрибди.

– Бизнинг босқинларимиз туфайли сизларга кўп талафотлар етди. Аммо биз ўзимиз ҳам кўп жабр кўрдик. Ҳаммаси бўлиб ўтди. Душманлашганларнинг ҳеч қайсиси кун кўргани йўқ. – Кетанхон қовоғини ўйиб, хўрсинди. – Буларни бизда ҳамма ҳам тушунавермайди. Бир княз бошқасининг устига юриш қилиб, мени ёрдамга чақиради. Бошқаси яна бирининг устига қўшин тортиб, Юрий Кончаковични ёки

Даниил Кобяковични ёнига чақиради. Ишларини саранжомлаб бўлишгач, бизга ташланишади...

Днепр бўйига етиб келишганида ғира-шира эди. Кечув яқинида тунашга қарор қилишди. Захарий ухлолмади. У кумли қирғоқни босиб илиққина сув ёқасига келди. Узоқда, қирғоқнинг нариги бетида олов шуълалари кўринди. Наҳотки, шу Киев бўлса? Дарёдан эшкак ошиқ-мошиқларининг ғийқиллаши, одамлар овози, сув юзига сакраб чиққан балиқларнинг шалоплашлари эшитиларди. Ой чиқиб, чироклар хиралашди-ю, аммо Днепр юзи жилвалана бошлади. Денгизнинг бу қирғоғидан у қирғоғигача бўлган масофага кумуш шода бўлиб нур тўшалди.

Хон уни овқатга чақириб одам юборибди. Қирғоқда гулханлар ёқилган эди. Бу ерда одамлар шаҳардагидан кам эмас эди. Уларнинг ҳаммалари нариги қирғоққа ўтиб бу ерга келишган, Ёввойи Дала тарафдан дарёнинг у тарафига ўтиш истагида келган қипчоқлар ўз навбатларини кутиб ўтиришарди. Уларнинг кўплари яқинларда ҳам қилич серпаб, найза ўқталиб, учи икки шоҳли туғларини силкиллаб келишарди. Аммо Захарийнинг қалбида буларга нисбатан нафрат йўқ эди. Сўнгги йилларда у жуда ҳам кўп зулм кўрганидан, бу одамлар дарёнинг у тарафида қўним ва хортиржамлик топишларини истарди.

Азонлаб яна дарё бўйига чопди. Унинг устидаги оппоқ туман тиниқ ва енгил сузар эди. Кўкаламзорлар ичра оқаришиб уйлар, саройлар, ибодатхоналар кўзга ташланиб турарди. Қуёш чиққач, унинг нурлари келиб черков гумбазидаги хочларга урилди ва гўё улардан отилган учқунлар ҳар тарафга сачраб кетгандек бўлди. Шаҳар байрамона, тантанавор кўринарди. Унинг осмони момик оқ булутлар ила юксалиб турарди. Қирғоққа кўкраклари баланд қайиқлар яқинлашиб келди. Эшкаклар ҳам бир саф бўлиб илдам ҳаракат қилар, кўтарилганда улардан биллур томчилар шода-шода бўлиб дарёга юмаларди. Узун, бўз кўйлақлар кийган қайиқбонлар қирғоққа тушиб келар эканлар, ҳафсаласиз, сўкинганча, қайиқларини қирғоқ устунларига боғлашарди. Захарий бу овозларга диққат қилар, ҳаммаси-

нинг юзларига тикилиб чиқар эди. Сахро куёшида сахтиёни чиқиб кетган ўзгалар кийимини кийиб олган Захарийни бегона билишиб, улар қўллари билан, оёқ остида ўрмалашиб ишга халал берма, дегандек ишора қилишди.

У бўлса ҳар бирини қучоқлагиси, уларга: «Азизларим! Ботирларим! Мен ўзингларданман!» дегиси келарди. Бироқ гап ўрнига унинг оғзидан аллақандай ғўлдираш эшитилди-ю, кўзларига ёш қуйилиб чиқди. «Жудаям йиғлоқи бўлиб қолибман-ку, бу яхшиликка эмас...»

XIII

Бу пайтда Киев тахтида княз Мстислав Романович ўтирарди. Буюк князлик буюклигини йўқотган давр эди. Унинг катта бобоси Владимир Мономах давридаги буюк салобат фақат ривоятлардагина қолган эди. Шимолий ҳудудлар кучга кириб, алоҳида бўлиб олишди ва Киевни ҳам, унинг князини ҳам тан олмай қўйдилар. Шундоқ ёнгинасидаги музофотлар ҳам ҳурмат қилишарди-ю, аммо итоат этишмасди. Мстислав Романович ким бўлибди! Каттами, кичкинами, улар ўзларига хўжайин. Сўнгги ўн йилликлар мобайнида русларнинг оққан дарё-дарё қонлари, христианларнинг ҳисобсиз қурбонлари эвазига барпо этилган буюк князлик энди бошқалар устидан ҳукмронлик қилмас, Киев князлиги бошқа рус князларининг отаси ҳисобланмас эди. Мстислав Романович ота-боболари тахтига ўзининг амакиваччаси Мстислав Удатний ёрдамида ўтирган эди. Удатнийнинг ўзи Галични танлади ва ўша ерда мустаҳкам ўтирар экан, айна пайтда Киевни менсимас ва ҳаттоки уни ўзига қўшиб олиш ҳақида ҳам режалари йўқ эмасди. Княз Удатний жангу жадаллари, тиниб-тинчимаслиги билан донг таратган эди. Удатний (омадли) деган лақаб билан аталиши ҳам бежиз эмас эди – доимо омади чопарди. Бундан Мстислав Романовичнинг ҳам алами келар, ҳам ҳасади кўзғар ва қўрқарди. Мстислав Удатнийнинг ўзи уни тахтга ўтказган экан, демак ундан тушира олади ҳам. Шунинг учун ҳам у мудом хавотир ва жонсарақликда яшарди. Бунинг устига Ёввойи Даладан

қипчоқлар оқиб кела бошлаб, нотаниш душманлар ҳақида машъум хабарлар келтиришди. У ҳар тарафга чопарлар жўнатиб, узоқ-яқин князларни кенгашга таклиф қилди.

Бу ҳали Кетанхон келмасидан аввал эди. Унинг келиши билан баробар Мстислав Удатний Волин князи, ўн саккиз яшар куёви Даниил билан, Чернигов князи Мстислав Святославич жияни Михаил билан етиб келишди. Бошқалари касаллигини, ишлари қўплигини баҳона қилиб, Киевга келишни ишташмади...

Мстислав Удатний қайнотаси Кетанхонни кутиб олгани қирғоққа чиқди. Кун бўйи улар бир нарсаларни режалаштирган қўйи бирга бўлишди. Шундан кейингина Удатний Мстислав Романовичдан қипчоқликни эшитиб қўришни сўради. Ўзича ўпкалаган Мстислав Романович Кетанхонни кун бўйи қабулхонасида куттириб қўйиб, барибир қабул қилмади. Билиб қўйсин: Киевнинг ҳукмдори унинг куёви эмас. Эртасига Романович князларни, боярлари ва саркардаларини чақиртирди. Уларнинг ҳузурига чиқишдан аввал каттакон қумуш тороғи билан соқолини текис таради, мўйлабига хушбўйликлар суртди. Хизматкорлар унинг бошига тепаси қизғиш бахмалдан тикилган князлик қалпоғини кийгазиб қўйишди, елкасига корзносини – олтин тугмачалик ёпинчиғини ташлаб қўйдилар. Баланд асосига таянганича у девонга кириб келиб, Владимир Мономах хорижий элчиларни қабул қилган ўша қадимий тахтга чиқди. Девоннинг кунгурадор шифти ва деворларига суратлар чизилган эди. Уларда княз ўз аъёнлари билан ов қилаётгани, зиёфатда ўтиргани, атрофига эса ўсимликлар, майсалар ва япроқлар, эртадаги ҳайвонлар ва қушлар тасвири чизилган эди. Бу суратларнинг ранглари ёниқ, бўёқлари ярқироқ бўлганлигидан рангин шишалар ўрнатилган деразадан тушиб турган қуёш нурида янаям жозибали кўринарди.

Мстислав Романович яқинига князлар ўтиришди, боярлар ва саркардалар эса девор ёнига қўйилган тахталарга жойлашишди. Кетанхон бош кийимини ечиб, Мстислав Романовичга таъзим қилди, кафти билан узун мўйловларини текислаган бўлди.

– Улуғ княз, душманлар ерларимизни тортиб олди. Сизнинг паноҳингиздан бошпана излаб келдик.

Хон ерга тикилганича ўрта овозда гапирар ва ҳар бир сўзини куч билан чиқараётганга ўхшарди. «Ҳаҳ, ақлинг кириб қолибди-ку!» – деб ўйлади Мстислав Романович, кеча кун бўйи куттириб қўйганидан қувониб. Ҳар ким ўз ўрнини билиши керак.

– Илтимосимиз, бизни ҳимоянгизга олинг, ёрдамингизни аяманг. Ёрдам бермасангиз – биз бугун ҳалок бўламиз, сизлар – эртага. – Кетанхоннинг овози қатъийлашиб, бошини кўтарди-да, ҳамманинг кўзига учқур бир назар ташлаб чиқди.

– Сен бизни қўрқитма! – Мстислав Романович асосини дўқиллатиб ерга урди. – Ёрдам берсак ҳам қўрққанemizдан эмас, марҳаматимиз туфайлидан қиламиз. Шуни билиб ол!

Шундай деди-ю князларга олақараш қилди: тўғри айтдимми, манавилар гапларимни англашяптими? Озғин юзли, сийрак ва осилчоқ соқол, худди истехзоли кулиб турганга ўхшайдиган қийшиқроқ оғизли Мстислав Удатний қайнотасига мададкорона қараб турарди. Мстислав Святославович эса чакақдор, соч-соқоли оқиш, бўйнини букчайтириб олган, кулранг кўзлари атрофидаги оппоқ киприклар орасида нурсиз кўринарди. Чернигов князи кеча оқшом керагидан кўп ичиб қўйгани кўриниб турар, ичида ғалаён ўйнаб, вужуди беҳузурликдан қийналарди. Даниил ва Михаилга қараб ҳам ўтирмади – ёш болалар!

– Нима учун ерларингизни ҳимоя қилмадингиз? – минғирлаб таъна қилди хонга. – Ё қўрқоқлар олдида ботиру кучсизлар олдида зўравонмисизлар?

Хоннинг қуёшда қорайган ёноқлари остида қизиллик кўринди, қалин қошлари чимирилди. Ҳозир терслик билан бир нима деб қолади... Йўқ. Мстислав Удатний билан кўз уриштириб олди-да, деярли бамайлихотир оҳангда деди:

– Ҳар қандай кучга қарши куч бўлади. Икки туяга ортилган юкни биттасига ортиб бўлмайди. – У ҳаммасини бир четдан гапириб кетди. Мстислав Романович хон нимага шама қилаётганини тушунган бўлди: агар ҳар бирингиз

ўз аравангизни ўзингиз тортадиган бўлсангиз, сизлар ҳам бизнинг кунимизга тушасиз. Аслида ҳам шундай. Аммо ким ҳам ўз араваси жиловини бошқага бериб қўйгиси келади?

– Хон, сен боравер, биз бу ерда ўйлашиб кўрамиз.

Кетанхон чиқиб кетиши билан ҳамма ҳаракатга тушиб қолди. Мстислав Станиславович чуқур хўрсинди:

– Эҳ-ҳе, кунимиз оғир! Муздаккина бирон нарса ичсак-микин.

Даниил билан Михаил кулиб юборишди. Мстислав Романович ёшларга бақириб, Чернигов князига таъна қилди:

– Бу ерга ичиш учун келмагансан-ку! Русь ерининг ўйи ва ташвишини қиялпмиз, ахир.

– Бунинг нимасини ўйлаб ўтирасан! – хафа бўлди Мстислав Святославович. – Бостириб келишса ўйлайверамиз-да. Қипчоқларнинг думини босиб қўйишгани яхши бўлибди. Итоатлироқ бўлишади.

– Яхши гапирмаяпсан, княз! – эътироз билдирди Удатний. – Агар биз қипчоқларга ёрдам бермасак, улар қаёққа боришади? Албатта, душман тарафига ўтишади. Қиличларини бизнинг сафимизда эмас, бизга қарши кўтаришади.

– Сен бундан бошқача гап айтолмайсан ҳам-да – қайнотангни қутқаришинг керак, – ҳамла қилди Мстислав Святославович. – Ким бўлибди? Ерларингдан ажратиб берсанг, қўл остингда бияларини боқиб юраверади.

Мстислав Удатний қийиқ кўзларини қисди.

– Ақли бор эркак бунақа гап гапириши мумкин эмас! Мумкин эмас! Қайнотам учун Галичда ер топилади, Черниговдан сўраб ўтирмайман. Лекин мен қайнотамнинг ташвишини қилаётганим йўқ. Ўзим ҳақимда ҳам ўйлаётганим йўқ. Бизга нотаниш душман Русияга келар бўлса, Галичга етиб келгунига қадар Киев ва Черниговни топтаб ўтади.

– Наҳотки топтаса? Вой, отам-ей! – Мстислав Святославович ўзини ўлгудай қўрқиб кетганга солди. Удатний унга ғазаб билан қаради. У ўрнидан шахт туриб девондан чиқди-да, қандайдир бир одамни қўлидан тортқилаб кирди. Энди Мстислав Романович қовоғини уйиб олди. Бу икки ёши катта князларни ёмон кўриб кетди. Мстислав Святославовични кайф

аралаш ғўлдираб ўтиргани учун бўлса, Удатнийни эса ўзини беҳурмат қилгани учун. Ғўёки Киев князи бу ерда йўқдай кириб-чиқиб юргани учун. Яна кимни судраб келди бу?

Қўнғироқ сочлари жингалак бу одам, итоат билан тахтга яқин келди-да, ўрусларга хос бўлмаган, ерга ётиб олар даражада таъзим бажо қилди.

– Бу Захарий, – деди Удатний. – У татарлар ҳақида ҳамма нарсани билади.

– Улар татармас, мўғуллар, – тузатган бўлди Захарий. – Уруғларидан биттасини татарлар дейишади.

– Тўхта! – бўлди унинг гапини Мстислав Романович. – Бир бошдан гапир. У ерларга қандай бориб қолдинг? Қаерларда бўлдинг? Нималарни кўрдинг?

Захарий узоқ гапирди. Ҳеч ким уни шоширмади ҳам тезлатмади ҳам. Ҳатто Мстислав Святославовичнинг кўзларидаги кайф қолдиқлари ҳам учиб кетди. Энг даҳшатлиси – хоразмликлар ерларидаги воқеалар бўлди. Мстислав Романович ўзини тинчлантириш учун сўради:

– Улардаги шаҳарларнинг ўнтаси ҳам бизнинг Киевимизга тенг келмаса керак?

Захарий бош чайқади.

– Қанийди шундай бўлса! Бир хиллари ростанам, кичикроқ. Кўплари Киевдан ҳам катта. Сув бостириб юборилган Гурганж шаҳри, ўйлашимча, Киевдан катта эди. – Захарий лабларини тишлаганча туриб қолди-да, кейин бирдан Мстислав Романовичга яқинлашди. – Душманларни шаҳарга яқинлаштирманглар. Агар улар шаҳар деворларига яқин келиб олсалар...

– Сен нималар деяпсан! – жони чиқиб кетди Романовичнинг. – Биз қипчоқлармасмиз. Уларнинг боғлаб турадиган нарсаси йўқ. Араваларига ўтириб олиб, кетаверишади. Русия ерини топташга йўл қўймаймиз! Буни бизга боболаримиз васият қилишган.

У саройбонга Захарийни Симеон-муаррихнинг ҳузурига олиб боришни буюрди. Гапириб берганларини қоғозга муҳрлаб қўйиш керак. Мстислав Удатний бу орада яна олдинга чиқиб олди:

– Оғайнилар! Мана, ўзларингиз кўриб турибсизлар, душман хатарли ва кучли. Бир яхши тарафи – ҳамма қўшини билан келмаётганида. Барча баҳодирлар, қўрқмас эркакларни чақиришимиз керак. Душманни қуршовга олиб, Ёввойи Далада, қипчоқлар ерида қириб ташлаш керак. Шундай қилсак, уларнинг кетидан ҳеч ким келолмайди. Енгилсак – шўринг қуриди, Русия ерлари!

Мстислав Романович ҳам худди шундай ўйлаб ўтирарди. Алам қилгани, Удатний бу фикрни илиб кетди, энди у унинг гапини такрорлаган бўлиб қолади. Боярлару саркардалар нима деб ўйлашади? Князлар Мстислав Святославович, Даниил ва Михаил нима дейишади? Киев дегани Галичнинг думи бўлиб қолибдими, дейишмайдими?... Қаршилиқ қилсам-чи? Ўзимга ёмон бўлади. Агар татарлар қипчоқ қочқинлари кетидан етиб келишса, худди Галич князи айтганидай, энг аввал Киев ерларини булғай бошлайдилар... Бошини Мстислав Святославовичга ўгирди:

- Галич князининг фикрига қўшиласанми?
- Сен нима десанг, мен ҳам шу.

Романович гўё иккилангандек бўлиб бироз жим турди-да:

– Ҳм, майли. Қўшинларимизни бирлаштирганимиз бўлсин! – деди ва асосини бир уриб қўйди. Аммо ёғоч ернинг эмас, гилам устига урилгани учун асо эшитилар-эшитилмас садо чиқарди.

XIV

Монастир хужраси йўлакларига девор бўйлаб темир сандиқлар териб қўйилган. Бурчақдаги Халоскор тимсоли олдида қўйилган чироқлар ҳарорат улашгандай. Деразага ёнбошлатиб қўйилган каттакон стол олдида букри қария – Симеон-муаррих ўтирарди. Саройбон бир чўқиниб олди-да, Захарийни чол томонга ниқталади.

– Княз жўнатиб юборди. Савол-жавоб қилиб олар экансан.

Саройбон кетгач, иконалардаги жабрдийдаларники сингари катта-катта кўзли Симеон Захарийни бошдан-оёқ кузатиб чиқди-да, сўради:

- Худосизмисан?
- Ишонувчиларданман, отам.
- Унда нега чўқинмайсан?

Захарий худди саройбон қилганидек бармоқларини бирлаштириб чўқиниб олди, чироқ шуъласига қараб туриб чуқур хўрсинди. У ҳалиям Подолга, туғилиб ўсган уйига етиб боролмади. Бус-бутунмикин? Қилган иши фақат саргардонликларини гапириб бериш бўлиб қолди. Юқорида, князлар саройида-ку гапириб берганларидан, балки бирон фойда чиқиб қолар. Аммо муғуллару Хоразм шаҳарларининг вайрон этилишларини билиш мана бу қари чолга нимага керак экан – тушунарсиз.

– Қандай буюк ишлар бошламоқчи бўлиб турибсан? – чолнинг мулойим овозида истехзо оҳанги сезилиб турар эди.

– Кўрган-кечирганларимни сенга гапириб беришимни буюришди – ёзиб олар эмишсан.

– Ёзиш керакми, йўқми, уни мен ҳал қиламан. Княз ҳали унисини, ҳали бунисини жўнатаверади. Унинг даври-даврони бир-икки мисрада эмас, кўплаб саҳифаларда куйланишини хоҳлаб қолибди. Аммо солномалар ҳар бир инсоннинг қилган амалларига қараб битилади. Амалнинг амалдан фарқи бўлади. Гарданни қашиш ҳам иш. Лекин буни солномаларга киритишнинг кераги йўқ. Қани, гапир-чи...

Хужрада мум, гиёҳлар иси анқир, энг чеккадан нурсизгина ёруғлик тушиб турарди; бу ер жимжит ва шовқинсиз гўша бўлгани учун ҳам Захарийнинг ўзига овози баланд, кўпол, мис карнайдан чиққандай туйилди. Беихтиёр шивирлаб гапиришга тушди. Ё, ажабо! Олдингиларига қараганда, энг муҳимларини гапириб бергандаям, бу ерда, Симеоннинг маъноли кўзлари олдида гаплари жудаям қисқа чиқди. Балки қария уни сўроққа тутавергани сабабли ҳам жуда қисқа чиққандир. Шам оққан стол устига қўлларини қўйиб олган чолнинг нозик, серҳаракат бармоқлари шошилинч тебраниб қолар, кўзлари бир чақнаб, бирда хира тортиб, маъюсланиб кетарди. Захарий бирдан енгил тортди – гўё ичидаги ҳамма юк ва оғриқларини чолга бергандай бўлди.

– Кўрмаган кунинг қолмабди-ку, болам... – деди чол мулойимлик билан. Аммо сен ҳали ёшсан, бу ғамлардан қаддингни тиклаб оласан. Яратган сени шундоқ қўйиб қўймайди, чеккан изтиробларингнинг мукофотини албатта оласан. Ҳаммаси яхши бўлади... Илло, бизнинг сабрли Русиямиз ҳам тартибга келиб, босқин ва зулмдан ўзини ҳимоя қилиб олар.

– Келишмовчиликлар ҳалиям барҳам топмаганми?

– Бир ерда тугаса, бошқа ерда авж олиб кетади... Сен менинг олдимда тура тур. Айтиб берганларингдан баъзиларини ёзишимиз керак экан. Хотирам анча бўшашган, адаштириб юборишим мумкин.

– Солномалар нима учун керак, отам?

– Дарахтларнинг илдизи бўлганидай, одамларнинг ҳам ўз ўтмишлари бор. Илдизини чопсанг, дарахт қурийдди. Агар одамлар ҳам ота-боболарининг ҳаётларини билишни истамасалар шунақа бўлади. Одамзод дунёга келиб-кетаверади. Лекин унинг яхшими, ёмонми – қилган ишлари қолади ва ўшанга қараб одамлар ё фаровон ҳаёт кечиришади, ёки ғам юки остида қолишади. Мана шу машаққат ва бахтсизликларни кўпайтирмаслик учун ҳам одамлар буларнинг келиб чиқишининг асл сабабларини билишлари керак.

– Бизда ҳамма даврларнинг князлари тўғрисида мана шу солномаларда ёзилганми?

– Ҳаммаси ҳақида...

– Мен Рюрик Ростиславович ҳақида нималар ёзилганини билишни истардим, – ғўнғиллади Захарий.

Симеон ўрнидан турди. Тик турганида букриси баттар катталашгандай бўлди. Оппоқ чўққи соқоли олдинга ўтиб кетиб, озғин, томирлари ўйнаб турган бўйни очилди. Сандиқларнинг бирини очиб, қора чарм муқовали бир китобни олди. Унинг бурчакларига мисдан ясалган қопламалар ва муқоваларни ушлаб туриш учун тугмали илгичлар қилинганди. Чол китоб устидаги чангни енги билан эҳтиётлаб билан артди ва стол устига қўйиб варақлай бошлади.

– Аҳа, мана... «Русь ерида улкан ҳалокатлар юз берди. Бундай ҳол Киев чўқинтирилган даврдан бери бўлмаган

эди. У бўлган босқинлар, хужумлар бугунги сингари бўлмаган. Наинки Подол олинди, ўт қўйилди, балки қўрғонга¹ ҳам хужум қилинди, ўт қўйилди, муқаддас Софья ибодатхонаси ҳам шипшийдам қилинди, Десятин черкови ҳам таланди, барча монастирлар таланиб, иконалар олиб кетилди...» Мана, Рюрик Ростиславовичнинг қилмишлари ҳақида нималар ёзилган. – Симеон саҳифани ўғирди. – Мана буни-си эса унинг ўлимидан кейин ёзилганлари... «Князь тинчиңи йўқотган, тун-кун хавотирда яшади. Ҳаддан ошиқ ичкиликка ружу қўйди ва аёлларга ўралашиб қолди. Ер-сув ишлари билан мутлақо шуғулланмай қўйди. Хизматида турган одамлари ҳар қадамда зулм ўтказдилар. Шу боисдан ҳам киянликлар уни ёмон кўрардилар». Чол китобни ёпди.

– Мстислав Романович ушбу ёзувлардан хабардорми?

– Хабардор. – Симеоннинг кўзлари кулимсиради. – Шунинг учун ҳам унинг ўзи ҳақида бошқача қилиб ёзишимизни истаб қолган-да.

Захарий бирданига хавотирга тушди. Унинг ҳаётида биргина нарсаси қолди – она шаҳри. Қипчоқ тўдалари сингари у ҳам бу ерларга тинч ҳаёт истаб келган эди. Узоқ йиллардан бери шаҳри уни ўзига чорлар, бир куч билан тортиб турарди. Бу ерга келиши ўзи ўйлагандай бўлмади. Лекин келди. Наҳотки, энди шу ерларга ҳам хоннинг шафқатсиз қўшини оёқ босса? Наҳотки, Киев ўзининг ҳалокатини даф қилолмаса?

– Отам, айт-чи, киянликларимиз Мстислав Романовични яхши кўрадиларми?

Симеон хўрсинди ва индамай Захарий ҳикоя қилиб берган нарсаларни ёзишга тушди.

Захарий чолнинг ҳужрасида тунаб қолди. Эрталаб, тилла гумбазли Михайлов соборида – Киев шаҳри ҳомийси малоик Михаил тимсоли шарафига шам ёқди. Шаҳрининг омонлиги ҳаққиға дуо қилди, отаси ва беғубор Фотимасини хотирлади... Сокингина шам шуълалари мозаика сирлари юзасида акс этарди. Қанот ёзиб турган малоикнинг ин-

¹ Қадимги Киев шаҳрининг князлар ва зодагонлар саройлари, ибодатхона ва церковлар жойлашган марказий қисми.

гичка ва бўрттириб ишланган бурни, жаҳл билан қисилиб турган кичиккина лабларига қарасанг, худди тирикка ўхшайди... Ҳар тарафдан – устунлар орқасидан, деворлардан, шифтлардан ҳам унга қатъиятли, умидсиз, оқилона ўйчан нигоҳлари билан муқаддас зотлар тикилиб туришарди. Улар одамлар устида эдилар, ҳаётнинг, тирикликнинг устида турардилар ва мангулик, ўзгармас ҳақиқатларни ёдга солиб турганга ўхшардилар.

Захарийни энди Симеон ҳам, саройбон ҳам ушлаб тургани йўқ эди. Шунинг учун ҳам у княз қўрғонидан чиқиб, Подолга қараб йўл олди. Таажжубки, Почайной қирғоғи бўйидаги отасининг уйи бутун турган экан. Уй ғўлалари қорайибди, бурчаклари чирий бошлабди. Аммо бу ўша – ўзи туғилган ва катта бўлган уйи эди. Отидан тушиб, уни ҳовлига олиб кирди. Кенггина ҳовлини баланд ўт-ўланлар босибди. Айвонча яқинида атрофига жўжаларини тўплаб олган товук тимирскиланарди. Омбор олдидаги майса устида малласоч қизалоқ эмаклайди, қорасоч, беш ёшлар чамасидаги ўғил бола бўлса, ўйинчоқ чанасига мушукни қўшмоқчи бўлиб уринарди. Мушук миёвлар, орқасига ағдарилиб олиб, ўзини қийнаётган болани тимдалар эди. Захарийга кўзи тушган болакай югуриб унинг олдига келди-да, бармоғини оғзига тиққанича тикилди. Кўзлари қоп-қора бу боланинг юзларига тупроқ суркалиб кетган эди.

– Сен бизникига келдингми? – сўради бола.

– Сизларникига. Бу менинг уйим.

– Бизнинг отамизмисан? – Боланинг кўзларида шодлик акс этди.

Захарий «йўқ» деёлмай, чопони этаги билан унинг юзини артиб қўйди. Буларнинг отаси анчадан бери қаерлардадир узоқларда эканини, бола уни танимаслигини тушуниб олди.

– Онангиз қаерда?

– Кетган. Кечқурун келади. Куёш ботиши билан келади. Сен кетмайсанми? – бирдан безовталанди бола.

Захарий яна «йўқ» деёлмади.

– Бизнинг бўлса қорнимиз очди, – деди болакай.

– Кутиб туринглар-чи...

Отини ҳовли орқасига ўтказиб боғлаб, ўзи растага қараб кетди. Илгарилардагидай турли хил товарлар уйилган расталар атрофи гавжум эди. Бу ерда ҳар хил тилли сотувчиларни кўриш мумкин эди: угрлар, немислар, лях, волгаллик булғорлар, араблар ва греклар... Бу ердан ҳамма нарса харид қилишинг мумкин – игнадан тортиб, зарҳал халатгача, ҳайвон шохидан қилинган оддий тароқдан тортиб денгиз орти усталари ясаган қурол-аслаҳаларгача, сопол кўзачадан тортиб, олтин товоқларгача, булғор асалидан тортиб, шарқона қандолатларгача. Бир қанча тилласини ўзи урганган оддий дирҳамларга майдалатиб олди-да, Захарий ўзига пишиқ терири этик, русча қалин матодан тикилган иштон, ёқасига рангли иплардан нақшинкор гуллар тикилган ипак кўйлак, мўйнали шапка ва галичликларга хос енгсиз чакмон сотиб олди. Буларнинг ҳаммасини битта тугунга ўраб, егуликлар қаторига ўтди. Бир нечта нон, дудланган балиқ, бир думалоқ пишлоқ, қуритилган узум ва бир берестянка¹ асал сотиб олди.

Болакай уни шодон чийиллаганча қарши олди. Захарий майса устига чопонини тўшади-да, болалар олдига егуликлардан қўйди. Ўзи Почайна бўйига тушиб, ювиниб-тараниб келди ва орқа ҳовлида кийимларини алмаштириб олди... Болалар ширинлик тановул қилиб ўтиришарди. Захарий уларга қараб, кулгиси қистади...

– Сенинг исминг нима, қароқчи? – деб сўради боладан.

– Федей, – деди у ва кутилмаганда нолиб қолди:

– Кўчадагилар мени «қипчоқ хони» деб масхара қилишарди. Уларга айт, масхара қилишмасин.

«Кўринишингга қараганда, укам, сен ҳақиқий қипчоқларга ўхшайсан», – ўйлади Захарий.

– Айтиб қўяман. Синглингнинг оти нима?

– У Ясиня. Роса кўп йиғлайди.

Федя анча устомон бола экан. Жавоб ҳам берар, бармоғини тикиб асал ялаш, нон ушоқларини товукларга отишга ҳам улгурарди. Товук хурсанд «қоқоқ»лар, жўжалари ҳам

¹ Берестянка – толдан ясалган кичик бочка.

унинг атрофида чопқиллаб, чўқилаб юришарди. Ясиня битта-битталаб олиб қуритилган узум ер ва шу ўтиришда у ҳам жўжаларнинг бирига ўхшарди.

Ўвлига ёшгина бир жувон кирди. Бир қарашда у Фотимага жуда ҳам ўхшаб кетаркан, деб ўйлади. Аммо кейинроқ... Йўқ, ўхшамайди. Тўғри, сочлари тим қора, чўзиқроқ кўзлари, қорачароқ юзи Фотиманикидака, лекин ўхшамайди... У қоқилган кишидай, ҳовли ўртасида туриб қолди ва бир Захарийга бир егуликларга қаради. Захарий ўнғайсиз ўзини оқлай кетди:

– Бесўроқ кириб келдим... Қарасам, болалар...

Аёл қизини қўлига кўтариб олиб, омбор яқинига ўтирди. Кир бўлиб кетган қизнинг юзидан ўпиб, куйчан оҳангда гапирди:

– Менинг кичкинтой Ясинкам, заркокилим...

Захарий нимагадир у русчани яхши гапиришини кутмаган эди. У билан жон деб туркийчасига гаплашган бўларди. Сабри чидамай сўради:

– Русмисан?

– Онам қипчоқлик эди.

Ўғли билан аёлнинг сочлари тим қоралиги, болакайни масхара қилишлари сабаби энди аён бўлди.

– Яқинда вафот этди, менинг онажоним. – Аёлнинг юзига изтироб соя солди. – Отам ундан илгарироқ ўлиб кетди. Эрим савдо орқасидан дарё бўйлаб сузиб кетган эди. Уни ҳам қароқчилар ўлдиришибди. Болаларим ҳам етим бўлиб қолишди.

Федя «ота» сўзини илиб олди-ю, худди Ясиня сингари Захарийнинг тиззасига ўтириб олиб, соқолини тортқилаб кўрди.

– Она, шу бизнинг отамизми?

– Жим, аҳмоқ! – аёлнинг жаҳли чиқди-да, қатъий оҳангда Захарийдан сўради: – Қанақа иш билан келдинг?

– Мен иш билан келганим йўқ. Бу менинг уйим.

– Қанақасига... сеники?

– Мен шу уйда туғилганман. Отам ҳам.

– Ҳа, бошқа уй сотиб олганмисизлар?

– Йўғ-ей. Ҳеч нарса сотганимиз ҳам, сотиб олганимиз ҳам йўқ. Бизни бу ердан қипчоқлар асир олиб кетишди. Ҳозиргина қайтиб келдим.

– Сен... сен бизни.. – Аёл безовталаниб қолди, қизини ерга қўйди.

– Йўқ, мен унга эмас. Мен бир кўриб қўяй дегандим-да. Яшайверинглар... – Захарий худди чинданам ота уйини тортиб олмоқчидай, ўнғайсизланиб кетди. – Майли, мен борай.

Федя уни қўлчалари билан маҳкам ушлаб олди.

– Сен кетма. – Бола онасига қаради-да, уни ёрдамга чақирди: – Уни кетказиб юборма.

Захарий отага илҳақ бўлиб ётган бу болакайга ўйла-масдан меҳрибонлик қилиб қўйганига пушаймон бўлди. Бурнидан тортиб қўйди.

– Мен сенинг олдингга келиб тураман. – Бу яна бир ёлғон эканини сезиб, аёлдан узр сўраган бўлди:

– Узр, аҳмоқман-да...

– Нима, у ёқда... Шаҳарда яқинларинг борми?

– Йўқ. Ҳеч кимим йўқ.

– Нима иш қиласан?

– Ҳозирча ҳеч қандай. Айтяпман-ку, эндигина келдим.

– Яшашга жойинг борми?

– Ҳозирча йўқ. Лекин топаман. Менга кўп нарса керак-миди?

– Демак, бундай... Хоҳласанг, биз билан яшаб тур. Қачон бирон жой топсанг, кетарсан. Омбор бўш. У ерда ухласанг бўлади.

– Раҳмат. Мен қоламан.

– Мени Анна деб чақирсанг бўлади.

Саройбонга Захарий керак эмас эди. Ҳар куни расталарни айланиб юарди. Болаликдаги ўртоқларидан бирон-тасини кўриб қолишдан умид қиларди. Шунча йил ўтиб кетганидан кейин қаердан ҳам топардинг. Ҳаёт ҳаммани ҳар ерга улоқтириб ташлаган. Бу соқол қўйган одамни ким ҳам болаликдаги ўртоғим Захарка деб танирди? У ўзига бирон-бир иш ҳам қидириб топиши керак. Она юртига маҳкам ўрнашиши керак. Фотиманинг жойи жаннатда бўлсин,

унинг олтинлари бу ерларда жуда ҳам асқатади-да. Шулар Захарийни янги ҳаётга ундовчи Фотиманинг дуолари бўлиб туради. Бироқ у иш танлашга шошилмас эди. Номатлум душманлар ҳақидаги хабарлар кун сайин расталар орасига ваҳима солар, одамлар кўрган-кўрмаган нарсалари ҳақида гапириб юришарди. Узоқ ўлкалардан келган савдогарлар тезроқ молларини сотиб, уйларига қочишни мўлжаллашарди... Киевга қўшин тўплана бошлади. Кўчаларда учи найзодор дубулға кийган ҳарбийлар кўпайиб қолди. Почайной дарёсининг қирғоқлари кенг жойларида усталар янги қайиқлар ясашар, эскиларини қайтадан сақичлардилар... Захарий уйга минг хавотирларда қайтар, Аннанинг болалари билан ўйнаб, сал ёзилган бўларди. Федя унга шундай ёпишиб олганки, ўзингдан нари қилолмайсан...

Оқшомлари ҳовлида гулхан ёқишар, Анна бир нималар пиширарди. Ўша ернинг ўзида овқатланишар, кейин узоқ гаплашиб ўтиришарди. Аннанинг ҳаёти жуда ҳам оғир эди. Эридан қолган нарсаларни сотиб еб бўлишган, энди эртадан кечгача ишларди – кимнинг кирини ювиб беради, кимнинг ҳовли-жойидаги ишларини қилади. Ҳамма ишни қилиб кетаверарди. Кечқурун ҳолдан тойган аҳволда қайтар, аммо ҳаётидан нолимасди. Нолиса гуноҳ бўлади. Худо кимга нима берган бўлса, ўшанисига эга... Унинг қўлида Ясиня, Захарийнинг қўлида Федя ухлаб қолишган эди. Осмонда юлдузлар потрай бошлаганида тарқалишарди. Омбор ичида эски ёғочлар, куруқ чанг, қуртлаган донлар иси келиб турарди; бурчакларда сичқонлар ғимир-ғимир қилишар, тушида бир нималар деб уйқусираган Федя биқинига тикилиб оларди. Шундай лаҳзаларда урушлар, инсонлар жаҳолати ҳақидаги хотиралар аллақандай алаҳсирашга ўхшаб туйиларди. Баъзида эса кўрган кечирганларини чиндан ҳам ўз бошидан ўтганлигига шубҳаланиб қоларди...

Аммо мўғул туманлари тезчопар отларида Днепрга яқинлашиб қолган эдилар. Жаба ва Субутой-баҳодирлардан элчи бўлиб ўн киши келди. Захарийга уларнинг гапига тилмочлик қилиш буюрилди. Нўёнларнинг ҳадяларини Мстислав Романович қабул қилмади, элчиларни саройга таклиф

қилмади. Мстислав Романович, Мстислав Удатний, Мстислав Святославович ва Кетанхон саройга кираверишдаги очик шийпончада, ўймакор қовурғали тутқичлар атрофида ўтиришарди. Элчилар пастда, зиналар чиқаверишида тўхташди. Фақат юзларини чандик босган, оёқлари қийшиқ ёши катта жангчи гапирарди. Унинг орқасида ёшроқлари тиқилишиб олган. Улар кенг даладай катта княз ҳовлиси, ўймакор сарой пештоқлари, черковларнинг тик, олтин қуббаларига беписанд назар ташлаб туришарди.

– Биз бу ерга келаётиб, шаҳарда жуда кўплаб жангчиларни кўрдик, – дерди мўғул. – Сизлар бизнинг устимизга юриш қилмоқчимисизлар? – у жим бўлиб жавоб кутди. Жавоб бўлмагач, давом этди: – Биз сизларнинг на қишлоқ ва на шаҳарларингизга босиб кирмадик – нима учун қуролланаяпсизлар?

– Баттол малъун! – сўкинди Мстислав Романович.

– Сўра-чи, – деди Мстислав Удатний Захарийга, – нима жин қувиб бу ерларга келишибди? Уларни ким чақирибди? Нима керак?

– Биз қипчоқларнинг ерларини босиб олдик. Улар бўлса сиз тарафга қочиб келишибди. Эшитишимизга қараганда, улар сизларга кўп ёмонликлар қилишган экан. Биз уларни бир тарафидан, сизлар иккинчи тарафдан урайлик-да, адабини берайлик. Ҳамма молу мулкларини сизлар олақолинглар.

– Нима деб жавоб берамиз, биродарлар? – сўради князлардан Мстислав Романович.

– Биздан илгари хондан сўраш керак, – деди Мстислав Удатний.

Кетанхон қўлини қиличи дастасига қўйди, афти қийшайиб кетди.

– Ёлғончилар! Улар аввал бизни алдашди, энди эса сизларни ҳам шундай алдашяпти. Уларни қириб талаш керак!

– Ҳақ гапни сўйладинг: қириб ташлаш керак! – тасдиқлади Мстислав Удатний. – Ўргатувчилар топилиб қолибди! Булар ҳозироқ чопиб ташлансин!

Элчилар ўзаро бир нарсаларни гаплашишар ва илгаридай ҳамма нарсаларга беписанд қарашар, сезмас эдиларки,

шу кўраётган нарсалари умриларидаги энг сўнгги нарсалар бўлиб қолиши мумкинлигини. Захарийнинг уларга раҳми келди. Саройнинг жуда ҳам кенг, тоза қилиб супурилган ва тошлари ялтираб турган майдонида булар жуда ҳам ожиз ва ҳимоясиз бўлиб кўринишарди. Княз Мстислав Романович бир қарорга келолмас, Удатнийга олақараш қилганича, бармоқлари билан соқолини ўйнаб турарди. Захарийда элчилар бу майдондан тирик чиқиб кетишларига умид пайдо бўлди. Лекин Мстислав Романович гердаийб олди-да, буюрди:

– Ҳм, майли! Ўлдиришлар.

Князнинг дубулға ва совутлар таққан навкарлари чопиб келиб, саҳройиларни қаергадир судраб кетишди.

Княз Удатний қўлини Захарийнинг елкасига қўйди.

– Мен билан қоласан. Эрталаб йўлга чиқамиз.

Кечаси Захарий ўзининг мўғулча камонини текшириб, таранглаб, ўқлари учини чархлади, қиличи тиғини ҳам ўт-кирлаб олди. Анна сафар тўрвасига егуликлар солиб берди. Бу оқшом овқатдан сўнг, гаплашишмади. Захарий ўт босган ҳовлисини, Ясиня, Федя ва Аннани ташлаб кетгиси келмас, учови ҳам қисқа вақт ичида юрагига ўрнашиб қолишган эди.

Қўйнидан ҳамёнини чиқарди-да, пичоғи билан унинг ипини кесди.

– Ол, Анна.

– Нима бу? – у халтача ичига қаради. – Олтинми?

– Ҳа. Эсингдами, Фотима ҳақида гапириб берувдим? Бу уники эди. Худди Фотиманинг қалби сингари булар ҳам топ-тоза. Бу олтинлар сенга ҳам, болаларингга ҳам бахт келтириши керак.

– Сен буларни бизга бериб юборяпсанми? Сен қайтмоқчимасмисан?

– Қайтишни хоҳлайман, Анна. Аммо урушдан ҳамма ҳам қайтавермайди. Агар худо қайтишимни хоҳламаган бўлса, ўғлингнинг ҳаёти меникидан кўра бахтлироқ бўлсин.

Федя унниққан пўстин устида кулча бўлиб ётиб олган, ухлагиси келмай кўзларини катта очишга уринар, лекин

улар барибир ёпилиб кетар эди. Шалвираб тушган қўллари-да Анна ҳамённи ушлаб ўтирар, оловга тикилиб қолган эди. Ўтин ёниб бўлган бўлса ҳам чўғлари ловуларди. Аннанинг юзига унинг қизғиш акси уриб турарди.

– Сенинг олтинларингни совуриб юбормайман, Захарий. Қайтганингда – ҳаммаси бус-бутун турган бўлади.

– Уларни асраб ўтириш керак эмас. Болаларинг тўқ, эгни бут бўлиб юришсин. Олтиннинг нархи баланд, бир ушоғи учун жонингни ҳам олишади. Аммо тоғдай олтининг бўла туриб ҳам, умр сотиб ололмайсан.

Захарий эрта тонгда ҳали болалар ухлаб ётишган пайтда кетди. Оқ рўмол ўраб олган Анна ҳам дарвозадан ташқари чиқди. Ўнғайсизлик ичра Захарийнинг юзидан ўпди, бўйнига кумуш хоч осиб қўйди.

– Сени худо асрасин!

Бу пайтда хувиллаб ётадиган расталар олдидан ўтиб, у Боричёв йўли томонга бурилди. Дарвоза олдида хануз Аннанинг оқ рўмоли кўриниб турарди. Захарий узангига туриб олди-да, қўлини баланд кўтариб силкиб қўйди.

Қуёш чиқиб келишига яқин қолган эди. Днепр ҳам, Почайная ҳам тилла-пушти рангларда жилваланарди. Тепадан – Боричёв қиялигидан бутун Подол кафтдагидай кўриниб турарди. Савдо бўладиган ерга яқин жойда энг қалин ёғочлардан тилинган, ўймакор пештоқли бой савдогарлар уйлари, уларга ёпиштириб қурилган тош хужралар турарди. Уларга деворлари мустаҳкам, ҳовли ичидаги иморатлари ҳам савлатли қурилган иморатлар туташиб кетган. Улардан кейин дегрезлар, кулоллар, сангтарош ва шишачи усталар истиқомат қиладиган кўчалар... Уларнинг ташқарисига лой сувалган, томи қамиш билан ёпилган уйлари атрофини томорқалари ўраб турибди. Бу ҳунармандларнинг ҳам, бойларнинг ҳам уйлари устида эса виқор билан савлат тўкиб турган черковлар кўринади. Захарий уйи турган томонга кўз югуртирди – жафокаш Аннанинг рўмолчасини яна бир кўргиси келди. Лекин энди Анна ҳам, уй ҳам, кўчаси ҳам кўринмай қолган эди.

Подол дарвозаларидан у пойдеворларига баланд қилиб тупроқ тортилган Владимир шаҳрига кириб келди. Дарвозадан киришдаёқ тош қаср, унинг чап ёнида Воздвижение черкови, ўнгда эса ўртасида катта тик гумбаз ва унинг тўрт тарафида яна биттадан кичик гумбазли Десятинний черкови қад ростлаб турарди. Бу черков камида икки ярим асрдан бери савлат тўкиб тургани, княз авлиё Владимир томонидан қурдирилганини эшитган эди.

Жангчилар, княз хизматкорлари, авом халқ Владимир шаҳридан ўтиб Ярослава шаҳрига кетмоқда эдилар. Муқаддас Софья ибодатхонасида Киев ва бутун Рус митрополити князлар, боярлар, саркардалар билан бирга христианлар қўшинига ғалабалар ато этишини илтижо қилиб ибодат қилмоқда эдилар. Ибодатхона олдидаги каттакон майдон одамларга лик тўлган эди. Захарий отидан тушар экан, кўзларини гумбазлар учига қўндирилган тилла суви юритилган хочлардан узолмасди. У ҳам мўғул хонларига инсоф беришини, кескир қиличларини Русия ерларидан тескари қилишини, хоразмликлар бошига тушган шармандалик ва халокатдан асрашини илтижо қилиб сўради...

Рус полклари Днепр оқими бўйлаб қўзғалдилар. Дарё устида ҳам қайиқлар сузиб борар, ўнг қирғоқ ёқалаб чавандозлар от чоптириб боришарди. Чап соҳилда эса душман олғинчилари бир кўриниб қолар, бир кўздан ғойиб бўлиб, баъзи-баъзида эшкакчиларга қарата бир-икки ўқ ҳам отиб қолишар эди.

Нўёнлар яна бир бор элчи жўнатишди. Бу гал гап қисқа бўлди.

– Сизлар қипчоқларнинг гапига кириб, элчиларимизни ўлдирдингиз. Ўртамизда осмон ҳакам!

Бу гап Мстислав Удатнийни қутуртириб юборди.

– Булар яна пўписаям қилишади. Бўйниларига тош осиб, чўктириб юборилсин!

Мстислав Романович у билан баҳслашиб ўтирмай, элчиларни қўйиб юборди. Князларнинг ўртасидан гап қочиб қолди. Нар икетган Удатний куёви Даниилга қараб тўнғиллади:

– Қари тулки, жилпанглашни бошляпти.

Удатний минг нафар одами билан нариги қирғоққа ўтди-да, юз нафар атрофида олғинчиларни қириб ташлаб, сартовуллардан бўлган мингбоши нўён Хамёбекни асир олиб келди. Уни қипчоқлар қўлига топширди, улар эса мингбошини майда-майда қилиб ташлашди.

Шундан кейин ҳамма қўшин у қирғоққа ўтиб борди. Удатний яна мўғуллар устига бостириб бориб қоровулларни янчиб ташлади ва анчагина чорваларини тортиб олди-ю, деярли талафотсиз ортига қайтди. Бу икки ғалаба уни Мстислав Романович ва Мстислав Черниговскийдан юксалтириб юборди. Князлар ўртасидаги келишмовчиликлар энди адоват ва фитналарга айланди.

XV

Ўрусий қўшин билан бўлган иккинчи олишувда Судуй ҳам иштирок этди. У юз нафар навкарга бош эди. Қароргоҳларига шуларнинг ярми билан қайтди. Жаба чодир ичида унинг бошидаги қалпоғини олиб юзига отди.

– Бу сенга ўтириб олиб маслаҳат бериш эмас! Бу сенга хон ўғлининг биқинига кирволиб ялпайиб ўтириш эмас.

Судуй Жабанинг кўзига қарамасликка ҳаракат қиларди. Шу нўённи кўрарга кўзи йўқ эди. Мана шуни деб у Жўжини ташлаб, бу ерларда юрибди.

– Биз қўлимиздан келганича жанг қилдик. Ўрусийлар – қаттиқ олишаркан.

– Агар улар темирдан бўлганида ҳам чопиб ташла ёки ўзинг ўл.

Жабанинг ёнида Субутой-баҳодир ўтирарди.

– Сен юзбоши Судуйни ортиқ койияпсан, – деди у Жабага. Субутой-баҳодир шафқатсиз ва ниҳоятда камгап одам эди. Ундан оловдан қўрққандай қўрқишарди. Аммо у ўзига бошқача қараб юришини сезарди. Отаси ҳақида ҳам суриштирган эди... Эсида бор экан. Юзбоши қилган ҳам шу.

– Ростдан ҳам қаттиқ уришяпсан. Хамёбек қўрқмас жангчилардан эди. Аммо унинг ўзи ҳам ҳалок бўлди, ҳам-

ма аскарларининг ҳам бошига етди. Биз асосий қўшиндан жуда узоқлаб кетдик. Ҳозир ҳар бир одам ғанимат.

– Тушунаман, – тўнғиллади Жаба. – Лекин алам қил-япти. Нима иш қиламиз? Агар шунақа уришадиган бўлсак, бу ерлардан кетолмаймиз. Ўрусийларни қипчоқлар билан уриштириб қўйишни эплотмадик. Шу жуда ёмон бўлди.

– Отларни тез-тез алмаштириб, ҳозир кетиш керак. Тез.

– Бизнинг изимизни кўришлари билан улар қувлашга тушишади.

– Шуниси яхши-да. Нарироқ борволиб, тўхтаймиз. Одамлар ҳам отлар ҳам дам олволиб улгуришади.

– Кел, шуни яхшилаб ўйлаб олайлик. Жаба Судуйга қаради. – Бор, агар яна шунча жангчингни йўқотадиган бўлсанг, Жўжининг дўсти эканингга ҳам қараб ўтирмайман.

Судуй ердан қалпоғини олди-да, чодирдан чиқиб, отига минди. Секин ўз жангчилари турган ерга қараб кетди. Куёш заволга қараб борар, аммо дашт ланғиллаб ётарди. Чирилдоқлар тинимсиз чириллар, иссиқдан, тошўтнинг ўткир хидидан одамлар бўғиларди. Соғинч дарди худди тиш оғриғига ўхшаб Судуйнинг ичини тимдаларди. Деярли ҳар куни у тушида болалари, Укини, ота ва онасини кўриб чиқарди. Эрта уйғониб, узоқ кўзини очиб ётарди. Жангчилар хуррак отган, пишиллаган, уйқу аралаш бақир-чақир қилган... Атрофда от абзали, одамларнинг тер ҳиди, сасиб кетган оёқлар ва фасод боғлаган жароҳатлар иси анқиб турарди... Бу ерларда у нима қилиб юрибди? Нима учун уйда эмас?

Куёш бош қўяётган ҳов анави тарафда, дубулғага ўхшаб кетадиган кўрғон олдида, худди тош ҳайкаллар сингари қимир этмай турган отлиқлар кўланкаси кўриниб турибди. Ўрусийлар. Днепр қирғоғида туриб Судуй Захарийнинг туғилиб ўсган шаҳри Киваманни кўрди. Андаси Захарийнинг ўзи ҳам қаердадир ўша ерларда ҳозир. Дарёдан сузиб ўтиб, малласоч дўстини қидириб топса, қулоғига шодон қичқириб, елкасига муштлаб қўйса, кейин бир ерда, майса устига ётиб олиб, узоқ гаплашиб олишса... Мумкинмас...

Захарий ўрусий. Улар эса – душман. Уларни қириш керак. Лекин нима учун улар душман? Захарий унга биродар бўлди-ку...

Ўрусийлар билан олишувда унинг қўли кўтарилмасди. Ҳар бир малласоқол унга Захарий бўлиб кўринаверади ва у уни ўлдириб қўйишдан қўрқади. Тутингани бўлса ҳам, биродарини ўлдиргандан кўра ўзи ўлиб кетишга рози.

Ўз чодирлари яқинига келиб, Судуй жиловини навкарига тутқазди. Навкарлар иссиқдан ҳолсизланиб, ерда, майсалар устида ётишарди. У чодир ичига кирган эди, ичкари шу қадар димлигидан, пашшалар ҳам учмас, судралишарди. Белбоғини бўшатиб, чопонини, енгилгина сартовулча қўйлагини ечди, ярим яланғоч бўлиб олиб, шундоққина майсага чўзилди. У ҳам тиконга ўхшаб қаттиқ, ер эса қайноқ эди. Жангчиларнинг ғовурига қулоқ сола бошлади.

– Уйлар устидаги хочлари тоза тилладан экан.

– Ёлғонниям оласан-да.

– Мен уларнинг ярақлашини кўрдим – кўзингга оғриқ туриб кетади.

– Битта шунақа олтин хоч бўлса, бутун юз кишига етади.

– Хотинларни кўрдингми? Сочлари оппоқ, кўзлари осмонга ўхшайди.

– Бизни олтин хочларидан ҳам, кўзлари осмон хотинларидан ҳам қувиб солишади.

– Бу ердан қувишса, бошқа ерга борамиз.

– Мен уйга кетган бўлардим.

– Қўйларнинг думбасини силаб, бияларингни соғиб ўтиришгами?

Шунча гапу, ҳалок бўлган ўртоқлари ҳақида бир оғиз ҳам сўз йўқ. Наҳотки, ачинишмаса? Кўникиб кетишганиданими? Балки қаердадир, ҳов нарида, бировнинг садоғида, пичоғи қинию найзасининг учида ажали кутиб турганини пайқагиси келмаганидандир? Сенинг қуроллариңг ҳам кимларнингдир ажалидан дарак ва уни қанча маҳорат билан ишга солсанг, номинг шунча тез машҳур бўлаверади. Аммо ўлим, изтироб ва оғриқ келтирувчи одам бахт ва шодликларга

муносибми? Чопилган, сўйилган, маҳрум этилган, вайрон қилинган ва қул қилинганларнинг қарғишлари бир кун келиб ўз зулмкорлари бошига ёки уларнинг авлодлари устига ёғилиб тушмайдими? Ерда бўлаётган бу ишларга осмон индамай қараб тураверадими? «Йўқ, қаергадир кетиш керак, қочиш керак». Бу фикр унинг миясида ғужғон ўйнаб турган яна бошқа фикрлар билан бир пайтда туғилди. Бошқа нарсани ўйламай қўйди. Бу фикридан қўрқиб кетди, ўтириб олди. Қочиш? Осонгина. Лекин шу пайтгача ҳали биттаям жангчи қочгани йўқ. Бунинг учун битта жазо – ўлим! Жўжининг олдига қочиб бориб, ҳаммасини айтиб берсинми? Жўжи отасидан қўрқмай қўйгани сабабли ёнида бўлганларни ҳимоя қила олади...

Тунда қўшинни турғозишди. Жимгина отланиб, қипчоқ даштлари орқали кунчиқарга қараб, қадрдон саҳролари томонга юришди. Судуй қочиш ҳақидаги ҳаёлини қувиб юборди. Балки, шундоғам енгиллашиб қолар. Ўрусийлар уларни таъқиб қилмаса, ўйларимизга етиб олармиз.

Дашт бўйлаб бир кун, икки кун, уч кун чопиб боришди... Йўлда икки-уч бор қисқа пайтга тўхташди ва ниҳоят унча катта бўлмаган бир дарёни кечиб ўтиб, тошлоқ тепаликлари бор ялангликдан қароргоҳ танлашди. Чодирлар тикишга рухсат келди... Толиққан жангчилар олдиндаги истироҳатдан қувониб кетишди. Судуй бўлса, хавотир билан ортига қарарди: ўрусийлар келмаётганмикин? Икки кун ўтганидан сўнггина Судуй хотиржам бўла бошлади: келишмайди. Лекин улар келишди. Саҳро устида жилваланиб турган сароб ичидан учли дубулғалар кийган қўшин сузиб чиқди гўё. Улар қўрқмасдан дарёни кечиб ўтиб, мўғул қўшини рўпарасида тўртта қароргоҳга жойлашишди.

Жаба ва Субутой-баҳодир ўз туманларини айланиб, кўздан кечириб чиқишди. Қўшинни огоҳлантиришди: жанг оғир ва қақшатқич бўлади. Қадрдон нутуғлари томон йўл – ўрусийлар ери орқали бўлади.

XVI

Дунё яратилганининг 6731 йили май ойининг сўнгги кунларида, рус қўшинларининг ҳаммаси Калка дарёсини кечиб ўтдилар. У сокин, суви илиқ ва қирғоқлари серўт эди. Худди ёз жазирмасидаги каби иссиқ кунлар эди. Чечаклару майсалар сўлиб, ерга ётиб қолди.

Княз Мстислав Удатний, куёви Даниил ўн чоғлик гуруҳ навкарлар билан тик тошлоқ тепа устига кўтарилишди. От туёқлари остидан майда шағал тўкиларди. Терлаб кетган отлар бошларини сарак-сарак қилиб, чивин ва пашшаларни қувишарди. Захарий ҳаммадан орқада келаркан, ғира-ширада кўзга ташланиб турган мўғуллар қароргоҳига боқиб, Судуйни эслар ва у бу ерларда эмас, Жўжининг ёнида эканлигидан қувонарди.

Мстислав Романович ўзининг киян аскарлари билан тепалик устини эгаллаганди. Қароргоҳни аравалар билан ўраб чиқиб, яна қўшимча учлик ёғочлардан ҳам ерга тўсиқлар қоқиб чиқишди. Удатний тишлари орасидан қочирим қилди:

– Қишгача шу ерда ўтирмоқчи шекилли?

Сочлари оқ, кўзлари кўк Даниил аста кулиб қўйди.

– Киянлар шаҳарсиз туришолмайди.

Тепалик устида шамол айланар ва бу ер пастдагига қараганда салқинроқ бўлса ҳам, Мстислав Романовични тер қуйиб турарди. У қозиқларга тортилган чодир соясида ўтирар ва қип-қизил юзини, ҳўл соқолини рўмолчаси билан артарди. Тагидаги тахлама сафар курсиси мунгли ғирчиллаган овоз чиқарарди. Худди шунақа курсида Мстислав Святославович ҳам ўтирарди. У бир қўлида кумуш қадах, иккинчи қўлида кўкиш шиша идишда вино кўтариб турар ва вақти-вақти билан қип-қизил, қуюқ винодан қўйиб олар ва афтини буриштирганича ичиб қўярди. Унинг черниговликлари пастда галицинликлардан ҳам, киянликлардан ҳам алоҳида туришарди. Кетанхоннинг қипчоқлари ҳам ўзларича, алоҳида бўлиб олган эдилар. Ҳарбий усуллари эмас, балки кучайиб кетган ички низолари туфайли улар мана

шундай ўрнашишган эди. Сўнгги кунларда мутлақо оёйишта гаплашиша олмас, тинчлик билан бошланган ҳар қанақанги кенгаш охири жанжал билан тугарди. Бўлак-бўлак бўлиб олишганининг сабаби шунда эди.

Отидан тушмасдан, қўли билан атрофга ишора қилди Удатний:

– Мустаҳкам тўсиқ ясаёпсан, акам?

Ҳамма ёқдан болталар овози эшитиларди. Бўз қўйлаклари ҳўл бўлиб кетган жангчилар тошлоқ ерга машаққат билан қозиклар қоқишар, кейин уларнинг учларини ўткирлаб чиқиш билан машғул эдилар. Мстислав Романович рўмолчасини хизматкор қўлига ташлади-да, болталар овозига қулоқ тутди.

– Эҳтиётини қилган одамни худо ҳам эҳтиётлайди. Мана, Мстислав Святославовичга ҳам ҳимоялан, деб айтиб турибман.

Мстислав Святославович оғзини вино билан чайиб, тупуриб ташлади.

– Оворагарчиликни қара-ю, ё худо! Тўсиқ қилса ҳам бўлади, қилмаса ҳам.

– Нима режа қиялпсизлар? Тўсиқлар ортида ўтираверасизларми? – деб сўради Удатний узангидан чиқариб олган оёғини силкитиб.

– Ўтирамиз, – тасдиқлади Романович. – Чиқиб келишса, шу ерда ураверамиз.

– Чиқиб келишмасачи?

– Ундан ҳам яхши...

– Унақада бу ерга нимага келдинглар? – ҳайрон бўлиб сўради Даниил.

Мстислав Романович унга ёвқараш қилди.

– Соқол-мўйлови чиқмасидан бу ҳам ўша ёққа буряпти... Жа зўрсан-ку. Лекин кўпинча зўрларнинг тиши синади.

Князь Мстислав Удатний этиги учи билан узангини илиб олди-да, отини пастга, ўз жангчилари жойлашган томонга ниқтади. Кетатуриб, оддий аскарларидан ҳам уялмай, энг хунук сўзлар билан Киев князини сўкиб ташлади. Галицин қароргоҳида уни Кетанхон кутиб турган экан.

- Княз, қачон бошлаймиз?
- Эрталабдан. Уларсиз ҳам эплаймиз.
- Кимларсиз, княз?
- Киянлик ва черниговликларсиз.
- Нимага?
- Ялиниб ўтираманми?

Кетанхон мўғул қўшини томонга ўйчан қараб қолди.

– Бу хавфли... Менинг одамларим аввал чекиниб, кейин бу ёққа от чоптириб чарчашган...

– Бошлаб берамиз! – Удатний қайсарлик билан бошини силкитди. – Бошлаб берсак – бизникилар биқиниб ўтиролмай, ёнимизга киришади.

Тонгда карнайлар чалинди. Ибодат қилиб олган жангчилар отларига миниб, сафга тизилиб, ҳарбий тартиб бўйича туришди. Тайёр бўлгунларича қуёш кўтарилди. Даниил чодир ёнига от чоптириб келди. Дубулғасининг олд томонида малоик Михаилнинг жаҳлдор юзи тасвири туширилган, қоқ учида эса қирғийлар ва қушлар тимсоллари қуйилган эди. Дубулғадан пастга қараб тушган найзасимон ҳимоя бурун ва қаншарни ёпиб турарди; дубулғанинг икки ёни ва орқа томонидан эса елка бўйинларни тиғлардан сақловчи симлардан тўқилган ёпинчиқ совутнинг темир парчалари устида жаранглаганча сирпаниб турар эди.

– Менинг воинликларим тайёр! – деди у эҳтиросдан тўлқинланган овозда.

– Юр, болам, худо ёр бўлсин!

Даниил учиб кетди. Қўшиннинг илғор қисми ҳисобланган унинг полки душман устига юриб кетди. Даниил энг бошида от чоптириб борарди. Тепага қараб турган қиличи тиғида қуёш нури акс этиб турарди. Удатнийнинг ёнида отларини шиддат билан ниқтаб, галичликлар ҳам ҳужумга тушишди. Учларига хоч тимсоллари ўрнатилган дасталарда алвон туғлар, Георгий Победоносец тасвирланган аламлар чайқалиб борарди. Захарийга мўғулларнинг туғларини эслатган малла кокиллар ҳилпираган бунчуклар кўтарилиб-тушиб турарди. Тагидаги оти жиловни силталар, қулоқларини диккайтириб, у ён-бу ёнга буриб қоларди.

Мўғуллар худди камонга ўхшаб саф тортишган эди. Даниил полки қоқ марказга келиб урилди-ю, худди камондан отилгандек, орқага сапчиб кетди. Аммо тез ўзларини ўнглаб олиб, яна ҳужумга ўтишди. Жанг сурони тепаликларгача етиб борди. Ўнг тарафдан галичликлар, чапдан эса қипчоқ қўшинлари душман билан олиша кетишди. Қийинчилик билан рус қўшинлари мўғулларни чекинишга мажбур қилишди. Удатний заҳирадаги кучларини ҳам жангга ташлаганида, мўғуллар сезиларли даражада енгилла бошлашди. У қўшинига қувноқ боқиб:

– Фақат душманни эмас, балки анови ўзимизникиларни ҳам шарманда қиламиз, бу ботирлигимиз билан, – дея қамчиси билан тепаликда ўтирганларга ишора қилди.

Ёш князларига эргашганча жанг қилаётган волинликлар душман ичига анчагина кириб борган эдилар. Агар шу ерга озгина ёрдам кучи қўшилганида мўғул қўшинини иккига бўлиб ташлаш мумкин эди...

Қипчоқларнинг чап томонидан худди саҳро бўронларида бўладиган каби, осмонга чанг ўрлаб қолди.

– Княз, қара! – қичқиришди навкарлари. Тўзон тепалик устидан ҳам ошиб ўтди. Унинг ичидан енгил мўғул отлиқлари сизиб чиқиб, қипчоқлар устига юрди ва унинг қоқ биқинига зарба берди. Мстислав Удатний сўкинди.

– Мстислав Романович олдиға югуринглар!

Икки навкар киянликлар истехкомиға қараб от солди. Захарий уларнинг кетидан кетди. Рус қўшини учун хавфли бўлган бу ўзгаришдан хавотирланиб, у ҳам жим туролмади. Нимагалигини ўзи ҳам билмаган ҳолда, жангнинг бошида-ноқ у мана шу лаҳзани кутган эди. Мўғуллар жангга киришдими ё буткул ғалабагача ёки мутлақо ҳолдан тойгунича уришишини яхши биларди. Кучсизланган қўшин билан уларни енгил мумкин эмас.

Княз Мстислав Романович ўз курсисиди, князчалар ва боярлар ҳамда саркардалари қуршовида ўтирар ва қўли билан қуёшни пана қилганича жангни кузатарди.

Удатнийнинг навкарлари билан бирга Захарий ҳам отдан сакраб тушди.

– Княз, ёрдаминг керак!
– Менинг ёрдамим кимга керак бўлиб қолибди?
– Княз Удатний сўраяпти.
– У жангни бошлаш керакми ёки кутиб турган маъқулми, деб мендан сўрабдими? Сўрагани йўқ. Ана энди...

Захарий ўз қулоқларига ишонмади. Мўғуллар қипчоқлар сафларини бузиб юборгани, деярли сиқувга олиб бўлгани шундоқ кўриниб турарди. Улар янчилса, волинликлар ҳам бардош беролмай қоладилар, кетидан галицинликлар. Лекин ҳали ҳаммаси тугагани йўқ. Минглаб киянликлар тепаликда, яна минглаб черниговликлар пастда туришибди... нахотки, улар шу кўйи жойларидан қимирлашмаса?

Захарий Мстислав Романович олдида тиз чўкиб деярли бақирганича деди:

– Княз, қарагин, бизникиларни синдиришяпти!
– Баъзи одамларни синдириб туриш ҳам керак. Ақллари киради. Ўзбошимчалик қилмайдиган бўлишади.

Олишув сурони Захарийни шошириб қўйди:

– Княз, биродарларимизнинг қони тўкилмоқда! Ўзингга гуноҳ орттирма!

Княз Мстислав Романовичнинг юзига қон югурди.

– Даф бўл, иблис!

– Рўпарангда қанақа қўшин турганини сен билмаяпсан...

– Қайсарлигини-чи! Калтакланглар уни.

Захарийни нарироққа олиб бориб, елкасига бир неча қамчи уришди. Оғримади. Илгари Хоразмда бундан баттар калтаклар еган эди. Аммо у ердагилар ёт одамлар эди. Бу ерда бўлса, руслар – ўз биродарлари... Захарий кўз ёшларини базўр тийди. Бу аччиқ аламга чидаш қийин эди. У ерда чалқанчасига ётарди. Бошини кўтариб, одамларнинг кўзига қараш уяти оғир эди.

Тепаликдагилар бесаранжомланиб қолишди. Захарий ўрнидан турди. У хавотирланиб турган нарса юз берибди. Қипчоқлар босимга дош беролмай тисарила бошлашибди. Мўғуллар яна ҳам қаттиқроқ босим ўтказиб, уларни қочишга мажбур қилишибди. Қипчоқлар тепаликларга, Мстислав Романович қароргоҳига чиқа бошлашибди. Черниговлик-

лар уларга дурустроқ қаршилиқ қилишга ҳам улгурмай янчиб ташланди. Қўрқувдан даҳшатга тушган қипчоқ тўдалари қароргоҳни тўлдириб юборди. Чекинаётган жангчиларнинг жонҳолатдаги гирдоби юзага келди. Энди фақат қипчоқлар эмас, черниговликлар ҳам дарё кечиб қолдилар. Уларнинг орқасидан ғалаба қийқириқлари билан мўғуллар етиб кела бошладилар.

Воинлик ва галицинликлар ҳам иккиланиб, рақибларга дўқ урганча Калка тарафга чекиндилар. Отдан тушиб олган мўғуллар қалқонларини тўсиқ қилиб, тепаликка чиқиб кела бошладилар. Князь Мстислав Романович ҳайрат билан кичқирди:

– Нималар бўляпти ўзи? – астойдил чўқиниб олди. – Худойим, бу лаънати душмандан қутулишга ўзинг ёрдам бер!

Хужумчилар кўпчилик бўлмагани учун камончилар уларни қувиб солдилар. Аммо тепалик пастида янги кучлар тўпланиб туришарди. Биргалашиб бир ҳамла қилишса – татом. Мўғулларни шаҳар истеҳкомлари ҳам ушлаб туролмаган-ку, ёғоч қозиклардан чўчирмидилар! Ўз князларининг манфур режаси туфайли киянлар тузоққа тушиб қолишди. Буни биргина Захарий эмас, кўпчилик тушунди. Қўрқмас йигитлар отларига миниб, пастга қараб юриб, воинликлар ёки галицинликларга қўшилиб олишга қарор қилдилар. Пастда – Калканинг текис қирғоғида умумий олишув эмас, ҳар икки тарафдан рўпара келган ўтюраларнинг кичик-кичик тўқнашувлари бўлиб турган эди...

Захарий отга миниб, учли қозиклар орасидан йўл топиб, пастга қараб чоптириб кетди. Насиб қилган бўлса ҳамма билан қайтиб кетади. Бўлмаса жангда ўлади. Барибир бу қўйдек сўйилиб кетгандан яхшироқ. Оти қирғоқчага учиб бориб, ўзини дарёга ташлади, қорни билан сув бағрини ёриб тушди-да, пишқирганича сузиб ўтиб, Захарийни қирғоққа олиб чиқди. Тўсиқларини ташлаб кетган жангчилар юз элик, нари борса икки юз нафар эди. Енгилганларнинг таваккалчилиги каби улар мўғулларнинг орқасидан зарба бера бошлашди. Улар гўё бироз чекинишди-ю, кейин ҳар та-

рафларидан ўраб олишди. Боши узра ўқлар визиллаб қолди. Захарий от ёлига ёпишиб олди. Ботаётган қуёш дашт уфқида баркашдай бўлиб алангаланиб турар, шу чоғда Захарий кун ботарга яқинлашиб қолган бўлса ҳам, жанг борйўғи икки-уч соатгина давом этгандай туйилганини пайқади... У бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйлай олмади. Қиличлар жаранги, найзалар қасир-қусир урилиши, дасталарнинг синиши ҳамма ёқни тутиб кетди. У зарбаларни қайтариб, ўзи ҳам ҳужум қилганича эгар устида тинимсиз айланар, атрофида рус жангчилари борган сари камайиб бораётганини сезмас эди. Ўлдирилган руслар, мўғуллар, қипчоқлар ер юзини тўлдириб юборган эди.

Кутилмаганда биқинига келиб урилган зарбадан қалқиб кетиб, эгардан учиб тушаркан, от ёлига қаттиқ қапишиб олгандай бўлди. Ушлаб қололмаган бўлса ҳам, панжалари орасида икки тутам от ёллари қолиб кетди. Аммо у ҳам от ёли эмас, қуриб қолган дашт ўтлари экан. У ерда ётар экан, кўз олдида мўғул отларининг ёлли оёқлари милтиллаб ўтар ва улар борган сари тезлашиб, то ўзи ҳам зулматга сингиб кетгунича липиллаб турди.

Лекин бу ҳали охири эмас эди. Тунда у ўзига келди. Дашт осмонида ой сузиб юрар, унинг совуқ туси чалов шохчалари ва ўликларнинг аслаҳаларида милтираб турарди. Биқини гўёки ёғочдан ишлангандай, жонсизлигидан, ўзиники эмасдай туйилди. Мияси ҳам тинимсиз лўқиллар ва ғувиллаб ётарди. Аммо миясидаги бу шовқинлардан ташқари унинг диққатини яна бир товуш тортди. Шу яқин ўртада кимдир инграрди. Ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, туролмади. Кучсизлиги ва оғриқларини енгилшга ҳаракат қилганча у товуш чиқаётган томонга судрала бошлади. У аллақачон муз қотиб бўлган жасадлар устидан ҳам судралиб ўтишга мажбур эди. Бир мўғулнинг башараси унга жуда таниш кўринди. Наҳотки, Судуй бўлса? Аммо у бу ерда бўлиши мумкин эмас-ку. Шунчаки ўхшар эканда. У яна судралишга тушди. Бироқ нимадир уни яна қайтишга ундади. Ҳуши ҳам лат еган шекилли, жангчини таниб олишга қийналди. У

куч тўплаб олиш учун бироз ётди-да, куч билан икки қўлига кўтарилди. Жангчининг бошидаги дубулғаси ой нурида ялтираганча думалаб кетди. Мўғул икки қўлини кўкрагида боғлаганича ёнбошлаб ётар, оғзи сал очик эди. Чамаси бу аскар чуқур бир нафас олмоқчи бўлган-у, кучи етмай қолган эди. Захарий қонсиз, азобдан бужмайиб кетган бу башарага қараб туриб, унинг Судуй эканига ишонгиси келмасди. Бўйнини титкилаб кўрган эди, ипга осиглиқ қўғирчоқча чикди. Балолардан асровчи тумори шекилли. Бу туморни Судуйнинг бўйнига онаси осиб қўйганини эслади. У Захарийга ҳам шунақа тумор осиб қўймоқчи бўлган эди-ю, аммо у кўнмаганди... Энди онаси ҳам, отаси ҳам ўз ўғилларини қайтиб кўрмайдилар. Дўстим, болаларинг етим, хотининг тул бўлиб қолишди...

Захарийни судралиб келишга ундаган ингроқ энди эшитилмас эди. Дубулғасини бостириб, Судуйнинг юзини ёпиб қўйди. Дўстига ачинди, унинг болаларига, Анна ва Федяга, ўзига ачиниб кетди... Шу ерда қимир этмай ётгиси, тўйгунча йиғлаб, сўнгги нафасини кутмоқчи бўлди. Лекин дарров ўзини қўлга олиб, инқиллаб бўлса ҳам ўрнидан турди... Чайқала-чайқала, қоқила-қоқила тишини тишига босганича ўликлар орасидан ўтиб борди. Тириклар томонга юрди.

Калка бўйидаги жанг русларнинг шафқатсизларча мағлуб этилиши билан якун топди. Князлардан фақат Мстислав Удатний ва Даниилгина Днепр ортига ўтиб олдилар. Мстислав Святославович мўғуллардан қочишга тушганида, орқасидан ўқ еб ерга қулади. Мстислав Романович бўлса, нўёнларнинг маккорликларига учиб, тирик қолиш умидида киянликларга қуролсизланишни буюрди. Нўёнлар эса сўзларида туришмади. Мстислав Романович ниҳоятда азобли ва шармандали ўлим топди... Минглаб жангчилар қирилди. Ўнтадан биттасигина уйига қайтиб борди. Князларнинг манманликлари ва кибриликлари Русь тупроғига жуда қимматга тушди. «Ва бутун шахристон ва қишлоқларни йиғи ва ингроқлар босди...»

XVII

Қадрдон нутуғларга қайтиш бутун бир йилга чўзилиб кетди. Аскарлар ўз қуренларига отилиб турар, хон эса уларнинг бетоқатликларини босиб турарди. У тез-тез тўхтар, шошилмасди. Орқага назар ташлаб, хаёл кўзи билан босиб олган ерларига боқарди. Ҳар сафар ниманидир охирига етказмай қайтаётганга ўхшаб туйиларди. Балким, Жалолиддиндир? Қўрқоқ шоҳнинг бу жасоратли ўғли ўз байроғи остига бўйсундирилмаган халқларни тўпламоқда. Ерга қориштирилиб, оёқости қилинган сартовуллар бошларини кўтариб, Оллоҳга қилган пинҳона дуоларида босқинчиларга ўлим тилаб ўтиришгандир... Лекин хонни безовта қилаётган нарса бу эмас эди. Шундай бўлиши ҳам керак. Лойқаланган қўлнинг суви ҳам аста-секин тинади-ку... У Жўжининг улусидан қандайдир хабарлар кутарди. Аммо у ёқлардан ҳеч гап эшитилмаётганидан, хон тинчини йўқотганди. Жўжихон сартовулларга марҳамат кўрсатиб, яхшиларини яқинига олиб, атрофига китобхонлару олимларни тўплаётганимис. Агар у сартовуллар билан тил топишиб олса, ишнинг расвоси чиқади. «Жўжи хонликдан ажраб чиқмоқчи эмиш», деб тарқалган гаплар исботини топмади. Жўжининг ҳузуридан келган чопарлар мактублар олиб келишар, ҳадылар тақдим этишарди. Ҳаммаси рисоладагидек эди. Аммо у энди барибир ўғлига ишонмасди. Самарқанд остонасида турганида ўғлининг устига ўзининг туманларини юбормаганидан афсусда эди. Хулан йўлдан урувди уни. Қандай қилиб хотин кишининг гапига юриб қолдийкин?

Жаба билан Субутой-баҳодир қайтиб келишганидан сўнг Жўжига қатъий мазмунда битилган нома жўнатди: жангчилар ўтган ерларга бориб, ёзги ва қишки тураргоҳларни эгалла. Ҳозиргача Жўжидан жавоб келмади.

Кўчманчилар ўрамларида хонни улуғвор ашулагўйлик билан қарши олишарди. Аммо хон мадҳиябозликларга эътибор бермас, яккаланиб қолгани, ўғлига нисбатан йиғилиб қолган дилгирлик сабаб булар хон кўнглига таъсир қилмас эди.

Эҳтимол эндигина пайқагандир: қадрдон саҳросидаги қуренлар ёшлик пайтидагидан жуда ҳам ўзгариб кетибди.

Одамлари кўплиги, гавжумлиги ва шовқин-сурони билан улар энди сартовул ва хитой шаҳарларига ўхшаб қолибди. Ҳар қаёқдан ҳайдаб келинган қуллар темир қуйган, ёғоч ўйган, мисга гул туширган, мато тўқиган, кийим тиккан ва мовут босиш билан машғул... Ўтовлар орасида худди шаҳардагидек бозорчалар ғувиллаган. Бу ерда одамлар нарсаларни айирбошлаган, олтин ва кумуш сотган, саватларда мевалар ва қопларда донлар, марвариду турли хил қимматликдаги тошлар, ўтов наमतлари, жун арқонлар билан савдо қилишарди; гўшт пиширишган, нонлар ёпган, лағмон қайнатган, талабгорларга шароблар қуйилган; ўрамлар узра турфа ислар ғужғон ўйнаган, кўкимтир тутун сузган; мўғул тилидан кўра кўпроқ бошқа элатлар тиллари эшитилар; сартовулар саллалари, хитойликларнинг рўмоллари, қорахитойларнинг наMAT қалпоқлари кўзга ташланади... Гоҳида у бошқа ўлкаларни забт этмаган-у, улар бу саҳроларга бостириб келишгандай туйилиб кетарди. Унинг мовий кўзлари тўклашиб, шанғиллаган тўдаларга олақараш қиларди.

Ўрдани Тўла дарёси қирғоғига тиклашди. Қадим вақтларда ван-хоннинг қурени турган ерга. Бақироқ савдогарларни ўрдадан қувдирди, жангчиларни уйларига жўнатиб юборди. Танғитлар устига юришдан олдин яхшилаб дам олиб турсинлар. Ўзи билан бир неча юз кешиктанларинингина олиб қолди. Жанглар сурони, қўшин гувиллашларидан кейин бу сукунат ғалати туйилди. Тунлари уйқуга кетишга қийналар, қулоқларидаги хуштак чалар даражадаги жимжитликдан чарчаб кетарди.

Кейин Бўртанинг ўтовида ҳаловат топгандай бўларди. У ҳамон семиз, аммо юзлари анча сўлғин, ёноқлари осилиб қолибди. Бўрта қарибди. Лекин унинг ўзи бундан хафа эмас эди. У хонга ҳам, болаларига ҳам ва саноқсиз невараларига ҳам аввалгидан кўпроқ меҳрибон эди. Қаерга борса, энг кичик неваралари унга эргашиб юришарди. Кенг чопон кийгани ва оёқлари калта бўлгани учун у шу кўринишда жўжаларини эргаштириб сувда сузиб кетаётган ўрдакка ўхшарди. Бўртанинг унча катта бўлмаган ўтовида хон ташвишларини унутиб, ором оларди. Кечалари ўчоқ олдида ё қимиз ё

сутчой ичишар, деярли гапирмасдан ёшлик йилларини эслашар, аллақачонлар бу дунёни тарк этиб кетганларни хотирлашарди. Бу камсўз суҳбатлардан хон ҳам тиниш олар, ҳам соғинчларга чўмарди... Кейин ўз ўтовига кириб борганида, Хулан унга қаттиқ кўзларини қисиб тикиларди... Хон бунга индамай қўя қоларди. Майли, мени қариб қолибди деб ўйлай қолсин. Барибир, у буну тушунмайди. Эски қадрдонлар – ўша, эски замоннинг ўзгинаси-ку. Ёшинг кексайган чоғда эса ҳозирги кунларингдан кўра ўтган кунларинг қадрлироқ бўлиб қолади. Бўрта – унинг ёшлиги. Шунинг учун ҳам у бошқа ҳамма хотинларидан яқинроқ. Худди шунга ўхшаб, ҳамма жасур ва садоқатли нўёнларидан унга Бовурчи билан Жалма қадрлилигича қолган эди.

Бир пайтлар у ўзига-ўзи бу иккала ўртоғини қайтиб ёнига чақирмасликка сўз берган эди. Аммо Бўрта унинг бутун хотиротларини уйғотиб юборганидан сўнг у дўстларини қидиртириб чопарлар юборди. Хон уларни ҳукмдорга ўхшаб эмас, дўст сифатида ўз ўтови олдига чиқиб кутиб олди. Жалмани жуда узоқ вақт кўрмаганлигидан, аввалига олдида Жалма эмас, кекса Жарчиўдай тургандай кўриниб кетди. Кўзларининг устигача осилиб қолган ҳайбатли қошлар, ўшандай қаттиқ қарашлар...

Бўрта архидан қуйиб узатган товоқларини уччови баравар бўшатдилар. Суҳбат юришиб кетавермади. Бир-икки оғиз гап алмашилинар эди-да, яна жимлик тушиб қоларди. Дўстлари ундан нимадир кутаётган, кўрқиброқ турганга ўхшашарди. Уруш ҳақида гап очилмаслигига ҳаракат қилишаётганидан хон тушундики, уларнинг ўзларини ҳам урушга чақириб қолади деган хавотирда эканлар. Шунинг учун ҳам дангалига деди:

– Мен билан танғитлар устига борасизларми?

Бовурчи бошини сараклатиб ташлади. Жалма кўзини олиб қочди.

– Чақирмаяпман. – Хон жим бўлди. – Балки ўзим ҳам бормасман. Танғитларни нўёнларимнинг ўзлари ҳам тинчитиб келишади. Мен шунчаки сизларни кўргим келди. Неча йиллар бирга юрдик... Эсингдами, Бовурчи, биринчи марта қерда учрашганимиз?

Ўртоқлар ўтган йиллар хотирасини жон деб эслашиб кетишди. Гап қизиб кетди. Хон ёшлик йиллари ўтган ўша ерларни кўргиси келиб кетди. Ўнўн, Қурулун дарёларини, Бурхон-Холдун тоғларини соғинибди. Юлдузлар чараклаган тунда гулхан ёқиб ўтириб, дарё тўлқинларининг шалоплашига, тунги қушлар чинқириғига қулоқ тутиб ўтирса. Ҳаётнинг ўнқир-чўнқирликларида на янглишишга ва на тўхтаб қолишига йўл қўймаган ички бир қудрати сарчашмалари билан яна бир бора танҳо қолгиси келиб кетди... У дунёда ҳеч бир ҳукмдор қила олмаган ишни қилди. Аммо бу ишнинг ярмиси эди холос. Асосийси ҳали олдинда: у ер юзида яшаб ўтган биронта ҳам тирик зот қилолмаган ишни – ўз умрини чексиз муддатларга узайтиришни уддалаши керак. Ёшлиги кечган ерларда у ўша қандайдир бир нарсани топиб олишига ва мақсади йўлидаги мушкулликлардан осонгина олиб ўтувчи бир кучга эга бўлиб, одамлар атаганларидай эмас, балки осмоннинг ҳақиқий ўғлига айланишига тобора кўпроқ ишониб борарди.

Ўртоқлар енгилгина тайёргарлик кўриб, жўнашди. Хон ўзи билан ўнтагина кешиктан олди холос.

Даштга баҳор мўралаб, ҳамма ёқ гулга тўладиган палла эди. Тепаликлар, сайхонликлар олачипор бўлиб безанган, от туёқлари юмшоқ майсалар устида овоз чиқармай, худди гилам устида юргандай қадам ташларди. Оппоқ қорли тоғлар, мовий осмон, беғубор кенгликлар ўзига тортиб турарди. Осмон шу қадар мовий эдики, унинг чеки йўқлигини билиб туриб, узоқ термилишдан қўрқарди одам. Ҳар ер-ҳар ерда подалар ва уюрлар кўзга ташланар, якка ўтовлар олдида ўчоқлардан тутун чиқиб турар, калта ёлларини ўйнатганча чопқиллаган узуноеқ тойчалар кўзни қувнатарди. Ҳов, узоқларда жайронлар тўдаси булут соясига ўхшаб, хуркиганча югургилаб қолишди... Чавандозларга кўзи тушган чўпонлар эса аввалги даврларга ўхшаб қочишга ёки яширинишга уринишмасди. Улар хавотирга тушадиган ҳеч нарса йўқ эди.

Ўртоқлар Чингизхон хоҳлаганидек, очиқ омон остида тунашарди. Шундоққина оловда жайрон ёки кўзи гўшти-

ни пиширишарди. Ҳамма нарсa у истаганидек эди. Деярли ҳаммаси... Фақат Жалма билан Бовурчи бошқача бўлиб қолишибди. Уларда ёшлик пайтларида ўзи яхши кўрган баъзи бир жиҳатларини тополмади. Гулхан атрофидаги суҳбатлари ҳам бора-бора ўз ширасини йўқотди. У тез-тез ғижиниб қолар, лекин ўртоқлари кўнгилларини очиб қолишларига умид қилиб, ўзини босишга уринарди. Бироқ кунлар ўтиб борса ҳам, ўртоқлари унга очилишмади. Улар ўзлари ҳам сезмаган ҳолда, қандай мавзуда гап кетаётганидан қатъи назар, доим бир-бирларини қўллаб-қувватлаб туришарди. Буни хон сезиб қолди. Сафар унга малол кела бошлади. Аксарият пайтларда у қовоқ уйганича саҳро гулларининг рангин жилоларига тикилганича, соқолини кафти билан ғижимлаб ўтирар ва нима учун дўстлари дўст бўлмай қолганини тушуниб етишга уринарди.

– Жалма, бир вақтлар мен сенинг отангга, темирчи Жарчиўдайга, саҳрога тинчлик олиб келишга, одамларни бахтли қилишга сўз берган эдим... Чўпонларнинг ўтовларини кўрдингми? Мен сўзимнинг устидан чиқдим.

Жалма индамади. Бу бир нарсани ифода қиларди: у хоннинг гапига қўшилмабди. Жалма шунақа бўлиб қолибди-да... Қўшилишмаганида, ундан биттаям сўз тортиб ололмайсан.

– Шунақамасми?

– Хон, яхшиси бу тўғрида гаплашмай қўя қолайлик.

Хўмрайганча олдинга қараб бораётган Жалма, бошини хон тарафга бурмади ҳам. Бовурчи бўлса, отдан энгашиб, оч-пушти гуллари бор бир сиқим ўтни юлиб олди-да, бурнига тутди.

– Мана бунинг ҳидини! Биз жуда кўп ерларни кезиб чиқсак-да, бунақасини бошқа ҳеч ерда учратмадим. Хон, сен ҳам пайқаганмисан, бунақа ўтнинг бошқа ерларда учрамаслигини?

– Мен бегона ўлкаларга ўт ҳидлагани бормаганман. Оёқ остига қарашга вақтим бўлмаган! – Бовурчи яна гапни бошқа ёққа бураётганлиги баттар хоннинг асабига тегди. Ўша-ўша қовоқ уйганича, қатъият билан яна сўради: – Ёшлигимда ўйлаган ниятимни амалга оширмадимми?

– Амалга оширдинг, хон... Қабиалар бир-бирларини қирмаяптилар, қароқчилар подани ҳайдаб кетмаяпти... – Жалма узоқда қорайиб кўринаётган ўтовга ишора қилди. – Кириб ўтармиз балким? Муздеккина қимиздан ичволардик.

Уларни ҳурпайган бир кучукча баралла вовуллаб кутиб олди. Ўтов ичидан титилишга келиб қолган чориқ кийган қийшиқ оёқ чол ва бир кекса аёл чиқиб келишди. Чол хонни таниб қолиб, ерга чўкка тушди, аёлини ҳам ёғ босган чопони этагидан тортқилади. Кейин кўрқув тўла кўзларини узмаган кўйи аёл ҳам тиз чўкди.

Ҳаммалари отдан тушдилар. Хон оёғи чигалини ёзиб, ўтов атрофини айланиб чиқди. Сарғайиб кетган ўтов намати илвиллаб қолган, у ер-бу ерларида тешиклари кўриниб турарди. Қачонлардир ўзи ҳам шунақа ўтовда яшарди. Қимизлари йўқ экан.

– Нима еб кун кўряпсан? – сўради Жалма.

– Қурут, улуғ нўён.

Хон атрофи топталган катта тош устига бориб ўтирди. Жалма уни қимиз ичиш учун бу ерга чақирмаганини сезди. Жим ўтириб, суҳбатнинг боришини диққат билан эшитди.

– Кимнинг подасини боқасан?

– Буюк хонимизнинг укаси Тамуға-ўтчигинники.

– Ҳаётинглардан хурсандмисизлар?

– Роҳат-фароғатдамиз, улуғ нўён.

– Болаларинг қаерда?

– Болаларимиз йўқ, улуғ нўён.

– Бола ўстирмасдан ҳам роҳат-фароғатда яшаши мумкинми одам?

– Болаларимиз бор эди. Беш ўғил эди. Энг каттаси найман урушида ўлди. Кейингиси танғит ерларида ҳалок бўлди. Иккиси Олтин-хон юртида жон берди. Энг кенжамизни бўлса, сартовулар ўлдиришди. – Чол хонга ёвқараш қилиб олиб, тезгина қўшиб қўйди: – Биз осмонни ранжитиб қўйган бўлсак керак.

Қўйиб берса, Жалма чол билан узоқ гаплашишга тайёр эди. Аммо хон индамай ўрнидан туриб отига ўтирди-да, жўнаб қолди. Ўртоқлари ҳам унга етиб олиш учун от чопти-

риб кетишди. Хон Жалмага қарагиси келмади. Жалма дўст эмас, анчадан бери дўст эмас. Бегона юртларнигина эмас, ўз улусини ҳам вайрон этганини юзига солмоқчи бўлди... Аҳмоқ. Бошқа одамлар туғилиб, янги авлод улғаяди. Улар анави қулсифат қорачага ўхшашмайди, аксинча мағрур, кучли ва ўшалар ёт ўлкаларга ҳукмронлик қилишади. Жалма эса менинг айбларимни кўрсатиб қўймоқчи... Мен бўлмаганимда саҳрода бунақанги чиройли от елдириб юрмасдинг. Темирчи дўконида, босқон олдида курум ва чанг ютиб ўтирган бўлардинг. Ҳозир бу ишларни сон-саноксиз қуллар қилишяпти. Жалманинг ҳам подалари бор, уларгаям мана шунақа чўпонлар қарашади. Унга бу моллару подачиларни ким берди? Бовурчи ҳам шундай. Отида ўтириб, гўё ҳеч нима бўлмагандай, ҳуштак чалиб кетяпти. Ҳамма нарсаларини тортиб олиб, биттадан тешик ўтов берсам!..

Йўқ, бунақа эмас, бу сафарлари бунақа бўлади, деб ўйламаган эди. Ўтмиш сўқмоқларини ўт босиб кетибди. Ҳаётда ҳам худди жангдагидай-ку: ким атрофга алангласа ҳалок бўлади. У фақат олдинга қараб юрди ва шунинг учун ҳам енгилишни билмади.

Орқасига қарамасдан туриб, тишлари орасидан гапирди: – Мен ўрдамга кетдим. Сизларга ҳам жавоб.

Отига қамчи урди. Жалма билан Бовурчи тепалик устида қолишди. Уларнинг орқасида эса қорачанинг сарғимтир ўтови турибди... Уларнинг қуллариниям, подалариниям олиб қўймайман, бунақа паст кетмайман. Улар шунчаки одам, бўштоб одамлар. У кўтарилиб чиққан юксакликка бошқа бирон-бир тирик зот чиқолмайди. У эса ўша ерда ўзини сақлаб қолишигина эмас, балки яна давом этиши, янаям юксакка кўтарилиши керак, қўл етмас жойларга қўл уриши лозим.

Ўрдага ғалати, оғир сукунат чўккан эди. Отидан тушгунича чодири атрофига хотинлари, ўғиллари, укалари тўпланишди. Ҳаммалари бошларини ғамгин эгиб туришарди. Лекин у шошилишч суриштириб ўтирмади-ю, қўли билан ҳаммани кетидан юришга ишора қилди. У кириб наमतга ўтирди. Қолганлар тик туравердилар. Шиҳи-Қутқу олдинроққа чиқиб, ўралган мактубни шилдиратиб очди, аммо уни ўқимай, паст овозда минғирлаб қўйди:

– Ҳоқон, ўғлинг Жўжи ўлибди.

Хоннинг қўллари орасидаги қамчи қарс этди, оғриқдан бармоқлари зирқираб кетди. Юраги аллақаяқларга учиб кетгандай бўлиб, унга таниш бўлиб қолган оғриқ турди. Хон семиз юзларидан ёш думалаётган, чексиз юмшаб қолган Билгутойни, кўзларини қисиб олган Хасар ва лабларини қаттиқ тишлаган Хуланни кўрди...

– Жўжи заҳарланган... – Шихи-Қутқу ўрдақникига ўхшаш бурнини тортиб қўйди.

Хон яна қайтиб Хуланга қаради. У кўзини олиб қочмади, балки лабларини янаям қаттиқроқ тишлади. Хоннинг унга нафрати ошиб кетди. Кетинглар – деган маънода қўлини кескин силтади. Боши эгилди. Синган қамчиси тиззаларида ётарди. Дастаси илон кўринишида ясалган бўлиб, катта очилган оғзидан қамчи ўрамаси чиқиб турарди. Илоннинг нефрит қадаб ишланган думалоқ, ўлик кўзлари унга тикилиб турарди. Бу унинг яхши кўрган қамчиси эди. Илон кўзлари ҳар доим очиқ, яшил нурланиб турарди.

Қандайдир шарпадан сесканиб, бошини кўтарди. Чодир ўртасида Бўрта турарди. У бошланг, оқариб кетган сочлари елкаларида ёйилиб ётарди. У хонга кўз узмай тикилиб турарди.

– Мана... ўлибди... – деди хон.

– Заҳарлашибди, – бегона, хирилдоқ овозда тузатиб қўйди уни Бўрта.

– Балким унақамасдир. У касал эди-ку.

– Уни заҳарлашган.

– Бўлиши мумкин... мен қотилини топаман!

– Қотилни қидириб ўтириш керак эмас. Уни сен ўлдирдинг!

– Бўрта! – эҳтиёткорлик ва ўзини ҳимоя қилиб қўлини кўтарди хон. – Нима деётганингни ўйлаб гапир!

– Умр бўйи Жўжини ёмон кўрдинг. Нима учун? Унинг юраги тош қотмагани учунми... Мен сенга ачиндим, кўзинг очилар деб кутдим. Уни эмас, ўз болалари қонини ичувчи – сен, мангусни заҳарлашлари керак эди! Бўрилар ҳам хавотирли жойдан болаларини бошқа ерларга олиб кетади, полапонларини ҳимоя қиламан деб қушлар ҳалок бўлади.

Сен эса осмон фаросат ато этган одам бўла туриб, ўша ваҳшийчалик ҳам, мияси йўқ паррандачалик ҳам эмассан.

– Жим бўл! – жазава аралаш бақирди хон.

Унинг бақириғига шошилиб кирган кешиктаннинг юзига хон синган қамчисини отди.

Бўрта бошини эгиб, кўзи ожизларга ўхшаб қўлларини олдинга чўзиб, чодирдан чиқиб кетди.

Хон от сўради. Ақлдан озган каби туни билан уни чоптириб юрди. Ҳолдан тойган хон тонгда қайсидир қурен яқинида отдан ағанади. Қўшинни тўплаш ва танғитлар устига юриш бошлашга фармон берди.

Сафарга жўнаш олдидан, Хулан билан Кулкан унинг олдига чопиб келишди. У Хуланнинг юзига боқмади ҳам.

– Бу ердан жўнаб кет ва қайтиб кўзимга кўринма.

Хоқон танғит императорига нома жўнатди: «Сен, бурхон¹, бир пайтлар менинг ўнг қўлим бўлишни ваъда қилган эдинг. Мен сенинг гапингга ишониб, сени сартовулар билан урушга чақирдим. Лекин сен, бурхон, нафақат қўшининг билан ёрдам бермадинг, балким менга сурбетларча қўпол жавоб қайтардинг. Бошқа ишлар билан банд бўлганим учун мен сен билан бўладиган учрашувни орқага суриб келдим. Бугун осмоннинг раҳнамолигида сартовуларни бўйсундириб ва тўғри йўлга солиб олиб, мен сенинг устингга юриш бошладим, бурхон».

Бу юришда биринчи қўлга олган шахри бир пайтлар ванхон бошпана ва ёрдам истаб келган Хэйшуй шахри бўлди. Унинг пахса деворлари ортида кўпгина жангчилар ва атрофдан келиб тўпланган қишлоқлар аҳолиси жам бўлган. Ҳаммалари ҳам қурол тута оладиганлар. Енгилган тақдирда ўзларини нималар кутаётганини жуда яхши билганликларидан ҳам улар жонларини аямай шахарни мудофаа қилардилар.

Куз ўтди. Қор кам ёққан, совуқдан кўра илиқ кунлари кўп бўлган ўлимтик қиш келди. Қор ёғадими, ёмғир ёғадими, хон ҳар куни от миниб, қўшинни кўздан кечирарди. У палахмонлар шовқини, ҳарбий карнайлар нағмаси, ўқлар визиллаши-ю минглаб одамлар шовқинига қулоқ тутар-

¹ Танғит императорини муғуллар шундай аташарди.

ди-да, яқингинада олис ёшлик хотираларини эслаб, гулхан олдида жимгина ўтиришни орзу қилганини ўйлаб, бу бўшанглик қилгани самараси эканини англади. Узоқ йиллик меҳнати ва осмоннинг иродаси билан тузилган енгилмас, чидамли, қўлдаги бармоқлари сингари итоатли қўшини – унинг жони эди, шодлиги ва келажаги эди. Қолган ҳаммаси ҳеч нарса эмас, ҳеч қанча қимматга эга ҳам эмас.

Биринчи бор танғитлар устига юриш қилганида у жангчилари юракларига йўл топган эди. Чжунсинни қамал қилганида эса ўз кучига ишонч пайдо қилган эди. Ўшандан кейин у Олтин-хонни мағлуб этди, сартовуларни бўйсундирди. Мана, яна танғитлар ерида турибди. Ҳаёт бир айланиб келибди. Лекин бу ниҳоя эмас. Бу янги айлананинг боши. Ва унинг мана шу танғитлар еридан бошланиши уни севинтирарди. Бунда у осмон хайрихоҳлигини кўрар ва хоҳлаган ишни қила олишига ишонарди.

Хоқоннинг амрига кўра, Чу-цай сартовулар ва хитойликлар орасидан олимларини, ўқимишлиларини тўплади. Улар ўзларига маълум бўлган ерларнинг чизмасини ишлашди. Қўли гул тикувчилар бу суратни шоҳи матога кўчириб, тоғлар ва текисликларни, дарё ва денгизларни, ўрмон ва саҳроларни ҳар хил ипларда акс эттирдилар. У ёлғиз қолган кезларда бу матони кўп бора ёзиб олиб тикилиб ўтирарди. У ер шунчалик катталиги, ҳали мўғул отлари туёғи тегмаган жойлар кўплигидан хурсанд бўларди. У ернинг у бурчидан бу бурчигача кезиб чиқиб, ҳар турли тилли халқларни бўйсундиради.

Хэйшуй баҳорда таслим бўлди. Жазирама иссиқдан чўчиган хон ёзни ўтказиш учун тоғларга кўчди. Саҳронинг ланғиллаган ҳарорати тафти тоғларгача етиб борар, ўтларни сарғайтирар, буталар япроқларини бужмайтириб ташлар эди. Бу иссиқ ва бекорчилик хонни оғирлаштирар, у мириқиб ухламас, камуйку бўлиб қолган, балким шунинг учун ҳам жаҳлдор бўлиб қолганидан ўғилларию нуёнлари унинг ҳузурига киришдан қўрқардилар. Эндигина ўзига ишонч, бу ҳаётдаги ўрни ва қилиши керак бўлган ишларига қониқиш ҳиссини қўлга киритганида, уни шубҳалар кеми-

ра бошлади. Диққинафас тунларда уйқуси қочган хон ўрамни тарк этиб, тоққа кўтарилар, тиз чўкиб олиб осмонга юзланарди-да, секин сўрарди:

– Наҳотки, менинг кетишим ҳам бошқаларникига ўхшаса?

Осмонда каттакон юлдузлар порларди. Тошлардан ҳарорат кўтарилиб турарди. Жимжит. У бошини қуйи соларди. Хаёлан унинг кўз ўнгидан Сача-Беки, Ўлтон, ван-хон, Жамуха, Теб-тангрининг суратлари гавдаланади... уларнинг ҳаммалари ўлиб кетишган. Чунки ожизлик қилдилар. Жанг пайти биринчи бўлиб ўшалар қурбон бўлишади. Наҳотки, мен ҳам мангулик олдида журъатсизлик қилаётган бўлсам? Наҳот, ҳаммани енгиб, охир-оқибат ўзим ҳам мағлуб бўлсам? Наҳот, бу мени четлаб ўтмаса?

Ҳарорат пасая бошлаши билан у танғитлар пойтахти Чжунсинга қараб юрди. Йўлида учраган шаҳару қишлоқларни шафқатсизларча вайрон қилар, ортидан харобалару ўлик тепалар қолдириб кетарди. Чжунсинни қамал қилгач, у ерга ўғилларини бош қилиб қолдирди-да, ўзи бир қисм қўшинни олиб, танғит вилоятларини талашга кетди. Уни қандайдир безовталиқ мудом қувғинга солар, тўхташга изн бермасди. Фаросат, ирода, куч-қувват талаб этадиган жангларда у ўзини тамом унутарди. Шачжоу яқинига танғитлар жуда катта куч тўплаб, хонни қуршовга олишга муваффақ бўлдилар. Уч тарафдан сиқувга олинган туманлар қўрқувга тушди, кимлардир отини орқага бурди ҳам. Мағлубият аниқ бўлиб қолди. Найзалар ва қиличлар зарбини ўзига олишга тайёр турган вафодор кешиктанлар қуршовида Чингизхон от устида қуролсиз, совутларсиз, оддий матодан тикилиб фақатгина тилла белбоғ билан сиқиб боғланган чопонида ваҳимадан қочаётганларга қоши остидан хўмрайиб, кўзларини олайтириб қараб ўтирарди. Унинг бу қараши худди бетга қамчи солган билан баробар эди. Шунинг учун улар яна ўгирилиб, танғитлар устига борардилар. Олишувда бир неча минг жангчилар қурбон бўлди, аммо танғитлар қочиб қутулишди.

Тўнғиз йили¹ кузида танғитлар давлати тор-мор этилди. Бироқ пойтахт ҳалиям мудофаада эди. Хон Чжунсинга

¹ 1227 йил.

қайтди. Унинг қайтиши қамалчиларга қувват бахш этган бўлса, мудофаачиларнинг умидларини тамом ўлдирди. Император хон ҳузурига музокара олиб бориш учун амалдорларини жўнатди. У мўғул хонини ўз отаси, деб аташга рози бўлибди. Агар хон унинг ҳаётини сақлаб қолса ва шу ҳақда қасам ичса, у қаршилиқ кўрсатишни тўхтатар экан. Хоқон бурхонни ўлдирмасликка қасам ичди. Танғитлар шаҳарни топширишга тайёрлаш учун бир ой муҳлат сўрадилар. Хон бунга ҳам кўнди. Қамал ишлари тугатилди. Жимлик чўкди. Чжунсин ичкарисиди ҳали ёнғинлар бўралаб турар, шаҳар деворлари устидан бурқсиган тутунлар ошиб ўтиб, қуёш юзини тўсиб қўяр ва кўкка ўрлаб, қизғиш тусда гўёки осилиб қоларди. Хон ҳавоси тозароқ бўлган тоғларга йўл солди. Чодирида бекор ўтиргиси келмай, овга шахд чиқди. Аввалроқ жўнатилган навкарлари ўрмон жонлиқларини бир ерга ҳайдаб келишарди. Бу айлана ҳали анча катта бўлиб, биронта ҳам жонивор кўзга кўринмасди. Аммо хон камонини олиб, учи ўткир қилиб чархланган кенггина ўқни ёйга тортди-да, ҳайвонлар тўпланиши мўлжалланган жойга қараб кетди. Дарахтлар оралаб илонизи торгина сўқмоқ тоғ тепасига қараб ўрмалаб кетарди. Юзига шоҳлар урилар, кўришни қийинлаштирарди. Бу жойда камон иш бермайдди, деб ўйлаб, уни садоққа жойлаётганида ён тарафдан шитирлаган товуш чиқиб, буталар чайқалиб кетди. Уларнинг орасида ниманингдир кўнғир шарпаси кўрингандай бўлди. Оти ҳуркиб кетиб, туйқус ўзини ёнга ташлади. Хон эгардан отилиб кетиб, бутун танаси билан қаттиқ ерга гурсиллаб тушди. Ичида бир нарса узилгандай бўлиб, қаттиқ оғриқ борлигини куйдиргандай бўлди. Кўз олдини қизғиш туман қоплади. Кешиктанлар уни кўтариб олиб, бир нарсалар дея нари олиб кетишди. Қулоғи битиб, биронта сўзни илғай олмади. «Ўтиб кетади бу. Қайси мўғул отидан йиқилмабди...» деб ўзини ўзи юпатарди хон.

Уни деярли ҳушини йўқотар ҳолида Чжунсу ёнидаги қароргоҳига олиб келишди. Бир неча кун ўтиб, унинг аҳволи яхшиланди. Чодир ичида шомонлар, мусулмон табиблару хитойлик табиблар тўдаланиб туришарди. Шомонлар чилдир-

маларини даранглатган, тутатқилар тутатган, дуолар билан ёвуз руҳларни ҳайдаган, табиблар уни пайпаслаб кўришар, малҳамлар ичираар, баданларига бир нималар суртишарди.

– Мен уламанми? – деб сўради у ўз овозиниям танимай.

– Йўқ, – дейишарди шомонлар ва табиблар қўшилишиб. Аммо уларнинг кўзларига қараб ёлғон айтишаётганини билди. Бироқ уларга қўшилишганча такрорларди: «Йўқ. Йўқ. Бунақа бўлиши мумкин эмас. Буни енгиб ўтволиш керак».

Кўз олдидан яна қизғиш туман сузиб ўтди. Оппоқ мато устида, одамларнинг юзида гўёки олов алангаси акс этарди. Фикрлари чалкаш, баъзан қаердалиги, нима юз берганиниям эслай олмас эди.

Бир гал у тунги беқарор ғафлат уйқусидан уйғониб кетди. Кўпдан бери тузукроқ ухламаган табиблар наमत устида ухлашарди. Кўз олдидаги қизғиш туман йўқ эди. У ўрни ёнидаги учоёқ тахтани, унинг устида ёниб турган ёритгичлар шуъласини, бир липиллаб кетадиган, бир тинчланиб қоладиган алангачани кўриб турар, мойнинг чирсиллаб ёнишини эшитиб турарди. Бирданига ерни ташлаб кетаётганини аниқ тушунди. Осмон унинг қақшатқич режаларини қабул қилмабди. «Осмон бошқаларни инкор қилганидек, мени ҳам инкор этибди. Мен ҳам ҳаммага ўхшаб ўлар эканман. Ҳеч ким абадий қолмас экан». Қандайдир ёруғ, жунжиктирувчи ғамгинлик босди. Ёритгичлар алангасига тикилганича у унсиз, кўз ёшисиз йиғларди. «Ҳаёт мени алдади. Мени тўхтатишга уринганлар, оддий инсоний қувончлар билан яшашга чорланганлар ҳақ бўлиб чиқишди. Мен эса бунақанги шодликларни билмай ўтдим. Қалбим ва ақлимнинг бор кучини урушларга, қўшин тузишга, вайронагарчиликларга сарфладим...»

Табибларнинг бири уйғониб, кўзи хоннинг кўзи билан тўқнаш келиб, сакраб туриб кетди. Хон уни яқинига чақирди.

– Менга сизларнинг дориларингиз керакмас. Ҳамманглар кетаверинглар.

Табиблар, улар кетидан шомонлар ҳам чодирни ташлаб чиқишди.

Сал туриб, ташқарида ғўнғир-ғўнғир товушлар эшитилиб, машъалалар ёруғи кўринди. У узуқ-юлуқ баъзи сўзларни эшитиб қолди:

- Хон бизни ташлаб кетяпти...
- Хон бўлмаса, биз ҳаммамиз ҳалок бўламиз...
- Эй, осмон, бизга раҳминг келсин!

Бу мотамсаро товушлар унинг олдинги ҳолатини бир четга суриб, ҳозиргина хаёлидан ўтказган нарсалари учун ўзи уялиб кетди. Сал бўлмаса бутун умрим мазмуни бўлган ишимдан юз ўгириб кетмоқчи бўлибман. У шундай қилса, ўзига, қўшинига, эришган ютуқларига ва ўзи охирига етказмай, бошқалар қилиши мумкин бўлган буюк ишларга хиёнат қилган бўларди.

Чодирга Ўқтой, Чиғатой, Тулуй кириб, хавотирли кўзларини яширишга уринганча, боши узра эгилишди. Ўқтой деди:

– Ота, бутун қўшин тиз чўкиб осмондан сенга шифо беришни сўраб ибодат қилиб турибди. Умид қиламизки...

Хон ҳолсиз қўлини кўтариб, ўғлига жим, дегандек ишора қилди.

– Мен кетяпман... Мени Бурхон-Холдун тоғида дафн қилинглар, – деди.

Жимиб қолди. Бу унинг ўз ожизлигига ён босиши эди. У офтобрўя тоғ ёнбағрида, қарағайлар соясида, бутун болалиги ва алам, ситам, таҳликаларга тўла ўспиринлик ҳаётида насиб қилиб қолган оний бахт лаҳзалари кечган водийлар тепасида ётишни жон деб хоҳларди. Майли, ён боса қолай... Лекин бу сўнггиси бўлади.

– Менинг қабримга сиғинманглар. Уни абадул-абад одамлар кўзидан яширинглар. Менинг руҳим – менинг амалларимда, қўшинимда. Шуларга сиғининглар. Васиятларимни тутинглар. Аскарларни жангларга бошланглар, тўхташни билмасдан ҳамма ерларни забт этинглар. Менинг руҳим сизлар билан бирга бўлади.

Унинг овози қаттиқлашди. Кучи тўлишгандай ҳам бўлди. Милтираб турган умид аралаш, бу ҳали ниҳоя эмасдир, деб ҳам ўйлади. Балким осмон уни яна бир синовдан ўтказмоқчи бўлгандир-у, у яна қаттиқлик қилиб синмай қолган, ожизлик ва тушкунликка ихтиёрини топширишни истамагандир.

– Ота, балким сени саҳрога жўнатармиз? – сўради Тулуй.
– Танғитларга йўлларни тозалатиб борамиз. Чайқатмай, сакратмай етиб оламиз.

– Йўқ, мен бурхонни кўришим керак. Аммо осмон мени эртароқ чақиртириб қолса – индаманглар. Шаҳар дарвозаларини очишмагунича, ўлганимни ҳеч ким билмаслиги керак, – у гапириб чарчади. Яна кўз олдида қизғиш-лоларанг парда жимирлади. – Бурхонни ўлдириглар.

– Лекин сен қасам ичгансан-ку... – эслатди Чиғатой.

– Мен бурхонга... қасам ичувдим. Таслим бўлганидан кейин у бурхон бўлмай қолади. Мен қасам ичган одамнинг исмини ўзгартириглар-да... Ўлдириглар...

Охирги сўзини қийинчилик билан айтиб олди. Кўз олдидаги парда қалинлашди, унинг ортидан ўғилларининг юзлари ҳам яхши кўринмай қолди. Ақли хиралаша бошлаганда бор кучи билан уни ушлаб қолишга интилди. Лекин у силлиқ ипакликдай сирғалиб ўтиб, қаергадир шитоб оқиб кетди...

...Хоннинг жони узилган эди. Аммо чодир олдида илгаригадагидай кешиктанлар навбатчилик қилишар, шуҳратларга ва кўплаб халқларнинг қонларига беланган туғларнинг тилла суви юритилган учларида куз қуёши шуълаланарди. Одатдагидай, хон чодирда эрталаблари нўёнлар кенгашига тўпланишарди. Шу тахлит саккиз кун давом этди. Хоннинг юзи қорайиб, жасади шиша бошлади. Ундан чиқаётган ҳидни на хушбўй малҳамлар, на тутатқилар билан бостириб бўлди. Нўёнлар чодирдан ранглари оқарган, кўзлари қизарган аҳволда тоза ҳавога чиқиб келишаркан, ортиларида ўлим, заволга кетиш руҳи ҳам эргашиб чиққандай бўларди.

Ниҳоят, Чжунсин дарвозалари очилди. Шаҳарга кириб борган жангчилар кўчаларда қон дарёларини оқизишди. Улар ўз ҳукмдорлари руҳига қурбонлик келтирар эдилар.

XVIII

Қиш. Бутун саҳро бўйлаб қор бўронларини кўкка ўрлаган, ўтовларнинг деворларини титроққа солган, дилдираган ҳайвонларни бир тўдага қапиштирган, йўловчиларни отидан йиқитган қаҳратон қиш ҳукмрон эди.

Тайчу-Қури ўтовида ўтин тугаб қолди. Судуйнинг болалари тафти ўлиб бораётган ўчоқ атрофига тўпланиб олиб,

совиб бораётган тошларда қўлчаларини иситишар эди. Ўринда ётган оналари Уки, тез-тез хириллаганча йўталарди. Шўрлик шамоллабди. Қаймиш қўй терисидаги ёғларни жон-жаҳди билан қиртишлар, ора-чора куҳ-куҳлаб бармоқларини иситиб оларди. Афтидан у ўчоқдаги олов сўниб бораётганини пайқамасди. Судуй қаерлардадир ўлиб кетганидан кейин Қаймиш кўпинча шу ҳолга тушиб қолар, ё ҳамма нарсага бефарқ ёки хаёлларга берилиб кетарди.

Тайчу-Қури жунлари тўкила бошлаган эски пўстинини кийиб, арқон билан белини маҳкам боғлади. Чарм қопини қўлига олди-да, аргал олиб келишга кетди. Ўтовдан чиқиши билан юзига қор келиб урилиб, кўз очирмай қўйди, шамол пўстини этакларини кўтариб ташлади, Тайчу-Қурини ағанатди-да, қўлидаги қопини саҳрога учириб кетди. Тайчу-Қури сўкиниб ўрнидан турди, қопининг кетидан югурди. Бир дақиқагина тўхтаган шамол Тайчу-Қури етиб олиб энди оламан, деб турганида, яна қопини учирма қилиб кетди. Яна бир-неча бор шу такрорланиб, энди ушлай деганида, қопи яна кушлар қанот қоққани сингари парвоз қилиб қоларди. Ёвуз руҳлар бу бечора одамни эрмак қилишарди чоғи. Жони чиққан Тайчу-Қури руҳлар шаънига бир сўкиниб, пўписа қилиб олди. Шундан кейингина у қопини ушлаб олди. Бу чоғда у ўтовидан анча узоқлашиб кетган бўлиб, қайтишда у шамолга тик боришга мажбур бўлди. Оп-поқ қуюн унинг юзига шапатилар, у ён-бу ёнига улоқтирмакчи бўларди. Ниҳоят, у юролмай қолиб, аргал уюмигача эмаклаб боришга мажбур бўлди. Энди югургилаб юрадиган ёшда эмас. Оёқ-қўллари титрар, юраги санчарди...

Ўтовдан Қаймиш чиқди... Шамол унинг овозини олиб келди:

– Тайчу-Қури-и-и!

– Нима дейсан?

– Қаёқларда қолиб кетдинг?

– Қўрмаяпсанми, шамолни эшитиб, қорга термилиб ётибман-ку. Нукул сенинг биқингга суқилиб ўтиравераманми?

Қаймиш кириб кетди. У бўлса қопига аргал тўлдира бошлади. Қаймиш ундан хавотир оляпти. Бу яхши. Аста-секин

ўғлининг дардини унутяпти. Ваҳоланки, яккаю ягона ўғли, биргина умид чироғи ва таянчи бўлган Судуйни эсдан чиқариб бўлармиди? Э-эх-ҳе, бутун умрини хонга хизмат қилиб, садоғини жаранглаган ўқлар билан тўлдириб ўтказди-я. Хон бўлса ёлғизгина ўғлини тортиб олди... Судуй вафот этганидан кейин у ўқ ясамай қўйди. Бу ишдан кўнгли совиган.

Тайчу-Қури ўтовда оловни гуриллатиб ёқди. Улоқчалардай шўх набиралари унинг атрофида сакрай кетишди. Улар уни ҳам ўз ўйинларига тортишмоқчи бўлиб уринишди... Аммо у ҳали ҳам нафасини ростлаб ололмаган эди. Шамол калтаклаган юзи ловуллар, кўзлари ёшланиб ётарди.

– Сен нима қилиб келдинг? – сўради қатъий қилиб Қаймиш.

– Сал қолса, қопимни учуриб кетай деди... Озгина югурдим.

– Қанақа одамсан а? Бу қоп ўлгур йўқ бўлса бўлар! Ўзингни ҳам учуриб кетиши мумкин эди-ку. Қаймиш сут қайнатиб, бир товоғини Укига тутди. – Ичиб ол, қизим, ичингга иссиқ кириб, енгил бўласан.

Тайчу-Қури бош бармоғини рўкач қилиб, Қаймишнинг орқасидан ғўлдиради:

– Унақада ҳамма нарсани шамолга бериб юбориш мумкин-ку. Мулкни асраш керак.

– О, осмонгинам-а! Нимаям мулкимиз бор эди...

– Борини ҳам-да, – деди чол минғирлаб.

Суҳбат хавфли тус олиши мумкин эди. Ҳозир Судуй эслаб қолиниши мумкин. Кейин анча кун ўтовдан ун чиқмай қолади. Ғам чекдинг нимаю, чекмадинг нима? Ўлганлар барибир қайтишмайди. Тириклар эса яшаши керак. Мана, бири қиз, бириси ўғил набиралар катта бўлишяпти. Уларни оёққа қўйиш керак. Набирам йигит бўлиб улғайса – ўлсам ҳам бўлаверади. Оддий одамлар ўзларига ишонишлари керак. Улар майсага ўхшайди. От туёқлари билан ҳам топташади, ўт қўйиб ҳам ёқишади. У эса яна бош кўтариб, жамики жонзотга ҳаёт бахш этаверади.

– Мана буни чархлаб бер, – деб Қаймиш қирғични узатди. Унинг чарчоғи ҳали кетмаган, қўли титраб турарди.

– Тобинг қочиб қолмадими?

– Топган гапингни қара, Қаймишим! Мен елимдор ғўламан-ку. Унча-мунча болта ҳам ёролмайди мени.

– Мақтанчоқлигингни қачон ташларкинсан а? – хўрсинди Қаймиш.

– Мен мақтанаётганим йўқ. Мана, қара, – у набирасини қўлига олиб, боши узра баланд кўтарди. Болакай чинқирганича оёқларини ўйноқлатди. – Кўрдингми, кучим бор ҳали. Биз Темучин билан бир кунда туғилганмиз. Нима учун у тез қариб, эрта ўлиб кетди? Билмайсан, хотингинам Қаймиш. – Набираси унга элакишар, яна тепага отишини хоҳларди.

– Хон хоҳлаган нарсасини ер эди – мен эса беришганини; у хоҳлаган ишини қиларди – мен буюришганини. Уриб-кал-таклашларининг-ку саноғи йўқ. Нима учун мен бунақа чидамли бўлиб чиқдим? Хон от устида юрди, мен эса оёғимда кун ўтказдим. Менинг қудратим ердан. Шу оёқларим орқали бу куч мана бу ерга етиб келади. – Тайчу-Қури кўкрагини керди-да, мушти билан юраги устига уриб қўйди ва кулиб юборди. Ўчоқдаги олов алангаланиб ёнар, ўтовга ҳаёт-бахш, ҳароратли ёруғлик таратарди. Ажабтовур товушлар чиқариб кучанаётган бўрон ўтов мўрисига ҳам қорларни тикиштирарди. Болакайлар онасининг кўрпаси остига кириб олишди. Онаси эса ора-орасида йўталганича уларга эртак айтиб кетди. Тайчу-Қури ташқаридаги бўроннинг увиллаши ва ўтов ёғочларининг ғирчиллашига қулоқ тутди. Ўтовни учириб юбормасайди... Эскириб кетди жуда... Узоқ қиш эса бўронлари, довуллари, тўзонлари билан ҳали олдинда турибди. Лекин қиш қанчалик узоқ бўлмасин, унинг ортидан барибир баҳор келади.

6 июнь, 2010 йил

ТАМОМ

Адабий-бадиий нашр

ИСАЙ КАЛАШНИКОВ

ШАФҚАТСИЗ АСР

тарихий роман

Муҳаррир
Феруза ЭГАМОВА

Бадиий муҳаррир
Дилфуза САЛИХОДЖАЕВА

Компьютерда саҳифаловчи
Дилдора ЖҲРАБЕКОВА

Техник муҳаррир
Иброҳим ИНҚИЛОБОВ

Лицензия рақами: АІ № 252. 02.10.2014 да берилган.

Босишга 31.03.2021 йилда рухсат этилди.

Бичими 84x108 1/32.

Гарнитура «Cambria». Офсет қоғози.

Босма табағи 21,0. Шартли босма табағи 35,28.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 86.

Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

«Ёшлар матбуоти» МЧЖда чоп этилди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурोजаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – (78) 147-00-14; (78) 129-09-72.

Маркетинг бўлими – (98) 128-78-43.

Факс – (71) 273-00-14;

email: yangiasravlodi@mail.ru

ИСАЙ

КАЛАШНИКОВ

Қадами етган шаҳарни эгаллаган, ўз даврининг буюк империяларини тиз чўктирган, дунёни титратган саркарда кун келиб ўзининг нақадар чорасиз бир инсон эканини ҳис қилса... Туғилмоқ, кексаймоқ ва вафот этмоқ муқаррарлигини, дунёга устун бўлолмаслигини англай бошласа... Алалоқибат, бу ўткинчи оламдаги ўрни бир хас қадар эканини тушуниб қолса... Бу унинг маънавий инқироzi ҳисобланадими ёки юксалиши?!

Хўш, инсоният тарихида мисли кўрилмаган даражада хунрезликларга сабабчи бўлган Чингизхон катта ҳарбий-сиёсий қудратга эга бўлгани ҳолда ўз умридан, босиб ўтган ҳаётидан қониқиш ҳосил қилган эдими?!

Беихтиёр унга ачинасиз, чунки у нафақат қудратли шахс, айти пайтда аянчли тақдир эгаси ҳамдир. У нақадар катта ҳудудларни эгалласа-да, умри поёнига етар экан, қалби бўм-бўшлигича қолганини, руҳан ёлғизлигини ҳис қилади. Ҳамма нарсаси бор-у, аммо ҳеч нарсасиз инсон!..

www.book.uz
Онлайн китоб дўкони

ISBN 978-9943-20-777-6

9 789943 207776